

ભારતજીવન

સચિત્ર
માસિક
પત્ર

ઓગષ્ટ ૧૯૦૯

જસ્ટીસ મી. ચંદાવરકર મુંબઇ.

भेटनां पुस्तको.

(૧) યોગવાસિષ્ટ અને (૨) મેવાડની સંધ્યા (ઐતિહાસિક નવલકથા) આ બે પુસ્તકો આ વર્ષમાં ભેટ આપવાનાં નક્કી થયાં છે.

પુસ્તકો છપાઈને તયાર થયાં છે. હમણાં બાઈન્ડીંગનું કામ ઝપાટાબંધ ચાલે છે. બંન્ને દળદાર પુસ્તકો લગભગ ૨૫૦–૨૫૦ પાનાનાં હોવાથી તેમજ છપાઈ રહેતાં વિલંબ થવાથી હજુ બહાર પડતાં થોડીક ઢીલ થશે. અર્થાત દિવાળી પહેલાં બહાર પડી જશે. હિંદુસ્થાનનાં ગ્રાહકોનું જેઓનું લવાજમ બાકી છે તેઓને ભેટનાં પુસ્તકો વેલ્યુપેબલથી મોકલાશે. ભેટનાં પુસ્તકોનું પોષ્ટેજ ખર્ચ લગભગ ચાર પાંચ આના લવાજમ ઉપરાંત વધુ આપવું પડશે.

આફ્રીકાનાં ગ્રાહકોએ રૂા. ૩–૧૨–૦ ઉપરાંત ભેટના પોષ્ટેજના ૦–૧૨–૦ વધુ મોકલવા જોઇએ. જેઓ નવાં ગ્રાહકો થયાં હોય તેમણે વધારાનો પોષ્ટલ ઓરડર "**કાલબાદેવી પોષ્ટ ઓફીસ**" ને નામે અમને મોકલવો. "જનરલ પોષ્ટ ઓફીસ" ને નામે મોકલવો નહિં. આફ્રિકાનાં જુનાં ગ્રાહકોએ લવાજમ રૂા. ૩–૬–૦ અને ભેટોનું પોષ્ટેજ ૦–૧૨–૦ મોકલવું જોઇએ. જેઓએ લવાજમ ઓછું મોકલાવ્યું હોય તેમણે બાકીનાં પોષ્ટલ ઓરડરો તરતજ મોકલવા.

જવાબને માટે હમેશાં ટીકીટ બીડવી.

મેનેજર–ભારતજીવન–પોષ્ટ નં. ૨. મુંબઇ.

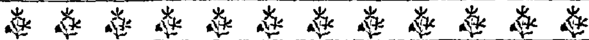
મુંબઇના ગ્રાહકોએ પોતાનું લવાજમ તરતજ અમારી ઑફીસમાં ભરી જવું નહિ તો વેલ્યુપેબલથી ભેટો મોકલવામાંઆવશે.

અનુક્રમણિકા.

ચિત્ર માળા.

૧ ન્યાયમૂર્તિ ચંદાવરકર જનજ
૨ નેપોલીયન બોનાપાર્ટ.
૩ આદિશ્વર ભગવાનની ટુંક—પાલીતાણા
૪ નળરાજા દમયંતિને તજી જાય છે.
૫ દમયંતિની વિરહ દશા.

ભારત જીવન.

॥ जननी जन्म भूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी ॥

પુ. ૬. ઓગષ્ટ ૧૯૦૯ અંક ૮.

म्हारी गरवी ओ गुजरात.

મ્હારી ગરવી ઓ ગુજરાતરે,
શોભે રૂડેરી રસાળ
રમ્ય લીલાં તરૂકેરી ભૂમી હે
મધુરી ચોરૂ વિશાળ,
જનુનિ ! કોડે લાડ કરીને
ઉછેરે તું કવિ-બાળ
મ્હારી ગરવી ઓ ગુજરાત.
નદી તળાવોથી પૂર્ણ ભૂમિ રે
દીનની લેતી સંભાળ,
વ્હાલી મ્હારી તું પિતૃ ભૂમિ હે
સુખ દેતી સહુ કાળ,
મ્હારી ગરવી ઓ ગુજરાત
વત્સલ ભાવે ગુંથાયાં પ્રેમે,
હું, તું, ભૂમી રસાળ !
તે દૃઢ બંધ નહિ છોડી શકેરે,
મનુજનો હસ્ત કો કાળ,
મ્હારી ગરવી ઓ ગુજરાત.

सत्येन्द्रराव भीमराव.

मायानो मद !

માયાયે મદમાં મચાવ્યો રે,
જીવ માયાયે મદમાં મચાવ્યો,
હયા કુટ ત્હને ફંદમાં ફસાવ્યો રે
કામી હરામી નઠારી ધૂતારીયે,
ધામધુમ કરીને નચાવ્યો,
મ્હારૂં આ ત્હારૂં શું મારૂં કે તારૂં એ,
આસે પાસમાં સપડાવ્યો રે—જીવ.
ત્રાસ દઇ ખાસ તો નિરાસ ત્હને કીધો જીવ,
હાય હાય જન્મ તે ગુમાવ્યો રે—જીવ૦
તું બન્યો ગુલામ શ્યામ નામ ભૂલ્યો,
અંતરથી કપી સમ તુજને નચાવ્યો રે—જીવ૦
ધાર્યું પોતાનું કરી નાહક ફજેતી કરી,
નર્ક તણા કુંડમાં નખાવ્યો રે—જીવ૦
હજી ચેત ચેત પ્રેત હરીથી લગાડી હેત,
માનવનો દેહ આ ગુમાવ્યો રે—જીવ૦
રંગી દુરંગીમાં ઉમંગી બન્યો તું જીવ,
આવી સંસારમાં શું ફાવ્યો રે—જીવ૦
પીતાંબર અંગ ધરી કંબલને પરહરી,
માર્ગ હરી નામનો બતાવ્યો રે—જીવ૦

पतांबर नरसिंह भट्ट.

વિદેશથી આવેલું રતું સુતર અને લુગડાં પર જે કર ઠરાવેલો છે તે ખરેખર રક્ષા-કર એટલે પ્રોટેક્ટીવ ડયુટીનુંજ કામ કરે છે, માટે તે વ્યાપાર નીતિથી વિરૂદ્ધ છે. તેથી તે કર કહાડી નાંખવો જોઇએ." વાહ વા, શાબાસ સ્વાર્થ, તને ધન્ય છે! ત્હારા પ્રભાવથી ધર્મ અધર્મ, નીતિ અનીતિ અને અન્યાય ન્યાય થાય છે. હે સ્વાર્થ! ફરીથી તને ધન્યવાદ અને શાબાસી આપીએ છીએ.

ભારત ગવર્નમેન્ટ પણ વિલાયતી કોમન્સ સભાનું આવું મન્તવ્ય જોઇ ચકીત થઇ અને બધા ગભરાઇ ઉઠયા. દાવાનલ જેમ વનમાં વનસ્પતીઓનો ધ્વંશ કરે છે, તે પ્રમાણે દુકાળ વ્યાધિ વિગેરે તે સમયે ભારતમાં પ્રબળ થઇ લોકોનો સંહાર કરવા લાગ્યા હતા અને તેટલાજ માટે ભારત ગવર્નમેન્ટ, વિલાયતી કોમન્સ સભાની આજ્ઞા મુજબ જલદીથી આમદાની કર કહાડી અબાધ વાણિજ્ય-નીતિનું પ્રવર્તન કરી શકી નહિં ખરી, પરંતુ મેંચેસ્ટરની સ્વાર્થી વાણીઆ મંડલીની વાત તેઓ એકદમ અગ્રાહ્ય કરવાને પણ સમર્થ થયા નહિ. ઇ. સ. ૧૮૭૮ ના માધ મહીનામાં વાઇસરોય બહાદુરની વ્યવસ્થાકારી સભાના તે સમયના ફાઇનેનસીયલ મીનીસ્ટરે સ્પષ્ટ કહી દીધું હતું કે, "ભારતમાં થોડી મુદ્દતની અંદર ફ્રી ટ્રેડ એટલે અબાધ-વાણિજ્ય-નીતિ ચલાવવામાં આવશે" કહેવાની સાથેજ કાર્યનો આરંભ થયો. ૧૮૭૮ ઇ. સ. માંજ વિદેશથી આવેલા જાડા સુતર અને જાડા સુતરથી બનેલા લુગડાં, અને વળી ૧૮૭૯ ઇ. સ. માં વિલાયતી કોરા લુગડા પરનો આમદાની કર એકદમ કહાડી નાખવામાં આવ્યો. આથી પણ મેંચેસ્ટરના શેઠીયાઓના મનને સંતોષ વળ્યો નહી. હાયરે તૃષ્ણા! ત્હારી તૃપ્તી નથી. મેંચેસ્ટરી શેઠીયાઓ વિલાયતી પાર્લામેન્ટ ઉપર વળી જબરદસ્તી કરવા લગ્યા. ૧૮૭૯ ઇ. સ. નાં એપ્રેલ માસમાં વળી પાર્લામેન્ટ સભામાં એક એવો ઠરાવ થયો કે,—"હિંદમાં રૂથી બનેલા માલપર જે આવક-કર નિમાયલો છે, તે હિંદી સરકારે તરત એકદમ કહાડી નાંખવો જોઇએ." સ્વાહાઃ! દેશી વસ્ત્ર, શિલ્પની રક્ષા માટે જેઓ થોડાક વખત પૂર્વે જે દેશના માલપર આવક-કર સેંકડે ૭૦ થી ૮૦ ટકા ;કરાવ્યો હતો. તેઓએજ આજે તે લોકોનાજ દેશમાંથી પોતાના માલ ઉપર જે થોડાક આવક કર હતો તે કહાડી નંખાવ્યો! પરંતુ એ કર કહાડી નાંખવાથી હિંદના વસ્ત્ર-શિલ્પની શી ગતી થશે, વસ્ત્ર-બનાવનારાઓનાં પેટ શાથી ભરાશે, અને હિંદી સરકારની રૂપીઆની અછત કેવી રીતે પુરી થશે? વિગેરે વાતો મેંચેસ્ટરના સ્વાર્થી વાણીઆઓના મનમાં તો આવવાનીજ નહોતી; પરંતુ વિચારશીલ બુદ્ધિમાન, ભણેલા ગણેલા ન્યાય નીતિવાળા, પાર્લામેન્ટ સભાના સભ્યલોકોના મનમાં આવી નહિં એજ અજાયબી ભરેલું દેખાય છે! પાર્લામેન્ટ સભાના સભ્યની આવી વ્યવસ્થા જોઇ અમે ભારતવાસી નીગ્રોના મનમાં એમજ થાય છે કે જ્યાં સુધી સ્વાર્થી પશુ વૃત્તિ ઇનેસટીંકટ પ્રબળ હોય છે, ત્યાં સુધી વિવેક વિચાર, ન્યાયનીતિ, સભ્યતા, ભવ્યતા વિગેરે કંઈ વસ્તુજ નથી. ફક્ત કહેવાનું જ છે પણ કરવાનુ તો મનનું ધાર્યુંજ!

તે ગમે તેમ હો, આપણો મુખ્ય વિચાર તો હજી વધારવાનો છે. કારણ કે વિલાયતી વ્યાપારનીતિના વિચારથીજ ઇંગ્લેંડના ચરિત્રની ઓળખાણ આપણને મળવાની છે. ઇ. સ. ૧૮૭૯ ના એપ્રેલ માસની પાર્લામેન્ટ સભાનું પ્હેલું હુકમ નામું:—"ભારત—ગવર્નમેન્ટે, રૂથી બનેલા માલ ઉપર આવકનો કર તરત કહાડી નાંખવો જોઇએ."—આ હુકમનામું અમલમાં આવ્યા બાદ હિંદી સરકાર તે હુકમ પાળવાને સમર્થ થઇ નહીં પણ ઇ. સ ૧૮૮૧-૮૨માં લોર્ડ રિપન સાહેબના અમલમાં રૂથી બનેલા માલ ઉપરનો આવક-કર એકદમ કહાડી નાંખવામાં આવ્યો. હવે જુવો-મજા કે સજા તે અમે કહી શકતા નથી પણ-હિંદના કાપડ વણનારાઓનું અન્ન ધીમે ધીમે ઓછું થવા લાગ્યું. હવે હિંદના બજારમાં દેશી લુગડાંનું વેચાણ ઓછું થવા લાગ્યું. વણકરોએ વણવાનું કામ છોડી કેટલાક ખેડવાનુ કામ અને કેટલાક બીજી તરેહના કામે વળગ્યા. પણ હાય! તે કામોનો અભ્યાસ ન હોવાને લીધે મજુરી ઓછી મળવા લાગી તેથી વણકરોનાં પુત્ર પરિવાર ભુખથી અકલાઇ ગભરાઇ ગમે તેવી ચીજો ખાઇ અકાળે સંસાર ત્યાગ કરી સ્મશાન જાત્રા કરવા લાગ્યા! હવે બીજી તરફ જુવો-ઇ. સ. ૧૮૭૯ પૂર્વે ચાર વરસ સુધી એકંદર રીતે હિંદમાં દર સાલ ૧૮ કરોડ રૂપીઆનો રૂથી બનેલો માલ આવ્યો હતો. ઇ. સ. ૧૮૮૫-૮૬ ના પૂર્વે દર વર્ષે ભારતમાં

૨૪ કરોડ રૂપીઆનો રૂથી બનેલો માલ આવ્યો હતો. ઇ. સ. ૧૮૯૨-૯૩ ના પૂર્વે ચાર વરસ સુધી એકંદર વર્ષે સઘળા ભારતમાં રૂથી બનેલું સુતર અને કાપડ ૩૦ કરોડ રૂપીઆનું આવ્યું હતું. અને તે પછીથી ગયા સાત વરસનો હિસાબ અમે આ નિબંધને મ્હોડેજ મુકયો છે. વાંચક ! હવે તમેજ વિચારી જુવો, ફ્રી ટ્રેડ અથવા અબાધ વાણિજ્ય નીતિના બહાનાથી ઇંગ્લેંડ ધીમે ધીમે કેટલો લાભ મેલવી રહ્યું છે અને ભારતના વસ્ત્ર શિલ્પની કેટલી બધી અધોગતી થઇ રહી છે ! જે ઇંગ્લેંડની વણીક મંડળી ૧૭૯૪ માં એક હજાર પાંચ સો સાઠ રૂપીઆથી વધારે રૂનો બનેલો માલ ભારતમાં વેચી શકતા ન્હોતા, તેજ અંગ્રેજ વાણીઆઓ હવે દર વર્ષે એકંદર રીતે ૪૦ કરોડ રૂપીઆનું સુતર અને કાપડ હિંદમાં વેચીને પોતાના દેશની ધન વૃધ્ધિ કરી રહ્યા છે !

૧૮૯૪ માં હિંદી સરકારની તીજોરી વળી ખાલી પડી ગઇ અને હીંદી સરકારને રૂપીઆનો ખપ વધી ગયો ! માટે તેજ વર્ષે વિદેશથી ભારતમાં આવેલા માલ ઉપર વળી સેંકડે ૫ ટકા લેખે આવક-કર બેસાડવામાં આવ્યો; પરંતુ હિંદી સરકાર મેંચેસ્ટરના વાણીઆઓના ભયથી રૂના માલપર આમદાની કર બેસાડવાને સમર્થ થઇ નહિં. પરંતુ રૂથી બનેલા માલ ઉપર કર ન બેસાડવાથી હીંદી સરકારની તીજોરી ભરાતી નથી અને રૂપીઆની અછત પણ દુર થતી નથી. માટે ભારત ગવનમેન્ટે છેવટે રૂના બનેલા માલ ઉપર આવક-કર બેસાડવાની ઇચ્છા પ્રગટ કરી. તેથી તે વખતના સ્ટેટ સેક્રેટરી લોર્ડ કિંબર્લીએ હીંદી સરકારને બહુજ ધમકાવી, અને લોર્ડ સભામાં કહ્યું હતું કે—" હીંદમાં વિદેશથી આવનાર રૂથી બનેલા માલ ઉપર જો હીંદી સરકાર આવક-કર બેસાડશે તો લેંકેશાયરનો દરેક માણસ તે કર કહાડી નાંખવા માટે યોગ્ય પગલાં ભર્યા વગર રહશે નહિં." વિલાયતી વણકરોના ભયથી કોમન્સ સભાના સભાસદો એકદમ સજ્જડ થઇ ગયા ! આ તરફ હીંદી સરકારની તીજોરીમાં રૂપીઆ નથી. કર ન બેસાડવાથી પણ ચાલતું નથી. ત્યાર પછી હિંદના સ્ટેટ સેક્રેટરી સર હેનરી ફાઉલરે એવો ઠરાવ કર્યો કે—"વિદેશથી આવેલા રૂથી બનેલા માલ ઉપર જેમ સેંકડે પાંચ ટકા લેખે આમદાની કર બેસાડવામાં આવશે, તેજ પ્રમાણે ભારતનાં શિલ્પકળાનાં કારખાનાંઓમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા રૂથી બનેલા માલ ઉપર પણ સેંકડે ૫ ટકા લેખે કર બેસાડવામાં આવશે." આવા ઠરાવથી પણ મેં[illegible] વાણીઆઓને સંતોષ વળ્યો નહિં ! તેઓ ભારત સેક્રેટરી અને ભારત ગવર્નમેન્ટના ઠરાવ વિરૂધ પાર્લામેન્ટ [illegible] ખુબ ધામધુમથી આંદોલન ચલાવવા લાગ્યા. તેથી છેવટે ૧૮૯૬ ના ફેબ્રુવારી મહીનામાં લોર્ડ જોર્જ હેમીલ્ટનની આજ્ઞાથી વિદેશી અને સ્વદેશી વસ્ત્રોપર સેંકડે ૩॥ ટકા લેખે કર બેસાડવામા આવ્યો; અને વિદેશથી હિંદમાં આવેલા સુતરનો કર એકદમ કહાડી નાંખવામાં આવ્યો !"

પ્રિય વાંચક ! જોયું, હવે વિચારો અને સમજો, રાજકારભારમાં વ્યાપાર નીતિ કેવી રીતે ચોંટી રહી છે ? મેંચેસ્ટર અને લેંકેશાયરના વાણીઆઓની આજ્ઞાથીજ હીંદમાં રૂથી બનેલા માલ ઉપર કર નિયંત્રિત થઇ રહ્યો છે. વિલાયતી વાણીઆઓના લાભ નુકશાનથીજ હીંદી સરકારનો રાજ્ય કારભાર ચાલી રહ્યો છે. આ વીષે બીજો તો વળી શું, પણ લોર્ડ કર્ઝનેજ વિલાયતનાં વર્તમાન પત્રોમાં લખ્યું હતું કે—" આજે ત્રીશ ચાલીસ વરસથી હીંદી સરકારની અર્થનીતિક (ફાઇનેનશીયલ) વ્યવસ્થા મેંચેસ્ટરદ્વારાજ થઇ રહી છે. કલકતેથી નહિં." વળી લોર્ડ કર્ઝને સ્પષ્ટ રૂપે કહ્યું છે કે—લેંકેશાયરના ભયથીજ હીંદી સરકાર સ્વદેશી વસ્ત્રપર બેસાડેલો કર હજી સુધી કહાડી નાંખવાને સમર્થ થતી નથી." અંગ્રેજીમાં એક કેહેવત છે કે—Two of a trade can never agree. આ ઉપરથી એમજ જણાય છે કે મેંચેસ્ટર લેંકેશાયરના કળ કારખાનાવાળા વાણીઆઓ, હિંદના કળ કારખાનાઓના દુશમન છે. મેંચેસ્ટર અને લેંકેશાયરના હાથમાં હીંદના કળ કારખાનાનાં નશીબનાં દોરડાં હજુ પણ આપવામાં આવશે તો, પછી વાઘના હાથમાં ગાયનું નશીબ, બગલાના હાથમાં માછલાનું નશીબ અને સર્પના હાથમાં દેડકાનું નશીબ, સોંપવાથી જેવું પરિણામ થાય છે, તેવુંજ થશે, એમાં કંઇ સંદેહ નથી. કર્નલ સીલી સાહેબ તો મેંચેસ્ટરના પક્ષપાતી છે. માટેજ તે મેંચેસ્ટરનું ભવિષ્ય વિચારીનેજ ભયથી અધીર થઇ પડયો છે. અંગ્રેજો પોતાના ભવિષ્યના લાભ નુકશાનની વાતો વિચારી જાણે છે, તેથીજ તેઓ આજે આવા મહંત બન્યા છે. અમે જો કોઇ દાહાડો પણ આવું શીખીશું તો અમારૂ પણ મંગળ થશે એ યાદ રાખવું જોઇએ.

 एक सन्यासी.

પ્રેમ તત્વ.

(૧)

પ્રેમ એ શું છે? એવો પ્રશ્ન ઘણા માણસો કરે છે. એનો ઉત્તર એ છે કેઃ પ્રેમ કેવો છે તે કલમથી લખી શકાતો નથી, નજરેથી જોઇ શકાતો નથી, માત્ર તેનો અનુભવ થાય છે ત્યારેજ જાણી શકાય છે કેઃ જગતમાં પ્રેમ એ કોઇ અદ્ભૂત વસ્તુ છે. પ્રેમ એ રસિકજનોનાં હૃદયનું અમૃત છે.

જેણે મધનો સ્વાદ ચાખ્યો છે તેજ જાણે છે કે મધ કેવું ગળ્યું હોય છે. મધનો સ્વાદ જેણે ચાખ્યો નથી તેમને ખબર નથી કે મધનો કેવો મીઠો, મધુર, મન અને પ્રાણને તૃપ્ત કરે તેવો તેનો સ્વાદ હોય છે. અનુભવ વગર તેની મધૂરતા જણાતી નથી. તેજ પ્રમાણે જેના હૃદયમાં પ્રેમ રસનાં ટીપાં પડ્યાં નથી, જેઓ પ્રેમના નિશામાં ગુલતાન થયાં નથી, તેઓને પ્રેમ એ શું છે તેની ખબર પડતી નથી. જેમ વાંઝણી સ્ત્રીને સુવાવડનાં સુખ દુઃખની ખબર પડતી નથી. તેમ પ્રેમ વગરનાં માણસને પ્રેમમાં રહેલા સુખ દુઃખની ખબર પડતી નથી.

મનમાં થતી ચિન્તા તો શબ્દો વડે સ્પષ્ટ કહી શકાય છે, તેનાં વર્ણનો થાય છે. પણ હૃદયના વિચારો લેખોદ્વારા કહી શકાતા નથી. અને તેમાં પણ હૃદયમાં ભરાયલી પ્રેમની લાગણીનું સ્પષ્ટ રીતે વર્ણન થઇ શકતું નથી. તે માત્ર ઇશારતથીજ જણાવી શકાય છે.

મનુષ્યોના હૃદયમાં જેટલા પ્રકારના ભાવો ભર્યા છે તેમાં પ્રેમ-ભાવની ઉચ્ચ સ્થીતિ અને ગંભીરતા તો સૌ કરતાં વધારે છે.

એ પ્રેમ ભાવની સાથે સુખ, દુઃખ, આનંદ, સંતાપ, સ્વાર્થ અને પરમાર્થ, આ બધું મજબુતાઇથી વળગી રહ્યું છે.

પ્રેમના ધર્મની હદજ નથી, પ્રેમમાં નીતિની હદ નથી, અને પ્રેમમાં લજ્જાની પણ હદ નથી. પ્રેમ એ કાંઇ પણ જોતો નથી. શુધ્ધ પ્રેમ! હારા અનેક ધર્મ છે. આખું જગત હારૂંજ રાજ્ય છે. તું ગમે તેના હૃદયમાં, ગમે તે વખતે રાજ્ય કરે છે. રાજાઓના રાજ્ય કરતાં હારૂં રાજ્ય વિશાળ છે. તું અનેક રાજાઓનો રાજા છે.

પ્રેમ! હારામાં ઠંડા પાડવાની અને બાળવાની બન્ને શક્તિઓ છે. તું કેટલાંક પ્રેમીનાં કાળજાં બાળે છે અને કેટલાંકનાં ઠંડા પાડે છે. રાજાઓનાં રાજ્ય બદલાય છે પણ પ્રેમ-રાજ્ય બદલાતું નથી. તે જેના હૃદયમાં પેશે છે તેના ઉપર હમેશાં રાજ્ય કર્યાંજ કરે છે.

જે માણસનાં અંતઃકરણ વડે-જે માણસની વર્તણુકવડે-સ્હામા માણસને આનંદ થાય, તેના તરફ માણસનું હૃદય ખેંચાય છે. તે માણસને હમેશાં મેળવવા માટે માણસના હૃદયમાં પ્રબળ ઇચ્છા થાય છે તે માણસના તરફ સ્હામા માણસના હૃદયનું જે ખેંચાણ તેનુંજ નામ પ્રેમ!

જે આનંદકારક વર્તણુક વડે, બે વેગળાં રહેલાં અંતઃકરણોને એક બીજાના તરફ ખેંચે, અને બન્ને અંતઃકરણોને એકઠાં કરે, બન્નેનાં હૃદયને ઠંડક આપે તેનુંજ નામ પ્રેમ.*

અંતઃકરણના પ્રેમના—વિચારોના-સંબંધમાં વિચાર કરતાં ત્રણ બાબતો નજરે પડે છે, (૧) લાગણી—પ્રેમના વિચારોનો-જન્મ (૨) વિચાર કરનાર માણસ અને (૩) વિચારવા જોગ વસ્તુ (પ્રેમ). આ ત્રણમાંથી

* "Love is that which brings together and unites the lover with the beloved"

Dante.

એકને છોડીને બીજી બાબતોનો વિચાર કરવો એ કાંઇ અઘરૂં કામ નથી.

મનુષ્યના હૃદયરૂપી બગીચાને પ્રકાશીત કરીને જે બધાં (પ્રેમ વિચારોનાં) ફુલો પ્રફુલ્લિત થાય છે તેમાં પ્રેમ એજ જાણે ગુલાબના ફુલ જેવો છે. એ (પ્રેમ)ની મીઠી સુગંધ વડે ભયંકર સ્મશાન પણ (પ્રેમી સ્ત્રી પુરૂષના મનથી) આનંદમય બાગ થઇ પડે છે.

જેમ આકાશના તારાઓ એક બીજાના રૂપ તરફ ખેંચાતા જણાય છે તેમ પ્રેમી માણસો પોતાના પ્રેમીના રૂપ તરફજ ખેંચાતાં જણાય છે. તે પોતાના પ્રેમી મનુષ્યનીજ મૂર્તિનાં દર્શનનું પાન કરી પોતાની તરસ મટાડે છે! અહો! પ્રેમ દેવતા! ત્હમે ત્હમારા સેવકનેજ ચ્હાઓછો. ત્હમારા ખરા ભકતનેજ ગળે વળગો છો. ત્હમારૂં મહાત્મ્ય અપૂર્વ છે!

એક માણસનો પ્રાણ બીજા માણસના પ્રાણ તરફ દોડી જાય, એક માણસની આંખો બીજા માણસની તરફ સ્થીરતાથી જોતી, દોડતી બીજા માણસની આંખને ભેટે, એક માણસના હાથ, બીજા માણસના બન્ને હાથને ઝાલી લે, એક માણસના હોઠ બીજા માણસાના હોઠ ઉપર ઝપાટા બંધ ચોંટી જાય, એક માણસનું હૃદય બીજા માણસના હૃદય સાથે (પ્રેમના ખરા ઉમળકાથી) ભેટી પડે તથા એક માણસનું શરીર (પ્રેમની તિવ્ર લાગણીથી) બીજા માણસના શરીર સાથે બાઝી જાય. તેનેજ "પ્રેમ" કહેવામાં આવે છે.

હૃદયની સાથે હૃદયનું ભેટી પડવું, પ્રાણની સાથે પ્રાણનું મળી જવું, આત્માની સાથે આત્માનું એક થવું, એનું નામજ પ્રેમ કહેવાય છે.

એક માણસ પોતાના મ્હોટાપણાના વિચારો છોડી દઇ બીજાના પ્રેમની મ્હોટાઇનો દાસ થઇ જાય, પોતાના પ્રેમીનો ગુલામ થઇ જાય. એનું નામજ પ્રેમ. બે માણસોના આત્માનું એકજ મન, એકજ પ્રાણ અને એકજ વિચાર હોય એનું નામ પ્રેમ.

એક પ્રેમી, પોતાના બીજા પ્રેમીને જોવા ઇચ્છા કરે, જોઇને તેની પાસે રહેવામાંજ આનં[illegible] પામે, તેની સેવા કરવામાં, તેના મનને સં[illegible] આપવામાં, અને તેને જે રીતે સુખ મળે તે રી[illegible] દરેક બાબને વર્તવામાં તૈયાર થાય, તેનુંજ [illegible] પ્રેમ જે માણસને જોવાથી સુખ ઉત્પન્ન થાય [illegible] અને તેના તરફ હૃદયમાંથી જે વિચારો, જે લાગણ[illegible] ઓ ઉત્પન્ન થાય તેનુંજ નામ પ્રેમ કહેવાય છે. એક માણસને નહિં જોવાથી, તેને સુખી નહિં કરવાથી, જે દુઃખ થાય, તેનું જે કારણ તેનુંજ નામ પ્રેમ.

પ્રેમીઓ એક બીજાના સુખે સુખી, અને એક બીજાના દુઃખથી દુઃખી થાય છે. તેનું મૂળ કારણજ પ્રેમ છે. પોતાના પ્રેમી માણસના સુખને માટે પોતાનો દેહ, મન, પ્રાણ, ધન, કુટુંબ અને સર્વસ્વ અર્પણ કરી દે, ત્યાગ કરી દે, પોતાના પ્રેમીના કોઇ પણ કામ માટે, પોતાની જીંદગી સુધી એવોજ નિશ્ચય કરવો, એનુંજ નામ (ખરો) પ્રેમ કહેવાય છે. એજ પ્રેમનું ખરૂં કાર્ય છે.

પ્રેમીઓ કહે છે કેઃ—ગમે તેમ થઇ જાય પણ હું ત્હારા પ્રેમને માટે મ્હારો જીવ ત્યાગ કરીશ, જીંદગીનું મ્હારૂં સુખ દુઃખ, ત્હારા સુખ દુઃખમાં જોઇશ."

પ્રેમની ખરી પરિક્ષા છેવટે એકને માટે બીજાનો જીવ આપવામાં જણાઇ આવે છે. પ્રેમ, એના કરતાં વેગળે જઇ શકતો નથી. દિવા ઉપર ઉડતાં પતંગની પેઠે, કાંઇ પણ દુઃખ માન્યા વગર, પ્રેમના અગ્નિમાં પડી બળી મરવું એજ પ્રેમનો ધર્મ.

કવિ સેખ સાદિએ કહ્યું છે કેઃ હે બુલ બુલ! તું ગુલાબના ફુલ જોડે શું પ્રેમ બાંધે છે? પ્રેમ કરતાં શીખવું હોય તો દિવા ઉપર પ્રેમ મસ્ત થયલાં પતંગ પાસે જા. તે દિવાની બત્તી ઉપર પડીને પ્રાણ ગુમાવશે પરંતુ એક શબ્દ પણ બોલશે નહિં

તેમજ જરા પણ દુ:ખી થશે નહિં !" જ્યાં શુદ્ધ પ્રેમ છે ત્યાં જુદાઇ નથી, ત્યાં તો એક બીજાને માટે પ્રાણ અર્પણ કરવાનીજ તૈયારી હોય છે. સાચાં પ્રેમીઓ હમેશાં પોતાનાં પ્રેમીઓનેજ જુવે છે. તે ગમે ત્યાં જાય છે, તે ગમે ત્યાં ફરે છે, તે ગમે તેવાં કામોમાં ગુંથાય છે, તે ગમે તેવાં માણસોનાં ટોળાંમાં ભેળાય છે છતાં ત્યાં, દરેક મીનીટે મીનીટે, પોતાના પ્રેમીનીજ મૂર્તિ જુવે છે. જાગતાં, ઉંઘતાં કે સ્વપ્નામાં પણ પોતાના પ્રેમી મનુષ્યની મધુરી મૂર્તિ હાસ્ય કરતી, આનંદ આપતી જણાય છે.

"પ્રેમ" એ સ્વર્ગની ભાષાનો શબ્દ છે. એ ભાષા મૃત્યુ લોકનાં માણસોથી નથી સમજાતી. "પ્રેમ" એ સ્વર્ગમાંથી વરસતી અમૃતની ધારા છે. સ્વર્ગમાં મળતું સુખ, એજ અમૃતની ધારાઓ પીવાથી મળે છે. પોતાના પ્રેમીને હમેશાં આનંદ આપવા, હમેશાં તેનું હૃદય સુખી સંતોષી રાખવા માટેજ સ્વર્ગના અમૃતને પીવું જોઇએ. (અર્થાત ખરો પ્રેમ શું છે ? એ સારી પેઠે સમજી લેવું જોઇએ.)

વિજળીના જેવા વેગવાળી છરી, સૂર્યનાં ઝીણામાં ઝીણાં કિરણને ભેદી શકે છે પણ તેજ ધારવાળી છરી, પ્રેમના ભેદને ભેદી શકતી નથી.

માયામાં ફસેલાં (ગ્રહસ્થ ધર્મમાં) કોઇકજ માણસો એ ખરા પ્રેમ રસથી ભીંજાયલાં હોય છે- કોઇકજ માણસ વિશુદ્ધ પ્રેમના ધર્મ જાણે છે. કોઇકજ માણસ વિશુદ્ધ પ્રેમ ભક્તિમાં લીન થઇ ગયલાં જણાય છે. અને કોઇકજ સ્ત્રી અથવા પુરૂષ પોતાના ખરા પ્રેમ-ભક્તને ઓળખી શકે છે. કવિઓ પ્રેમના રૂપ માધૂર્યમાં મદમસ્ત બની જાય છે. સાંધુઓ તેના રસ વડે ભીંજાઈ ગયલા હોય છે. જેણે આત્મારૂપી પુસ્તકના, હૃદયરૂપ પાના ઉપર પ્રેમની વિચિત્ર ભાષામાં સ્તોત્રો લખ્યાં છે તેને ધન્ય છે.

જ્ઞાન એ આત્માની શોભા છે. પ્રેમ એ આત્માની સુગંધી છે. જ્ઞાન એ પાંદડાં છે. પ્રેમ એ ફુલો છે. જ્ઞાન એ સ્વર્ગીય પ્રકાશ છે. પ્રેમ એ સ્વર્ગની નિસરણી છે. જ્ઞાન એ રસ્તો બતાવનાર ભોમિયો છે પણ પ્રેમ એ તો સ્વર્ગનો રસ્તો છે. જ્ઞાન એ અન્ન છે, પ્રેમ એ રસ છે, સુંદરતા એ પ્રીતિ-પ્રેમ-નો પીતા છે. પ્રેમ-પ્રીતિ-એ ભક્તિની પૂત્રી છે.

શુદ્ધ ભક્તિ કરવાથી પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય છે.

" ભક્તિની સાધના કરવાથી રતિનો-સુરતાનો- ઉદય થાય છે.

" રતિ-સુરતા-વિશાળત્વ પામ્યાથી જે સ્થીતિએ પહોંચાય છે તેનેજ " પ્રેમ " કહેવામાં આવે છે."

" આશા એ પ્રેમની મ્હોટી બ્હેન છે. કલ્પના શક્તિ એ પ્રેમની બ્હેનપણી છે. (જ્યારે કોઇના હૃદયમાં કોઇના ઉપર અતિશય પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે અનેક વિચારો (કલ્પનાઓ) ઉત્પન્ન થાય છે.

પ્રેમ એ અનંત સુખ મેળવવાનું બારણું છે. પ્રેમના એકજ બિન્દુમાં પેસવાથી અનન્ત સુખની છાંયા જણાશે અને તે અનંત સુખ મેળવવાનું સ્થાન જણાશે. પછી પ્રેમના એકજ બિન્દુની અંદરની બાજુએ સુખનો અનંત સાગર જણાશે. એક બીજાના મન સાથે મનને મેળવી દીધાથી, એક બીજાના સુખમાં પોતાનું સુખ મેળવી દીધાથી ઐકયતા થશે. અને તેવી ઐકયતા થયાથી પ્રેમ રૂપી નદી સુખના સાગરને ભેટી પડશે.

માણસોનો પ્રેમ, એ " પ્રેમ સાગર "નો એક એક પરપોટો છે. જેમ ચંદ્ર, તેજવાળા સૂર્યમાંથી પ્રકાશ મેળવે છે તેમ જીવ; પોતાના પ્રેમનું કિરણ પ્રાણમાં થઇને મેળવીને ધન્ય અને કૃતાર્થ થાય છે.

प्रेम-भक्त.

ब्रह्म-तेज

હિંદુ રાજાઓના રાજત્વ સમયે વિદ્વાન બ્રાહ્મણોનો કેટલો આદર સત્કાર થતો તથા સંસ્કૃત વિદ્યાને કેટલું ઉત્તેજન મળતું હતું તે જેઓએ ભોજ અને વિક્રમ રાજાની દરબારમાં વિદ્વાન બ્રાહ્મણોની સભા ભરાવાના હેવાલો વાંચ્યા છે તેઓને ખબરજ છે. વિદ્વાન બ્રાહ્મણોનો સત્કાર થવાથી સંસ્કૃત વિદ્યા ઉત્તેજન પામતી અને તે ભાષાનાં વિદ્વાનો વેદ શાસ્ત્રમાં પારંગત જણાતા. પરંતુ જ્યારથી જૂદા જૂદા વિદેશી રાજાઓનાં રાજ થયાં ત્યારથી સંસ્કૃત વિદ્યા અને તેના વિદ્વાનોનો લોપ થતો ગયો. ઉત્તેજનને અભાવે દરેક વસ્તુનું એવુંજ પરિણામ આવે છે. એક જમાનો એવો પણ હતો, જે સમયે વિદ્વાનોની વિદ્યાની કદર ન થતી તો તેઓ ગુસ્સે ભરાઈ વિવાહનું બારમું કરી મૂકતા! તે માટે જેઓ નંદ રાજાના રાજ્યનો અને વંશનો નાશ થયાનો ઇતિહાસ જાણે છે તેઓને માહિતી છે. નંદ રાજાનાં દરબારમાં ચાણુકય નામના વિદ્વાન, ચતુર અને શાસ્ત્ર પારંગત બ્રાહ્મણ આવી પોતાની વિદ્યાનો પરિચય આપવા છતાં પોતાની દરબારના બ્રાહ્મણોના મતને અનુસરી નંદ રાજાએ તે વૃધ્ધ તપસ્વી બ્રાહ્મણનું સહજ અપમાન કર્યું હતું. તે ઉપરથી તે તપસ્વીએ નંદરાજ-કુળનો ધ્વંશ કરી ચંદ્રગુપ્તને પોતાની મરજી પ્રમાણે ગાદી ઉપર બેસાડયો હતો. માત્ર સહજ અપમાનનોજ એ બદલો હતો. પરંતુ આ જમાનો સંસ્કૃત વિદ્યાના ઉત્તેજનનો નથી. હવે તેવા વિદ્વાનો પણ નથી; તેવા તપસ્વીઓ પણ નથી. આ જમાનામાં તો માત્ર અંગ્રેજી વિદ્યાનું મહત્વ છે. સંસ્કૃત નહિં ભણેલો હોય તો ચાલે પણ અંગ્રેજી ભણેલો તો હોવો જોઇએ. પછી તે વિદ્વાન ઋષિકુળનો બ્રાહ્મણ હોય કે નિરક્ષર ઢેડ ભંગી હોય! જ્યાં ત્યાં અંગ્રેજી વિદ્યાનું મહત્વ છે. એક સમય એવો પણ હતો કે બ્રાહ્મણો પોતાની વિદ્યાનું અભિમાન રાખતા અને તેની સહજ પણ અવગણના થતાં તેઓ ગુસ્સે ભરા[illegible] જતા. તે જમાનાના બ્રાહ્મણોમાં એક પ્રકારનું [illegible]-તેજ પણ હતું. અને તે બ્રહ્મતેજે જગતને દૃઢ નિશ્ચય અને કર્તવ્ય પરાયણતાનું ઉદાહરણ આપ્યું છે. આજના લાડુભટ્ટોને તેવાં ઉદાહરણો [illegible] રૂચશે! આજના મોજ શોખના વિલાસી ગુરૂ [illegible] રાજાને તે ઉદાહરણોથી કદાચ અસંતોષ થશે! અમારા ઉપર ગુસ્સે પણ થશે. તેમ છતાં પણ અમે તો અમારી ફરજ બજાવ્યા જઈશું! આજે આ સ્થળે તેવા લાડુભટ્ટોને અને ગુરૂ કહેવાતા રૂષ્ટ પુષ્ટ આચાર્યોને માટે અમે બ્રહ્મ-તેજનું એક ઉદાહરણ લખીએ છીએ. આશા છે કે તે મોજીલા જીવડાઓ જરા ધ્યાન દઈને હૃદયમાં ઉતારશે! અને પોતાના પોતાના ધર્મ, કર્મને બરોબર રીતે સમજશે.

ભરતખંડમાં જે સમયે બ્રાહ્મણ-પેશ્વા રાજાઓની હાક વાગી રહી હતી તે વખતે તેઓ ઉપર જો કોઈનું પણ ચલણ હોય તો માત્ર વિદ્વાન બ્રાહ્મણોનુંજ ચલણ હતું. તેઓના દરબારમાં દર વરસે શ્રાવણ માસમાં, તેઓની રાજગાદી પુનામાં, વિદ્વાન બ્રાહ્મણોની એક મ્હોટી સભા ભરાતી. આ સભામાં બ્રાહ્મણોની વિદ્વત્તાની પરિક્ષા થતી. સભાને પ્રમુખસ્થાને કેટલાક ઘણાજ વિદ્વાન મહામહોપાધ્યાય પણ્ડિતો બેસતા. આ વખતે પરિક્ષા લેવાતાં જે બ્રાહ્મણ, પરિક્ષકોની નજરમાં સર્વ શાસ્ત્રોમાં પારંગત જણાતો તેને પેશ્વા મહારાજા એક લાખ સોનાની મોહોરોનું દાન કરતા. આ દાન એક રીતે ઉત્તેજન કહો કે તેની વિદ્યાની કદર કહો જે કહો તે હતું. એટલુંજ નહિં પણ તે વિદ્વાન બ્રાહ્મણને પાલખીમાં બેસાડીને પેશ્વા રાજા પોતે પોતાની કાંધ ઉપર ઉંચકતા અને ત્રણ પગલાં દૂર લઈ જતાં હતા. પેશ્વાના રાજ સમયે વિદ્વાન બ્રાહ્મણોનું આ પ્રમાણે સન્માન થતું. આવો રિવાજ રાજા રઘુનાથરાવ પેશ્વાના વખત સુધી ચાલ્યો આવ્યો હતો. જો કે રઘુનાથરાવ પેશ્વા બ્રાહ્મણોનું એ પ્રમાણે સન્માન કરતા પરંતુ તેના હૃદયમાં બ્રાહ્મણો ઉપર પોતાના પૂર્વજોના જેવી શ્રધ્ધા ભક્તિ નહોતી

તેમના રાજ અમલ વખતે એક મૈથિલ બ્રાહ્મણ પણ્ડિત શ્રાવણ માસની સભામાં આવી પહોંચ્યો હતો. સભામાં તે બ્રાહ્મણની પરિક્ષા લેવામાં આવી. તેમાં તે સર્વ કરતાં શ્રેષ્ઠ વિદ્વાન ગણાયો. દર વરસે જે દક્ષણા આપવામાં આવતી તે પણ લેવાનો તેનો હક્ક થયો પરંતુ તેની બોલવા, ચાલવાની નીતિ રીતિ એક વિદ્વાનને યોગ્ય એવી નિસ્પૃહ હતી. તે બીજા બ્રાહ્મણોની પેઠે "જી મહારાજ, જી મહારાજ" કરનાર નહોતો. રાજા હોય કે રંક હોય પણ તે બધાને એક સરખી નીતિથી બોલાવતો હતો. હમણાનાં કેટલાક બ્રાહ્મણો પોતાના યજમાનોને રાજી રાખવાને હદ બહારનો વિનય દેખાડે છે અને યજમાન જે કામ બતાવે તે કામ–પછી તે કામ ઘરમાં ઝાડુ કહાડવાનું હોય કે પછી શેઠાણીનું લુગડું ધોવાનું હોય; છોકરાંને બજારમાં લઇ જવાનું હોય કે શેઠાણીના પગ દાબવાનું હોય–તો પણ તે–કરે છે! મૈથિલ પણ્ડિતરાજ તેવા ન હતા. તેમજ હદ બહારનો વિનય દેખાડી પેશ્વા સરકારને નમી નમીને સલામો કે નમસ્કાર કરે તેવા ન હતા! તેઓ તો જે કાંઇ પ્રશ્ન પૂછવામાં આવતો તેનો કડકડાટ જવાબ આપી ચુપ રહેતા. પેશ્વા રાજા રઘુનાથરાવને, મૈથિલી મહારાજની આવી વર્તણુકથી કાંઇક અસંતોષ થયો. કારણ કે તેઓ ગમે તેવા નિરક્ષર હોવા છતાં પ્રારબ્ધ બળે રાજ્યનું સિંહાસન મેળવવા પામ્યા હતા. આજના જમાનામાં જેમ કેટલાક નિરક્ષર શ્રીમંતો પોતાની પાસે આવતાં વિદ્વાનો સાથે ગમે તે રીતે તોછડાઇથી વર્તે છે તેમજ તેમની પાસે ગમે તેવાં નીચ પ્રકારનાં કામો કરાવે છે તેમ પાછલા જમાનાના રાજાઓના ભેજામાં પણ કાંઇક ભૂત હતું! રઘુનાથરાવ પેશ્વાના આ ઉદાહરણથી એવુંજ અનુમાન થાય છે. મૈથિલી મહારાજ પરિક્ષામાં પાસ થયા. તેમની વિદ્વત્તા સૌથી ચડતી છે એવું સભાની પ્રમુખ બ્રાહ્મણ મંડળીએ પણ કબુલ કર્યું. રઘુનાથરાવ પેશ્વાએ પણ કબુલ કર્યું. અને પંડિતજીને કહ્યું કેઃ—મહારાજ, હમે વિદ્યાભ્યાસમાં સારા શ્રમ કર્યો છે. હમે એક લાખ સોનાની મ્હોરોની દક્ષિણાને પાત્ર છો. પરંતુ હું તમારી એક વાતથી દિલગીર છું. તમારામાં વિનય થોડોક ઓછો છે. રાજા પ્રત્યે બ્રાહ્મણોએ કેવી નમ્ર રીતે વર્તવું તે તમને આવડતું નથી. માટે એક લાખ મોહોરોમાં માત્ર એક મોહોર ઓછી મળશે," મૈથિલી પંડિતજીએ રાજાને મોઢેથી આ વાત સાંભળી તે વખતે તેના હૃદયનો ગુસ્સો ઉશ્કેરાઇ ગયો. તેણે તરતજ કહ્યુંઃ મહારાજ, મ્હારામાં વિનય તો અવસ્ય ઓછો હશે. પરંતુ તેથી કાંઇ મ્હારી વિદ્યા ઓછી છે એમ કહેવાય નહિં. દક્ષિણાને મ્હારી વિદ્યા સાથે સંબંધ છે. આપ જે દક્ષિણા આપો છો તે કાંઇ વિનય માટે નહિં પણ વિદ્વતાને માટે આપોછો. એક મુદ્રા ઓછી આપવાથી હું મારૂં અપમાન થયલું સમજીશ. અને તે બધી મ્હોરો આ સભામાં બેઠેલા બ્રાહ્મણોમાં વેહેંચી દઇને ચાલ્યો જઇશ. હું મારૂં માન વધારવા આટલે બધે વેગળે સુધી આવ્યો છું. મારા માનમાં જરા પણ ખંડન થશે તો હું તે સહન કરીશ નહિં." પેશ્વા સરકારે કહ્યુંઃ પંડિતજી, મ્હારી આજ્ઞા થઇ ચુકી છે. હવે તે પાછી ફરશે નહિં. હમે એક મ્હોર ઓછીજ લ્યો. મહારાજ, આટલા બધા રૂપિયાનું દાન કરે એવો માણસ હમને મળશે કયાં?"

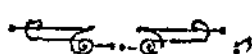
પંડિતજીએ ઉત્તર દીધુંઃ મહારાજ! આ તો બ્રાહ્મણોના સંબંધની સભા છે, અને બ્રાહ્મણોના દાન માટેનો હુકમ છે. કાંઇ પ્રજાને હુકમ આપ્યો નથી. આપના ઉપર પ્રજા કરતાં બ્રાહ્મણોનો હક વધારે છે. આપે કરેલો હુકમ રદ કરશો તો કાંઇ અડચણ નથી. મહારાજ! ભરતખંડમાં લાખો મોહોરો દાન આપે એવા ધનવાનો ઓછા છે એ ખરૂં પરંતુ આટલા બધા રૂપિયાનો ત્યાગ કરનાર મારા જેવા દરિદ્ર બ્રાહ્મણો તેથી પણ શું ઓછા નથી?

પેશ્વા સરકારે હુકમ બદલ્યો નહિં. બ્રાહ્મણે પણ એક મોહોર ઓછી લીધી નહીં! તે એમને

એમજ ગુસ્સામાં ચાલ્યો ગયો. તેણે ફરીથી એક શબ્દ પણ ઉચ્ચાર્યો નહીં. રઘુનાથરાવનો પૂત્ર બાજીરાવ, એ પુનાની ગાદી ઉપર છેલ્લો રાજા હતો તેના પિતા રઘુનાથરાવના વખતથીજ લક્ષ્મી નાશ પામવાનાં લક્ષણો જણાતાં હતાં. "તેણે પૂર્વના પેશ્વા, નારાયણરાવનુ ખુન કરવાનું કાવત્રું કર્યું હતું." એવું કહીને દરબારના વિદ્વાન પંડિત રામશાસ્ત્રીએ તેના રાજ્યને ધૂળમાં મેળવવાની વ્યવસ્થા કરી હતી. રામશાસ્ત્રીએ કહ્યું હતું કે એજ મ્હારો છેલ્લો નિશ્ચય છે. નિશ્ચય પાલન થાય નહિં ત્યાં સુધી કોઇ સભામાં બેસવું નહીં. પરમાત્માની મરજી પણ એવીજ હશે. તરતજ સમય એવો આવી પહોંચ્યો કે પેશ્વાઓનું રાજ્ય અંતર્ધાન થઈ ગયું.

અમારા લાડુભટો બ્રાહ્મણોનું માન, અપમાન અને બ્રહ્મતેજ શું વસ્તુ છે તે કાંઇ સમજશે તો અમારા લેખનું સાર્થક મનાશે. વિદ્યા એજ મનુષ્યનું ભૂષણ છે. વિદ્યા વગરના ડોળ ઘાલુ શ્રીમંત બ્રાહ્મણો પથ્થર કરતાં પણ વધારે નિરૂપયોગી છે. પત્થરો તો બહુ ઉપયોગમાં આવે છે પણ આજ કાલના લાડુભટો યજમાનની ગુલામગીરી કરવા કરતાં બીજા કોઈ ઉપયોગમાં આવતા નથી !

चंद्र.

અફીણના ઝેરનો ઉતાર—ખામગામના ડા. દોરાબજી રૂસ્તમજીએ વર્તમાન પત્રદ્વારા જાહેર લખી જણાવ્યું છે કે, જે માણસને અફીણનું ઝેર ચડયું હોય તેને હિંગની ગોળી ગળાવવી, અથવા શરબતમાં હિંગ ઘોળીને પાવાથી ચાર પાંચ કલાકમાં ઝેર ઉતરી જશે. દરદી શુદ્ધિમાં ન આવે ત્યાં સુધી ઝીણો રૂમાલ પાણીમાં ભીંજવીને કાન આગળની કપાળપટી ઉપર અવારનવાર ફટકા મારીને તેને જાગતો રાખવો તથા તેના બે હાથ પકડીને તેને હલાવ્યા કરવો અને ઉંઘમાં પડવા ન દેવો. મોટી ઉમરના માણસને દર અરધા કે એક કલાકે ૫ થી ૨૦ ગ્રેન હીંગ આપવી.

અફીણનો વેરી હિંગ—અફીણની આખી વખાર ભરી હોય તેમાં ૧૫-૨૦ તોલા હિંગ રાખી હોય તો સઘળું અફીણ માટી બની જશે. અફીણ સાથે હિંગને આટલું વેર છે.

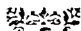
હિંગનો વેરી જીરૂં—હિંગની આખી વખારમાં વઘારનું જીરૂં રાખ્યું હોય તો સઘળી હીંગ મટોડા જેવી થઇ જશે. માટે અફીણ ખાધેલ માણસની સારવાર કરતી વખતે તેના દમમાં જીરાનો વાસ જાય નહિ, તેની સંભાળ રાખવી. વધારે હિંગ ખાવાથી મરડો થાય અથવા પેસાબ બંધ થાય તો તેને જીરૂ સુંઘાડવાથી તથા ખવરાવવાથી હિંગથી થયેલી બીમારી દુર થાય છે. **ડો. દોરાબજી રૂસ્તમજી.**

બીડી તથા દારૂ પીનારને ફટકાની સજા !—બેશક કાયદો વચ્ચે પડયા વિના વ્યસનીઓ પાછા હઠે એમ લાગતું નથી. છાપામાં એક ઠેકાણે વાંચ્યું કે પાલીતાણાના એડમીનીસ્ટ્રેટરની ઑફીસથી એવો હુકમ કાઢવામાં આવ્યો છે કે તે સ્ટેટની વસ્તી માંનો કોઈ પણ ૧૬ વરસની અંદરની ઉમરનો છોકરો બીડી કે દારૂ પીશે તો પોલીસ તેને પકડી શકશે અને તેને રૂ. ૫૦ ના દંડની ને ફટકાની અથવા બેમાંથી એક શિક્ષા કરવામાં આવશે. જો આ વાત ખરી હોય તો પાલીતાણાના એડમીનીસ્ટ્રેટરને ખરેખર ધન્યવાદ આપવો જોઇએ, અને બીજાં સ્ટેટોએ પણ દારૂ જેવાં વ્યસનો ઉપર અંકુશ મૂકનારા ધારાઓની શરૂવાત કરવી જોઇએ.

(વૈદ્ય કલ્પતરૂ.)

शाहजहांनो राज्य नाश.

ઈ. સ ૧૬૫૭ ની ૭ મી માર્ચે, બાદશાહ શાહજહાંનો રાજ્યાભિષેક થવાને ૩૧ મું વરસ શરૂ થયું. મ્હોટા ઠાઠ માઠથી એ દિવસ વિતાડવામાં આવ્યો. આટલા બધા લાંબા સમયના રાજઅમલ સુધી પ્રજાએ શાંતિ અને સુખવિભવ ભોગવ્યાં હતાં. માત્ર છેલ્લા દિવસોમાં એક વિપદની છાંયા દેખાવા લાગી. રાજ કુમારોમાં પરસ્પર મ્હોટો વિરોધ અને ઇર્ષા ઉત્પન્ન થઇ હતી. પરંતુ બાદશાહ તેઓને ઘણે વેગળે વેગળે રાખીને કોઇ પણ રીતે શાંતિ જળવાય એવો યત્ન કરી શક્યા હતા.

પાટવી રાજકુમાર દારાશિકોહ, બાદશાહ શાહજહાંનો પ્રીતિ પાત્ર પુત્ર હતો. તે હમેશાં બાદશાહની સાથેજ રહેતો. તેને મ્હોટામાં મ્હોટો ખેતાબ, "શાહ-ઇ-બુલન્દ-ઇકબાલ" "નો આપ્યો હતો. અને ૧૦૦૦૦ ઘોડેસ્વારોનો સેનાપતિ બનાવ્યો હતો. બાદશાહના રાજ્યમાં એજ ખેતાબ સૌથી ભારે ગણાતો. આ મ્હોટી પદવી અને ઉંચો ઓધ્ધો જાણીને પ્રજા અને લશ્કરનાં માણસો રાજકુમાર દારાશિકોહને સામ્રાજ્યનો ભવિષ્યનો ગાદીનો વારસ જાણતાં હતાં. બાદશાહે પણ તેજ વિચાર રાખ્યો હતો. એક હીરા, માણેક, મોતી જડેલું સોનાનું સિંહાસન બાદશાહના સિંહાસનની મ્હામુંજ રાખ્યું હતું. જ્યારે દરબાર ભરવામાં આવતો ત્યારે દારાશિકોહ તે સિંહાસન ઉપર બેસતો હતો. રાજનું કોઇ પણ કામ દારાંને જણાવ્યા વગર કરવામાં આવતું નહિં. કુમાર પિતૃભક્ત-પિતાની આજ્ઞા પાળનાર-હતો તેથી તેણે પિતાનું હૃદય છતી લીધું હતું. પિતા પણ તેજ પ્રમાણે પુત્રનું માન રાખતા. રાજકુમારનું જ્ઞાન પણ અતિ ગંભીર હતું. પરંતુ ઘણા લાંબા વખત સુધી રાજસભામાં હાજર રહેવાથી લડાઇની વિદ્યા ભૂલી ગયો હતો. ફકીર અને યોગી લોકોની સોબતથી તથા સુફી અને ઉપનિષદ્‌નાં ગંભીર ઉપદેશ શ્રવણની બારીકાઇથી તેની વિષય બુધ્ધિ પણ લોપ થઇ ગઇ હતી.

શાહજહાંના બીજા રાજ કુમારનું નામ શાહ સૂજા હતું. તે બંગાલાનો સુબેદાર હતો. તે ઘણોજ મોજ શોખ કરનાર અને આળસુ હતો. ૧૭ વરસ સુધી તે બંગાલામાં રહેવા છતાં તે દેશના જળ અને વાયુએ તેનાં મન અને શરીરને નિસ્તેજ કરી દીધાં હતાં. રાજકાજમાં અને લશ્કરમાં બધેજ અંધેર કારભાર ચાલતો હતો.

ત્રીજો રાજકુમાર ઔરંગઝેબ હતો. રાત દિવસ એક સરખી મેહેનત કરનાર, વિજળીના જેવો કામનો વેગવાળો, એક ચતુર ઘોડેસ્વાર, અસીમ બુદ્ધિ બળવાળો, સ્થીર ગંભીર વિચાર વાળો, સંયમી, વિલાસ ભોગનો ત્યાગ કરનાર હતો. તે દક્ષિણનો સુબેદાર હતો. તેનું અપૂર્વ સાહસ, તથા રાત દિવસની હોંશીઆરીની તુલના, તેની ઉંડી રાજ ચાતુરી તથા કપટતાની સાથેજ કરી શકાય. ખરૂં છે કે તેનાં અંતઃકરણમાં ઉદારતા અથવા વિશાળત્વપણું નહોતુ. પરંતુ મનનું સાંકડાપણું હોય તો એજ થાય છે કે જે ઉદ્દેશ ધારેલો હોય તેની સિધ્ધિ કરવા માટે પોતાની સર્વ સતત શક્તિદ્વારા રાત દિવસ મેહેનત કરવી પડે છે. ઔરંગઝેબના નિત્ય વિજયનું એ પણ એક કારણ હતું. દયા, દાક્ષિણ્ય, કૃતજ્ઞતા, વાત્સલ્ય આદિ તેના હૃદયની દુર્બળતા, તેની ચાણક્ય નીતિની સફળતામાં વિઘ્ન લાવતું નહિ. ઘણે વેગળે દક્ષિણ દિશામાં પણ તેનું લશ્કર હમેશાં લડવાને તયારજ રહેતું. ભવિષ્ય જાણી લઇને ઔરંગઝેબે તે સ્થળે અનેક કાર્યદક્ષ અને વિશ્વાસુ નોકરો સંગ્રહ કર્યા હતા. તેમાં ખલિલુલ્લાખાં જમાન, મિર આસકરી (આકિલખાં રાજી,) મૃશિદ કુલીખાં, અને રણ મેદાનમાં તથા સલાહ આપવા લેવામાં અદ્વિતીય કુશળ મિરજુમલા, વિગેરે હતા.

ન્હાનો રાજ કુમાર મુરાદબખ્સ, અંધ વિશ્વાસે યુધ્ધ કરવા અને વિલાસ વિભવમાં શરીરને નાંખી મુકવા શિવાય બીજું કાંઈ જાણતો ન હતો. બુધ્ધિ વિધાનો વેપાર તેણે કર્યોજ ન હતો, આ વખતે ગુજરાત પ્રદેશ એના રાજ અમલમાં હતો.

બાદશાહની નાદુરસ્ત તબીયેત.

એકાએક રાજદ્વારી પડદો બદલાઇ ગયો. ૬ ઠી સપ્ટેમ્બરે બાદશાહ શાહજહાં મુત્રક રોગના સખત હુમલાથી પટકાઈ ગયો. દરબારી વૈદોની દવાઓથી કાંઇ ફાયદો થયો નહિ! બાદશાહને એટલી પણ શકિત રહી નહિં કે તે દરબારમાં આવે અથવા દરબારના ઝરૂખામાં બેસીને પણ ભકત પ્રજાને એક વખત પણ દર્શનનો લાભ આપી શકે. દારાં, પોતાના પૂજ્ય પિતાની સેવામાં રાત દિવસ જીવતોડ મેહેનત કરતો હતો. દિવાનખાનામાં બાદશાહનું બિછાનું હતું. તેની બહારના દિવાનખાનામાંજ તેનું રહેઠાણ હતું. પોતાના ભાઇઓને આ મંદવાડની ખબર ના પડે તેટલા માટે દારાંએ દરબારી માણસો અને અમીર ઉમરાવોને, બાદશાહની ખબર લેવા દેવાનું પણ બંધ કર્યું. ઔરંગઝેબના વકીલને કેદ કર્યો અને રાજધાનીના બહારના રસ્તાપર અને શેહેરમાં પેસવાના મુખ્ય દરવાજા ઉપર સિપાહીઓના પેહેરા બેસાડી દીધા. કે જેથી કોઇ ખાનગી માણસને પણ ખબર પડે નહિ! પરંતુ આ બધી ચતુરાઇનું ફળ ઉલટુંજ થઇ પડયું! બાદશાહની કોઇ ખબર અંતર નહિં મળવાથી રાજકુમારોના જીવ ઉંચા થઇ ગયા! રાજમાં અદભૂત વાતો થવા લાગી. સ્વાર્થિ અને પ્રપંચી લોકો અનેક પ્રપંચ કરી પોતાનો લાભ તપાસવા લાગ્યા. થોડા દિવસ પછી બાદશાહની તબીયત્ત સુધરી અને તેથી તેઓ દરબારી ઝરૂખામાં આવી બેઠા. રાજ ભકત પ્રજાએ પોતાના રાજ પિતાનાં દર્શન કરી બહુ આનંદ મેળવ્યો. પરંતુ તેથી શું વળ્યું? પ્રપંચી લોકોએ ગપ ઉડાવી કેઃ ખરો બાદશાહ તો મરણ પામ્યો છે. ઝરૂખામાં તો એક નોકરને બાદશાહનો પોષાક પહેરાવીને બેસાડયો છે. અને તેજ બનાવટી બાદશાહ લોકોની સલામ ઝીલે છે!"

આ ગપાષ્ટક વાત બીજા ત્રણ રાજકુમારોને કાને પણ જઈ પહોંચી. જેથી તેઓએ જાણ્યું કે દારાં રાજ પચાવી પાડવા માંગે છે. તરતજ ત્રણે ભાઇઓ ભેગાં થઈ લશ્કર સાથે રાજધાની તરફ આવી પુગ્યા. થોડેક છેટે લશ્કરનો પડાવ થયો. આ ભયંકર વાત બાદશાહને કાને પણ આવી પહોંચી. બાદશાહે આશ્ચર્ય થઇ તેમને પોતાની સહી તથા મોહોર—સિક્કા સાથે આશ્વાસન મળે તેનો પત્ર લખ્યો. પરંતુ ઉત્તર એવો મળ્યો કે અમે કાંઇ રાજગાદી લેનાર બળવાખોર કે લડાઇ કરનાર દુશ્મનો નથી. અમે તો તાબેદાર પૂત્રો તેમજ રાજ ભકત નમ્ર પ્રજા છીએ. જૂઠી જૂઠી ભયંકર વાતો સાંભળી અમે તો આપના દેદારનાં દર્શન કરવા દોડી આવ્યા છીએ. અમને આપની સુખાકારીની બહુ ચિન્તા થઇ છે. માત્ર એકજ વખત આપ નામવરની પાસે આવી આપનાં દર્શન કરી, મન અને આંખોને પવિત્ર કરવાની ઇચ્છા છે. તે પછી બાદશાહનો જેવો હુકમ હશે તે પ્રમાણે વર્તવાને અમે તયાર છીએ." આ પત્ર દારાંની પાસે આવતાંજ દારાં તેનો ખરો અર્થ જાણી ગયો. પોતાના શરીરને બચાવવા માટે બે લશ્કરી ટુકડીઓને સુજા અને ઔરંગઝેબ તરફ મોકલી અને બાદશાહને ધીમે ધીમે દિલ્હીથી આગ્રા મોકલી દીધા.

દારાની હાર.

રસ્તામાંજ ઔરંગઝેબ અને મુરાદ એકત્ર થઇ ગયા. અને ઉજ્જયિનિની લડાઇમાં, દારાંએ મોકલેલાં લશ્કરને હરાવી દઇ આગ્રા તરફ જવા માંડયું; દારાં પણ આ વખતે આગ્રા જઇ એક મ્હોટું લશ્કર લઇ આવ્યો અને બન્ને ભાઇઓની સ્હામા લડવાને તયાર થઇ ગયો. ઈ. સ. ૧૬૫૮ ની ૨૯ મી મેને દિવસે અસહ્ય તાપ અને ગરમ પવનના સખત ઝપાટાની

વચમાં, આગ્રાથી ૧૩ માઈલને છેટે દક્ષિણ દિશામાં સામુગડ નામના ગામમાં બન્ને દુશ્મન લશ્કરો સ્હામ સ્હામાં થઈ ગયાં દુશ્મનોના ચતુર તોપચીઓના તોપના ગોળા વડે દારાંના લશ્કરી સિપાહીઓ, ખેતરોમાં કપાતાં અનાજનાં ડુંડાં પેઠે કટાકટ જમીનદોસ્ત થઇ પડયા! તેના ચંચળ બંદુક ચલાવનારાઓની બંદુકની ગોલીઓનો મારો વ્યર્થ થઇ પડયો. તેના સેનાપતિ રૂસ્તમખાં અને રાવ છત્રસાલ વિગેરે લડાઇ કરતાં કરતાં માર્યા ગયા. છેવટે દારાં, પોતાના બીજા પૂત્ર સિપિહર શિકો, અને કેટલાક વિશ્વાસુ નોકરો સાથે એક ચાલાક ઘોડા ઉપર સ્વાર થઇ આગ્રામાં નાશી ગયો. સંધ્યા સમય થતાંજ પોતાના મેહેલમાં જઇ શોક કરવા લાગ્યો. જનાનખાનામાં રડવા કકળવાનો અવાજ સંભળાવા લાગ્યો. દારાંના શોક સમાચાર ચારે દિશામાં ફરી વળ્યા. બાદશાહ શાહુજહાંને આ સમાચાર મળતાં તરતજ તેણે દારાંને કહાવી મોકલ્યું કેઃ ભાગ્યબળે ત્હારી આ દશા થઇ છે! હવે તું શું કરશે? હવે એક વખત કિલ્લામાં આવી મ્હને મળી જવું અને મ્હારી કેટલીક સલાહ ધ્યાનમાં લેવી એજ યોગ્ય છે. ત્યાર પછી જ્યાં જવું હોય ત્યાં ખુશીથી જવું. ત્હારા નશીબમાં જે લખાયું [illegible] થશેજ. પરંતુ દારાં શોક સાગરમાં [illegible] અને લશ્કરનાં મા[illegible] મેળવવા જતાં હારખાઇ [illegible]નો ભવિષ્યનો ગાદીના [illegible] અને ચાલાકી ઉપર [illegible]દશાહે પણ તેજ વિચાર રાખ્યો હતો. [illegible] [illegible], મોતી જડેલું સોનાનું સિંહાસન બાદશાહના [illegible]હાસનની સ્હામુજ રાખ્યું હતું. જ્યારે દરબાર [illegible]રવામાં આવતો ત્યારે દારાંશિકોહ તે સિંહાસન [illegible]પર બેસતો હતો. રાજ્યનું કોઇ પણ કામ દારાંને [illegible]વ્યા વગર કરવામાં આવતું નહિં. કુમાર પિતૃભક્ત-પિતાની આજ્ઞા પાળનાર-હતો તેથી તેણે પોતાનું હૃદય જીતી લીધું હતું. પિતા પણ તેજ પ્રમાણે પુત્રનું માન રાખતા. રાજકુમારનું જ્ઞાન પણ અતિ ગંભીર હતું. પરંતુ ઘણા લાંબા વખત સુધી રાજસભામાં હાજર રહેવાથી લડાઇની વિદ્યા ભુલી ગયો હતો. ફકીર અને યોગી લોકોની સોબતથી શકું છું. આ શેહેરમાં રહીને હવે ઢીલ કરવાથી દુશ્મનો મ્હને ચારે તરફથી ઘેરી લેશે. પ્રજામાં અપમાન પામેલા અને યુદ્ધમાં હાર પામેલા દુઃખ પૂત્રને જોવાની ઇચ્છા ત્યાગ કરો. મ્હારી નજર સ્હામે જે ભયંકર વિપદ આવી પડી છે તેમાંથી મુકત થવા માટે આશિર્વાદ ચાહું છું." આ સમાચાર સાંભળતાંજ બાદશાહ અને તેના જનાનખાનાની બેગમો વિગેરે સ્ત્રીઓ શોકથી વ્યાકુળ થઈ ઉઠી. બાદશાહે પૂત્રની ભવિષ્યની વિપતિ જોઈ રડી દીધું. એટલે જનાનખાનામાંથી મ્હોટે અવાજે રડવાનો કોલાહલ સંભળાયો. સઘળાં ચિંતાના પ્રવાહમાં તણાવા લાગ્યાં. અને દારાં તરફ દયાની નજરે જોવા લાગ્યાં. પાછલી રાતના ત્રણ વાગાને અમલે દારાં, પોતાની પત્નિ નાદીરા બાનુ બેગમ (યુવરાજ પર્વેઝની છોકરી) તથા બીજી કેટલીક સ્ત્રીઓ તથા કેટલાક હાથીઓ ઉપર ધનરત્નનો ભંડાર લઇ આગ્રાથી દિલ્લી તરફ ન્હાસી ગયો.

આગ્રાના કિલ્લાને ઘેરો.

લડાઇમાં જીત મેળવ્યા પછી, ઔરંગઝેબે તે રાત રણ મેદાનની પાછળ, દારાએ છોડી દીધેલા તંબુમાં ગુજારી. ત્રણ દિવસ પછી એટલે તા. ૧ લી જુને આગ્રામાંના "નુરમંઝીલ" અથવા "ધારા" નામના બગિચામાં તંબુ ઠોકાવી ત્યાં રહ્યો. એમ થવાથી શેહેરના લોકોમાં મોટો ભય અને ચિંતા વિજયનું [illegible] લશ્કર ઘણું તોફાની હતું. તેઓએ કૃતજ્ઞતા, [illegible]ને લુંટ તથા અત્યાચાર કરવાનું શરૂ તેની ચાણુક્ય [illegible] ઔરંગઝેબ પોતાના પાટવી રાજ નહિ. ઘણે વેગળે દક્ષિણ [illegible] ખાં ખાનાન અને એક હમેશાં લડવાને તયારજ રહેતુ [illegible]ાંતિ ફેલાવવા તથા લઇને ઔરંગઝેબે તે સ્થળે અનેક [illegible] બાદશાહી વિશ્વાસુ નોકરો સંગ્રહ કર્યા હતા. તેમાં "[illegible]જીલ" ના લ્લાખાં જમાન, મિર આશ્કરી (આકિલખાં [illegible]ત નવા મૂર્શિદ કુલીખાં, અને રણ મેદાનમાં તથા સલ[illegible]રવ. આપવા લેવામાં અદ્વિતીય કુશળ મિરજુમલ[illegible] વિગેરે હતા.

બાદશાહ શાહજહાંએ બે બુધ્ધિવાન અને હોંશિયાર અમલદારોને પત્ર લખી આપીને ઔરંગજેબની પાસે મોકલ્યા. પરંતુ કોઇ રીતનો સંતોષકારક જવાબ મળ્યો નહિ. છેવટે નિરાશ થઇને વૃધ્ધ બાદશાહે કિલ્લાનાં મુખ્ય બારણાં બંધ કરાવી સ્હામે થવાની તયારી કરી રાખી.

ઔરંગજેબે પણ તેજ કિલ્લો જીતવા માટે જૂલ્ફિકારખાં અને બાહાદૂરખાંને મોકલ્યા. તેઓ રાતે કિલ્લા આગળ આવી પહોંચ્યા અને કિલ્લાને ઘેરો ઘાલ્યો. પરંતુ તે જીતાય નહિં. તેવા કિલ્લાનાં બારણાં ઉઘાડી શકયા નહિં. તે સમયે કિલ્લો ઉઘાડવામાં બહુ વખત લાગતો. તે સાથે ઔરંગજેબ કિલ્લો ઉઘાડવાનાં કોઇ સાધનો પોતાની સાથે લાવ્યો ન હતો. બન્ને સેનાપતિઓ જમના નદિને કિનારે, દારાના મેહેલ તરફ પહોંચ્યા. તેમનું લશ્કર કિલ્લાની દિવાલો આગલનાં અને બહારનાં ઝાડોની નીચે આરામ લેવા લાગ્યું હતું. કિલ્લામાંથી આવતાં તીર અને તોપ બંદુકના ગોલાઓ તેમના માથા ઉપર થઇને ચાલ્યા જતા હતા. ઔરંગજેબની પાસેની એક તોપ જહાંનારાની મસજીદના ઉપરના ભાગમાં ચઢાવવામાં આવી. એ તોપના પહેલાજ ગોળાએ, કિલ્લા ઉપરની તોપનું મ્હોડું કટકે કટકા કરી નાંખ્યું. અને દારાંના મેહેલના ઝરૂખામાં ગોઠવેલી બીજી એક તોપના ગોળાએ કિલ્લામાંના મેહેલનો બીજો માળ તોડી પાડયો. કિલ્લાને બચાવનારા તોપચીઓ હોંશીઆર નહોતા. એક ઇતિહાસ લખનાર ઇશ્વરદાસ નાગર કહે છે કે: તોપચીઓના દરોગા ઈતિકાદખાંએ લાંચ લીધેલી હોવાથી તોપોમાંથી ફકત દારૂનો ખાલી અવાજ કરતો હતો. અને રાતે કિલ્લાના બારણાં ઉઘાડી ઔરંગજેબનાં માણસોને તેમાં પેસાડી દીધાં હતાં. પરંતુ કિલ્લામાં ૧૫૦૦ પાયદલ સિપાહીઓ, કાલમક, હબશી અને તુર્ક લોકો વિશ્વાસુ અને વીર યોધ્ધા હતા. તેમની બંદુકની ગોળીઓ આગળ કોઇપણ કિલ્લાની બહાર ડોકું દેખાડી શકયા નહિં. કિલ્લામાંના અનેક ઉમરાવો અને મનસબદારો ઘેરાનું દુઃખ સહન નહિં કરી શકવાથી, પહેલેજ દહાડે સંધ્યા સમયે જે પખાલી (ભીસ્તી) લોકો એક ન્હાના બારણાંમાંથી જમના નદિનાં પાણી ભરવા બહાર ગયા હતા તેઓનાં લુગડાં પહેરી બહાર નિકળી ગયા અને ત્યાંથી ન્હાસી છૂટયા.

તેમ છતાં પણ કિલ્લો જીતવાની કોઇ આશા જણાતી ન હતી. ત્યારે છેવટે ઔરંગજેબે એવો પેચ રચ્યો કે કિલ્લામાંથી પખાલી લોકો બહાર આવી જમનાનું પાણી ભરી જાય છે તે બારણું બંધ કરવું અને કિલ્લામાંનાં માણસોને પાણી વગર તરસે મારી નાંખવાં. બીજે દિવસે ઔરંગજેબના સિપાહીઓએ પાણી ભરવાનો દરવાજો બંધ કરી ત્યાં પહેરો બેસાડયો. એમ થવાથી કિલ્લામાંના માણસોને દુઃખ થવા લાગ્યું તેનું વર્ણન કરી શકાતું નથી. કેટલાંક કોમળ સ્રી પુરૂષો પાણી વિના તરફડવા લાગ્યાં. કેટલાંક બાળકોએ એક બે દિવસ માતાના દૂધ ઉપર નિર્વાહ કર્યો. પણ મ્હોટાં બાળકો મા બાપના શરીર ઉપર પડતાં રડવા લાગ્યાં. અને "પાણી, પાણી" કરીને છાતી ફાડી નાંખે એવી રીતે રડવા લાગ્યા. કિલ્લામાં જબરો પોકાર થઈ રહ્યો. પ્રજાને અસહ્ય દુઃખ થયું! બાદશાહ અને અમીર ઉમરાવો આટલા દિવસ સુધી જમનાનાં શીતળ-ગાળેલાં-પાણી પીતા હતા. આ વખતે તેઓને કિલ્લામાંના કાદવ કિચડવાળા, મેલા, ગંધાતા કુવાનાં પાણી પીવાનો વખત આવ્યો! છતાં શું તેમ થઇ શકે એમ હતું? જેઓએ સ્વચ્છ સુઘડ જળ પીધું છે તે શું ગંધાતું પાણી પી શકે?

પિતા-પૂત્ર.

આ કરૂણારસિક દેખાવ જોઇને બાદશાહ શાહજહાંનો જીવ ઠેકાણે રહ્યો નહિં. પોતાની આગળ કોમળ, નિર્દોષ પ્રજાના પ્રાણ નાશ પામે તે કોણ નરમ દિલનો બાદશાહ જોઇ શકે? રાજ ભકત

પ્રજાનાં દુઃખ કોણ દયાળુ બાદશાહ સહન કરી શકે? બાદશાહે ઔરંગઝેબ ઉપર એક પત્ર લખ્યોઃ—

"મ્હારા બેટા! મ્હારા વીર બેટા! આજની ઘડી સુધી હું નવ લાખ ઘોડેસ્વારોનો રાજા હતો. પરંતુ હમણાં મ્હને એક પાણી આપનાર નોકર સુદ્ધાં નહિં! ગમે તેમ હો પણ હિન્દુઓનેજ ધન્ય છે. તેઓ હજારો વરસથી મરેલાં માણસોને પણ પાણી આપે છે. પરંતુ હે પુત્ર! તું એવો અદ્ભુત મુસલમાન છે કે હું જીવું છું છતાં મ્હને પાણીથી પણ વેગળો રાખે છે!"

ઔરંગઝેબને આ પત્ર પહોંચ્યો હતો. તે વિચિત્ર પુત્રે પિતાને માત્ર એટલોજ જવાબ આપ્યો કેઃ "જેવું કર્મ તેવું ફળ! એથી વધારે લખવું એ અદબી કહેવાય"

બાદશાહે ઉત્તર વાંચી નિરાશાના નિસાસા મૂક્યા. બાદશાહે નિરૂપાય થઇને ઔરંગઝેબને એક કારનો પત્ર લખ્યો તેમાં લખ્યું હતું કેઃ "પિતૃભક્તિ તું તાન ભૂલીજ ગયો છે. મ્હને શત્રુ જેવો ગણીને જે દુઃખ આપે છે તેના ફળરૂપે આ જગત્માં, ત્હારી લજ્જા, માન, ધન વિગેરે સર્વ નાશ થશે. જન્મ આપનાર અને પાલન-લાલન કરનાર પિતાને દુઃખ આપવું એ કયા ધર્મ શાસ્ત્રમાં લખ્યું છે? માતા પિતાને તાબે રહેવું એ શું પવિત્ર ધર્મ શાસ્ત્રોની આજ્ઞા નથી? મ્હારો શું અપરાધ છે? મ્હારા જીવતાં ત્હમે કોઇ રાજગાદી માટે દાવો કરી શકો નહિં. તું મદાંધ થઇ ગયો છે. પણ કયામતને દિવસે ખુદા તાઅલાને ત્યાં શું જવાબ દેશે? લડાઇમાં જીત્યો છે તેથી ઉન્મત્ત થનો નહિ! ભાગ્ય દેવી હમેશાં ત્હને જય અપાવશે એવી આશા રાખનો નહિં. કારણ કે નશીબનું ચક્ર હમેશાં ફરતું રહે છે. જે કામથી ત્હારૂં નુકશાન થાય એવું કામ કરવું જોઇએ નહિં. જગતના માણસો મ્હારા રાજ્યની બહોળતાથી જોઇને ચકિત થઇ ગયાં હતાં. તે અમૃતમય રાજ્યલીલાને તું ઝેર જેવાં કદીય નહિં. બેટા! મ્હેં પ્રજાને કદી પણ દુઃખ આપ્યું નથી. પ્રજાના અમીર ઉમરાવોનું માન અને માંગણીઓ કાયમ રાખ્યાં છે. પ્રજા એજ રાજાનું કલ્પવૃક્ષ છે, પ્રજા એજ રાજાની કામદુધા ગાય છે. જે રાજા પ્રજાનું માન ભંગ કરે છે અને પ્રજાની માંગણીઓનો તિરસ્કાર કરે છે. તે રાજા પોતાના રાજમાં ઘુપાં ઝેરનાં બીજ વાવે છે. બેટા! મ્હારી આ છેલ્લી શિખામણ છે. આ શબ્દોને યાદ રાખી એક સાધુ પુત્રના જેવી વર્તણુક રાખજે. તેમ વર્તવાથીજ ત્હારૂં નામ, ત્હારી કિર્તિ અને ત્હારૂં રાજ્ય અચળ અમર રહેશે."

પિતાનો આ પત્ર મળવાથી ઔરંગઝેબે ઉત્તર લખી મોકલ્યો કેઃ પિતા! હું આપનો તાબેદાર પુત્ર છું. હમણાં મેં જે કાંઇ કામ કર્યું છે તેનું કારણ એ છે કે ભય અને નિરાશાને લીધે મ્હારૂં રક્ષણ કરવાને માટે હથીઆર ઉપાડવાની મ્હને ફરજ પડી છે. નહિં તો આપના ઉપર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખીને આપના ચરણમાં માથું નમાવત. હવે કિલ્લો મારાં માણસોના હાથમાંથી મૂકત થશે અને ત્યાર પછી નમ્રતાપૂર્વક આવીને આપની પાસે ક્ષમાની માંગણી કરીશ."

બાદશાહને આવો નમ્ર ઉત્તર મળતાં કંઇક ખુશી થયો. અને તેની માંગણી કબુલ કરી. ઘેરો ઘાલ્યાને ત્રીજે દિવસે ઔરંગઝેબનાં માણસોએ કિલ્લો છોડી દીધો અને ૮ મી જુને તેના પુત્ર સુલતાન મહમ્મદે લશ્કર સાથે તેમાં પ્રવેશ કરી કબજો લીધો. આ પ્રમાણે આગ્રાનો કિલ્લો અને તેમાંનું અઢળક ધન-રત્ન, જે બાદશાહની ત્રણ પેઢીથી ભેગું થયું હતું તે સહજ વારમાં ઔરંગઝેબના હાથમાં આવી ગયું.

શાહજહાં કેદી.

હાર પામેલા બાદશાહ "શાહજહાં"એ, ભાઇઓ ભાઇમાં થતી ખુના મરકી અટકાવવાને યત્ન કર્યો; દરેક પુત્રો સલાહ સંપથી ચાલે તેવા પ્રયત્નો કર્યા. પરંતુ તેના યત્નો નિષ્ફળ ગયા. હજુ પણ તેની

છેલ્લી આશા એવી હતી કેઃ સમસ્ત સામ્રાજ્ય ચારે પૂત્રોને સરખે ભાગે વેહેંચી આપવું. અને તે બધાં પોતપોતાના રાજ્યમાં સુખ શાંતિથી રહે. રાજ્ય લોભ કોણે થોભાવ્યો છે ? એ રાજ્ય લોભે માતા, પિતા, ભાઇ, ભગિની વિગેરેનાં ખુનો કરાવ્યાં છે. સગાં સંબંધીઓમાં વિશ્વાસઘાતકતા કરાવી છે. એ રાજ લોભે અનેક વખતે વચનોનો ભંગ કરાવ્યો છે. અને એ રાજ લોભે અનેક માણસોનાં કાળજાં કંપાયમાન કર્યાં છે. વૃદ્ધ બાદશાહની છેલ્લી ઇચ્છા પરિપૂર્ણ થવા માટે વૃધ્ધ વજીર જાફરખાં અને મ્હોટી રાજકુમારી જહાંનારા, એ બન્ને વારા ફરતી ઔરંગજેબ પાસે ગયાં. તેને બાદશાહની શુભ મરજી કહી. પરંતુ તેઓ ઔરંગજેબના હૃદયને ઓળખતાં ન હતાં. તેઓ જાણતાં ન હતાં કેઃ "રાજધર્મમાં ભ્રાતૃધર્મ કે બન્ધુ ધર્મજ નથી. તે ધર્મમાં તો માત્ર જય ધર્મજ છે." ઔરંગજેબે ઉત્તર દીધું કેઃ પોતે બાદશાહનો અત્યંત તાબેદાર પૂત્ર છે. પરંતુ તેના (ઔરંગજેબના) જેવા ધાર્મિક મુસલમાનના મત પ્રમાણે "કાફ્રૂર" દારાંને વેગળો કાઢી મૂકવો એજ "લોક હિતને માટે" જરૂરનું કામ છે."

તા૦ ૧૧ મી જુને ઔરંગજેબ "નુરમંજીલ" બાગમાંથી મોટી ધામધુમ સાથે બાદશાહને મળવા ગયો. આ સમયે શાહિસ્તેખાં અને શેખ મિર આવી તેને અનેક રીતે સમજાવવા લાગ્યા. આ વખતે બાદશાહની લખેલી એક ચીઠ્ઠી પણ પકડાઇ ગઇ. તે ચીઠ્ઠી ઉપરથી માલમ પડ્યું કેઃ બાદશાહનું હૃદય હજુ પણ મ્હોટા છોકરાને માટે રડે છે. તેથી ઔરંગજેબે પિતાને મળવાનો વિચાર બંધ રાખી આગ્રા શેહેરમાં જઇ દારાંના મેહેલનો કબજો લીધો.

આ જીવનમાં હવે પિતા પૂત્રનો મેળાપ નથી. તા. ૧૨ મી જૂને ઔરંગજેબનો હુકમ થયો કે બાદશાહની કેદની જીંદગી વધારે સખત બનાવવી. બાદશાહની બધી સત્તા નાશ કરવામાં આવી. અને આગ્રાના કિલ્લામાંથી બહાર આવવાનું બંધ કરવામાં આવ્યું. એજ કિલ્લાના મેહેલમાં, કેદીની અવસ્થામાં, બાદશાહ શાહજહાંએ આઠ વર્ષ વિતાડયાં. આ દુઃખદ અવસ્થામાં બાદશાહને શાંતિ આપનાર માત્ર તે દેવ સુંદરી, તાબેદાર "જહાંનારા"—"મોગલ રાજ્યની એન્ટિગનિ—" તે પિતાની સેવા ચાકરી કરી આશ્વાસન આપતી હતી. છતાં બાદશાહ વિજયી પૂત્રનો દૃષ્ટ વ્યવહાર ભૂલ્યો નહિં ! આઠ વરસમાં ત્રણ વખત જહાંનારાએ અત્યાચારી ભાઇ ઔરંગજેબને માફી આપવા માટે બાદશાહને પ્રાર્થના કરી હતી. એ વખત બાદશાહે તે માંગણી સ્વિકારી નહિં. પરંતુ દયા એ કદીપણ જગત્માં ભૂલાતી નથી. દયાની લાગણી પાષાણ જેવા હૃદયમાંથી પણ પેદા થાય છે. ગમે તેવો પણ પૂત્ર છે. એમ જાણી બાદશાહે ઔરંગજેબનાં કૃત્યો માફ કર્યાં.

ઔરંગજેબની ભાગ્યદેવી તેજ વખતથી સાનુકુલ થઇ. ધીમે ધીમે તેજ મોગલ સામ્રાજ્યનો ધણી થઇ પડયો. પિતા કેદમાંજ મરણ પામ્યો. એક પછી એક ભાઇને પરાસ્ત કર્યાં. બાદશાહ શાહાજહાંના રાજ્યનો આ પ્રમાણે નાશ થયો. **મકરંદ.**

भारत माताने. संबोधन.

(હિંચ)

તુજ શાંતિ ભરેલી વાડી
ત્યાં રમિયે મા! સવિલાસ,
કરતા સેવા તુજ માડી!
નિચે રહિયે તુજ પાસ.
તુજ પ્રભાવથી મનમાં ના
રાખીશું જરા પણ ભીતિ,
તુજ બાલ અમે સૌ ન્હાના
શીખવ મા અમને નીતિ! ૧
તુજ અમર ભૂમિ શી વાડી
મહિં વિહંગ કરે કલ્લોલ;
ત્યાં બાલ રમો તુજ દાડી!
વદતાં કૈં મધુરા બોલ!
શી ગાન કરંતી મધુરૂં
ત્યાં વ્હે સરિતાઓ માત!
કરી તુજ યશ ગાન ગભીરૂં
વ્હે મલયજ શીતળ વાત. ૨
મૂકયું શિર અમ તુજ ચરણે
લેજે મા અમ સંભાળ;
નગ સમા બલી કર અમને!
કર દળદર રિપુનો કાળ.
છે સુખ દાતા મા! અમને
છે અખૂટ તુજ ભંડાર,
નમિયે નમિયે મા! તુજને
ગજાવી તુજ જયકાર. ૩
તુજ માટે પ્રાણ અમારા
હોમીશુ અમે સૌ માત!
સુખ દો પુત્રોને ત્હારા
દેજે લાવી દુઃખાંત!
તુજ પ્રીતિ અમી રસ પાઈ
હૃદયે ભક્તિ બી વાવ!
તુજ વિજય ધ્વજ ફરકાવી
લે શું જીવનના લ્હાવ. ૪
નમિયે તુજને શિરનામી
દે શાંતિ અમને ચિર
શુભ આશિષ ત્હારી પામી
તુજ પુત્ર બનો શૂરવીર
તુજ કુસુમિત તરૂની છાંયે
લાદીશાં ત્હારાં બાળ
થઈ રમો મુદિત મન માંહે!
ગજાવી જય જયકાર! ૫

"कुन्द"

नोट प्रत्ये व्युक्ति.

इंद्र वज्रावृत्त.

નાજૂક હે સુંદર શ્વેત અંગે,
ચિત્રેલ ચારૂ તું દિપે દ્વિરંગે;
સ્રષ્ટા રચે? તૂંજ પ્રતાપવાન,
જેથી તું પામે સઘળેજ માન. ॥ ૧ ॥
ઈંગ્લાંડ શ્રીરાજ કુલોદ્‌ભવા તૂં;
ઓછું ન ત્હારૂં કદિ માન થાતૂ,
તું નીજ સ્રષ્ટા તણું ચિત્ત ચાહું
રે મેળવે મૂલ્ય બધે ગવાયું. ॥ ૨ ॥
તું રાય કે રંક કરે રમંતી,
ભામા છતે તું બધે ભમંતી;
ક્યારે તું પાકીટજ પેટિ માંહિ,
કેદે પડેલી કવીને કળાયે. ॥ ૩ ॥
ક્યારેક તું કબ્જ કબાટ વિષે,
દા'ડા ગુજારે જણ† દુઃખ ભીપે;
ક્યારેક તીજોરી મહીં તું હોય,
શિક્ષા ગુન્હાની જણુ સ્હેતિ* સોય. ॥ ૪ ॥
ઘૂમે કદા તું ગજવાની માંહ્ય,
વસ્ત્રે તું વીટેલ કદી કળાય;
ક્યારેક છપાઈ તું છેક દીસે,
વિના શ્રમે તું વિચરે વિદેશે. ॥ ૫ ॥
જ્યાં ત્યાં જતી મો, બદલાધિ રે! તું,
ના એક હમેશ ઠરી રહે તું;
ચિત્તે જનો સર્વ તને ચહાય;
તું ભેટતાં ભાવ ભલો ભળાય. ॥ ૬ ॥
સોના રૂપાથી તું સરે+ ગણાણી,
પાંધરથ લોકે તુજને પ્રમાણી;
સ્વિકાર્યું સૌએ ચરલત્વ ત્હારૂં,
એ તુજ કૃતેહ ઓછી શું વારૂ? ॥ ૭ ॥
થાતી તું દેહ જવ+ જિર્ણ ભારી,
જન્મે ફરી એહજ દેહ ધારી;
એ તુજ સ્રષ્ટા તણિ યુક્તિ આગે,
ઝાંખી સ્વયંભૂ તણિ યુક્તિ લાગે. ॥ ૮ ॥
ઘૂમે તું શ્રીમંત ગૃહે વધારે,
ક્યારેક તું દીન-ગૃહે પધારે;
આવી તું પાસે તું કૃપા કરીને,
આવીશ ક્યારે તું કહે ફરીને? ॥ ૯ ॥

जगजीवन त्रिकम दावदा.

† જણ. * સહન કરતી. + શ્રેષ્ઠ † જ્યારે.

संक्षिप्त समालोचना.

१ दशमस्कंध.

પ્રકટ કર્તા—સસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક મંડળ,—પિકેટ-રોડ—મુંબઈ. પ્રષ્ટ સંખ્યા ૫૦૨, સુપર રોયલ સોળ પેજી સાઇઝ, સ્વદેશી ચીકણુ કાગળ, પાકું કપડાનું પુઠું. ચાર સોનેરી નામ સાથે કિમ્મત સાદા પુઠાના નવ આના, સોનેરી પુઠાના અગીઆર આના. પોષ્ટેજ જુદું.

સસ્તી કિમ્મતે પુસ્તકો પ્રસિધ્ધ કરી ગુજરાતી સાહિત્યની અને જન સમાજની સેવા બનાવવાને સ્વામીજી શ્રી અખંડાનંદજીએ જે પ્રયાસ કર્યો છે તેનું આ પુસ્તક પણ એક ફળ છે. દળદાર ગ્રંથ ફકત નવ આનાની કિમ્મતે મળે અને વાંચનનો લાભ બધાને એક સરખો મળે તે ઇચ્છાથી આ ગ્રંથ બહાર પડેલો જોઇ અમને ઘણો હર્ષ થાય છે. પુષ્ટિ માર્ગના દરેક અનુયાયીઓ આ ગ્રંથને પોતાના ઉત્તેજનને પાત્ર ગણશે એવી આશા છે. તે સાથે પ્રેમ ઘેલા વૈષ્ણવ ભાઈઓને પણ ભલામણ છે કે આ ગ્રંથ અધ્યયન કરી આત્માને કૃષ્ણ અને શરીરની ઇન્દ્રિયોને તેની ગોપિકાઓ જાણી અધ્યાત્મિક આદિ જ્ઞાન મેળવશે તોજ આ ગ્રંથના અધ્યયનનો ઉદેશ જળવાશે. બાકી ગુરૂ મહારાજોને કૃષ્ણ જાણી લઇ તેમની ઉપરજ ફિદા થઇ જવામાં સાર્થક નથી! સ્વામીજીના સ્તુતિપાત્ર ઉદ્દેશ અને ઉચ્ચ અભિલાષાને તૃપ્ત કરવા કોઇ પણ વૈષ્ણવ ભાઇ ચુકશે નહિં. છપાઇ, બંધાઇ સફાઇદાર છે. કિમ્મત ફકત પડતર જેટલીજ રાખી છે.

२ संसारमां स्वर्ग (त्रीजी आवृत्ति.)

કર્તા—ગ્રહસ્થાશ્રમમાં રહીને પણ સન્યસ્તાશ્રમ ધર્મ પાળનારે મહાપુરૂષ શ્રીયુત વૈદ્ય અમૃતલાલ સુંદરજી પઢીઆર—પિકેટરોડ—મુંબઈ. કાગળ ચિકણા જાડા, રાયલ આઠ પેજી પૃષ્ટ—૩૫૬, પાકું પુઠું, ત્રણ સોનેરી નામ, કિમત રૂ. દોઢ.

રા. રા. અમૃતલાલભાઇનું આ પુસ્તક માણસને વાંચવા જેવું છે. જેઓને ધર્મ ઉ શ્રધ્ધા નથી તેઓને પણ આ પુસ્તક શ્રધ્ધા ઉપ... છે. પહેલી આવૃતિની બે હજાર કોપી ઝપાટા બં વેચાઇ ગઇ છે એજ તેનો પ્રત્યક્ષ પુરાવો છે. ... રાતી સ્ત્રી પુરૂષોએ અવસ્ય આ પુસ્તક વાંચવું જોઇ ભાષા સહેલી અને સરલ છે કિમ્મત પણ ઓછી

३ कर्मक्षेत्रं.

લખનાર રા. રા. શાસ્ત્રી નાથજી. વિ. મો... વ્યાસ બી. એ. તથા રા રા. વૈદ્ય જાદવજી ત્રિકમ... આચાર્ય. મળવાનું ઠેકાણું—વૈદ્ય જાદવજી ત્રિકમ... આચાર્ય—કોટ—બજાર ગેટ મુંબઇ.

કાગળ ચિકણા, કદ સુપરરોયલ સોળ પેજી, પ્ર... ૧૬૩, પાકું કપડાનું પુઠું. બે સોનેરી નામ સા... કિમ્મત રૂા. ૧—૦—૦

આ પુસ્તક મૂળ બંગાલીમાં શ્રી શશિભૂ... સેન નામના વિખ્યાત લખનારે લખ્યું છે. આ પુ... તેનું ભાષાંન્તર છે. લેખન શૈલિ ઉત્તમ, ભાષા સ... અને હૃદયગ્રાહી છે. આ પુસ્તકનો પાયો—સં... સાધના અને સિદ્ધિ ઉપર રચાયો છે, જગત્ એ કર્મ ક્ષેત્ર છે. જે જે મનુષ્યો જેવાં કર્મ કરે છે, તે તેવાં તેવાં ફળ મળે છે, હિંદુસ્થાનના જૂદા જૂદા ... વીર પુરૂષોનાં જીવન ચરિત્રો, તેમનો સંકલ્પ, તેમ... સાધના કરવાની દ્રઢ ખંત અને અનેક સંકષ્ટો આ... પણ તેમાંથી પાછા નહિં હઠવાની નીતિ, અને અ... તેમણે મેળવેલી સિદ્ધિ, "એ બધું એવી ખુ... લખાયું છે કે જેથી વાંચનાર ગમે તેવો ... હોય તો પણ તેને પોતાના કામમાં લાગી સિ... મેળવવાની તિવ્ર ઇચ્છા થઇ આવે છે."

આ પૂસ્તક વાંચવાથી અમારા દેશના ... નિરાશ થયલા જુવાનીઆઓ અવસ્ય પોતાના કાર્ય ગતિ કર્યા વગર રહેશે નહિં એવો અમને ભરો... છે. અમે ભલામણ કરીએ છીએ કે દરેકે ... ગુજરાતી ભાષા જાણનાર ગ્રહસ્થોએ આ પુસ્તક

એક એક પ્રત પોતાના કુટુંબમાં રાખી પોતે તેમજ છોકરાંઓને વંચાવવી એટલુંજ નહિં પણ સ્ત્રીઓને સુધ્ધાં વંચાવવી. આવાં પુસ્તકોનો બહોળો ફેલાવો થશે ત્યારેજ અમારા દેશના જુવાનીયાઓ, કર્મવીરનાં ખરાં કૃત્યો અને સિદ્ધિ મેળવવાના માર્ગો જાણશે.

૪ दुःख–निवारण.

લખનાર—રા. રા. માણેકલાલ દેવશંકર હાથી. કદ રોયલ બત્રીશ પેજી, પૃષ્ટ ૧૪૪, ચીકણા કાગળ, પાકું કપડાનું પુઠું.

આ પુસ્તકમાં સંસારિક જીવોને સુખ દુઃખ વખતે પડતી વિટંબનાઓનું ભાન કરાવી તેવી વખતે કેમ વર્તવું તે બતાવ્યું છે. ભાષા સરલ અને રોચક છે. યોગી મહાત્માઓએ જે ઉપાયો બતાવ્યા છે. તેના કરતાં કંઇક વ્યવહારમાં લાવી શકાય એવા ઉપાયો આ ન્હાનકડાં પુસ્તકમાં છે. તે ખરિદવા લાયક છે.

कंचनकण—ઉપલા પુસ્તકની સાથેજ આ પુસ્તક પણ બંધાયલું છે. એના લખનાર રા. રા. મણિશંકર રામાનંદ દવે છે. જુદા જુદા ૨૬૦ કણોથી [illegible]લી આ ન્હાનકડી કોઠી પણ વાંચક વર્ગને ઉપ[illegible]ી છે. તેમાંથી એક એક કણ લઇને વાંચક તેની [illegible]ા બનાવી ગળામાં નહિં પણ હૃદયમાં ધારણ [illegible] તો દવેજીનો આશય સચવાશે. ૧૧૨ પ્રષ્ટોમાં [illegible]યલા આ ન્હાના કણો પણ મ્હોટા મણકાની [illegible] સારે તેવા છે.

બન્ને ભાગના એકજ પુસ્તકની કિમ્મત ૦-૧૨-૦ પુસ્તકના કદના પ્રમાણમાં વધારે છે. કિમ્મત થોડી હોત તો તેનો લાભ સારી રીતે લેવામાં આવત.

૫ वे मुद्रिका.

લખનાર–રા. રા. દેવરામ શિવરામ દ્વિવેદી પ્રકાશક મેસર્સ ટી. લખમીદાસની કું૦ કોટ–મુંબઇ.

કદ રોયલ બત્રીશ પેજી, ચીકણા કાગળ, પૃષ્ટ ૨૦૮, પાકું કપડાનું બાઇન્ડીંગ, કિમ્મત પુસ્તક ઉપર લખી નથી.

આ એક ન્હાનકડી સંસારિક નવલ કથા છે. લેખકે હિંદુ સંસારને ઉદ્દેશીને આ પુસ્તક રચ્યું છે. સ્ત્રીઓને અને પુરૂષોને અવશ્ય વાંચવા લાયક છે. પતિવ્રત અને પત્નિવ્રત ધર્મનો ચિતાર આબેહુબ બતાવ્યો છે. ઉત્તેજનને પાત્ર છે. પરંતુ અમને દિલગીરી એટલીજ થાય છે કે લેખકે લખેલા પુસ્તકનો ઉધ્ધાર તેમના જીવન સમયમાં નહિં થતાં તેમના સ્વર્ગવાસ પછી થયો છે. પુસ્તક પ્રકાશકો જો ગુર્જર લેખકોના ગ્રંથોનો ઉધ્ધાર કરવામાં શિથિલતા ન રાખે તો કેટલાક સારા લેખકો પોતાના ગ્રંથો પોતાની જીવિત અવસ્થામાં જોઇ શકે !

स्वदेशी वस्तु.

कुसुम मालती.

"કુસુમ માલતી" એ એક સુગંધી હેર ઓઇલ છે. એ તેલ વાળમાં લગાડવાથી શોખીનોનો શોખ પુરો પડે છે કારણ કે એની સુગંધ મીઠી છે વળી એ તેલમાં એક ગુણ એવો ચમત્કારિક છે કે માથામાં નાંખતાની સાથેજ વાળ કાળા થવા લાગે છે. નજલો અને ગરમીથી જેમના વાળ જુવાન ઉમ્મરમાંજ ધોળા થવા આવે છે, તેને માટે આ તેલ જેવું બીજું સાધન નથી. મગજને થંડક આપી શાંત રાખે છે. આ તેલ તદ્દન સ્વદેશી બનાવટનું છે એવી ખાત્રી, તેના બનાવનારા આપે છે. બજારમાં બીજાં ઘણાં તેલો વેચાય છે. તેમાંથી કોઇ તેલ ભાગ્યેજ પવિત્ર અને આવા ગુણકારક હોય છે. આ તેલ વાપરવા અમે ખાસ ભલામણ કરીએ છીએ. તેના બનાવનાર કલકત્તાવાળા ડૉકટર હરમીટ અને કુંપની છે. કિમ્મત બાટલીનો રૂ. ૧ મળવાનું ઠેકાણું ગ્રાન્ટરોડ—મુંબઇ.

दंतमंजन.

ઉપલીજ કંપની તરફથી "એન્ટી સેપ્ટીક મંજન" પણ અમારા અભિપ્રાય માટે મળ્યું છે. આ મંજન દાંતે લગાડવાથી દાંત સાફ સ્વચ્છ થઇ મેલ નીકળી જાય છે. આ મંજન પણ દાંતે ઘસવાથી જાણે આપણે પેપરમીટ ખાતા હોઇએ એવો સ્વાદ આવે છે. અને તે પવિત્ર વસ્તુઓનું સ્વદેશી બનેલું છે. ડબ્બી એકની કિમ્મત ૦–૪–૦

દંતમંજન પણ ઉપરને ઠેકાણેથીજ મળે છે. પરદેશી ભ્રષ્ટ વસ્તુઓથી બનેલાં મંજનો વાપરવા કરતાં સ્વદેશી પવિત્ર મંજનો ઉત્તેજનને પાત્ર છે.

नळराजा दमयंतीने तजी जायछे.

[illegible]

ક્ષમાની મૂર્તિ-ભાઈ મધુ.

(૨)

શીખ લોકો માત્ર લડાઈમાંજ વીર હતા એમ નથી. તેઓના હૃદયમાં કોમળવતિ ક્ષમાનો પણ અદ્ભૂત ભાવ હતો. યોધ્ધાઓને લાયકની કઠોરતા સાથે બ્રાહ્મણોને યોગ્ય એવો ધર્મ-આવેશ પણ દેખાતો હતો. શીખ લોકો અંતઃકરણથી ભકત છે. તેઓની ભકિત અતિ પ્રબળ છે. તેઓ ગુરૂને માટે, વિના કલેશે પોતાનું જીવન સમર્પણ કરે એવા છે. આ જગતમાં તેઓના જેવા આત્મોત્સર્ગ કરે એવા બીજા કોઇ પણ મનુષ્યો જોવામાં આવતાં નથી, ધર્મ રક્ષાને માટે તેઓ દેહ ત્યાગ કરવાને માટે પણ કદી ચૂકયા નથી. "જય ગુરૂજી" ની કહી કહીને તેઓ કેસરીયાં કરતા હતા. તેઓનો ઇતિહાસ ઘણો રસમય, શીક્ષામય, અને વીરરસથી ભરપૂર છે.

જીંદગીમાં જે સામાન્ય-ન્હાના-ગુણો હોવા જોઇએ, તે પણ શીખ લોકોમાં જોવામાં આવ્યા છે. તેઓની ધર્મપ્રીયતા અને અતિથિનો સત્કાર કરવાની યોગ્યતા હદ પાર પ્રશંસા પામી છે. આ સઘળા ગુણોથી ભરેલા જે પુરૂષો પોતાનાં ઉદાહરણો મુકી ગયા છે તે પ્રકટ થતાં નથી. થોડાક પુરૂષોનાં ઉદાહરણો મળી આવે છે. તે એટલાં મહત્વનાં અને ઉદ્દીપનામય છે કે જગત્‌ની સઘળી અવસ્થામાં અને સઘળા સમયમાં તે ઉદાહરણો અનુકરણ કરવા યોગ્યજ રહેશે !

અમે મહારાજા હરિશ્ચંદ્રની દાક્ષિણ વાતો સાંભળી છે. મહાવીર કર્ણની અને રંતિ દેવની આતિથેયતા, મહારાજ શિબિની* આશ્રીત રક્ષાની વાત વાંચી છે. તેઓનું ઉદાહરણ ભારતવાસીઓ ભૂલે તેમ નથી. તેઓના જેવા મહાપુરૂષ થવાને માટે ભારતવાસીઓ જીવન સુધી તપસ્યા કરે છે. એવી તપસ્યાથી કેટલા મનુષ્યોને સિદ્ધિ મળી છે તેઓનો

* મહારાજા શિબિએ કોઇ વ્રતને લીધે ૪૮ દિવસ માત્ર પાણી પીને કાઢયા. બીજે દિવસે જમવા બેઠા. જે વખતે તેઓ જમવાની થાળીમાંનું ભોજન પરમાત્માને જમાડતા હતા તે વખતે બારણા આગળ એક બ્રાહ્મણ અતિથિ આવીને ઉભો. રાજાએ યોગ્ય આદરસત્કાર કરીને તેને જમાડયો. તે દિવસે તેમને જમવાનું બન્યું નહિં. બીજે દિવસે જ્યારે જમવા બેઠા તે વખતે એક દરિદ્ર ભિક્ષુક આવી ઉભો. તે દિવસે પણ તેમણે આહાર લીધો નહિં. તે પછીના બીજે દીવસે પણ રાજા જમવા બેઠા એટલે એક શુદ્ર કેટલાંક કુતરાઓને સાથે લઇને રાજાના ભાણામાં બેસી જમવા લાગ્યો. રાજાને જમવા માટે કાંઇ પણ રહ્યું નહિં. માત્ર પીવાને થોડુંક જળ રહ્યું. ભૂખ અને તરસથી આકુળ વ્યાકુળ થતાં રાજા તે પાણી જેવો પીવા જાય છે તેજ વખતે એક ચણ્ડાળે આવી કહ્યું. "મહારાજ ! ઘણીજ તરસ લાગી છે ! મરી જવાય છે ! થોડુંક પાણી આપો." રાજાએ પાણી પીધું નહિં. જેટલું જળ હતું તેટલું ચંડાળે પીધું અને તૃપ્ત થયો ત્યાર પછી પરમેશ્વર રાજાની પરિક્ષાથી પ્રસન્ન થયા અને તેને આશિર્વાદ દીધો આ કથા શ્રીમદ્‌ભાગવતમાં છે.

મહાભારતમાં મહારાજા શિબિને માટે જે લખ્યું છે તે આ પ્રમાણેઃ-એક દિવસ મહારાજા રાજ સભામાં બેઠા હતા. તે સમયે એક કબુતર આવી તેમના ખોળામાં બેઠું અને જાણે રેક્ષા કરવાનું કહેતું હોય તેમ ગભરાતું ખોળામાં ભરાવા લાગ્યું. એટલામાં એક બાજ પક્ષી આવી જાણે કબુતરને છુટું કરવા કહેતું હોય તેમ ફરવા લાગ્યું. તેણે કહ્યું કે:-ખબુતર એજ તેનું ખાણું છે. કોઇનું ખાવાનું સંતાડી રાખવું એ રાજાને માટે ઘણું અન્યાય કામ છે." રાજા બાજપક્ષીના આવાં વચનો સાંભળી મ્હોટી વિપત્તિમાં પડયો. તે કોઇ પણ રીતે બાજ પક્ષીને સંતોષ પમાડી

ઇતિહાસ કોણ જાણે છે ? અમારા દેશની આટલી બધી અધમ અવસ્થા હોવા છતાં પણ અનેક હરિશ્ચંદ્ર, અનેક કર્ણ, ઘણા રન્તિ અને પુષ્કળ શિબિ રાજા જેવા છે, અને એક વખત એવો પણ આવશે કે જે સમયે તેઓની કીર્તી વડે જગન્મણ્ડળ પ્રકાશિત થઇ ઉઠશે. અમે જીવન ધારણ કરી એવોજ ઉચ્ચ આદેશ રાખ્યો છે. અમે પરમાર્થ, દયા અને ધર્મની રક્ષાનેજ ચાહીએ છીએ. અમે કપટી, પાપી કે પ્રપંચી નથી, અમે પારકાં હૃદયોને બાળનાર નથી, અમે પારકાના હૃદયને કોઇ પણ પ્રકારે થંડા પાડનાર છીએ. અમે આખા જગતને સુખી થયલું જોવાજ ઇચ્છીએ છીએ. કહો, જગતની જાતિઓમાં અમારા જેવો કોણ ઉદ્દેશ રાખે છે. અમારી પેઠે ગમે તેવી દુઃખી દરિદ્ર અવસ્થામાં પણ ઇશ્વરનોજ આધાર રાખી શાન્ત ચિતે કોણ બેસી રહેનાર છે !

મહાવીર કર્ણે જેમ પોતાના પુત્રનું બળિદાન આપી પોતાના અતિથિ બ્રાહ્મણને તૃપ્ત કર્યો હતો તેજ પ્રમાણે શીખ વીર ભાઇ મધુએ પણ પોતાની પ્રીયતમા ધર્મ પત્નિનું બલિદાન આપી અતિથિની સેવા કરી હતી. તેની એ ઉત્સર્ગ વાર્તા જેટલી હૃદય વિદારક છે તેટલીજ બોધદાયક અને સુમધુર છે. શીખ લોકો આજે પણ એ વાત આનંદ પૂર્વક યાદ કરે છે. કારણ કે જગતમાં "ક્ષમા" ની હદ ક્યાં સુધી રાખવી તે સાધુ પુરૂષ ભાઇ મધુએ શીખવ્યું છે.

એક દિવસ સન્ધ્યા સમય પછી મધુ દિવસના ઘણા પરિશ્રમ પછી જીવનની એક માત્ર સંગિનિ, સુખ દુઃખમાં સમાન ભાગ લેનારી, પોતાની પ્રાણથી વહાલી, સુંદર સ્વરૂપા પત્નિ સાથે બેઠા બેઠા પ્રણય-નાં વચનો કહે છે. હાસ્યવિનોદ ચાલે છે. પતિભક્ત પત્નિ પણ થાકેલા પતિના પગ આગળ બેસી હૃદય પૂર્ણ ભક્તિ સહિત તેની સેવા કરે છે. તેને ભોજનાદિ આપી કોમળ શય્યામાં સુવાડી તેના શરીરને વિશ્રાંન્તિ લેવડાવે છે. તે દિવસની રાત્રી ઘણી ભયંકર હતી. આકાશમાં કાળાં વાદળાં ચઢી આવ્યાં. થંડો પવન જોસબંધ વાવા લાગ્યો. વચમાં વચમાં પવનના સખત સપાટા, તે ન્હાના ઘરનાં બારણાં હચમચાવી મુકતા હતા. એટલામાં વરસાદ મુશળધાર પડ્યો ! બહાર ઘોર અંધકાર હતો. તે અંધકારમાં થઇને ચાલ્યા જવું એ કાંઇ સાધારણ મનુષ્યનું કામ નહોતું. પતિ પત્નિ સુખે વાતચીત કરતાં હતાં, એટલામાં બહારથી બારણામાં કોઇએ ધકકો માર્યો. તે ધકકાની સાથેજ બહારથી શબ્દ સંભળાયો કેઃ- રાત્રિના ઘોર અંધકારમાં કાંઇ સુઝતું નથી ભાઇ ! દુઃખી મુસાફર બહાર ઉભો છે હું ભુલો પડ્યો છું. રાતવાસો રહેવા ચાહું છું દયા કરીને આશ્રય આપો ભાઇ ! "

શક્યો નહિં. છેવટે બાજપક્ષીએ કહ્યું. " હે રાજન્ ! ત્હારી છાતીનો જમણો ભાગ કાપીને તેમાંથી મને કબુતરના જેટલા વજનનું માંસ કાપી આપ તેમ કરવાથીજ હું રાજી થઇશ અને કબુતર બચી જશે. અને તમે પણ જગમાં પ્રશંસા પામશો." ત્યાર પછી રાજાએ પોતાની જમણી છાતી કાપી તેમાંથી કબુતરના જેટલું માંસ કાઢી તેનેજ જોયું તો ત્રાજવામાં કબુતર કરતાં માંસ ઓછું થયું. ફરીથી છાતીમાંથી પુષ્કળ માંસ ત્રાજવામાં નાંખ્યું તો પણ કબુતરનું વજન વધ્યું, એમ કરતાં કરતાં શરીરનું બધું માંસ કાઢી ત્રાજવામાં નાંખ્યું તો પણ કબુતર વધ્યું. છેવટે રાજા પોતે ત્રાજવામાં બેઠો. આ દેખાવ જોતાંજ બાજપક્ષી અન્તર્ધ્યાન થઇ ગયું. તેજ વખતે જાણવામાં આવ્યું કે કબુતર તે વૈશ્વાનર અગ્નિ અને બાજપક્ષી તે શચીપતિ ઇંદ્ર હતો.

. આ ઉપાખ્યાન વનપર્વના ૧૯૬ મા અધ્યાયમાં છે. પરંતુ એજ પર્વના ૧૩૧ મા અધ્યાયમાં બીજું એક એવુંજ ઉપાખ્યાન છે તે પણ મહારાજ શિબિના પિતા ઉશીનરની પરિક્ષા કરવા માટે અગ્નિ અને ઇંદ્રનોજ પ્રપંચ હતો. એ બન્ને ઉપાખ્યાનોમાં કાંઇ જુદાપણું નથી. એક બીજાનું અનુકરણ જેવુંજ છે.

તે કરૂણાજનક શબ્દો કાને પડતાંજ દયાળુ દિલનો ભાઈ મધુ એકદમ દુઃખીની વ્હારે ધાયો. સ્ત્રીની વાતો ભુલી ગયો. પથારીમાંથી છલંગ મારી બારણાં ઉઘાડી દીધાં, એક દુઃખી મુસાફર ઘરમાં આવ્યો. પતિ પત્નિએ પ્રેમપુર્વક તે મુસાફરની સેવા કરી. રાતેજ રસોઈ બનાવીને તે મુસાફરને જમાડયો ત્યાર પછી બીજા ઘરમાં તેને સુવાને પથારી કરી આપી. મુસાફર આશિર્વાદ દેતો નિરાંતે-સુખમાં સુતો.

નિર્વિઘ્ને રાત વીતિ, વહાણું વાયું, મુસાફર કાંઇ કોઇ ગ્રહસ્થ નહોતો. તે તો એક લુંટારો હતો. એ વાત ભાઇ મધુ જેવો ગૃહસ્થ જાણી શકયો નહિં. શ્રીમંતોને ભુલાવવા માટે તે લુંટારાએ ગ્રહસ્થ શીખ જેવો પોષાક પહેર્યો હતો. ભાઇ મધુએ તેને જોતાંજ દુઃખી મુસાફર ગ્રહસ્થ જાણીનેજ આશ્રય આપ્યો હતો. પ્રાતઃકાળે મધુ, શય્યામાંથી ઉઠયા પછી પોતાના ઘર કામમાં ગુંથાયો. પેલા મુસાફરે પણ બીછાનામાંથી ઉઠયા પછી મધુને દર્શન આપ્યાં! રાતના દુઃખને વખતે આશ્રય આપવાથી તે લુંટારા મુસાફરે ખોટો ડોળ કરતાં ભાઇ મધુની પાસે ઉપકારના શબ્દો બોલી, જવાની રજા માંગી. મધુ એક સદગૃહસ્થ હતો. પોતાને ઘેર આવેલો પરોણો સ્હવારમાં જમ્યા વગર જાય એ તેને ઠીક લાગ્યું નહિં. તે પોતાનો ધર્મ યથાર્થ સમજતો હતો. તેણે કહ્યું: મહાશય! થોડી વાર થોભો! આહાર કરીને જયાં જવું હોય ત્યાં જજો. ” પરંતુ ડોળઘાલુ મુસાફરે માન્યું નહિં. તેમ તેમ મધુએ ઘણો આગ્રહ કર્યો. છેવટે મુસાફરે રહેવાનું સ્વીકાર્યું, અને બોલ્યો; જ્યારે તમારો આટલો બધો આગ્રહ છે ત્યારે માત્ર થોડીક રોટલીઓ બનાવી આપો. તે લઇ હું રસ્તે પડીશ. મ્હારે હજુ ઘણું ઉતાવળનું કામ છે. મધુની ભોળી અને ભલી, પરોપકારી અને ધર્મ સમજનારી પત્નિ ઉતાવળે રોટલી કરવાના કામમાં ગુંથાઇ. મધુ બજારમાં શાક લેવા ગયો.

લુંટારા મુસાફરે જોયું કે ઘરમાં બીજું કોઇ નથી. માત્ર મધુની સ્ત્રી રાંધવાના કામમાં ગુંથાઇ છે. તેણીના શરીર ઉપર સોનાના કીંમતી ઘરેણા પહેરેલાં છે. એ બધાં ઘરેણા જોવાથી લુંટારા મુસાફરનું પાપી મન ભ્રમિત થયું! તેણે તે સ્ત્રી ઉપર હુમલો કર્યો. અને તેના શરીરના કટકે કટકા કરી નાંખ્યા! તે પાપી, લુંટારાએ તેણીના શરીર ઉપરના બધા ઘરેણાં લઇ લીધાં. ને સ્ત્રીના શરીરના કટકા ત્યાંજ પડયા રહેવા દઈ ચાલતો થયો!!

તે ઉતાવળે ચાલ્યો જતો હતો એટલામાં રસ્તામાં ભાઇ મધુ મળ્યો. તેની નજર ચુકાવવા લુંટારા મુસાફરે ઘણી યુકિત કરી. પણ તેનું પાપ આગળ આવી ઉભું! મધુએ તેને જોતાંજ સત્વર તેની પાસે જઇ તેને પોતાને ઘેર લઇ જવાનો આગ્રહ કર્યો. લુંટારાએ જવા માટે ઘણાં બ્હાનાં કર્યાં પરંતુ મધુ તેનો હાથ ઝાલી પોતાના ઘર તરફ ખેંચવા લાગ્યો. મધુના મનમાં એવો વિચાર આવ્યો કે બિચારો મુસાફર! મ્હારૂં સાધારણ જમવાનું પડતું મુકી ચાલ્યો જતો હતો! બિચારો ઘરમાં બેસી રહેતાં શરમાયો હશે! હર! હર!” અતિથિ વત્સલ મધુએ તેને કાલાવાલાં કરી ઘરમાંથી ચાલ્યા જવાનું કારણ વારંવાર પૂછવા માંડયું. મુસાફરે ઘેર પાછા આવવા ઘણીજ ના કહી. પરંતુ મધુએ પોતાની ક્ષુદ્ર સામગ્રી આરોગવાને તે મહાપુરૂષ (!) ને ઘણોજ આગ્રહ કર્યો. મુસાફર કમ્પતો કમ્પતો તેને ઘેર આવ્યો.

ઘરમાં પ્રવેશ કર્યા પછી ભાઇ મધુએ પોતાની વ્હાલી પત્નિના કટકે કટકા થયલા જોયા! તેનું સુંદર શરીર લોહીથી ખરડાયલી જમીનમાં જૂદું થઇ પડેલુ જોયું! તેના ચીકણા કાળા વાળ લોહીની નદીમાં તરતા જોયા! પોતાની પ્રીયતમાનાં જે ચંચળ નેત્રોથી તેને સ્વર્ગીય આનંદ થતો હતો તેજ નેત્રો બ્હીઆમણાં થઇ પડયાં હતાં! વાંચક! પોતાની

વ્હાલી પ્રાણ પ્રીયાની આવી ભયંકર સ્થીતિ જોઇ કોણ કઠોર હૃદયનો પુરૂષ સ્થીર રહી શકે? કોણ મહાપુરૂષ ગુસ્સાને રોકી શકે? કોણ પુરૂષ હૃદયની લાગણીઓને દબાવી શકે? અને કોણ પુરૂષ નેત્રમાં છલકાઈ જતાં આંસુઓને રોકી શકે? પરંતુ તે ક્ષમાની મૂર્તિ, મહાન દયાળુ, મહાન શાન્ત પુરૂષ ભાઈ મધુએ માત્ર "ઇશ્વરની ઇચ્છા" એટલાજ શબ્દો કહ્યા. લેશ માત્ર પણ હૃદયને ડગાવ્યું નહિં. લેશ માત્ર પણ ચિત્તને ચંચળ થવા દીધું નહિં! જો કે તેના હૃદયમાં સખત આઘાત થયો હતો. પરંતુ ધૈર્ય, ક્ષમા, દયા ધારણ કર્યાં હતાં. પેલા કમ્પાયમાન થતા મુસાફરને પોતાની પાસે બેસાડીને, પોતે રોટલી, શાક બનાવી આપ્યું અને તેને ભોજન કરાવ્યું! તેણે તેને એક શબ્દ પણ કહ્યો નહિં. ઠપકાના કે કરૂણાના ઉદગારો કાઢયા નહિ! કલેશનાં સામાન્ય ચિન્હ પણ તેના મનોહર વદન મંડળ ઉપર જણાયા નહિં! કહો વાંચક! આટલી ધૈર્યતાનું- [illegible]માનું દ્રષ્ટાન્ત પશ્ચિમના એક પણ સુધરેલા દેશમાં- [illegible] મળી આવશે? તે દેશોમાં તો નાજુકડી વાંદરીઓને [illegible]ણ છીંકતા છીંડુ પડી જાય છે! અને જો કદાચ એક [illegible]ાંદરીનેજ જરાક મારી હોય તો તેને બદલે પાંચ [illegible]ચીસ માણસોના જીવ જોખમમાં આવી જાય [illegible] તો પછી એકાદ સ્ત્રીનું ખુન થયું હોય તો [illegible]ાકીજ શું? એકાદ કુતરીને મારવામાં આવે તો [illegible]ારનારના જીવ મુશ્કેલીમાં આવી પડે છે! અર્થાત [illegible] દેશોમાં સ્ત્રીઓને સાતમે આસમાન ચડાવી [illegible]ેવામાં આવે છે! દયા અને ક્ષમા જોવામાં આવતાં [illegible]ોય તો તે માત્ર તેમની જીભમાં! ઇતિહાસમાં [illegible]ાઈ મધુ જેવું કોઇ દ્રષ્ટાંત ભાગ્યેજ જોવામાં [illegible]ાવે છે.

મધુની આટલી બધી ઉદારતા અને ક્ષમાશીળતા જોવાથી પાષાણ જેવી કુટેવવાળા લુંટારા મુસાફરનું મન પીગળી ગયું. તેણે જે પાપ કર્મ કર્યું હતું તેને માટે પશ્ચાતાપ પામી તેનું હૃદય બળવા લાગ્યું. તે તાપથી બળતાં બળતાં તેણે બે હાથ જોડી મધુ પાસે ક્ષમા માંગી! તેણે પોતાના ગુરૂની પાસે લઇ જવા માટે મધુને ઘણો આગ્રહ કર્યો. મધુએ તેની ઉત્કટ ઇચ્છા જોઇને ગુરૂ પાસે લઇ ગયો. ગુરૂએ બધી વાત સાંભળીને લુંટારા મુસાફરના મનનું આવું પરિવર્તન થયલું જોઇ તેને ગુન્હાની ક્ષમા કરી અને તેને પવિત્ર શીખ ધર્મની દિક્ષા આપી. તે લુંટારાએ તેજ વખતે, પાપ કર્મ નહિ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી. આ ખરો બનાવ શીખ લોકોના છઠ્ઠા ગુરૂ મહાત્મા હરગોવિંદના વખતમાં બન્યો હતો.

વાંચક! પાપી મનુષ્યોનાં પાપ કર્મ છોડાવવા માટે અને તેને સુધારવા માટે મહાપુરૂષોએ ઘણું સહન કરવું જોઇએ. પોતાનું નુકશાન પણ વેઠવું જોઇએ. ભાઈ મધુના ઉદાહરણથી અમારા દેશના તેમજ પશ્ચિમ તરફના મનુષ્યો કાંઇ શીખશે તો એકંદરે દરેક જાતિઓને અને દરેક દેશોને ફાયદો થશે. "ભૂલી જાઓ અને ક્ષમા કરો" આ અંગ્રેજ કહેવત ખરી છે. તે પ્રમાણે વર્તવું એજ સજ્જનોનું ભૂષણ છે.

મકરંદ.

स्वदेशीनी फत्तेह.

ભરતખંડનો હુન્નર ઉદ્યોગ પડી ભાંગ્યો છે. આ દેશની પ્રજા દિવસે દિવસે કંગાલ હાલતની થતી જાય છે. પરંતુ જે દેશ એક વખતે અધમ હાલતે પહોંચે છે તેજ દેશ એક વખત પાછો ઉન્નતિના ઉંચા શીખર ઉપર ચ્હડે છે. સમય પરિવર્તનશીલ છે. જડ અને ચૈતન્ય વસ્તુઓની સ્થીતિ પણ બદલાતી જાય છે. પ્રત્યેક વસ્તુઓની ચ્હડતી પડતી થવીજ જોઈએ એ તો ઈશ્વરના ઘરનોજ કાયદો છે. સંસારમાં અનેક રિત રીવાજો થઈ ગયા છે. તેપણ બધા એક સમયે બદલાતા ગયા છે. મ્હોટા મ્હોટા અહંકારી રાજાઓ, મ્હોટા મ્હોટા અહંકારી શ્રીમંતો, મ્હોટા મ્હોટા અહંકારી તપસ્વીઓ, મ્હોટી મ્હોટી આડંબર કરનારી સ્ત્રીઓ, એ બધાંનો અહંકાર, એક સમયે નાશ પામ્યો છે. એ બધાંને અહંકારને લીધે એક સમયે પસ્તાવું પડયું છે. એજ સમયનો મહિમા છે. ભરતખંડની પ્રજા ઘણાં વરસો થયાં પોતાના જાતિ–સન્માનને, પોતાના જાતિ–અભિમાનને અને પોતાની જાતિ–રક્ષાને ભૂલી ગઇ છે. ઐક્ય અને સ્વાભિમાન, એજ દરેક જાતિનાં ઉન્નતિ સૂત્રો છે. ભરતખંડની પ્રજાના હૃદયમાં તે દબાઈ રહ્યું હતું. નામદાર વૈસરાય કર્ઝન બહાદુરનો અનહદ ઉપકાર થયો છે. એ કૃષ્ણ મહારાજે અર્જૂન જેવા ભરતખંડને પોતાની દ્વૈત ભાવનામાંથી અદ્વૈત ભાવનામાં લાવી મૂકયું છે. તેણે સ્વાભિમાન, સ્વસન્માન અને સ્વરક્ષા કરવાની શીખામણ આપી છે. જેઓ તે મહારાજને નિંદે છે તેઓજ પસ્તાશે. એવું અમારૂં માનવું છે. જે લોર્ડ લિટને ન કર્યું અને જે લોર્ડ કેનિંગે ન કર્યું, જે લોર્ડ રિપને ન કર્યું, અને જે કોઇ ગવર્નર કે વૈસરાય ભવિષ્યમાં પણ ભાગ્યેજ કરશે તે ઉત્તમ કાર્ય નામદાર લોર્ડ કરઝને કર્યું છે. હિંદુસ્થાનની સ્વાભિમાન ભૂલેલી પ્રજાને સ્વાભિમાન શીખવ્યું છે, પોતાના હુન્નર, ઉદ્યોગ ઉપરનો પ્યાર ભૂલેલી પ્રજાને તે પ્યાર શિખવ્યો છે. અને તેનેજ પ્રતાપે આજે હિંદુસ્થાનને ખૂણે ખોચરે પણ સ્વદેશી વસતુઓ વાપરવાનું અભિમાન ફેલાઇ રહ્યું છે. "સ્વદેશ" એ શું કોઇ જડ કે ચૈતન્ય પ્રાણી છે તે કોઇ જાણતું પણ નહોતું છતાં આજ તેજ લોર્ડ બહાદુરના પ્રતાપે હિંદની પ્રજા "અમારૂં પ્યારૂં હિંદુસ્થાન" કહેતાં શિખ્યું છે.

હિંદુસ્થાનની પ્રજા જે કાંઇ શીખી છે તે માત્ર મોઢેથીજ નહિં પણ તેણે વ્યવહારમાં પણ તેજ પ્રમાણે વર્તવા માંડયું હોય એવું જણાઇ આવે છે. હિંદુસ્થાનમાં પરદેશી કાપડ–મેંન્ચેસ્ટરથી આવે છે. મેન્ચેસ્ટરના કાપડીયા વેપારીઓ દર વર્ષે લગભગ બે અબજ રૂપિયાનાં વહાણોને વહાણો ભરી જાય છે! પરંતુ હમણાં ચાર વર્ષથી તેમને પડતો તડાકો ઓછો થતો જાય છે! મેન્ચેસ્ટરના વેપારીઓની મંડળી તરફથી પ્રકટ થતા "મંથલી રેકોર્ડ" નામના માસિક પત્રનું વર્ષ, તા૦ ૩૧ મી માર્ચ ૧૯૦૯ ને દિવસે પુરૂં થાય છે. તેમાં નીચે પ્રમાણે રિપોર્ટ પ્રકટ થયો છે. તે ઉપરથી જોઇ શકાશે કે દર વર્ષે હિંદુસ્થાનમાં વિલાયતી કાપડ ઓછું આવતું જાય છે. અને ૧૯૦૮–૧૯૦૯ માં તો લગભગ ૩૩ ટકા જેટલું ઓછું આવ્યું છે. એ હિંદુસ્થાનની પ્રજાને માટે એક સારી આશા બતાવી આપે છે.

સાદાં લુગડાં મુંબઇ.

સન

૧૯૦૬—૪૨ કરોડ ૨૦ લાખ ગજ.
૧૯૦૭—૪૧ કરોડ ૬૦ લાખ ગજ.
૧૯૦૮—૩૯ કરોડ ૭૦ લાખ ગજ.
૧૯૦૯—૨૭ કરોડ

કલકત્તા.

૧૯૦૬—૧ અબજ ૧૭ કરોડ ૪૦ લાખ ગજ.
૧૯૦૭—૧ અબજ ૫ કરોડ ૯૦ લાખ ગજ.
૧૯૦૮—૧ અબજ ૭ કરોડ ૫૦ લાખ ગજ.
૧૯૦૯—૯૨ કરોડ ગજ.

કરાંચી.

૧૯૦૬—૧૫ કરોડ ગજ.
૧૯૦૭—૧૭ કરોડ ૨૦ લાખ ગજ.
૧૯૦૮—૨૨ કરોડ ૯૦ લાખ ગજ.
૧૯૦૯—૧૩ કરોડ ૨૦ લાખ ગજ.

રંગીન લુગડાં—મુંબઈ.

૧૯૦૬— ૮ કરોડ ગજ.
૧૯૦૭—૧૭ કરોડ ગજ.
૧૯૦૮—૨૨ કરોડ ૯૦ લાખ ગજ.
૧૯૦૯—૧૩ કરોડ ૨૦ લાખ ગજ.

કલકત્તા.

૧૯૦૬— ૭ કરોડ ૧ લાખ ગજ.
૧૯૦૭—૫ કરોડ ૭૪ લાખ ગજ.
૧૯૦૮—૬ કરોડ ૧૦ લાખ ગજ.
૧૯૦૯—૪ કરોડ ૬૭ લાખ ગજ.

કરાંચી.

૧૯૦૬—૪ કરોડ ૧૨ લાખ ગજ.
૧૯૦૭—૩ કરોડ ૨૪ લાખ ગજ.
૧૯૦૮—૪ કરોડ ૨૯ લાખ ગજ.
૧૯૦૯—૨ કરોડ ૯૯ લાખ ગજ.

છીંટ મુંબઈ.

૧૯૦૬—૧૨ કરોડ ૫૫ લાખ ગજ.
૧૯૦૭—૧૨ કરોડ ૫૮ લાખ ગજ.
૧૯૦૮—૧૨ કરોડ ૬૦ લાખ ગજ.
૧૯૦૮— ૮ કરોડ ૬૬ લાખ ગજ.

કલકત્તા.

૧૯૦૬—૮ કરોડ ૬૫ લાખ ગજ.
૧૯૦૭—૪ કરોડ ૮૦ લાખ ગજ.
૧૯૦૮—૭ કરોડ ૩૦ લાખ ગજ.
૧૯૦૯—૪ કરોડ ૯૫ લાખ ગજ.

કરાંચી.

૧૯૦૬—૬ કરોડ ૩૪ લાખ ગજ.
૧૯૦૭—૬ કરોડ ૧૭ લાખ ગજ.
૧૯૦૮—૬ કરોડ ૪૯ લાખ ગજ.
૧૯૦૯—૪ કરોડ ૭૯ લાખ ગજ.

આ રિપોર્ટ ઉપરથી જણાઈ આવે છે કે ઇ. સ. ૧૯૦૬ થી હિંદુસ્થાનમાં મેન્ચેસ્ટરનો વિલાયતી માલ દિન પ્રતિદિન બહુ ઓછો આવતો થયો છે. સ્વદેશીના હિમાયતીઓ એ જાણીને, પોતાના પ્રયાસને સુફળિત થતો જોઇને, આનંદ પામ્યા વગર રહેશે નહિં. આ બધું ફળ સ્વદેશી આંદોલનનુંજ છે. જેટલો માલ મેન્ચેસ્ટરથી ઓછો આવતો ગયો છે તેટલોજ માલ હિંદુસ્થાનની બનાવટનો વધારે વપરાયલો હોવો જોઇએ. કારણ કે ૧૯૦૬ ની સાલથી હિંદમાં મીલ ઉદ્યોગ તો શું પણ બીજા દરેક ઉદ્યોગો વધવા લાગ્યા છે. અને તે ઉદ્યોગ કરનારાઓ સારો નફો કરવા લાગ્યા છે. હિંદુસ્થાનની ૩૦ કરોડની પ્રજા જો એક મન, એક પ્રાણ અને એક ધ્યાનથી પોતાના દેશનોજ માલ વાપરવા લાગશે તો ખાત્રીપૂર્વક કહી શકાય છે કે દરેક પરદેશી માલની આયાત ઓછી થઇ જશે. જે પ્રમાણે પરદેશી કાપડ ઓછું વાપરવામાં આવે છે તેજ પ્રમાણે હવે આ દેશનું અનાજ પરદેશ ચઢાવતાં અટકવું જોઇએ તો કરોડો ગરિબ હિંદીવાનો દુકાળના વારંવારના દુઃખમાં સપડાતાં બચી જશે. અને એક દિવસ પાછો એવો જલદીથી આવી પહોંચશે કે જે દિવસે હિંદુસ્થાન ધન, ધાન્યથી પરિપૂર્ણ કહેવાશે. અને દશે દિશામાં હિંદુસ્થાનનો જય જયકાર કહેવાશે.

ધનુર્ધારી.

एक योगीनो चमत्कार !

મારા દેશના યોગી લોકો કેવી અદ્‌ભુત વિદ્યા જાણે છે તેનાં અનેક ઉદાહરણો હજુ પણ મળતાં જાય છે. એક સમય એવો હતો કે તે સમયે એવા અનેક યોગીઓ અને ઋષિયો હતા કે જેઓ પોતાનો આત્મા બીજાના શરીરમાં પેસાડી અથવા મરેલાં માણસોના આત્મા જીવતાઓના શરીરમાં પેસાડી મરજી મુજબ પ્રશ્નો પૂછી શકતા. બીજાના મનની ધારેલી વાત તરતજ કહી આપતા અને તેનો ઉત્તર પણ આપતા. પોતાનું કિંવા બીજાનું ઘરડું શરીર બદલી પોતે કિંવા બીજાને જુવાન બનાવી દેતા. હમણાંના સુધરેલા જમાનામાં એ બધી વિદ્યાઓનાં નામો પણ સુધરેલાં થઇ ગયાં છે. મેસમેરિઝમ, હિપ્નોટિઝમ વિગેરે વિદ્યામાં હોશીઆર બનેલા-પછી તે પૂરી જાણતા હોય કે નહિં તે તો ભગવાન જાણે ! એવા માણસો જ્યાં ત્યાં પૈસા કમાવા માટે અનેક જાતના રંગ ઢંગ કરે છે ! પરંતુ જેઓ ખરા યોગીઓ છે, હજુ પણ યોગની ચમત્કારિક વિદ્યાઓ જાણે છે. તેનાં ઉદાહરણો આપણને મળતાં જાય છે ત્યારે આપણી પ્રાચીન વેદ વિદ્યાની ખરી ખુબીનાં યશોગાન કરવાની તક મળે છે. અને ઋષિ મુનિથી ભરેલી ભારત-ભૂમિને, ગદ્‌ગદ્ કંઠે દંડવત્ પ્રણામ થઇ જાય છે. હમણાં એક એવાજ યોગીના ચમત્કારની વાત બહાર આવી છે. અમૃતસરના "ઉપદેશક" નામના પત્રમાં પંડિત અમરનાથ શર્માએ આ લેખ લખ્યો છે. અને તેજ પંડિતજીએ, આ ચમત્કાર પોતાની નજરે જોયો છે એવી ખાત્રી આપે છે. તે યોગીરાજનો અદ્‌ભુત ચમત્કાર અમે પંડિતજીના શબ્દોમાંજ નીચે પ્રકટ કરીએ છીએ.

" લગભગ છ સાત વર્ષથી એક ચમ્પાનાથ નામનો યોગી, દર વરસે વૈશાખ મહિનામાં, જમ્મૂ આવતો હતો. નગરથી બે માઇલ વેગળે, તવી નદીના કિનારા ઉપર તેમનો મુકામ રહેતો. મ્હારી સાથે તેમની ગાઢી મિત્રતા હતી. યોગી નિઃસ્વાર્થિ અને સ્વતંત્ર મિજાજના પુરૂષ હતા. તેમણે ઘણી વખત અસરકારક દવાના ટુચકા બતાવ્યા હતા. તે ટુચકા બતાવવામાં સરળ હતા પણ તે ઘણા રામબાણ જેવા અસરકારક હતા. યોગીની ઉમ્મર લગભગ ૭૦ વર્ષની હતી. તેમનું શરીર હષ્ટ પુષ્ટ હતું.

બે વર્ષ થઇ ગયાં હતા. યોગી હરિદ્વારથી જમ્મૂ આવ્યા હતા. પરંતુ આ વખતે મ્હને જણાયું કેઃ તેમનું શરીર બહુ દુર્બળ થઇ ગયું છે. મેં કારણ પુછ્યું ત્યારે કહ્યું કેઃ " આ વખતે હરિદ્વારમાં કેટલાક મિત્રો મળી ગયા તેથી તેમણે દારૂ બહુ પિવડાવ્યો. તેથી છાતી બળી ગઇ. હવે આ શરીર નકામું થઇ ગયું છે. " છેવટે યોગીએ કહ્યું કેઃ " હવે શરીર બદલવું પડશે. " યોગીના આ શબ્દોથી મેં જાણ્યું કે તેઓ મરણ પામવાની વાત કહે છે. પરંતુ એક દિવસ એકાન્તમાં તેઓએ મ્હને કહ્યું કેઃ જો તું મ્હારી એક વાત મનમાંજ રાખે અને કોઇ બીજાને કહે નહિં તો હું મ્હારો વિચાર ત્હને જણાવું. મ્હેં કહ્યું કેઃ ખુશીથી કહો. હું કદીપણ કોઇને કહીશ નહિં. " મ્હારા શબ્દો ઉપર વિશ્વાસ રાખીને યોગીએ કહ્યું કેઃ ઠીક, આજે સાંજે એક બાટલી દારૂ, એક પ્યાલો ભરીને માંસ અને એક પ્યાલો ભરીને ખીર મારી પાસે લાવજે. મેં તેજ પ્રમાણે કર્યું. ત્રણે વસ્તુઓ લેઇને હું સન્ધ્યા વખતે યોગી પાસે ગયો. તે જોઇને યોગી તરતજ ઉઠ્યા અને મ્હને સાથે લઇને કબ્રસ્તાન તરફ ચાલવા લાગ્યા. આ સમયે અરધી રાત વીતિ ગઇ હતી.

એ દિવસે નગરમાં એક રંગરેજનો જુવાન છોકરો જલાલુદીન મરણ પામ્યો હતો. તે છોકરો ઘણો ખુબસુંરત અને જુવાન લઠ્ઠ હતો. તેની સૌંદર્યતાથી આખું ગામ તેને ઓળખતું હતું. કબ્રસ્તાનમાં જઇને યોગી રાજ પેલી કબ્ર આગળ આવી પહોંચ્યા. યોગીએ મ્હને તે કબ્રથી છ ગજ વેગળે બેસાડીને મ્હારી આસપાસ એક ચક્ર બનાવી દીધું. અને કહ્યું કેઃ હું ત્હને ગમે તેટલો બોલાવું તોપણ તું આ ચક્રથી બહાર નિકળતો નહિં, હાથ લાંબો કર તો આ દારૂ વિગેરે ત્રણે વસ્તુઓ એક પછી એક મ્હને આપી દેજે. "

ત્યાર પછી યોગીએ કબ્રની બાજુની જમીન ચોરસ ખોદી. પછી યુવકની કબ્ર ખોદી તેમાંથી જલાલુદીન (યુવક) નું મુડદું બહાર કાઢી પોતે ચોરસ ખોદેલી જમીનમાં સુવાડી દીધા. તે પછી કબ્રની ઉત્તર બાજુએ લગભગ પાંચ ગજ વેગળે થોડીક જમીન ચોરસ ખોદી અને તેના ઉપર પોતે સુઇ ગયા. અર્ધા કલાક પછી તેનું શરીર તડફડવા માંડયું. મોઢામાંથી જરાક

चित्र माळा.

१ न्याय मूर्ति चंदावरकर जज्ज.

આજના અંકના મુખ પૃષ્ઠ ઉપર અમે કોંગ્રેસના આગલા એક ચુસ્ત હિમાયતી, ન્યાયમૂર્તિ રાનાડે અને જસ્ટીસ તેલંગ જેવા જ્ઞાની, ઉદાર અને પરોપકારી દેશ ભક્તોનાં વચનામૃતને હૃદયના કેન્દ્રમાં સ્થાન આપનાર, પ્રાર્થના સમાજ--બ્રહ્મો સમાજના એક મહાન ઉપાસક, વિદ્વાન, જ્ઞાની અને બુદ્ધિશાળી, ન્યાયમૂર્તિ શ્રીયુત ચંદાવરકર જજ્જની છબી ભેટ આપીએ છીએ. ન્યા. મૂ. ન્યાયાસન ઉપર આવતાં પહેલાં કોન્ગ્રેસમાં ઉલટથી ભાગ લેતા હતા એટલુંજ નહિં પણ તેઓશ્રીએ કોંગ્રેસના પ્રમુખ થવાનું માન મેળવ્યું છે. તેઓનું પ્રમુખપદ ઉપરથી થયેલું ભાષણ ખાસ વાંચવા અને મનન કરવા જેવું છે. મુંબઇ ઇલાકામાં જન્મ નહિં હોવા છતાં તેઓના આયુષ્યનો મ્હોટો ભાગ મુંબઇ ઇલાકાના કર્મક્ષેત્ર મુંબઇમાંજ ગયો છે. તેઓશ્રી હમણાં મુંબઇની હાઇકોર્ટના જજ્જના ઓધ્ધા ઉપર બીરાજે છે. અને તેમ છતા પણ પ્રાર્થના સમાજના નિયમો ચુસ્ત પણે પાળે છે. તેમના હૃદયમાં "એકેશ્વર" વાદના પડઘા ઘુમી રહ્યા છે. પ્રજાની સાથે રાજકીય સિવાયનાં કામોમાં ભેળાઇ જઇને તેઓશ્રી પ્રત્યેક પ્રસંગે મદદ કરતા રહ્યા છે. તેઓનું જીવન વૃતાન્ત પણ અમે લંબાણથી-હવે પછીના અંકોમાં આપવા માંગીએ છીએ જેથી વધુ લેખ લખતાં અટકીએ છીએ. નામદાર સરકારે દેશીઓને જે કેટલાક મ્હોટા ઓધ્ધાઓ આપ્યા છે તેમાં મુંબઇની હાઇકોર્ટમાં જસ્ટીસ બદરૂદીન પછી તેઓને જજ્જ બનાવી પોતાનું પ્રમાણિકપણું જાળવી રાખ્યું છે તે પ્રજાને સંતોષ લેવાને એક ઉદાહરણ રૂપ છે. મુંબઇની પ્રેસીડન્સી એસોશિયન તરફથી તેઓશ્રીને ઇંગ્લંડ ભાષણ કરવા મોકલ્યા હતા. તે વખતે પણ તેઓએ આ દેશની સ્થીતિનો આબેહુબ ચિતાર રજુ કર્યો હતો. ન્યા. મૂ. ચંદાવરકર એક સલલિત ભાષણ કર્તા અને અસરકારક લેખક છે. તેઓશ્રીએ વર્તમાન પત્રના તંત્રીનું પણ કામ કર્યું છે. તેઓના હૃદયમાં આ દેશની પ્રજાની ખરી સ્થીતિ રમી રહી છે. પરંતુ હવે જ્યારે તેઓ સરકારી નોકરીમાં જોડાયાં છે ત્યારે સરકારી નિયમ પ્રમાણે તેઓ પહેલાં સ્વતંત્ર હતા તે વખતના જેવી ઉલટથી આ દેશની રાજદ્વારી હીલચાલમાં વધારે ભાગ લેતા નથી. છતાં પણ તેઓ સંસારિક સમાજોમાં ભાગ લઇ પ્રજાનું કલ્યાણ થવાના માર્ગો બતાવી રહ્યા છે એટલું પણ આનંદ દાયક છે.

२ नेपोलियन बोनापार्ट.

૧૮ મી સદીના પ્રારંભમાં ઉદય થયલા મહાનુભાવ, રાજર્ષિ અને કર્મવીર મહાત્મા, નેપોલિયન બોનાપાર્ટની છબી, આજના અંક સાથે ભેટ આપતાં અમને ઘણો આનંદ થાય છે. જગતના જેટલા કર્મ વીરોનાં જીવન ચરિત્રો અમે વાંચ્યા છે, તેમાં નેપોલિયન બોનાપાર્ટ ૧૮ મી સદીનો, પશ્ચિમ દિશાના દેશોનો પહેલા વર્ગનો વીર હતો એમ કહ્યા વિના ચાલે એમ નથી. એ મહાવીર પુરૂષે પોતાના જીવન પ્રવાહને વર્ષાદની અખંડ ધારાઓ પેઠે વહેવડાવી જગતના કર્મવીર પુરૂષોની છાતીને પ્લાવિત કરી નાંખી હતી ! મહાસાગરમાં, ગરમીનું જોર વધતાં જે તરંગો ઉછળે છે તેને જોતાંજ કાયર માણસોની છાતી ધડકી જાય છે. તેમ મહાપુરૂષ નેપોલીયનની પ્રચંડ વીરતા—સાહસ—જોઇ તે વખતના પશ્ચિમ દેશના--જ નહિં પણ પુર્વ દેશના સુદ્ધાં---રાજાઓનાં અંતઃકરણમાં સખત બ્હીક પેસી ગઇ હતી. એક સાધારણ લશ્કરી સિપાહીમાંથી સેનાપતિ, કમાંન્ડર અને છેવટે રાજગાદી ઉપર બેસી બીજા રાજાઓને થરથર ધ્રુજાવવા, એ કાંઇ સાધારણ શ્રદ્ધાવાનનું કામ નથી પણ જેના હૃદયમાં આત્મબળ છે, જેના હૃદયમાં પોતાનાં કામો ઉપર શ્રધ્ધા છે અને જેને સિધ્ધિ મેળવવાની ઉગ્ર ઇચ્છા છે તેજ મહાપુરૂષ દરિદ્રાવસ્થામાંથી રાજા બને છે. સાધારણ સ્થિતિમાંથી અસાધારણ સ્થીતિમાં જઇ પહોંચે છે.

નેપોલીયન બોનાપાર્ટ એ અઢારમી સદીના પ્રારંભ સમયમા એટલે ઇ. સ. ૧૭૬૯ માં ફ્રાન્સના કોર્શિકાબેટના આજાશિયો ગામમાં જન્મ્યો હતો. એક ખુણામાં જન્મેલા પુરૂષને તે વખતે કોઇ જાણી શકતું નહોતું કે તેના કર્મો જગતની છાતીને ધ્રુજાવી નાંખશે. તે વખતે કોઇને ખબર નહોતી કે આ સિપાહી છોકરો, અનેક જ્ઞાની અને બુધ્ધિશાળી રાજ કર્મચારીઓના બુદ્ધિ જ્ઞાનને ઓળંગી જઇ સર્વ શ્રેષ્ઠ જ્ઞાની-બુધ્ધિમાન ગણાશે. અને તે જગતના બિકણ માણસો માટે સાહસ અને ધૈર્યતાનું એક મ્હોટું ઉદાહરણ મુકી જશે. એ મહાપુરૂષના કર્મના-પ્રારંભથીજ તેણે પોતાના ફ્રાન્સ દેશનું ભલું ચ્હાઇને તેને બીજા રાજાઓના ત્રાસમાંથી બચાવ્યું હતું. દુશ્મન રાજાઓની સ્હામે ભયંકર રીતે રણ ભુમિમાં લડી વઢીને તેમનો પરાજય કર્યો હતો. પોતાના ફ્રાન્સ દેશની રાજસત્તા અને રાજનું ક્ષેત્ર ફળ વધારી ફ્રાન્સને જગતનાં રાજ્યોમાં શ્રેષ્ઠ બનાવી મુક્યું હતું. એટલુંજ નહિં પણ પ્રસિદ્ધ વોટર્લુની લડાઇ વખતે તેણે પોતાની દીર્ઘ દ્રષ્ટિ અને બાહુ શક્તિનો પરિચય આપવા માટે બર-

ફના ઢગલાવાળા આલ્પ્સ પર્વતને ઓળંગી જઇ જે મહાન પરાક્રમ બતાવ્યું છે તે માટે આખું જગત-પછી ભલે તેમાં તેના દુશ્મનો પણ હોય છતાં તે પણ-તેને ધન્યવાદ આપ્યા વિના રહેતું નથી. એજ તે-મહાપુરૂષનાં કર્મે ફ્રાન્સની ગાદીને, ફ્રાન્સના રાજ-મુકુટને અને ફ્રાન્સની પ્રજાને જગતના ઇતિહાસની દ્રષ્ટિમાં "સમર્થ" પણું અપાવ્યું છે. ઇતિહાસ મુક્ત કંઠે કહે છેઃ-આજ સુધી, પશ્ચિમના બીજા કોઇ-પણ રાજાએ તેવું "સમર્થ" પણું બતાવ્યું નથી અને તેવી કીર્તિ મેળવી નથી. તેમજ તેવું સાહસ, તેવું વિરત્વ અને તેવી આત્મ શ્રધ્ધા બતાવી નથી. તેવી દેશભકિત અને તેવી લોકપ્રીયતા પણ બતાવી નથી."

આ મહા પુરૂષ એક વખત બળવાન રાજા થયો હતો. સમયના બદલાવા સાથે તેજ એક વખત સેન્ટ હેલીના નામના બેટમાં કેદી તરીકે વિચાર કરતો બેઠો છે. આ પત્રમાં રા. રા. "મકરંદ" તરફથી "ફ્રાન્સની સ્વતંત્રતા" નામનો ઐતિહાસિક લેખ લખાવાનો છે અને તે લેખમા નેપોલીયન બોનાપાર્ટનું જીવન વૃતાન્ત ઉપરાંત ફ્રાન્સ દેશનો બધો ઇતિહાસ લખાવાનો હોવાથી આ સ્થળે અમે વિશેષ લખાણ લખી પુનરોકતી કરીશું નહિં.

૩ આદિશ્વર ભગવાનની મોટી ટુંક-પાલીતાણા.

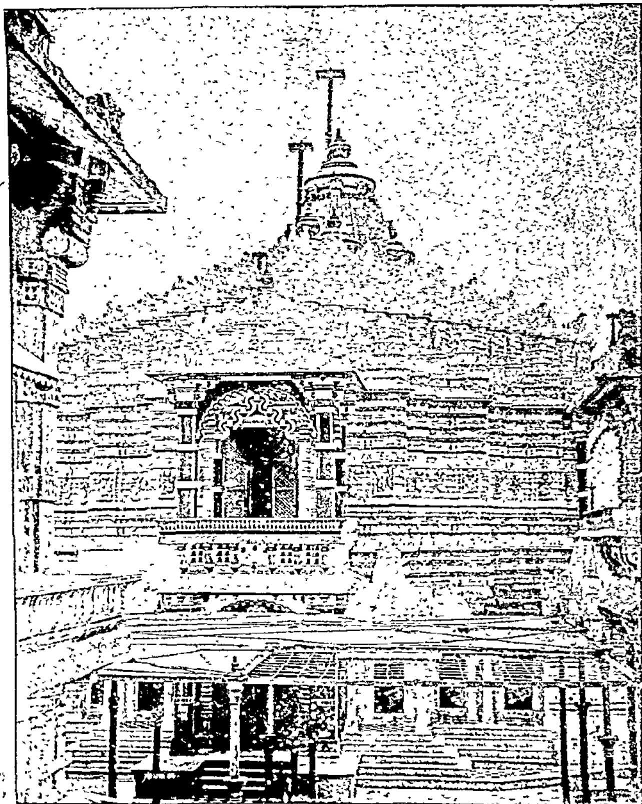
હિંદુસ્તાનમાં અમારા જૈન ભાઇઓના કેટલાંક પવિત્ર તિર્થ સ્થળો છે. એ તિર્થ સ્થળોમાં જઇ, ત્યાંની યાત્રા કરી, ધાર્મિક જૈન ભાઇઓ મન, વચન અને કર્મની શુધ્ધિ કરે છે. તિર્થ સ્થળોમાં જઇ મોજ મઝા કરી એ કાંઇ તિર્થ કરવાનું સાર્થક ગણાતું નથી પણ જેમ યોગી, તપસ્વીઓની પર્ણકુટીમાં જઇ મનુષ્ય પોતાની જીંદગી સફળ કરવા માટે કેટલાક પ્રયોગો કરે છે. કેટલાક ઇન્દ્રિય દમન કરી, મનનો સંયમ કરી, કર્મમાં પ્રવૃત્ત થઇ, ઇશ્વરોપાસના કરવામાં લાગી જાય છે. તેમ આ સ્થાનો પણ મનુષ્યને માટે એક પ્રકારના યોગમાં યોજે છે. જેઓ યોગમાં પ્રવૃત્ત થાય છે-પછી તે નાનો કે મ્હોટો તેઓ-જીંદગીનું ધ્યેય જે અખંડ અનંત સુખ તે મેળવે છે. આ નશ્વર સંસારમાં જન્મ પામીને અવિનશ્વર જે પરમ આનંદ તે પરમ દયાળુ, પરમ કૃપાળુ પરમાત્માનું ધ્યાન ધારણા કરી સંસારનાં દુસ્તર ચક્રમાં થઇને અનંત સુખ ધામમાં જઇ પહોંચે છે. સંસારિક કાર્યોમાં-પ્રપંચ, પાપ અને પવિત્રતાના ખાડામાં-ઘરમાં-બેસી રહીને જેઓ મન, વાણી અને કર્મ વડે અનેક પાપ કર્મો કરે છે તેઓને એક દિવસ પણ પાપ ધોવાની ઇચ્છા થાય છે, અને તે ઇચ્છા બળવાન થતાં આવાં આવાં પવિત્ર તિર્થ સ્થાનોમાં જઇ એકાંતમાં એક ચિત્તે, પરમાત્માની ભક્તિ કરવાની અને પોતાના અપરાધોની ક્ષમા માંગવાની ઇચ્છા થાય છે. પોતાની તે ઇચ્છા પરિપૂર્ણ કરવાને આવાં અનેક તિર્થ સ્થળો હોય છે. અને ત્યાં જઇને મનુષ્યો ઇચ્છાનુસાર મેળવવા શક્તિવાન થાય છે. આપણે ઘણા દાખલાઓ જોયા છે કે અમુક સ્થળે અમુકોએ અમુક અમુક રીતે ઇશ્વરનો સાક્ષાત્કાર કર્યો અથવા ઇશ્વરે તેને અમુક રીતે સ્હાય કરી. પરંતુ હમણાં કળીજુગનો પહેરો છે. હમણાં તો ઘણા માણસો તિર્થ સ્થાનોમાં જઇને પણ પાપનાં પોટલાં બાંધે છે. પાલીતાણામાં આવેલી આદિશ્વર ભગવાનની ટુંક ઉપર જઇ જે જૈન ભાઇઓ મન, વાણી અને કર્મના દોષ ટાળશે અને એક ચિત્તે દેહનું અને દેશનું કલ્યાણ ઇચ્છશે, તેનુંજ જીવન સાર્થક થશે. કાઠીયાવાડમાં પ્રવાસે જનાર બંધુઓને અમે શેત્રુંજાના ડુંગર ઉપર આવેલી આ ટુંક જોવાની ભલામણ કરીએ છીએ.

૪ નળરાજા દમયંતીને તજી જાય છે.

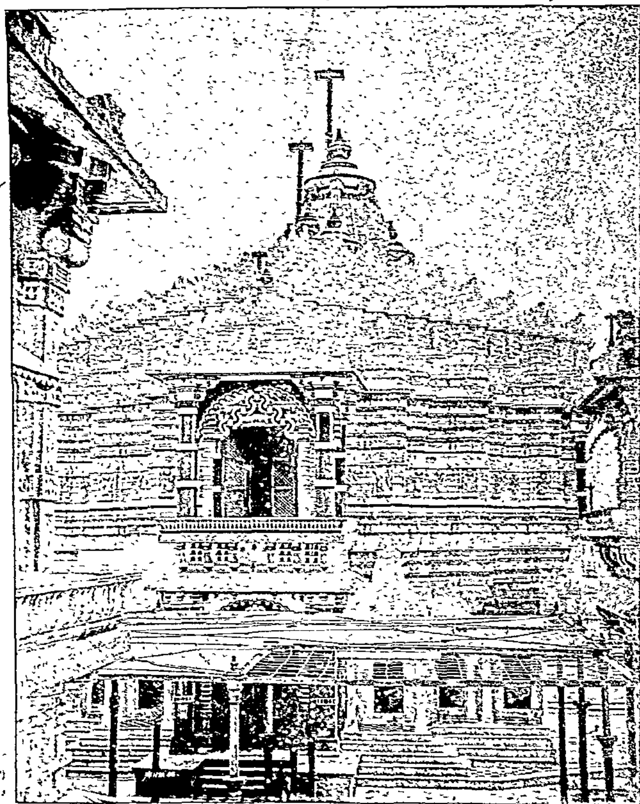
હિંદુસ્થાનના પ્રખ્યાત ચિત્રકાર રાજા રવિવર્માના ચિતરેલા ઉપલા ચિત્રમાં, વિદર્ભદેશના પ્રતાપી નળરાજા પોતાની પતિવ્રતા પત્નિને તજી ચાલ્યા જાય છે તે બતાવ્યું છે. શાપના પ્રતાપથી નળરાજા કુરૂપ થઇ, ચિત્ત ભ્રમ થઇ, જંગલે જંગલ ભટકે છે. તેની સતિ પત્નિ પણ તેની સાથે સાથે રહી પોતાના પતિવ્રતપણાને જાળવવા યત્ન કરી રહી છે. નળરાજાની પાછળ કળિ નામનો એક દેવ, તેને સતાવવા લાગ્યો છે. કળિ નળના હૃદયમાં પ્રવેશ કરી દમયંતીને જંગલમાંજ ટળવળતી મુકી નળરાજાને ન્હાસી જવાની બુધ્ધિ સુઝાડે છે. નળરાજા તેને મધ્યરાત્રે એકલી મુકી, પહેરેલા એક વસ્ત્રમાંનું અડધું ફાડી લઇ પોતે તેજ દિશામાં ન્હાસી જાય છે. આ દંત કથાને લઇને ઉક્ત ચિત્ર દોરાયું છે. ધન્ય છે રાજા રવિવર્માની પીંછીને, તેણે આ ચિત્રને ચિત્તાકર્ષક દોર્યું છે.

૫ દમયંતીની વિરહ દશા.

આ બીજું ચિત્ર પણ તેજ પ્રખ્યાત ચિત્રકારનું બનાવેલું છે. નળરાજાના ન્હાસી જવા પછી પતિવ્રતા સતિ દમયંતિની જે ખેદકારક સ્થીતિ થાય છેઃ તે આ ચિત્ર જોવાથી જણાય છે. પતિ વિયોગને લીધે તેનું હૃદય ઉદાસીન થઇ ગયું છે. તેના મુખ ઉપર શોક દુઃખની ગંભીર છાંયા પથરાઇ ગઇ છે. છતાં આ વખતે તેણે કોનો આશ્રય શોધ્યો છે? અનાથ ભીખારણી જેવી થઇ રહેવા છતાં તેણે જગતની પતિવ્રતા સ્ત્રીઓને શું શિખવ્યું છે? પતિથી વિમૂખ થયલીની મુખ મુદ્રા ઉપરથીજ જણાઇ આવે છે કેઃ આ જગતમાં અનાથનો નાથ, અબળાનું બળ, અને અસહાયનો સહાયક, તે સર્વ શકિતમાન પરમાત્માજ છે. મનુષ્યને જ્યારે કોઇનો આધાર નહોય, કોઇની દયા મળતી નહોય ત્યારે માત્ર તે પરમાત્મા ઉપરજ ભરોંસો રાખવાથી તે આશ્રય આપે છે. તે સહાય થાય છે અને તે દયાનાં અમૃતમય બિંદુઓનો વરસાદ વરસાવે છે. નળ દમયંતીની કથા જેઓએ વાંચી છે તેઓને ખબર છે કે એ પતિ પત્નિએ બેહદ દુઃખો વેઠયાં છે છતાં ધર્મ છોડયો નથી. ત્યારેજ તેમનો જય થયો છે. સ્વર્ગના દેવોએ પણ તેમને સ્થાન આપ્યું છે. મનુષ્ય માત્રે આવાં સચ્ચરિત્રોનું અવલોકન અને અનુકરણ કરવું જોઇએ.

श्री आदीश्वर भगवानની મોટી ટુંક—પાલીતાણા.

श्री आदीश्वर भगवाननी मोटी टुंक—पालीताणा.

સ્પેનની સ્વતંત્રતા.

૮

ત્યાર પછી શું થયું?–છેલ્લી લડાઇમાં પરાજય મેળવ્યા પછી બાદશાહ ફિલિપ નિરાશ હૃદયે માત્ર બે વરસ જીવવા પામ્યો. ૧૫૯૮ ની ૧૩ મી સપ્ટેમ્બરે તેનું મૃત્યુ થયું. તેનો પુત્ર ૩ જો ફિલિપ રાજ ગાદીએ બેઠો. તેની સાથેજ ચારે દિશામાં બળવાનો અગ્નિ બળી ઉઠયો. પૂર્વના પુરૂષોએ અશેષ યત્નો વડે જે સઘળા દેશો મેળવ્યા હતા તેમાંના કેટલાક ત્રીજા ફિલિપે ધીમે ધીમે ગુમાવ્યા. ઇ. સ. ૧૬૦૯ માં સ્પેનમાંથી "મોરીસ્કસ" નામની ખેડુત જાતિને બોયકોટ કરવાથી ખાવાનું અનાજ મળવું મુશ્કેલ થઈ પડયું. દારૂણ દુર્દશામાં દેશ ડુબવા લાગ્યો. "બુરબોં" નામનો રાજવંશ બળવાખોર થઇ ઉઠયો. અને "મારમર" ડયુક સ્વતંત્ર થઇ બેઠો. ત્યાર પછી ઇ. સ. ૧૬૨૧ માં ચોથો ફિલિપ અને ૧૬૬૫ માં બીજો ચાર્લસ ગાદી પર બેઠો. તેમના પછી તો સ્પેન રાજવંશનો ઉચ્છેદજ થવા આવ્યો. ઇ. સ. ૧૭૦૦ માં ફ્રાન્સના રાજા ચૌદમા લુઇનો પૌત્ર "બુરબોં" ના વંશનો પાંચમો ફિલિપ સ્પેનનો રાજા થયો. ઇ. સ. ૧૭૨૪ ના કેટલાક મહિના સુધી એ વંશનો પહેલો લુઇ, રાજાની ગાદીપર બેઠો હતો પરંતુ ત્યાર પછી ફરીથી પાંચમા ફિલિપે રાજ અધિકાર મેળવ્યો. તેના મૃત્યુ પછી છઠ્ઠો ફર્ડિનાન્ડ (ઇ. સ. ૧૭૪૬) માં, ત્રીજો ચાર્લસ (૧૭૫૯ માં, ચોથો ચાર્લસ. (ઇ. સ. ૧૭૮૮) માં, સાતમો ફર્ડિનાન્ડ (ઇ. સ ૧૮૦૮) માં, સ્પેનનું રાજ સિંહાસન મેળવ્યું હતું. છેલ્લા રાજાના રાજ અમલ વખતે, ફ્રાન્સમાં નેપોલિયન સિંહની વિશાળ ગર્જના થઇ રહી હતી. નેપોલિયનની દ્રષ્ટિ સ્પેન ઉપર પડતાં તેણે સ્પેનને જીતી લીધું. ત્યારથી નેપોલિયનના ભાઇ જોસફ બોનાપાર્ટે ૧૮૦૮ થી ૧૮૧૩ સુધી સ્પેનની રાજ ગાદી ભોગવી. જોસફ બોનાપાર્ટના વખતથી સ્પેનમાં નાના પ્રકારની ફાટફૂટ ચાલવા માંડી. કવચિદ્ રાજસત્તાક અને કદી પ્રજાસત્તાક રાજ ચાલવા માંડ્યું. ત્યાર પછી રાણી બીજી-ઇસાબેલા સ્પેનની ગાદી ઉપર બેઠી. તેણીને પણ ૧૮૬૮ માં રાજ સિંહાસન છોડવાની ફરજ પડી. ત્યાર પછી બે વરસ સુધી "પ્રોવિઝનલ ગવર્નમેન્ટ" નીમાઇ દેશના કેટલાક મુખ્ય ગ્રહસ્થો ઉપર સ્પેન દેશનો રાજ કારભાર ચલાવવાનો ભાર આવી પડયો. ઇ. સ. ૧૮૭૦ થી ૧૮૭૩ માં "સ્યાવયેર આમેડિયર" સ્પેનની રાજ ગાદી ઉપર બેઠો. આ સમયે રાજમાં પ્રજા તરફથી મ્હોટો બળવો થયો. તેના પરિણામમાં સ્પેનમાં "પ્રજા સત્તાક રાજ્ય" સ્થપાયું. એક વરસ એ પ્રમાણે રાજ ચાલવા પછી ઇ૦ સ૦ ૧૮૭૪-૮૫ સુધી બારમો આલફાન્સો, સ્પેનની રાજગાદી ઉપર બેઠો. તેના મરણ વખતે તેની સ્ત્રી ગર્ભવતી હતી. તે ગર્ભમાંથી ૧૮૮૬ ની ૧૭ મી મેને દિવસે તેરમા આલફાન્સોનો જન્મ થયો. તે હમણાં સ્પેનનો રાજા છે. સ્પેનનો રાજકારભાર હમણાં બે મંત્રિ સભાની સલાહથી ચલાવવામાં આવેછે. આ રાજાના અમલમાં સ્પેનની પ્રજાએ અનેક પ્રકારે સ્વતંત્રતા મેળવી છે. પ્રજાનો મત લઇને, તેમના ચુંટી કાઢેલા પ્રતિનિધિની સલાહ પ્રમાણે, હમણાં સ્પેન દેશનો રાજકારભાર ચાલે છે. બહુ દિવસનાં વિચાર વંટોલિયાથી ખરાબ હાલતે રહ્યા પછી સ્પેન દેશમાં હમણાં સુખ શાન્તિની મનોહર છટા, ઘટા વિરાજમાન થઇ છે. દેશ પરદેશના અનેક રાજાઓનાં તરફથી પડેલાં દુઃખો સહન કર્યા પછી ત્યાંની પ્રજા હવે સુખે સ્વચ્છંદ જીવન વિતાડે છે. ૪૦૦-૫૦૦ વરસ ઉપર જેઓ સ્પેનની પ્રજાને ગુલામગીરીની ઝુંસરીમાં ઘસડી આંગળીને ટેરવે નચાવતા હતા તે દુષ્ટ અને જુલમી રાજાઓનો નાશ થયો છે. અને તેઓનો અહંકાર ધુળમાં મળી ગયો છે. જેઓએ એવુંજ ધાર્યું

હતું કે હવે એ પ્રજા અમારી ગુલામગીરીમાંથી, અમારી સત્તાના બળવડે, કદીપણ વેગળી થશે નહિં તેનું નામ નિશાન પણ રહ્યું નથી! વિધિએ જુલમી રાજાઓના લેખને ફેરવી નાંખ્યા છે, પરમેશ્વરે પોતાની લીલા બતાવી આપી છે. દુઃખી પ્રજા, અટલ દેશ ભક્તિ અને દેશ પ્રીતીથી એક સમય સુખી થઇ છે. સ્પેન દેશની પ્રજા હવે સુખ શાંતિથી આનંદ ભોગવી રહી છે. હમણાના રાજા, તેરમા આલફાન્સોને એક પુત્ર થયો છે. એ પાટવી રાજકુમાર સ્પેનનો ભવિષ્યનો ગાદી વારસ થશે.

ક્યાંથી ક્યાં ગયા?–સ્પેનનો ઇતિહાસ લખતાં લખતાં ક્યાંથી ક્યાં ગયા? આ વાત હમણાં મન ઉપર આવે છે. અમેરિકાનું વિશાળ રાજ, પ્રજાના નિઃશ્વાસથી ચાલ્યું ગયું. રાજા સાતમા ફરડિનાન્ડના રાજ અમલમાં કેટલાક દ્વીપ શીવાય અમેરિકા સ્પેનના હાથમાંથી જતું રહ્યું. તે બધા દ્વીપ પણ ત્યાર પછીના સમયે સ્પેનની ગુલામગીરીની ઝુંસરી તોડી સ્વસ્થ થયા છે. તેરમા આલફાન્સોની ન્હાની વયમાં તેની માતા મેરિયા ક્રિશ્ચિયાના પ્રતિનિધિત્વ સમયે ક્યુબા અને ફિલિપાઇન બેટોએ સ્વતંત્રતા મેળવી. યુરોપનો સઘળો અધિકાર તો પહેલાંથીજ સ્પેનના હાથમાંથી ચાલ્યો ગયો હતો. ૧૭૧૨ માં "યુટ્રેક્ટ" ની સંધિની સરતો પ્રમાણે ઇટાલીનો બધો અધિકાર અને સાર્ડિનિયા, માઇનર્કા, જિબ્રાલ્ટર, અને સેન્ડર્સ, સ્પેનની સત્તામાંથી નિકળી ગયાં!

ઈ. સ. ૧૬૪૦ માં પોર્ટુગાલ અને તેના બાજુના રાજ્યમાંથી સ્પેનનું રાજ્ય ચાલ્યું ગયું હતું. અને ઇ. સ. ૧૬૫૫ માં જામેકા બેટમાંથી અને ૧૬૦૯ માં સ્પેનને હોલાન્ડમાંથી હાંકી કહાડ્યું હતું. શોધી ખોલી અમે તે કેટલું બતાવી શકીએ? બહુ અહંકારી, બહુ જુલમી, બહુ ત્રાસ દાયક અને બહુ દુઃખ દાયક સ્પેન રાજ્યનો જુલમી રાજ કારભાર નાશ પામ્યો! અમેરિકાના પ્રત્યેક દેશો, પેરૂ, બોલિવિયા, મેક્સિકો, બ્રેઝીલ, આદિ દેશો, જે રીતે સ્પેનના હાથમાંથી ચાલ્યા ગયા છે અને તેઓએ જે રીતે સ્વતંત્રતા મેળવી છે તેનું વર્ણન લખવા બેસતાં એક એક મ્હોટો ગ્રંથ થાય. સ્વતંત્ર રહેવાની ગતિનો પ્રતિરોધ–અટકાવ–કરવાથી, સંસારના સઘળા પદાર્થો પોતાની શકિતનો પ્રકાશ કરવાનો યત્ન કરે છે. માણુસ તો વેગળે રહ્યાં પણ જડ વસ્તુઓમાં પણ તેનું ખરૂં ઉદાહરણ મળે છે. જળ એક પ્રવાહી પદાર્થ છે. જળના જેવી સહિષ્ણુતા બીજા પદાર્થમાં નથી. છતાં પણ જો જળની ગતિ કોઇ રોકી શકે છે તો તે જળ પોતાનું પુરૂં જોર બતાવી આપે છે. તેનું સખ્ત બંધન ટુટી જાય છે. અને એક વખત દેશમાં જળ પ્રલ્લય કરી મૂકે છે. મ્હોટા મ્હોટા બુદ્ધિમાન અને કળાબાજ માણુસોએ નદીઓ ઉપર પૂલ બાંધીને જે બુદ્ધિ બતાવી છે. તેમને ખબર છે કે જળ જેવી ક્ષુદ્ર જણાતી વસ્તુનો કુદરતી હક લુંટાઇ શકાતો નથી. તેનો કુદરતી વેહેવાનો હક છે તેને રોકી શકાતો નથી. તો પછી માણુસ જેવી ચૈતન્ય શકિતનો કુદરતી હક લુંટવા અને ધ્રુંદવા માંગનાર જુલમી રાજાઓની શી દશા થાય? તે વિચારવું મુસ્કેલ નથી. અનેક દેશના ઇતિહાસો જુવો! અનેક જુલમી અને અહંકારી પાપી રાજાઓના વૃત્તાન્તો વાંચો! કોઇ પણ નિષ્પક્ષપાતી મનુષ્ય એમ નહિં કહેશે કે જુલમી રાજાઓનાં રાજ નષ્ટ થયાં નથી! જુલમ કરનાર રાજાઓનો એક એક સમયે નાશ થયો છે! તેમનો અહંકાર ઉતરી ગયો છે! પછી તે વેહેલે કે મોડે! ગરીબ દેખાતી પ્રજા પણ ભયંકર જુલમ અને દેખીતો અન્યાય થતાં ચમકી ઉઠે છે! કહો કે જાગ્રત થઇ ઉઠી પોતાના હકક માટે જીવનનું બળીદાન આપવા તયાર થઇ ગયલી છે! જુલમી રાજાઓને નજીવી દેખાતી પ્રજા શકિતએ પણ રાજાની વિશાળ શકિતનાં બંધનો છેદી ભેદીને તેમાંથી સ્વતંત્રતાનું અખંડ સુખ મેળવી લીધું છે! જેમ જળના પ્રવાહને રોકતાં જળનો મહાન વેગ તેનાં બંધનોને તોડે છે તેમ સ્પેનની પ્રજાએ રાજાનાં

જુલમી બંધનોને તોડી નાંખી જગતના લોકોને અને જુલમી-દૂષ્ટ-અન્યાયી-પાપી-અને અહંકારી રાજાઓને એક મ્હોટું શિક્ષણ આપ્યું છે. સ્પેનની પ્રજા જુલમને લીધેજ કંટાળીને જાગી ઉઠી હતી. અનેક વરસની પરતંત્રતામાં રહીને મરણને કાંઠે પડેલા તેમના દેહમાં પણ પ્રાણનો સંચાર થતો હતો. સ્પેનના અત્યાચારને લીધે છેવટે તે દેશના અધિક ખંડીયા રાજાઓ પણ એક રાજાનું બંધન-આધિપત્ય-કબુલ કરતા નથી. સ્વદેશના કે વિદેશના, કોઇ પણ રાજાનું ઉપરીપણું સ્વિકારતા નથી. તેઓ હમણાં સંપૂર્ણ રૂપે સ્વતંત્ર છે. તે સઘળા દેશોમાં હમણાં પ્રજાસત્તાક-પાર્લામેન્ટ જેવું-રાજ ચાલે છે. પ્રજાના ધન માનની રક્ષા થાય છે. પ્રજા કહે છે તેજ પ્રમાણે દરેક કામ ચાલે છે. પ્રાણી માત્ર સ્વતંત્રતા ચ્હાય છે. આકાશમાં ઉડતાં પક્ષીઓને પકડી લાવી ઉંચા, પ્રકારનાં મિષ્ટાન્ન આપીને તેને સોનાના પિંજરામાં ઘણા લાડ પૂર્વક રાખવા છતાં પણ એક દિવસ જો પિંજરાનું બારણું ઉઘાડું રહી જાય છે તો તે સ્વતંત્ર રહેવાનેજ ગગનમાં ઉડી જાય છે. ગમે તેવા સુખમાં રહેવા છતાં પણ પારકાની સત્તા નીચે પિંજરામાં પડી રહેવાનું પક્ષીઓ પણ સ્વિકારતાં નથી. તેમાં પણ તે દુઃખ માને છે. જંગલમાં ફરતાં ચોપગા જનાવરની પણ એવી સ્થીતિ છે. તેઓ પણ સ્વતંત્ર અને જંગલમાં ફરવામાંજ આનંદ માને છે. સ્પેનના રાજ અમલ વખતે, સ્પેનના તાબાના દેશોની પ્રજાની પણ એવીજ અવસ્થા હતી. તેઓ પણ પોતાના ઉપરનું સ્પેનનું રાજ બંધન તોડી ફોડી ફેંકી દેવા ચ્હાતાં હતાં. તેમની તેવી આશા ઇચ્છા એકી વખતે નહિં પણ ધીમે ધીમે-ઘણે વરસે પણ સફળ થઈ! ઇશ્વરે કુદરતના કાયદાનો અમલ બતાવી દીધો. અને તે જગતના રાજાઓની નજર આગળ ઇતિહાસ રૂપે મૂકી દીધો!

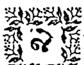
ઉપસંહાર.

સ્પેન દેશ, ન્યુકેસ્ટિલ, ઓલ્ડ કેસ્ટિલ, લિયન, ગિલિસિયા, વેલેન્સિયા, વિગેરે આઠ ભાગે વેહેંચાયલો છે. તે આઠ ભાગમાં ૩૯ જીલ્લા છે. આઠ ભાગોનો કુલ્લે ઘેરાવો ૧ લાખ, ૪૩ હજાર, ૬૨૮ વર્ગ માઈલ છે. લોકોની સંખ્યા (૧૯૦૦ ની ગણત્રી પ્રમાણે) ૧ કરોડ, ૮૬ લાખ, ૧૮ હજાર, ૮૬ (બિલિયારિક, કેનેરિ, અને આફ્રિકાના ઉતર કિનારાના રાજ્યો સાથે, હતી. સ્પેનની રાજધાની માંડ્રીડ શેહેરની લોક સંખ્યા ૫૪૦૦૦૦, બારસીલોના શેહેરની લોક સંખ્યા ૫૩૩૦૦૦, ઉત્પન્ન (૧૯૦૬ ની ગણત્રી પ્રમાણે)૩, ૬૭, ૪૦૦૦૦ પાઉન્ડ. ખરચ ૩,૫૨,૩૦૦૦૦ પાઉન્ડ. રાજકીય કરજ ૪૧,૭૨,૯૬૦૦૦ પાઉન્ડ. સ્પેન રાજાનો ધર્મ "રોમન કેથૉલિક" છે. સ્પેનમાં બધા મળીને ૩૧૧૫ ધર્મ સમ્પ્રદાયો છે. તેમાંના ૨૯૧૧ રેજીસ્ટરમાં નોંધાયા છે. સ્પેનમાં ૧૯૦૧ માં ૨૫૨૪૦ નિશાળો હતી. સ્પેનમાં ૮૫૦૦૦ માઇલ રેલવેનો રસ્તો છે. બધી રેલ્વે કંપનીઓ જુદી જુદી કંપનીઓ મારફત ચાલે છે, લોઢું, કોયલા, અને તાંબુ એ સ્પેનમાં મુખ્ય ખનીજ પદાર્થો છે. દારૂ અને કપાસના તથા સુતર વિગેરે વસ્તુઓ માટે સ્પેન દેશ પ્રખ્યાત છે. બહારગામ જતા પૌંડની ગણત્રી-(ઇ૦ સ૦ ૧૯૦૫ ની ગણત્રી પ્રમાણે) ૨, ૭૭, ૯૨૦૦૦ પાઉન્ડ અને આવક. ૩. ૯,૦૧૫૦૦૦ પાઉન્ડ. સ્પેનના રહેવાશીઓનો પોણો ભાગ ખેડુત લોકો છે. સ્પેનના વેલેંસિયા દેશમાં પુષ્કળ અનાજ પાકે છે.

વિદેશીઓનો અધિકાર "ગિનિ" ઉપસાગરને કિનારે "ફરનાન્ડોપો" નામનો, એક જ્વાળામૂખી પર્વત સાથેનો, બેટ સ્પેનના તાબામાં છે. તે બેટનો ઘેરાવો ૭૮૦ વર્ગ માઈલ છે. (૨) આફ્રિકાના પશ્ચિમ કિનારા ઉપરનો "મુનિ" નદીના કિનારાનો દેશ, ૯૦૦૦ વર્ગ માઇલનો છે. (૩) સહરાના રણને પશ્ચિમે "રાઓ-ડિઓરા" નામનો દેશ. વર્ગ માઇલ ૭૦૦૦૦ (૪) આફ્રિકાના ઉત્તર પશ્ચિમ કિનારાના "કેનારિ" બેટોનો વર્ગ માઇલ ૨૮૦૮.

परमार्थी विलवर फोर्स.

૧

જે દેશમાં સ્વજાતી પ્રેમ અને સ્વદેશાનુરાગ પૂરે-પૂરો ફેલાઇ જાય છે, તે દેશ ઉપર પરમાત્મ પ્રસન્ન થાય છે. અને અન્ન ધનના ભંડાર છલકાઇ જાય છે. તેજ દેશમાં વિશ્વ પ્રેમ અને વિશ્વ નાગરિકતા. પોતાની રમત શરૂ કરે છે. મન ઉન્નતિને ચાહે છે. મન ચંચળ છે. તે કોઇ એક ઠેકાણે સ્થિર રહેતું નથી. ધીમે ધીમે આગળને આગળ વધતુંજ જાય છે. અને વધતાં વધતાં કાર્યનો ઘેગાવો મ્હોટો બનાવી દેછે. પોતાના પછી પોતાનું કુટુંબ, કુટુંબ પછી ન્યાતજાત, ન્યાતજાત પછી મિત્રમંડળ. મિત્રમંડળ પછી સ્વદેશ બંધુ અને સ્વદેશ બંધુ પછી આખી પૃથ્વિનાં મનુષ્ય તથા બીજી જાત ઉપર પ્રેમ ઉત્પન થાય છે. હૃદય ધીરે ધીરે વિશાળ થઇને ઉપર પ્રમાણે કામ કરવા માંડેછે. [illegible]ના ઉદાહરણ તરીકે શાકયસિંહ આદી કેટલાક આર્ય [illegible]ઓ, જગતના સર્વ જીવો પ્રત્યે પોતાનું કર્તવ્ય [illegible]મજ્યા તે પુરતું છે.

माहिंस्यां सर्वा भूतानि ।
सर्वं भूतेषु समदर्शी ॥

આવી પ્રકાણ્ડ નીતિની શિક્ષા આપવામાં, ભરતખંડ સિવાય બીજો કોઇ દેશ, સમર્થ થયો નથી. માત્ર મનુષ્ય જાતિ ઉપર પ્રેમ રાખવાનું અનેક દેશોએ શિખવ્યું છે. હમણાં મનુષ્ય જાતિને માટે ઇંગ્લંડે, બીજા દેશો કરતાં ઘણું કામ કર્યું છે. અને તેણે ઉંચુ લક્ષ પણ પહોંચાડયું છે. ઇંગ્લંડમાં સ્વદેશાનુરાગ અને સ્વજાતિ પ્રેમનાં મુખ્ય કામ, ઘણા દિવસથી પુરાં થયાં છે. વ્યક્તિગત અને જાતિગત સ્વતંત્રતાની પૂર્ણતામાં ઇંગ્લંડ એ જાતનું આદર્શ છે. ઇગ્લંડ એ અમેરિકા અને યૂરોપનો રાજ નીતિક ગુરૂ છે. એ દેશને છોડીને આગળ જવા પહેલાં અમે બતાવીશું કે ત્યાં માનવ પ્રેમ અને જગતાનુરાગનાં કયાં કયાં કામો થયાં છે. કયા કયા સન્યાસિયોએ, એ મહદ યજ્ઞમાં પોતાની આહુતી આપી છે. અમે માત્ર ત્રણ સન્યાસિઓનું જીવન વૃત્તાન્ત વખાણીશું. વિશ્વ પ્રેમીનું જીવન ઘણુંજ ઉત્કૃષ્ટ હોય છે. તેમનું જીવન વૃત, દેવતાઓને માટે પણ અનુકરણીય છે. તે મહાપુરૂષો એવા હોય છે કે સઘળા લોકો જેનો તિરસ્કાર કરે છે, તેના તરફ તે મહાન પુરૂષો ધ્યાન પૂર્વક જુવે છે. જે જીવાત્માઓ બીજાના પગ નીચે કચડાયા જાય છે તેની રક્ષા કરવાને, મહાપુરૂષો પોતાના જીવની દરકાર કરતા નથી, જેઓને બધા લોકો સતાવે છે તેને તેઓ શરણમાં લેછે. જેઓ દુઃખ પામેછે તેનાં દુઃખનું નિવારણ કરેછે. જેઓને શોક થાય છે તેઓને ધૈર્ય આપે છે. અને હેમનાં આંસુ લુછે છે. અસહાયને સહાયતા આપે છે. જેઓ પડે છે તેઓને પોતાને હાથે ઉઠાડી આપે છે. દૂર્બળ મનુષ્યોનું બળ વધારી આપે છે. જે જાતિ બીજી જાતિના પગ નીચે કચડાય છે તે ગુલામગીરીમાં સબડતી જાતિનો પક્ષ ખેંચી સ્હામા પક્ષ સાથે લડેછે. મહાપુરૂષો એવા હોય છે. જેઓના હૃદયમાં ન્યાય છે, જેઓ પરમાત્માને હૃદયની સ્હામે રાખી અન્યાયીઓ સ્હામે લડેછે, તેમનેજ મહાપુરૂષો કહેવામાં આવે છે. જે મહાત્માઓ, દેશ, જાતિ. વર્ણ અને ધર્મની દ્વૈતતા ભુલીને સઘળાં પ્રાણી માત્ર સાથે, સમાન ભાવથી બધાં કામો કરે છે, તેઓને મહાત્માજ નહિં પણ દેવતાઓના પણ દેવતાઓ કહેવા જોઇએ કારણ કે સ્વજાતિ પ્રેમી પુરૂષો અમારા ઉપાસ્ય દેવતા છે. પણ વિશ્વ પ્રેમી મહાપુરૂષો, તે દેવતાઓના પણ દેવતા છે. જેમ પારિવારિક પ્રેમ, સ્વજાતિ પ્રેમનો એક ન્હાનો અંશ છે તેજ પ્રમાણે સ્વજાતિ પ્રેમ એ પણ વિશ્વ પ્રેમનો એક ભાગ છે. મનુષ્ય હૃદયને ઉન્નત થવાના એ ત્રણ ક્રમ છે. એક ક્રમમાં સિદ્ધિ મેળવ્યા વિના બીજા ક્રમમાં જઇ શકાતું નથી. જેમ એક પગથિયા ઉપર ન્હડયા વિના બીજે પગથિયે ચઢાતું નથી તેમ પ્રથમ પારિવારિક (કુટુંબિક) પ્રેમ, દ્રઢ થયા વિના સ્વજાતિ પ્રેમ ઉત્પન્ન થતો નથી. અને સ્વજાતિ પ્રેમ ઉત્પન્ન થયા વિના વિશ્વ પ્રેમ ઉત્પન્ન થતો નથી. જગતના આ ત્રણ જાતના પ્રેમની ઉગ્ર સાધના કરનાર સાધકને સમયાન્તરે તે સાધ્ય થાય છે. અને તેના ઉપર દેવતા પ્રસન્ન થઇ વર આપ્યા વિના રહેતા નથી. જ્યારે એ ત્રણે સંકલ્પોની સિદ્ધિ મળે છે ત્યારેજ તે મનુષ્યને મનુષ્ય નહિ પણ મહા પુરૂષ કહેવામાં આવે છે.

પંગરૂં સ્વજાતિ પ્રેમનીજ સાધના કરી સિદ્ધિ મેળવી છે. તેમનો ઉત્કર્ષ થયો છે. તેથીજ તેને સૌથી ઉંચા ક્રમ સુધી પહોંચવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થયો છે. ઉંચા ક્રમમાં પહોંચ્યાથી ત્યાં અનેક વિશ્વ પ્રેમીઓનો આવિર્ભાવ જોવામા આવે છે. અમે એવા પણ વિદેશી વિશ્વ પ્રેમીઓનાં ચરિત્રો જોયાં છે. પણ આજે માત્ર એકજ મહાપુરૂષ, મી. વિલ્બર ફ્રોર્સનુંજ ચરિત્ર અમે લખીશું.

સંસારમાં, ઘણા દિવસથી ગુલામીનો રિવાજ ચાલ્યો આવે છે. બધા દેશોમાં કોઇ નહિં ને કોઇ અનિષ્ટ રિવાજનું અસ્તિત્વ જણાયું છે. કોઇ સુધરેલી રીતે બીજાં માણસોને પોતાના પગ નીચે કચડી રાખે છે ત્યારે કોઇ જૂની, જંગલી નીતિ પ્રમાણે, ખુલ્લી રીતે-ગુલામોને દબાવી રીબાવી રહ્યા છે. જો કે તેઓ ખુલ્લી રીતે પોતાનાં એ ભયંકર પાપનો સ્વિકાર કરતા નથી તો પણ તેમનું હૃદય સારી રીતે તે વાત કબુલ કરે છે. બીજા માણસના ઇશ્વર દત્ત હક્કો છીનવી લેવા અને હૃદય કબુલે છતાં તે હક્કો ન આપવા એનુંજ બીજું નામ ગુલામગીરી કહેવાય છે. પોતાના દાબમાં દબાવલાં માણસોને, ઇશ્વરના બક્ષેલા હક્કની રૂએ જે સુખ શાંતિ મળે નહિં, અથવા માણસો તરફથી જોર જુલમથી આપવામાં આવે નહિં તે પણ ગુલામગીરીજ કહેવાય. અનેક જીવાત્માઓની અસુખાકારી અથવા અશાંતિ ભરેલી હાલત જણાય તે પણ ગુલામગીરી જ કહેવાય. આવી અનેક પ્રકારની ગુલામગીરી એ એક જાતનો ભયંકર અપરાધ ગણાય છે. વિશ્વ પ્રેમીઓની અને તત્વજ્ઞાનીઓની નજરમાં તે બહુ અધમમાં અધમ કાર્ય ગણાય છે. જ્યાં સુધી એવા ગુલામોના પોકારો મહાપુરૂષોના કાન સુધી કે આંખ સુધી પહોંચતા નથી ત્યાં સુધી તો ગુલામોને દબાવી રાખનારાઓ પોતાનાં પાપનો સ્વિકાર કરતા નથી તેમજ તે ગુલામોનાં બંધનો મોચન થતાં નથી. છતાં પણ એવા ગુપ્ત ગુલામોના કરૂણા રસથી ભરેલા આંતરિક પોકારો માણસોનાં હૃદય આંખ સુધી નહિં તો પણ ઇશ્વરના હૃદય, આંખ અને પગ સુધી પહોંચી શકે છે. અને કોઈ એક દહાડો પણ તે ગુલામોની ફરિયાદ પરમેશ્વર સાંભળ્યા વગર રહેતો નથી. તે મહાન દયાળુ છે. તેનાં હૃદયમાં ન્યાય છે. તેની આંખોમાં દયા છે! તે દરેક વસ્તુને ન્યાય આપ્યા વગર રહેતો નથી! ગુલામોએ દૃઢ આસ્થા રાખી ઇશ્વર પાસે પોતાની ફરિયાદ કરતાં રહેવું જોઇએ અને પોતાનાં બંધ—વિમોચન માટે, આત્મા ઉપર શ્રદ્ધા રાખી જ્ઞાનનો વધારો કરતાં રહેવું જોઇએ. કે જેથી તેમની આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ થાય.

ગુલામોના બંધ—વિમોચન માટે વચમાં વચમાં આન્દોલનો થાય છે. પરંતુ તેને ઉડાવી દેવાનો પ્રયત્ન, માત્ર ઇંગ્લેંડ અને અમેરિકામાંજ થયો છે. સ્પાર્ટાના હેલ્ટ, રોમના ગ્લેડિએટર અને આજકાલના હબસી ગુલામોની અધમ સ્થીતિનો વિચાર કરતાં પત્થર જેવું હૃદય પણ પીગળી જાય છે. માણસો સ્વાર્થમાં આંધળાં બની કેવી પિશાચ મૂર્ત્તિ ધારણ કરે છે તેનો નમુનો જોવો હોય તેમણે ગુલામી વ્યાપારવાળા દેશોમાં જઇ જોવાથી જણાશે કે ફાડી ખાનારાં જંગલી પ્રાણીઓ કરતાં પણ તે ગુલામી વ્યાપાર કરનારાં મનુષ્યો વિશેષ ભયંકર, વિશેષ રાક્ષસી વૃતિનાં અને વિશેષ દયાહીન છે! ગુલામોના શેઠ લોકો સાક્ષાત્ રાક્ષસો છે એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી!

ઇ. સ. ૧૮૪૦ માં એન્યની ગારસાલેજ નામક એક પોર્ટુગીઝ કેપ્ટન, આફ્રિકાના બેટોમાં વેપાર કરવા ગયો હતો. તે સહરાને રસ્તેથી કેટલાક મૂર લોકોને પકડી લાવ્યો. અને તેઓને ગુલામ બનાવ્યા. યુવરાજ હેનરીને આ વાતની ખબર બે વર્ષ પછી પડી. યુવરાજનું કોમળ હૃદય અતિ ખિન્ન થયું. તેણે કેપ્ટનને તરતજ હુકમ કર્યો કે: "તે ગુલામોને જ્યાંથી તે લાવ્યો હોય ત્યાં મોકલી દેવા." કેપ્ટન જ્યારે તે લોકોને તેઓના દેશમાં મુકવા ગયો ત્યારે મૂર લોકો બહુ ખુશ થઇ ગયા. કારણ કે આજે તેઓનો ગુલામીની ઝુંસરીમાંથી છૂટકો થયો હતો. એક અજ્ઞાન પક્ષીને ગમે તેવા હીરા, માણેક જડેલા પાંજરામાં પૂરી રાખી તેને ગુલામ બનાવવામાં આવે છે ત્યારે તે પણ દુઃખી જણાય છે. જે સ્વચ્છંદે જંગલનાં, હાઉસ ટેક્સ વગરનાં, મૂલ્યહીન ઝાડોમાં માળો બાંધી ભરાઇ રહેવાનું પસંદ કરે છે, જે સ્વચ્છંદે જંગ-

पर વગરના ખેતરોમાં ચારો ચરી પોતાનુ' ... ખુશી છે, જે જંગલની વોટર ટેક્સ-વગરની ...માં ચાંચો બોળી પાણી પીવામાં ઉન્મત્ત રહે છે ... જેઓ સ્વચ્છંદે બીજી, કોઈપણ જાતની તાબેદારી વગર, કિંવા ટેક્સ વગર આમ તેમ ઉડીને ઝાડની ડાળો ઉપર, વન જંગલમાં વિચરી પોતાની જીંદગી સ્વતંત્ર રીતે ગાળે છે તેને ગમે તેવા કિંમતિ પાંજરામાં પુરવામાં આવે અને ત્યાં તેને નવાં નવાં મિષ્ટાન્નો જમાડવામાં આવે તોપણ શું તે કદી સુખ માને છે! નહિં, કદીજ નહિં.

ગુલામ મર લોકો પણ પોતાના દેશમાં સ્વતંત્રતા ભોગવવા પાછા આવેલા હોવાથી બહુ ખુશ થયા. કેપ્ટન સાહેબ તરફ મોટા ઉપકારની લાગણી બતાવી, કેપ્ટન સાહેબને પુસ્કળ સોનું અને દશ હબશીઓ ભેટમાં આપ્યા. કેપ્ટને તે લોકોને ઘેર લાવીને ગુલામ બનાવ્યા. એજ વખતથી ગુલામી વેપારનું બીજ રોપાયું.

જે સમયે સ્પેનના લોકોએ પશ્ચિમ તરફના ટાપુઓ ઉપર અધિકાર જમાવ્યો ત્યારે ખાણો ખોદવા અને ખેતી કરવા માટે તેઓને મજૂરોની જરૂર પડી. તેઓએ વિચાર કર્યો કે જો આફ્રિકામાંથી ગુલામો લાવીને આ કામ કરવામાં આવે તો સસ્તામાં કામ થાય. ઇ. સ. ૧૫૦૩ માં પોર્ટુગીઝ લોકો, સ્પેનના સંસ્થાનોમાં ગુલામો વેચવા લાગ્યા. ત્યાર પછી સ્પેનના વેપારીઓએ ગુલામ વેચવાના ધંધામાં બહુ નફો જાણીને તેઓ પોતેજ ગુલામો વેચવાનો ધંધો લઇ બેઠા. સોનું લાવવાને માટે તેઓ પ્રથમથીજ ગિનીના કિનારાઓ તરફ જતા હતા. પરંતુ હવે તેમાં એટલો બધો ફાયદો નહિં જોવાથી ગુલામોનો વેપાર કરવા માંડ્યો. ધીમે ધીમે તે લોકોની સરકારે પણ ગુલામી વેપારને કાયદાસર જાણ્યો. વહાણોનાં વહાણો ભરીને હબશી ગુલામોને અમેરિકા તરફ મોકલવા લાગ્યા. પરંતુ ગમે તેમ પણ તે ગુલામગીરી હતી. અનેક હબશીઓનાં આંસુઓથી આટલાન્ટિક મહાસાગરની છાતી ભરાઇ ગઇ. ઇ. સ. ૧૫૧૭ માં બાદશાહ પાંચમા ચાર્લ્સે, એક માણસને દર વર્ષે ૪૦૦૦ હબશીઓ, હસ્પાનિયા, ક્યુબા, જામેકા, અને પોર્ટરિકોમાં લઇ જવાનો પટો લખી આપ્યો. બાદશાહનાં આ અધમ કામ માટે તેને પાછળથી બહુ દિલગીરી અને પશ્ચાતાપ થયો હતો પણ તેનું કાંઇ ફળ મળ્યું નહિં. એક બીજ વાવવું જેટલું સહેલું છે તેટલુંજ, તે બીજથી થયેલાં વૃક્ષને કાપવાનું કામ સ્હેલું નથી. ફ્રાન્સના રાજા તેરમા લુઇએ પણ "ઇશ્વરનો મહિમા વધારવા અને હબશીઓના કલ્યાણને માટે (!) ગુલામી વેપારના સમર્થન માટે કાયદો બનાવ્યો હતો. અંગ્રેજોએ રાણી ઇલિઝાબેથના સમયમાં, પહેલ વહેલો એ વેપાર શરૂ કર્યો. સર જોન હોકિન્સે, એ ઉત્તમ (!) વેપારમાં સૌથી પહેલું ઉદારચિત નામ મેળવ્યું હતું. તેણે રાણી ઇલિઝાબેથના મ્હો આગળ પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે: જે હબશી ગુલામ બનવાની ના કહેશે તેને હું કદી પણ ગુલામ બનાવી દુઃખ આપીશ નહિં. પરંતુ તેણે તે પ્રતિજ્ઞા પાળી નહિં. તેણે થોડાજ વખતમાં અનેક હબશીઓને જબરાઇથી ગુલામ બનાવીને વહાણો ઉપર ચઢાવી દીધા! બીજી જાતિયો, હબશી લોકોને રૂપિયા આપી, રાજી કરી, ગુલામ બનાવીને લઇ જતી હતી, પરંતુ એ વેપારમાં તે સમયે સૌથી પહેલાં તે વખતના અંગ્રેજ લોકોએજ જોરજુલમ કરવા માંડ્યા. તેઓએ જબરાઇથી હબશીઓને પકડીને ગુલામ બનાવવાનો પહેલોજ રિવાજ પાડ્યો. એ રિવાજ ધીમે ધીમે ઘણો ભયંકર થઇ પડ્યો. સ્ટુઅર્ટ વંશના રાજ સમયમાં, પશ્ચિમ તરફના ટાપુઓના દરેક બજારમાં ગુલામોને સાધારણ વસ્તુઓની માફક વેચી શકતા હતા.

વાંચકોને અતિ આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થશે કે, ઇ. સ. ૧૭૦૦ થી ૧૭૮૬ સુધીમાં બ્રિટને કેવળ જામેકા બેટમાં ૬,૧૦,૦૦૦ (છ લાખ, દશહજાર) ગુલામો મોકલ્યા હતા ઇ. સ. ૧૬૮૦ થી ૧૭૮૬ સુધીમાં અંગ્રેજી સંસ્થાનોમાં ૨૧,૩૦૦૦૦ (એકવીસ લાખ, ત્રીશ હજાર) ગુલામો મોકલવામાં આવ્યા હતા. ઇ. સ. ૧૭૭૧ માં, આ તિરસ્કાર કરવા લાયક વેપાર, પરાકાષ્ઠાએ પહોંચ્યો હતો! તે વરસે અંગરેજોનાં ૧૯૨ વહાણો, ૪૭, ૧૪૬ હબશી ગુલામોને લઇને અમેરિકા મોકલવામાં આવ્યા હતાં. ઇ. સ. ૧૭૯૩ ના રિપોર્ટમાં જોવામાં આવે છે કે, સઘળું યુરોપ, દર વર્ષે ૭૪૦૦૦ હબશીઓને ગુલામ બનાવતું હતું!

दीनानाथ छगनलाल. व्यास

પુ. ૬

અંક ૯

સચિત્ર
માસિક
પત્ર

ભારતજીવન

સપ્ટેંબર ૧૯૦૯

માનવર દાદાભાઇ નવરોજજી.

મૂલ્ય રૂ. ત્રણ, વ્યવસ્થાપક—ડાહ્યાભાઇ રામચંદ્ર મહેતા.

ભારત જીવનનો જાનેવારીનો ખાસ અંક.

[૧૯૧૦ ના જાનેવારી માસમાં બહાર પડશે.]

ભારતજીવન માસિક પત્રનું નવું વર્ષ જાનેવારી માસમાં બેસે છે: જેથી અમે તેજ અંકને ઘણોજ એંચાણુકારક, વાંચવા લાયક લેખો, કવિતાઓ અને લગભગ ૭૫ થી ૧૦૦ ફોટોગ્રાફો ઉપરાંત ત્રણ રંગની ચાર ઉમદા છબીઓ સાથે બહાર પાડવાના છીએ.

આ ખાસ અંક ઘણોજ ખેંચાણકારક અને સંગ્રહ કરવા લાયક થનાર છે. કારણકે એમાં કેટલાક સુપ્રસિધ્ધ લેખકો અને કવિઓ, કવિતાઓ અને લેખો લખનાર છે. ઐતિહાસિક વીર અને શૃંગારના લેખો ઉપરાંત જુના અપ્રસિદ્ધ ઐતિહાસિક લેખો, હુન્નર ઉદ્યોગના લેખોઅને તેમને લગતા ફોટોગ્રાફોનું એક મ્હોટું લશ્કર બહાર પડશે.

⁂ આ ખાસ અંકની કીમત મુંબઇનાં ગ્રાહકોને માટે દશ આના, બહારગામનાં ગ્રાહકોને માટે પોષ્ટેજ સાથે બાર આના અને આફ્રિકાનાં ગ્રાહકો માટે ચૌદ આનાનો મનીઓર્ડર મોકલવો.

આ ખાસ અંક ગુજરાતી ભાષામાં એકજ ગણાશે. તેના પહેલા પુઠા ઉપર એક ત્રણ રંગની એવી છબી પ્રકટ કરવામાં આવશેકે જેથી આખા વર્ષનું લવાજમ એકજ અંકમાં વસુલ થઇ જશે.

વાર્ષિક લવાજમ રૂા. ત્રણ પોસ્ટેજ સાથે. આફ્રીકાના ગ્રાહકોને રૂા. ૩-૧૨-૦ પોસ્ટેજ સાથે. પત્ર વ્યવહાર—

મેનેજર-ભારત જીવન પો. નં. ૨ મુંબઇ.

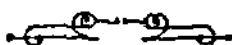
મુંબઇના ગ્રાહકોએ પોતાનું લવાજમ તરતજ અમારી ઑફીસમાં ભરી જવું નહિ તો વેલ્યુપેબલથી બેરો મોકલવામાંઆવશે.

અનુક્રમણિકા.

ચિત્ર માળા.

૧ શ્રીયુત દાદાભાઈ નવરોજજી
૨ શ્રીયુત રૂસ્તમજી એન. વાચ્છા ગાંધી
૩ શ્રીયુત ગંગાપ્રસાદ વર્મા.

भेटनां पुस्तको.

(૧) યોગવાસિષ્ટ અને (૨) મેવાડની સંધ્યા (ઐતિહાસિક નવલકથા) આ બે પુસ્તકો આ વર્ષમાં ભેટ આપવાનાં નક્કી થયાં છે.

પુસ્તકો છપાઇને તયાર થયાં છે. હમણાં બાઇન્ડીંગનું કામ ઝપાટાબંધ ચાલે છે. બન્ને દળદાર પુસ્તકો લગભગ ૨૫૦–૨૫૦ પાનાનાં હોવાથી તેમજ છપાઇ રહેતાં વિલંબ થવાથી હજુ બહાર પડતાં થોડીક ઢીલ થશે. અર્થાત ડીસેમ્બરની આખર સુધીમાં બહાર પડી જશે. હિંદુસ્થાનનાં ગ્રાહકોનું જેઓનું લવાજમ બાકી છે તેઓને ભેટનાં પુસ્તકો વેલ્યુપેબલથી મોકલાશે. ભેટનાં પુસ્તકોનું પોષ્ટેજ ખર્ચ લગભગ ચાર પાંચ આના લવાજમ ઉપરાંત વધુ આપવું પડશે.

આફ્રીકાનાં ગ્રાહકોએ રૂા. ૩–૧૨–૦ ઉપરાંત ભેટના પોષ્ટેજના ૦–૧૨–૦ વધુ મોકલવા જોઇએ. જેઓ નવાં ગ્રાહકો થયાં હોય તેમણે વધારાનો પોષ્ટલ ઓરડર **"કાલબાદેવી પોષ્ટ ઓફીસ"** ને નામે અમને મોકલવો. "જનરલ પોષ્ટ ઓફીસ" ને નામે મોકલવો નહિં. આફ્રિકાનાં જુનાં ગ્રાહકોએ લવાજમ રૂા. ૩–૬–૦ અને ભેટોનું પોષ્ટેજ ૦–૧૨–૦ મોકલવું જોઇએ. જેઓએ લવાજમ ઓછું મોકલાવ્યું હોય તેમણે બાકીના પોષ્ટલ ઓરડરો તરતજ મોકલવા,

જવાબને માટે હંમેશાં ટીકીટ બીડવી.

મેનેજર–ભારતજીવન–પોષ્ટ નં. ૨. મુંબઇ.

આ વખતની છબીઓ.

(લખનાર-હરિહર પુરૂષોત્તમ સેવક)

આ વખતે ત્રણ છબીઓ આપવામાં આવી છે. જેમાં કવર (પૂઠાં) ઉપર જે મહા પુરુષની છબી આપી છે તેને માટે કાંઇ બોલવું એ સોના ઉપર ઢોળ ચઢાવવા જેવુંજ છે. કેમકે તેનાં કાર્યથી માતૃભૂમિનું કોઇ સંતાન અજાણ્યું નથી. જનની જન્મભૂમિ માટે ભેખ લીધેલા મહા પુરૂષનું વર્ણન કરવા બેસવું એ નિર્બળ લેખકની નિર્બળ કલમની ખંઢાર હોવાથી હુમે તે વિષયમાં કંઇપણ બોલવા માંગતા નથી, વિષેશતઃ તેઓને ચાલુ મહિનામાં વરસ બદલાયું છે. જે વિષયમાં અધિપતિએ નોંધચર્ચામાં ઘણું લખ્યું હોવાથી માત્ર હિંદના દાદા દાદાભાઈ ઘણું જીવો એટલું બોલીનેજ તે વિષયમાં બોલવું બંધ કરૂં છું

* * * *

મુંબઇમાં સાંજનાં પત્રોની ખોટ નહોતી પણ તે અંગ્રેજીમાં. ગુજરાતીમાં સાંજનાં પત્રની પહેલ કરનાર એક સાહસી પારસી પુરુષ છે બીજી છબી તે પત્રનાજ માલેક તથા હમણાંના અધિપતીની આપવામાં આવી છે જો કોઇ માણસ દ્દઢતાથી એક કામ પાછળ લાગ્યો રહે તો તે તે કામમાં બહુજ ઉન્નતિ કરી શકે છે. તેમ બતાવવા માટેજ આ છબી આપવામાં આવી છે. "ઉદ્યોગી નામ્ પુરુષ સિંહમુપૈતિ લક્ષ્મી "

એ શ્રુતિ વાકયને સાબિત કરવા માટે તેઓ એક ઉદાહરણ સ્વરૂપજ છે. અને તેથીજ હુમે અહીં થોડીક ભૂતકાળની વાત આપીએ છીએં.

મેસર્સ રૂસ્તમજી એન. વાચ્છા ગાંધી મુંબઇનાં સાંજનાં લોકપ્રિય પત્ર " સાંજ વર્તમાન " ના માલેક અને હાલના અધિપતિ છે. તે સાંજ વર્તમાન મીં૦ અરદેશર પટેલે ગુલાલવાડી પાસે આવેલા ભુલેશ્વર છાપખાનામાંથી પહેલાં "નગર ચર્ચાને"નામે શરૂ કર્યું હતું હું ધારૂં છું કે આજે કોઇ " નગર ચર્ચા " નું નામ પણ નહિં જાણતું હોય પરંતુ આજનું સાંજ વર્તમાન તે તે નગર ચર્ચાનુંજ મોટું સ્વરૂપ છે. અને તે આ પારસી સાહસીકોના સાહસનું મીઠું પરિણામ છે. કયાં એક ખુણે ખાંચરેનાં નાનાં છાપખાનામાં છપાતું નગરચર્ચા અને કયાં આજે ઇલેકટ્રીક પ્રેસથી ચાલતું લોકપ્રિય થઇ પડેલું " સાંજ વર્તમાન " પરંતુ તેમાં અજાયબી કાંઇ નથી. માણસોનાં અંતઃકરણમાં દ્રઢતા હોય તો તેઓ અસંભવિત વસ્તુને પણ સંભવિત બનાવી શકે છે હુમે આ છબી એટલાજ વાસ્તે આપી છે કે કોઈ પણ કાર્યમાં પડતાં માણસો આ છબીને પોતાની નજર સ્હામે રાખે અને આગળને આગળ દ્રઢતા પૂર્વક વધ્યે જાય. તો જરૂર તેઓ પણ આત્મબળનું ફળ મેળવ્યા વિના રહેશે નહી. પ્રભુની આજ્ઞા છે " કે આત્મ બળથી શ્રદ્ધા પુર્વક કાર્ય કર અને, તું તેમાં કદી પણ નિષ્ફળ થવાનો નથી"

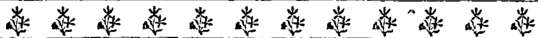
* * * *

આ અંકની ત્રીજી છબી બાબુ ગંગા પ્રસાદ વર્માની છે આ ભદ્ર પુરૂષનું નામ દરેક સુશિક્ષત પુરૂષના હૃદય મંદિરમાં તો વાસ કરીજ રહ્યું છે તોપણ ગુજરાતી વાંચક પ્રજાને તે મહા પુરૂષના ચરિત્ર વિષે જોઇએ તેટલી માહીતી નજ હોય એ સર્વથા સંભવતુંજ છે, આજકાલ દેશના અગ્રેસર ગણાતા પુરૂષના ચારિત્રોનું અવલોકન કરતા તેમની એક એક પ્રવૃતિમાંજ ઝળકતી કાર્કિર્દીજણાય છે. પણ આ મહાન પુરૂષ માટે તો તેથી ઉલટુંજ છે. તેમના જીવન કિરણો રાજકિય, ધાર્મિક કિંવા સંસારિક દિશામાં એક સરખાં પ્રકાશમાન છે. રાજ્યદ્વારી હિલચાલમાં તેઓ એક કોંગ્રેસ મેન છે, અને અહલાબાદની કન્વેન્શની ક્રિક સાથે સહાંનુ ભુત હોવા છતાં નેશનેલીષ્ટ વિચારો માટે પણ લાગણી ધરાવે છે. ધાર્મિક ઇતિહાસના એ એક ચુનંદા અભ્યાસી છે અને તેમના ગ્રંથોના વાંચનાર સહેજ જાણી શકશે. તેઓ સંસારિક હિલચાલમાં તો એક આદર્શ પુરૂષ છે. તેઓ આ દરેક બાબતમાં હાલના અગ્રેસરો માફક બોલી બતાવનારાજ નહિં પણ માહાત્મા જોન વેશીંગનના કથન અને સર્વમાન્ય સિધ્ધાંતાનુસાર "કહેવા કરતા કરી બતાવવું સારૂં" એ મંત્રના અનુયાયી છે. તે મી. કે. આર દફતરી સોલીસીટરની જ્ઞાતિ ભેદને ધિક્કારી કાઢનારી નવી ક્રિડના સભાસદ છે, તેઓ સાહિત્યમાં એક ઉમદા લેખક છે અને લખનો ખાતે પ્રગટ થતાં સુપ્રસિધ્ધ " લખનો એડવોકેટ " ના માલિક છે આમ સર્વ ગુણ સંપન્ન હોવા છતાં તેઓ સાદા અને મળતાવડા સ્વભાના છે. તમનો અંગ્રેજી ભાષાપરનો કાબુ અપૂર્વ છે તેમજ મૃદુવકતા છે. પ્રભુ ભારત વર્ષમાં તેવા અનેક આદર્શ સ્ત્રિ પુરૂષો પેદા કરે એજ તે પ્રભુ પ્રત્યે પ્રાર્થના છે

मी. रुस्तमजी, एन, वाच्छा गांधी
सांज वर्तमानना जाणीता मोमाएटर

ભારત જીવન પ્રેસ-મુંબઈ.

ભારત જીવન.

॥ जननी जन्म भूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी ॥

પુ. ૬. સપ્ટેમ્બર ૧૯૦૯ અંક ૯.

आर्य प्रतिज्ञा.

આર્ય ઋષિ સતાન
તોજ હુ આર્ય ઋષિ સતાન
હતુ માતૃપદ જેવુ પૂર્વમા સ્થાપુ ફરી તે સ્થાન,
તોજ હુ આર્ય ઋષિ સતાન
બીજાને ટુકડા દેતી પર ટુકડે તેના જાન,
કચ્છ ક એ ટાળી નિપજાવુ ફરી, અહિં તે સામાન
તોજ હુ આર્ય ઋષિ સતાન
કાઢી નિદિતપ્રથા દેશની, કાપી સર્વ અજ્ઞાન,
દેશ વિદેશ ફરી, હરી લાવુ વિવિધ શિલ્પ વિજ્ઞાન
તોજ હુ આર્ય ઋષિ સતાન
ધધાવિણુ ભૂખે મરતા તુજ ત્રીશકોટિ સતાન,
નવિન નવિન ધધા નિપજાવી તેનુ કરૂ નિદાન
તોજ હુ આર્ય ઋષિ સતાન

મોઢા ઉપર મૂછ નથી પણ દિસે વૃદ્ધ સમાન,
બ્રહ્મચર્યથી તેને ભીષ્મસમા ફરી કરૂ બળવાન
તોજ હુ આર્ય ઋષિ સતાન
કર્મ એજ છે કાર્ય હમારૂ ફળ દાતા ભગવાન
શ્રોતા અર્જુન નિપજાવુ ઉપદેશક કૃષ્ણ સમાન
તોજ હુ આર્ય ઋષિ સતાન
સર્વ બધુના એક હૃદય કરૂ, એકશબ્દ-એક ધ્યાન
સવ મુખેથી નીકળે એકજ માડી તુજ ગુણગાન
તોજ હુ આર્ય ઋષિ સતાન
જે હૃદયે તુજ વાસ ન હો તે હૃદય તણુ શુ કામ,
ફાડી ફેકી દે તેને તે પ્રકટાવુ હનુમન
તોજ હુ આર્ય ઋષિ સતાન
જેની આવી નથી પ્રતિજ્ઞા ના તારૂ અભિમાન
જનમ્યો નવ જનમ્યો તુજ ખોળે સર્વ એક સમાન
નહીં તે આર્ય ઋષિ સંતાન

दिवानो.

नोंध चर्चा

૨૧ જર્ષિ મહાપુરૂષ શેઠ દાદાભાઇ નવરોજજીને તા. ૪થી સપ્ટેમ્બરે ૮૪મું વર્ષ પુરૂં થઇ ૮૫મું વર્ષ બેઠું છે. હિંદુસ્થાનના ઇતિહાસમાં એ મહાપુરૂષનું નામ પણ ચીરસ્થાયી રહેશે. જગત કર્મ ક્ષેત્ર છે. તેમાં જે જે કર્મ વીર પુરૂષોએ નિઃષ્કામ વૃત્તિથી કર્મનાં બીજ વાવ્યાં છે તેનાં ફળો એક સમયે પણ મળ્યા વગર રહેશે નહિં. આજથી ૮૫ વર્ષપર એ મહાપુરૂષનો જન્મ થયો ત્યારે પારસી જાતે તેમજ હિંદુ જાતે ભાગ્યેજ જાણ્યું હશે કે એ ન્હાનકડુ બાળક ઘોડીયામાં અને માતાના ખોળામાં રડે છે તે પોતાની જાતના કોઈ સુખ દુઃખ માટે નહિં પણ હિંદુસ્થાનની સમસ્ત જાતિનાં દુઃખ દારીદ્રને માટેજ આંસુ પાડે છે! બાલ્યાવસ્થામાં માતપીતાના હાથમાં રડતાં રડતાં એ મહાપુરૂષે જે દયાની દષ્ટિ વડે હિંદુસ્થાન તરફ સંકેત ભાવે જોયું હશે તે તેમનાં માતપીતા ભાગ્યેજ જાણી શકયાં હશે કે એ બાળક મહાપુરૂષ પોતાના દેશ ભાઈઓનાં માન ગૌરવ નષ્ટ થયાં છે તેને માટેજ રડે છે! તેજ બાળકે પોતાનું બાલ્યાવસ્થાનું રડવું આજસુધી કાયમ રાખ્યું છે! બાલ્યાવસ્થામાં માતાના ખોળામાં અને યુવાવસ્થાથી તે વૃદ્ધાવસ્થા સુધી અંગ્રેજ જાતિના ટોળામાં રડી રડીને પોતાની પોષણ કર્ત્તા હિંદમાતાના દુઃખો નિવેદન કર્યાં છે! તેમના ૮૫ વર્ષ સુધીના રોદનથી નિકળેલા આંસુનો ઉન્હો મહાસાગર બ્રિટિશ જાતિની છાતી સુધી અવશ્ય જઈ પહોંચ્યો છે. દાદાએ લીધેલી દિક્ષાથી તેઓ જોઇ શકયા છે કે એમના રડવાનું કારણ ખરૂં છે. તે મહાપુરૂષ જે જાતિનાં દુઃખ દારિદ્ર માટે રડે છે તે જાતિ નિરાધાર અને નિર્ધન છે. અને તે દુઃખનું નિવારણ કરવાથીજ માત્ર રાજર્ષિ દાદાભાઈનું રડવું નહિં પણ હિંદુસ્થાનના તેત્રીશ કરોડ દેવતાઓનું રડવું બંધ થશે!

હિંદુસ્થાનની પ્રજા રાજભકત છે. દેશભકત છે. એ પ્રજાને વળી રડવું કેવું? એ પ્રજાના આગેવાનોને વળી ફરીયાદો કેવી? પરંતુ ભાગ્ય હમેશાં પરિવર્તનશીલ છે! જડ અને ચૈતન્ય વસ્તુની એકજ દશા હમેશાં રહેતી નથી. વખતના વહેવા સાથે બદલાતીજ રહે છે! આ દેશની પ્રજાનું ભાગ્ય પણ બદલાતું ગયું છે! સુખ અને દુઃખ જોયું છે! દુઃખ અને સુખ પણ જોયું છે! પરંતુ પાછલાં કેટલાંક વર્ષો થયાં ઇશ્વરની વક્રદ્રષ્ટિ કહો કે મનુષ્યોની પ્રમાદી કુટેવો કહો! ગમે તેમ પણ હિંદુસ્થાનની સ્થીતી બદલાઇ છે! જે દેશ એક વખત પોતાનાજ દેશની કળા અને પોતાનાજ દેશના હુન્નરો ઉપર ઉભો રહયો હતો તે દેશમાંથી પોતાની કળા, હુન્નરો મંદ પડી ગયાં છે! હિંદીવાનો નોકરીની ઝુંસરીમાં જોડાઈ થોડું ઘણું કમાય છે! કમાઇને તે પૈસા પાછા જોઇતી વસ્તુઓ ખરીદવામાં આપી દે છે! એટલે પોતાના ગજવામાં રહે છે શુ? તે તો દિવાળીને દહાડે સરવાયુ કહાડનારાનેજ ખબર પડે! જે દેશ માત્ર નોકરી ઉપરજ જીવે છે તેને વળી સરવાયુ કેવું? પાંચ પચાસ કમાયા! પાંચ પચાસ ખરચાયા! તેમાંથી કેટલાકને ઉલટું દેવું ભરવું પડે છે! જ્યારે જુજ માણસો પાંચ પૈસા બચાવે છે! થોડાક વેપારી બચ્ચાઓ પારકા દેશના માલના એજંટ જેવા બન્યા છે! થોડાક માણસો આ દેશમાંના અનાજ બીયાંઓ અને ખનીજ પદાર્થો થોડે ઘણે નફે બીજા દેશમાં મોકલી રહ્યા છે! એ વર્ગ આંગળીના વેઢા ઉપર ગણાય તેવા છે એટલે તેને બાદ કરતાં એક જબરદસ્ત સંખ્યા નોકરી કરે છે અને તે પોતાના સરવાયામાં શું કમાય છે તે જાણી લેવું અઘરૂં નથી.

મહા પુરૂષ દાદાભાઇએ હિંદુસ્થાનની પ્રજા શું કરે છે? શું ખાય છે? શું પહેરે છે? કેટલાં ભુખ્યાં રહે છે? કેટલાં પોકારો કરી રહ્યાં છે! અને કેટલાં આનંદ કરે છે? તેની ગણત્રી કરીને પછીજ એક પુસ્તક બહાર પાડી જગતની સુધરેલી અને બગરેલી

પ્રજાની નજર આગળ 'મૂક્યું' છે ! અમને ' તે મહા પુરૂષ ઉપર વિશ્વાસ છે ! અમને તે મહા પુરૂષમાં શ્રદ્ધા છે ! તેઓના પુસ્તકમાંથી મળી આવે છે કે હિંદુસ્તાનની પ્રજાનો લગભગ અડધો ભાગ પેટ પુરતું અનાજ મેળવતો નથી ! કેટલાંક ભુખ મરાથી મરણ શરણ થાય છે ! અને કેટલાંકને આજ અનાજ મળે છે તો કાલની ફીકર પડેલી હોય છે ! કેટલાક જીલ્લા ઓમાં જમીનનું ચોકકસ મેહેસુલ નહિં હોવાથી ખેડુતોને નુકસાંની થાય છે, પાક ઓછો હોય છે તોપણ મેહેસુલ તો આપવુંજ પડે છે વિગેરે અનેક ફરીયાદો પ્રકટ કરી છે ! એ મહાત્માએ હિંદુસ્થાનની પ્રજાને માટે હિંદુસ્થાનને બદલે ઈંગ્લંડમાં રહી અનેક ભાષણો કર્યાં છે ! અને તે દેશની બીન માહિતગાર પ્રજાને કંઈક જાગૃત કરી છે. કેટલાક શ્વેતાંગ મહાપુરૂષોને હિંદુસ્થાનની દરિદ્રતા તરફ દોર્યા છે અને એ પ્રમાણે તેમણે હિંદુસ્તાનની મહત્ સેવા બજાવી છે.

એવા મહા પુરૂષની વર્ષ ગાંઠ છે. એ શુભ દીવસ છે ! એ આનંદ જનક દિવસ છે ! એ શુભ મુહુર્તને દિવસે જે કોઈનો પણ જન્મ થશે તે મહાપુરૂષ થશે! તે પુરૂષ હોકે સ્ત્રી, પણ મહાત્મા દાદાભાઈ પેઠે પરો પકારી અને નિઃસ્વાર્થિ થશે ! તે અનેકનાં સંકટ ટાળવા યત્ન કરશે ! તે રાજર્ષિ કહેવાશે ! તે મહર્ષિ કહેવાશે ! જેને ત્યાં તે દિવસે પુત્ર પુત્રીનો જન્મ થયો હોય તેમણે પોતાનાં બાળકોને સારી વિદ્યા આપી સારા સંસ્કાર વડે પોષણ કરવું, નીતિ અને ધર્મ નાં તત્વો વડે તેમને ઉચ્ચ આદર્શ રૂપ બનાવવાં ! એ બાળકો મ્હોટાં થાતાં અનેક મહદ કાર્ય કરશે ! જગતનાં દુઃખો દીલમાં ધરી અનેકના દુઃખ ભંજન થઈ પડશે પરમાત્મા એ બાળકોનું દિર્ઘાયુ કરો !

મહા પુરૂષ દાદાભાઈની જન્મ ગાંઠને દિવસે અનેક હિંદીવાનોએ પોતાની ફરજ બજાવી છે ! અનેક નરનારીઓએ તેમનું દિર્ઘાયુ ચાહ્યું છે. અને તે માટે પ્રભુ પ્રાર્થનાઓ કરી છે ! અનેક સંસ્થાઓએ તેમને હર્ષના સંદેશાઓ કહાવ્યા છે ! અને અનેક યુવાનોએ તેમને અભિનંદન આપી તેમનાં ચરિત્રનું અનુકરણ-અનુસરણ કરવાના પ્રતિજ્ઞાઓ લીધી છે ! દેશ ભક્તિ કરનાર વીર દાદાભાઈ નવરોજીએ હિંદ માટે જે કાંઈ કર્યું છે તે સર્વાંશે અનુકરણ કરવા જેવું છે ! જગતમાં મનુષ્યોએ જન્મીને પૈસા મેળવવા કિંવા કુટંબને મિષ્ટાન્નો જમાડીનેજ આનંદ પામવાનું નથી ! તેમને માથે પોતાના દેશના અનેક માણસોના સુખ દુઃખનો આધાર લટકેલો હોય છે ! તે સુખી દુઃખી સોની બરદાસ્ત રાખવી એ ત્હેમની ફરજ છે ! સમસ્ત જગત્ એ આપણા ભાઈ બ્હેનો છે ! દેહને નિરોગી રાખી પછી દેશનું કલ્યાણ કરવાનાંજ વૃતો લેવાં જોઈએ ! એ વૃત શાંતતાથી સંતોષથી લેવાં જોઈએ. અને તે વૃતનું ઉદ્યાપન કરવાને પણ એવાજ શાંત ઉપચારો કરવા જોઈએ ! તો આપણું ધ્યેય વેગળું નથી ! આપણી માંગણીઓ નથી. નિર્બળ

આપણે સુખી થવા ઈચ્છીએ છીએ. આપણે બીજાની દયા માંગીએ છીએ, આપણે બીજાનો પ્રેમ માંગીએ છીએ, આપણે બીજા જેવીજ ઉન્નત સ્થિતી માંગીએ છીએ ! તો પછી આપણે તેને બદલે તેજ આપવું જોઈએ ! દયા અને પ્રેમની માંગણીવાળાએ દયા રાખી પ્રેમ આપવો જોઈએ ! ઉન્નતિની આશા વાળાએ બીજાની ઉન્નતિમાં આડું આવવું ન જોઈયે પોતે પોતાના કાર્યમાં કુશળ રહેવું જોઈએ! હિંદુસ્થાન દેશની પ્રજા શાંત છે! પ્રેમી છે ! તેણે માત્ર પોતાના દેશના હુન્નરનેજ ચહાવો જોઈએ ! એટલુંજ થવાથી સુખ, પ્રેમ, દયા, કરૂણા અને ઉન્નત અવસ્થા મળી જશે ! કાર્યમાં શ્રદ્ધા રાખી ઉદ્યમમાં મચ્યાં રહેવું જોઈએ ! મહા પુરૂષ દાદાભાઈએ પણ એજ કહયું છે કે પોતાના કાર્યમાં વિશ્વાસ રાખો ! અને શાન્તતા પુર્વક ઉદ્યમે લાગો ત્હમારો જય થશે. "એ મહાત્માનો, જન્મ દિવસે મોકલાયલો મહામંત્ર અમે માથે ચડાવીએ છીએ. અમે તો શું પણ આખી હિંદની પ્રજા માથે ચ્હડાવે છે. હૃદયમાં સ્થાપે છે ! અને તેજ પ્રમાણે વર્તવા તયાર છે! હિંદની પ્રજા જ્યારે એ મહામંત્રનું રહસ્ય સમજશે, જ્યારે

તે પ્રમાણે બરોબર વર્તશે, જ્યારે પરસ્પર એક બીજા ને " ભાઇ " પેઠે જાણશે, ત્યારે આ દેશનું કલ્યાણ થવામાં વિલંબ થશે નહિ !

મહા પુરૂષ દાદાભાઇનું લાંબુ આયુષ્ય થાય અને એવાજ મંગળમય સંદેશા મહાગ્રંથો પ્રતિ વર્ષ પ્રેરે! હિંદવાસીઓ તે ગ્રહણ કરે અને તે પ્રમાણે વર્તિ સુખી થાય ! પ્રભુ પ્રત્યે અમારી એજ માગણી છે !

मुंबईनो शेठियो! स्व. द्वारकादास धरमसी!

મનુષ્ય પોતાના જીવન ચરિત્રમાંથી અનેક વસ્તુ શીખવાડે છે! નીતિ, અનીતિ, ધર્મ, અધર્મ, શ્રદ્ધા, અશ્રદ્ધા, અને સ્વાર્થ, નિઃસ્વાર્થ, કોઇ મરે છે અને પાછળ મૂકતું જાય છે કે જગતમાં સ્વાર્થ એજ મહાન મંગળ જનક છે, કોઇ મરે છે અને કહેતું જાય છે કે જગતમાં પરોપકાર એજ મહાન કલ્યાણ કારક છે! કોઈ મરે છે ત્યારે તેના જીવન ચરિત્રમાંથી શીખીએ છીએ કે ધર્મ એ કોઇ વસ્તુજ નથી ત્યારે કોઇના મરણથી શીખીએ છીએ કેઃ ભાઈઓ! ધર્મ એજ મનુષ્યના જીવનનો પાયો છે! કોઇક મરતાં મરતાં પણ લવારો કરે છે કેઃ ભાઇ, ગમે તેમ કરજો પણ આશાને છોડતા નહિં ત્યારે કોઇ કહે છે કેઃ આશા એતો નર્કમાં લઈ જનાર પીશાચીણી છે! તેને પડખે પણ ચ્હડતા નહિ! મનુષ્યના જીવનમાંથી એવા અનેક આદર્શો મળે છે!

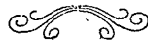
મુંબઈ અલબેલી નગરી છે. તેમાં અનેક ન્યાત, જાતનાં માણસો વસેછે. અનેક પ્રકારના વેપાર રોજગાર ચાલે છે. તેમાં ભાટીયા જ્ઞાતિએ વેપારમાં જેવી ઉન્નતિ કરી છે અને તેઓ જેવા ધનવાન થયા છે તેટલા બીજા જ્ઞાતિવાળા નથી! સ્વર્ગવાસી દ્વારકાદાસ ધરમસી એ પણ એક ભાટિયા ગ્રહસ્થ હતા. તેમણે માત્ર એક હજાર રૂપિયાની મુડી લઇને કરીઆણાનો વેપાર ચલાવવા માંડયો હતો. તેઓ મુંબઇના સુપ્રસિધ્ધ ભાટિયા ગ્રહસ્થ લક્ષ્મીદાસ ખીમજીના ભત્રિજા થતા હતા. તેમના હાથમાં રૂપિયા તો આખા એક હજાર હતા અને દાદીના દશ હજાર હતા. પણ તેજ વખતથી તેમને કરોડાધિપતિ થવાની ઇચ્છા હતી. આશાએ જગતમાં અનેકનાં સત્યાનાશ કાઢી નાંખ્યા છે! આશાને પરિપૂર્ણ કરવાનેજ મનુષ્યોએ અનેક ભગિરથ પ્રયત્નો કર્યાં છે! મરહુમ દ્વારકાદાસે પણ તેજ વખતથી જુદી જુદી મીલોમાં ભાગીદારી કરવા માંડી એટલુંજ નહીં પણ ધીમે ધીમે તેઓ મીલોના એજંટ પણ થઇ બેઠા! માણસની એ પણ એક મહત્વાકાંક્ષા છે કે જ્યારે પણ તેને લાગ મળે છે ત્યારે ઉચ્ચાસને બેસવાની તક તે ખોતો નથી! દ્વારકાદાસ શેઠ મીલ એજંટ થયા એટલે પછી લાખોનું દેવું થાય અને મ્હોટો હાડ ગાડ રાખવો પડે એ બનવા જોગ હતું. થયું પણ તેમજ! ત્હેમને ઘેર ખરચ વધ્યો, કુટુંબમાં બચ્ચાં છોકરાં પણ વધ્યાં! તેમનો ઘોડ દોડનો સરતનો-શોખ વધ્યો! માખણ મસકાના ઉગાઓ પણ વધ્યા! બધુંજ વધ્યું! વધતાં વધતાં એટલી હદ સુધી વાત ગઈ કે તેઓ કોર્પોરેશનમાં અને મ્યુનીસીપાલીટીમાં એક મુખ્ય થઇ પડયા! જે. પી. થયા, શેરિફ્ થયા! અને બધુંજ થયા! તેમનો દરજ્જો વધ્યો! ભપકો વધ્યો! લાગવગ વધી! અને વધતે વધતે એટલું બધું વધ્યું કે લોકોની આંખમાં ભુરકી ભભરાવવાની કળા એક પણ વધી! જાણે કોઇ અજબ જાદુગર હોય તેમ મહાપુરૂષ જેવા થઇ પડયા! ધર્મના આચાર્યો અને મ્હોટા મ્હોટા શેઠીયાઓ, સાહેબો પણ તેમને તાબે અથવા તો દ્વારકાદાસ તેમને તાબે થવા લાગ્યા! ગાડું સડસડાટ ચાલ્યું! મ્હોટાં મ્હોટાં બીલ્ડીંગો બંધાયાં! લાખો રૂપિયાની ઉથલ પાથલ થઈ! ભાઇની પાઘડી બાઇના માથે ને બાઇની પાઘડી ભાઇને માથે પહેરાવા માંડી! એવી અટલા બટલામાંને ગડબડાધ્યાયમાં ગાડું ચાલતું હતું! મીલોના વહિવટમાં ઘોટાળા ઉપર ઘોટાળા થવા લાગ્યા! ગરિબ નિર્દોષ અને થોડી પુંજીપર ગુજરાન ચલાવનાર બિચારા સાધારણ

સ્થીતિનાં માણસોના પૈસા લઈ લઇને મીલોમાં ઓકાવવા માંડયા! મીલોમાંથી તેઓ નામદારના ગજવામાં આવવા માંડયા! અને ગજવામાંથી એક તરફ ગાડી, વાડી અને બંગલા બગિચાના સ્હેલ સપાટામાં પડવા લાગ્યા! એ યજ્ઞમાં લાખો રૂપિયાનો ધુમાડો થઈ ગયો! જે આવ્યો તે સ્વાહા થવા લાગ્યો! જેના રૂપિયા આવ્યા તે ભસ્મ થવા લાગ્યા! છેવટે એ પ્રપંચ એટલો બધો વધી પડયો કે ખોટાં ડીબેન્ચરો થયાં અને તેમાં પકડાવાની ધાસ્તીથી કે પછી કોઇ બીજા ભયંકર અપ્રાધમાં સપડાવાની ધાસ્તીથી-પણ તે નામવરે પોતાના કોટમાંના મકાનમાં તા. ૨૮ મી ઓગષ્ટ ૧૯૦૯ ને શનિવારના દિવસે-શુભ મુહુર્ત જોઇ બંદુકની ગોળી વડે આપઘાત કર્યો! તેમના મરણથી તો તે એકલાજ મરણ પામ્યા પણ તેમની પાછળ જીવતા રહેલાં અનેક માણસો મરણ પામવાં જેવા થઈ પડયા છે! અનેક ગરિબોનો જીવનગાળો ચપટી વગાડવા જેટલી વારમાં ઉડી ગયો છે! અનેક ભીખ માંગતા થયા છે! અનેક ભુખે દિવસો કાઢે છે! તેમનાં મરણને ગમે તેટલો કાળ વીતશે તો પણ તેમના મરણનું પોકળ શ્રાધ્ધ અનંત સમય સુધી ચાલશે એમાં શક નથી.

મરહુમ દ્વારકાદાસનું જીવન મંત્ર આશાના ઉચ્ચ મેરૂ ઉપરથી ગબડી પડી નિરાશાના મહાસાગરમાં ડુબી મરવા જેવુંજ જણાયું છે. તેમનો ઉદ્દેશ શરૂઆતમાં ઉચ્ચ હશે પણ જેમ જેમ વેપારમાં નુકશાન આવતું ગયું અને સરતના મેદાનમાં હાર થતી ગઈ તેમ તેમ તેઓએ બીજાઓનાં નાણાં લઈ મોજ શોખ કરવા સાથે તેજ બુરી હાલતમાં પૈસાનો પ્રવાહ નાંખવા માંડયો હતો! એ આશા મરતાં સુધી ઓછી થઈ નહિ અને છેવટે છેવટે પણ કેટલાક ભલા અને ભોળા, વિશ્વાસુ અને નિઃસ્વાર્થિ મિત્રોને ફસાવી તેમના પૈસાને પણ એમણે સ્વાર્થિ યજ્ઞમાં ઓકાવી રાખોડી કરી દીધી! તેઓ હમણાં તો આ જગતમાંથી ચાલ્યા ગયા છે, હમણાં તો પોલીસ કોર્ટ અને સેશન્સ કોર્ટ તેનો ન્યાય કરિ શકે તેમ નથી. પણ એક દિવસ તે મહાન ઈશ્વરની કોર્ટમાં તેમને જવાબ દેવાં ઉભું રહેવુંજ પડશે અને તે વખતે તેમની બુરી હાલત થશે એમાં પણ સંદેહ નથી!

એ જીવન ચરિત્ર ઉપરથી મનુષ્યોએ હવે માત્ર થોડામાંજ સમજવાનું છે. ઉચ્ચ મહત્વાકાંક્ષા રાખી અનેક નિર્દોષોનાં ગળાં કાપી, તેમને હમેશને માટે દુઃખી કરવાનું મુલતવી રાખવું જરૂરનું છે. અને પોતાના પાપ કાર્યોને વધારે નહિં લંબાવતાં થયલા પાપનું પ્રાયશ્ચિત સ્વરૂપ જે સ્થીતી મળી હોય તેમાંજ આનંદ માની પરમાત્માનું ભજન કરવું જોઇએ. તેથીજ કલ્યાણ થશે, તેથીજ સુખ થશે.

મકરંદ

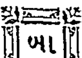
**ને.

જે દિનથી નજર સુન્દરી તું પડી છે;
તે દિનથી હૃદય વૃત્તિ સહુ હરી છે;
શાણી સખી સમજતી સહુ શાનમાં તું;
ચાહું તને જીગરથી નકી માનજે તું.
મનમાં મુઝાઇ વહતી નવ વાત શાણી
ન્હાએ ન વૃત્તિ તુજની મુજથી અજાણી;
તરસાવનાં રસિકડી મમ પ્રાણપ્યારી
સંતોષ ચાતક દઈ તુજ પ્રેમ વારી
છે મુખ આ શશી સમું ભુભૂંગ કારી
લાગે હૃદય મહીં થતાં ક્ષત એ કટારી
શાને હવે પ્રિય તમે મમ પ્રાણ બાળે
ના આ ઉચીત તુજને રસીલી સુખાલે.

બુલબુલ.

रोहिला कुमारी.

દશાહ અકબરે જે બુદ્ધિ અને શકિતનો ઉપયોગ કરીને મોગલ સામ્રાજ્ય સ્થાપન કર્યું હતું અને હિંદુસ્થાનની દશે દીશામાં સંતોષાનંદ ફેલાવ્યો હતો તેજ મહાન મોગલ રાજ્ય અને સર્વત્ર, સંતોષ, સમયના વેહેવા સાથે તથા ત્યારપછી થયલા બાદશાહોના રાજકારભારના દોષને લીધે, અસંતોષ રૂપી અગ્નિના રૂપમાં ફેરવાઇ ગયો હતો. રાજ્યની સીમા વધતી અટકી ગઈ હતી એટલુંજ નહિ જે હદ અકબર બાદશાહના વખતમાં બંધાઇ હતી તેમાં પણ વિઘ્નો ઉપસ્થિત થયાં. બાદશાહ અકબરની વિરાટ શકિતનું એક ઉજવળ કિરણ, ઇતિહાસનાં પાનાઓમાં, "રોહિલા" નામ ધારણ કરીને હજુ પણ ચળકી રહ્યું છે. નાદિરશાહના પાછા આવવા પછી, દિલ્લીની કેટલીક જુલમમાં સપડાયલી તથા આધાર વગરની થઇ પડેલી જાતિએ, કોઇ એક †આહિરના છોકરાની મદદ વડે, મુરાદાબાદ પ્રદેશમાં રોહિલા રાજ્ય સ્થાપન કર્યું. એક સમયે તેઓ એટલા બુધ્ધિવાન અને બળવાન થઇ પડયા કે, અહમ્મદ અબદાલીની ખાસ ભલામણથી રોહિલા સર્દાર નજીબદોલા અને તેનો પુત્ર જાબેતાખાં, એ બન્ને દિલ્લી રાજ્યના મુખ્ય કારભારીઓ થઇ પડયા. તેઓનું બળ અને પરાક્રમ પણ એટલું હતું કે બાદશાહ સુદ્ધાં તેમનાં કામો જોઈ હોઠમાં આંગળી ઘાલતા! પરંતુ બાદશાહજાદો શાહ આલમ સ્વતંત્ર વિચારનો હતો. પોતાના રાજ્યમાં આવો કારભાર થતો જોઇ ત્હેનાથી રહેવાયું નહિં. તેણે પોતાના જમાઇ નજબખાંની અને મહા બળવાન મરાઠાઓની સ્હાયતા વડે ઘણા રોહિલા લોકોને દિલ્લીમાંથી કહાડી મૂકયા અને ઘણાનો કચ્ચરઘાણ કહાડી નાંખ્યો! એજ સમયે મહારાષ્ટ્ર દેશમાં, પેશ્વાની ગાદી બાબત તકરાર ઉઠી,તે વખતે અયોધ્યાના નવાબ સુજાઉદ્દૌલાએ વચમાં પડી રોહિલા અને બાદશાહના પક્ષ વચ્ચે સમાધાન કરાવ્યું. પરંતુ એ સન્ધિ થયા પછી થોડા સમયમાંજ સુજાઉદ્દૌલાએ, નબળા પડી ગયલા રોહિલા લોકોને દેશમાંથી હાંકી કહાડવા માટે પહેલાં તેઓને કહાવી મોકલ્યું કેઃ અયોધ્યાના રાજ ભંડારમાંથી મરાઠાઓને જે ધન આપવામાં આવ્યું છે તે તરત–રોહિલાઓએ–ભરી દેવું. રોહિલા લોકોએ માંગણી સ્વીકારી નહિં. એટલે સુજાઉદ્દૌલાએ, પરમ પરોપકારી વોર્નહેસ્ટિંગ્સ, મહાત્માની સહાયતા માંગી! તે મહાત્માએ જનરલ બર્કને, એક સુશિક્ષિત તેલંગ લશ્કર સહિત મોકલ્યો, અને રોહિલા લોકોનો પરાજય કર્યો. ત્હેમને હાંકી કાઢયા.

દુશ્મનોનાં લશ્કરની સંખ્યા વિશાળ હતી, તેઓ સુશિક્ષિત હતા. અને રોહિલા લોકો કરતાં સર્વ વાતે શ્રેષ્ઠ હતા પરંતુ રોહિલા લોકો પોતાના દેશને માટે, ટોળે ટોળાં ભેગાં થયાં અને ભયંકર રણભૂમિમાં આવી ઉભા રહ્યા. તેઓને માતૃભૂમિનું અભિમાન એટલું બધું હતું કે પોતે થોડી સંખ્યામાં હોવા છતાં છેવટે પ્રાણ જતા સુધી લડવાનો સંકલ્પ કર્યો. એક તરફ ઘણાં યુધ્ધમાં વિજય મેળવનાર, કેપ્ટન અને મેજર વિગેરેની આગેવાની હેઠલ અંગ્રેજોનું તેલિંગા લશ્કર અને બીજી તરફ રાજાનું આજ્ઞાકારી, દુશ્મનોના પ્રાણ સંહારવા તયાર થયલું ઈરાની લશ્કર સમુદ્રના વિશાળ પ્રવાહ પેઠે રણભૂમિમાં ઉભું છે. રોહિલા સર્દાર હાફેજ રેહેમતે જોયું કેઃ અગણ્ય રોહિલા વીરો, દુશ્મનોની તોપના ગોળા ચુર્ણવિચુર્ણ થઇ જાય છે. એક વીરના પડવાથી તેની પાછળ બીજો રોહિલો વીર લડવા માંડેછે. કેટલાક બ્હીકણ રોહિલાઓ, દુશ્મનોના તોપના ગોળા સહન

---

†ગોવાળિયાઓના છોકરાઓ જાતના હિંદુ છે. એ આ રોહિલા વંશના કોઇ પઠાણના ઘરમાં ઉછર્યા હતા અને તેઓજ પાછળથી "રોહિલા" નામે પ્રસિદ્ધ થયલા છે એવું કહેવાય છે.

નહિં કરવાથી ન્હાસી જાય છે." તેમ પણ હાફેજ રેહેમત બ્હીપો નહિં. કેટલાક વિશ્વાસુ રોહિલા યોધ્ધાઓને સાથે લઇને અદભૂત વીરત્વ બતાવવા લાગ્યો. અનેક દુશ્મનોને પૃથ્વી ઉપર હમેશને માટે સુવાડવા લાગ્યો. પરંતુ વિશાળ લશ્કરના અનેક લડવૈયાઓ આગળ મુઠ્ઠીભર દેશભક્તો શું કરી શકે ? એકાએક તોપના ગોળાએ આવી હાફેજ રેહેમતની છાતી વીંધી નાંખી. દુશ્મનોનાં લશ્કરમાંથી કેટલાંક માણસોએ દોડી આવી, પૃથ્વી ઉપર પડેલા, હાફેજ રેહેમતનું માથું કાપી લઇ બાદશાહ સુજાઉદ્દૌલા પાસે લઇ ગયા. સુજાઉદોલાનો કોઇએક સિપાહી, પોતાના રૂમાલ વડે, મહાત્મા હાફેજ રેહેમતના મુખ ઉપરની ધુળ સાફ કરતો હતો તે જોઇ પિશાચ પ્રકૃતિ સુજાઉદોલાએ તેને અટકાવ્યો અને કહ્યું કે: એ પાપીના મ્હોઢા ઉપર ઘણી ધુળ પડે એમાંજ હું ભૂષણ સમજુ છું. એ લોહીની તરસી મૂર્ખ જાતિએ મ્હારા પિતા, મ્હારો વંશ અને અસંખ્ય ધાર્મીક મુસલમાનો તરફ જે નિષ્ઠુરતા બતાવી છે તેનો બદલો આજે હું લેવા પામ્યો છું." રોહિલાઓના મુખ્ય મુખ્ય સરદારોની હાફેજ રેહેમતના જેવીજ દશા થઇ. રણભૂમિનું વિશાળ મેદાન, લોહીની નદીમાં તરતાં રોહિલા મૂડદાંઓ વડે ભયંકર દેખાવા લાગી તેજ વખતથી રોહિલા દેશભક્તોનું નામ લોપ થઇ ગયું.

વિજયમાં મસ્ત બનેલા લશ્કરી સિપાહીઓ લુંટફાટ ચલાવીને, ચોરી કરીને અને રોહિલા પ્રજામાં અત્યાચારો કરીને હાથમાં પાપના પોટલા બાંધતા, વિજય ગૌરવને કાળું કલંક લગાડતા હતા. એટલામાં હાફેજની સ્ત્રી અને પૂત્રી ત્હેમની દ્રષ્ટીએ પડી. પૂત્રીનું વય સત્તર વર્ષનું હતું. શરીરે જરાક ઉંચી; મુખ ચંદ્ર સમાન લાવણ્ય મયી, હાથ પગ કોમળ, અને સુંદર કમ્મર પાતળી, શિરોકેશ કાળા ચીકણા અને નવ યૌવનના પૂર બહારમાં હતી. શરીર ધર્મ પ્રમાણે સુવાવસ્થા પ્રાપ્ત થતાં હરણ જેવા નેત્રોની દ્રષ્ટી ચંચળ છતાં પણ રોહિલા સ્ત્રીઓ પેઠે સ્વાભાવિક રીતેજ ધીર, ગંભીર, અને નીતિમાન હતી. કુમારિકાના શરિરના દરેક ભાગમાં સુંદરતા અને વીરતા જણાઇ આવતી હતી. કન્યાની પ્રફુલ્ય જુવાની જોઇને હાફેજ રેહેમતે એક તેજસ્વી રોહિલા વિર પુરૂષ સાથે તેનો વિવાહ નક્કી કર્યો હતો. સ્વતંત્ર દેશની સ્વતંત્ર રમણી–હાફેજ કુમારી–પોતાના ભવિસ્યના પતિના વિરત્વની કલ્પના કરતી, ઉત્સાહ અને અભિમાન પૂર્વક દિવસો ગાળતી હતી. એટલામાંજ યુદ્ધમાં સર્વ નાશ થવાના દુઃખદ્ સમાચાર સાંભળ્યા ! પિતા, ભાઇઓ વિગેરે રણભૂમિમાં હમેશની શાંતિમાં પડયા છે ! તે નિઃસહાય કુમારીકા શોકથી ભરેલે ચ્હેરે, માતાના આશ્રયમાં બેઠી બેઠી વિચારો કરતી હતી. એટલામાંજ બાદશાહના હુકમ તરીકે સિપાહીઓ ત્યાં આવી પહોંચ્યા. હાફેજ કુમારીને માતાના પ્રેમમંદિરનાંથી લઇ ગયા. તેની માતાએ દુઃખ ભરેલે હ્રદયે મ્હોટી બુમ પાડીને કહ્યું બેટી, યાદ રાખજે કે તું વીર હાફેજ રેહેમતની પૂત્રી અને રોહિલા રાજકુમારની ભવિષ્યની પત્નિ છે તું બીજા કોઇના વિલાસનું સાધન નથી. પાપી દુશ્મનોએ ત્હારા પિતાનું ખૂન કરી વૈરનો બદલો લીધો છે. ત્હેં રોહીલા માતાનું દુધ પીધું છે. બેટી ! મ્હારા દુધને લજવતી નહિં. દુષ્ટ દુશ્મનોએ ત્હારા પિતાનું, ત્હારા ભાઇનું ખુન કર્યું છે. બીજા જાતિ ભાઇને ગુલામગીરી કરાવવા કેદી કર્યા છે ! અનેક દુઃખો ભોગવીને પણ મરણને વહાલું ગણજે. પણ રોહીલા નામને કલંકિત થવા દઇશ નહિં. જો તું સાચી રોહિલા કુમારી હશે તો પાપી દુશ્મનો ત્હારા એક વાળને પણ સ્પર્શ કરી શકશે નહિં. બેટી! જા, હવે સુખેથી જા, દુરાચારી લશ્કરી સિપાહીઓ કુમારીકાને બાદશાહ સુજાઉદોલાના જનાનખાનામાં લઇ ગયા.

આ સમયે સુજાઉદૈલા દેશમાં એક પ્રધાન પુરૂષ હતો. એટલુંજ નહિં. ગૌરવ અને શકિત—સમ્પન્નમાં તે દિલ્લીશ્વરથી પણ કાંઇ ઉતરતો નહોતો. અયોધ્યાના નવાબનો મેહેલ, તે વખતે વિલાસ–વિભવ ભોગવવાની રાજધાની જેવો હતો. દાસ દાસીઓ, ગવૈયા અને કંચનીઓથી પરિપુર્ણ હતો. કોઇક

ઠેકાણે સંગીત ચર્ચા થાય છે, કોઈક ઠેકાણે અગર. ચંદન, કેસર કસ્તુરી અને અત્તરની સુગંધી વડે દશે દિશાઓને મોહિત કરી રહી છે. સુનીઉદ્દૌલાએ નવી આવેલી રોહિલા-રાજકુમારી—હાફેજ, કુમારીને પોતાના વિલાસ સાગરમાં ડુબાવવનો યત્ન કર્યો છે પરંતુ તેમાં નિષ્ફળતા મળી છે. બાદશાહ નાના પ્રકારે તે રમણી રત્નના મનને આનંદ આપવા લાગ્યો પરંતુ કોઇ પણ ઉપાયે તે પવિત્ર, પતિવૃતા રોહિલા કુમારિકાના પ્રેમ સુધાને મેળવી શકયો નહિ! મુસલમાન રાજત્વ સમયે, રોહિલા રમણીઓ, વીરત્વમાં અને સતીત્વમાં શ્રેષ્ટ ગણાતી હતી. લોભ અથવા બ્હીક બતાવવાથી તેઓ મનને ચળાવે તેવી નહતી. હાફેજ. કુમારીને ઘણું દુઃખ દેવામાં આવ્યું. તેના પતિવૃત ધર્મનો ભંગ કરાવાનો ઘણો યત્ન થયો. પણ દેવિ સ્વરૂપ રમણી રત્ને કોઇ પણ રીતે પોતાનો ધર્મ છોડયો નહિ! અનેક પ્રકારનાં દુઃખોથી ત્રાસ પામીને એક દિવસ રોહિલા કુમારીએ બાદશાહની મરજીને આધિન થવાનું કબુલ્યું આજે બાદશાહના આનંદનો પાર નથી. રાત્રિના સમયે શયન ભૂવન અનુપમ સૃંગાર અને પૂષ્પ સૌગંધી વડે સુસજ્જિત કર્યું. રોહિલ-કુમારીએ પણ અનુપમ વસ્ત્રાલંકારો ધારણ કર્યો. હસતે ચ્હેરે, આનંદ પૂર્વક, ગજગામિની રોહિલા કુમારી બાદશાહના શયય ભુવનમા પેઠી.

આ દેખાવ જોઇ ઘણાં સ્ત્રી પુરૂષોને આનંદ થયો પરંતુ કેટલાંક માણસોને આશ્ચર્ય થયું. ધર્મ શ્રેષ્ઠ રોહિલા કુમારીએ આ શું કર્યું. અપાર દુઃખ સહન કર્યા પછી ધર્મ ભંગ કર્યો! શું સમુદ્રે માઝા મૂકી! શું સૂર્ય પશ્ચિમમાં ઉગ્યો! શું પત્થરના પડમાંથી કસ્તુરી ઉત્પન્ન થઈ! શું ઇશ્વર ભાન ભુલ્યો! થયું શું! બાદશાહનાં માણસો હસતા હસતાં તાળીઓ પાડવા લાગ્યાંઃ શાબાશ! છે, કુમારી! શાબાશ છે!"

રોહિલા કુમારી બાદશાહના પલંગ ઉપર જઇ બેઠી. બાદશાહે સુતાં સુતાંજ આવકાર આપ્યો. આજે પોતાની જીંદગીને કતાર્થ માની. કુમારીએ પણ મીઠા શબ્દો વડે અને હાસ્ય ભરેલે ચ્હેરે બાદશાહના હૃદને જાણે અમૃતની વૃષ્ટીથી ભીંજવી દીધું. સુજાઉદ્દૈલાએ તેના સ્મીત હાસ્યમાં મોહ પામી જઈ બેહાં થેઇ. આલિંગન દેવા હાથ ફેલાવ્યા કુમારિએ જાણ્યું કે હવે ધર્મ જાય છે, તરતજ તેણે માથાના ચોટલામાં સંતાડેલી ઝેરથી ખરડેલી તિક્ષણ છરી હાથમાં લીધી આંખનો એક પલકારો થાય એટલા વખતમાં કુમારિએ તેજ છરી બાદશાહની છાતીમાં ખોશી દીધી! બાદશાહ સુજાઉદ્દૈલાએ એક ચીસ પાડી બીછાનામાં તરફડવા માંડયું બાદશાહના શયન ભૂવનમાં ત્રણ ખોજા સિપાહીઓ હાજર હતા. બાદશાહે હાથની નિશાની કરતાંજ તેઓએ રોહિલા કુમારીના શરીરના કટકે કટકા કરી નાંખ્યા.!

બાદશાહને જનાનખાનામાં લઇ જઇ દવાઓ થવા લાગી. આજે જે બન્યું તેના સમાચાર જનાનખાનામાં રહેતી બેગમો, નાચનારીઓ અને રાખેલી વેશ્યાને કાને ગયા. તેઓ નવાબના મ્હોં આગળ જઇ "શું બન્યું?" તે પૂછતી. બાદશાહ કુમારીનો તિરસ્કાર કરતો ગાળો દેતો. જનાનખાનામાં બાદશાહે બે હજાર સ્ત્રીઓ પુરી રાખી હતી! એક કાનથી બીજે કાન અને બીજેથી ત્રીજે કાન, એમ વાત ફેલાઈ ગઇ. જોત જોતામાં, દાસ દાસીઓ, અને આખા શહેરમાં લોકોને મ્હોડે ફેલાઈ ગઇ. આ વાત સાંભળીને બધાજ તે ધર્મ પરાયણ નારીને ધન્યવાદ આપવા લાગ્યા. તેની વીરગાથા ગાવા લાગ્યા. "સતીનો જય" કહેવા લાગ્યા.

ધીમે ધીમે નવાબની છાતીમાં પડેલો ઘા વધવા લાગ્યો. દીનપર દીન છાતીનું દરદ વધવા લાગ્યું. હકીમોએ પણ કહ્યુંઃ આખા શરીરમાં ઝેર વ્યાપી ગયું છે. સારૂં થવું એ માત્ર ખુદાના હાથમાં છે." એક અંગ્રેજ સર્જને પરિક્ષા કરી કહ્યું: "ઘા રૂઝાશે નહિ." ચાર મહિનામાંજ બાદશાહ સુજાઉદ્દૌલા ફૈઝાબાદના મેહેલમાં મરણ પામ્યા.

તેજ વખતથી સતિ રોહિલા કુમારીનું નામ ઇતિહાસનાં પાનાઓમાં સોનેરી અક્ષરે લખાયું છે. રોહિલા કુમારીએ જગતની સ્ત્રીઓ માટે અનુપમ ચરિત્ર અમર કર્યું છે. ધાર્મિક વીરનારીઓનો જય થાઓ.

डाह्याभाई रामचंद्र म्हेता.

नवाब अलिवर्दिनो मिथ्या अहंकार !

નવાબ* અલિબર્દીખાં ઉડીઆનો બળવો દબાવી ધીમે ધીમે રાજધાનીમાં આવતા હતા. અનેક સેનાનિકો મુર્શિદાબાદ જવાની આજ્ઞા મેળવી વિદાય થઇ ચુકયા હતા. નવાબ સાથે માત્ર ૫૦૦૦ સેના હતી. તે સર્વ થાકેલા પાકેલા લડાઈ કરવામાં અસમર્થ હતા. મયુર ભન્જના રાજા પાસે બદલો લઇ, તેનું રાજ્ય ઉચ્છિન્ન કરી, નવાબ તે સમયે મેદિનીપુરના દક્ષિણ વિભાગ તરફ પહોંચ્યા હતા. ઘોર અંધાર પછી લાલ કિરણોની પેઠે અતિશ્રમની પાછળ વિશ્રામ લેવાનુ ઘણું મીઠું લાગે છે. યુદ્ધ ક્ષેત્રમાં સેનાનિકોને સદા ભય, સદા શ્રમ અને સદા જીવન નાશ તથા મરવાની શંકા રહે છે. તેથીજ બંદુકના ધડાકા અને તલવારોના ચમકારા પછી સમરના અંન્તમાં વિજય પતાકા ઉડાવતી, નવાબ સેના વિશ્રામ લેતી, શિકાર ખેલતી આવતી હતી. શિબિરોમાં આનંદ ધ્વનિ થઇ રહી હતી. તેમા ચારે તરફથી સૈનિકોનુ ખડ ખડાટ હસવુંજ સંભળાતુ હતું.

એટલામાં સમાચાર મળ્યા કે પંચકોટના પહાડી માર્ગમાંથી ૪૦૦૦૦ ઘોડેસ્વાર સેના લઇ, સુવિખ્યાત રઘુજી ભોંસલાનો રણ નિપૂણ સેનાપતિ ભાસ્કર પંડિત ચોથાઇ કર લેવાને બહાને બંગાળા લુંટવા માટે બર્દવાન તરફ ચાલ્યો જાય છે. સમાચાર કહેનારે કહ્યું કેઃ—મરેઠાઓનું સૈન્ય સમુદ્રની લેહેરો પેઠે ઝપાટા બંધ ચાલી આવે છે. અહીંથી વીસ ગાઉ ઉપર આવી પહોંચ્યું છે. તે બીજે દિવસે સંન્ધ્યા સમય થતાં થતાંજ નવાબ સાહેબના મુકામ ઉપર આવી પડશે. એ સાંભળતાંજ કુટબુદ્ધિ નવાબે મનમાં જાણી લીધું કે આ વિપતને સમયે જરા પણ ભયનું ચિન્હ બતાવીશું તો સૈન્ય ગભરાઇ, બ્હી જશે. મનનો ભય મનમાંજ દબાવી બોલ્યો—તે કાફર ક્યાં છે ? દુનિયામાં તેને આશ્રય મળે તેવી કયું સ્થાન છે ? આવા સંકટ સમાચાર સાંભળવા છતાં પણ નવાબનો નિડર, અને નિશ્ચલ ભાવ સહિત જોઇ સમાચાર કહેનાર તથા સેનાના સર્વ માણસો અજાયબ થઇ ગયાં. કોઇના મોઢામાંથી કાંઇ શબ્દ નિકળ્યો નહીં.

નવાબે મોઢેથી ગમે તેમ કહ્યું પણ સમાચાર સાંભળતાંજ અતિશય બ્હી ગયા. થોડીવાર વિચાર કર્યા પછી પોતાનો સર્વ મુકામ બર્દવાન તરફ લઇ જવાની સેનાને આજ્ઞા કરી. તે પહેલાંજ સાંભળ્યું હતું કે મહારાષ્ટ્ર લોકની સેના બંગાલામાં જવાની ચેષ્ટા કરે છે. પરંતુ નવાબના અણજાણ રહેલા લશ્કર ઉપર ટૂટી પડશે એવું તેણે જાણ્યું નહોતું.

નવાબની સેના જલદીથી બર્દવાન તરફ વધતી ચાલી. નવાબને ખબર હતી કે બર્દવાન પહોંચ્યા પછી મદદની ખામી રહેશે નહીં. અને નગર તરફથી ઘેરી લઇ તેમનો માર્ગ રોકવામાં સુલભતા થશે. કિન્તુ ક્ષિપ્રગામી અસ્વારોહી વર્ગના સૈનિકો તેમના આવતા પહેલાંજ નગરનો એક ભાગ લૂંટી, બાળી દઇ ખાખ કરી ચુકયા હતા. નવાબ આવતાંજ કેટલાક દિવસ સુધી સન્મુખ સંગ્રામ ચાલ્યું. પ્રતિ દિવસ સંન્ધ્યા સમય થતાં બન્ને પક્ષના સૈનિકો પોતપોતાના તંબુમાં જતા અને બીજે દિવસે પ્રાતઃકાલે વળી પાછા લડાઇમાં જતા હતા. દુશ્મનોના ભાવ, આકાર, પ્રકાર, અને નવાબની તેજસ્વીતા જોઇ ભાસ્કર પંડિતે વિચાર્યું કે લડાઇ ન કરતાં કંઇક દ્રવ્ય લેવું અને માનમર્યાદા પૂર્વક ચાલ્યા જવું એ ઠીક છે. તેજ વખતે નવાબના શિબિરમાં કહાવી મોકલ્યું કેઃ મરે-

---

* ઇતિહાસમાં ૫૦૦૦ મહારાષ્ટ્ર સેના સાથે અલિવર્દીખાંની લડાઇ એક અતિ આશ્ચર્યકારક બીના છે. તે સમયનો એક અંગ્રેજ લેખક હૉલવેલ સાહેબ લખે છે કેઃ—

" If we consider the retreat of these ......in all its circumstances it will appear as amazing an effert of human bravery as the history of any age or people have chronicled, ..and we think it merits as much being recorded and transmitted to prosterity as that of the celebrated Amenian general and historian--Holwell Interesting Historical Events.

ઢાગો ઘણા દૂરથી આવ્યા છે, જો નવાબ અતિથી સત્કાર કરી દશલાખ રૂપિયા આપશે તો ખુશીથી પાછા ચાલ્યા જશે.

નવાબે આ બાબત ખુશીથી સ્વિકારી નહીં. અને પોતાના સેનાપતિ મુસ્તુફાખાંની સલાહથી ના કહેવડાવી. ત્યાર પછી બે દિવસ ખુબ લડાઇ ચાલી. મરેઠાઓની લડાયક કુશળતા માટે અંગરેજોની સેનાને ખબર નહોતી. દુશ્મનોના અતર્કિત આક્રમણથી તે લોકો ચકિત થવા લાગ્યા. નવાબે નિશ્ચય કર્યો કે એક દિવસ સમગ્ર સેનાબળ એકઠું કરી દુશ્મનો ઉપર આક્રમણ કરવું તેથી સેનાના તમામ માણસોને એકત્ર કર્યાં. પ્રાતઃકાળે નવાબ પોતેજ ઘોડેશ્વાર થઇ સેના ઉપર કમાન્ડરશીપ કરવા લાગ્યા. પરંતુ બીજી તરફ તંબુના અનુચરો, દુશ્મનોથી બ્હી જઇ, નવાબની વાત નહીં માનતાં દુશ્મનોનું શરણું લેવા લાગ્યા અને તેથીજ તેની સેના તે સમયે નિર્બલ થઇ પડી.

મહારાષ્ટ્રીય સેના તેટલીજ રાહ જોતી હતી. સત્વર ચારે તરફથી નવાબ સેનાપર આક્રમણ કર્યું. નવાબની સેના પણ બહાદૂરીથી લડવા લાગી. અસંખ્ય માણસો માર્યા ગયા, અસંખ્ય ઘાયલ થયા, ચારે તરફ મારફાડથી વિષમ વિભ્રાટ ઉપસ્થિત થયો. એટલામાં સમરભૂમિની એક તરફ કેટલાક મહારાષ્ટ્ર વિર સૈનિકો, અલીવર્દિખાંની બેગમનો હાથી ઘેરીને ઉભા હતા. નવાબના એક સુદક્ષ સૈનિક મુસાહિબખાંએ જોયું કે બેગમ સાહેબ કેદી થયાં છે ત્યારે તે ઝટ ત્યાં ગયો, અને પ્રાણ અર્પી તેમની રક્ષા કરી.

નવાબે જોયું કે મુસ્તુફાખાં તથા અન્ય અફગાન સેનાપતિ જોઇએ તે પ્રમાણે લડતા નથી. તંબુઓનો સઘળો માલ દૂશ્મનોના હાથમાં ગયો છે, સન્ધ્યા સમય પણ માથા ઉપર આવી પહોંચ્યો છે. હવે આગળ વધવું અથવા તંબુમાં જવું બન્ને અસંભવ છે. તેથી ત્યાં ઉભા હતા ત્યાંજ તંબુ બનાવવા તૈયાર થયા. એક ન્હાનો તંબુ અને ત્રણ ચાર ન્હાની ઝુંપડીઓ શિવાય, બંગ, બિહાર અને ઉડીસ્થાના નવાબને રાત ગુજારવા કાંઇ વિશેષ આશ્રય મળ્યો નહિં. નવાબે હવે મહારાષ્ટ્રોને દશ લાખ રૂપિયા આપવાનું કબુલ કરી દૂત મોકલ્યો. કિન્તુ ભાસ્કર પંડિતે લાગ જોઇ એક કરોડ રૂપિયા માંગ્યા. જ્યારે સંધ્યા સમય થઇ ગયો ત્યારે નવાબના અનેક માણસો મરેઠાઓની સેનામાં જઇ મળી જવા લાગ્યા. બધા સૈનિકોમાં એવી વાત ફેલાઇ ગઇ કે જેઓ મહારાષ્ટ્રી લોકોને આશરે જશે તેને શરણું મળશે.

આ સમયે નવાબે એક બીજી યુક્તિ કરી. અન્ધારી રાતના ઘોર અંધકારમાં નવાબ પોતાના પ્રાણપ્રિય બાળક સિરાજુદૌલાનો હાથ ઝાલી *મુસ્તુફાખાંના તંબુમાં પહોંચ્યા. નિદ્રામાંથી ઉઠી સેનાપતિએ બ્હીતાં બ્હીતાં તેમની સાથે વાત કરી.' બિરાદર ! એક બે બનાવથી નારાજ થઇ શા માટે મ્હારૂં સત્યાનાશ કરવા મ્હાઓ છો ? જુવો ! હું સીરાજ સહિત તમારી પાસે ઉપસ્થિત છું. ઇચ્છા હોય તો એકજ તલવારે અમારા બંન્નેનાં માથાં, ધડથી જુદાં કરો ! બસ કબુલ છે ! અગર નહી તો મ્હારો કાંઇ પણ ઉપકાર તમારા ઉપર હોય અને મિત્રાચારીને લીધે તમારા હૃદયમાં મારી ભલાઇનો બદલો વાળવો હોય તો, મારી ભૂલ માફ કરી, લડાઇના મેદાનમાં મારી સાથે ઉતરી પડો ! મને સ્હાય કરો. તમારા આશ્રયથી આ દુશ્મનોને હરાવવાની તદબીર શોધી શકીશ. દુશ્મનોને નમવા કરતાં બીજું કામ હું સારી રીતે જાણુંછું."

મુસ્તુફાખાંએ બીજા કેટલાક અફગાન સૈનીકો સાથે મસલત કરી પોતાના સ્વામીના કામ માટે પ્રાણ આપવાની વાત કબુલ કરી તેણે કહ્યું-લોકો કહે છે કે ચાલીશ તલવાર ધારણ કરનાર એક સંપ કરે તો રાજ્ય છીનવી લઇ શકે છે. આપણી પાસે ૩૦૦૦ થી ઉપર અશ્વરવારો છે. ઇન્શાં અલ્લા કાફિરોના દાંત તોડવા માટે તેટલા ઓછા નથી.

નવાબે આ સમયે દલબળ સહિત, શત્રુ સૈન્ય ભેદ કરી, મુર્શિદાબાદ તરફ લશ્કર દોરવા માંડ્યું. તેની મતલબ એવી હતી કે સેનાને પાછી હઠાવી, એકઠી કરી, પછી શત્રુઓના સૈન્ય ઉપર આક્રમણ કરવું.

મહારાષ્ટ્રીય લોકો રાત્રિનો લાગ જોઇ નવાબની સેનાને મેળવવા લાગ્યા. લૂંટમાં તે લોકોએ એક મ્હોટી તોપ

---

* ઉડીસાની લડાઇમાં નવાબે કેટલાક અફગાન સિપાહીઓને રજા આપી દીધી પરંતુ મુસ્તફાખાંને રજા આપી નહોતી.

મેળવી હતી. તેને એક મ્હોટા ઝાડની બાજુમાં ગોઠવી નવાબના તંબુ ઉપર અગ્નિ વરસાવવા લાગ્યા હતા. આખી રાત તંબુમાંથી ઘાયલ થયલા માણસોની બુમો સંભળાતી હતી. વર્ધમાનના દિવાન માણેકચન્દ બ્હીકને લીધે સવારે ન્હાસવા તૈયાર થયા. રાત્રિના અંધકારમાં નવાબની સેના ચારે તરફથી ઘેરાઇ ગઇ. વેરીઓ કંઇક શ્રેણી ભેદ કરી આક્રમણ કરવા લાગ્યા. બંગસેના પણ અસિમ સાહસ અને અમિત વિક્રમથી યુધ્ધ કરવા લાગી. અન્તે મરેહાઓએ ઉત્સાહ હીન થઇ લડાઇમાં પીઠ બતાવી. હવે નવાબને શ્વાસ લેવાની ફુરસદ મળી.

પ્હો ફાટતાંજ, નવાબની આજ્ઞાથી લસ્કર, દુશ્મનોનાં શિબિર તોડી નાંખી કટોયા તરફ વધ્યું. મહારાષ્ટ્ર દલ પાછળથી તેને સતાવવા લાગ્યું. બંગસેનાની બચેલી વસ્તુઓ પણ આ સમયે દુશ્મનોને હાથ હતી. બે ત્રણ હજાર સૈનિકો ખાધા વગર ભૂખ્યા અશ્વ ઉપર ચઢી ધીમે ધીમે આગળ ચાલ્યા. તેમની સાથે બધું મળી પાંચ હજાર માણસ પાયદલ હતું. બીજી તરફથી મરાઠાઓએ તેમને ચારે તરફથી ઘેરી લીધા. તેમના થોડા ઘણા મેહેનતુ અને તેજ હતા, તેથી તેઓ અજાણતાંજ છાપો મારવામાં અથવા વેગળા ખસી જવામાં હુશીયાર હતા. બર્દવાનથી કટોયા સત્તર કોસ છે, આખે રસ્તે લડતાં, ઝગડતાં, અટકાવનારનું નિશાન સહન કરતાં; ભૂખથી દુર્બળ બનેલું બંગ લશ્કર ધીમે ધીમે આગળ વધ્યું. આટલી વિપત્તી છતાં પણ સૈનિકો વિચલિત થયા નહીં. સ્વામીના ઉત્સાહ અને સેનાપતિ ગણના દુર્દમ વિક્રમથી ખુબ ઉત્સાહિત થઇ તે લોકો રસ્તામાં પણ દુશ્મનો સાથે ખુબ લડ્યા. તેમની બહાદુરી જોઇ મહારાષ્ટ્રી સેનાને બ્હીક લાગી તો પણ હિમ્મતથી હાર્યાં નહીં !

આગલે દિવસે સવારે પણ-બંગ-સેનાને આહાર મળ્યો નહીં. ખાવાની સર્વ વસ્તુઓ દુશ્મનોના હાથમાં હતી. રસ્તાની બન્ને બાજુએ પાંચ પાંચ ગાઉ ઉપર રહેતી પ્રજા, મારકુટના ભયથી ન્હાશી ગઇ હતી. કોઇ તરફથી ખાવાનું મળે તેવી આશા પણ નહોતી. વળી વરસાદની ધારાઓ પણ બંગસેનાને અધિક પિડા આપવા લાગી-સુભાગ્યે, માર્ગના કિનારાઓપર પ્રાચિન હિન્દુ પ્રથા અને ધર્મ વ્યવસ્થાનુસાર મ્હોટાં મ્હોટાં જળાશય બનેલાં હતાં તેની બાજુએ ઉંચાં ઉંચાં ઝાડની કતાર બંધાયલી હતી. તે પોતાના સુંદર શ્યામળ, સૌગંધીક પત્રોની છાયામાં આગન્તુક-પંથિઓને છાયાદાન કરવા માટે જાણે સદા આદર બોલાવે છે. બંગસેના થાકેલી પાકેલી આવાં ઝાડની છાયામાં રાત્રિએ વિશ્રામ લેતી હતી. રાત્રે સેના અને બીજા સર્વ કર્મચારીઓ પૃથ્વીપર બેસી ઝાડનાં પાંદડાં, ફળ, ફુળ, ઘાસ શ્માદિ લઇ પોતાના પેટની ક્ષુધારૂપ અગ્નિને ઓલવતા અને થોડો સમય નિદ્રાની સોડમાં વિશ્રામ કરતા હતા. નિચે રત્ન ગર્ભ, પૃથ્વી શૈયા તરીકે અને ઉપર વર્ષાચ્છાદિત આકાશ આદરનું કામ કરતું હતું. સેનાપતિ અને બીજા માન્યગણોની અવસ્થા પણ સાધારણ સૈનિકોની અવસ્થા કરતાં સારી નહોતી. તંબુ વિગેરે સઘળો સામાન શત્રુઓને હાથ થયો હતો. ઘણા રૂપિયા હોવા છતાં ખાવાનું મેળવવાની કોઇ યુક્તિ નહોતી. ધન ગર્વ ગર્વિત વિલાસ પ્રિય ધનવાનો ઉમરાવ લોકોને તે સમયે પોતાના સોના રૂપાની તુચ્છતા જણાઇ આવી ! અજાને સ્થળે સોના રૂપાને શું આપ્ર શકાય છે ? પેટનું દુઃખ સહન કરવા સિવાય બીજો કાંઇ ઉપાય નહોતો ! ઝાડનાં પાંદડાં, છાલ, ફુલ, અને છેવટે એટલે સુધી કે કીડા, પતંગીયાં ઇત્યાદીનું ભક્ષણ કરીને પણ પોતાની ક્ષુધા અગ્નિને શાંત કરવી પડી ! નવાબના લશ્કરની આવી અવદશા થઇ પડી !

" રુસુરી તારીખ " નો લેખક યુસુફઅલીખાં, આ આ સમયે પોતે જાતે ત્યાં હાજર હતો. તેમણે પોતાના લેખમાં સિપાહીઓનું અપૂર્વ સાહસ અને સહિષ્ણુતાનું મ્હોટું વૃત્તાન્ત લખ્યું છે. લખ્યું છે કેઃ—બર્દવાનથી કટોયા પહોંચવા પહેલાં ત્રણ દિવસમાં અમને ઘણી ઘણી મુશ્કેલીથી એક દિવસ ફકત પોણો શેર ખીચડી મળી હતી. નાના પ્રકારની ચટકદાર ચટનીઓ અને તરેહ તરેહની શાક તરકારી સાથે નિત્ય ખાવાની ટેવવાળા સાત માણસોએ તેટલી ખીચડી અમે વેંહુચીને ખાધી હતી. અને એક દિવસ ફકત સાત સકકરપારા (એક જાતની મિઠાઇ) મળ્યા હતા. ત્રીજે દિવસે મરેલા જનાવરનું અર્ધો શેર માંસ મળ્યું હતું. રાતના ખાતી વેળા એક એક કોળીયાને માટે, કેટલા માણસો આંખો ફાડી રાહ જોતા હતા. અમે તેમને આપ્યા વિના ખાતા નહોતા. "

આ પ્રકારે ભુખે અતિ ક્લેશ કરતી અને ઉચ્ચાટ પામતી બંગ સેના લડાઇ કરતી કરતી આગળ વધી. બધી તોપો-દુશ્મનોના હાથમાં હતી. દુશ્મનોની સેનાએ ચારે તરફથી ઘેરી લીધા હતા. તો પણ તે એટલી બધી વેગળી હતી કે બંગાળી સેનાની બંદુકની ગોળી તે સેનાને સ્પર્શ કરી શક્તી નહોતી. લાગ જોઇને દુશ્મનો તેમના ઉપર આઘાત કરતા હતા. તે સમયે બંગાલ સેનાની અવસ્થા માટે મનેજ કલ્પના કરવી યોગ્ય છે. તેના વર્ણનને યોગ્ય નથી. તેની દુર્દશા, દુખી, ક્લેશમય સ્થિતિનું વર્ણન કરતાં કલમ પણ થરથરે છે.

એક દિવસ સેનાપતિ મુસ્તુફાખાંએ જોયું કે મહારાષ્ટ્રોનું એક લશ્કર દલ હથિયાર ત્યાગ કરી આન્હિક કર્મ અને આહાર આયોજનમાં બેઠું છે. તેઓને સ્વપ્ને પણ શંકા નહોતી કે બંગાલની ક્ષુધા પિડિત સેના તેઓ ઉપર આક્રમણ કરવાનું સાહસ કરશે! એટલામાંજ સેનાપતિની આજ્ઞાથી બંગસેના નગ્ન તલવારો લઇ તે અતિ પ્રબળ વેગે તેઓ ઉપર તુટી પડી. તે સૈનિકોને વાઘની પેઠે તુટી પડતાં જોઇ મહારાષ્ટ્રી બધી સેના પોતાનું જે હતું તે જ્યાંનું ત્યાં મુકી ન્હાશી ગઇ. બસ! બંગ સેનાએ તે ન્હાસની મહારાષ્ટ્ર સેનાનો લાવેલો આહાર લઇ પેટની અગ્નિ શાંત કરી. તે પછી દુશ્મનોની સેના સાવધાન થઇ ગઇ. નવાબની સેના કાયા ક્લેશ સહન કરતી આગળ વધવા લાગી.

બીજે દીવસે પ્રાતઃકાળમાંજ મહારાષ્ટ્ર સેનાએ એકાએક ચારે તરફથી આક્રમણ કર્યું. બંગ સેના હજી લડાઇને માટે તયાર થઇ નહોતી. નવાબ હાથીપર બેસવા પામ્યો નહીં એટલામાં તો મહાદારૂણ સંગ્રામ મચાવી દીધું. તેથી સેનાનું એકત્ર થવું અને રિવાનુસાર યુધ્ધ થવું અશક્ય થઇ પડ્યું. જે જ્યાં હતો તે ત્યાંજ પોતાનો પ્રાણ બચાવવા લાગ્યો. એ સમયે છુટવાની કોઇ આશા નહીં છતાં અદ્ભુત રીતે નવાબ અલિવર્દીખાંનો પ્રાણ બચ્યો. નવાબ અલિવર્દિના હાથીની સાથે ધ્વજ તથા સાજ સામાન લઇ ચાલવા માટે બે હાથી રહેતા હતા. તેમના મોટા મોટા દાંતોમાં એક એક મોટી સાંકળ રહેતી હતી. ચાલવાની વખતે તે સાંકળનો અવાજ કરતા કરતા નવાબના હાથીની આગળ આગળ ચાલતા. દુશ્મનોએ નવાબ ઉપર આક્રમણ કર્યું તે વખતે તે બંન્ને હાથીઓ ચિડાઇ જઇ તોફાન કરવા લાગ્યા અને જોરથી પેલી સાંકળ ફેરવવા લાગ્યા. તે સાંકળ વાગવાથી ઘણા શત્રુ સિપાઇઓ ઘાયલ થયા, કેટલાક મૃતઃપ્રાય થઇ ભૂપતિત થવા લાગ્યા. નવાબની સેનાને આગળ વધવાનો સમય મળ્યો. બંગસેના ક્રુદ્ધ થઇ લડતી જોઇ મહારાષ્ટ્ર સૈનિકોને લડાઇના મેદાનમાંથી ન્હાસતા વિલંબ થયો નહીં.

આ પ્રમાણે અતિ સંકટ, વિટંબણા, અને વિઘ્ન અતિક્રમ કરતી નવાબ સેના ત્રણ દિવસમાં કાટોયા પહોંચી. પરંતુ દુશ્મન મહારાષ્ટ્ર સેના તે પહેલાંજ કાટોયા પહોંચી નગર લુંટી રહી હતી. અગ્નિ લગાડી કાટોયાનાં અન્ન ભાંડાર ખાખ કરી નાંખ્યા હતા. નિરાહાર બંગ સેના તે રાખ થયલા અન્નને પણ અમૃત સમાન માની ખાવા લાગી અને તે ઉપર સંતોષ પામીનેજ વિપદ સમય વિતાવી દીધો.

કમળ.

अभेदानंद.

(१)

True love's the gift which God has given
To man alone beneath the heaven.

આ મહાયુદ્ધ કોની વચ્ચે થાય છે? શું આર્યો દેશ ગૌરવ ભુલી ગયા? અરે અરે. જુવોને, તેઓ પોતાનાં બંધુઓના રક્તથી પોતાના હાથોને ખરડાયલા જોવા ઇચ્છે છે. આ, સ્વદેશ પ્રીતિ પણ નથી જણાતી. આર્ય દેશની બનાવેલી શમશેરો આજે આર્યોનેજ પ્રાણુ-ર્દિત કરી રહી છે. પણ સમશેરોનો શો દોષ? તે બિચારી નિર્જીવ વસ્તુ શું કરી શકે! એ તો આજ્ઞાને

આધીન છે, હોય તો એ દેશ દ્રોહી યોદ્ધાઓનો કે જે બળ પરદેશી મુસલમાનો પર કામ લાગે તે સ્વદેશીઓ પર અજમાવે છે. એનેજ ગૃહવિચ્છેદ કહેતા હશે. નીતિશાસ્ત્ર વેતાઓ કદાચ એનેજ કુસંપ કહેતા હોય.”

વ્હાલા વાંચક, ઉતર આપવા તત્પર થા. એ તો કારણ નહિં હોય કે જેને અંગે પરદેશીઓ, પરધર્મીઓ તમારા વિશાળ અદ્બુત દેશનો અલ્પ સમયમાં વિના મહેનતે ગ્રાસ કરી ગયા? “જે આવ્યા તે ઝુસા” એનું પણ એ તો કારણ નહિં હોય? વળી યુરોપના વિચારવંત વ્યાપારીઓએ વ્યાપારના બ્યાજમાંજ આ દેશ લઇ લીધો, તેનું પણ એજ કારણ તો નહિં હોય? અને આજે લ્હારા દ્રવ્યના ભંડારોમાંથી પ્રતિદીન અઢળક ધન પુર્વના સુવર્ણ પર્વતોમાંથી નીકળી પશ્ચીમ તરફ વહેતી દ્રવ્ય સરિતા દ્વારા ઘસડાઈ જાય છે. તેનું પણ એ કારણ તો નહિં હોય? તેનો ઉત્તર કોણ દઇ શકે એમ છે?

આ યુદ્ધમાં અંતે એક પક્ષ ભાગ્યું. નાસ ભાગ થઈ. શુરવીર આર્યો જીવનની અંતીમ ઘડી પર્યંત લડયા. કાયરો અને ભિરૂઓ પ્રતિપક્ષની અસીના ભોગ થઇ રણમાં પડયા. અસી સજી તાબે થનારા કેદ થયા. થોડી વારે સૌ શાંત થયું. કેદીઓને કેદ કરી વિજયી પક્ષ વિજય દુની કરતું આગળ ચાલ્યો.

આપણી આ ન્હાની વાર્તાને આ બંને પક્ષો સાથે કંઇ પણ સબંધ નથી. તોપણ કહેવું આવશ્યકીય છે કે પરરાજ્ય પર હુમલો કરનાર પક્ષ હજારો નિર્દોષ પ્રાણીઓનો ભોગ આપી નિરાશાથી નાઠું. વિના કારણે હલ્લો કરવાનું પરિણામ દર્શાવવા તે પૈકિ કેટલાક જઈ સ્વજનોને મળ્યા.

(૨)

આ યુધ્ધમાં અમરસિંહ નામે યુવક કેદ પકડાયો. તેની મુખપ્રભા જોઇ વિજયી પક્ષના સૈન્યાધીશ દુર્જનસિંહે ત્હેને પોતાને ત્યાં રાખ્યો. અમરસિંહને અહિં સર્વ પ્રકારનું સુખ હતું તથાપી તેની સ્વદેશ જવાની ઉત્કંઠા પરિપુર્ણ ન થઇ. તેણે ઘણીવાર કહ્યું પણ દુર્જનસિંહ આ સાંભળતાં ક્રોધે ભરાતો ને તેનાપર કંઇને કંઇ ભાર નાંખતો-આથી અમરસિંહ નિરાશ થઇ અતિ ઉદાસ પણ શાંત રહેવા લાગ્યો.

માતા પિતાનો વિયોગ અસહ્ય છે એ કોણ નથી જાણતું? તેમ મિત્રોના સુખ આ બંદીખાનામાં કોણ આપી શકે એમ હતું? તે વારંવાર નિશ્વાસ ખેંચતો. માતા પિતાને સંભારી અશ્રુપાત કરતો. મિત્રો સંભારી તેમની ગાઢ મૈત્રીની કલ્પના કરતો, શીથીલ થતો. સ્વભુમી-જન્મભુમી-ના દર્શનાર્થે મન જળ તરંગ પેઠે ઉછાળા મારતું પણ કરે શું? કહે કોને? કોણ તેનો મિત્ર કે આશ્વાસન કરનાર? પરમાત્મા સિવાય કોઇ નથી.

આમ કરતાં એક વર્ષ વ્યતીત થયું. એક દીન સાંયકાળે તે અગાસીપર સંધ્યા સમયની રમણીયતા નિહાળતો બેઠો હતો. પક્ષીઓના કલ કલ શબ્દો સાંભળી તે આ દુઃખમાં પણ કંઇક આશ્વાસન પામતો. આનંદથી શાંતી પ્રાપ્ત થતી. અને થોડો સમય દુઃખ ભુલી જતો.

આ સંધ્યા સમયે તેની સ્હામે સૈન્યાધિશની મેડીપર કંઈક મધુર શબ્દ થયો. અમરસિંહની દ્રષ્ટી એ તરફ ખેંચાઇ, સાંજ સ્થંલી, પુનઃ પાછી વળી, પુનઃ ખેંચાઇ, કંઇક હાલી ચાલી સ્થીર રહી. દ્રષ્ટીને આમ અનેક રંગો કરવાનું શું પ્રયોજન હશે? એ કારણ તરણ પ્રેમી હૃદય વિના કોઇ જાણી શકે એમ નથી. “પ્રેમીનું મન પ્રેમી જાણે, પ્રેમ વગરના કયા પીછાણે.” આ દ્રષ્ટી રંગની કલ્પના કોઇ પ્રેમીજ કરી શકે. સૈન્યાધીશની પુત્રી લીલા સાયંકાળે, સૃષ્ટી દર્શનાર્થે અગાસીપર આવી હતી, તેનો ઉપરનો શબ્દ આ કેદીના કર્ણદ્વારા હૃદયમાં પ્રવેશ કરી ગયો, ત્યાં કંઇક વિચિત્ર શક્તિ ઉત્પન કરી તેના નેત્રોને તે તરફ વાળ્યાં.

પ્રેમ પ્રેમને આકર્ષે છે, એ વાત સત્ય છે. જે પ્રેમ શુન્ય મનુષ્યો બેઠા હોય ત્યાં પ્રેમી દમ્પતી નેત્રોદ્વારા પ્રેમ દર્શન કરે છે. પણ પ્રેમ શુન્ય મનુષ્યો તે નથી જાણતા. યૌવન આવતાં તેની પાછળ રસીકતા આવે છે અને રસીકતાની પાછળ પ્રેમ સ્વતઃ દોરાય છે. ચાર ચક્ષુઓ એક થતાં પ્રેમ જવાળાઓ સર્વ અંગમાંથી ફુટી અને હવે તો એ રહ્યું કે પ્રથમ વાત કોણ કરે.

અમર બંદીવાન હતો તેથી તે બોલવાની હીમત કરી શક્યો નહીં, લીલા અંતે બોલી શરમાઇ. પગના નખમાં ચંદ્રના પ્રતિબીંબને નિહાળતી તે પુનઃ બોલી, પ્રવાસી અમરસિંહ, હું આજે પ્રથમજ આપના દર્શન કરવાને ભાગ્યશાળી થઇ છું. આપની સુશીલતા વિષે મેં સાંભળ્યું છે. અને મ્હારા પીતની વર્તણુંક વિષે પણ જાણી શકીશું. ધૈર્ય ધરો, હવે અહીંજ રહી આનંદ માનો.

બાલિકાના આ વિણા સમ શબ્દો સાંભળી અમર આનંદ પામ્યો. બાળાને મુખે મસ્કરા સાંભળી કયો પુરૂષ મનમાં નહિં હરખાય! આનંદ સાથે લજ્જા પણ થઇ, અને જવાબ દીધોઃ કારાગ્રહમાં તે આનંદ કયાંથી?

"કારણ કારાગ્રહમાં પણ આનંદ કાર્ય ઉત્પન્ન કરી શકે છે."

"એ કારણ શું?" અમર સ્મીત કરી બોલ્યો.

લીલા શરમાઇ હારી ગઇ. ઉતર આપી ન શકી. ઉડતા વાળને સમારતી, ઉતરીય વસ્ત્ર ગોઠવતી ધીમે સ્વરે બોલીઃ તમે તો અહિં પણ વાક ચાતુર્ય બતાવવા માંડયું છે." અમરસિંહ મૌન રહ્યો. મધુર બાળાની ચળકતી મણીમુદ્રા વધારે વાર રહી શકે એમ નહતું. તેણીએ સવીનય રજા માગી પ્રયાણ કરી ચાલતી થઇ. અમર તો જોઇજ રહ્યો.

રાત્રીના બે પ્રહર વ્યતીત થયા છે. સર્વત્ર શાંતીનું સામ્રાજ્ય જણાય છે. ફક્ત અમરસિંહ આ શાંતીમાં પણ અશાંત થઇ પોતાની શય્યાપર જાગતો બેઠો છે.

લીલા અને અમરની પ્રીતીમાં પ્રતીદીન વૃધી થતી ગઇ. હવે તેઓ ખરાં પ્રેમી બન્યા છે, પ્રેમ યોગ સાધવાને તેઓ હવે પુરતા શક્તિમાન થયાં છે. લીલા વારંવાર તેની પાસે આવતી અને તેને આશ્વાસન આપતી. પણ અમરની એકજ ઇચ્છા તેના સ્વજનોને જોવા તલપી રહી. વારંવાર તે લીલાને પ્રાર્થના કરતો. ઇષ્ટનું સુખ એમાંજ પોતાનું સુખ એ પ્રેમીજ જાણે છે. લીલાએ અંતે તેને જવા દેવાનું કબુલ કર્યું, સર્વ ગોઠવણ થઇ રહી હતી. આજનો દીવસ તે અમરને આ કારાગૃહમાંથી મુક્ત થવાનો હતો. તેથીજ તે જાગતો હતો.

શય્યાપર બેઠો બેઠો તે અનેક કલ્પના તરંગમાં તણાઇ જતો, પવનથી વૃક્ષ પલ્લવો હાલે તો તે બ્હાર જુવે કે લીલા આવે છે. થોડો સમય વળી વ્યતીત થયો એટલામાં તેની હૃદયેશ્વરીના દર્શન થયાં. અમર આતુરતાથી ઉઠયો અને જોયું. ચાર ચક્ષુઓ પુનઃ મળ્યાં. પ્રેમ સાગરમાંથી ઉડતા જળ બિંદુઓથી ઉભય આચ્છાદીત થયા.

લીલાએ તેને તૈયાર થવા કહ્યું, અમર તો તૈયારજ હતો.

આજે આ પ્રેમીઓ જુદા પડવાના હતાં, હમેશાને માટે નહિ પણ અલ્પ સમયને માટે, તથાપી પુસ્કળ રડયાં. એકમેકને આલીંગન દઇ ભેટયાં. ભેટી જુદા પડયાં. એકમેક સ્હામે જોતા ઉભા રહ્યાં. અમરની દ્રષ્ટી પોતાની વીંટી તરફ ખેંચાઇ, તરતજ તે કાઢી લીલાના સુકોમળ મધુર હાથમાં તે પ્હેરાવી. હાથ સ્હામું જોતોજ રહ્યો. તેના પ્રેમનો તૃષાતુર અમર આથી સંતોષ ન પામ્યો. તેણે એ હાથ પોતાના મુખ આગળ ધર્યો ને એક ચુંબન કર્યું. લીલાએ શરમાઇ હાથ ખેંચી લીધો.

અમરની પાસે લેવા જેવું કંઇ નહતું. કેટલીક લીલા તરફની ભેટોજ હતી જે લઇ પોતાની પ્રિયા તરફ જોઇ પ્રેમનાં આંસુઓ વહન કરતો વિદાય થયો, અદ્રશ્ય થયો. અને અદ્રશ્ય થયો ત્યાં સુધી લીલા પણ પ્રેમી નેત્રો તેની પાછળજ ટેકવી રહી હતી.

પ્રાતઃકાળે દુર્જનસિંહે આ વાત જાણી. આને માટે તેને અનેક પ્રશ્નો ઉદ્દભવવા લાગ્યા. નોકરોપર શક આવતાં તેમને કાઢી મુકયા. કેટલાક સ્વારો અમરના શોધને માટે મોકલ્યા. પણ નિરર્થક સૌ પ્રયત્નો નિષ્ફળ નિવડયા, અંતે શાંત રહ્યો.

(૩)

સમય સાયંકાળનો છે, સૂર્યનારાયણ જાણે અસ્તાચળ ગીરીપરથી જગત નીહાળતા હતા. આ સમયે સુભદ્રા નદી કાંઠે એક મહાલયમાં એક યુવક બેઠો હતો. કંઇ પ્રેમ ગાન કરતો હતો. પાઠક? નહું જાણ્યું હશે કે એ અમર હતો. એક પુસ્તક ઉઘાડી તેમાંથી એકજ પંક્તિ ભણતો તે વારંવાર નિશ્વાસ નાંખતો હતો. તે પંક્તી કઇ?

"પતાકા પ્રેમની ઉડી, થયા તાબે સઉ હેને"

એજ પંકતી ગાતો હતો. સ્હામે વહેતી નદીને જોઇ જાણે તે આનંદને બદલે શોક કરતો હોય. પણ-પણ તેની દ્રષ્ટી ખેંચાઇ. એક કૌતક જોયું. એક યુવક સુભદ્રા નદીને પેલેપાર ઉન્મત્તની પેઠે આમ તેમ ફરતો, જાણે સુભદ્રા સાથે વાત કરતો હોય. અમરસિંહને શંકા થઇ કે એ કાણુ હશે અને આમ શાને માટે કરતો હશે? તેથી તે ઉઠ્યો અને બ્હાર જોઈ નદી કાંઠે ઉભો રહ્યો. તેમના વચમાં નદીનુંજ અંતર હતું તેને તે ઓળંગી જવા તે ત્વરીત કુદી પડ્યો, અલ્પ સમયમાં નદીને પેલે પાર ગયો. આ ઉન્મત્ત યુવક શું લવતો હતો તે સાંભળવાની ઇચ્છાસાથી તે ન જુવે એવી રીતે છુપાઇ ઉભો રહ્યો. ઉન્મત્ત જાણે જળને સંબોધીને કહેતો હોય એમ ગાન ગાવા મંડ્યો.

"આ વિરહીણી વ્યાકુળ બની

આનંદથી ઉભરાય તું."

અમર આ સાંભળી સ્તબ્ધ થયો. શું વિરહીણી? નક્કી તે કોઇ સ્ત્રી છે. અને વ્યાકુળ ખરેખર. એ પણ પ્રેમાગ્નિથીજ પીડાતી હશે. અને હું-પણ...બોલી એક નિશ્વાસ ખેંચ્યો. પ્રિયા સાંભરી. તેનાથી અનાયાસે બોલી જવાયું:- "ઓઃ પ્રિતી કરી પરિપકવ પ્રિયાને છોડી"

હું બન્યો.............."

વધારે બોલતો હતો પણ આ શબ્દ પેલી પુરૂષ વેષમાં ઉભેલી યુવતીએ સાંભળ્યો તે આ સ્વરને ઓળખતી જણાઇ. અંતરાનલ સળગ્યો. ચિંતા મિશ્રણ હર્ષથી તે બોલી. આ અમર તો ન હોય? સ્વર તો એનોજ જણાય છે. પણ અહીયાં કયાંથી?

હવે પ્રિયાને ઓળખી. અમરનું અંતર ભેદાયું. હવે તેનાથી છુપું ન રહેવાયું. ત્વરીત પ્રકટ થયો. શો ચમત્કાર? લીલા તો જોતીજ રહી પણ હવે તે જોવાય? બન્ને પ્રેમથી ભેટયા. પુષ્કળ પ્રેમ અશ્રુઓ વહન કરી સુંદર વસ્ત્રોને સૌગંધીત કર્યાં. અમર હસતો હસતો બોલ્યોઃ વહાલી! તુંજ સત્ય પ્રેમને જાણનારીછે. મ્હારા માટેજ આટલું સંકટ?

અમરના જવા પછી લીલા પ્રતિદીન કૃષ થવા લાગી. તેના પીતા માતાને પણ કઇક શંકા થઇ. વારંવાર તેણીને એજ પ્રશ્ન થવા લાગ્યા. આ બધાથી કંટાળી એક આશાલતા નામની સખી સાથે લીલામણી પુરૂષના વેશમાં પોતાના પ્રિયને શોધવા નીકળી પડી. સુભદ્રા નદીને કીનારે આવતાં તેણીએ આશાને કંઇ ફળાદિ લેવા વનમાં મોકલી અને પોતે નદી કીનારે વ્હાલાનું સ્મરણ કરતી બેઠી. ત્યાં આ કૌતક બન્યું

લાંબા સમયે પ્રિયાને મળેલો અમર પ્રેમોન્મત્ત બન્યો. સરિતાની મંદ પવન લ્હેરીઓથી તે અનન્ગ વશ થયો વિયોગીની પ્રીયાને ભેટયો, આલીંગન દઇ હોઠ ઉપર એક ચુંબન કર્યું. તેથી સંતુષ્ટ ન થયો. ભોગી ભ્રમરની પેઠે ગુલાબ કળીમાંથી અધીક મધ ચુસવા લાગ્યો.

લીલા શ્રમથી થાકી હતી પણ આ આનંદથી તે સર્વ ભુલી જઇ બોલી, વહાલા અમર, આજે હું જેવી આનંદ લહેરીઓમાં વિહાર કરૂ છું અને જેવો હું અંતરાનંદ અનુભવું છું તેવો આનંદ છવનમાં કોઇ સમયે પણ નથી અનુભવ્યો. હૃદયમાં પ્રેમની જ્યોતિ મ્હેં પુર્ણ પ્રકાશમાં આજે જ જોઈ છે. અહો એ આનંદને તે શું નામ આપુ?

આશાલતા આ બધું જોતી ઉભી હતી. ઉપહાસ કરતી બોલી સખી એનું નામ તે "अभेदानंद"

વાંચક! આને સંસારી પ્રેમ સમજતો નહિં!

ठक्कर ओधवजी तुलसीदास.

छूपो खजानो.

ઈરાનનો પહેલો શાહ અબ્બાસ એક દિવસ શિકારગાહે નીકળ્યો, જતાં જતાં પોતાના સાથીઓથી ઘણે વેગળે નીકળી ગયો અને રખડતાં રખડતાં એક ભરવાડ બેઠો બેઠો વાંસળી વગાડતો હતો તેની સોડે આવી ઉભો. શાહે તેની સાથે કેટલીક વાત ચીત કરી જેમાં તે ભરવાડની સંગીતની સમજણ શક્તિ જોઇ અને ચાલાકી ભરેલા જવાબો સાંભળી શાહ એટલો ખુશ થયો કે તેને શહેરમાં લાવી હુશિઆર ઉસ્તાદોના હાથ તળે શિખવા મૂક્યો. તેણે હુશિઆર ઉસ્તાદોને હાથે એવી સરસ તાલીમ લીધી કે રાજા તથા એના દરબારીઓ હેરત પામી ગયા અને રાજાએ તેનું નામ મહમદ અલી બે પાડ્યું, અને મહેલમાં નાઝીરની જગ્યા આપી. મુગલ રાજાની દરબારમાં પણ બે વખત ઇરાની એલચી તરીકે તેને મોકલી આપ્યો હતો કારણ એના જેવો પકો ને આહુશ બીજો કોઇ તે વેળા દરબારમાં ન દેખાતો હતો. એનામાં એક ઘણો સરસ ગુણ એ હતો કે ગમે તેવી લાલચ દેખાડો તો તેને ઠોકર મારતો, ત્યારે બીજા ઇરાની દરબારીઓ તો બહુજ લોભી હતા. વખત જતાં શાહ એની ઉપર બહુજ મહેરબાની દેખાડવા લાગ્યા તેથી એની અદેખાઇ બીજા દરબારીઓ આપસ આપસમાં કરવા મંડ્યા, પણ તે શાહ આગળ જવાની હિંમત ન ધરાવતા હતા. પણ શાહ ગુજર પામ્યો અને એની પાછળ શાહ સફી ગાદીએ બેઠો. જેના વખતમાં તેઓએ મહમદનું કાટલું કાઢવાની ઠીક યુક્તિ રચી કારણ આ નવો શાહ નાદાન હોવાથી કાનનો તથા મનનો કાચો હતો, એ મહમદે ધર્મશાળા તથા એક ભપકા ભરેલું પોતાને માટે મકાન બાંધ્યું હતું તેના પૈસા એણે તીજોરીમાંથી ઉચાપત કરેલા હોવા જોઇએ એમ શાહના કાન ભંભેર્યા. શાહ આ તોહોમતનું કારણ શોધી કાઢવાના હેતુથી મહમદને બોલાવી કહ્યું કે સર્વ ખજાનાનો હિસાબ મને પંદર દીનની અંદર આપજો. પણ મહમદે કબુલ કર્યું, ના, આલીજા, કાલને કાલ આવી સર્વ હિસાબ તપાસજો. તેમ ત્યાં જઇને તપાસે તો સર્વ બરાબર નીકળ્યું ત્યારે ત્યાંથી મહમદના ઘરનો રસ્તો પકડ્યો, જ્યાં ઓરડે ઓરડે ફર્યો પણ દરેક ઓરડામાં સાધારણ રીતે જોઇતી ચીજોથી ભરેલો હતો અને લખલૂટ પૈસાની એક નિશાની નજર ન આવી અને આવો મોભો ધરાવ્યા છતાં તદન સાદો સાદો રહેતો જોઇ શાહને ઘણીજ અજાએબી લાગી પણ આગળ જતાં એક ઓરડાને તાળાંપર તાળાં ચઢાવી ત્રણ તાળાં મારેલાં જોઇ એક ગુલામે શાહનું ધ્યાન ખેંચ્યું કે આ ઓરડો તો જોવાનો બાકી રહી ગયો છે. શાહે પૂછ્યું આમાં કેવો એક ખજાનો છુપાવ્યો છે જેને આવી સંભાળથી જબર બંધ કીધો છે. આથી મહમદે જવાબ દીધો કે મારો પોતાનો સર્વ ખજાનો તો આનીજ અંદર જાળવી રાખ્યો છે, બાકીની આ સર્વ ચીજો (બીજા ઓરડામાં આંગળી કરી કહ્યું) આપ નામવરનીજ મના છે" એમ કહી તાળાં ઉઘાડી ઓરડો ખુલ્લો કીધો તો શાહ તથા બીજાઓની પૂર અજાયેબી વચ્ચે એક મેંઢા હાંકવાની લાકડી, એક ઝોળી, એક મસક પાણી ભરવાની, તેની પેલી જુની વાંસળી અને ભરવાડી પોશાક, જે સર્વ એક ભીંતપર ટાંગેલો હતો તે સિવાય બીજું કશું જોયું નહિ. રાજાને સ્તબ્ધ ઉભેલો જોઇ નાઝીરે પોતાની આગલી સર્વ કારકીર્દી અવલથી આખર સુધી માંડીને કહી સંભળાવી અને તે સાથે એટલો આગ્રહ કર્યો કે હવે મને આ તમારો ઓધ્ધો નથી જોઇતો પણ મને મારે આગલે ધંધે વળગવા દેવો. શાહ તો આવા પ્રમાણીક ગુણોથી છક થઇ ગયો અને પોતાનો બાદશાહી પોશાક ઉતારી નાંખી તુરત નાઝીરને ભેટ કીધો, એવું માન ઇરાનનો શાહ જવલ્લેજ કોઇને ફક્ત મહાભારત કામ માટે બક્ષે છે. દુશમનની અદેખાઇ છતાં મહમદ પોતાના ઓધ્ધા ઉપર હજુ મક્કમ પગે કામે લાગ્યો હતો, અને સુખ ચેનથી દીન ગુજારી આ ફાની દુનિયામાંથી ઉઠાંતરી કરી ગયો. અને સચ્ચાઇનીજ ફતેહ થાય છે.

तारा-पुणा.

श्रीयुत गंगाप्रसाद वर्मा.
'लखनौ एडवोकेट'ना तंत्री अने आगेवान राजकिय पुरुष.

ભારત જીવન પ્રેસ-મુંબઈ.

"रामायणनो समय"

૧

આ વિષય માટે અનેકોનાં અનેક તર્કો છે. આરંભમાં રામજન્મની રાશી આપેલી છે, અને નક્ષત્ર આપણા હોઇ, રાશી ગ્રીક લોકો પાસેથી લીધી છે. રાશીના ઉલ્લેખ ઉપરથી રામાયણ અતિ પ્રાચીન નહોતાં તેમાં કાંઇ વિશ્વનીય માહિતી નથી. આ વીચાર ઘણા વિદ્વાનોનાં મસ્તિકમાં ગ્રહ કરી રહ્યો છે. તેમજ વળી બુદ્ધનો પણ તેમાં ઉલ્લેખ હોવાથી તેઓનો તે વિચાર વધારે દૃઢ થાય છે. આજ વિચારને અનુસરીને પ્રોફેસર 'વેબર' નામક જર્મન પંડિતે તો રામાયણ હોમરનાં 'ઇલિયડ' કાવ્યનું રૂપાંતર માત્ર છે એમ સિધ્ધ કરવાને સુધાં યત્ન કર્યો છે. તેને કૈલાસવાસી ન્યાયમૂર્તિ તેલંગે પોતાનાં ' વૉઝ રામાયણ કોપીડ ફ્રોમ હોમર'(Was R. copied from Homer.) માં મુદ્દેસર ઉત્તર આપી, તેની ખબર લીધી છે. તથાપિ વિદ્વાનો રામાયણ વિષે ઘણાજ શંકારપદ છે એવું દેખાય છે. કૈ૦ શં૦ બા૦ દિક્ષિતે પોતાનાં 'ભારતિય જ્યોતિષ' માં ઉપર્યુકત સમજુતીથી રામાયણનો વિચાર કર્યો નથી. તથાપિ અમારા મતાનુસાર સાન્ત્ય થોડો વિભાગ મુકી દઇ બાકીનાં વિભાગમાંથી ઘણી ઉપયોગી માહિતીઓ મળી આવે છે. તે માહિતીઓ નિદર્શિત કરવાનેજ આ અમારો અલ્પ પ્રયાસ છે.

જ્યારે ' રાશી ' કોઇક પ્રતોમાં છે ત્યારે 'ગોરે-શિઓ' ની મૂળ પ્રતોમાં નથી [જુઓ મરાઠી **भारता पूर्वी रामायण;** મ. ગો. અભ્યંકર કૃત] વળી તે દશરથના પૂત્રોના જન્મ સમયેજ આપેલી છે; ઇતર ક્યાં પણ ઉપલબ્ધ નથી. તેજ પ્રમાણે અયોધ્યા કાંડમાં 'બુદ્ધ' નો ઉલ્લેખ પણ અપ્રાસંગિક બીજે કોઇ સ્થળે ન આવેલો હોઇ અસંબંધ છે; જે પણ 'ગોરે-શિઓ'ની પ્રતમાં નથી. આ પ્રમાણે બુધ્ધ અને રાશીનાં ઉલ્લેખોની અડચણ સાફ થતાં આપણો માર્ગ જરા સરળ થયો લાગે છે.

કિષ્કિંધાકાંડ, સર્ગ ૨૬-શ્લોક ૧૪ મામાં રામે સુગ્રીવને રાજ્ય આપતાં " આ વર્ષા ઋતુનો આરંભ થયો છે તેથી તે ઉદ્યોગને યોગ્ય નથી ' એવું કહેતાં સાથે વાકયોચાર છે કેઃ—

पूर्वोयं वार्षिको मासः श्रावणः सलिलागमः ।
प्रवृत्ता सौम्य चत्वारो मासां वार्षिक संज्ञिताः ॥
॥ १४ ॥

અર્થાત્ઃ વર્ષા ઋતુનાં ચાર માસમાંનો શ્રાવણ પ્રથમ માસ હમણા ચાલે છે.' હાલ વર્ષાદ જ્યેષ્ઠમાં શરૂ થાય છે અને શ્રાવણ વર્ષા ઋતુનો ત્રીજો માસ ગણાય છે. હમણા શ્રાવણી પૂર્ણિમાએ ચંદ્ર શ્રવણ નક્ષત્રપર અને સૂર્ય તેની સમીપમાં કહેતાં આશ્લેષાને મધા મધ્યે કયાંક હશે. સાધારણતઃ આશ્લેષા નક્ષત્રમાં રામાયણ કાળે વર્ષા પ્રારંભ થતું હશે એમ કહી શકાય. તે હાલ મૃગોના સુમારમાં શરૂ થાય છે.* એટલે પાંચ (૫) નક્ષત્ર પાછળથી થાય છે. એક નક્ષત્રનાં $13\frac{1}{3}$ અંશ પ્રમાણ ગણતાં ૫૬-૫૭ નો ફરક આવે છે. ૧ અંશનો ફરક પડતાં આશરે ૭૨ વર્ષ લાગે છે; ત્યારે ૫૭ અંશને ૪૮૨૪ વર્ષ લાગવા જોઇએ. તેમાંથી ખ્રિસ્તિ શકનાં ૧૯૦૦ વર્ષ બાદ કરતાં રામાયણનો કાળ ખ્રિસ્તિ શક પૂર્વે સુમારે ૨૯૨૪ વર્ષ આવે છે. આ કાળમાં પાંચ સાત શતકની ચૂક હોવાનો સંભવ છે.

ખરેખર શ્રવણ પછી પૂષ્ય નક્ષત્ર આવે છે; પરંતુ શ્રાવણ માસમાં શ્રવણ નક્ષત્રમાંજ પૌર્ણિમાને દિવસે બરોબર ચંદ્ર હોય છેજ એવું કાંઇ નથી અને વળી તે શિવાય (ત્યાં) વર્ષા પ્રારંભની તિથિ પણ કહેવામાં આવી નથી. તથાપિ ઉપર્યુકત ઉલ્લેખ પરથી રામાયણકાલ ખ્રિસ્ત શક પૂર્વે આશરે ૨૦૦૦ કહેતાં કાંઇ બાધ જેવું નથી. વળી તિલકના 'ઓરીઅન' (Orion) માંની 'કૃત્તિકા' કાળમાંજ રામાયણ રચાયું હશે એવું લાગે છે. તો પણ

* તત્સમયે રામ કિષ્કિંધા સમીપ હતા. અને દક્ષિણમાં વર્ષાદ જરા વહેલો શરૂ થાય છે તે લક્ષમાં રાખવું.

કદાચિત્ રામનો કાલ 'કૃતિકા' પહેલાં પણ હોય, બીજું એકે અરણ્ય કાંડ સર્ગ ૧૬ માં હેમંત ઋતુનું વર્ણન કરતાં લક્ષ્મણ કહે છે કેઃ—

"पुष्यनीता............स्त्रियामायान्ति साम्पतम्"

આનો મહારાષ્ટ્રિય શાસ્ત્રી 'ત્રે લે' એ "સુર્ય પુષ્ય નક્ષત્રમાં હતો" એવો અર્થ કર્યો છે. પરંતુ તે અર્થ માન્ય રાખતા શરત શુમારે ૪૫ નક્ષત્ર પછી—એટલે 'કૃતિકા' પાસે—આવે છે અને વર્ષા શ્રાવણમાં ન આવતાં માઘ માસમાં આવે છે. પરંતુ ઉપર શ્રાવણ માસમાં વર્ષા ઋતુ હોવાનું સ્પષ્ટ કહેલું છે. અમે ઉપર્યુક્ત વાકયનો અર્થ "પુર્વ ભુમિપર સંધ્યા કાળે પુષ્ય નક્ષત્ર હોય છે" એવો કરીએ છીએ. 'पुष्य नीताः' એનો અર્થ (રાત્રી પ્રારંભ સમયે) પુષ્ય નક્ષત્ર પ્રથમ હોય છે અને તેનો સારાંશ પ્રથમ ઉગે છે એવો પણ થઇ શકશે. આ અર્થ લેતાં, સુર્ય હેમંત ઋતુમાં પુષ્યની ઉલટી બાજુના કહેતાં ધનિષ્ટા નક્ષત્રના શુમારમાં હોય છે એમ સમન્વય છે અને આ અર્થ લેતાં ઉપર્યુક્ત વાકય (શ્રાવણ વર્ષા ઋતુનો પ્રથમ માસ છે તે) ને વધારે વિરોધ જેવું કાંઇ થતું નથી.

એક બીજી રીતે પણ આજ કાળ સિદ્ધ થઇ શકે છે. ભારત આદિપર્વમાં અધ્યાય ૯૬ માં કુરુવંશ આપેલ છે. તેમાં 'યયાતિ' થી 'ધડુ' સુધી ૩૮ પુરૂષ થાય છે, અને યુધિષ્ટર ૩૯ મો છે.

હવે યયાતિ * એ રામના સમયનો તેનો † સંબંધી હતો અર્થાત્ રામ અને યુધિષ્ટિર મધ્યે ૩૫ પેઢીનો અંતર છે તે —પાણે પ્રત્યેક પેઢીના શુમારે ૨૪ વર્ષ ગણતાં એકંદર યયાતિની કથા ભારતને રામાયણ બન્નેમાં એકજ આવેલી હોવાથી તથા બન્નેનો પુર્વ પુરૂષ 'અંબરીષ' હતો એ ઉપરથી અમે ઇક્ષ્વાકુવંશજ અને પાંડવના પુર્વજને એકજ માનીએ છીએ. પરંતુ ભાગવત સ્કંધ ૯ અધ્યાય ૮ મામાં ઇક્ષ્વાકુ કુલની માહિતી અને અધ્યાય ૨૦ મામાં પુરુવંશ છે. આ ઉપરથી ઉપર્યુક્ત બે યયાતિઓ એકજ ન હોવા એવું દેખાય છે. તથાપિ ઇક્ષ્વાકુ વંશમાના રામથી ૩૦ મા પુરૂષ બૃહદ્બલે ભારતીય અભિમન્યુને માર્યો. આ ઉપરથી પણ આપણે સિદ્ધ કરેલો કાળ વધારે પુષ્ટિ મેળવે છે. હવે આ કાળને ઇતર પુષ્ટિઓ મળી શકે છે કે નહીં તે જરા જોઇએ.

રામાયણમાં રાશી હોવાથી હાલ શું નિર્ણય કરવામાં આવ્યું છે તે ઉપર કહેવામાં આવ્યુંજ છે. બીજુ એ પણ કહેવું આવશ્યક છે કે રામાયણમાં ગ્રહ, મુહુર્ત દીવસનાં નામો 'ધ્રુવ' ઇત્યાદિ છે; તેમજ સપ્તાહ—શબ્દો ઘણે સ્થળે આવેલા છે, તથાપિ વારોનો ઉલ્લેખ કિંવા ગ્રહો વા એના ક્રમ કે પૃથ્વિથી તેમના અંતરના ક્રમથી આપેલા નથીજ. 'વાર' જ્યોતિષશાસ્ત્ર વિશારદ કૈ૦ શં૦ બા૦ દિક્ષિત નામ પ્રમાણે ખ્રિસ્તી શક શુમારે ૧૦૦૦ વર્ષ પુર્વે અત્રે આવ્યા અને રામાયણમાં તે નથી માટે રામાયણનો કાળ આ પુર્વેનોજ હોવો જોઇએ. અત્રે એક બીના લક્ષમાં રાખવાની એ છે કે રાશિ આવ્યા છતાં તે કાળ પુર્વે આપણા દેશમાં જેવાર પ્રચલિત હતાતે વારની માહિતી નથી. આ ઉપરથી રાશિ પ્રક્ષિપ્ત હશે એમ કહેતાં સંકુચિત થવું પડે છે.

મહાભારતમાં રામાયણનો ઉલ્લેખ અનેક વેળા કરેલો છે મ. ગો. અભ્યંકરે (પોતાનાં 'ભારત પુર્વ રામાયણ' માં) મહાભારતમાં રામાયણનો એક શ્લોક હોવાનું બતાવ્યું છે. તે રામાયણમાં કયા કાંડમાં છે વિગેરે શુદ્ધાં લખેલું છે. આ ઉપરથી રામાયણ મહાભારત પુર્વે રચાવાનું નક્કી થાય છે. રામાયણમાં ભારત આદિ મધ્યકાળિન પુસ્તકોનો કયાં પણ ઉલ્લેખ માત્ર પણ નથી. પરંતુ ઉપનિષદનો 'વેદાંત' એવા નામથી ઉલ્લેખ છે. જેમ કેઃ—અ૦ ૬ અ૦ ૧૦૯ શ્લોક ૨૪ તેજ પ્રમાણે બા૦ સ૦ ૫૯ .આમાં કાત્યાયન ઋષિ (આપાણિનીય ઉપર વાર્તિકનોજ કર્તા છે, તેનું કાંઇ

* રામાયણમાં યયા તિને ઇક્ષ્વાકુવંશજ કહ્યો છે. પરંતુ અન્ય પુરાણોમાં તેવું કાંઇ મળી શકતું નથી આ બેમાંથી રામાયણનો આધાર વધારે વિશ્વસનીય માનીએ છીએ. તથાપિ યુધિષ્ટિરનો પુર્વજ અને આ બંને એકજ માનવાને કાંઇ સબળ પુરાવો નથી, ત્યારે 'અંબરીષ—નહુષ—યયાતિ' આ માલિકા બંનેમાં એકજ છે, પરંતુ રામ છે સુર્યવંશી અને યુધિષ્ટર છે સોમવંશી આ મોટા ધારાળો છે.

† જુઓ બાલકાંડનું વાલ્મિકી રામાયણ સર્ગ ૭૦.

પ્રમાણ નથી, પરંતુ આ નામના એક પ્રાચીન ઋષિ હતા એટલુંજ). બા૦ સ૦ ૪૧ માં 'કપિલ' ઋષિ છે. 'કપિલ' નો અર્થ 'તે નામના કુળમાંનો એક ઋષિ' એમ લેવા. ઇતરઋષિ કંકલાપ, પિંડશલ, ગાર્ગ્ય ઇ૦ આવેલ છે, તેઓની ઓળખ પણ ઉપર પ્રમાણેજ. તૈત્તિરીયાચાર્ય કહેતાં એક ઋષિ અ૦ સ૦ ૩૨ મા આવેલ છે અને તૈતિરીય સંહિતા પ્રસ્તી શક ૨૦૦૦ વર્ષ પુર્વની છે એ હાલ સર્વત્ર માન્ય રખાયું છે. કિષ્કીંધા૦ સર્ગ ૧૮ માં મનુના બે શ્લોક છે. તે આ પ્રમાણે :—

राज भिर्धृत दंडाश्च कृत्वा पापानि मानवाः।
निर्मलाःस्वर्गमायान्ति सन्तःसुकृतिनो यथा॥३२॥
शासनाद्वापि मोक्षाद्वा स्तेन पापात्प्रमुच्यते।
राजा त्वशासन् पापस्य तदवाप्नोति किल्बिषम्॥३३

આ બે માંનો પહેલો મનુસ્મૃતિમાં અ૦ ૮ શ્લો૦ ૩૧૮ મો ને બીજો ૩૧૬ મો છે. ૧ લામાં 'ચ' ને બદલે મનુ૦ માં 'તુ' છે. બાકીનો શ્લોક જેમનો તેમજ છે. બીજામાં ફરક ઘણો છે. મનુસ્મૃતિમાં તે આમ છે :—

शासनाद्वा वि मोक्षाद्वा स्तेनः स्तेयाद्वि मुच्यते।
अशासित्वा तु तं राजा स्तेन स्याप्नोति किल्बिषम्॥

'મનુસ્મૃતિનો કાળ હાલ ઇ૦ સ૦ ૪૦૦ મનાય છે' એમ કે૦ શ. બા. દિક્ષિત પોતાના '**धर्म मिमांसा**' નામક ગ્રંથમાં '**भौतिक धर्म**' પ્રકરણ પા૦ ૨૧ ટીપણમાં લખે છે. તેજ પાનાંમાં મેક્ષમુલર સાહેબે સર વિલિયમ જોન્સના મતને અનુસરીને મનુસ્મૃતિનો કાળ ખ્રિ૦ પૂ૦ ૧૫૦૦ વર્ષ હોવાનું લખ્યું છે. ઉપર્યુક્ત બંને કાળ કેવાં પ્રમાણોથી નિશ્ચિત કર્યો છે તે કહી શકાય તેમ નથી. તથાપિ તે કાળ **मनु स्मृति**(મનુએ કરેલા શ્લોકબદ્ધ કાયદા) હાલનાં ગ્રંથ રૂપને પરિણમપામી તે સમયની હશે. મનુનો કાળ નિશ્ચિત કરવો અતિ કઠીણ છે.અને રામાયણમાં ઉપર કહેલ શ્લોકો **श्रुयेत मनुना गीतौ**' આવા પ્રસ્તાવથી આપવામાં આવેલ છે. માટે તે કાળના લોકોમાં ઝડ્હામે રહેલા શ્લોકમાંના તે છે તે વાર્તા નિઃસંદેહ માની શકાય. ને * મનુસ્મૃતિનો કાળ ગમે તે હોય તોપણ રામાયણ તેની પછીની હોવી જોઇએ એવું કાંઇ નથી તત્સમયના ઉપર આપેલ નામો વ્યક્તિઓનાંજ નામો છે તેથી અમારાં ઉકતકાલ નીર્ણયને કાંઇજ બાધ આવતો નથી.

રામાયણની કથા 'ભવભૂતિ' ના બે નાટકોમાં, 'કાલીદાસ' ના 'રઘુવંશ' માં ને 'મૃચ્છકટિક' માં થોડે અંશે આવેલી છે 'મૃચ્છ કટિક' ના કર્તા 'શુદ્રકરાજા' નો કાળ ખ્રિસ્તી૦ પુ૦ ૨૧ વર્ષ નિશ્ચિત થયલો છે. 'રાજતરંગિણી' માં 'દામોદર' રાજાએ એક સમે રામાયણ જોયાનું લખેલું છે 'દામોદર' નો કાળ ખ્રિ૦ પુર્વે ૨ કે ૩ જો શતક મનાય છે. 'પતંજલી' ના ભાષ્યમાં પણ એક બે - સ્થળે 'રામાયણ' નો ઉલ્લેખ છે. 'સામવેદ' પરિશિષ્ટમાં પણ રામનો ઉલ્લેખ દૃષ્ટ થાય છે. [જુઓ "Was Ramayant Copied from Homer" page 34] તે શિવાય 'મહાભારત' અને 'ભાગવત' માં પણ તેનો ઉલ્લેખ છે. 'ભાગવત' માં "રામાશ્વમેધને સમે સીતા–રામનીરાણી દાન કરતાં, તેની પાસે શિલ્લકમાં કાંઇ રહ્યું નહિ," એમ કહ્યું છે. ત્યારે વાલ્મિકીએ 'તત્સમયે સીતાવનમાં પોતાના આશ્રમમાં હતી' એમ લખ્યું છે. આ શિવાય અન્યતર વિશેષ અંતર નથી આ ઉપરથી પણ 'રામાયણ' સર્વથી પ્રાચીન ગ્રન્થ ઠરે છે.

હવે આપણે રામાયણાંતર્ગત ઇતર પુરાવા તેનાં પ્રાચીનતાને કેટલી અને કેવી પુષ્ટિ આપે છે તે જોઇએ.

'વૈદિક' કાળમાં માનવેતર સર્વ પ્રાણીઓને 'મૃગ' શબ્દની વ્યાખ્યાથી સામાન્યત ઓળખવામાં આવતું અને કોઇ નવીન પ્રાણી જોવામા આવે તો કાંઇ તેના વિશેષ લક્ષણ સૂચક શબ્દને જોડી પછી 'મૃગ,' શબ્દ મૂકી

*તે શિવાય મનુ સર્વ માનવજાતિનો આદિપુરૂષ મનાય છે તે ઉપરથી ને તે દશરથથી કમીમાં કમી ૩૬ પેઢી (જુઓ બા૦ સ૦ ૭૧ મુ) પ્રાચીન છે આપરથી મનુ અતિશય પ્રાચીન છે એમ સિદ્ધ થાય છે અત્રે મનુનો ઉલ્લેખ છે મનુસ્મૃતિનો નહીજ. તેમ ઋગ્વેદમાં પણ 'મનુ' નો 'અતિ–ઘણોજ પ્રાચીન–આદ્યપુરૂષ' એવો અર્થ સૂચિત થાય છે.

તેનું નામ તૈયાર કરવામાં આવતું જેમકેઃ—હસ્તી મૃગ હાથી માટે આ શબ્દ વૈદિક કાળમાં વપરાતો. 'હસ્ત' કહેતાં (હાથ) સુંઢ મુખ્યત્વે જેને છે, તે પ્રાણી હસ્તિ આ પ્રમાણે તેની ઉત્પત્તી. હવે, ઉક્ત પ્રકારનાં શબ્દો જે ગ્રંથોમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે તે ગ્રંથો થોડા ઘણાં પ્રાચીન હોવાં જોઇએ. તેમજ રામાયણમાં 'મહામૃગ' શિયાળ માટે અને 'શાખામૃગ' વાનર અર્થે ઘણી વખત વપરાયો છે અને વૈદિક કાળમાં ઘણા નક્ષત્રોનાં નામો પણ તે પછીના કાળથી જરા ભિન્ન હતાં જેમ 'પૂષ્ય' બદલે 'તિષ્ય'. આ બીજું રામાયણમાં 'સુંદરકાંડમાં' આવેલું છે. પરંતુ આ શબ્દનો પ્રયોગ થયેલો હોવાથી કાંઇ રામાયણનું પ્રાચીનત્વ સિદ્ધ થનાર નથી તેમ તેને બાધ પણ આવે તેમ નથી. તથાપિ આ બિના લક્ષમાં રાખવા જેવી હોતાં અત્રે આપવી પડી છે.

વૈદક કાળમાં બનેલા બનાવો સાથે રામાયણમાં તત્સમયના બનાવોની વારંવાર તુલના કરવામાં આવી છે. તેમજ કેટલીક ઉપમાઓ પણ એવી તો વિચીત્ર છે કે તે વૈદિક કાળનીજ હશે એમ લાગી આવે છે. દૃષ્ટાંત તરીકેઃ— કિષ્કિંધા૦ સ૦ ૬૫ શ્લો૦ ૨૩માં.

भार्या प्रमाणे सेनापतिनुं रक्षण करवुं.

અલંકાર શાસ્ત્રની દ્રષ્ટિથી આ ઉપમા દોષાસ્પદ હોઇ તેની તરેહની કઠ્ઠ અને વિલક્ષણ ઉપમા તે પછીનાં સંસ્કૃત કાવ્યોમાં ઉપલબ્ધ નથી. ભારત સુધ્ધાંમાં આવી ચમત્કારીક ઉપમા અમારા ધ... પ્રમાણે તો નથીજ. માત્ર વેદોમાંજ આવા પ્રયોગોની રેલછેલ છે. તેમજ ઉપર આપેલ ઉપમાથી પણ વધારે ચમત્કારિક એક ઉપમા અયોધ્યાકાંડમાંથી મળી આવે છે. તે કાંડમાં સ૦ ૨૦ શ્લો૦ ૩૪માં કૌશલ્યા રામને વનવાસમાં કાઢવામાં આવતો જોઇ "શોકાકુળ હોઇ ઘોડી પ્રમાણે ઉછળતી હતી" એમ છે.

અને તત્સમયની રીતભાત જોતાં પણ આપણેજ માન્યકાળ સિધ્ધ થાય છે (૧) ભારત કાળમાં 'માદ્રી' વિગેરે સતિ થવાનો ઉલ્લેખ છે. પરંતુ રામાયણમાં દશરથ રાજાની સ્ત્રીઓમાંથી કોઇપણ સતી થયેલી કે કોઇ અન્ય રૂપે તેવો બનાવ બનેલો જોવામાં આવતો. (૨) 'વાલી' નો અંત આવતાં તેની સ્ત્રી તારા 'સુગ્રીવ' ની પ્રિય પત્નિ થઇ રહી. પરંતુ તે કૃત્ય સ્વાભાવિક રીતેજ રૂઢીને અનુસરીનેજ થયું હોય એવું વાલ્મિકના લખાણપરથી એકંદર ભાસ થાય છે. પાછળથી માત્ર એકજ સ્થળે આ બાબત અર્થે 'અંગદે' 'સુગ્રીવ' પર દૂષણ મૂક્યું છે. વળી કાષ્ઠ ઘર્ષણથી અગ્નિ ઉત્પન્ન કરવાનો ચાલ પણ તે સમયે અતિ પ્રચારમાં હતો. અને આ વિષય રામાયણમાં વારંવાર ઉપયુક્ત હોવાના ઉલ્લેખોમાંનો એકજ અત્રે ઉતારીએ છીએ. જટાયુના પ્રેતને અગ્નિદાહ કરવા રામે કાષ્ટ ઘર્ષણથી અગ્નિ ઉત્પન્ન કર્યું હતું વિગેરે.

(૩) અયો૦ સ૦ ૫૨ના અંતીમ વિભાગમાં સંધ્યા કાળે ચાર મૃગનો શિકાર કરી ત્રણેએ (રામ, લક્ષ્મણ ને સીતાએ તેનું) ભોજન કર્યું. આમાંનું આમ્યપણું પણ રામાયણનું પ્રાચીનત્વ દર્શાવે છે. (૪) જાતિબંધ તે સમે જરા કડકજ હતું એમ કેટલાકનું કહેવું છે. શુદ્ર સંબંધી કડકપણું જરા વિશેષ હતું એવું ઘણું કરીને 'શંબુકની કથા' ઉપરથી કહી શકાય. પરંતુ અનાર્યોથી અધિક દ્વેષ હોવાનું અમારા મત પ્રમાણે અતિ પૂરાણત્વ દર્શક છે. પાછળથી જેમ જેમ આ બંને જાતિઓમાં વૈરાગ્નિ કાલ વસાત્ કમી થતું ગયું તેમ તેમ તેઓમાં પરસ્પર સહાનુભૂતિ ઉત્પન્ન થતી ગઇ. આ ઉપરથી પણ રામાયણમાં આર્ય-અનાર્ય જાતિમાં જેટલું ભિન્નત્વ મળી આવશે તેટલું તેના પ્રાચીનત્વને વધારે પોષનારજ થશે. ઉપર્યુક્ત નિરનિરાળા કારણથી પૂર્વે કહેલો રામાયણનો કાલ-અર્થાત્ ખ્રિસ્તિ શક પૂર્વે ૨૦૦૦ થી ૩૦૦૦ વર્ષ પર્યંત એજ પ્રમાણ સિધ્ધ છે એમ કહેવામાં હવે કાંઇ હરકત જેવું નથી.

व्याकरणनी भूलो.

આ શિવાય રામાયણમાં વ્યાકરણની ભૂલો પણ ઘણીજ છે. જેમાંની થોડીક વિષે દિગ્દર્શન કરીએ છીએઃ— અરણ્યકાંડ સર્ગ ૧૩ શ્લોક ૧૭ માં '**ब्रवीमि**' ને બદલે '**ब्रमि**' છે. અ૦ સ૦ શ્લો૦ ૨માં **पक्षिणम्** ન બદલે **पक्षि** રૂપ યોજીઆ છે. કિષ્કિં૦ સ૦ ૧ શ્લોક ૨૨૫ માં **त्यज** ને સ્થાને **त्यज्य**. સુંદર૦ સ૦ ૧૬

पतिपत्नि संवाद
अथवा
श्यामानी प्रतिज्ञा.

કલત્તામાં, આવેલા હેરીસન રોડપરના એક વિશાળ બંગલામાં બીજે માળના દિવાનખાનામાં એક સ્ત્રી અને એક પુરૂષ હિંચકા પર બેઠાં બેઠાં કાંઇ વાતો કરતાં હતાં, વાચકો ચાલો આપણે પણ ત્યાં જઈએ અને એ પ્રેમી જોડા વચ્ચે થતી વાત ચીત સાંભળીએ.

ત્રિલોકનાથે કહ્યું " વ્હાલી આવતી કાલે દરજીને બોલાવીને ત્હારાં તથા લીલાનાં કપડાં શીવડાવી લેજે નહિનો બાહર પડી રહેવાથી કપડાં મેલાં થઇ જશે. સમજી. '

શ્યામાએ કહ્યું " હાજી હા. સમજી પણ હું એવા જાડાં કપડાં કદી પણ પહેરીશ નહિં મ્હને તો વિલાયતી ફેશનેબલ કપડાં લાવી આપો. આવાં જાડાં કોણ પહેરે."

ત્રીલોકનાથ બોલ્યા, " વ્હાલી હું દેશી કપડાં પહેરૂં છું તો. મ્હને તો કાંઇ ખરાબ નથી લાગતાં, યુરોપીયન લોકો પોતાના દેશને કેવું ઉત્તેજન આપે છે. એ લોકોને માટે ખાવાનું પણ ખાસ વિલાયતથી જ આવે છે, તો આપણે શા માટે આપણા દેશનું અભિમાન ન રાખવું, દેશી માલને ઉત્તેજન આપવું એજ આપણો ધર્મ છે. માટે હું તો કદીપણ વિલાયતી માલ લાવીશ નહિં."

શ્યામાએ કહ્યું "બળ્યો ત્હમારો દેશ, ત્હમારૂં શરિર તો જાડું અને મજબૂત છે માટે તમને તો દેશી કપડાં ન ખુંચે પણ હમારૂં શરિર કોમળ છે માટે હમને તો ખુંચે. શું ? ગુલાબના ફુલ જેવી મ્હારી છોકરી આવાં જાડાં ગોદડાં ઓઢે. આવાં જાડાં કપડાં પહેરીને બહાર ફરવા પણ જવાય કે ? કોઇ ચાર માણસો જુવે તો મ્હારા પોઝીશનમાં વાંધો આવે તેનો કાંઇ વિચાર કર્યો. માટે મહેરબાની કરીને ખાસ માનચેષ્ટર અને ઇગ્લાંડનોંજ બનેલો માલ લાવશો તોજ હું પહેરીશ નહિ તો તમને બોયકોટ કરવા પડશે: ધ્યાનમાં રાખજો."

ત્રીલોકનાથ બોલ્યા. "શ્યામા આશું બોલો છો. તમારા જેવી સાધ્વી સ્ત્રીઓના મૂખથી દેશને અપમાન થતા શબ્દો સાંભળી મ્હારૂં કલેજું બળે છે. ગઈ કાલેજ મેં મ્હારી કલણમાં નવો કાયદો કાઢયો છે કે કોઇએ વિલાયતી માલને લેવો નહિં અને જે કોઇ લેશે તેનો રીતસર ન્યાય થશે માટે મ્હારાજ બોલેલાં શબ્દોને હું પાછો ફેરવી શકું ? ત્હારે દેશી કપડાં પહેરવાં હોય તો પહેર નહિ તો ઉઘાડી ફરજે પણ મ્હારાથી તો વિલાયતી માલ નહિ લવાય શ્યામાએ કહ્યું નાથ ત્હમે ઘરમાં સ્વદેશી શાકર ખાવાની પ્રતિજ્ઞા કરી તેમાં મેં ઉત્સાહથી ભાગ લીધો હતો કે નહિં? પણ કપડાની બાબતમાં તો નહિં બને મ્હારી બ્હેનપણીઓ કેવાં ઝીણાં કપડાં પહેરે છે અને હું હિંદુસ્તાનમાં બનેલાં જાડાં ગોદડાં ઓઢું ત્હમારી પાંસે આટલા પૈસા છતાં હમારી આવીજ દશા ? બહાર નીકળતાં લોકો કેવો તિરસ્કાર કરે એનો વિચાર કર્યો કે નાહકના દેશી દેશી દેશી કરીને જ બુમો પાડો છો."

ત્રીલોકનાથ બોલ્યા, "શ્યામા ત્હને ખબર છે કે હું સરકારી વકીલ છું એટલે ઘણા બંગાલીઓ તો મ્હારા પર ગુસ્સે છે. તેમાં વળી હું વિલાયતી માલને ઉત્તેજન આપું એટલે તુંજ કહે જોઉં કે માણસો મારે વિષે શું ધારે પરદેશી માલ ચાર દિવસ ચાલે એવો ઝીણો. આખું અંગ દેખાય જેથી આપણી આબરૂ પણ ન સચવાય એવા વિલાયતી માલને શું કરે ?

લુગડાં જાડાં તોય માડીનાં તેથી લાજ ઢંકાય
પારકાં લુગડાં પાતળાં એથી નાગું અંગ દેખાય

શ્યામાએ કહ્યું. "કબુલ છે. પણ આપણા દેશમાં એવો સારો માલ કયાં બને છે. હજુ દેશી વેપારીઓ દગો કરવાનું તો ભૂલ્યા નથી. આપણા બંગાલીઓએ દેશી માલ વાપરવાની દ્રઢ પ્રતિજ્ઞા કરી અને અમદાવાદની મીલવાળાને કાપડનો ઓડર આપ્યો ત્યારે અમદાવાદના મીલ માલીકોએ કાપડમાં દગો કર્યો, એ કેમ ભૂલી જાવ છો. વળી ગઇ કાલેજ બંગવાસીમાં એક લખ આવ્યો હતો તેમાં મ્હોટા અક્ષરે સ્વદેશીને નામે લુંટારો એ નામનો આર્ટીકલ વાંચ્યો તેમાં લખ્યું હતું કે મુંબઇમાં સી. પી. ટેન્કરોડપર મણીલાલ ત્રિવેદી લાઠીવાળાએ સ્વદેશીને બદલે લોકોને વિલાયતી સાકર આપી કહો સ્વદેશીના ઉપાસકોમાં જોઇએ તેટલી પ્રમાણિકતા કયાં

ત્રીલોકનાથ બોલ્યા, "શ્યામા એ હું જાણું છું પણ બધા વેપારીઓ કાંઇ એવાં હોતા નથી તમે મને સહાય થાવ તોજ મ્હારી પુરી ફતેહ છે. દરેક કામમાં પુરૂષ એકલો પાર પડી શકતો નથી. માટે સ્ત્રીઓએ પુરૂષને મદદ કરવીજ જોઇએ એ શાસ્ત્રના પ્રમાણને માન આપી ત્હમે મ્હારા વિચારને મળતાં થાવ આપણા વિચાર એક થાય તો આપણે બોયકોટ ઉથી એક નવીન પેપર કહાડી બંગાળાને તથા આખા હિન્દુસ્થાનને જગાડીએ કેમ ત્હમારો શું વિચાર છે?"

શ્યામાએ કહ્યું. "કબુલ છે વ્હાલા કબુલ છે પણ આપણા દેશમાં સ્વદેશના કામમાં આગળ પડતી કે મુખ્ય સ્ત્રિઓ કઇ કઇ છે તે જણાવો એટલે હું તમારા વિચારને આધીન થવા તેયાર છું."

ત્રીલોકનાથ બોલ્યા, "સાંભળ સરલા દેવી ચૌધરાણી, સ્વર્ણકુમારી દેવી, સરલાસુંદરી સિંહ સરોજની ઘોસ, અને સુપ્રભાત માસીકનાં તંત્રી કુમુદની મિત્ર એ શીવાય બીજી ઘણી છે હમણા થોડા વખત પર આપણી સરકારે પંજાબ કેસરી લાલા લજપત રાયને ૧૮૧૮ ના કાયદાના આધારે દેશપાર કર્યા, તે વખતે પારીસમાં રહેતી એક ઇન્ડીયન પારસી બાનુએ દિલગીરી દર્શાવવા જાહેર સભા ભરી હતી અને એ સભામાં એજ બાઇએ અસરકારક ભાશણ કર્યું હતું તેમ મદ્રાસમાં પણ એવીજ એક બાઇ છે જેનું નામ સરોજની નાયડુ છે શ્યામાએ કહ્યું વ્હાલા પેલી દેશ ભક્ત પારસી બાનુનુ નામ તો જણાવો કે જે ઇંગ્લંડમાં છે."

ત્રીલોકનાથ બોલ્યા. "સાંભળો એ મહાન બાઇનું નામ ભીખી બાઇ રૂસ્તમજી કે આર કામા છે. હિંદુસ્થાનનો ઇતિહાસ જોતાં માલમ પડે છે કે ભારતમાં સ્ત્રીઓએ કેવાં મહાન કાર્યો કર્યાં છે. જ્યાં સુધી સ્ત્રીઓ સ્વદેશીની રક્ષક નહિ બને ત્યાં સુધી ભારતને ઉન્નતિના શિખર પર ચડતાં બહુજ વાર લાગશે." વાંચકો આટલા ઉપદેશથી શ્યામાનું મન પવિત્ર થઇ ગયું થોડા વારે શ્યામાએ હાથમાં પાણી લઇને સૂર્ય અને પોતાના પતિની સમક્ષ બેસી પ્રતિજ્ઞા કરી.

શ્યામાએ કહ્યું. "વ્હાલા જ્યાં સુધી આ ભારતની પવિત્ર ભૂમિપર શ્યામા જીવતી રહેશે. ત્યાં સુધી પરદેશી માલને કદી પણ ઉત્તેજન આપીશે નહિં નાથ. આજથી સ્વદેશી અને સ્વતંત્રતા દેવીની ભક્તિ કરી આપણા કુટુંબની કિર્તીને અમર કરીશ. મ્હારી બ્હેનપણીઓ જે પરદેશી માલમાંજ મોજ માને છે તેને સ્વદેશીનો ઉપદેશ કરી સ્વદેશીજ બનાવીશ. આજથી ઘરમાંની બાકી રહેલી વિલાયતી વસ્તુને તિલાંજલી આપી સ્વદેશીનો સત્કાર કરીશ. મ્હારા અંતઃકરણમાં વન્દેમાતરમ મહામંત્રને કોતરી રાખીશ. ફુરસદના વખતે સ્વદેશભક્તિનાંજ પુસ્તકો વાંચીશ.

ત્રીલોકનાથ બોલ્યા. 'શ્યામા ત્હારી ભિષ્મપ્રતિજ્ઞા સાંભળી હું ખુશી થયો છું શાબાશ છે વ્હાલી શાબાશ છે. ત્હારી સાથે માથું દુખાડયું તેનું ફળ તો તે સારૂજ ચખાડયું ધન્ય છે. ત્હારી બુદ્ધિને એટલાં માંજ દાદર ખખડયો શ્યામા હિંચકાપરથી ઉઠીને જોવા ગઇ તો બાબુ મહાશયના ખાસ મિત્ર આનંદ મોહન ઘોસને આવતાં જોયા એટલે શ્યામા હિંચકાની પાસે પડેલી ઇઝીચેરપર બેઠી. અને આનંદ મોહન ઘોસ, હિંચકાપર બેઠા પછી થોડીક વારે બોલ્યા.

આનંદ મોહન કહે. "બાબુજી આજે સભામાં આવો છો?"

ત્રીલોકનાથ બોલ્યા. "આજે શું છે? કોનું ભાશણ છે? અને આજની સભાના પ્રમુખ કોણ છે?

આનંદ મોહન બોલ્યા, "આજની સભાના પ્રમુખ સ્થાને અમૃત બજાર પત્રિકાવાળા બાબુ મોતીલાલ ઘોસ બીરાજનાર છે. અને ભાષણનો વિષય "સ્વદેશી શું કરી શકે?" તે ઉપર અરવિંદ બાબુ બોલવાના છે.

ત્રીલોકનાથ બોલ્યા. "હા. હા. આવું છું બેસો જરા કપડાં પહેરૂં થોડીક વારમાં બાબુ ત્રીલોકનાથ તથા એની ધર્મ પત્નિ શ્યામા. સ્વદેશી પોશાકમાં સજ થઇ આવેલા બાબુ આનંદ મોહન ઘોસની સાથે સ્વદેશી સભામાં ભાગ લેવા ગયાં આજેજ સ્વદેશીની પ્રતિજ્ઞા લીધેલ શ્યામાએ તે નવાજ નેમમાં સભામાં સ્વદેશી ઉપર જે ભાષણ આપ્યું તે જોઇ બાબુ ત્રીલોકનાથ પણ અજબ થયા અને બીજે દિવસે દરેક બંગાલી છાપાંમાં તે મીટીંગનો રીપોર્ટ આવ્યો તેમાંના ઘણાકે તો તેનું હેડીંગજ લખેલું હતું.

'સ્ત્રિની દેશભક્તિ અને શ્યામાની પ્રતિજ્ઞા.'

માતૃ સંતાન.
દીનાનાથ વ્યાસ.

परमार्थी विल्बर फोर्स.
(૨)

ઇંગ્લંડના એ ભયંકર પાપનો ઘડો ભરાઇ જતાં કેટલાક મહાત્માઓનાં હૃદય પીગળી ગયાં. શાર્પ, વિલ્બર ફોર્સ, ક્રેથમ, ઓમસ્ટન, આદિ મહાપુરૂષોએ, સ્વદેશ અને સ્વજાતિના, એ મહા કઠિન પાપનું પ્રાયશ્ચિત કરવાનું બીડું ઝડપ્યું. વિશ્વપ્રેમી મહાપુરૂષોજ એવું કઠિન વ્રત ધારણ કરી શકે છે. ઉપરોકત મહાત્માઓએ પ્રતિજ્ઞા લીધી કે ગમે તેમ થઇ જાય તો પણ ઇંગ્લંડમાંથી ગુલામીનો વેપાર બંધ કરાવી, થયેલાં પાપનું પ્રાયશ્ચિત કરવામાં આવશે." મહાપુરૂષ વિલ્બર ફોર્સ, આ મહામંડળનો મુખ્ય નાયક નક્કી થયો. એ પવિત્ર અને પરમાર્થિક કામ કરવામાંજ વિલ્બર ફોર્સનું બધું જીવન પુરૂં થયું. આ સ્થળે તે મહાત્માની જીંદગીની કાંઇક બીના પ્રકટ કરીશું.

એ મહાત્માએ ઇ૦ સ૦ ૧૭૫૮ની શરદ ઋતુમાં, હોલ નગરમાં જન્મ લીધો હતો. દશ વરસની ઉમ્મરમાં પિતા મરણ પામ્યા. કાકાએ તેનું લાલન પાલન કર્યું. ૨૧ વરસની ઉમ્મરમાં તેણે કોલેજ છોડી દીધી અને હોલ શેહેર તરફથી પાર્લામેન્ટનો મેમ્બર થયો. કેમ્બ્રીજની યુનિવર્સિટીમાં વિદ્યાભ્યાસ કરતો હતો તે વખતે ત્યાંના મંત્રી મી. પિટ સાથે તેને મિત્રતા ઘણી થઇ ગઇ હતી. વિલ્બર ફોર્સની સ્વભાવિક પ્રતિભા ધીમે ધીમે વધતી ગઇ. તેની વિલક્ષણ સાધુતા, વાકચાતુરી પ્રસિદ્ધ થઇ. તેથી હાઉસ-ઑફ કૉમન્સમા તેની પ્રતિષ્ઠા દિનપર દિન વધવા લાગી. કાયદાના સુધારા કરવામાં તે મી. પિટનો જમણો હાથ થઇ પડયો.

ઇ. સ. ૧૭૮૭ માં ગુલામી વેપાર તરફ ત્હેનું ચિત વળ્યું. તે વખતથી તે મરતાં સુધી વિલ્બર ફોર્સ એજ કલંકિત વેપારનું દમન કરવાના કામ માટે સન્યાસી થઇ રહ્યો. સુખ, દુઃખ અને સૌભાગ્યની આશા ત્યાગ કરી. જાગ્રત અને નિદ્રાવસ્થામાં, ઘરમાં અને બહાર, દરેક સમયે તેને તેજ ચિંતા થયા કરતી હતી કે કેવી રીતે ઇંગ્લંડને એ કલંકમાંથી મુકત કરી શકાય? અને કેવી રીતે ગુલામી વેપાર બંધ પાડી શકાય? તેણે જોયું કે ગુલામોને વેચવાનો વેપાર, એ ઇંગ્લંડની મળ રહિત, ઉજળી કીર્તિમાં એક મ્હોટા કલંક સમાન છે. જ્યાં સુધી એ વેપાર રહેશે ત્યાં સુધી ઇંગ્લંડ, પોતાને સ્વતંત્રતા પ્રીય કહેતાં સંસારની સ્હામુ હાસ્યને પાત્ર થશે. અસંખ્ય ગુલામો વેપાર કરનાર વેપારીઓએ અસંખ્ય પૈસા ખર્ચીને લાખો ગુલામોને ખરિદી રાખ્યા છે. તેઓ પોતાની મેહેનત વડે અતુલ સમ્પત્તિના માલેક થયા છે. એ લોકોને, એવા લાભદાયક વેપાર કરતાં, કેવી રીતે રોકી શકું? મ્હારા દેશી બંધુઓને કેવા રીતે એક ભયંકર પાપમાંથી છોડાવી શકું? મ્હારા દેશનું એક અમાર્જનીય કલંક કેવી રીતે ધોઇ શકું?" આ ચિન્તામાં તે દુર્બળ થઇ ગયો છતા પણ મહાપુરૂષ વિલ્બર ફોરસે પોતાનો સંકલ્પ છોડયો નહિં. પોતાનું કામ કેવી કેવી સાધનાઓ વડે પુરૂં કરવું તે રસ્તાઓ નહિં જાણવાથીજ તેણે પોતાનું જીવન ઉત્સર્ગ કરી દીધું. એકાગ્ર ચિન્તવડે, દ્રઢતા પૂર્વક તે પોતાની કઠોર તપસ્યામાં નિમગ્ન થયો હતો. તેણે પોતાના સમયની તપસ્યા માં જે ધૈર્ય, જે સુક્ષ્મ દર્શિતા અને સત્-ઉત્સાહ બતાવ્યો છે તેના ઉપર ઇંગલેન્ડ આજે પણ વિસ્મિત અને મુગ્ધ થઇ રહ્યું છે.

ઇ૦ સ૦ ૧૭૮૯ માં, વિલ્બર ફોર્સે, ગુલામી વેપાર બંધ કરાવવાનો ખરડો, પેહેલવેહેલાં, પાર્લામેન્ટમાં રજુ કર્યો. પરંતુ તે ઉડી ગયો! છતાં પણ તેણે તે કામ છોડયું નહિં. વારં વાર જુદી જુદી દલીલો બતાવીને અને ગુલામોનાં દુઃખની કહાણીઓ રજુ કરીને પોતાનો ઠરાવ પાર્લામેન્ટમાં રજુ કરતો. અને વારંવાર તે ઠરાવ ઉડી જતો! તે વખતના પાર્લામેન્ટના મેમ્બરો મહાત્મા વિલ્બર ફોર્સની વાકચતુરીથી મુગ્ધ થયા હતા, તેમનાં હૃદય પીગળી જતાં હતાં છતાં પણ જેઓ સ્વાર્થના દાસ છે, તેઓ પરમાર્થની વાતને બાજુએ મુકે છે! જેઓ પક્ષપાતી છે તેઓ ધર્મ કે ન્યાયને બાજુએ મુકે છે! સાધુ વિલ્બર ફોર્સ વિશ્વ પ્રેમી હતો. વિશ્વ પ્રેમીનું મન ડગમગતું નથી કે નિરાશાથી બ્હીતું નથી. તેમનું મન હમેશાં લક્ષ્ય બિન્દુને વળગી રહેછે. એવા સાધુ પુરૂષોનું મન, હિમાલય પર્વતની પેઠે અટલ અચલ-ટટાર ઉભું રહીને વિપત્તિઓનાં મોજાં સહન કરે છે. વિલ્બર ફોર્સના ઠરાવ દર વર્ષે "ગાંડા માણસના

સાહેબને બંગલે પહોંચતાંજ સિપાહી તરત તેને અંદર લઇ ગયો. સાહેબ ઇઝીચેર ઉપર પડયા પડયા ચીરૂટ પીતા હતા. નટવર બાબુ સલામી લઇ, સિપાહીએ ત્હામે મૂકી આપેલી ખુરશી ઉપર બેઠા, સિપાહી બાહર ચાલ્યો ગયો, પછી સાહેબ બોલ્યાઃ—"બાબુસાબ તમારા ઉપર એક કામનો ભાર સોંપવાનો છે. તમારી કામ કરવાની હુશિઆરીથી ગવર્નમેન્ટ તમારા ઉપર બહુજ ખુશી છે, તેથીજ આ અગત્યનું કામ તમારે હાથે સોંપવાનો વિચાર કર્યો છે,"

નટવર બાબુ તો ગળીને નરમ ઘી જેવા થઇ ગયા. આનંદથી શરીર એવું ફૂલી ગયુ, કે ડગલાનાં બટન કે સીવણ તુટી નવો ખરચ ન આવી પડયો એજ અજાયબી ખુદ ગવર્નમેન્ટ તેનાં કામ-અરે તેની હુશીઆરીથી તેના ઉપર પ્રસન્ન ? અરે કોઇ તેને તોળી તો જૂઓ, તેઓ ફૂલેલાં ફૂલથી વધારે નહીં થાય. આ વખતે તેઓ વાળીએ તોળાએલા ઠાકોરજીથી પણ સરસાઇ કરે તેમ છે. ઠાકોરજી ગંગાબાઇની સ્તુતિથી હલકા થઇ સવાવાલની વાળીએ તોળાયા હતા. પણ નટવર બાબુ સાહેબની સ્તુતિથી ફૂલથીએ હલકા થયા છે. પરંતુ આ આનંદને બાહર ન પડવા દેતાં હૃદયની ભાવનાને હૃદયમાંજ દબાવી વિનિત ભાવે હાથ જોડી બોલ્યાઃ—"હજુર એ સર્વ આપનીજ મ્હેરબાનીનું ફળ છે. નહીં તો આ ગુલામની શકિત શું ?" પોલિસની નોકરીમાં રહ્યા પછી નટવર બાબુ સંસારમાં કદી આવું સાચું બોલ્યા હતા કે નહીં તેની હમને ખબર નથીઃ—"હજુરનો હુકમ બજાવવા ગુલામ ઉભે પગે તૈયાર છે, બોલ્યા સાથેજ કામ થયું સમજો."

"મને વિશ્વાસ છે." મંદમંદ હાસ્ય કરતા સાહેબ બોલ્યાઃ—"તમે વિશ્વાસુ અને રાજભકત કામદાર છો તેથીજ તમને એ કામ સોંપવાનો વિચાર કર્યો છે અને મારો વિશ્વાસ છે કે તમારા વિના બીજાથી એ કામ થઇ પણ શકે નહીં."

આ શબ્દ ઉપર જો નટવર બાબુને કોઇ જીવ આપવાનું કહે તો તેય ખુશીથી આપી દેય. અયોગ્ય, નાલાયક, કાલાઆદમી હિન્દુને આવું સર્ટીફીકેટ! પોતાના સ્વદેશી બંધુઓ સાથેનું નાલાયકનું કલંક ટાળતાં નટવરબાબુ ન બનવાનું પણ બનાવી શકે છે. વાચક આ સર્ટીફીકેટ માત્ર નટવરબાબુનેજ નહીં પણ તને પણ અભિમાન લેવા જોગું છે. જો Wanted જાહેર ખબર વાંચી કયાંય નોકરીની અરજી કરે તો સાથે સાથે સર્ટીફિકેટ તરીકે બીડી દેજે.

"જી. એ આપ આપનાંજ વખાણ કરો છો." વધારે નમ્રતાથી, વધારે વિનિત ભાવે, વધારે ઝીણી ગદગદ કંઠે નટવર બાબુ બોલ્યાઃ—"પણ તે કામ શું છે ?"

"તમારી કાર્ય કુશળતા તરફ જોતાં કાંઇ અઘરૂં નથી." સોનેરી બાલવાળાં માથાની વચમાં પડી ગએલી ટાલ ઉપર હાથ ફેરવતા સાહેબ બોલ્યાઃ—"પણ હા કામ જરા અઘરૂં છે. સાંભળ્યું છે કે બેહરામગંજમાં સ્વદેશીનો બહુજ ઉત્પાત ચાલી રહ્યો છે. સ્કુલના વિદ્યાર્થીઓ તથા કામકાજ વિનાના જુવાનિઆઓના જુલમથી તે ગામના વેપારીઓ ત્રાહે ત્રાહે પોકારી રહ્યા છે, તો આપણી ફરજ છે કે તેઓને તે બેઆઇની જુલમથી બચાવવા. નહિંતો પછી વાઘ બકરી એક આરે પાણી પીનાર બ્રીટીશ રાજ્ય ઉપર એ એક કલંકજ કહેવાય. જો કે ત્યાં બીજા ઇન્સપેકટરો છે પણ કુછ કામના નહિ. જેમ બને તેમ જલદી એ જુલમને દાબી દેવો જોઇએ અને તે તોફાનીઓના કેટલાક આગેવાનોને પકડી સખત ખબર લેવી જોઇએ ત્યારેજ ગામમાં શાંતિ ફેલાશે."

"તેમાં તે શું મોટી વાત છે." દારોગા સાહેબે ઉત્સાહ પૂર્વક જવાબ આપ્યોઃ—"હજૂર ફકત એક મહિનામાંજ તેનો બંદોબસ્ત કરી આપું તો કેમ ?"

"તમારી હુશીયારીને યોગ્યજ જવાબ છે." શ્વેતમુકતાવત્ દંતપંકિતને વિકસિત કરી સાહેબ

બોલ્યાઃ—" હું માનું છું અને તે વિશ્વાસથી તો આ કામ તમને સોંપવામાં આવે છે. બોયકોટનો તોફાની પવન નાબુદ થવો જોઇએ કે પછી જૂઓ તમે સ્પેશીયલ ઇન્સપેક્ટર બનીજ ચૂકયા છો. કમીશનર સાહેબે પોતે તમારી હુશિયારી માટે ગવર્નમેન્ટ ઉપર લખ્યું છે એટલે આ કામ સારી રીતે પાર ઉતરે તો તમે નવાં માન અકરામની ટીપમાં રાવ બહાદુર થાવ તેમાં પણ અજાયબી નહીં.

વધામણી ઉપર વધામણી આટલી બધી ખુશ ખબર એક સાથે. પોતાની કાર્ય કુશળતાનું સર્ટીફીકેટ, અધિકાર વધવાનો સુસંવાદ અને વળી સાથે સાથે રાવબહાદુરનો ઇલ્કાબ, નટવર બાબુ જરૂર આજે કોઈ સારાં માણસનું મોહું જોઇ ઉઠયા છે. શબ્દોએ કાનમાં પેસી રૂપ પકડયું. ભેજાંએ છબી ચીતારી નજર સ્હામે ઉભી કરી, તે મનોહર છબી પહેલાં ઝાંખી પછી જરા પરિષ્કાર થઇ નેત્રો સ્હામે તરવા લાગી. હૃદયનો આનંદ અનુભવવો એ હૃદયનુંજ કામ છે. તેનું વર્ણન કરવા ભાષામાં શબ્દ નથી. તેથીજ તે વિષયમાં હમે ન બોલ્યામાં નવગુણ માન્યા છે.

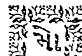
પોલિસની વાત ચિતો કેટલીક ખાનગી ગણાય છે માટે તેની દરેક વાત ચીત જાણવાનો વાચક કે લેખકને હક નથી માટે હે વાચક આ કેટલીક વાત ચીત આપી છે તેજ બસ છે કે જે ઉપરથી તુ નટવરબાબુની પોતાનીજ—નટવર બાબુનાં—હૃદયની ભાવનાઓ સમજી શકે અને તેથીજ હવે આપણે:—"ત્યાર પછી બીજી કેટલીક અહીં તહીંની તથા જરૂરી કામની વાતો કરી નટવર બાબુ સાહેબને બેવડી સલામ કરી ઘર તરફ ચાલતા થયા" એમ કહી આ પ્રકરણ પૂરૂં કરશું.

* * * * *

એ કહેવાની જરૂરજ નથી કે બીજે દિવસે નટવરબાબુ પોતાની પુત્રી સુકન્યાને લઇ બેહુદામગંજ તરફ રવાના થયા.

પ્રકરણ ૨ જું.

છિદ્રવિના કયાં પેસવું ?

સોરનાં ઇંડાં તે કાંઇ ચીતરવાં પડતાં હશે? બેહુદામગંજનાં પોલિસ રાજ્ય સિંહાસન ઉપર આરોહણ થતાંજ દારોગા સાહેબ નટવરલાલ દત્તનું નામ ચક્રવર્તી રાજ્યકર્ત્તા તરીકે આખાં ગામમાં ફેલાઇ ગયું. અને તેઓનાં શ્રીમુખથી જણાવવાંમાં ન આવ્યા છતાં તેઓ સ્વદેશીનો ઘડો લાડવો કરવા આવ્યા છે એમ ગામનાં દરેક માણસો જાણી ગયાં. પણ તેથી કોઈ ડગ્યુ નહીં. સર્વ ગ્રામવાસીઓ પહેલાં પ્રમાણેજ એક મને, શાંતભાવે, માતૃસેવામાં, સ્વદેશનાં શીલ્પ તથા વાણિજ્યની ઉન્નતિના કાર્યમાં મચી રહ્યા.

દારોગા સાહેબે જોયું કે ગામનાં છૈયાં છોકરાં ઘરડાં બુઢ્ઢાં, સ્ત્રી પુરૂષ, ધની ભીખારી, વેપારી અને ખરીદનાર સર્વ એક મને માતૃસેવા કરી રહ્યાં છે. કોઇ કોઇને પીડતું નથી. કોઇ કોઇની વચમાં આવતું નથી, કોઇ કોઇ વેપારીને કહેતું નથી કે તેં વિલાયતી માલ શા માટે આણ્યો ? તેમજ કોઇ ખરીદનારને ભલામણ કરવી પડતી નથી કે વિલાયતી માલ ન લેવો. સર્વ પોતાની ઇચ્છાથીજ સ્વદેશી માલ ખરીદે છે, કોઇ કોઇના ઉપર દબાણ કરતું નથી. કલકત્તા માફક પિકેટીંગ કે વિલાયતી માલને બોયકોટ કરવા માટે લાંબાં લાંબાં ભાષણોની સભા પણ મળતી નથી. કોઈ સમિતિઓ પણ સ્થપાઇ નથી. જેઓએ અજાણતાં પહેલે વિલાયતી માલ મંગાવ્યો હતો તેઓનો માલ ખરીદનાર ન મળવાથી પડયો પડયો સડે છે. પરંતુ તે માટે વેપારીઓ ચકાર પણ કાઢતા નથી. વિલાતી કપડાં, વિલાતી સાકર, મીઠું,

હસતે હસતે પુછ્યું:—"કેમ દારોગા સાહેબ, આજે આ રક્ષાબંધનને દિવસે વળી આ વરઘોડો કોનો ચઢયો છે ?"

"જણાવતાં દિલગીરી ઉપજે છે રમેશ બાબુ" નટવરબાબુએ નાટકી ફેશનના હાવભાવથી દ્રવતાં હૃદયની નકલથી દિલસોજી બતાવતા હોય તેમ કહ્યું:-'તમારા વિરૂધ્ધ એક ભયંકર ફરીયાદ કરવામાં આવી છે તેથી હું આપને પકડવાનેજ નીકળ્યો છું."

"ગુનહો શો ?" રમેશબાબુએ અજાયબીથી પૂછ્યું.

"તે હું હમણાં જણાવી શકતો નથી." દારોગાસાહેબ બોલ્યા:—"હમણાં તો એટલુંજ જણાવું છું કે તમે મારા કેદી છો."

"ગુનહો શું છે તે જાણ્યા પહેલાં હું તાબે કેવી રીતે થઇ શકું ? કંઇ નહિ તો ગીરફતારી વારંટ પણ દેખાડવોજ જોઇએ, કાયદા વિનાનું-અન્યાયનું કામ માણસો ચલાવી લઇ શકે નહીં. એ પહેલે જાણવાની જરૂર છે કે ફરીયાદી કોણ છે."

"એ કાયદાની વાત કોરટમાં કરજો. અહીં તો તમારે મારા હુકમને તાબે થવુંજ પડશે. દરેક વાતો જણાવવાને કાંઇ પોલીસ બંધાએલી નથી, માટે ઝાઝી ગડબડાટ ન કરતાં શરણે થાવ."

રમેશે ગંભીરતા પૂર્વક કેટલોક વખત વિચાર કર્યો, ત્યાર પછી આનંદ પૂર્વક જવાબ આપ્યો:—"હું તમારા હુકમને માથે ઉઠાવું છું. પરંતુ તમે મને બંદી કરો તે પહેલાં હમે તમને બંદીવાન કરવા આવ્યા છીએ. માટે પહેલાં હમે તમને બાંધીએ."

દારોગા સાહેબ ચમકી ઉઠયા, વ્યાકુલ ભાવે કોન્સટેબલોના મોઢાં તરફ જોયું, ત્યાર પછી દઢતા વ્યંજક સ્વરથી કહ્યું:—"એ મશ્કરી જવાદો. સાથે આવોછો કે નહીં તે બોલો."

"હઠ્ઠા બળી ગઇ છે કે મશ્કરી કરે." રમેશે હસતે હસતે જવાબ આપ્યો:—"ખરેખર હું તમારી સાથે આવીશ. પરંતુ તે પહેલાં હમારે હમારી ફરજ પણ બજાવવી જોઇએ."

આટલું બોલતે બોલતે તો રમેશચન્દ્રે એક પીળા રંગની રેશમની રાખડી બાહર કાઢી અને દારોગાસાહેબનો હાથ પકડી બોલ્યો:-"બંગાલના સ્મરણિય દિવસે પવિત્રમંત્રોથી મજબુત થએલી આ પવિત્ર રક્ષાથી હું તમને બાંધું છું." અને દારોગા સાહેબ હા ના કરે તે પહેલાં તો તેઓને જમણે હાથે બાંધી દીધી. કે જે વખત બીજા દરેક યુવકોએ 'વંદેમાતરમ્' ની ધ્વનિથી સર્વ રસ્તાઓ ગજાવી મુકયા. બીજા સાથેના દરેક કોન્સટેબલોને પણ છોકરાઓએ રાખડી બાંધી દીધી કે જેઓએ તેમાં કાંઇ પણ વાંધો લીધો નહીં. કારણ કે તેઓ તો ગામનાં દરેક માણસોના સંબંધમાં હતા. અને કોઇ કોઇ દિવસે પાન સોપારી પણ ખાધાં હતાં. એટલે 'ટુકડાનો ખાધો નીચું જુવે' એ કહેવત કંઇ નીરર્થક તો નથીજ.

જુવાનીઆઓની આ ઉદ્ધતાઇથી દારોગા સાહેબ બહુજ ચીઢાયા પણ હવામાં મુકકી મારી તેનો ઉપયોગ શો. થોડાક આછાડા પછાડા મારી તેઓ શાંત થઇ ગયા.

"ભલે હવે પધારો" વન્દેમાતરમની ધ્વનિમાં મસ્ત થએલા છોકરાઓને શાંત કરી રમેશે કહ્યું:-"કહો હવે કયાં જવું છે ? આ ટોળામાં જે કોઇ પણ આપના અપરાધી હોય તેને કહો તે પવિત્ર ન્યાય દેવતાને શરણે થવા તૈયાર છે,"

દારોગાસાહેબ પણ થોડોક વખત વિચારમાં પડી ગયા પછી બોલ્યા:—"હમણાં તમારે બધાને ચોકી ઉપર આવવું પડશે." જુવાનીઆઓએ રમેશના મોઢાં તરફ જોયું, તેણે કંઇક નીશાની કરી, કોઇએ પણ વાંધો ન લીધો. એટલે દારોગા સાહેબ અપરાધીઓને લઇ [illegible] તરફ વળ્યા. તેઓના ચેહરા ઉપર વિજય [illegible] નીકળ્યો હતો.

પ્રકરણ ૪ થું.

સહેજે વાવા બ્રમચારી.

૨ મેશણાણુ તથા છોકરાઓના પકડાયાની વાત વાયુ વેગે આખા ગામમાં ફેલાઇ ગઈ. છોકરાના વડીલો તથા ગામના શાહુકારોનાં ટોળે ટોળાં પોલિસચોકી તરફ દોડયાં. અને વકીલો તેને જામીન ઉપર છોડવાની અરજીઓ તથા અપરાધ જાણવા માટે (કે જેથી પોતે તૈયાર થઇ શકે) નટવરબાબુ પાસે પહોંચ્યા. પરંતુ નટવર બાબુ 'નાછોડ બંદા' છે. તેઓએ કાનમાં પુંભડા ઘાલ્યાં છે. આવો ભયંકર અપરાધ એને તે કંઈ જામીન ઉપર છોડી શકાય? ત્યારે અપરાધ શું? એ જણાવવાની પણ દારોગાસાહેબે ના પાડી. અને દીલસોજી બતાવતા હોય તેમ કહ્યું:—"હું શું કરૂં મહેરબાન. જો કે આ બાબતનું કારણ હું થઇ પડયો તે માટે દીલગીર છું. પરંતુ હવે તો મોટા સાહેબને ખબર મોકલી દીધી એટલે મારાથી કંઇ બને તેમ નથી. મારે માટે—મારા ઉપર ખરાબ લગાડવાની કાંઇ જરૂર નથી કારણ કે હું તો ચીઠ્ઠીનો ચાકર."

નટવરબાબુ કેટલું સાચું બોલ્યા હતા તે પરમાત્મા જાણે પણ હમને ખબર મલી છે કે ત્યારે તો તેઓની ડાયરી પણ તૈયાર થઇ નહોતી.

જે આવ્યા હતા તે સહુ નિરાશ થઇ પાછા ઘેર ગયા. અને દારોગાસાહેબ આ પકડેલા અપરાધીઓ ઉપર સારા પહેરાનો બંદોબસ્ત કરી (કે જેથી આટલી મહેનતે મેળવેલો શિકાર છટકી ના જાય) પોતાના વાસગ્રહમાં પહોંચ્યા.

ઉપર જઇને જુવે છે તો ઘરમાં દેવતા સળગ્યો નથી. ચાહ તૈયાર નથી. ખબર કાઢતાં ઘાટીએ કહ્યું કે:—'આજે તો દેવતા સળગાવાય નહીં' એ સાંભળી દારોગા સાહેબને પગથી તે માથા સુધી આગ લાગી. ક્રોધથી લાલચોળ થઇ બોલ્યા:—"જો દેવતા નહીં થાય તો શું તને કાચો ખાઇશું? ચાલ જલદી દેવતા કર અને મહારાજને જઇને કહે કે આજે કંઇ સારી રસોઇ કરે, ગધેડો કયાંયનો; શું હું પણ ગામનાં મણસો જેવો બેવકુફ છું કે ફોકટનું પેટ બાળું? એ અપવાસ ફપવાસના ઢોંગ વળી મારા ઘરમાં કેવા?"

નોકરે કાંઇ પણ જવાબ આપ્યો નહીં—મનમાં મનમાં પોતાની નવરાશ લુટવા માટે કેટલી ગાળો આપી હશે તે પરમાત્મા જાણે. પરંતુ માલીકને કંઇ પણ જવાબ ન આપતાં ચુપચુપ બાહર ચાલ્યો ગયો, દારોગાસાહેબ નાઇ ધોઈ શયનગૃહ તરફ ગયા. કારણ કે આજે તેણે સુકન્યાની એકવાર પણ ખબર કાઢી નહોતી. દારોગા સાહેબે જોયું કે કન્યા સુકન્યા પથારીમાં પડી પડી રામાયણ વાંચે છે. પિતાને આવેલા જોઇ પુત્રી ઉભી થઇ ગઇ. પરંતુ તેનો ચેહરો આજે મલીન થયેલો કેમ લાગે છે. નટવર બાબુએ જોયું કે ત્યારે પણ સુકન્યાની આંખના ખુણાઓમાં આંસુનાં ટીપાં દેખાતાં હતાં. બાબુએ સ્નેહ પૂર્વક પુછયું:—"કેમ દીકરા; આજે તારૂં મોઢું સુકાઈ કેમ ગયું છે. શું હજુ ભાત નથી ખાધો.' વાંચક ભાતખાઉ બંગાલીના ભાતના પ્રશ્નથી અજબ થતોના.

"બાપુ; આજે તો ભાત નહીં ખાઉં; શરીરે ઠીક નથી." કંપતે તથા કટકતે અવાજે જવાબ મલ્યો.

સુકન્યાનો આવો ભાવ દારોગાસાહેબે કોઈ દિવસ જોયો નહોતો. તેથી ગભરાયા અને વ્યસ્ત ભાવે પૂછયું:—"શું જણાય છે મા? ડાકટરને બોલાવશું?"

"ના ના એવી કાંઇ પણ જરૂર નથી. અજીરણ હશે તે અપવાસ ખેંચી કાઢવાથી પોતાની મેળે ઠીક થઇ જશે." સુકન્યાએ જણાવ્યું એટલામાં દારોગા સાહેબના હાથ ઉપર નજર પડવાથી બોલી:—"તમારે હાથે શું છે બાપુ?"

હાથે બાંધેલી રાખડીને તોડી નાંખી દારોગા સાહેબ બોલ્યાઃ—" કાફરો ક્યાંયના; એ પાજી છોકરાઓનાં તોફાનથી તો પ્રજા ત્રાહે તોબાં માની રહી છે. હીમ્મત તો જુઓ કાફરોની, મારે હાથે રાખડી બાંધી. ઠીક છે, બચ્ચાજી કેટલાક મહિના દળણા દળશો ચામડાં કુટશો એટલે પોતાની મેળે ઠેકાણે આવી જશો."

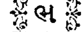
એટલામાં ઘાટીએ આવી ખબર આપી કેઃ— "રસોયાજીને તાવ આવ્યો છે. તેનાથી ઉઠાય તેમ પણ નથી માટે જો રસોઇ કરવી હોય તો હાથો હાથ કરી લો. સગડી સળગાવી મૂકી છે."

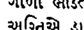
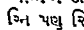
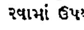
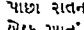
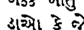
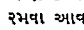
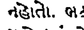
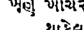
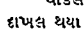
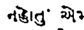
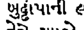
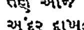
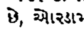
હે કમબખ્ત રસોયાને પણ માંદો પડવાને બીજો દિવસ ન મળ્યો તે આજેજ મળ્યો સુકન્યાને ઠીક નથી એટલે તેને પણ મેહનત કેમ અપાય, સહેજે બાવા બ્રહ્મચારી, દારોગા સાહેબને લાચારીએ અપવાસ કરવાની ફરજ આવી પડી. સગડીમાં સળગેલા કોલસા ક્રોધને પણ તપાવ્યા વિના પોતેજ તપી રાખ થયા.

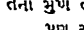
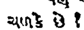
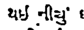
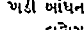
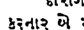
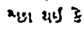
'વાર્યો ન કરે તે હાર્યો કરે' એ કહેવતથી કોણ અજાણ્યું છે. વાચક પોતાથી અથવા તો પારકાથી પણ કોઇ નહીં અને કોઇ પ્રસંગે તે અનુભવમાં આવ્યો હશે અને તે વખતે તેણે ઉપલી કહેવતનો ઉપયોગ પણ કર્યો હશે. કદાચ કોઇ વખતે 'મુખડે લાલ તમાચો મારી મુખડું લાલ રાખોરે' માફક તે કહેવતના પંજામાંથી કોઇ યુક્તિ કાઢી છટકવાનો પણ પ્રયત્ન કર્યો હશે. નટવરબાબુએ પણ તેમજ " આજે તો મારા પેટમાં પણ ઠીક નથી " દરી વખત મારી લીધો. શું કરે. સેહેજે બાવા બ્રહ્મચારી.

પ્રકરણ ૫ મું.

अपकारनो वदलो उपकार,

ભટજી મહારાજ માંદા થઇ ગયા એટલે દારોગા સાહેબ તેને મનમાંને મનમાં ગાળો ભાંડતા ઓફિસમાં પહોચ્યા પેટમાં. પ્રકટેલા અગ્નિએ ડાયરી લખવામાં સારી મદદ કરી. તે ક્રોધાગ્નિ પણ રિપોર્ટ લખવામાં વધારે તેજી શબ્દો વાપરવામાં ઉપયોગી થઇ પડયો. તે બધુ કામ આટોપી પાછા રાતના નવ વાગે ઘેર આવ્યા. આજે તેનું બેઠક ખાતું ઉજ્જડ હતું. ગામના કામ વિનાના ઘરડાઓ કે જે દરરોજ દારોગાસાહેબ જોડે પાનાં રમવા આવતા હતા તેમાંનો કોઇ પણ આજે આવ્યો નહોતો. ભટજી તો માંદાજ હતા અને નોકર ક્યાંક ખુણે ખાંચરે ભરાઇ બેઠો હતો.

થાકેલા પાકેલા દારોગા સાહેબ અંતઃપુરમાં દાખલ થયા કારણ કે આજે સુકન્યાના શરીરે ઠીક નહોતું એમ જોઇનેજ તેઓ બાહર ગયા હતા. બુઢ્ઢાપાની લાકડી આંધળાની આંખ એકની એક પુત્રી તેણે આજે આખા દીવસમાં પાણી પણ પીધું નહતું. અંદર દાખલ થતાંજ તેઓએ જોયું કે સુકન્યા ઉંઘે છે, ઓરડામાંનો ઝાંખો દીવો તેનાં મ્લાન મુખ ઉપર નાચે છે; અને હૃદયની વાતો કહે છે નટવર બાબુ તેના મુખ તરફ જોઇ રહ્યા.

પણ આશું !? સુકન્યાને જમણે હાથે આશું ચળકે છે ? કંઇક બાંધ્યું છે, દારોગા સાહેબ અજાણ થઇ નીચું ઘાલી જોવા લાગ્યા. હેં !! તેને હાથે રાખડી બાંધનાર કોણ !!

દારોગાસાહેબના ઘરમાં સ્વદેશી ? એ હીંમત કરનાર બે માથાંવાળો કોણ ? દારોગા સાહેબને ઇચ્છા થઇ કે કન્યાને જગાડી, તેને સર્વ બાબત પૂછી,

(અપૂર્ણ)

हरिहर

આજકાલ કેટલેક ઠેકાણે અમારાજ નામને મળતું નામ અને અમારી દવાને લગતું
નામ રાખી બેઠેલા હોવાથી લોકો ભુલાવામાં પડીજાય છે માટે આથી જાહેર
કરવાનું કે ડા૦ ઇચ્છાપોરીઆનું જુનું અને જાણીતું દવાખાનું
લુહાર ચાલીમાં છે. હમારી બીજી શાખા છેજ નહીં
એ ધ્યાનમાં રાખવું.

બચ્ચાંઓને ખરી તંદરોસ્તી આપનારૂં.

બાળઅમૃત.

આ દવા ઘણી જાતની દેશી વનસ્પતીઓનો અરક બનાવી સરબતનાં રૂપમાં બનાવેલું છે. એનો ઉપયોગ કરવાથી બાળકોના જુના ને બારીક **તાવો** અજીરણથી થતા **ઝાડા, પેટની કબજીયેત, મરડો, અતીસાર, લોહીનું પડવું, દાંત,** આવતાં થતી બીમારીઓ. **ઉપલીયું, આંકડીનું દરદ, અતીશય રડવું, ખાંસી, હાંફણ, શશણી,** વિગેરે બચ્ચાંનાં દાંતને ઘણોજ ફાયદો કરે છે.

શીશી એકની કીંમત રૂપીઆ ૦॥ અડધો.

બનાવનાર ડાકટર ઇચ્છાપોરીઆ.

ઠેકાણું:—કાલબાદેવી રોડ-લુહારચાલી નવો રસ્તો.—**મુંબઇ.**

સોલ એજંટ એમ. એન પાઠક-કાલબાદેવી રોડ નંબર ૨૯૦ મુંબઇ. આર. સી. બાલીવાળા ઠે૦ કણપીઠ-સુરત. દારા ખુરશેદજી માદન-નવા આતશબેરામ સામે ધોબીતળાવ-મુંબઇ. સ્વદેશી બનાવેલું **દંતમંજન** પણ હમારે ત્યાંથી મળશે. કીંમત આના ચાર.

પુ. ૬ અંક ૧૦

ભારતજીવન

સચિત્ર માસિક પત્ર

ઑક્ટોબર ૧૯૦૯

શેઠ હીરાચંદ નેમચંદ ઝવેરી જે. પી.

મૂલ્ય રૂા. ત્રણ, વ્યવસ્થાપક–ડાહ્યાભાઇ રામચંદ્ર મ્હેતા.

મુંબઇના ગ્રાહકોએ પોતાનું લવાજમ તરતજ અમારી ઑફીસમાં ભરી જવું અથવા અમારા બીલ કલેકટર પાસેથી ભેટનાં પુસ્તકો લઈ લવાજમ આપી દેવું.

અનુક્રમણિકા.

ચિત્ર માળા.

ભેટનાં પુસ્તકો તૈયાર થયાં છે.

અનુક્રમે ગ્રાહકો ઉપર મોકલાય છે.

(૧) યોગવાસિષ્ટ અને (૨) મેવાડની સંધ્યા (ઐતિહાસિક નવલકથા) આ બે પુસ્તકો આ વર્ષમાં ભેટ આપવામાં આવે છે.

પુસ્તકો છપાઇને તૈયાર થયાં છે. અને તે ગ્રાહકમાં વેહેંચાય છે. બંન્ને દળદાર પુસ્તકોલગભગ ૨૫૦-૨૫૦ પાનાનાં હોવાથી તેમજ છપાઇ રહેતાં વિલંબ થવાથી બહાર પડતાં થોડીક ઢીલ થઇ છે. હિંદુસ્થાનનાં ગ્રાહકોનું જેઓનું લવાજમ બાકી છે તેઓને ભેટનાં પુસ્તકો વેલ્યુપેબલથી મોકલાશે. ભેટનાં પુસ્તકોનું પોષ્ટેજ ખર્ચ બે પુસ્તકો મળીને અઢી આના લવાજમ ઉપરાંત વધુ આપવું પડશે.

જે જે ગ્રાહકોએ લવાજમ ભર્યું હોય તેઓએ અઢી આનાની પોષ્ટની ટીકીટો મોકલવાથી ભેટનાં પુસ્તકો મોકલવામાં આવશે.

આફ્રીકાનાં ચાલુ વર્ષનાં ગ્રાહકોએ રૂ. ૩-૧૨-૦ ઉપરાંત ભેટના પોષ્ટેજના ૦-૬-૦ વધુ મોકલવા જોઇએ. જેઓ નવાં ગ્રાહકો થયાં હોય તેમણે વધારાનો પોષ્ટલ ઓરડર **"કાલબાદેવી પોષ્ટ ઓફીસ"** ને નામે અમને મોકલવો. "જનરલ પોષ્ટ ઓફીસ" ને નામે મોકલવો નહિં. આફ્રિકાનાં જુનાં ગ્રાહકોએ લવાજમ રૂ. ૩-૬-૦ અને ભેટોનું પોષ્ટેજ ૦-૬-૦ મોકલવું જોઇએ. જેઓએ લવાજમ ઓછું મોકલાવ્યું હોય તેમણે બાકીના પોષ્ટલ ઓરડરો તરતજ મોકલવા,

જવાબને માટે હમેશાં ટીકીટ બીડવી.

મેનેજર-ભારતજીવન-પોષ્ટ નં. ૨. મુંબઇ.

મુંબઇના ગ્રાહકોએ પોતાનું લવાજમ તરતજ અમારી ઑફીસમાં ભરી જવું અથવા અમારા બીલ કલેકટર પાસેથી ભેટનાં પુસ્તકો લઈ લવાજમ આપી દેવું.

અનુક્રમણિકા.

ચિત્ર માળા.

भेटनां पुस्तको तैयार थयां छे.

અનુક્રમે ગ્રાહકો ઉપર મોકલાય છે.

(૧) યોગવાસિષ્ટ અને (૨) મેવાડની સંધ્યા (ઐતિહાસિક નવલકથા) આ બે પુસ્તકો આ વર્ષમાં ભેટ આપવામાં આવે છે.

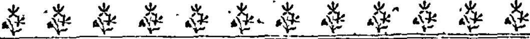
પુસ્તકો છપાઇને તૈયાર થયાં છે. અને તે ગ્રાહકમાં વેહેંચાય છે. બંન્ને દળદાર પુસ્તકો લગભગ ૨૫૦–૨૫૦ પાનાનાં હોવાથી તેમજ છપાઇ રહેતાં વિલંબ થવાથી બહાર પડતાં થોડીક ઢીલ થઇ છે. હિંદુસ્થાનનાં ગ્રાહકોનું જેઓનું લવાજમ બાકી છે તેઓને ભેટનાં પુસ્તકો વેલ્યુપેબલથી મોકલાશે. ભેટનાં પુસ્તકોનું પોષ્ટેજ ખર્ચ બે પુસ્તકો મળીને અઢી આના લવાજમ ઉપરાંત વધુ આપવું પડશે.

જે જે ગ્રાહકોએ લવાજમ ભર્યું હોય તેઓએ અઢી આનાની પોષ્ટની ટીકીટો મોકલવાથી ભેટનાં પુસ્તકો મોકલવામાં આવશે.

આફ્રીકાનાં ચાલુ વર્ષનાં ગ્રાહકોએ રૂા. ૩–૧૨–૦ ઉપરાંત ભેટના પોષ્ટેજના ૦–૬–૦ વધુ મોકલવા જોઇએ. જેઓ નવાં ગ્રાહકો થયાં હોય તેમણે વધારાનો પોષ્ટલ ઓરડર **" કાલબાદેવી પોષ્ટ ઓફીસ"** ને નામે અમને મોકલવો. "જનરલ પોષ્ટ ઓફીસ" ને નામે મોકલવો નહિં. આફ્રિકાનાં જુનાં ગ્રાહકોએ લવાજમ રૂા. ૩–૬–૦ અને ભેટોનું પોષ્ટેજ ૦–૬–૦ મોકલવું જોઇએ. જેઓએ લવાજમ ઓછું મોકલાવ્યું હોય તેમણે બાકીના પોષ્ટલ ઓરડરો તરતજ મોકલવા,

જવાબને માટે હમેશાં ટીકીટ બીડવી.

મેનેજર–ભારતજીવન–પોષ્ટ નં. ૨. મુંબઇ.

ભારત જીવન.

॥ जननी जन्म भूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी ॥

પુ. ૬.　　　　અકટોમ્બર ૧૯૦૯　　　　અંક ૧૦.

नीगाहे सनम.

ગજલે કવ્વાલી.

નીગાહ હુજ્રી અરે બદ્ મસ્તીમાં
　　હોંશીયાર કેવી છે.
અમારૂ દિલ ચોરાવાને કહો
　　તૈયાર કેવી છે.
અદાથી ફેરવી ખંજર ગલાપર
　　તું પછી કહેતી.
શહીદે નાજ બતલાવો કે
　　આમાં ધાર કેવી છે.
જીગર તુટયું સિના ફાટયો જઈને
　　દીલ મહીં લાગી
ગજમનો ઘા કરે ચંચલ
　　નીગાહે યાર કેવી છે
મગક કરતી અમોને તું, હસીને
　　પૂછતી પણ તું.
જરા દિલબર બતાવોને
　　અહા તલવાર કેવી છે

બુલબુલ.

घात प्रतिघात.

બળે દીવો ન જ્યાં સુધી, પતંગો ક્યાં પડી બળશે
હમોને બાળવા જતાં, પ્રથમ બળવું તને પડશે.
સબંધ શરીર જીવનો તે હુમારા ને હુમારામાં;
ન કરશો ઘાવ નિજપર ત્યા સુધી હુમને નહી અડશે.

હુમે આશક થયા હારા ગણાઈ ત્યારથી માશુક;
હુમે એ નામ આપ્યું છે હુમારી સાથ એ ટળશે.

કરો છો આજ આ નખરાં, ફરો છો આંખ ખેંચીને;
તમારાં તીર એ પાછાં હુમો વિણ તમ ઉપર વળશે.

હુમે તો તું, હુમે નહી તો-નહી તું, જાણજે નિશ્ચે;
નહી જો બીજ ક્યાંથી વૃક્ષ ફળ કોના ઉપર ફળશે.

પ્રજા છે ત્યાંસુધી રાજા, પ્રજા નહી તો નહી રાજા;
પ્રજા વિણ રાજ્ય શું જંગલ અને પથ્થર ઉપર કરશે.

હુમારી હસ્તીમાં હસ્તી રહી હારી અજાણ રીતે;
હુમોપર ઘાવ કરતાં ઘાવ આવી તમ ઉપર પડશે.

दिवानो.

नोंध चर्चा.

જે પ્રજા રાજાને ઇશ્વરની વિભૂતિ સ્વરૂપ માનતી આવી છે તેજ પ્રજામનમાં આજે આ ભાવના ? કાળ મહિમા બળવાન છે. અને તેથીજ કહ્યું છે કે:—

નહીં' પુરૂષ બળવાન હય, જાન સમય બળવાન.

રત્નાગીરીના કલેક્ટરે મી૦ તીલકની છબીઓ વેચવા મના કરી છે. તેથી ત્યાંની નેટીવ જનરલ લાઇબ્રેરીમાં જે એક મી૦ તીલકની છબી હતી તે તેની મેનેજીંગ કમીટીના એક મેમ્બરે કઢાવી નાંખી હતી. પરંતુ ત્યાર પછી જોતાં જણાયું કે ના. શહેનશાહ તથા મહારાણીની છબીઓ પણ ફાટેલી તુટેલી એક કબાટ આગળથી મળી આવી કે જે ખબર પોલીસને આપવામાં આવી. પોલીસે તે ખબર કલેક્ટરને પુગાડી. અને કલેક્ટરે તે બીના સેશન્સ જજને જણાવી, જજે કેટલાક આબરૂદાર ગૃહસ્થોની જબાની લીધી પણ તે છબી કોણે તોડી ફોડી નાંખી હતી તેનો કાંઇ પતો મળ્યો નહીં. એટલે તેણે તે મુજબનો રિપોર્ટ કર્યો. કલેક્ટરે એક સરક્યુલર બાહર પાડી જણાવ્યું કે "કોઇ પણ સરકારી નોકરે મજકુર લાઇબ્રેરીના મેમ્બર થવું નહિં" આથી સર્વેએ રાજીનામાં આપ્યાં છે. અને હવે પ્રમુખ કોણ થશે તે પણ જણાતું નથી.

"એકને પાપે વહાણ ડુબે" ની કહેવત જેવોજ બનાવ છે કોઈ ન જણાયલા બદમાશને લીધે આજે તે સરસ્વતીમંદિર હોવા છતાં નહોવા જેવુંજ થઇ પડયું છે ખરેખર રાજ અપમાન તે પ્રભુનુંજ અપમાન છે અને તેનું ફળ તે બદમાશે ભોગવવુંજ જોઇએ. પરંતુ હમે કલેક્ટર સાહેબને જણાવવાની રજા લઇશું કે તે એક બદમાશના પાપે સરસ્વતિમંદરને આ સ્થિતિમાં મૂકી દેવું એકના ગુનાહમાં દરેકને સજા કરવા જેવી સ્થીતીમાં લાવી મુકવા તે તો વખાણવા લાયક નથીજ.

* * * * *

બંગાલ તો જાણે કે રાજદ્રોહનો અડ્ડોજ ગણવામાં આવે છે. મુંબઇને વળી તે કરનાં પણ પહેલેથી રાજદ્રોહનું જન્મસ્થાન ગણવામાં આવ્યું છે. મધ્યપ્રાંત, પંજાબ, વગેરેમાં પણ રાજદ્રોહનો પવન ફેલાયો હમે સાંભળ્યો હતો પરંતુ આજ દિવસ સુધી સિંધના સૌભાગ્યમાં તે કાળી ટીલી ચોટી નહોતી; તે પણ હવે ચોટી છે. સરલ માર્ગ પર વિચરનાર સિંધીઓને પણ આ તોફાની પવને કેવી રીતે ઘેર્યા તે હમે સમજી શકતા નથી તેમજ હજુ તે કેસ શરૂ થયો છે, એટલે તે બાબતમાં હમે હમારો મત પણ આપી દેવા માગતા નથી તે કેસનો નિકાલ શું આવે છે તે જોવાને અમારે થોભવું જોઇએ પણ હમણાં તો અમારે જણાવવાનું છે તે એજ છે કે દે. મા. તીલકના કેસરીમાં આવેલા કેટલાક નિબંધો કે જેના ઉપરથી હિંદીમાં 'સ્વદેશી આન્દોલન ઔર બોયકોટ' નું પુસ્તક લખવામાં આવ્યું છે અને ગુજરાતીમાં પણ જેનું ટ્રાન્સલેશન થઇ ચુક્યું છે તેજ આર્ટીકલોનો આ સિંધી તરજુમો છે, એમ અમે સાંભળ્યું છે. મૂળમાં ભાષાંતરનો સવાલ છે એટલે હવે જ્યાં સુધી તે કેસ છણાય ત્યાંસુધી હમે ચુપચુપજ બેસીશું અને સિંધમાં રાજદ્રોહના કાયદાનાં પહેલા ભોગ થઇ પડેલા "સિંધ" પત્રના માલેક વિરૂમલ તથા સકરમાંની સ્વદેશી દુકાનના માલેક મી૦ ચેતુમલ તથા શીકારપુરના પંડિત ટોપણદાસ શર્માના ગોર્ધનલાલને પ્રભુ આ આફતમાંથી બચાવો એવી ઇશ્વર પાસે પ્રાર્થના કરીએ છીએ.

* * * * *

ત્યાર પછી આપણું ધ્યાન જે વસ્તુ ઉપર જાય છે તે પણ એક નવુંજ અજવાળું નાખનારી બીના છે દે. મા બીપીનચંદ્રપાલ લંડનમાં જે "સ્વરાજ્ય" ને નામે પત્ર કાઢે છે તેમાં એક લેખ આવ્યો છે કે જે રાજ્યદ્રોહી હોવાની સરકારની ધારણા છે તે માટે લંડનમાં પાલ ઉપર કેસ ચલાવવામાં આવ્યો—નથી હશે કદાચ એ સ્વતંત્ર ભુમિ હોવાથી ત્યાં તેવા લેખોની કોઇ દરકાર નહિં કરતું હોય પરંતુ તેના અહીંના એજંટ દે. મોદકને તે માટે પકડવામાં આવ્યા છે તેઓનું કહેવું છે કે પોતે તે અંક બાહર પાડયો ત્યારે તે લેખ વાંચ્યો નહોતો તેમજ કલેક્ટરે તે અંક તપાસીને મોકલ્યા હોવાથી તે અંકને રાજદ્રોહી માનવાને તેઓને કંઇ કારણ પણ નહોતું. છતાં કેસ તો ચાલે છે અને આપણે જોઇશું કે તેનો નિવેડો શું આવે છે કારણ કે આ એક નવી જાતનો મુકદમો છે અને તેના ઉપરથી એજંટની જોખમદારી કેટલી છે તે પણ સારૂ જણાઇ આવશે.

* * * * *

વિચિત્રતાના બજારમાં સર્વજ વિચિત્ર હોય છે તેમ ચ.શુ મહિનાની વળી એકવિચિત્ર વાત તો એવી છે કે તે કંઇ નવું અજવાળું પાડી શકશે. કાળપત્રના માજી અધિપતિ રે. મા. શ્રી રામ મહાદેવ પરાંજપેના થએલા છુટકારા પછી તેઓને મુંબઇમાં શષ્ટ્રમતની ઓફીસમાં મળેલી સભામાં સારૂં માન આપવામાં આવ્યું અને તેઓ પૂણે જતાં ત્યાંની રાષ્ટ્રીય ક્લબ તરફથી પુણા કીર્લોસ્કર થીએટરમાં તેઓના છુટકારાની ખુશાલી બતાવવા માટે એક પાન સોપારીનો મેલાવડો કરવાની ગોઠવણ કરવામાં આવી હતી. પણ પૂણાના જીલ્લા માજીસ્ટ્રેટે એવો મેલાવડો કરવા સામે મનાઇ હુકમ કહાડી તે મેલાવડો અટકાવ્યો હતો. જેથી પુણા રાષ્ટ્રીય ક્લબના સેક્રેટરીઓ રા. રા. દામલે અને રા. રા. રાનડે તરફથી માજીસ્ટ્રેટ ઉપર નીચેના ભાવની એક નોટીશ મોકલવામાં આવી હતી કે "તેણે કાઢેલો હુકમ ગેરકાયદેસરનો છે. પાન સોપારી જેવો એક સંસારી મેલાવડો કોઇ પણ રીતે કાયદાની અથવા તો કાયદાપુર્વક સત્તાની સામે થવાને માટે હોય એવો ઇરાદો હોયજ નહીં. કોઇ પણ વાંધા ભરેલા શખસોને મેલાવડામાંથી બાહર કાઢવામાં આવશે. એટલે સુધી ખાતરી આપવામાં આવી હતી છતાં તમે મનાઇ હુકમ કાઢ્યો તે જેટલો ગેરકાયદેસરનો તેટલોજ આપ્રસંગોપાત છે, અને શેહેરીઓ તરીકેના હક છીનવી લેનારો છે. કેમકે શહેરીઓને કાયદેસર અને સુલેહ ભરી રીતે કાંઇ પણ કામ કરવાને સંપુર્ણ છુટ છે. તમારા મનાઇ હુકમથી જાણે અમે કાંઇક ગેરકાયદેસરનું કામ કરનાર હતા એમ ઠરે છે અને જાહેરની નજરમાં અમોને તે હલકું પાડનારૂં છે. આથી તમોને જીલ્લા માજીસ્ટ્રેટ તરીકે નોટીશ આપવામાં આવે છે કે બે મહિનાની મુદતની અંદર તમારે જાહેર કરવું કે એ હુકમ ગેરકાયદેસરનો હતો. અને રાષ્ટ્રીય ક્લબ તથા પુણાના શહેરીઓને કીર્લોસ્કર થીએટરં અથવા તો બીજે કોઇપણ ઠેકાણે પાનસોપારીનો મેલાવડો કરવા માંગે ત્યાં કરવાની છુટ છે અને તેવી રીતે તમો જાહેર કરશો નહીં તો તમારી સામે અમને સલાહ મળશે તે પ્રમાણે કાયદાની ચઢતી કોર્ટમાં કાયદેસર પગલાં ભરશું."

આ પણ વિચિત્ર બજારની વિચિત્રજ ખબર છે, જોઇએ છીએ કે તેનો અંત કેવી વિચિત્રતામાં આવે છે.

राजा सर. टी. माधवराव

के. सी. एस. आइ.

उपजाति.

" यः पार्थिवानां यतते सुहवाय, तथा प्रजाना
हित माहितेचा
श्री शारदा संग सुखंच भुंत्क सा पुण्यवान् मध
र वदिभातिमे " ॥

जगन्नाथ रावजी दुरलु बी. ए. (B. A.)

પૃથ્વિના દરેક ખંડના માનવીનું આજે ભારતવર્ષ લક્ષ ખેંચી રહ્યો છે તે તેના નદિ નાળાંઓની ચ્હુર્તા માટે નહિ, આરસપહાણના પથ્થરોની ખાણ માટે નહિં, એનાં મ્હોટાં મ્હોટાં શહેરો અને સુંદર મકાનો માટે નહિ, સુંદર બાંધણીના કિલ્લા અને કોટો માટે નહિ, નિવાસીઓના ઉત્તમ પોશાક માટે નહિ, યત્ કિંતુએ પવિત્ર મરૂ ભૂમિપર થયેલી મહાન લડાઇઓ માટે નહિં,

પરંતુ માત્ર ભારતવર્ષના આદર્શ સ્ત્રિ પુરૂષો માનવીઓ પેદા કરવા માટેજ છે. મહાભારત, રામાયણ અને તેની પૂર્વેના જમાનામાં હિન્દની જાહોજલાલી અને જે આદર્શ અવતારો હસ્તિમાં હતા એ બંધાની વાત એક ક્ષણભયને માટે છોડી દઇએ તોપણ મધ્ય કાળના મારફાડના જમાના પછી ભારતવર્ષમાં અનેક સ્ત્રિ પુરૂષો એવા પેદા થઇ ગયા છે અને હજુ પણ એવા અનેક અવતારો આ પવિત્ર ભૂમિપર હસ્તિમાં છે કે જેની જીંદગીના ફરફરીયા લખવાને માટે પણ એક મનુષ્યની આખી જીંદગી પુરતી છે એમ જણાવ-

વાને અચકાવું પડે છે. છેકજ નજદીકના જમાનામાં થયેલા એવાંજ એક આદર્શ પુરૂષનાં ચરિત્રનાયક રાજા સર. ટી. માધવરાવનાં નામથી ભાગ્યેજ કોઇ સુશિક્ષીત માનવી અજાણ્યું હશે !

બાલ્યકાળ.

મદ્રાસ પ્રાન્તમાં આવેલા કુમ્ભકોણ નામે નગરમાં ઇ. સ. ૧૮૨૮ માં આ મહાપુરૂષનો જન્મ થયો હતો. માધવરાવ ઉંચા વંશના મહારાષ્ટ્ર બ્રાહ્મણ હતા. માધવરાવને શિક્ષણ આપવાનું મદ્રાસ માંજ નક્કી થયું. થોડાજ વખતમાં માધવરાવને નિશાળે મૂકયા. દિવસે દિવસે માધવરાવનો અભ્યાસ વધવા લાગ્યો. અત્યારે માધવરાવ નિશાળમાં એક સારા વિદ્યાર્થિ તરીકે ઓળખાતો હતો. નિશાળના હેડ માસ્તર મી. પોવેલ સાહેબ માધવરાવના સ્હામું ઘણીજ કૃપાની નજરથી જોતા હતા. માધવરાવને પ્રથમથીજ ગણિત અને વિજ્ઞાનનો બહુજ શોખ હતો, છતાં પણ પુરસદના વખતે મી. પોવેલ સાહેબના બંગલે જઇને ખગોળવિદ્યા પણ શીખતા હતા. રજાના દિવસમાં આસપાસના બાગમાંથી ખોખરા વાંસ લાવી તેની અંદર કાચનાં કટકા ગોઠવી દુરબીન બનાવી તેનાથી તારાઓનું નિરીક્ષણ કરતા હતા. ઇ. સ. ૧૮૪૬ માં માધવરાવે નિશાળનો ત્યાગ કર્યો, પહેલા નંબરે પાસ થયા તેમજ પ્રિન્સીપાલની મ્હેરબાનીથી માધરાવ એજ સ્કુલમાં ગણિતના શિક્ષક તરીકે દાખલ થયા ત્યાર પછી થોડા વખતમાં એકાઉન્ટન્ટ જનરલના દફતરખાનામાં વધારે પગારની નોકરી મળી. ત્યાં એમણે થોડાક મહીના કામ કર્યું એવામાં ટ્રાવનકોરના મહારાજા પોતાના રાજ્ય કુમારોને શિક્ષણ આપવાને એક સારા શિક્ષકને ખોળવા લાગ્યા એટલામાંજ માધવરાવ દફતર ખાતાની નોકરી છોડી છુટા થયા હતા એટલે ટ્રાવનકોરના મહારાજાએ પોતાના છોકરાઓના શિક્ષક તરીકે તેમને રાખ્યા. માધવરાવનું શિક્ષણ જોઇને મહારાજા પ્રસન્ન થયા અને તરતજ ત્રાવનકોરના એક ભાગના માનભર્યા ઓધ્ધાપર નીમ્યા. આ વખતે ત્રાવનકોરના દક્ષિણ વિભાગમાં ઘણોજ અત્યાચાર થતો હતો. પ્રજા ઘણીજ પોકાર કરતી હતી. પણ માધરાવના આવ્યા પછી સર્વ શાન્ત થયું. રાજ્યમાં થતી અશાન્તી અને ગરબડને દુર કરી પ્રજાને ઉન્નતિના શિખરપર ચડાવવાનો વિચાર કર્યો. ત્રાવનકોરના, દક્ષિણ વિભાગની પ્રજા અત્યારે માધવરાવના હુકમમાંજ હતી. પ્રજાના દરેક માણસોને મ્હોડે માધવરાવનાં વખાણ થવા લાગ્યાં. માધવરાવની પ્રશંસા સાંભળી ત્રાવનકોરનો રેસીડેન્ટ ઘણોજ ખુશી થયો માધવરાવને પ્યારથી બોલાવવા લાગ્યો અને પોતાની લાગણી જણાવવાને માટે ત્રાવનકોરના મહારાજાને એક કાગળ લખ્યો; તેમાં લખ્યું કે માધવરાવની રાજ્ય ચલાવવાની બહાદુરી જોઇ હું ઘણોજ ખુશી થયો છું અને ખરા અંતઃકરણથી જણાવું છું કે જો માધવરાવને રાજ્યના દિવાન બનાવવામાં આવે તો કોઇ દિવસ રાજ્યમાં અશાન્તી થાય નહિં તેમ ત્રાવનકોર ખાલસા થતું બચી જાય.

અત્યારે ત્રાવનકોરમાં શું ચાલે છે ! રાજાને માટે પ્રજાનું અંતઃકરણ શું કહે છે. રાજ્યપિતાના તરફ પ્રજાની કેટલી લાગણી છે, આ શું ત્રાવનકોરમાં આટલું ! અંધેર પ્રજાનો ન્યાય કોઇ સાંભળતું નથી ! શું રાજ્યના નોકરો આટલા બધા લોભી છે કે પ્રજાને કહે છે કે તમારા દાગીના વેંચો પણ હમને પૈસા આપો તોજ હમારૂં કામ થશે. પરમાત્માએ ત્રાવનકોરના સ્હામું જોયું. રેસીડેન્ટની ઇચ્છા થોડાજ વખતમાં સફળ થઇ. ત્રાવનકોરના રાજા અત્યારે શું ફીકર કરે છે ! શું ત્રાવનકોર ખાલસા થવાનું છે એની તો ફીકર નહિ કરતા હોય. ના ના; ત્રાવનકોર નરેશ કોઇ જુદાજ વિચારમાં હતા. એક બાજુથી રાજ્યના અમલદારો પ્રજાને પીડે છે ત્યારે બીજી બાજુથી મહાત્મા લોર્ડ ડેલહૌસી ત્રાવનકોરની પલટણોને અંગ્રેજો સાથે મેળવવાનો પ્રયત્ન કરે છે રાજ્યની દુર્દશા જોઇ ત્રાવનકોરના મહારાજાને ઘણું દુઃખ થયું. હું કયાંજકે—

કોની મદદ માગું. હા હા.ઠીક; યાદ આવ્યું. શા માટે ચિંતા કરૂં છું; ઠીક, કાલે સવારેજ વાત બીજેજ દિવસે માધવરાવને બોલાવી રાજ્યની દુર્દશાના માઠા સમાચાર કહ્યા અને તેની સાથેજ ત્રાવનકોરના દિવાનનો માનવંતો ઓદ્ધો અર્પણ કર્યો. ઈશ્વરે પ્રજાની અને રાજાની અરજી સાંભળી. બ્રીટીશોના હાથમાં જતું ત્રાવનકોર બચાવ્યું. મહાત્મા લોર્ડ ડેલહૌસીનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયો ?

માધવરાવ દિવાન થયા છે ? હવે રાજ્યનો અને પ્રજાનો કાંઇ ઉદય થશે ખરો ? એમ લોક વાયકા ચાલવા લાગી થોડાજ વખતમાં માધવરાવે ગવર્નમેન્ટને કહ્યું કે હવે રાજ્યની દુર્દશા જુવો તો જરૂર ખાલસા કરજો પણ પાંચ સાત વરસ સબુરી કરો. બ્રિટીસ સરકારે માધવરાવનું કહેવું કબુલ રાખ્યું ઈ. સ. ૧૮૫૭ માં માધવરાવ ત્રાવનકોરના દિવાન થયા. પોતાની બુદ્ધિથી અને સત્યનિષ્ઠાથી રાજ્ય ચલાવવા માંડ્યું. આખા રાજ્યની પ્રજા માધવરાવને ધન્યવાદ દેવા લાગી. રાજા સર ટી. માધવરાવ રાજ્યનું અને પ્રજાનું હીત જોઇને રાજ્ય ચલાવવા લાગ્યા.

જાહેર જીંદગી.

હમે ઉપર કહી ગયા છીએ કે આ વખતે ત્રાવનકોરની હાલત કેવી હતી, હજારો જાતના કર ભરવાથી પ્રજા કંટાળી ગઇ હતી. રાજ્યમાં અશાન્તી ફેલાઇ રહી હતી. માધવરાવે થોડાજ વખતમાં કર તથા જકાતની માફી આપી. વેપાર ઉધોગ તરફ ખુબ લક્ષ આપ્યું માધવરાવના આ શુભ કર્તવ્યથી પ્રજા રાજી થઇ ધીમે ધીમે પ્રજા હુન્નર ઉદ્યોગમાં આગળ વધવા લાગી. રાજ્યના દુષ્ટ અમલદારોને રજા આપી ને સારા વિદ્વાન માણસોને રાજ્યના નાયક બનાવ્યા. ત્રાવનકોરમા જે માટીની ઝુંપડીઓ દેખાતી હતી ત્યાં આજે માધવરાવના પ્રતાપથી મ્હોટા મ્હોટા સુંદર મહેલો દેખાવા લાગ્યા. રસ્તાઓ નવા બંધાવ્યા, નહેરો ખોદાવી, અને પ્રજાને દરેક વાતે સુખી બનાવી શિલ્પ અને રસાયણવિદ્યાનો પ્રચાર કર્યો જે ત્રાવનકોરની પ્રજા એક વખતે અત્યાચાર અને અમલદારોના જુલમથી પીડાતી હતી, તેજ પ્રજાને માધવરાવે હુન્નરબાજ બનાવી. એક વખત એવો હતો કે ત્રાવનકોર ખાલસા થવાની તૈયારીમાં હતું એજ ત્રાવનકોરનો દિવાન માધવરાવે પોતાની રાજ્ય ચલાવવાની કુશળતાથી બચાવ્યું. બ્રિટીશો પણ માધવરાવની કુશળતા જોઇને અજાયબ થયા એટલુંજ નહિ પણ તેને કે. સી. એસ. આઇ. નો ખેતાબ અર્પણ કર્યો. આખા રાજ્યમાં માધવરાવનાં યશોગાન ગવાતાં હતાં. કોઈની ચડતી સ્થિતિ જોઇને બળી જનારા માણસો દુનિયામાં ઘણા હોય છે. ત્રાવનકોરમાં પણ એવા અદેખા માણસોની ખોટ નહોતી એ લોકોએ માધવરાવની વિરૂદ્ધ મહારાજાના કાન મંતરવા શરૂ કર્યા. મહારાજા પણ એવા હલકા માણસોના મતને મળતા થયા. એનું પરિણામ એજ આવ્યું કે માધવરાવે સને ૧૮૭૨ માં દિવાનગીરીનો હક છોડી એક હજાર રૂપિયાના માસિક પેન્શને મદ્રાસમાં જઇને રહેવા લાગ્યા. ત્રાવનકોરના રાજ્યનું પેન્શન ઓગણીસ વરસ સુધી ખાધું. માધવરાવને કૌન્સીલના મેમ્બરની જગ્યા આપવા માંડી પણ માધવરાવે ના કહી. ત્યાર પછી લાટ સાહેબે વિલાયત લખ્યું કે આવા બુધ્ધિમાન અને રાજ્ય કુશળ માણસોને રખડતા રાખવા એ ઠીક નથી, માટે યોગ્ય જગ્યાનો બંદોબસ્ત કરવોજ જોઇએ. તરતજ વિલાયતથી લખાણ આવ્યું કે માધવરાવને કોઇ સારી જગ્યા આપો. એટલામાંજ ઇંદોરના મહારાજાને પોતાના રાજ્યમાં દિવાનની ખાસ જરૂર હતી, અને તે કામની તપાસ ભારત ગવર્નમેન્ટના હાથમાં સોંપવામાં આવી.

આ લાગ જોઇને ગવર્નમેન્ટે ઇંદોરના દિવાન તરીકે માધવરાવને ઈ. સ. ૧૮૭૩ માં નીમ્યા. ઇંદોરમાં બે વરસ સુધી રહ્યા. ત્યાં પણ એમણે કેટલાક સુધારા કર્યા. એ કાર્યથી મહારાજા ખુશ થયા. જેથી માધવરાવને એક વરસ વધારે રાખવાનો વિચાર કર્યો. તે આગ્રહ માધવરાવે કબૂલ ન રાખ્યો.

કાર્યનો પ્રકાશ.

માધવરાવે ઇંદોરના દિવાન તરીકેનો ઓધ્ધો છોડયો એટલામાંજ વડોદરા નરેશ મહારાજા મલ્હારાવ ને કેટલાંક કારણોસર રાજ્ય ગાદીપરથી ઉતારી મૂકવામાં આવ્યા અને વડોદરા રાજ્યનો સુધારો કરવા માટે ભારત ગવર્નમેન્ટે માધવરાવને ૧૮૭૫માં નીમ્યા. માધવરાવ વડોદરાના સંરક્ષક દિવાન થયા. વડોદરાની સ્થિતી આ વખતે ઘણીજ ખરાબ હતી. લુંટ અને મારફાડથી પ્રજા કંટાળી ગઇ હતી. રાજ્યમાં અત્યાચારનો બજાર ગરમ હતો. રાજ્યનું મહેસુલ ઉઘરાવનાર લુચ્ચા માણસોજ હતા, એટલે પોતાની મરજી-માફક ખાઇ જતા હતા, માધવરાવ દિવાન થયા કે થોડાજ વખતમાં રાજ્યમાં શાંતિ થઇ. રાજ્યનું મહેસુલ ઉઘરાવનારાઓને રજા આપી. અને દરેક સત્તા પોતાનાજ હાથમાં લીધી. રાજ્યની નિમકહરામ જુની પલટણોને રજા આપી અને લશ્કરમાં નવા માણસો તથા પોલિસમાં પણ નવાજ માણસો રાખ્યા. રાજ્યમાં કચેરીઓ બનાવી, નિશાળો સ્થાપી અને તેની વ્યવસ્થા કરવા માટે મદ્રાસથી અને મુંબઇથી અનુભવી માણસોને બોલાવી તેના હાથમાં સત્તા સોંપી સાંકડા રસ્તાઓને મ્હોટા બનાવ્યા શહેરમાંથી ગંદકી દુર કરી. સરકારી પૈસે મ્હોટી હવેલીઓ બંધાવી શહેરની શોભામાં વધારો કર્યો અત્યાચારથી રીબાતી પ્રજા સ્વર્ગનાં સુખ ભોગવવા લાગી. માધવરાવની રાજ્ય કુશળતા જોઇને યુરોપના મ્હોટા મ્હોટા વિદ્વાનો આભાજ બની રહ્યા આ દેશ અને પરદેશમાં માધવરાવની પ્રસંશા થવા લાગી, એક વખતે માધવરાવને વૈસરાયે ફાઇનંસ કંપની સ્હામે સાક્ષી પુરવા વિલાયત જવાને કહ્યું પણ માધવરાવે કોણ જાણે શા- કારણથી વિલાયત જવાનું કબુલ કર્યું નહીં ઇ. સ. ૧૮૭૭ માં દિલ્હી દરબારમાં માધવરાવને આમંત્રણ થયું. ત્યાં આગળ ઘણું સારૂં માન મળ્યું એટલુંજ નહિં પણ દિલ્હી દરબારમાં માધવરાવને રાજાનો ઇલકાબ મળ્યો. ત્યાંથી પાછા ફરીને વડોદરે આવ્યા. ત્યાર પછી એક કૌન્સીલ બનાવી અને રાજ્યને ઉન્નતિપર કેમ ચ્હડાવવું એના વિચારો કરવા લાગ્યા હાલના મહારાજા ગાયકવાડને શિક્ષણ આપવાનું પણ માધવરાવનેજ સોંપવામાં આવ્યું હતું. માધવરાવે નામદાર ગાયકવાડને પણ પોતાના જેવા રાજ્યમાં કુશળ બનાવ્યા અત્યારે જે નામદાર મહારાજા પ્રજામાં માનીતા થયા છે. બીજા રાજ્યો કરતાં પણ વડોદરાનું રાજ્ય સર્વોત્તમ ગણાયાણ છે અને આખી ભારતીય પ્રજા નામદાર મહારાજા ગાયકવાડને રાજ્યમાં નિપૂર્ણ અને એક બાહોશ રાજ્ય કર્તા માને છે તેનું દરેક માન માહાત્મા રાજા સરટી માધવરાવનેજ ઘટે છે. કોણ જાણે શા કારણથી માધવરાવનો જીવ ઉચો થઇ ગયો હવે માધવરાવને વડોદરાપર જરાએ પ્યાર આવતો નથી, એનું કારણ શું ? થોડાજ વખતમાં માધવરાવે એક રાજી નામું લખી નામદાર ગાયકવાડને આપ્યું આ રાજીનામું જોઇ મહારાજા-ઘણા વિચારમાં પડયા માધવરાવને ઘણું સમજાવ્યું છતાં પણ માધવરાવે બહાર જઇ રહેવાની ઇચ્છા જણાવી અને વડોદરાના દિવાનનો ઓધ્ધો છોડયો નામદાર મહારાજાએ દર મહીને પેનસન આપવા કરતાં રૂ એક લાખ માધવરાવને આપ્યા અને રાજ્યમાંથી છુટા કર્યો.

ઉપસંહાર.

રાજ્યકાજની ચિંતામાંથી મુકત થઇ માધવરાવ મદ્રાસમાં આવી રહેવા લાગ્યા. પોતાનો ઘણો વખત વાંચવા તથા લખવામાંજ ગુમાવતા હતા. સાંજની વખતે પોતાના મિત્રો સાથે રાજદ્વારી તથા સામાજીક ચર્ચા ચલાવતા હતા, માધવરાવ સમાજ સુધારા તરફ ખુબ ધ્યાન આપતા હતા, દરેક જાહેર સભાઓમાં ભાગ લેતા હતા. માધવરાવે દેશને સુધારવાને માટે પોતાનાથી બનતા પ્રયત્નો કર્યા છે. માધવરાવ હર્બર્ટ સ્પેન્સરને માનની નજરથી જોતા હતા. એનાં બનાવેલાં પુસ્તકો ઘણા માનથી વાંચતા હતા. માધવરાવ જાહેર પેપરોમાં આર્ટીકલો લખતા હતા. માધ

વરાવે કેટલાંક પુસ્તકો પણ લખ્યાં છે જેમાંના એક બે તો ઘણાંજ લોકપ્રિય થઇ પડયાં છે. એક વખતે માધવરાવે એક નિબંધ લખી જર્મનના વિદ્વાન પ્રિન્સ બિસ્માર્કની પાસે મોકલ્યો હતો. એવો ઉપયોગી નિબંધ વાંચીને બિસ્માર્ક આભોજ બની ગયો. એનું ફળ એજ આવ્યું કે એણે માધવરાવના ઉપર એક પત્ર લખી તેમાં હજારો ધન્યવાદ આપવા લાગ્યો. એટલુંજ નહિં પણ એજ નિબંધનું જર્મન ભાષામાં ભાષાન્તર કરી છપાવીને દરેક જર્મનીના સિપાઇને એક એક પ્રત મફત આપી માધવરાવ એકલી અંગ્રેજી ભાશાનાજ લેખક નહોતા પણ આપણી ભાષાનાએ એક ઉત્તમ કવિ હતા, જેમણે એમની બનાવેલી કવિતાઓ વાંચી હશે તે જરૂર કહેશે કે માધવરાવની કવિતાશકિત ન્યારીજ છે માહાત્મા માધવરાવને ઇ. સ, ૧૮૯૦ માં લકવાનો રોગ થયો, જેનાથી એ ત્રણ મહીના માંદા રહ્યા અને તા. ૪ થી એપ્રીલ અને ૧૮૯૧ ના દિવસે એ મહાત્માનો સ્વર્ગવાસ થયો. રાજા સરટી માધવરાવ ઘણા ચતુર રાજ્ય નિતીજ્ઞ અને અસાધારણ રાજ્ય કાર્ય કુશળ અને દ્રઢ શાશન કર્ત્તા હતા. એમના જેવા સાદા અને સરલ સ્વભાવના પુરૂષ ભારત વર્ષમાં ઘણાજ થોડા થશે. પરમાત્મા માધવરાવના આત્માને શાંન્તી આપો. હે સચીદાનંદ તમે ભારતનાપર કૃપા કરો અને એવાજ અસાધારણ પ્રતિભાશાલી માહાત્મા ભારતમાં જન્મ લઇ આ દુ:ખી દેશને તારી બચાવે એજ ઇચ્છા છે.

અસ્તુ

માતૃસંતાના

दीनानाथ व्यास.

વીજળીનો કરામાત.

યુરોપ અને અમેરિકાના લોકો બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરવામાં આજે પહેલા નંબરે ગણાય છે. વિજળીના પંખા, ગાડિયો, તાર અને લાઇટ તો હિંન્દુસ્થાન સુધી લાવ્યા છે. પણ અમેરિકાના લોકોએ પોત પોતાના દેશમાં કેટલું સુખ બનાવ્યું હશે. ત્યાં ઇંજીન ચલાવવાને માટે પણ વિજળીનો ઉપયોગ થાય છે. પણ આશ્ચર્યની વાત છે કે ! આજ દિવસ સુધી જે કામ નોકરોની પાસે લેતા હતા તે દરેક કામ વિજળીથી ચલાવે છે. સન્તનિહાલસિંહે અમેરિકાથી માડર્ન રિવ્યુમાં એક કાગળ લખ્યો છે અને તેમાં એક અમેરિકનના ઘરનું વર્ણન આપ્યું છે. જેમાં ઘંટી દળવાને, દરવાજો ઉઘાડવાને, બુટ સાફ કરવાને પિયાનો વગાડવાને, ભોજન બનાવવાને, પાણી ગરમ કરવાને, દુધ ગરમ કરવાને અને પોતાની તીજોરીઓનું રક્ષણ કરવાને માટે પણ વિજળીનોજ ઉપયોગ કરવામાં આવે છે એમ જણાવ્યું છે, તો કહો હવે નોકર ચાકરોની શું જરૂર છે. ઉદ્યોગી પ્રજા પોતાની બુદ્ધિથી આગળ વધે છે.

વર્તમાન પત્રોની નૌકા.

કેપ્ટન જાનસન નામના એક અમેરિકને વર્તમાન પત્રોની નૌકા બનાવી છે. તે નૌકા બનાવવાને બધા દેશની જુદી જુદી ભાશાઓનાં બધાં મળીને ત્રણ હજાર વર્તમાન પત્રોનો ઉપયોગ કર્યો છે. નૌકા વીસ ફુટ લાંબી છે. અને વજનમાં પંચોતેર શેર જેટલી છે. એ નૌકા જોવાનીજ નથી પણ એની અંદર બેશીને કેપ્ટન સાહેબ ઘણી વખત દરિયામાં મુસાફરી કરે છે. આ શોધ કાંઇ જેવી તેવી નથી, કાગળની નોકામાં સમુદ્રમાં હવા ખાવી એ એક ઉદ્યોગનું ફળ છે ઉદ્યોગી અને સહાસીક માણસો કરી શકે તેનું એક અજબ ઉદાહરણ છે.

દીનેશ.

સરસ્વતી. (હીંદી)

महत्ताना लक्षणो.

મહાન પુરૂષ કોણ? મહતાના લક્ષણો શા. છે? આપણે કોને મહાન પુરૂષ લેખીએ છીએ? શા માટે માનીએ છીએ કે તેઓ મહાન છે. મહતાના થોડા લક્ષણો સુપ્રસિદ્ધ અમેરીકન ફીલોસોફર એમર્સને તેના Representative men માં દર્શાવ્યાં છે. વળી આંગ્લ પંડિત ગહન દ્રષ્ટા કાર્લાઇલે પણ આ વિષયપર Hero and Hero worship "—વિર અને વિરપૂજા,—નામના ગ્રંથમાં પણ વિદ્વતા ભરી ચર્ચા કરી છે. મહાન પુરૂષોનાં હૃદય ગંભીર અને શાંત હોય છે. તેઓ પ્રતિભાશાલી હોય છે, તેઓ કર્તવ્ય રસિક હોય છે, તેઓ પોતાનીજ મસ્તીમાંજ આજાદ હોય છે. જ્યારે આ વિર કેસરીની ગર્જના ગાજે છે. ત્યારે તેઓનો ધ્વનિ કંઇક શતકો સુધી કાનમાં ગુંજી રહે છે. તેઓ એવા તો સત્ય પ્રિય હોય છે કે તેઓના ઇષ્ટ માર્ગેથી જરા પણ પાછા હઠતા નથી.

પૃથ્વી પોતાના માર્ગમાંથી પાછી ફરે, સુર્યની ગતિમાં ફેર પડે, આખી દુનીઆ ઉલ્ટી થઇ જાય, પરંતુ વિરનર પોતાના માર્ગમાંથી પાછો ફરતો નથી. જગતમાં આવા મહાત્માઓ પુણ્યોજ્વલ અમર નામ મૂકી જાય છે. અને ઇતિહાસ કારો, કવિઓ નિરંતર તેમનાં યશોગાન ગાય છે. ભગવાન બુદ્ધ દેવે લોક હિતને માટે મહાન ત્યાગ કીધો, અપૂર્વ રાજ્ય વૈભવ, પ્રેમમૂર્તિ પત્નિ યશોધરાનું અપૂર્વ લાવણ્ય વીગેરે અનેક મમતાનાં કારણોનો અનાદર કર્યો. શા માટે? પોતાના મનમાં રમી રહેલા એક સત્યને માટે મહાત્મા રાજા રામે મોહનરાયે કુમળી વયમાં પિતૃગૃહનો ત્યાગ કર્યો અનેક પ્રકારના સંકટો વેઠયાં પણ પોતાને જે સત્ય વાત લાગતી હતી તે કદિ પણ ત્યજી દીધી નહિ. સેન્ટ પીટર્સનું દેવળ યુરોપના ઇટલીના રોમ શહેરમાં બાંધવાનું હતું. આને માટે પૈસાની જરૂર હતી તે વખતે યુરોપમાં પોપનો અધિકાર સ્વતંત્ર રીતે ચાલતો હતો. આ પૈસા એકઠા કરવાને માટે પોપે જેઓ અમુક રકમ આપે તેને માફી. પત્રો લખી આપવા માંડયાં. જર્મનીનો એક યુવક માર્ટીન લ્યુથર આ વાતની સ્હામે થયો પોપે અનેક ધામકીઓ આપી. પરંતુ તે વિર નર એકનો બે થયો નહિ અને એજ બોલતો રહ્યા કે આ કામ "ધર્મની વિરૂદ્ધ છે" આજે યુરોપમાંજ માત્ર નહિ પરંતુ દુનિઆના સર્વ ભાગમાં લ્યુથરનું નામ વિરનર તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. વિરપુરૂષના એક ફુંફાડાથી પોપની અગંબ લીલા ભાંગી પડી મહાત્મા મુન્સુર મસ્તોમાં આવી ગાવા લાગ્યો કે "અનલ હક" "હું બ્રહ્મ છુ." લોકોએ તેની અનેક રીતે સતાવણુ કરી તેના દેહની બુરી, દશા કરી પરંતુ તેના હરેક બાલમાંથી એજ શબ્દ નીકળ્યો કે "અનલ હક" વાહરે સાધુ વાહ!! ઇતિહાસમાં જોશો તો માલમ પડશે કે આવાં દ્દષ્ટાંતો અનેક મળે છે. કદી પ્રેમના મેદાનમાં, કદિ ધર્મની સત્યની લડાઇમાં, કદી વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં આવા સત્ય વિરનરો પોતાનાં અમર નામ મુકી ગયા છે. ભગવાન શંકરાર્ય કહે છે કેઃ—

विलक्षर्ण वेत्ती विचार शीलो
निज स्वरुपं परमार्थ रुपम्

ખરેખર આવા માણસો પારકામાં અને પોતામાં કંઇજ ભેદ જોતા નથી અને તેથીજ તેઓ પરહિતનાં કાર્યો, કરી દુનિઆના ઇતિહાસમાં પુણ્યોજ્વલ અમર નામ મુકી જાય છે.

રસિક.

चित्रमाळा.

शेठ हीराचंद नेमचंद झवेरी. जे. पी.

પવિત્ર તાપી નદિને કિનારે આવેલા સુરત શહેરની જાહોજલાલીથી કોઇ અજાણ્યું નથી. એ શહેરમાં ઉત્પન્ન થયેલા દાનવીર અને કર્મવીર પુરૂષોથી કોઇ અજાણ્યું નથી. ગુજરાતની રસાળ ભૂમિમાં સુરત એ પહેલા નંબરનું શેહેર ગણાય છે. ગુજરાતી બંધુઓના માનીતા અને લાડીલા કવિ નર્મદે પોતાના સુરતના ઇતિહાસમાં પણ એ સંબંધી વર્ણન કર્યું છે. અમે આજના અંકના ટાઇટલ પેજ ઉપર જે સખી પુરૂષની છબી પ્રકટ કરી છે તેઓનું નામ શેઠ હીરાચંદ ઝવેરી જે. પી. છે. એઓ શ્રી સુરતના ઉદાર અને દાનવીર પુરૂષોમાંના એક દાનવીર ગ્રહસ્થ છે. તેઓનો જન્મ સુરતમાં જૈનધર્મના ઉત્તમ કુલમાં થયો છે. તેઓના પિતા સ્વ. શેઠ નેમચંદ મેલાપચંદ સઉથી પહેલા ઝવેરી થયા હતા અને તેઓએજ ઝવેરીનો ધંધો શરૂ કર્યો હતો. તે સમય એવો હતો કે ઝવેરાતની કીંમત સમજવામાં આજની પેઠે કીડીઓની હાર જેટલા ઝવેરીઓ ન હતા અને તે સમયે તેઓએ દ્રવ્ય સારૂં સંપાદન કર્યું હતું. શેઠ નેમચંદે ઝવેરાતના વેપારનીજ માત્ર શરૂઆત કરી હતી એમ ન હતું. તેઓએ વિલાયત સાથે પહેલો વેપાર કરવાનું પણ શરૂ કર્યું હતું. તેઓએ અફીણ, રૂ વગેરે પણ વિલાયત મોકલાવી પોતાના ધંધાના ક્ષેત્રને વિશાળ બનાવ્યું હતું. તેઓશ્રીનો સ્વભાવ શાંત, ઠરેલ અને સખાવત કરવામાં ઉદાર હતો. તેઓ મુંબઇના ઝવેરી મહાજનના પ્રમુખ થયા હતા. અને તેજ વખતથી ઝવેરી બજાર તરફથી એક સદાવ્રત પણ ચાલુ થયું છે જેનો લાભ હજુ સુધી ઘણા મનુષ્યો લે છે. વળી તેઓને સમસ્ત હિંદુ જાતી માટે માન હતું. કોઈ પણ હિંદુ તેઓની પાસે જઇ પોતાના દુઃખો રડતું કે તરત પોતાથી બનતી મદદ સાથે તેમને નોકરીમાં જોડાવી આપવાનું પુણ્યમય કામ કરતા હતા. તેઓ જીવદયાના એક મોટા પક્ષપાતિ છે. શેઠ હીરાચંદે પિતાના સદ્‌ગુણો પોતાના હૃદયમાં ઠસાવી ધર્મ કર્મમાં પ્રવૃત્ત રહે છે. ઓનરરી મેજીસ્ટ્રેટ અને જે. પી. નો માનવંતો ઇલ્કાબ નામદાર સરકાર તરફથી મેળવવા ભાગ્યશાળી થયા છે. તેઓએ સુરતમાં એક નર્સિંગ ઇન્સ્ટીટ્યુટ સ્થાપવા માટે રૂ૦ ૨૦૦૦૦ ની રકમ સખાવત કરી છે. પિતાની પેઠે પોતે પણ જ્ઞાતિના કામમાં અને ધર્મના કામમાં ઉત્સાહથી ભાગ લે છે અને જૈન બંધુઓ ઉપરાંત દરેક હિંદુઓને મદદ કરતા રહે છે. સ્વભાવે મિલનસાર, કાર્યદક્ષ, જ્ઞાની તથા ધર્મનિષ્ટ છે. જીંદગીનું ધ્યેય જે દયા તેજ મનુષ્ય માત્રને આલોક અને પરલોકમાં સુખ અપાવે છે. ઘણા ઉછાંછળા શ્રીમંતો પોતાના ખોટા વખાણ થાય તેમાંજ રાજી હોય છે. જ્યારે દાન, ધર્મ કે દયાનાં કામો કરવાનાં આવે છે, ત્યારે મોઢું છુપાવે છે. શેઠ હીરાચંદ નિરાભિમાની ધર્મિષ્ટ છે તેઓની છુપી સખાવત માટે જમણે હાથે જે સખાવત કરે છે તે ડાબો હાથ જાણતો નથી. ખરી સખાવત એનુંજ નામ છે પુણ્ય માર્ગે જેઓ પૈસા મેળવી શ્રીમંત થાય છે તેઓના પૈસા પુણ્યમાર્ગ—સન્માર્ગેજ વપરાય છે. શેઠ હીરાચંદને દીર્ઘાયુ બક્ષે, અને હજારો છુપી સખાવતો કરી દુઃખીઓનાં દુઃખ ભાંગે! દયા એ પ્રત્યેક ધર્મનું મૂળ છે. શેઠ હીરાચંદ પણ પ્રત્યેક દયાનાં કામો કરી ધર્મ-લાભ મેલવે. તેમજ તેઓના સુપુત્રો પણ પોતાના પિતાના પગલે ચાલી દયા—ધર્મનાં કામો કરી વડીલોની કીર્તિને અજર—અમર કરે! પરમાત્મા પાસે અમે એજ માગીએ છીએ.

श्रीमान् राजचंद्र.

શ્રીમાન્ રાજચંદ્ર એ જૈન બંધુઓમાં એક મહા પુરૂષ થઇ ગયા છે. અને તેમના જીવન ચરિત્રમાંથી આજના સંસારિક જીવોને, મનુષ્યોને, બહુજ શીખવાનું છે. સંસારમાં જન્મીને જેઓ પૈસા મેળવી, મોજમઝા ઉડાવી, પોતાના શરીરને લકુપટુ બનાવે છે તેમજ પોતાના કુટુંબનેજ મોજમઝા કરાવે છે. તેમણે મહાપુરૂષ રાજચંદનું જીવન ચરિત્ર વાંચવું જોઇએ. અને તેમણે મહાપુરૂષોની જીંદગીનું તોલ કરવું જોઇએ; સ્વાર્થને લીધે જેઓ દેહનું પણ કલ્યાણ કરી શકતા નથી તેમણે વારંવાર એ જીવન ચરિત્ર વાંચી પોતાનાં કર્તવ્યનો વિચાર કરવો જોઇએ. અને પછી તે પ્રમાણે વર્તવાને કંઇક નિશ્ચયો પણ કરવા જોઇએ. પરમાત્માએ મનુષ્ય-માત્રમાં બુદ્ધિ અને જ્ઞાનના અમુલ્ય ભંડારો ભર્યા છે. પણ તેને

ખીલવે છે કોણ? લાડી, વાડી, અને ગાડી મળી એટલે તેઓ એમજ સમજે જે છે કે હવે આપણને સ્વર્ગ મળી ગયું! પણ તેઓને ખબર નથી કે ખરું સ્વર્ગ ક્યાં છે? ખરું સ્વર્ગ તો ઇશ્વરની ભકિતમાં, તલ્લીન થવામાં અને દુઃખી ભાઇ, બ્હેનોને. મદદ કરવામાં છે. અને તે શ્રીમાન રાજચંદ્રે સારી પેઠે બતાવી આપ્યું છે.

સાધુ પુરૂષ રાજચંદ્રનો જન્મ કાઠિયાવાડના એક ન્હાનકડા ગામ વવાણિયામાં થયો હતો. આજે તેઓને મ્હોટા મ્હોટા શેહેરોના મ્હોટા સભ્ય પુરૂષો પણ પૂજે છે. ન્હાનકડા ગામમાં જન્મીને પણ મનુષ્ય કેટલું કાર્ય કરી શકે છે તેનો પુરાવો મહાત્મા રાજચંદ્ર હતા! તેઓ ૧૮૬૭ માં જન્મ્યા હતા અને ૩૩ વર્ષ પછી ૧૯૦૧ ના એપ્રિલ માસમાં પરલોક ચાલ્યા ગયા છે પણ એ ૩૩ વર્ષમાં એમણે જે કાંઇ જ્ઞાન જન સમાજને આપ્યું છે તેટલું બીજા ૧૫૦ વર્ષના સંસારિક શ્રીમંતો કે સાધુડાઓ આપી શકશે નહિં! તેઓની સ્મર્ણ શકિત બાલ્યાવસ્થાથીજ એટલી સતેજ હતી કે ગુજરાતી અભ્યાસ ક્રમ માત્ર બે વર્ષમાજ પૂરો કર્યો હતો. તેઓ એક કવિ હતા. ૧૧ વર્ષની વયે તો તેમણે પદ્યમાં ટુંક રામાયણ અને મહાભારત લખ્યાં હતાં.

બાર વર્ષની વયે ઘડીયાળ ઉપર ત્રણ દિવસમાં ત્રણસો કવિતાઓ લખી હતી. એ ઉપરથી જણાય છે કે તેઓ જન્મના કવિ હતા. માત્ર તેર વર્ષની વયે તેઓએ અંગ્રેજી ભાષાનો અભ્યાસ કરવા માંડયો. ૧૪-૧૫ વર્ષની વયે તેઓએ મોરબીમાં મિત્ર મંડળ સન્મુખ અષ્ટાવધાન (એકી વખતે આઠ બાબતોમાં ચિત્ત રાખવાની ક્રિયા) કર્યા. ત્યાર પછી આઠમાંથી બાર અવધાન કર્યાં અને ધીમે ધીમે ૧૯ વર્ષની વયે સતાવધાની (એટલે એકી વખતે સો બાબતોમાં ચિત્ત રાખવાની ક્રિયા કરતા) થયા. મનુષ્યોમાં કેટલી બધી શકિતઓ હોય છે. તે મનુષ્ય પોતે જાણતો નથી પણ જો તેને ખિલવવાની તક મળે છે તો તે પોતાને–પોતાના શરિરને–એક અમૂલ્ય ખજાનો સમજે છે. તેઓ શ્રીએ મુંબઇના ફરામજી કાવસજી ઇન્સ્ટીટયુટમાં અને અન્ય સ્થળોએ સતાવધાનના પ્રયોગો કર્યા હતા. તેઓની ન્હાની વય જોઇ લોકો ઘણા અજાયબ થયા હતા. 'ઇન્ડીયન સ્પેકટેટર" ના અધિપતિ મી० મલબારીએ પણ ઉપરોક્ત વર્તમાન પત્રમાં ત્હેમની બહુ સ્તુતિ કરી હતી. ત્યાર પછી એ પ્રયોગો મુંબઇની હાઇકોર્ટનાં તે વખતના જજ સર ચાર્લ્સ સારજન્ટ, ડાકટર પિટર્સન, મી० યાજ્ઞિક અને એવાજ બીજા અનેક પ્રતિષ્ઠિત પુરૂષોએ જોઇ બહુ પ્રશંસા કરી હતી.

તેઓ વખતો વખત ભાષણો આપતા હતા. ધાર્મિક અને સંસારી, વકતા તરીકે તેઓ પૂજાતા હતા. એટલુંજ નહિં પણ મોટા મોટા વિદ્વાનો તેમના ભાષણોમાંથી કંઇક શીખતા હતા. વીશ વર્ષની વયે તેઓએ સાધારણ પ્રજા વર્ગને બદલે પોતાના જ્ઞાતિ સમુદાયને જ્ઞાનનો બોધ આપવા માંડયો. એ મહાપુરૂષે ઘણાં પુસ્તકો વાંચ્યાં હતાં. ષડદર્શનની આલોચના કરી હતી અને પૂર્વ તથા પશ્ચિમની ફિલસુફીના ગ્રંથો જોયા હતા તેઓ કોઇપણ પુસ્તકને એકજ વખત ધ્યાન પૂર્વક વાંચતા તેથી પછી બીજી વખત જરૂર રહેતી નહીં. સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતના પુસ્તકો જોઇ જઇ તેમણે તેનો પ્રસાદ જગતને આપ્યો છે.

સાધુ પુરૂષ રાજચંદ્રનું હૃદય શુધ્ધ હતું. તેથી તેઓએ ખુલ્લા હૃદયે જનસમાજને ઉપદેશ કર્યો હતો કે, "ધનવાન અને સાંસારિક સારી સ્થીતિવાળો પુરૂષ સંસારનો ત્યાગ કરે તો પોતાના ચારિત્ર્યથી જગતને સંગીન હિત કરી શકે. જનસમાજને તેના શુદ્ધ હૃદય અને નિઃસ્વાર્થના સદગુણની ખાત્રી થવાથી તેના ઉપદેશથી લાભ થાય." તેઓનું આવું ખુલ્લું કહેવું કેટલા શ્રીમંતોએ અમલમાં મુકયું છે તે અમે જાણતા નથી. પણ તેઓના ભાષણની અસર ઘણા સંસારી સંસ્કારી જીવોના હૃદયમાં થઇ હતી એ અમે જાણીએ છીએ. અને તેટલાજ જીવોની જીંદગીનું કંઇક સાર્થકય થયું છે એમ પણ માની શકાય છે.

મહાપુરૂષ રાજચંદ્ર ૨૧ વર્ષના હતા ત્યારે તેમણે વેપારીના પ્રપંચી જીંદગી પણ ભોગવી હતી અને થોડા વખતમાં એક બાહોશ ઝવેરી તરીકે પ્રસિદ્ધ થયા હતા. તેઓ વેપારી જીંદગીમાં પડેલા હતા છતાં પણ તેઓએ જ્ઞાન, ધર્મ અને તત્વ મિમાંસાનું અધ્યયન છોડયું નહોતું. તેઓ કેટલોક વખત સુધી વન—જંગલોમાં રહેતા ત્યાં પણ તેઓ ઇશ્વર ચિન્તવન અને યોગાભ્યાસમાં દિવસો ગાળતા હતા. દશ વર્ષ વ્યાપાર કરી પોતાનો હેતુ સિદ્ધ કર્યો. પુત્ર, પુત્રી, બ્હેનો, બંધુ અને પત્નીને મુકી સાધુ થવાની ઇચ્છા બતાવી. પણ વારંવાર વ્યાધીગ્રસ્ત થવાથી તેમ થયું નહિ અને પરલોકવાસી થયા. પરંતુ તેઓએ અધ્યાત્મ વિષય ઉપર અને જૈન ધર્મના સિદ્ધાંતો ઉપર જે પુસ્તકો લખ્યાં છે તે અમર, અચળ ઉભાં છે. ધન્ય છે એવા મહાપુરૂષની જીંદગીને! સંસારના પ્રપંચી જીવોએ. કહો કે શ્રીમંતોએ, તેમાંથી કંઇક શિખવું જોઇએ.

आ शो फेरफार?

પુરાતન સમયમાં હિંદુસ્તાનમાં ચાર વર્ણ વિભાગ હતા જે વખતે હિંદુસ્થાનનનો વ્યાપાર ઘણો ઉંચી પંક્તિ ઉપર હતો વૈશ્ય લોકો વ્યાપારી વિદ્યામાં કુશળ ગણાતા હતા, જેઓ વ્યાપારીઓ, હુન્નર બાજે વહાણુ બાંધનારા તથા નૌકાશાસ્ત્રિઓ હતા. હાલના વૈશ્યોનું બુધ્ધિ બળ કેટલું હલકું પડી ગયું. છે તે જુંઓ કે જેના પુર્વજોએ સુધારાની શરૂ આતમાં દુનીયાને પોતાની મહાન શોધોની બક્ષીસો કરી છે પશ્ચિમના વહાણુ વટીઓ પોતાનાં મોટાં જહાજો મહાસાગરના ગળડતા મોજાઓ ઉપર ચલાવે છે. તે શાસ્ત્ર હિંદુઓને અસલનાં વખતમાં અજાણ્યું નહોતું. વેદના સ્તોત્રો જે સમયમાં રચાયાં છે તેજ સમયમાં મહાસાગરની મુસાફરી પણ ચાલુ હતી. ભુમધ્યસમુદ્ર સૂધી હિંદુસ્તાનનો વ્યાપારી સંબંધ બંધાયો હતો દરિયા માર્ગે સિંધુથી મસ્કત સુધી અરબસ્તાનથી ઇજીપ્ત અને સીરીયા સુધી વ્યાપારીઓ જતા હતા તેમજ ખુસકીને માર્ગે બાબીલોજ તથા ઈરાન સુધિ હિંદના વ્યાપારીઓ જતા હતા. ઋગવેદમાં હિંદુ જનસમાજનાં બંધારણનું સારૂં ચિત્ર આપ્યું છે, જેમાંથી એવા ફકરા મળી આવેછેકે વ્યાપારના સાહસમાં ખેડી હિંદુઓ વાહાણમાં સફર કરતા હતા મનુના કાળમાં પણ ધન ધાન્યથી ભરપૂર સમૃધ્ધિવાળી હિંદુની પ્રજા હતી. મહાભારતના સમય માં તો કુદરતી નડતરો દુર કરતા કરતા ઉત્તરમાથી. પોતાના કુટુંબો, પશુઓ આદી લઇ હિંદના મધ્ય પ્રદેશમાં આર્ય પુરુષોને વસતા જોઇએ છીએ. તે વખને યુધ્ધ કળાની તેમની નિપુણતા, તેમનાં અસ્ત્રો તથા શસ્ત્રો હાલના કરતા કાંઇ પણ પ્રકારે ઉતરતા નહોતા. હિંદુસ્થાનનીજ સુશોભિત બનાવટોથી પશ્ચિમાત્ય સુંદરીઓની લાવણ્યતામાં વધારો થતો હતો. પાંતરીશસો વર્ષ અગાઉ હિંદુઓ ઈજીપ્તના વતનીઓ સાથે વ્યવહાર ચલાવતા હતા. ૩૫૫૧ વર્ષ ઉપર જયારે જોસફ ઈજીપ્તમાંગયો ત્યારે તેણે હિંદુઓનો ઇજાઇઓ સાથે છુટથી વ્યવહાર ચલાવતા જોયા અને તેજ સ્થિતી ત્રીજા જાડમસ અને પેરેહોઆના સમય સુધી ચાલુ હતી. ચીનાઇ લીપીમાં લખાયલા કેટલાક પત્રો પરથી સાબીત થાય છે કે ચીન સાથે હિંદુસ્તાનને સંબંધ હતો. ઈસવીસન પૂર્વે બીજા સૈકાનો એક લખનાર જણાવે છે કે હિંદુસ્તાનથી સીરિઆ (હાલનું યમન) સુધી વહાણો આવતાં હતાં એડન તથા અર્બસ્તાનના કેટલાક ભાગોમાં મળી આવેલા હિંદુ મંદીરોના ખંડીયરો, યુરોપમાં મળી આવેલા સંસ્કૃત ભાષામાં લખાયલા લેખો, અમેરીકામાં મળેલાં હિંદુ લોકોના દેવળો, સ્પષ્ટ દેખાડી આપે છે કે હાલના ગુલામગીરીની અવસ્થા ભોગવતા હિંદવાશીઓના પૂર્વજો મ્હોટા સહાસિક વહાણુ વટીઓ તથા વ્યાપારીઓ હતા, મોટા મોટા મહાસાગરો ખેડી હજારો માઇલ ઉપરના પ્રદેશોમાં ગયા હતા, અને દુનીયાના બીજા ભાગના લોકો સાથે છુટથી વ્યાપાર ચલાવતા હતા. સુંધારો એ શબ્દમાં જો કાદર્યક્ષતા, ધર્મનીતી, સ્વતંત્રતા, સ્વમાનની લાગણી તથા રસીકતા વિગેરેના ઉંચા તત્વવાળા ઉમદા વિચારોનો સમાવેશ થતો હોય તો તે સઘળું પુરાતન કાળના હિંદવાશીઓમાં હતું અને તેઓ મહાન સુધારાની ઉંચી ટોચે ચડયા હતા. આજે આમાં મોટો ફેરફાર થઇ ગયો છે તેનું કારણ પોતાનું છે. તેના તરફ દુર્લક્ષને પાશ્ચિમાત્યના તેજમાં અંજાઇ જવું જો હિંદવાશીઓ પોતાનો તથા પોતાના હુન્નર ઉદ્યોગનો પુનરૂદ્ધાર કરવા ચાહતા હોય તો પુરાતન મહાત્માની ચરણ રજોથી પવિત્ર થયેલા માર્ગોને અવલંબી તેમાંથી જે સ્ફુરણા પ્રગટ થાય તે પ્રમાણે ચાલવાનું છે. જેને માટે આજે વકીલાત કરવામાં આવે છે તે ખરા અંતઃકરણથી હૃદયના ઉમળકાથી વળગવાનું છે, હાથમાં આવતી દરેક તક એળે જવા દેવાની નથી; આગળ કે પાછળ સમુદ્રની લેહેરોની માફક ગળડતાં રહેવાનું છે. જેથી સુધારા તથા વધારાનું કામ દેશમાં આગળ વધશે.

D. M. P.

પ્રાયશ્ચિત

ગુરૂમાતા ગુજરીએ, ગુપ્ત રીતે મુંખવાલનો કિલ્લો ત્યાગ કર્યો હતો. એ કિલ્લાને ઘેરો ઘાલેલો હોવાથી ગુરુમાતાએ ધીરજ છોડી દીધી. અને ન્હાસી ગયાં તેથી શિખ સિપાહીઓમાં અસંતોષનો અગ્નિ વધારે પ્રજ્વળી ઉઠયો.* ગુરૂ ગોવિંદસિંહે ઘણો યત્ન કર્યો પણ તે અગ્નિ શાંત પાડી શકયો નહીં. સિપાહીઓ પાણીની તંગીને લીધે ગુરૂના હુકમને બાજુએ મુકી કીલ્લો છોડી ચાલ્યા ગયા તેઓએ જતી વખતે ગુરૂને એક સખત પત્ર લખ્યો તેમાં તેઓએ જણાવ્યું હતું કેઃ તેઓ હવેથી ગુરૂ ગોવિંદસિંહનું શિષ્યત્વ સ્વીકાર કરવાને કબૂલ થશે નહિં. ગોવિંદસિંહને તે પત્ર વાંચીને ગુસ્સો અને આશ્ચર્ય થયો. પરંતુ ઉદારતાના ઉચ્ચ ગુણને લેઇ તેનો તે ગુસ્સો તરતજ ઉતરી ગયો. અને અંતઃકરણ પૂર્વક બધા સિપાહીઓની માફી માંગી.

અંહકારથી મસ્ત થયલા સિખ સિપાહીઓ કિલ્લો છોડી બહાર નિકળ્યા કે તરતજ, ઘેરો ઘાલનાર મોગલોએ ઘણા શુરત્વ પણાથી તેમના ઉપર હલ્લો કર્યો અને તેઓને કેદી કરી લીધા. તે યુધ્ધમાં અસીમ સાહસીકતા બતાવવા છતાં પણ ઘણા શિખ સિપાહીઓ અનન્ત નિદ્રામાં પડયા. અને કેટલાકે ન્હાસી જઇને જીવ બચાવ્યો. અચાનક જે સમયે કમનશીબ સિપાહીઓ ઘેર પાછા ફર્યા તે વખતે તેઓને ઘેર આવેલા જોઇને તેમના સગા સંબંધીઓએ તેનું કારણ પુછયું જ્યારે તેઓએ સત્ય કારણ જાણ્યું ત્યારે તેઓનો ગુસ્સો વધી પડયો અને બધાને તિરસ્કાર કરવા લાગ્યા; જે ગુરૂના પગની રજ મેળવવાથી સમસ્ત શિખ જાતિ આનંદમાં ગુલતાન થઇ તેમનાઉપર જીવ કુરબાન કરતી હતી તેજ જાતિ આજે આટલી બધી ગુસ્સે થઇ તેનું કારણ શું? સિપાહીઓએ આટલું બધું સાહસ કર્યું તેનું કારણ શું? સ્નેહમયી માતાઓ પુત્રની કાપુરૂષતા જોઇને હૃદયમાં દુઃખી થઇ અને તેના સાથે વાતચિત કરવાનું પણ છોડી દીધું! પ્રેમથી પિત્નીએ, પત્નિની માનસિક અધોગતિથી દુઃખી થઇ, ઉચ્ચાર કર્યો વગર નેત્રમાંથી આસું કાઢવા લાગી. ન્હાનાં ભાઇ બ્હેનો પણ ગુરૂદ્રોહી મ્હોટા ભાઇઓના આવા વ્યવહારથી ગુસ્સે થઇ તેમનું મ્હો જોવાને પણ શરમાવા લાગ્યાં. જે જે સ્થળે તેમનાં આત્મીય, સ્વજનો હતાં તેમણે તેઓને કુળના કાંટા અને વંશના કુલાંગાર, ગ્રહસ્થ જીવનના અમંગલકારી સમજી તેમનો ત્યાગ કર્યો. શિખ સમાજમાં, ગુરૂનો તિરસ્કાર કરનાર શિખ સિપાહીઓનો તિરસ્કાર થયો. અનાદાર થયો!

ઘરમાં અને બાહાર, દેશમાં અને પરદેશમાં જયાં ત્યાં શિખ સિપાહીઓનો તિરસ્કાર થવા લાગ્યો હતો. તે જાણી તેઓને સિખસમાજમાં મોઢું બતાવવાનો સંકોચ થયો. એટલુંજ નહિં પણ તેમને પોતાની જીંદગી ઉપર પણ તિરસ્કાર આવ્યો. આત્મહત્યા કરવી એ મહા પાપનું કામ હતું તે જાણવાથીજ બીજું મહાપાપ કરી શકયા નહિં! હમેશાં નિર્જન સ્થાનમાં નિવાસ કરીને, હૃદયમાંના અગ્નિથી બળીબળીને તેઓ પોતાની મેળેજ, કરેલા પાપનું પ્રાયશ્ચિત કરવા લાગ્યા.

કાંઇ પણ કામ કર્યા વગર બેસી રહેવાથી વખત જતો નથી એમ જાણીને તેઓએ સરદાર મોહનસિંહ (મહાસિંહ) ના યત્ન વડે તેઓએ એક ન્હાની ટોળી બનાવી અને તેઓ લોક સેવાનાં કામમાં ગુંથાયા. પરંતુ આ નજીવી સાધના વડે શું તે મહા પાપનું પ્રાયશ્ચિત થઇ શકે છે? જો તેઓએ તે દિવસે ગુરૂનો ત્યાગ કર્યો ન હોતતો વીરગુરૂને આજે ચોરની પેઠે સંતાઇને, અન્ન અને નિદ્રા વગર, આમ તેમ ભટકવું પડત? એજ શિખ સિપાહીઓના પાપને લીધે આજે પોતાનો પરમ પૂજ્ય ગુરૂવંશ,

* ગુરૂ માતાના એ સાહસનું પરિણામ...વર્ષના "ભારત જીવન" ના...અંકમાં......નામના લેખમાં પ્રકટ થયું છે.

નિર્વંશ થયો છે. જે સમયે આ બધી વાતો અને સાથે લોકો-સ્વજન તરફનું અપમાન, તેમના હૃદયમાં આવતું ત્યારે તેઓનું હૃદય દુઃખના આંસુથી ભરાઇજતું. તેઓ મ્હોડું છુપાવીને રડતા અને જગતને શિખસમાજને મોં મહો બતાવતાં શરમાતા હતા!

આ પ્રમાણે કેટલાંક વર્ષ વીતી ગયા પછી, એક દિવસે તે સમાચાર મળ્યા કે ઘણાં દુઃખ ભોગવ્યા પછી, મહા મહેનતે ગુરૂ રાત દિવસે શ્રમ કરીને, બાર હજાર શિખ સિપાહીઓ ભેગા કરીને પોતાનું રાજ્ય પાછું લેવાનો ઉદ્યોગ કરેછે. આ સમાચાર મોગલોને પણ મળ્યા હતા. સરહિંદના મોગલ રાજકર્તાએ, યુધ્ધમાં નિપૂર્ણ એવા ૭૦૦૦ ઘોડેશ્વારોસાથે માલવપ્રદેશ તરફ પ્રયાણ કર્યું જાતિમાં અપમાનિત થયલા શિખ સિપાહીઓને આ સમાચાર પણ મળ્યા. આ વખતે તેઓને પોતાનાં કર્તવ્યનું માન થયું. અને સાથે સાથેજ પોતાનું પ્રાયશ્ચિત કરવાનો સમય મળયો. તેઓ તરતજ મોગલ લશ્કરની પાછળ પાછળ ગયા. મોગલ લશ્કરની આવવાની વાત જાણીને ગુરૂએ "ઢીલવાં" ગામ આગળ પોતાના તંબુઓ ઠોકી દીધા. અને મોગલના લશ્કરની આવવાની વાટ જોવા લાગ્યા.

થોડીવાર પછી મોગલ લશ્કર ત્યાં આવી પહોંચ્યું એટલે તરતજ ત્હેમની પાછળ આવતું શિખ વીરોનું ન્હાનકડું લશ્કર-ગુપ્ત સ્થાનમાંથી બહાર આવી ટૂટી પડ્યું. અને સંપૂર્ણ સાહસ, અપૂર્વ વીરતા બતાવી તેઓનો કચ્ચડ ઘાણ કહાડવા લાગ્યા. પહેલાં તો મોગલ સિપાહીઓ ચમકી ગયા પણ પછી શુરતાથી લડવા લાગ્યા. માત્ર ચાળીસ શિખ વીરો, એ સમુદ્રના જેવી વિશાળ મોગલ સેના આગળ કાંઇ હિસાબમાં નહોતા. છતાં પણ તેમને હંફાવી નાંખ્યા. ગમે તેમ પણ તે માત્ર ૪૦ માણસોજ હતા તેથી એક પછી એક પૃથ્વી ઉપર પડી મરણને શરણ થયા. તો પણ તેમને પ્રતાપે મોગલ શકિત કેટલીક રીતે નરમ પડી ગઇ.

ગુરૂ ગોવિંદસિંહને આ વાતની ખબર પડતાં તે શિખ વીરોની ઓળખાણ મેળવવાને અધીરા થઇ જવા છતાં પોતાની મન વાંચ્છના પૂર્ણ કરી શકયા નહિં. જોત જોતામાં તેમની સાથે પણ મોગલોની લડાઇ શરૂ થઇ. આ યુદ્ધ કાંઇ સંખ્યાનું યુધ્ધ નહોતું પણ પોતાની સમસ્ત જાતિના અપમાનનું, પોતાના સમસ્ત દેશના અભિમાનનું અને પોતાના હૃદયના ઉંડા ભાગમાંનું યુદ્ધ હતું. બહાદુર શિખ, વિરોએ, જીવન પર્યંત જે કાંઇ બળ અને સાહસ સંગ્રહ કર્યું હતું તેનો આજે છેલ્લો ઉપયોગ કરવાનો હતો. જેના હૃદયમાં દેશને માટે પૂજ્ય ભાવ હતો તે પૂજ્ય ભાવ બતાવી આપવાનો આજે છેલ્લો દિવસ હતો. જેના હૃદયમાં અપમાનનો બદલો લેવાનો નિશ્ચય હતો તેમની પરિક્ષાનો આજે છેલ્લો દિવસ હતો. સમસ્ત શિખ જાતિના માન ગૌરવ વધારવાનો આજે છેલ્લો દિવસ હતો. એક બાજુ જીવન અને બીજી બાજુ શિખ સિંહાસન હતાં. શિખ વીરોએ તે બન્ને તરફ સમાન દ્રષ્ટિ રાખી નહોતી. તેઓએ જીવનની માયા ત્યાગ કરીને પણ રાજ સિંહાસન મેળવવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. ઘોર યુદ્ધ ચાલ્યું જેનામાં જેટલું બળ, જેટલી બુધ્ધિ હતી તે બહાર કાઢીને યુધ્ધ કર્યું હતું. પરંતુ અંતે મોગલ સિપાહીઓની વીશાળ સેનાને હારવું પડયું. સિપાહીઓ આમ તેમ ન્હાસવા લાગ્યા. રણક્ષેત્રમાં ન્હાસ ભાગ થતાં શિખ વીરો, અચળ પર્વત પેઠે દુશ્મનોની પીઠ જોતા ઉભા હતા. એ સમયે ગુરૂ ગોવિંદસિંહે ઘાયલ થયલા માણસોની ખબરદાસી કરવાનું શરૂ કર્યું. તેઓ એક પછી એક વીરોની પાસે થતા થતા એક વીર પુરૂષની પાસે આવી પહોંચતાંજ ચમકીને ઉભા રહ્યા. એ વીર પુરૂષ કોણ હતો? ગુરૂએ જોયું કે તે મોહનસિંહ છે. જે મોહનસિંહે ગુરૂની આજ્ઞા ઉપર લાત મારીને કિલ્લો ત્યાગ કર્યો હતો, જેઓની મદદ વગર ગુરૂનો પક્ષ દુર્બળ થઇ ગયો હતો, અને જેની ગેરહાજરીને લીધે ગુરૂજીને ન્હાસી જઇ સંતાવું પડયું હતું તેજ

એ મોહનસિંહ હતો. તેજ મોહનસિંહ આજે ગુરૂજીની અજાણતામાં ગુરૂજીની સેવા માટે મરવા પડયો છે ! ગળ ગળે કંઠે ગુરૂજીએ પુછયું. ભાઇ મોહનસિંહ ! " આ શબ્દો મોહનસિંહે ઓળખ્યા તેજ વખતે મોહનસિંહનાં ક્ષીણચક્ષુ ઉંચાથયાં. અને પૂજ્ય ગુરૂના નેત્રો સ્હામે જોઈ રહ્યો. તેણે નેત્ર પલ્લવ વડેજ ગુરૂજીના સ્હામુ જોઈ પોતાના મનના ભાવ જણાવ્યા. તેણે ગુરૂજીને નમન કર્યું અને કૃતજ્ઞતા બતાવી પોતાના પાપનો જાણે પશ્ચાતાપ કરતો હોય તેમ જણાયું. અહો ! મોહનસિંહનું આજનું જોવું કેટલું આનંદ પૂર્ણ ! ગુરૂજીએ કહ્યું. કલ્યાણ થાઓ ! હજુ પણ ત્હારી કોઇ ઇચ્છા અધુરી રહી જતી હોય તો કહે ! તે પૂર્ણ થશે ! ભાંગ્યા ટુટયા શબ્દોમાં, ક્ષીણ કંઠે મોહને ઉત્તર દીધું "મ્હને ગુરૂનાં દર્શન થયાં છે ! હું બધું મેળવી ચુકયોછું. હવે કોઈ ઇચ્છા નથી. પણ દેવ માત્ર એકજ ઇચ્છા કે મ્હારી સાથે ન્હાસી આવેલા શિખવીરોને ક્ષમા [illegible]ા. તેઓનો અપરાધ ભૂલી જાઓ. તેમ નહિં થશે પરલોકમાં મુકિત નથી. "

મોહનસિંહની આ પ્રાર્થના સાંભળી ગુરૂ ગોવિંદસિંહે, અંતકરણ પૂર્વક ક્ષમા આપી બધાનો અપરાધ માફ કર્યો. અને તેઓની પરલોકમાં મુકિત [illegible]ય તે માટે પ્રાર્થના કરી. ગુરૂનો એ આશિર્વાદ [illegible]ને પ્રાર્થના સાંભળતો સાંભળતો પરલોકમાં ચાલ્યો [illegible]યો.

આ યુદ્ધ ક્ષેત્રમાં, જે શિખવીરો મરણ પામ્યા [illegible]ા તેઓનું નામ સ્મર્ણ રાખવા માટે ગુરૂજીએ એ સ્થળે એક મ્હોટું સરોવર ખોદાવું. અને તેનું નામ " મુકતસર " રાખ્યું. તેજ સમયથી તે રણસ્થળ " મુકતસર " નામથી ઓળખાઇને જોનારની શ્રદ્ધાનું આકર્ષણ કરે છે. *

मकरंद

* સંવત ૧૬૬૨ નાં માહ માસ સુદ પડવાને દિવસે (ઇ. સ. ૧૭૦૬ ની શરૂઆતમાં) આ પ્રસિદ્ધ યુદ્ધ થયું હતું.

बळवानो छूपो ईतिहास.

ઈ. સ. ૧૮૫૭નાં જુલાઇ માસમાં પ્રખ્યાત "ટાઇમ્સ " પત્રમાં, ૩૮મી પાયદળ પલટનના એક કેપ્ટને એક પત્ર લખ્યો હતો. તે પત્રમાં આ દેશના કેટલાક બ્રાહ્મણ પુત્રોના અદ્ભૂત ત્યાગ અને દયાની વાર્તા લખવામાં આવી છે. તે નિરક્ષર હિંદુસ્થાનીઓએ બળવાના વખતમાં ભયને લીધે બ્હેબાકળા થયલાં કેટલાંક અસહાય નર, નારીને કેવી રીતે બચાવ્યાં હતાં તેનું વર્ણન—એ પત્રમાં—કરવામાં આવ્યું છે. અમે આ સ્થળે તે પત્રનો ભાવાર્થ પ્રકટ કરીએ છીએ, જેથી જાણી શકાશે કે આ દેશની પ્રજાના હૃદયમાં, દયા અને માયાળુતાનો કેટલો અંશ છે ?

બળવાખોર લશ્કરી સિપાહીઓએ જે વખતે દિલ્હી નગરી વિધ્વસ્ત કરવાનો આરંભ કર્યો અને ચારે દિશામાં મરજી પ્રમાણે લુંટફાટ ચાલવા માંડી તે વખતે મેજર એબેટ સાહેબ એક અંગ્રેજી લશ્કરી ટુકડી લઈને કાશ્મીર ગેટ આગળ આવી પહોંચ્યા. આખો દીવસ જૂદે જુદે સ્થાને, ઝપાઝપી કરીને, એ મુઠીભર અંગ્રેજો થાકી ગયા હતા. છતાં કેટલીક અસહાય અંગ્રેજ સ્ત્રીઓના રક્ષણનો ભાર તેમના માથા ઉપર આવી પડયો હતો. મેજર એબેટ સાહેબ, જે વખતે કેટલીક અંગ્રેજ સ્ત્રીઓને લઇ કાશ્મીર ગેટ આગળ આવી પહોંચ્યા તે વખતે સન્ધ્યાનો સમય થયો હતો. લુંટફાટ કરવામાં મસ્ત બનેલા સિપાહીઓ દિલ્હી નગરીની ચારે બાજુએ ઉન્મત થઇ ફરતા હતા. અને સઘળી બાજુએથી ગોળા, ગોળીઓનો વરસાદ પડયાંજ જતો હતો. મેજર એબેટે અનેક વિચાર કરીને કહ્યું કે જો સ્ત્રીઓને હમણાંને હમણાંજ અહિંથી ખસેડવામાં આવશે નહિં તો મ્હોટી વિપદ આવી પડશે. જો તે સ્ત્રીઓ આપણી સાથે રહેશે તો સત્વરજ શત્રુઓની છુપી ગોળીઓથી અથવા તો સિપાહીઓની તલવારના ઘાથી સઘળાને મરણને શ-

રણ થવું પડશે. તેથી આવા ભયાનક સ્થાનમાં એક પળ પણ ઉભું રહેવું ઉચિત નથી. મેજર એબેટે લશ્કરી સિપાહિઓને કહ્યું કેઃ—આ સ્ત્રીઓને હમણાંને હમણાંજ કેન્ટોન્ટમેન્ટ છાવણીમાં મૂકી આવો તે સ્થાને થોડોક વખત પણ ભયરહિત સ્થીતિમાં રહી શકશે. બધાનો એક વિચાર નક્કી થયો. પરંતુ સ્ત્રીઓને લઇ જવા માટે કોઈ વાહન નહોતું. તેથી તોપો ચલાવવાની જે ગાડીઓ હતી તેમાંજ સ્ત્રી અને બાળકોને બેસાડી દેવામાં આવ્યાં. બધાં જે વખતે ઉપડવાની તયારીમાં હતાં તેજ વખતે શત્રુઓએ એકદમ ગોળીનો વર્ષાદ વરસાવ્યો.

સન્ધ્યા વખતના અંધકારમાં, એકદમ ગોળીનો મારો ચાલુ થવાથી અમે બધા ગભરાઈ ઉઠયા. ક્ષણ વારમાં તો સિપાહીઓની બંદુકમાંથી અખંડ વર્ષાદની ધારા પેઠે ગોળીઓનો વરસાદ શરૂ થયો. અમે બધાએ તોપની ગાડીઓ આગળથી ખસી જઇને (કાસ્મીર) ગેટમાંના બારણા પાછળ આશ્રય લીધો. પાછળ અસંખ્ય સિપાહીઓ "માર માર" શબ્દ બોલતા દોડતા આવવા લાગ્યા. મી. ઓસબોર્ન છાતીમાં સખત ઘાયલ થયા. પળવારમાં સિપાહીઓ દરવાજામાં આવીને અમારા કટકેકટકા કરી નાંખશે. એ બ્હીકથી અમે ગભરાઇ ગયા હતા તે વખતે અમે જોયું કે મી. ઓસબોર્ન, ઘાયલ થયલા છતાં, કિલ્લાની ટોચ ઉપર ચડયો છે, અને ત્યાંથીજ અમને બધાને કહેવા લાગ્યો કેઃ—

"હું સીપાહી લોકોના હાથમાં જઈ શીયાળ, કુતરાંની પેઠે કદીપણ મરીશ નહિં તેના કરતાં તો આ કીલ્લાની દીવાલપરથી નીચે ઉંડી ખોમાં પડીશ. મરીશ કે જીવીશ તેની હરકત નથી. "એટલું બોલીને તેઓએ કિલ્લાની બહારની ઉંડી ખોમાં કુદકો માર્યો. તેનું જોઇને બીજા પણ બધા તે દીવાલ ઉપરથી કુદીને ખોમાં પડયા. સન્ધ્યા સમયનું અંધારૂં હોવાથી સીપાહીઓ કાંઇ જાણી શકયા નહિ. વળી ખાડામાં પણ અંધકાર હતો. તેથી કોઇને અમારો પત્તો લાગ્યો નહિ.

આ ખાડામાં અમે એક બીજાથી વેગળે વેગળે પડયા હતા. કારણ કે જે માણસ જે ઠેકાણે પડયું હતું તે એકદમ ચાલવાને અચકાતા ન હોતા છતાં તેઓએ તે ખાડામાંથી એકે એકે ન્હાસવા માંડયું અમે ઘણાજ થોડા એક ટોળીના આકારમાં રહયા. અને તે બધા કયાં ચાલ્યા ગયા તેનો પત્તો લાગયો નહીં. અમે મોડી રાત સુધી તે ખાડીમાં થઇને ચાલવા લાગ્યા. છેવટે ઘણા દુઃખે, કેટલાક બ્રામણોની સહાયતા વડે અમે યમૂના નદીને પેલેપાર ગયા. જે વખતે પ્રાતઃકાળ થવા આવ્યો હતો. દિવસને વખતે રસ્તામાં ચાલવું એ વિપદજનક છે તેમ જાણીને અમે એકાદ નિર્ભય સ્થાને સંતાઈ રહયા થોડીવાર પછી જોયું કે મજુર લોકો કામ કરવાને અમારી તરફ ખેતરમાં આવવા લાગયા પરંતુ સારા નશીબે તેઓ અમને જોઇ શક્યા નહીં. તે લોકોના પછી થોડી વારે એક બીજું ટોળુ આવ્યું અને તેઓ-અમને વેગળેથી જોઇ શકયા નહીં. તે લોકોના પછી થોડીવારે એક બીજું ટોળું આવ્યું અને તેઓ અમને વેગળેથીજ જોઇ લીધા. અમે વિચાર્યું કે હવે કોઇ પણ રીતે બચવાનું નથી. પરંતુ ભગવાનની કેવી અસીમ કરૂણા ? જયારે તેઓ અમારી નજદિક આવ્યા ત્યારે પહેલાંથીજ તેઓ અમને કહેવા લાગયા કેઃ પરદેશીઓ ! કંઇ પણ બ્હીક રાખશો વહીં."

આ લોકો બ્રાહ્મણ જાતિના હતા, તેઓના સરલ વ્યવહારથી અને સ્નેહ ભરેલા માયાળું શબ્દો સાંભળતાં અમે જાણ્યું કેઃ મુઠીભર લશ્કરી સિપાહીઓ સિવાય, ભારતની અસખ્ય પ્રજા વ્યક્તિનાં ઘરોમાં, હજુ પણ અમારૂં માથું નિર્ભય પણે ખોશી રાખવાનું સ્થાન છે. અમે બધા ભૂખ ત્તરસને લીધે ઘણા પીડાતા હતા, (તેથી) તે બધા અમને પોતાને ગામ પોતાને ઘેર લઈ ગયા અને ઘરમાં રાખવાથી કદાચ લોકોને મોઢેથી શત્રુઓને કાનેવાત

જાય, તેટલા માટે તેઓ અમને એક વનમાં લઈ જઇ સંતાડી ઘેર ગયા. ત્યાર પછી રોટલી અને દુધ લાવી આપ્યું. અમે બધાએ તે ખાધું. અને તે દિવસ ત્યાંજ વિતાડયો. સન્ધ્યા સમયે ગામના લોકો અમને કહેવા લાગયા કે શત્રુઓની આટલી નજીકમાં રહેવું યોગય નથી. કોઈ પણ રીતે તેઓ કાંઈપણ રીતે આ વાત જાણી જશે અને પછી નહાસવું મુશ્કેલ થઇ પડશે, અમે તેજ વખતે તેઓની સાથે જંગલનાં ખેતરોમાં થઇને આગળ ચાલવા માંડયું રસ્તામાં ચાલતાં ચાલતાં એકાએક એક ન્હાની ઝાડીના પડખામાં, દિલ્હીના પ્રસિધ સોદાગર ચી. માર્શલની સાથે મેળાપ થયો. તેઓને મોઢથી સાંભળયું કે તેઓ ત્રણેજણ એકી વખતે ખોમાં કુદિ પડયા હતા પરંતુ બે જણા કોણજાણે કયાં ગયા તેમજ તેમાનુ કોઇ મરી ગયું કે જીવે છે તેની પણ તેમને ખબર નથી અત્યારે અમને અમારા એક દેશી ભાઇનો મેળાપ થવાથી અમે ખુશી થયા અને રસ્તાના ભોમિયા શાથે આગળ વધ્યા. આખી રાત રસ્તે ચાલ્યા પછી જ્યારે પ્હો ફાટયો ત્યારે યમૂનાને કિનારે લાંબા ઉગેલા ઘાસમાં (અમે બધા) સંતાઇ રહયા. બપોરનાં વખતે એક હિન્દુસ્થાની એ આવી અમને કહ્યું કે થોડે વેગળે એક બીજી અંગ્રેજ ટોળી સંતાઇ રહી છે તેના કહેવા ઉપર વિશ્વાસ રાખી અમે લગભગ બે માઇલ આગળ ચાલ્યા, તો ખરેખર જોયું કેઃ અમારી સાથે જે અંગ્રેજ સ્ત્રીઓ હતી તેમાંની કેટલીક સ્ત્રીઓ અને કેટલાક અંગ્રેજો ત્યાં સંતાઈ રહ્યા છે. સૌથી પહેલાંજ મ્હેં મ્હારા પરમ સ્નેહી મિત્ર મી. પ્રોકટરને જોયા મેં વિચાર્યુંહતું કે તેઓજ કાસ્મીર ગેટની પાસે મરણ પામ્યા છે. પરંતુ આ વખતે તેમને જીવતા જોઇને અને આ પ્રમાણે આશા નહિં એવા ભાવે તેમની સ્હામુ ફરીથી સાક્ષાત થવાથી મ્હારા આનંદની હદ રહી નહીં. આનંદનો પહેલો નિઃશ્વાસ નાંખ્યા પછી જોયું કે મી, ફોરેસ્ટ તેની પત્નિ અને તેની ત્રણ છોકરીઓ, ઇન્જીનીયર મી ફ્રેઝરની પત્નિ મેસર્સ સાલફેડ, વાઇબ્રાટ અને વીલસન એજ ટોળીમાં રહ્યા છે. આ વખતે અમે એક ન્હાની ટોળી જેવા થઇ ગયા. અને મનમાંજ વિચાર કરવા લાગ્યા કે હવે આપણે તલવાર અને બંદુકની સ્હાયતા વડે છેવટે કેટલાક વખતને માટે આત્મ રક્ષા કરવા શક્તિમાન થઇશું. અમારી સાથે આવેલા હિંદુસ્થાની ભોમિયાને અમે હવે ઉપકાર સહિત રજા આપવાનો વિચાર કર્યો પણ તેણે હજુ પણ થોરો વખત અમારી સાથે આવવાની ઈચ્છા બતાવી અને જ્યાં સુધી અમે ભય ભરેલું સ્થાન વટાવી ન જઇએ ત્યાં સુધી અમારી સાથેથી નહિ જવાની અત્યંત ઇચ્છા દર્શાવી. અમે તેનો આવો પરોપકારી વ્યવહાર જોઇને દિંગમૂઢ થઇ ગયા. આખો દિવસ ઘાસ અને જંગલમાં ગમે તેમ સંતાઇને કાઢયો. સન્ધ્યા સમય થવા પહેલાં અમે અમારા દેશી ભાઈઓને કહ્યું કે. ઘાસનાં જંગલમાં સંતાઇ ચાલી શકતા નથી. તેથી અમે બધા પાછા યમૂનાનદીને કિનારે કિનારે ચાલવા લાગ્યા. થોડેક વેગળે ચાલ્યા હતા એટલામાં પાછળથી એક હિંદુસ્થાની બ્રાહ્મણ હાંફતો હાંફતો આવીને કહેવા લાગ્યો કે દુશ્મન સિપાહીઓને તમારો પતો લાગ્યો છે, અને એક ઘોડેશ્વાર ટુકડી ઉતાવળે પગલે તમારી પાછળ આવે છે. હમણાંજ તમને પકડી પડશે. "તેની વાત પૂરી થતાં ન થતાંમાં તો અમારો એક આગળ ગયેલો માણસ આવીને કહેવા લાગ્યો કે સ્હામેની દિશામાંથી પણ બળવાખોર સિપાહીઓની એક ટુકડી, ન્હાસી ગયલા અંગ્રેજોની શોધ ખોળ કરવા આવે છે." આ સમાચાર સાંભળતાંજ અમે એકદમ જ્ઞાન શૂન્ય થઈ બેસી પડયા. અમારી આગળ દુશ્મન, પાછળ દુશ્મ-

ન, જમણા હાથ તરફ જોસબંધ વહેતી વિશાળ યમૂના નદિ. અને ડાબા હાથ તરફ પ્રચંડ ઘાસનું વન, ઘાટી ઝાડી અને તેની પછી ખેતરોજ ખેતરો ! ક્યાંય પણ આશ્રય લેવાનું ઠેકાણુંજ નહિં. થોડો વખત સંતાઈ રહેવાને માટે પણ એકાદ સારી ઝાડી જંગલ નહિં. વિના અહારે વિના ઉંઘે અને અનેક ચિન્તાઓને લીધે અમારૂં શરીર તુટી પડતું હતું ઉઘાડે પગે કાંકરા, કાંટાવાળી જમીન ઉપર ચાલતાં ચાલતાં પગ અને શરીર એવું નિર્માલ્ય થઇ ગયું હતું કે એ સમાચાર સાંભળતાંજ અમે બધા નિરાશ થઇને બેશી ગયા ! એ બધી વિપદ આવી પડવા સાથે વળી કેટલીક સ્ત્રીઓ અમારી સાથે હતી તેમની અમને બહુ ફિકર હતી ! અમને નિરાશ થયલા જોઇને અમારી સાથેના દેશી માણસો અમને કેટલીક આશા અને ઉત્સાહ આપવા લાગ્યા. તેઓ કહેવા લાગ્યા. કે નદિનાં પાણી ઘણાં જોરમાં વહે છે પરંતુ ઘણે ઠેકાણે થોડાં થોડાં છે. જે ઠેકાણે ડુબી જવાય એટલું પાણી છે તે ઠેકાણે અમે તમને તરાવીને પેલે પાર લઇ જઈશું જો તમે ધીરજ છોડી દેશોતો અમે પણ બધા હમણાંજ મરણ પામીશું. ચાલો, ભગવાનનું નામ દઇને આપણે નદિમાં કુદી પડીએ અને તેનીજ કૃપાથી અમે તમને પેલે પાર લઇ જઇશું.

સ્હામે યમૂના નદિ ખળ ખળ પ્રવાહે જોસબંધ, વહે છે. તેનો ઝપાટા બંધ વેહેતો પ્રવાહ અને મ્હોટાં મ્હોટાં તરંગોના ઉછાળા જોઇને અમારા શરિરને કંપારી છુટી અમે વિચારી જોયું કે હવે બીજે કોઇ રસ્તે છુટકો નથી. અહિં રહેવાથી સિપાહી લોકોની તરવારના ઘા પડવાથી બધાનો નાશ થશે. અને નદીમાં ઉતરવાથી યમૂનાનાં લીલાં જળમાં, બધાંની સમાધિ થઇ જશે હવે બીજી કોઇ દિશામાં જવાનો રસ્તો પણ નથી. અમારી સાથેની સ્ત્રીઓ આંખમાં આંસુ સાથે ઇશ્વરની પ્રાર્થના કરવા લાગી. તેજ વખતે વેગળેથી ઘણા ઘોડેશ્વારો આવવાનો અવાજ સંભળાયો. સન્ધ્યા સમયે તો તે અવાજ સ્પષ્ટ રીતે સંભળાવાથી જોડની સ્ત્રીઓ રડવા લાગી અને મોટો કોલાહોલ કરી મૂકયો અને કહેવા લાગી કે જુવો, પેલા આવે છે ! હવે ઉપાય શો ? " મિસ ફોરેસ્ટ પોતાની માતાને બાઝી પડી અને કહેવા લાગી કે સિપાહીઓ જો આપણને મારી નાખે તો તેથી અફસોસ નહિ થાય પણ તેઓ આપણને મરણ કરતાં પણ વધારે દુઃખ આપશે, તેના કરતાં યમૂનાના જળમાં કુદી પડો. તે ઠેકાણે શાન્તિથી મરી જઇશું. " એટલું કહીને મિસ ફોરેસ્ટે પોતાની માતાને ચુમ્બન કર્યું અને કહ્યું. "હું જાઉં છું. " તરતજ તેણે યમૂનામાં પડતું મુકયું. તેનું જોઇને અમે બધાએ જમુનામાં ઉતર્યા. અમારી જોડના હિંન્દુસ્થાની માણસો પાણીમાં આગળ ચાલવા લાગ્યા. તેઓ જ્યાં પાણી થોડું જણાતું ત્યાં થઇને અમને લઇ જવા લાગ્યા. તે બીચારાઓએ બહુજ મહેનત કરી. આ વખતેજ અમે જોયું કે હિંદુસ્તાનના લોકોની અમારા ઉપર કેટલી દયાછે, કેટલી કૃપાછે? છેવટે જે વખતે અમે ગળા સુધીના પાણીમાં આવ્યા ત્યારે અમે બધાં ત્યાં ઉભાં રહ્યાં. આ વખતે હિંદુસ્તાનીઓ અમને તરાવીને પેલે પાર લઈ જવા લાગ્યા. અમારામાંના કેટલાક તરવાનું જાણતા હતા. પરંતુ બ્હીકને લીધે અને વિચારો કરીને નિર્બળ થયલા હોવાથી તરવાનું જોર રહયું નહોતું. તોપણ તરતાં તરતાં થોડેક વેગળે જઇ પહોંચ્યા એટલામાંજ હાંફી ગયા. થાકી ગયા, તેજ વખતે દેશી હિંદુસ્તાની લોકો એક એક જણને પીઠ ઉપર લઇ તરતા તરતા પેલે પાર લઇ ગયા. અમે

પોતે પહોંચ્યા તેજ વખતે દુશ્મન સીપાહિઓ નદીને કિનારે આવીને ઉભા રહ્યા. પરંતુ ચારે દિશામાં ઘોર અંધકાર હતો. તેઓ અમને જોઇ-શકયા નહિ તો પણ પાણીનું હાલવું જોઇને તેઓએ અમારા તરફ કેટલીક બંધુકો ફોડી. એક તો મીસીસ ફોરેસ્ટના કાન આગળ થઇને ચાલી ગઇ. પરંતુ કોઇ ઘાયલ થયું નહિ ભગવાનની કૃપાથી અને હિંદુસ્થાનના દેશી લોકોની અદ્દભૂત આત્મત્યાગ વૃતિના ફળ વડે અમે આવી પડેલી વિપત્તિમાંથી બચી ગયા. તેવખતે શીયાળાનો વખત હતો. કિનારે પહોંચ્યા પછી ખેતરોમાંની ખુલ્લી હવાથી અમે બેહદ દુઃખી થયા. અમારી પાસે તે વખતે બીજાં લુગડાં પણ નહોતાં. બધા ટાઢમાં થર થર કમ્પવા લાગ્યા. થોડોક વિશ્રામ કરીને પછી આગળ ચાલવા લાગ્યા. આખી રાત ચાલ્યા પછી સ્હવારે અમારી સાથેના હિંદુસ્થાનીઓ અમને એક વર્ધિષ્ણુ નામના ગામમાં લઇ આવ્યા, તે ગામમાં એક ફકીરની ઝુંપડીમાં ત્રણ દહાડા અમને સંતાડી રાખ્યા. ત્યાર પછી એ ગામના ગ્રહસ્થ લોકોનાં સન્તાનોના યત્ન વડે અમને હરચાંદપૂરના જમીનદારે પોતાના મકાનમાં આશ્રય આપ્યો અને ત્યાં અમે બધાં ઘણા સુખમાં રહેવા લાગ્યાં. બળવાનો અગ્નિ ઓછો થયા પછી અમે દેશી લોકોની કૃપાવડે અને જમીનદારના અનુગ્રહ વડે સુખ પૂર્વક મીરટ પહોંચ્યાં. ત્યાં ગયા પછી અમે અમારા સ્વદેશી ભાઇઓને જોઇ નવું જીવન મેળવી શકયાં.

એ નિરક્ષર ગામડીયા લોકોએ પોતાની જીંદગીની માયા છોડી દઇને અમને કેટલાક દુઃખમાંથી બચાવ્યા અને નિરાપદ ઠેકાણે પહોંચાડયા તે જ્યારે વિચારીએ છીએ ત્યારે અમારૂં હ્રદય કૃતજ્ઞતાથી ભરાઇ જાય છે. જો તેઓએ આ પ્રમાણે પોતાની જીંદગી અર્પણ કરીને અમને બચાવ્યા નહોત તો સિપાહી લોકોના બળવા વખતે અગ્રેજોનું અસ્તિત્વ, ભરત ખંડમાં રહેત કે નહિં તે માટે સંદેહ થાય છે. ”

હિંદુસ્તાનમાં બળવો થયો તે વખતે અનેક ભારતવાશીઓએ આ પ્રમાણે અંગ્રેજ લોકોના જીવો બચાવ્યા છે. હિંદુસ્તાનમાં બળવો થયો તેને લગતું વિપુલ સાહિત્ય ઇંગ્રજીમાં છે. આ સાહિત્યની સામગ્રી એટલા પ્રચુર પ્રમાણમાં છે કે એને mutiny literature એ નામ આપવામાં આવ્યું છે. કેટલીક નવલ કથાઓ પણ આ વિષયપર લખવામાં આવી છે. અંગ્રેજ ઇતિહાસકારોમાંના ઘણા ઉદારવાદી અને અને નિષ્પક્ષપાતી લેખકોએ આપણા લોકોને જે અમૂલ્ય મદદ કરી છે તેનાં મુકત બારીક સમયે કંઠે થશો ગાન ગાયાં છે. અને કેટલાક સત્ય પ્રિય ઇતિહાસકારોનું એવું કથન છે કે બળવા જેવા કઠણ અને બારીક સમયે-જે સમયે અંગ્રેજોના હિંદમાં અસ્તિત્વ સમ્બન્ધી અતિશય શક હતો તેવે સમયે જો અમૂલ્ય સહાય દેશીઓએ ન કરી હોત તો આજે આપણે હિંદમાં હોત કે નહિ તે સંશય ભરેલું છે. આ દેશના રહેવાસીઓ હમેશાં દયાળુ હોઇ પરોપકાર અને આત્મ ત્યાગ એ સારી પેઠે જાણે છે અંગ્રેજોને પોતાના રાજા માને છે. અને તે જ પ્રમાણે હમેશાં માનતા રહેશે એમાં સંદેહ નથી થોડાક અકકલ વગરનાં માણસોના યત્ન વડે હિંસાનાં કામો થાય છે તેથી સમસ્ત ભારત વર્ષને કલંક આપવું એનાં કરતાં અનેકભારતવાશીઓનાં હ્રદયના પડદા ખોલી જોવાથી જણાશે કે તેમાં “ રાજ ભકિત ” “ રાજભકિત ” એ શબ્દો કોતરાઇ રહ્યા છે.

पंचभ्रातृज

रामायणनो समय.

(ગયા અંકનું સાંધણ)

શ્લો૦ ૨૫ માં **राक्षसीः** આવી દ્વિતીય વિભકિતનું રૂપ જોઇએ તેને બદલે **राक्षस्यः** આવું પ્રથમાનું રૂપ છે. તેજ કાંડમાં સ૦ ૨૦ શ્લો૦ ૧૦ માં **लभस्व** બદલ **लभ.** સ૦ ૨૨ શ્લો૦ ૨૦ **करोमि** બદલ **कुर्मि** સ૦ ૩૭ શ્લો૦ ૬૪ માં **गच्छेत्** બદલ **गच्छेत** તેમજ પાછળ તેજ કાંડમાં **प्रीणीतं** ને **प्रीत** ને ઠેકાણે વાપર્યું છે. અને એવી બીજી ઘણી ભૂલો મળી આવે છે. પરંતુ વીસ્તાર ભયથી અત્રે આપી નથી. હાલના વિદ્વાનો એમ માને છે કે જેટલી અધિક અશુધ્ધિ હોય તેટલી તે ગ્રંથની પ્રાચીનતા વધારે સિધ્ધ મેળવે છે. કારણ અતિ પ્રાચીન કાળમાં વ્યાકરણ ગ્રંથના અભાવથી આવી ભૂલો હોવાનું સાહજિક છે. ત્યારે આ નિયમને અનુસરી જોતાં રામાયણનું ભારતાદિ ગ્રંથોથી પણ અધિક પ્રાચીનત્વ સિધ્ધ થાય છે. કારણ ભારતમાં આટલી બધી વ્યાકરણની ભૂલો દૃષ્ટિગોચર થતી નથી.

અહીં વળી એક બિના ધ્યાનમાં રાખવા જેવી એ છે કેઃ—અ૦ કાંડ સ૦ ૧૪ શ્લો૦ ૨૯–૩૦ આ શ્લોકોમાં પુરૂષ સુકતની ઋચાઓ જેવું કાંઇ સામ્ય ભાસે છે. તે શ્લોક આ પ્રમાણેઃ—

मनुर्मनुष्याञ्जनयत्कश्यपस्य महात्मनः
ब्राह्मणान् क्षत्रियान्वैश्या शूद्रांश्च मनुजर्षभ ॥२९
मुखतो ब्राह्मणा जाता उरसः क्षत्रियास्तथा
उरुभ्यां जज्ञिरे वैश्याः पद्भ्यांशूद्रा इतिश्रुतिः ३०

પૂરૂષ સુકતમાં 'યજ્ઞ પૂરૂષ મારફત' ચાર જાતિ થઇ એમ કહ્યું ત્યારે આમાં 'મનુ' મારફત હોવાનું વર્ણવ્યું છે. તે પૂર્વે ઇતર પ્રાણીઓ કેમ ઉત્પન્ન થયાં તે પુરૂષ સુકતમાં કહેવામાં આવ્યું છે અને રામાયણમાં પણ તેજ પ્રમાણે પ્રથમ સર્પ પક્ષિ ઇત્યાદિ પ્રાણી કોણે ઉત્પન્ન કર્યાં તે સવિસ્તર કહેલું છે. અહી સુધી સર્વ ઠીક છે. પરંતુ પૂરૂષ સુકતમાં ક્ષત્રિય **विराट् पुरुष** ના બાહુમાંથી ઉત્પન્ન થયા એવું છે ત્યારે અહી રામાયણમાં તેમની ઉત્પતિ ઉર-છાતીમાંથી વર્ણવી છે. અને આગળના ઉપરથી રૂપ સુકત આદ કે રામાયણ તે સિદ્ધ કરવું અતિ કઠિણ થઇ પડે છે. તથાપિ **मनु** (અર્થાત્ એક માનવી) માંથી મનુષ્ય જાતિ જન્મ પામી આ કલ્પના **विराट् पुरुष** મારફત જાતિ થઇ તેનાથી સાદી, સરળ હોઇ રામાયણજ બંનેમાં પ્રાચીન છે એમ સિધ્ધ થાય છે. આજ **मनु** ને પાછળથી કદાચ **विराट् पुरुष** નું માન અપાયું હોય અને હવે વેદમાંના ઇતર ભાગોથી આ પુરૂષ સુકત ઘણુંજ પાછળનું હશે–છે–એવું આધુનિક વિદ્વાનોનું મત છે. ત્યારે તે (પૂ૦ સુ૦) ખ્રિસ્તી શક પૂર્વે ૧૦૦૦ થી ૨૦૦૦ વર્ષ પર્યંતનું હોવું જોઇએ આજ ઉપનિષત્ કાળ. ત્યારે રામાયણ આની પૂર્વેનું એટલે તેનો કાલ ખ્રિસ્તાબ્દા પૂર્વે ૨૦૦૦ થી ૩૦૦૦ વર્ષ હોવો જોઇએ–હશે.

રામાયણ કાળમાં આર્યાનાર્ય ભેદ કડક હોવાનું ઉપર કહ્યું છે તે ખરૂં પરંતુ ખુદ આર્ય લોકોમાં શૂદ્ર શિવાયની ત્રણે જાતિઓમાં તેવા ભેદ જેવું કાંઇ હતુંજ નહિ. રામે ચિત્રકૂટ પર મંત્રોચ્ચાર કરી વાસ્તુ-શાંતિ કરી. તેને **वैश्वदेव** વિગેરે કેમ કરવું તે સર્વ અવગત હતું. અ૦ કાંડ સ૦ ૮૭ શ્લો૦ ૧૯માં ત્રણેએ કાંઇપણ બોલ્યા વિના સંધ્યા વંદન કર્યું એવું કહેલ છે. આ ઉપરથી એકલા રામ લક્ષમણનેજ સંધ્યા આવડતી હતી એ નહી પણ સીતાને પણ તે આવડતી હતીજ એમ સિદ્ધ થાય છે. તેમજ અરણ્ય૦ સર્ગ ૬૮ શ્લો૦ ૩૫માં રામે 'દ્વિજાતિ' જે સ્વર્ગ પ્રાપક કર્મ કરે છે તે કર્યું એવું વાકય છે. **द्विजाति** નો લેલે શાસ્ત્રીએ 'બ્રાહ્મણ' એવો અર્થ કર્યો છે. પરંતુ તે શબ્દમાં અર્વાચીન મત પ્રમાણે પ્રથમનાં ત્રણે વર્ગનો સમાવેશ થાય છે. તેમ નહી કરતાં લેલેના મત પ્રમાણે રામને બ્રાહ્મણના મંત્રો આવડતા હતા. તે શિવાય પછીના શ્લોકમાંનાં **'शास्त्र दृष्टेन विधिना'** આ શબ્દો ઉપરથી પણ રામ લક્ષમણને બરાબર બ્રાહ્મણો પ્રમાણેજ મંત્ર તથા વિધિ માહિત હતી એમ સિધ્ધ થાય છે અને વળી એક વિશેષ લક્ષમાં રાખવાની બીના એ છે કે લંકાથી પાછા ફરી રામે જે યજ્ઞ કર્યો તેમાં 'સુગ્રીવ'*

---

* આ રા. લેલેએ કરેલ અર્થ છે. વ્યાસના મત માણે શુચિર્ભૂત થયેલ શૂદ્રના હાથનું ખાવામાં કાંઇ હરકત જેવું છેજ નહિ. (R. C. Dutt's Ancient India p. p. 649-80)

(આદિ) વાનર શુચિર્ભૂત (પવિત્રતા પામેલા) થઇ બ્રાહ્મણો સાથે ભાગ લેતા હતા (ઉત્તરકાંડ સર્ગ ૯૨ શ્લો૦ ૬) વાનર ગમે તે હો પરંતુ તેઓ આર્ય કિંવા બ્રાહ્મણ એમાંથી કોઇપણ નહોતા. તેમ હોવાથીજ વાનરના હાથનું બ્રાહ્મણોએ પ્રાશન કરવું એ વાર્તા પણ રામાયણના પ્રાચીનપણાનું નિદર્શન કરાવે છે.

તેમજ ઉ૦ સ૦ ૯૮ શ્લો૦ ૧૫માં એક સ્વર્ગીય પુરૂષ અગસ્ત્ય ઋષિને પિતા પરમ ગતિ પામતાં તેમને, લોકોએ રાજ્યાભિષેક કર્યો (**पौरामामभ्यषेचमन्**) વિગેરે... કહે છે અને તે પહેલાના સર્ગ૦ ૭૩ શ્લો૦ ૫-૬ માં એક બ્રાહ્મણપુત્રનું અકાળે મૃત્યુ થતાં તે રાજાને (અર્થાત્ રામને) જે દુષણો અપાયાં છે તે અતિ કડક છે.

रामं नाथमिहा साद्य बालान्तकरणं ध्रुवम् संमत्यनाथो विषय इक्ष्वा कूणाम् ॥ આ મૂળમાં છે. રામને અર્થાત્ પ્રત્યક્ષ રાજાને માટે તેની સમક્ષમાંજ 'બાલઘાતક' આવા વિશેષણનો પ્રયોગ થયલો છે; આ ઉપરથી તત્સમયમાં પ્રજાનો રાજાપર કેટલો અંકુશ હતો તે દૃષ્ટ થાય છે. તે શિવાય દશરથની સભામાં (અયો૦ સ૦ ૧-૪૯) 'લોક સંમત' રાજાઓ આવ્યા હતા. એવો ઉલ્લેખ ભ. તેમજ (પાછળના સર્ગ ૯–૨૧મા) મંથરા કૈકેયીને કહે છે કે આ પ્રમાણે રામ વનવાસમાં જશે તો લોકોનો પ્રેમ ૧૪ વર્ષમાં ભરત ઉપર બેસશે અને તેથી પછી તેજ કાયમનો રાજા થશે. આ ઉપરથી તે કાળમાં પ્રજા પ્રેમ મેળવવાની રાજાને કેટલી અગત્ય હતી તે સ્પષ્ટ દેખાઇ આવે છે. સગર રાજાને પોતાનાં દુર્વર્ત્તન શાળી અસમન્ત નામક પુત્રનો * પ્રજાના કહેવાથી ત્યાગ કરવો પડયો હતો એવી કથા છે. ઇત્યાદિ વાતોથી રામાયણ કાળમાં રાજસત્તા અનિયંત્રિત નહોતી. અને તે કાળ પુર્વે તો રાજા મૂળજ નહોતા તથા આ સ્થિતિ તે પછીની હશે. આ ઉપરથી પણ રામાયણની પ્રાચીનતા સિદ્ધ થાય છે.

* ઉપરના વિવેચનમાં 'અપ્રત્યક્ષ રીતે આપણા પુર્વજોને 'નિયંત્રિત રાજસતા' તદન માહિતજ નહોતી' એવું કહેનારને ઉત્તર મળ્યો છે. આ વિષયમાં પુંર્ણ વિવેચન આગળ આપવામાં આવ્યું છેજ.

એક વળી વાત કહેવી જોઇએ કે ઉ૦ સ૦ ૭૫માં

"द्वापरसंख्य तु वर्तमान युगक्षये"

આ પ્રમાણે નારદમુનિ રામને કહે છે. માટે રામ દ્વાપર યુગમાં હતા. પાંડવોના કાળમાં દ્વાપરયુગ થોડામાંજ સમાપ્ત થયું હતું અને *રામ તે યુગના પુર્વ ભાગમાં હતા ત્યારે મહાભારત પુર્વે ઓછામાં ઓછું એકદ્વાપરયુગ જેટલી રામાયણ પ્રાચીન હોવી જોઇએ.

હવે પ્રત્યેક યુગની વર્ષ સંખ્યા કેટલી હોવી જોઇએ તે પ્રો૦ તિલકના જુદાજ પ્રસિધ્ધ થયેલા 'The Aretic Home in the Vaads' માં પૃષ્ટ ૪૨૫માં સારી રીતે સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે. તેમાં દ્વાપરયુગ ૨૦૦૦ વર્ષનું ગણ્યું છે, ને તેનું પ્રમાણ મહાભારતમાંથી ટાંક્યું છે. ત્યારે તે પછીના ગ્રંથોમાંની અતિશયોકિતની વર્ષ સંખ્યા કરતાં મહાભારતમાંનીજ વર્ષ સંખ્યા વધારે વિશ્વસનીય માનવી જોઇએ. ભારતનો કાળ શુમારે ખ્રિ૦ પુર્વે ૧૪૦૦ વર્ષ મનાય છે; અર્થાત્ રામાયણનો કાળ આ ઉપરથી આશરે ખ્રિસ્તાબ્દ પુર્વે ૩૦૦૦ વર્ષ કહેવામાં કાંઇ હરકતતો નથીજ. અને આજ*-કાળ ઇતર પ્રમાણોથી નિશ્ચિત થઇ શકે છે માટે રામાયણનો કાળ ખ્રિ૦ પુ૦ ૨૦૦૦ થી ૩૦૦૦ વર્ષ સુધી માનવામાં કાંઇજ બાધ આવતો નથી. આ કાળ એટલે રામાયણ રચાવાનો કાળ એમ સમજવું. કારણ કવિ જે વર્ણન કરે છે તે પોતાના કાળની સ્થિતિનો કરે છે. તેથી તે વર્ણન ઉપરથી તારવી કાઢેલો કાળ માત્ર તે કવિનોજ હોઇ શકે. હવે રામાયણકર્તા આદ્ય કવિ વાલ્મિકી અને શ્રી રામચંદ્ર સમકાલીન હતા એવું કેટલાકોનું માનવું છે. જો તેમજ હોય તો આપણે તેજ કાળમાં શ્રી રામચંદ્રને થઇ ગએલા માની શકશું.

લી૦ સુંદર.

* કારણ ઉ૦ સ૦ ૧૭ શ્લો૦ ૧૮, ૩૫ માં "ત્રેતા યુગમાં રાક્ષસ વધ માટે સીતા ઉત્પન્ન થઇ" એવું વચન છે. અને 'દ્વાપર સંખ્યામાં' આ ઉલ્લેખ રામાયણનાં છેવટના વિભાગમાં છે.

*આ૦ સ૦ ૧૧–૧૧માં ઋગ્વેદનું **देवयुगे** શબ્દ જેમ નું તેમ આવેલ છે. સુ૦ સ૦૪ –૨૮માં **'चतुर्दतः वारणः'** અર્થાત્ 'ચાર દાંતવાળા હાથી' શબ્દનો પ્રયોગ છે. તે Mammoth તો નહી હોયને? તે હોય તો અમારા ઉપરના રામાયણના પ્રાચીનપણાને આ ઉલ્લેખથી વધારે સબળ પુષ્ટી મળે છે. કારણ Mammoth એક પુર્વ યુગનું પ્રાણી છે.

श्यामलदासजी.

આપણી વાંચનમાળામાં મીરાંબાઇ સમ્બન્ધેના પાઠમાં એક હીંદી પ્રોસપેકટસને આધારે એક ફુટ નોટ આપવામાં આવી છે. મીરાંની સંપ્રદાય પરમ્પરાથી ચાલી આવેલી હકીકત ખોટી છે એવું જે ગ્રંથના પ્રોસપેકટસના આધારે એ ફુટનોટ લખવામાં આવી છે તે ગ્રંથમાં ઐતિહાસિક પુરાવાથી તે સિધ્ધ કરવામાં આવ્યું છે, આપણી સમાજના હૈયામાં બીરાજતી મૂર્તિની આજ પર્યંતની આપણા લોહીમાં ભળેલી કથા ખોટી છે એ જાણતાં કેટલી વ્યથા ઉપજી હશે ? પ્હેલાં તો એ માની શકાયુંજ નહિ. દયારામભાઇ કરતાં એ સમ્બન્ધી વિશેષ ખબર હાલનાને હોય એ અસંભવિતજ છે. શ્રધ્ધાળુઓને આ વાતમાં જરા પણ વિશ્વાસ પડયો નહિ. વિદ્વાનો ઇતિહાસ પ્રિયજનોને કાંઇક સાંપ્રદાયિક કથાને ખોટી પાડે છે એવો વિશ્વાસ પેદા કરવા સાધનો નહતાં. 'મુમ્બઇ સમાચાર' માં મી૦ હાજીમહમદ અલારખીયા શીવજીએ થોડાં વર્ષ ઉપર એક લેખ લખ્યો હતો. તેમણે સાધનો ન બતાવતાં ઇતિહાસે નાંખેલો પ્રકાશ આપણી સન્મુખ મુકયો. આપણી આંખ ઉઘડી. ત્યાર પછી 'રજપુત' અને 'સેન્ટ્રલ હીંદુ કોલેજ મેગેઝીન' માં પણ એજ હકીકતને ટેકો મળ્યો.

આ ઉપરથી પ્રશ્ન ઉઠયો કે સંપ્રદાયને ખોટો કરાવનાર ઇતિહાસ કયાંથી આવ્યો ? ત્હેની છાપેલી પ્રતો કયાં વેચાય છે ? તે ઇતિહાસની શોધ ખોળ કોણે કરી ? વાંચનમાળા અને મુંમ્બઇ સમાચાર જણાવે છે કે મેવાડના કવિ શામળદાસજીએ ઉક્ત શોધ કરી છે, તેમણે મેવાડનો ઇતિહાસ લખ્યો છે, પરન્તુ કેટલાક કારણસર તે પ્રસિદ્ધ નથી થયો.

દિવસે દિવસે, આથી એ ઇતિહાસ મેળવવા ઉત્સુકતા વધતી ગઇ. સાણુળદાશજી સમ્બન્ધે હકીકત મેળવવા પણ પ્રયાસો થવા લાગ્યા અનેક ખરી ખોટી હકીકતના ગોળા છુટવા માંડયા તે છતાં ખરી વાત અંધકારમાંજ રહી.

કવિ શામળદાસ ચારણ હતા. વીરભૂમિ મેવાડમાં ત્હેમનો જન્મ થયો હતો. ત્હેમની જન્મ તિથિ મેળવી શકાઇ નથી, ન્હાપણથીજ વિદ્યાવિલાસી હતા. અનેક ઉદાત્ત, ઝળહળતા, વિજય વદતી સ્ત્રી પુરૂષોના રક્ત અને માંસથી જે ભૂમિ બનેલી છે– તે ભુમિમાં વસતા એક જીજ્ઞાસુ, શારદાભકત, પુરૂષને તે ભુમિનો ઇતિહાસ-ત્હેનો ભુતકાળ ઉકેલવા ઉત્કંઠા થાય એ સહેજ છે. ન્હાનપણમાં ચોરે કે દાયરામાં વીરત્વ અને સતીત્વની જીવન ઉઘાડતી કથાઓ સાંભળેલી તેની સંકલના કરવા વૃત્તિ પણ થાયજ. શામળદાસે જલાંજલિ મેલી કે આ જીંદગી મ્હારી ભૂમિનો ભુતકાળ આલેખવામાં સમર્થવી. ઉદ્યોગી, ઉત્સુક, ચપળ ને વિદ્યાવિલાસી વીર પોતાના જીવનવ્રતના સાફલ્યમાં ઉદ્યુક્ત થયો. પ્રાચીન શોધ ખોળ, ઐતિહાસિક જ્ઞાન વિકસાવનાર ગ્રન્થોનો અભ્યાસ કરવા માંડયો–તેવા ભંડારોમાં શામેલ થઇ અનેક વિદ્વાનોનો પરિચય વધાર્યો. ત્હેમની વિદ્વતા ઢાંકી ન રહી. 'રોયલ એસીઆટીક સોસાયટી' જેવાં મંડળે ત્હેમને સભાસદ નીમ્યા. આપણી બ્રીટીશ સરકારે ત્હેમને 'સી. આઇ. ઇ.' ના ચાંદથી શણગાર્યા. આપણી સમાજે ત્હેમને મહામહોપાધ્ય લેખી વિદ્વાનો પ્રતિ પરાપૂર્વથી ચાલતી આવેલી પુજ્યભાવના પ્રદર્શિત કરી.

ત્હેમની વિદ્વતા ત્હેમના તરફ બીજાને આકર્ષતી એટલુંજ નહિ પરન્તુ ત્હેમનું જીવન અનુકરણીય હોવાથી સર્વત્ર પુજ્યભાવ રેલાવતું. ત્હેમનો બુદ્ધિ પ્રભાવજ નહિ પરન્તુ ત્હેમનો હૃદયપ્રભાવ સ્હામાંને જે ત્હેમની તરફ અનેક અભિનન્દન ભાવ ઉપજાવતો.

એક નિષ્ઠ, સત્ય પરાયણ, પ્રમાણિક, કર્તવ્યની ઉંચી ભાવનાથી રંગાયલું ત્હેમનું સાધુ જીવન હતું. ત્હેમનાજ શબ્દોમાં ત્હેમની જીવન ભાવના ઉતારીયે;

सूंक लेन अरु स्वामिधन
हरज करन छल ईस ॥
तीन दाग कविराजनें
तजे सु बिसवा वीस ॥

સારાંશ રૂપે ભાવાર્થ; લાંચ લેવી, સ્વામીનું ધન હરણ કરવું કે ત્હેની સ્હામાં છલકપટ આચરવાં એ ત્રણે કર્મ કવિરાજે બીલકુલ છોડી દીધાં છે.

રાજસ્થાનમાં ત્હેમનાં વખતમાં ત્હેમના જેવો નર કોઇ નહતો. રાજ્યનીતિમાં તેઓ એકાજ હતા. દેશદાઝથી ત્હેમનું લોહી ઉભરાતું હતું. મેવાડના મહારાણાના તેઓ જમણા હાથ હતા. રાજસ્થાનમાં આવતા 'એજન્ટ ટુ ધી ગવર્નર જનરલ' (સરકારનો સમ્બન્ધ દરેક રાજ્ય સાથે જાળવવા નીમાયલા અમલદાર) શામળદાસજીને પૂછીને રાજસ્થાનના વિકટ સવાલોનો નીવેડો લાવતા આવું ત્હેમનું સ્વદેશ તેમજ પરદેશમાં સન્માન હતું.

આવા એક વીરનરે "મેવાડનો ઇતિહાસ" વેબ્સ્ટરના ઇંગ્લીશ કોષ જેવા ચાર ગ્રન્થમાં લખ્યો છે. ફક્ત અવતરણ-ઉપોદ્‌ઘાત (Introduction) વિના સર્વ ભાગ છપાયો છે. અવતરણ લખવાનો સમય આવે તે અગાઉ આ નરરત્ન વિદેહ થયા ત્હેમનાં મૃત્યુથી મેવાડમાં અંધકાર છવાઇ રહ્યો છે. આજ મેવાડ નરેશની રાજ્યનીતિ સંકોચાઇ ગઇ છે શામળદાસના સમગ્ર જીવનનું ઉત્પન્ન-મેવાડનો ઇતિહાસ-વીર વીરાંગનાનો કીર્તિલેખ રાજ્યના એક કોઠી ખાનામાં ધુળ, ને જીવડાંને સ્વાધીન કરવામાં આવ્યો છે. થીઓસોફી માને છે કે જન્મ પુનર્જન્મમાં પણ ઉત્ક્રાંતિનો નિયમ પ્રસરી રહ્યો છે. ખનિજ, વનસ્પતિ, કીટ આદિ કોટિમાંથી જાનવર અને ત્યાર બાદ મનુષ્ય સૃષ્ટિ અસ્તિત્વમાં આવે છે. ખનિજ કોટિમાંના સંસ્કારો વિકાર પામતા માનુષતામાં રૂપાન્તર પામે છે. મહારાજાની ઉદાર બુદ્ધિએ વિચાર્યું હશે કે "શામળદાસના જીવનયજ્ઞનો પ્રસાદ વર્તમાન પ્રજાનેજ ચખાડવો એ ઉચિત નથી. ખરી રાજ્યનીતિ તો ક્યારે કે સનાતન કાલ પર્યંતની એ પ્રસાદનો આસ્વાદ સૃષ્ટિ લે ત્યારેજ આવું થશે ત્યારેજ શામળદાસ નિર્વાણ પામી લખચોરાશીનાં લગડામાંથી વિમુક્ત થશે" આ વિચારે 'મેવાડના ઇતિહાસ'માં વસ્તો ભાવ ધૂળ અને જીવડાં પોતાના જીવનમાં ભરે અને ભવિષ્યમાં કોઇ કાળે ત્હેમનાંમાંથી ઉદ્‌ભવનારી મનુજસૃષ્ટિમાં ત્હેનો વારસો મળે એવી ગોઠવણ કરાવી.

પણ ના, વસ્તુ સ્થીતિ એવી નથી. મેવાડ પતિને પોતાના પટાવતો સાથે વાંધા પડ્યો છે. જે જાગીરો વંશ પરમ્પરાથી પટાવતો ભોગવતા આવ્યા છે તે જાગીરો પાછી લઇ લેવા સિસોદીઆ બાપ્પા રાવળના વંશજ તત્પર થયો છે. જે પટાવતોનાં રૂધિર હજુ મેવાડમાંથી સૂકાયાં નથી. જેમના વીર પરાક્રમથી મેવાડનું યશોગાન દશદિશામાં ગવાઇ રહ્યું છે તે પટાવતોના બાલક પ્રતિ આવી રજપૂતને અછાજતી વર્તણુક થાય એ શેનું સુચન કરે છે? ઉછેરેલી તુંક સાધારણ માણસ પણ ગળતો નથી તો પ્રતાપ અને બાપ્પા રાવળનો કુળદીપક એવું આચરણ આચરે એ સ્વપ્ને પણ મનાય કે? કાલબળે સ્વપ્નમાં જે ન બને તે જાગ્રતમાં બન્યું છે. જાગીરો પાછી લેવા મેવાડેશ્વરની દાનત સળકી છે.

શામળદાસજીનો 'ઇતિહાસ' મેવાડના યશસ્વી ચિરંજીવ પટાવતોના ત્રિકાલ અવગણતા પરાક્રમોનું એક અનુપમ, અદ્વિતીય સ્તોત્ર છે. મેવાડાધીશની ઇચ્છા ગેરવાજબી છે. ઇતિહાસથી તે સમર્થન પામતી નથી. માટે જો 'ઇતિહાસ' છપાય તો મહારાણાની ઇચ્છા બર આવે નહિ. પોતાને હાથે પોતાના પગપર કુહાડો મારવા તેઓ તૈયાર નથી. 'ઇતિહાસ' ઉપયોગ ત્હેમની સ્હામે પટાવતોના ન કરી શકે માટે તે પ્રસિદ્ધિમાં મુકવો નહિ.

अरविन्द

कवि कालिदासनो समय.

પાશ્ચિમાત્ય તત્ત્વવેત્તા મેકોલનું કહેવું યથાર્થજ છે કે, "જે પ્રજા પોતાના પુર્વજોનાં કાર્યોને યાદ નથી કરતી તે એવું કાંઇજ કામ નહિ કરશે કે જે માટે, તેને તેની ભવિષ્યની પ્રજા યાદ કરે."

આ શબ્દ ભારતવર્ષ માટે યથાયોગ્ય છે. આ ભારતવર્ષ ઉપર અદ્યપિ અંધકારનાં એવાં પડળ જોવામાં આવે છે કે, મધ્યકાળની અગાઉનો ઇતિહાસ આપણી પાસે નથી એમ કહેવું અતિ અયોગ્ય નહિજ કહેવાશે. બીજા અનેક પુરૂષો અને બનાવોના સંબંધમાં ઇતિહાસજ આપણી પાસે નથી તેમજ આજના વિષય–પાત્ર કવિ કાલિદાસના સંબંધી પણ છે. કવિ કાલિદાસના માટે તે કઇ તારીખ, માસ અને વર્ષમાં જન્મ્યા અને કયારે દેવલોક પામ્યા તેનો કાંઇ નિર્ણય થઇ શકતો નથી; કિંતુ સદીનો પણ નિર્ણય થઇ નથી શકતો. ગુર્જર–આર્ય લેખક વર્ગે તો તેની શોધ માટે કશુંજ નથી કર્યું; જે કાંઇ કર્યું છે તે પાશ્ચિમાત્ય લેખક વર્ગેજ કર્યું છે. જર્મની, ઇંગ્લંડ અને અમેરિકામાં તે માટે પુષ્કળ પ્રયાસ ચાલી રહ્યા છે, પરંતુ ગુર્જરી ગિરાના ઝળકતા ઇતિહાસ માટે તેના સાક્ષર–પુત્રો હજુ શુન્યવત્ સ્થિતિ ભોગવે છે એ ખચિત્ ખેદ પામવા જેવું છે, અને તેથી તે માટે જે કાંઇ હાથ લાગે તે, વાડીનાં ચીમળાયલાં ફુલો સુંટવાને પણ આપણે લલચાઇએ તેમ જાણવું લાભપ્રદ અને આવશ્યકજ છે. આટલી પ્રસ્તાવના પછી આપણે વિષયપર આવીશું.

લોક ચર્ચા એવી હજારો વર્ષથી ચાલે છે. કે કવિ કાલિદાસ વિક્રમાદિત્યના સભાપતિ હતા. વિક્રમાદિત્યના નામનો વિક્રમસંવત્ ગુર્જર પ્રજામાં માનીતો છે. તે સંવતનો આરંભ ઇ૦ સ૦ પૂર્વે ૫૭ વર્ષ અગાઉ થયો છે. પણ એ વિક્રમાદિત્યના અગાઉ બીજો કોઇ તેજ નામનો પુરૂષ થયો છે કે નહિ તેનું એક પણ ઇતિહાસિક પ્રમાણ શિલાલેખ, દાનપત્ર કે શાસનપત્ર હસ્તગત નથી. પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોનો એવો ખ્યાલ પહેલાં હતો કે, સંસ્કૃત ભાષાની ઉન્નતિ ઇ૦ સ૦ ના છઠ્ઠા સઇકામાં થઇ છે; અને એજ અનુસાર તેઓએ એ પણ અનુમાન કીધું કે, કવિ કાલિદાસના રઘુવંશ અને શકુન્તલા આદિ ગ્રંથો પણ તેજ સમયમાં બનેલા હોવા જોઇએ, અર્થાત્ કવિ કાલિદાસનો સમય તેઓ છઠ્ઠી શતાબ્દીનો માને છે. હવે કાલિદાસ અને વિક્રમાદિત્યનો સમય મળતો આવે છે કે નહિ તે તપાસવાનું છે. ફર્ગ્યુસન સાહેબ જણાવે છે કે, વિક્રમાદિત્ય નામના એક રાજાએ ઇ૦ સ૦ ૫૪૪ માં શકોને પરાસ્ત કર્યા હતા; અને તેની યાદગીરીમાં તેણે વિક્રમ સંવત ચલાવ્યો. પણ તે બનાવની અગાઉના સાડી પાંચસો વર્ષ શા આધારે ચાલ્યાં, તે તે સાહેબે જણાવ્યું નથી!! ઇતિહાસનું નિરિક્ષણ કરતાં એ વાત જોવામાં આવે છે, કે ઇ. સ. ના છઠ્ઠા સઇકામાં શકને નહિ પણ હુણને આ દેશમાંથી હાંકી કાઢયા હતા; એટલુંજ નહિ પણ એ કાઢી મુકનાર રાજાનું નામ યશોધર્મ વિષ્ણુવર્ધનછે. વિક્રમાદિત્યનું નામ નિશાન પણ નથી જણાતું; અર્થાત્ છઠી શતાબ્દીમાં કોઇ વિક્રમાદિત્ય નામનો રાજાજ થયો નહોતો.

બુલર, પીટર્સન અને ફ્લીટ આદિ વિદ્વાનો ખોદતાં ખોદતાં પ્રાપ્ત થયલા લેખને આધારે એમ જણાવે છે કે, વિક્રમ સવંત ઇ૦ સ૦ ના ૫૪૪મા વર્ષમાં નહિ પણ એથી સો કરતાં વધુ વર્ષ અગાઉ શરૂ થયો હતો, કિંતુ તે સમયે તેનું નામ માલવસંવત્ હતું. ઇ૦ સ૦ની આઠમી શતાબ્દીમાં માલવસંવત્‌ના બદલે વિક્રમસંવત નામ પડયું. માલવ સંવત્ કેમ નામ પડયું? તે સંવત્ કોણે ચલાવ્યો અને પાછળથી તેનું નામ કેમ બદલાયું એ વિચાર અગત્યનો છતાં અત્રે આપણને તે કાંઇ જરૂરી નથી. અહીંઆ તો આપણે એટલુંજ જોવાનું છે કે, ઇ૦ સ૦ ના છઠ્ઠા સૈકામાં કોઇ વિક્રમાદિત્ય નામનો રાજા થયો નથી તેમ તેની સાથે અખંડ સંબંધ ધરાવતો કાલિદાસ નામનો કોઈ શખ્સ પણ નહોતો. જ્યારે આમ છે ત્યારે, વિક્રમાદિત્યની ઉત્પત્તિ કયારે થઇ? "The great king Vikramaditya vanishes from the historical ground of the 6 th century into the relm of myth." તે છઠ્ઠા સઇકાની ઐતિહાસિક ભૂમિમાંથી ઉડીને પૌરાણિક કિસ્સા કહાણિઓના રાજ્યમાં જઇ પડયો! ખરૂં જોતાં તો, તેના ઇતિહાસનો કોઇ પુરાવોજ નથી એમ મેકડોનલ સાહેબ વાસ્તવીકજ કહે છે.

કાલીદાસ છઠ્ઠી શતાબ્દીમાં થયાની પુષ્ટીમાં અન્ય વિદ્વાનોનાં જે જે પ્રમાણો મળે છે તે સર્વેનો ઉત્તર મેકડોનલ સાહેબે પોતાના તે સંબંધી લેખમાં આપી દીધો છે, અને તેથી તે વિસ્તૃત ઝઘડામાં ન ઉતરતાં તે માટે તો તે પાશ્ચિમાત્ય તત્વવેત્તાનોજ લેખ વાંચવાની સૂચના વ્યાજબી ગણાશે. જે તપાસવાનું છે તે એજ કે મેકડોનલને કાલિદાસનો સમય પહેલી શતાબ્દી બતાવનારૂં એક પણ પ્રમાણ નથી મળ્યું, કિંતુ તે માટે કોઇ અનુમાન પણ તેમણે નથી કીધું. તે તો એટલુંજ લખે છે કે "Thus there is, in the present state of our knowledge, good reason to suppose that Kalidas lived not in the 6th, but in the begining of the 5th century A. D." આ ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે, તેઓ સાહેબ, જાતે તો કાલિદાસ પાંચમા શતકની શરૂઆતમાં થયાનું માને છે. તેઓ તેની પુષ્ટીમાં કેટલાક પ્રમાણો પણ આપે છે. તે જણાવે છે કે, ઇ૦ સ૦ ૪૭૩માં ખોદી કાઢવામાં આવેલો એક લેખ મંદસોર ખાતેથી મળ્યો હતો. એ આખો લેખ કવિતામાં છે. એ લેખના કવિનું નામ વત્સભટ્ટિ જણાય છે. તે કવિની કવિતામાં કાલિદાસનું અનુકરણ જોવામાં આવે છે એટલુંજ નહિ પણ કાલીદાસની કવિતા સાથે તેમની કવિતા કેટલેક અંશે મળતી આવે છે. આથી કોઇનું એવું પણ અનુમાન થાય છે કે, કાલીદાસનો કાળ ૪થી શતાબ્દીની શરૂઆતનો હોય.

મેકડોનલ સાહેબ એમ પણ જણાવે છે કે, ઇ૦ ના બીજા સૈકાના ગીરનારમાંથી ખોદી કાઢવામાં આવેલા એક લેખ ઉપરથી જણાય છે કે તે વખતમાં પ્રજામાં ઉચ્ચ કવિતા-સાહિત્યનો પ્રચાર હતો, અર્થાત્ કાલિદાસ ભવભૂતિ આદિના જેવી કવિતા તે સમયમાં પણ સારો પ્રચાર પામી હતી. વળી એમ પણ જણાય છે કે, ઇસાઇના પહેલા સૈકામાં પણ અલંકારિક કવિતા લખાતી હતી. ઇ૦ સ૦ના ૮૦મા વર્ષમાં અશ્વઘોષ નામના એક બૌધ ભિક્ષુકે બુદ્ધચરિત્ર નામનું કાવ્ય લખ્યું હતું અને તે પ્રશસ્ય છે; એટલુંજ નહિ પણ તે મહાકાવ્યની ગણનામાં આવે તેવું છે. આ બધી ટીકાઓ અને વિગતના અવલોકનને અંતે કાલિદાસનો સમય તે પાંચમા સૈકામાં જણાવે છે. તે અંતમાં જણાવે છે કે, "And is even now doubtful to the extent of a century or two."

હવે બુદ્ધચરિત્રનું અવલોકન કરતાં તેમાં ઠેકાણે ઠેકાણે કાલિદાસની કવિતા સાથે મળતા પણું જોવામાં આવે છે. અશ્વઘોષની કવિતામાં તો શબ્દની એકતા પણ સાદ્ષ્ય થાય છે અને તે સાથે પદની એકતા, અર્થની એકતા અને અલંકારની એકતા પણ જોવામાં આવે છે. આ ઉપરથી એ સિદ્ધ થાય છે કે અશ્વઘોષ અને બુદ્ધચરિત્રના સમયમાં કલિદાસની કવિતાનો સંપૂર્ણ પ્રચાર હતો. હવે અશ્વઘોષનો સમય ઇસાઇની ૧ લી શતાબ્દીનો બતાવવામાં આવે તોપણ કાલિદાસને એક શતાબ્દી આગાઉનો તો ગણવોજ જોઇએ. કેમકે માળવાથી કાશ્મીર સુધી પ્રચાર પામવાને તેટલો સમય સ્વભાવિક છે. વત્સભટ્ટિને હાથ લાગેલો મંદસોરનો કવિતાબદ્ધ લેખ પણ તેજ સમયની આસપાસનો જણાય છે.

હવે એક એવો આક્ષેપ આવે છે કે, કાલિદાસની વિશુધ્ધ સંસ્કૃતનો કોઇ લેખ ઇસ્વીસનના સો વર્ષ પહેલાંનો તો નથી મળી શકતો; આવા જે કોઇ લેખો પ્રાપ્ત થયા છે તે પ્રાચિન ઇસ્વીસનની બીજી શતાબ્દીના છે. આ ઉપરથી એવો વિચાર કેટલાકો બાંધે છે કે, એવું કોઇ રીતે સિધ્ધ નથી થતું કે, તે પહેલાં આવી વિશુદ્ધ અને પરિમાર્જીત ભાષા લખાતી હોય ! પરંતુ વિચારવાનું એ છે કે, આવી રીતે અપ્રાપ્તિનો અર્થ અભાવ માની લેવો એ કાંઇ વાસ્તવિક ગણાય તેવું નથી. કાલિદાસના સમયના કાંઇ શુદ્ધ શીલાલેખ કે તામ્રપત્ર ન મળે એથી કાંઇ એવું ના કહેવાય કે તે સમયમાં ભાષાની સંપૂર્ણતા નહોતી ! હજુ ભવિષ્યમાં કદાચ તેવા લેખો હસ્તગત્ થવાનો પુરતો સંભવ છે. વાલ્મિકીકૃત રામાયણને તો મેકડોનલ સાહેબ પોતેજ ઇસ્વીસનની પુર્વેનું જણાવે છે. તેનો કેટલોક ભાગ ઇ. સ. ની ૫૦૦ વર્ષ આગાઉનો અને કેટલોક ૨૦૦ વર્ષ આગાઉનો તે જણાવે છે. તે સાથે કાલિદાસની ભાષાની સરખામણી કરતાં કાંઇ વિશેષ તફાવત જોવામાં આવતો નથી.

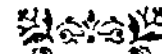
કદાચિત્ કાલિદાસનો સમય પાંચમા સૈકાનો માનવામાં આવે તો કાલિદાસની પુર્વેના સમયમાં સંસ્કૃત ભાષા સંપૂર્ણ રીતે સાલંકૃત, વિશુદ્ધ અને પરિમાર્જીત હતી કે નહિ અથવા હોવી સંભવનિય છે કે કેમ? સંભવનિય માનવામાં આવે તો ક્રમશઃ તેની ઉન્નતિ માનવી પડે અને તેમ માનતાં કાલિદાસની પછી તેની વધુ ઉચ્ચતર સ્થિતિ હોવાનું સ્વિકારવું જોઇએ; પણ તેવું કાંઇ પ્રમાણ જણાતું નથી. આ બધા વિચારોને અંતે એ વાત સરળતાથી માનવી પડે છે કે, ઈ૦ સ૦ની ૨૦૦ વર્ષ પુર્વે પણ પરિમાર્જીત સંસ્કૃતનો પ્રચાર હતો; કેમકે તેનો સંબંધ ક્રમશઃ કરતાં માનુષિ કુદરતિ શકિત સાથે વિશેષ છે. અશ્વઘોષમાં પણ કાલિદાસની છાયા અનુભવવામાં આવે છે, અને તેથી એવું માનવાને લલચાવું પડે છે કે, કાલિદાસનો સમય ઇસ્વીસનના પહેલા સૈકાનો હોવો જોઇએ. રીજ ડેવીડસ પોતાની એક કિતાબમાં જણાવે છે કે અશ્વઘોષનું બુદ્ધચરિત્ર ઇસ્વીસનની બીજી સદીમાં લખાયલું જણાય છે, કિંતુ આથી તો કાલિદાસ બીજી શતાબ્દીની પણ પુર્વે થયાનું માનવું પડે છે.

અમિતગતિ નામના જૈન પંડિતે સુભાષિત રત્ન-સન્દોહ નામના એક ગ્રંથમાં જણાવ્યું છે કે, રાજા મુંજના સમયમાં આ પુસ્તક પુરૂં થયું, અને તે રાજા વિક્રમાદિત્યને ૧૦૫૦ વર્ષ થયાંનું પણ તેજ પુસ્તકપરથી જણાય છે. મુંજનો સમય ઇસ્વીસનની દશમી શતાબ્દીનો હતો અને તેથી પણ કાલિદાસ વિક્રમના સમયમાં થએલ માનીએ તો કાલિદાસની હસ્તી ઇસ્વીસનની પહેલી સદીમાંજ થયલી માનવી પડે છે.

અંતમાં, આ લેખ સમાપ્ત કરતાં ઇચ્છીશું કે, લેખક બંધુ વર્ગ આ અને એવીજ બીજી ઇતિહાસીક બાબતમાં વધુ મંથન કરી વધુ પ્રકાશ પાડે. અસ્તુ.

चीमनलाल छोटालाल देशाई.

प्रसिद्ध पुस्तकालयो.

પ્રાચીન પુસ્તકાલયોમાં એમ માનવાને કારણ મળે છે કે સહુથી પહેલું પુસ્તકાલય ભારતવર્ષમાં હતું. અમાં વધારે પુસ્તકો નહોતાં. મહાન સિકન્દરના સેનાપતિ ટાલેમીએ મિસર દેશની રાજધાની એલેકઝેન્ડ્રી આમાં એક પુસ્તકાલય કાઢયું હતું. આમાં ૪૦૦,૦૦૦ પુસ્તકો હતાં. આ પુસ્તકાલય ઇ. સ. પૂર્વે ૪૭ માં કાઢવામાં આવ્યું હતું અને ઇ. સ. ૬૪૧ માં ધર્માભિમાની ખલીફા ઉમરે આમાંના સર્વ પુસ્તકો એક વિચિત્ર કારણથી બાળી નાંખ્યાં ખલીફા ઉમરનું એવું કહેવું હતું કે “ દુનીઆની બધી વિદ્યા કુરાનમાં છે. તો આ પુસ્તકો નિષ્પ્રયોજન છે. અને કુરાનમાં છે તે આમાં નથી તો પણ તે નિષ્પ્રયોજન છે કારણ કે કુરાનના વિરૂદ્ધ છે. ” આની પછી એક પુસ્તકાલય મિસરમાં કાઢવામાં આવ્યું હતું જેમાં ૧૦૦,૦૦૦, પુસ્તકો બાંધેલાં હતાં.

સ્પેન દેશમાંના એક પુસ્તકાલયમાં ૧૦૦,૦૦૦ પુસ્તકો હતાં અને ૪૭ તેનાં સુચીપત્રો હતા.

આધુનિક પુસ્તકાલયોમાં સહુથી મ્હોટું પેરીસનું ‘ બીબલીઓથી નેશનલા ’ છે. આમાં ૧,૪૦૦,૦૦૦ ગ્રંથ છે. ૫૦૦,૦૦૦ ચમ્પુ ૧૭૫૦૦૦, હસ્ત લીખીત પોથીઓ ૩૦૦,૦૦૦ માન ચિત્ર ૧૫૦,૦૦૦ શીક્કા અને પદકો ૧,૪૦૦.૦૦૦ શિલાલેખ જે ૧૦,૦૦૦ પુસ્તકોમાં નકલ કરી લેવામાં આવ્યા છે અને ૧૦૦,૦૦૦ ચિત્ર બરાબર ઠેકાણે આપવામાં આવ્યાં છે.

બીજા નંબરનું પુસ્તકાલય લંડનનું બ્રીટીશ મ્યુઝીયમ છે. એના કબાટો માત્ર ૩૨ મૈલની જગ્યા રોકે છે. આમાં ૧,૨૦૦,૦૦૦ પુસ્તકો છે. ૮૯૦૦૦. હજાર હસ્ત લીખીત પોથીઓ છે. આમાં દરવર્ષે ૪૦,૦૦૦ પુસ્તકો ઉમેરવામાં આવે છે. પૃથ્વીનાં મ્હોટા પુસ્તકાલયોમાં સહુથી ન્હાનું કોપન હેગનનું છે. પરંતુ આમાં પણ ૫૦૦,૦૦૦ હજાર ગ્રંથ છે અને ૧૫૦૦૦ હજાર હસ્ત લીખીત પુસ્તકો છે. સેંન્ટ પીટર્સ બર્ગમાં પણ એક સારૂં પુસ્તકાલય છે. પોર્ટુગાલમાં પણ જુના પુસ્તકોનો સંગ્રહ એક ઠેકાણે છે. દુર્દૈવની વાત છે કે આપણે અહીં સારા પુસ્તકાલયો નથી હરી ફરીને જો સારૂં પુસ્તકાલય જોઇએ તો રોયલ એસીઆટીક સોસાઇટીનુંજ પુસ્તકાલય છે. આમાં કેટલીકવાર જોઇતાં પુસ્તકોનો અભાવ હોય છે. આપણાં લોકો પુસ્તકોની કીંમત સમજતા નથી. લેખકોને આશ્રય આપતા સમજતા નથી. જ્યાં સુધી લોકોને સાહિત્ય પ્રતી અનુરાગ નહિ થાય ત્યાં સુધી દેશની ઉન્નતિ હજી દૂર છે.

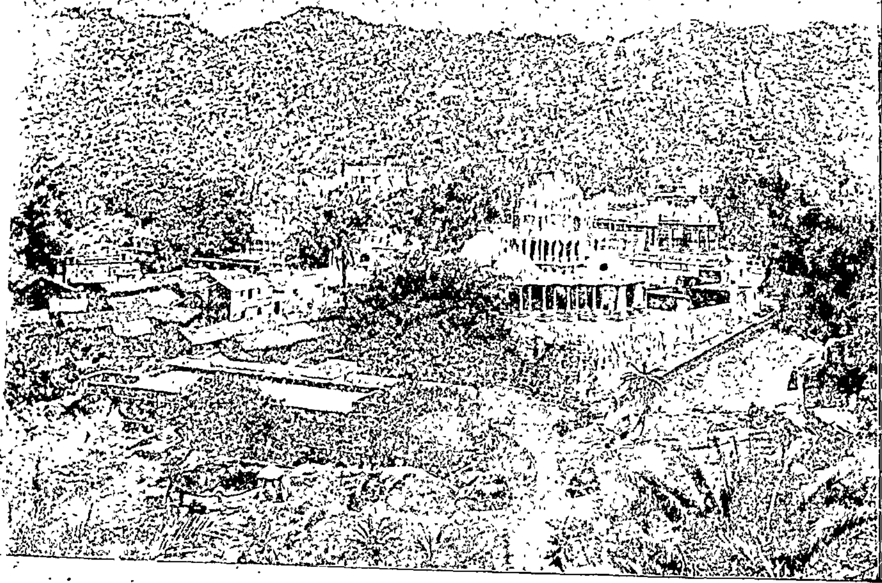
रमणीक. अ. म्हेता.

इंग्रेजोए हिंदुस्तान केम मेळव्युं.

આપણે ઘણી વખતે સાંભળીએ છીએ. અને જરા પણ ચીડાતાં આપણા સ્નેહી એંગ્લોઈન્ડીયન પત્રકારો ઝપ દઈને લખી કાઢે છે કે હમે હિન્દુસ્તાન તલવારથી જીત્યું છે માટે અંગ્રેજોએ હિન્દુસ્તાન કેવી રીતે મેળવ્યું છે તેની એક ટીપ નીચે ઉતારી લેવામાં આવી છે જે ઉપરથી સર્વ વાચક વર્ગ સમજી શકશે કે તેઓની તલવારને કેટલી તસ્દી પડી છે.

નામ	વર્ષ	કોની પાસેથી અને શી રીતે મળ્યા
મદ્રાસ	૧૬૩૯	અંગ્રેજોએ શાહજાંહની પરવાનગીથી વસાવ્યું
મુંબઇ	૧૬૬૮	ઇંગ્લંડનાં રાજા પાસેથી કમ્પનીએ મેળવ્યું
કલકતાં અને આસપાસના ગામ	૧૬૯૬	ઔરંગઝેબના પૌત્ર પાસેથી વેચાણ લીધા
૨૪ પરગણા	૧૭૫૭	મીરજાફર પાસેથી ઇનામ દાખલ મળ્યાં.
મછલીપટ્ટણ	૧૭૫૯	ફ્રેંન્ચ લોકો પાસેથી લડાઇમાં મળ્યું.
બરદ્વાન-મિદનાપુ, ચીતાગોંગ	૧૭૬૦	મીરકાસમ પાસેથી ઇનામમાં મળ્યાં.
બંગાળાં, બહાર, ઓરિસા	૧૭૬૫	બીજા શાહઆલમે ઉપકારના બદલામાં આપ્યાં
ઉતર સરકાર પ્રાંતઃ–ગંતુર–કોંડાપી-એલોર–રાજમાંદ્રી અને સીકાકોમ)	૧૭૬૫	નીજામ પાસેથી મદદને પેટે (શાહઆલીમની કબૂલાતથી) મળ્યા.
ડીંડીગલ અને મલબાર	૧૭૯૨	ટીપુ પાસેથી શ્રીરંગપટણના કરારથી મળ્યા
કેનેરા–કોઇમટુર–વાઇનાદ	૧૭૯૯	ટીપુના મરણથી મળ્યા
નીજામે આપેલા પ્રાંતોઃ– (બેલારી–કડપા અને કર્નુલનો થોડો ભાગ.)	૧૮૦૦	નીજામ પાસેથી લશ્કરના ખરચને પેટે લીધા
તંજાવર	૧૮૦૦	રાજાએ પેન્શન લઇ ઇંગ્રેજને સ્વાધીન કીધું
અયોધ્યાના નવાબે આપેલા પ્રાંતોઃ–(હાલના વાયવ્ય પ્રાંતોમાંનો ઘણો ખરો ભાગઃ— અલાહબાદ, ફતેહપુર, કહાનપુર, આલમઘઢ, ગોરકપુર, બરેલી, મોરાદાબાદ, બીજનુર, બુદાઓન, અને શાહજહાનપુર.)	૧૮૦૧	નવાબ પાસેથી લશ્કરના ખરચને પેટે મળ્યા
કર્ણાટક	૧૮૦૧	મહમ્મદઅલીના છોકરાએ પેન્શન લઇ ઇંગ્રેજને આપ્યું.
સુરત	૧૮૦૨	પેશ્વા પાસેથી વસઇના કરારમાં મળ્યું.
કટક અને બાલાસોર	૧૮૦૩	રઘુજી ભોંસ્લે પાસેથી દેવગામના કરારમાં મળ્યાં
દિલ્હી, આગ્રા, અને બુંદે	૧૮૦૩	દોલતરાય સીંધીઆ પાસેથી જીતી લીધાં,
કલંગ અને મલુન	૧૮૧૫	ગુરખાં લોકો પાસેથી લડાઇમાં મળ્યાં.
પુના અને દક્ષિણ મહારાષ્ટ	૧૮૧૮	પેશ્વાઇ નાબુદ થવાથી મળ્યાં.
આસામ, આરાકાન, કાચર અને જીન્યા.	૧૮૨૬	બ્રહ્મદેશના રાજા પાસે યેન્દાબુના કરારથી મળ્યું
કુર્ગ	૧૮૩૪	રાજાના જુલમથી જીતી લીધું.
જલંદર દોઆબ	૧૮૪૬	સીખ લોકો પાસેથી જીતી લીધું.
સતારા	૧૮૪૮	રાજા અપુત્ર મરણ પામવાથી ખાલસા કીધું
પંજાબ	૧૮૪૯	શીખ લોકો પાસેથી જીતી લીધું.
પેગુ	૧૮૫૨	બ્રહ્મદેશના રાજા પાસેથી જીતી લીધું
વરાડ	૧૮૫૩	નિજામ પાસથી લશ્કરના ખરચ બદલ રાખ્યો
નાગપુર અને જહાંસી	૧૮૫૩	રાજા અપુત્ર મરણ પામવાથી ખાલસા કીધાં
અયોધ્યા.	૧૮૫૬	નવાબના અંધેર રાજ્યનું બહાનું કાઢીને ખાલસા કીધું
બ્રહ્મદેશ	૧૮૮૬	રાજા થીબોને હરાવી પદ ભ્રષ્ટ કરી લીધો.

रतनलाल. वी. तोलाट.

श्री आबुजीनां जगप्रसिद्ध उत्तम कारीगीरीना देवालयो.

ભારત જીવન પ્રેસ મુંબઈ

पेन्शननी अरजी.

(ગયા અંકનું સાંધણુ)

તેની પૂરે પૂરી ખબર લેય. પરંતુ સુકન્યાના નિદ્રામાં પણ હસતા નિર્મળ ચેહરા તરફ જોતાંજ તેનો તે વિચાર હવામાં ઉડી ગયો. અને અવાજ ન થાય તેમ દબાતે પગલે તેઓ ધીરે ધીરે બાર બેઠકનાં દીવાનખાનામાં જઈ બેઠા.

પેટમાં કડકડીને લાગી હતી, તે હમણાં સૂધી કામમાં જણાયું નહોતું પણ નિરાંત થતાં પેટનો અગ્નિ બેવડા જોરથી ભડકી ઉઠયો એટલામાં વળી આગમાં ઘી હોમતા હોય તેમ પરહેજ થએલા જુવાનીઆઓ તન્મય થઇ રાષ્ટ્રગીતો લલકારવા લાગ્યા— "આવશે એ દીન આવશે." તેના સુરો દારોગા સાહેબના કાનમાં પેસી હૃદયને હચમચાવવા લાગ્યા. તેઓને વિચાર થયો કે બંદીવાનોને ગાતા બંધ કરે પણ પગ ઉપડયા નહીં. તેઓ ઇઝીચેર ઉપર પડયા પડયા મનમાંજ બબડર્યા:—"ભલે આજનો દિવસ જેટલું આરડવું હોય તેટલું આરડી લેય કાલેજ તેને મોટા સાહેબ પાસે મોકલી આપું એટલે ત્યાં ખબર પડશે."

નટવર બાબુ આવા વિચારોમાં ગુલતાન હતા એટલામાંજ બૂમ બરાડાથી ચમકી ઉઠયા.

"આગ! આગ!" નો કોલાહલ થઇ રહયો હતો, તેઓ એક ફલંગ મારી બાર પહોંચ્યા તો જોયું કે રસોડાના ભાગમાંથી ભડકા નીકળે છે. નોકરે હાંફતે હાંફતે આવી કહ્યું:—'ઘરમાં આગ લાગી છે."

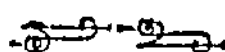
દારોગાસાહેબ એક શ્વાસે શયનગ્રહ તરફ દોડયા પણ સત્યાનાશનીપાટી તેનો દાદરો તો ભડભડ કરતો બળે છે; તેના ઉપર જવાય તેમ નથી. છતાં પણ તેઓ તે તરફ દોડયા. પણ જરા આગળ જતાં આગ ઓલવવા માટે સિપાહીઓ જે પાણીનો છંટકાવ કરતા હતા તેથી થએલા કાદવ ઉપર પગ લપસ્યો અને ઠડ્ડડ્ ભૂસ કરતા જમીન સાથે મળી ગયા. નિદારૂણ આઘાતથી શરીર અવસન્ન થયા છતાં પણ તેઓ પાછા ઉઠી ઉભા થયા પરંતુ તેઓનું શરીર થરથર કરતું કંપવા લાગ્યું. અને તરતજ માથામાં ફેર આવતાં પાછા માથે હાથ દઇ બેસી ગયા. વળી ઉઠવાની તજવીજ કરી પણ ઉઠાયું નહીં. વાંચક; વૃદ્ધના મનની આ વખતે શી અવસ્થા હશે એ સમજાવવા મારી પાસે શબ્દો નથી, અંધાની આંખ, ઘડપણનો ટેકો, પોતાની પુત્રીને આગ વચમાં ઘેરાએલી જોય છે, પોતે મદદ કરી શકતા નથી. નટવરબાબુના હૃદયમાં શું તોફાન જાગ્યું છે. તે તું કેવી રીતે સમજી પણ શકીશ. હા જો કોઇ તારી પ્રિયમાં પ્રિય ચીજ ત્હારા હાથમાંથી જતી હોય વળી તે તું નજરે નજર જોતો હોય છતાં બચાવી ન શકતો હોય એવો કોઇ પ્રસંગ તેં અનુભવ્યો હોય તો તે સમયનું ધ્યાન ધર તોજ તું નટવર બાબુના હૃદયની ચિંતા જાણી શકીશ બાકી તો, "જાણ્યું નવ આવે રે માણ્યાને પરમાણે" એ ભક્ત દયારામનું વાકયજ સાર્થક છે.

વૃદ્ધ દારોગાબાબુ છાતી ફાટ રોવા લાગ્યા. સિપાહીઓ પ્રાણપણે આગ ઓલવવાની ચેષ્ટા કરવા લાગ્યા પરંતુ આજે આખા ગામમાં ભક્ષ ન મળ્યો હોવાથી બહુજ ક્ષુધિત થએલા અગ્નિદેવ કબજે આવ્યા નહીં. બીજો કોઇ ઉપાય ન રહ્યો ત્યારે નટવર બાબુ "સુખે સાંભળે સુન્દરી ને દુઃખે સાંભળે રામ" રામને-પ્રભુને સંભાળવા લાગ્યા. પરંતુ અગ્નિ તો ભયંકર સ્વરૂપ ધારણ કરવા લાગ્યો. એટલામાં અગ્નિની ચરચરાટી અને સિપાહી તથા કોન્સટેબલોની રાડોને દાબી દેતો વન્દેમાતરમનો ગંભીર ધ્વની સંભળાયો અજાયબીથી ચોકીદારોએ પાછળ ફરીને જોયું તો જણાયું કે આજે પકડેલા જુવાનીઆઓ ચોકીની બારી તોડી નાખી બાહર નીકળી આવ્યા છે રામજીવન, ગોવર્ધન વિગેરે કેટ-

લોક સિપાહીઓ તેનો રસ્તો રોકી ઉભા પરંતુ તેને ઉદ્દેશી રમેશ બોલ્યોઃ-"શા માટે રોકો છો; બાપુ. હમે કંઇ ભાગી જવા માગતા નથી. અને જો ભાગી જવું હોય તો શું તમે આટલા માણસોથી હમને રોકી શકો ? જો તા નથી કે તમારી સ્હામેજ તમારા દારોગા સાહેબની પુત્રી બળી ખાખ થાય છે. હમે હમારૂં કામ કરી પાછા તમારે શરણે આવીશું હમણાં જવાદો. હમે ભાગવાના નથી."

બીજો એક પણ બોલ બોલ્યા શિવાય રમેશ ચન્દ્રે એક શેતરંજી ઉપાડી લીધી તથા તેને પાણીમાં ભીંજવી પોતાને શરીરે વીંટી લીધી અને અગ્નિની વચ્ચે ગુમ થયો. કુદરત બોલવા લાગીઃ—

ન બર્છીસે ન ભાલેસે ન ખંજરસે ન પથકાંસે;
જો દુશ્મનકો કોઇ મારે તો મારે તેગે એહસાંસે.

પ્રકરણ ૬ ઠું.

ઉપસંહાર.

બીજા જુવાનો પણ માતૃગાન ગાતા જીવ-તોડ મેહનતે આગ ઓલવવા લાગ્યા. અને તેઓની મેહનત જોઇ બીજાઓ પણ બેવડા ઉત્સાહથી તેને મદદ કરવા લાગ્યા દરેકની નજર અંદરના ભાગ તરફ હતી એટલામાં તો રમેશચન્દ્ર બે ભાન થએલી સુકન્યાને ઉપાડી આવતો દેખાયો સર્વ જુવાનો કાન ફોડી નાખનારા અવાજથી વંદેમાતરમ્ની ધ્વની કરવા લાગ્યા અને અરસ પરસ ઉત્સાહ પ્રેરવા લાગ્યા. રમેશે બાહાર આવી પાણીથી ઝરઝરતી ભીની શેતરંજીમાં વીંટેલી સુકન્યાને અધગાંડા જેવા થઇ ફાટે રાળે વાટ જોઇ રહેલા નટવરબાબુના ખોળામાં મૂકી. અપત્ય સ્નેહથી વૃદ્ધની સંજ્ઞાશક્તિ ઉડી ગઇ હતી તેની આંખો ઉઘાડી હતી છતાં તેના મગજમાં ભાન નહોતું તેને મનતો આ બધું સ્વપ્ન જ હતું કેટલાક જુવાનો તેને માથે પાણી છાંટી તેને શુદ્ધિમાં લાવવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. ઇશ્વરે તેઓની મેહનત સ્હામું જોયું. દારોગા સાહેબ શુદ્ધિમાં આવ્યા, સુકન્યા પણ શુદ્ધિમાં આવી અને હવે આંગ પણ કાબુમાં આવવા લાગી.

આવી રીતે સર્વ ઠીકઠાક થયાં પછી જમાદાર તરફ ફરી રમેશ બોલ્યોઃ—"જમાદાર સાહેબ હવે હમારૂં કામ પૂર્ણ થયું છે માટે ચાલો જે જગ્યા બતાવો ત્યાં પૂરાવા તૈયાર છીએ."

નટવરબાબુ તથા સુકન્યા બન્નેની આંખો રમેશ ઉપરજ ચોટી રહી હતી. સુકન્યાએ વિચાર્યું આજે આ જુવાનની મેહનતથીજ પોતે બીજો અવતાર પામી છે. પરંતુ તેઓની તે કૃતજ્ઞ દૃષ્ટિ રમેશ જોઇ શકયો નહીં. કારણ કે તે તો અગ્નિસ્પર્શથી અર્ધી બળી ગએલી પોતાની રાખડીને પાછો ઠીક કરીને બાંધતો હતો રમેશનું બોલવું સાંભળી તરતજ દારોગા સાહેબ બોલ્યાઃ—"જમાદાર તમે અહીંનો બંદોબસ્ત કરો, બાબુઓને રહેવા માટેની તજવીજ હું કરૂં છું."

* * * * *

આ બિના પછી બીજે દિવસે નટવરબાબુની પાલખી પોલિસ સાહેબના બંગલા પાસે આવી ઉભી રહી. મેલાપ થતાં સાહેબ દારોગાસાહેબનું મોઢું જોઇ વિસ્મિત થયા જાણે આ નટવર બાબુજ નહીં.

"બોલો મી. દત્ત. તમારી તરફના સમાચાર શા છે" સાહેબે પૂછ્યું.

"અન્નદાતા" દારોગાબાબુ હાથ જોડી બોલ્યાઃ—"હવે તો મારો હરિભજનનો વખત છે. હવે મારાથી મેહનત થઇ શકતી નથી, આપની મહે

વખત નોકરી કરી તેથી આ પેન્શનની અરજી આપવા આવ્યો છું."

"વાહ બાબુ!" તેના જવાબથી અજબ થઇ પોલિસ સાહેબ બોલ્યાઃ—"હજુ તો તમારી ડીગ્રી વધવાનો ચાન્સ છે. તમે તો ખિતાબ મેળવવાને લાયક છો. તેવામાંજ પેન્શન લેવાની જરૂર શું? તમારા જેવા અનુભવી કામદારોની તો ગવર્નમેન્ટને ખાસ જરૂર છે."

"મારે કેટલાં પેટ ભરવાં છે હજુર." "નટવર બાબુ બોલ્યાઃ—"આપની કૃપાથી જે કટકો બટકો મલશે તેમાંજ મારૂં પુરૂં થઇ રહેશે. હું ગરીબ માણસનું ફરજંદ તેને વળી રાવ ને રાજા થઇ શું કરવું છે? જો આપ આ મારી અરજી કબુલ કરશો તો હું આપનો જનમ જનમનો ઋણી રહીશ."

પોલીસ સાહેબે માન્યું કે જરૂર નટવર બાબુનું ભેજું ચસકી ગયું છે. નટવર બાબુ અરજી આપી ચાલતા થયા.

* * * * *

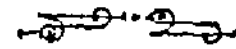
નટવર બાબુએ પેન્શન લીધું, પુરાવાની ગેરહાજરીમાં સર્વ જુવાનોને ચોકીમાંથીજ છોડી મુકવામાં આવ્યા પણ ગુનેહગારને સજા કર્યા વિના કેમ ચાલે, રમેશને કેહની સજા કરવામાં આવી-તેને સુકન્યાના પ્રેમ બંધનની બેડીમાં જકડવામાં આવ્યો. ત્યારે જુવાનીઆઓ કહેતા હતા કે 'હમારા રમેશે દારોગા સાહેબને રક્ષા બંધનથી બાંધ્યા હતા તે દંડ લેવામાં આવ્યો' ગમે તે હો પણ બે મહીના પછી રમેશ તથા સુકન્યાનાં લગ્ન થયાં માટે આપણે પણ હવે તે લગ્નના આનંદ સાથે રૂખસત લઇ કહેશું કે Alls well that ends well. સર્વ સારૂં જેનું છેવટ સારૂં. સમારતમ્ શુભલગ્નમ્ ક્ષેમમ કલ્યાણમારોગ્યં નિર્વિઘ્નેન શુભંભવતુ.

हरिहर.

भद्रचंद्रनो भेद.

अथवा

प्रेम प्राबल्य.

(લખનાર—અંતશર્મિ)

પ્રકરણ ૧ લું.

બે છબી.

ધનનું લેશ મહત્વ નહિ, પવિત્ર છે જ્યાં પ્રેમ;
અનિષ્ટ થાઓ કે પછી, થાઓ કુશળ ક્ષેમ.

શરચ્ચંદ્ર પોતાનાં દિવાનખાનાંનાં છજા ઉપર બેઠો હતો. મુંબાઈનો સમુદ્રવાયુ સાયંકાળ સમયે અત્યંત આનંદદાયક હોય છે, અને વળી આ ભદ્રચંદ્રનો બંગલો બેકબેની પાસેજ સમુદ્ર તીરપર આવેલો હતો અને છજાની નીચેજ એક નાનો પણ સુંદર બાગ પણ શોભી રહયો હતો; જાઇ, જુઇ, મોગરો, ચંપો, ચમેલી, મરવો અને ગુલાબ વગેરે સુવાસિક અને ઉત્તમ પુષ્પોનાં વૃક્ષો સર્વત્ર જોવામાં આવતાં હતાં; એ વૃક્ષોપરથી આવનાર સમુદ્ર વાયુ, એટલે શું? મુંબઇના ઉન્હાળાની ગર્મીથી કંટાળેલા જીવને અમૃત સંજીવનીજ.

પરંતુ આ મનોહર આદર્શ તરફ શરચ્ચંદ્રની વૃત્તિ છે, એમ ભાસતું નહોતું, તેનું સઘળું ધ્યાન તેની સામે પડેલી બે છબીઓમાં પરોવાયલું પ્રત્યક્ષ જણાતું હતું. એ બન્ને છબીઓ સવારની પોસ્ટમાં જ આવેલી હતી, અને તે ભદ્રચંદ્રે તત્કાળજ તેના સ્વાધીનમાં આપી દીધી હતી. બન્ને બારથી તેર વર્ષની કન્યાઓનીજ છબીઓ હતી, બન્ને સુંદર હતી, એકનો પિતા કુળમાં નાનો પણ જાગીરદાર

હતો અને દીકરીને પૈસાની સારી રકમ આપવાને તૈયાર હતો. શરચ્ચંદ્રે પોતે તે કન્યાને દીઠી હતી અને તેને તે પસંદ પણ હતી.

બીજી કન્યા ગરીબની દીકરી હતી, પણ છ મહિના પહેલાં ભદ્રચંદ્રે તેનાજ ગામમાં કેટલીક જમીન ખરીદી હતી, ત્યારે શરચ્ચંદ્ર તેના પિતાના ઘરમાંજ વસતો હતો. તે સમયે શરચ્ચંદ્રની અને કન્યાની બહુવાર એક નજર થઇ હતી. એ સમય પછી શરચ્ચંદ્રના મનમાં તેના વિષે અને તેના મનમાં શરચ્ચંદ્ર વિષે કાંઇ જૂદા પ્રકારનાજ અંકુરો ફુટયા હતા. તેમજ એ પ્રેમાંકુરો કાંઇ ક્ષણભંગુર નથી, એમ શરચ્ચંદ્રનું મન તેને સાક્ષી આપ્યા કરતું હતું. ત્યારે હવે આ બન્નેમાંથી કોની સાથે સંબંધ કરવો ? એ વિષે શરચ્ચંદ્ર મોટી વિમાસણમાં આવી પડયો હતો.

પૈસો જોઇને સંબંધ જોડવો, એવી ભદ્રચંદ્રની ઇચ્છા ન હતી. જો કે પ્રથમ તેનો કેટલોક સમય વિપત્તિમાં ગયો હતો, પણ પાછળથી તેણે ખુબ પૈસા મેળવ્યા હતા; આ મુંબઇનો બંગલો કાંઇ તેનો પોતાનો નહોતો, પણ ભાડે રાખેલો હતો. ભાડે રાખવાનું કારણ એ કે, તેને થોડી ઘણી દમની બીમારી હોવાથી તે હવા બદલ માટે અવાર નવાર મુંબઇ આવ્યા કરતો હતો. ભદ્રચંદ્ર મૂળ નિવાસી કયાંનો છે, તેની કોઇને ખબર નહોતી, તો પણ લોકોમાં તેનું માન બહુ સારૂં હતું. એને ઘેર મોટા મોટા જાગીરદાર સુદ્ધાં પણ પોતાની દીકરીઓ આપવાને તૈયાર હતા. એ ઉપરથીજ એની આબરૂ કેટલી અને કેવી છે, તે પ્રત્યક્ષ જણાઇ આવતું હતું. શરચ્ચંદ્ર કાંઇ અશિક્ષિત ન હતો, મેડિકલ કોલેજમાં તેણે L. M. & S. ની પદવી મેળવેલી હતી, તેમજ દેશી વૈદ્ય વિદ્યાપર પણ તેનો પ્રેમ હોવાથી હાલ તેણે ચરક તથા સુશ્રુતાદિના અભ્યાસનો આરંભ કરેલો હતો.

ત્યારે કઇ કન્યા પસંદ કરવી ? એ વિષે તે મોટા વિચારમાં પડી ગયો. બીજી જે ગરીબની કન્યા, તેની તરફ તેના મનનું વલણ હતું; પરંતુ જાગીરદાર, પૈસા તથા મોટા સાથે સગાઇ વગેરે બાબતોનું સ્મરણ થતાં તે પાછો વિમાસણરૂપી દરિયામાં ગોથાં ખાવા માંડતો.

આ વિમાસણ અને વિચારમાં તેની કેટલીક વેળા વીતી ગઇ પરંતુ શરચ્ચંદ્રને તેનું ભાન નહોતું એટલામાં દાદરપરથી કોકનાં પગલાંનો અવાજ સંભળાયો, તે સાંભળીને પિતાજી આવ્યા જાણી જલ્દી ઉઠીને તેણે દીવાસળી સળગાવી અને લેમ્પને પ્રકાશિત કર્યો. ભદ્રચંદ્ર ઉપર આવ્યો અને પાઘડી ખુંટીએ ટાંગીને છજા પર પોતાના પુત્ર પાસે આવી બેઠો. સમક્ષ પડેલી બે છબીઓનું ત્યાં સ્વાભાવિક દર્શન થતાં તેણે પુત્રને સવાલ કર્યો કે, "કેમ શરચ્ચંદ્ર ! શો વિચાર કર્યો ?"

એ પ્રશ્ન સાંભળતાંજ શરચ્ચંદ્ર ગભરાયો. તેણે વડિલ ગુસ્સે થયા છે કે શું ? એમ ધારીને એકવાર ભદ્રચંદ્રના મુખ તરફ જોયું. પરંતુ તેની શંકા નિર્મૂલ નીકળી કારણ કે, તેને ગુસ્સે થવાનો કોઇ સબબજ નહોતો. ઘણો, સમજુને કુલીન પુત્ર જાણીને ભદ્રચંદ્રે સવારમાં તે બન્ને પત્રો (કે જેમાં તે બે તસ્વીરો આવેલી હતી તે) તત્કાલજ શરચ્ચંદ્રને સ્વાધીન કર્યા હતાં, તથા તે બન્નેમાંથી તેને કઇ કન્યા પસંદ છે, તે જોવાનું કહી મૂકયું હતું. તેનો દૃઢ નિશ્ચય હતો કે, "મારો પુત્ર માત્ર રૂપને જોઇને ગુણોને વિસારી મૂકે તેવો નથી." વળી કન્યાની મુખ મુદ્રા ઉપરથીજ તેના સ્વભાવ અને લક્ષણોનું સંપૂર્ણ ભાન થઇ શકે નહિ, તેથી આપણામાં કન્યાને પ્રત્યક્ષ જોવાની રીતિ છે; એ પણ શરચ્ચંદ્રને તેણે સારી રીતે સમજાવી મૂકયું હતું. અને એ બેમાંથી એકને તો શરચ્ચંદ્રે જોઇ પણ હતી. એ સઘળી બાબતો પરથી "મારો પુત્ર જે પ્રેમદા પસંદ કરશે, તે સારી જોઇનેજ કરશે" એવો ભદ્રચંદ્રના મનનો પૂર્ણ નિશ્ચય હતો.

શરચ્ચંદ્ર અદ્યાપિ કોઇ પણ નિશ્ચયપર આવેલો નહોતો, અને વડિલના પ્રશ્નનું કાંઇક પણ ઉત્તર તો આપવુંજ જોઇએ, માટે પોતાપરની જવાબદારી ધકેલી દેવાના હેતુથી તે બોલ્યો "વિચાર જે આપનો હોય. તેજ પિતા જે કરશે તે પૂર્ણ વિચારનું અને પુત્રના કલ્યાણનુંજ કાર્ય કરશે, એવું મારૂં દૃઢ મત છે."

"હું જાગીરદારની કન્યાને પસંદ કરૂં છું." ભદ્રચંદ્રે કહ્યું "મોટા સાથે સંગાઇ, કન્યા રૂપાળી, પૈસા પુષ્કળ, તથા કાયમનો આધાર સઘળાં સુખો આપશે અને સસરો, જમાઇનું માન પણ સારૂં રાખશે."

"એ એક તુચ્છ વાર્ત્તા છે." શરચ્ચંદ્રે જરા ક જોશમાં કહ્યું. "દીધું કેટલા દિવસ પહોંચવાનું છે!"

"મારો વિચાર એવો છે કે, હુ કહું છું તે ઠીક છે." વળી પણ ભદ્રચંદ્રે પોતાનું પૂર્વમત પ્રદર્શિત કરતાં કહ્યું.

"પણ મને કોઇ સત્યતાથી પૂછશે કે, તને કઇ સ્ત્રી પસંદ છે? તો હું બેલાશક કહી શકું, આ ગરીબની કન્યા." શરચ્ચંદ્ર પોતાના મતને દબાવતો પણ સ્વસ્થ ચિત્તે બોલ્યો.

"તેનો પિતા કાંઇ વધારે પૈસા આપે, તેવું દેખાતું નથી તેમજ પાછળથી પણ કાંઇ મળવાની આશા નથી. પણ તે તેની દીકરી છે."

શરચ્ચંદ્ર આ ગંતના ભેદ ભરેલાં શબ્દોનો અર્થ સમજી ન શકયો. તેણે ભદ્રચંદ્રના મુખપ્રતિ દૃષ્ટિ કરી તો, તે એકા એક પડી ગએલું અને કાળુ થએલું દેખાયું. પિતાની મુખ મુદ્રા વિષમ થઇ ગઇ અને આંખોમાંથી આંસુ ટપકવા લાગ્યાં. આવી સ્થિતિનું અવલોકન કરીને શરચ્ચંદ્ર વિસ્મિત થઇ ગયો તેણે કહ્યું, "પિતાજી! આ શું? આપને એકાએક શું થયું?"

ભદ્રચંદ્રે એક દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાખ્યો અને આંખો લુંછીને કહ્યું કે, "પુત્ર! બેસ મને કાંઇ પણ થયું નથી. મેં પ્રથમથીજ ધાર્યું હતું કે, આવો એકાદ દિવસ આવશે અને તે આજેજ આવ્યો. પ્રભુ ઇચ્છા. મારો વૃત્તાંત તે એક ભેદ છે અને તે ભેદ રૂપેજ ગુપ્ત રહેવો જોઇએ, લગ્ન પશ્ચાત્ તારી સુખ-દુઃખ ભાગિની સ્ત્રીને પણ આ વાર્ત્તા કહેવી એ યોગ્ય નથી. માત્ર તનેજ એ વાત જાણવી જરૂરની છે અને તેથી હું જે કહું છું તે ધ્યાનપૂર્વક સાંભળ."

ભદ્રચંદ્રનું આવું આશ્ચર્ય કારક ભાષણ સાંભળીને શરચ્ચંદ્ર મહાન વિચારમાં પડી ગયો. "પિતાની પૂર્ણ કૃપા હોવાથી મને માઠું લગાડવાનો તો તેમનો હેતુ હોયજ નહિ, એ એટલી બધી ગુપ્ત વાર્ત્તા તે શી હશે?" ઇત્યાદિ મનસ્તરંગ ઉદ્ભવતાં તેને તે ગુહ્ય જાણવાની સ્વાભાવિક આકાંક્ષા થઇ અને તેથી તેણે પોતાની ખુર્સી પોતાના પિતાની ખુર્સીની બાજૂમાં લીધી અને શાંત થઇને બેઠો. ભદ્રચંદ્રે પોતાના ભેદકથનનો નીચે લખવા પ્રમાણે આરંભ કર્યો.

પ્રકરણ ૨ જું.

ભદ્રચંદ્રનો ભેદ.

ભેદ, ભેદ ને ભેદ, આ વિશ્વે સર્વત્ર છે;
સદૈવ દેતો ખેદ, વખતે સુખ પણ દાખવે.

"પુત્ર! આજથી છત્રીસ વર્ષપર મદ્રાસથી એક વહાણ "આંડામોન" નામક બેટે જવાને નીકળ્યું. તેમાં બધા કાળાપાણીના કેદીજ હતા. ઓછામાં ઓછા સાઠ કેદી તો હમેશ બધાં સાહસ કર્મોમાં નિપુણ; કોઇ ચોર તો કોઇ લુટારો અને કોઇ ખુની તો કોઇ વળી તેથી પણ નિર્દય આવી ભેગા થયા હતા. પરંતુ એવા મંડળમાં પણ એક મનુષ્ય કાંઇક જુદી રીતનો દેખાતો હતો તેના ઉપર જ્યારે કેસ ચાલતો હતો, ત્યારે લોકોમાં એવીજ ચળવળ ચાલી રહી હતી કે, તે સર્વાંશે નિર્દોષ છે; તેમજ પૂરાવા

ઉપરથી પણ તે અપરાધી ઠરતો નહોતો. એ સરકારી નોકર હતો ત્યારે તેનો ઉપરી અમલદાર સરકારી કામોની તપાસ કરવા આવ્યો હતો, તપાસ વગેરેનું કામ પૂરૂં કરી સાહેબની સ્વારી શિકાર કરવા નીકળી, તેની સાથે શિકારી વગેરે માણસોનું ટોળું હતું તેમાં તે કેદી પણ હતો. એ શિકારનો મુખ્ય વિષય એક સિંહ હતો. સિંહે સાહેબને જોઇ તેની સામો ધસારો કર્યો અને તેથી સઘળા શિકારીઓએ સિંહને મારવાના હેતુથી ગોળીઓ છોડી, તેમાંથી કોક હુસ્ટે સિંહને બદલે સાહેબપરજ બંદુકનો ઉપયોગ કર્યો અને તેથી સિંહની સાથે સાહેબ પણ સ્વર્ગે સિધાવ્યા. સાહેબનું ખુન ? પ-ે લાગવોજ જોઇએ. એટલે પોલીસે કોઇને તો પકડવો જોઇએજ પછી તે દોષી હો કે નિર્દોષી, તેની ચિંતા નહિ. આવા ન્યાયથી એ ભલા કેદીનેજ પકડવામાં આવ્યો. થઇ ચુક્યું. બાકીના બધા તે વખતેજ સાક્ષી બની ગયા અને પોલીસની સમજુતીથી સઘળા જોઇયે તેવીજ સાહેદી આપવા લાગ્યા. પરંતુ સેશન્સમાં કાંઇ તે રંગ જોઇએ તેવો સચ્ચાઇપર આવી શક્યો નહિ. અને તેથીજ તેને ફાંસીને બદલે કાળાપાણીની સજા થઇ.

નિરપરાધી મનુષ્યને અપરાધી ઠરાવ્યાથી તેનો સ્વભાવ ફરી જાય છે. જગત જુઠું છે, લબાડ છે અને આપ મતલબી છે, એવું સહુજ્જ સમજાય છે. તે નિસ્પૃહ ઉદાસ, નિષ્ઠુર, ઉદ્ધત અને ક્રૂર બની જાય છે. તેથી કેદખાનામાં પણ એવા મનુષ્યોની આબરૂ સારી હોતી નથી, માટે દારોગો પણ તેનેજ વધારે પજવે છે. એવા અનેક દુઃખોથી કંટાળીને તે ગમે તે કરવાને તૈયાર થાય છે અને તેને તે પ્રમાણેનો પ્રસંગ પણ પ્રાપ્ત થયો. એક દિવસે વહાણમાંના કેદીઓએ મળીને બંડ કરવાનો વિચાર કર્યો. વહાણપરના કેપટનના હાથ નીચેનો માસ્ટર આપણો સ્વજ્ઞાતિ બંધુ હતો. વહાણપરના બધા સિપાઇઓને ઠાર મારવા અને વહાણને સિલોનને કિનારે લઇ જવું ને ત્યાં છુટીને પાર થવું, એવો તે સર્વ બંધવાઓએ અંતે નિર્ણય કર્યો.

ઉપલો વિચાર તે નિરપરાધી માણસને ગમ્યો નહિ, ખુનની વાત સાંભળીને તેના શરીર ઉપર રોમાંચ ખડા થયા, એક કીડીને પણ મારવાની વાત જેના મનમાં આવે નહિ, તેનાથી માણસોનાં ખુન તે કેમ કરી શકાય ? કારણ કે તે બીજાઓ જેવો દુષ્ટ કર્મો કરનારો નહોતો. તે કેદીઓને એણે ઘણી યુક્તિઓ દેખાડી, પણ તેઓને તે પસંદ પડી નહિ. અંતે એણે એવો વિચાર કર્યો કે, પોતે કંઇ પણ ઉચ્છૃંખલતા કર્યા વિના સ્વસ્થ અને શાંત થઇ બેસી રહેવું. માસ્ટર અને તેની સ્ત્રીએ તેનો સારો આદરસત્કાર કર્યો હતો અને માસ્ટરના મનમાં એવું હતું કે, જીવ જાય તોપણ એને તો આપણે બચાવવો. કેમકે, તેનાં આચરણ સારાં હતાં. પરંતુ એ વાત તેણે કોઇ પાસે ફોડી નહોતી.

ઠરાવેલે દિવસે રાત્રે કેદીઓએ બંડ કર્યું, અને જહેરગીર સિપાઇઓને સુતેલાજ ઠાર કરી તેઓ માસ્ટર સુતો હતો તે જગાએ આવ્યા. માસ્ટરનું રક્ષણ કરવાની તે નિરપરાધી વાટ જોતોજ હતો. તેણે તેમને માસ્ટરની નજદીક ન આવવા વિષે કહ્યું પણ તેઓએ ગણકાર્યું નહિ. બંન્ને પક્ષની ઝટાપટી શરૂ થઇ, દંગાના ગડબડાટથી માસ્ટર જાગૃત થયો. અને તેણે ઘંટ વગાડતાંજ જે બીજા સિપાઇઓ હતા, તે ભેગા થયા; અને કેદીઓને ફરીવાર બેડીઓ ઠોકી દીધી. માસ્ટરે આ પ્રતાપચંદ્ર નિરપરાધીએજ આપણો જીવ બચાવ્યો, એમ જાણી લીધું અને તેથી તેને છોડવવાને ઘણાએ પ્રયત્ન કર્યા; પરંતુ સર્વે સિપાઈઓએ એનેજ દંગાનું કારણ જાણી એના ઉપરજ વધારે ચોકસી રાખી.

માસ્ટરના મનમાં એ વાર્તાનું સ્મરણ રહી ગયું. આપણા પ્રાણ જેણે બચાવ્યા, તે પ્રતાપચંદ્રને તો કારાગ્રહમાંથી મુક્ત કરવોજ જોઇએ. એવો તેનો નિશ્ચય થયો, પોતાના હાથ નીચેના મનુષ્યોની સહાય

તાથી એક દિવસ સઘળા સિપાઈઓને ખુબ દારૂ પાઇને બેભાન કર્યા. એક માણસે પ્રતાપચંદ્રને કોટડીમાંથી બહાર કાઢયો, માસ્ટરે તેને એક હોડી અને ખાવા સારૂ અન્ન સામગ્રી આપી અને કહયું કે "હું જે વાત કહું છું, તે ધ્યાન આપી સાંભળો. તમને નસાડવાના આ કાર્યમાં મારૂં અંગ છે, એ વાત જો બહાર આવી તો ખરેખર મને કઠિન શિક્ષા ભોગવવી પડશે. પરંતુ જેણે મારા પ્રાણ બચાવ્યા છે, તેનાં ભલાં માટે ગમે તેવા વિકટ પ્રસંગને સહન કરવાને હું તૈયાર છું. માત્ર તમે પોતાનું નામ અને થાય તેટલી મુખાકૃતિ બદલીને કોઇ સારો ધંધો કરી રહેજો. જો પ્રભુ કૃપાથી કોઇ દિવસે વળી પણ આપણો મેલાપ થાય, તો તમને છોડવવાને મેં જે પરિશ્રમ વેઠયો છે, તેના બદલામાં તમને જોઇને મને સંતોષ થાય, એવા વર્તનથી વર્તતા રહેજો."

એ ભાષણ સાંભળી પ્રતાપચંદ્રની આંખોમાંથી આંસુ ખરી પડયાં અને પ્રત્યુતરમાં તે બોલ્યો "મને આભારના ભાર તળે લેનારા ઉદાર સત્પુરૂષ! હું આપના ઉપદેશ પ્રમાણે વર્તીશ. મેં ખુન કર્યુંજ નથી. મને વિનાપરાધે શિક્ષા મળતાં એવું થઇ ગયું હતું કે, ધર્મ અને સત્યતાને આ સૃષ્ટિમાં કોઇ જાણતુંજ નથી. પણ નહિ, આપના સદવર્તનથી વિશ્વમાં સર્વ વસ્તુ સમાન નથી, એ તે જગન્નિયંતા જગદિશ્વરે મને તાદૃશ્ય દેખાડી દીધું. તે દીનદયાળુ દીનાનાથ પાસેથી કરદ્વય જોડીને મારૂં એજ માગવું છે, કે આપના કહેવા પ્રમાણેનું આચરણ મારાથી બની શકે."

પોતાના એ ઉદગારોને પૂર્ણ કરી તેણે કેદીનાં કપડાં ઉતારીને માસ્તરે આપેલાં બીજાં વસ્ત્રો પહેરી લીધાં અને હોડીમાં બેસીને થોડીક વાર પછી વહાણથી વિખુટો પડયો.

પ્રકરણ ૩ જું.

ભદ્રચંદ્રનો ભેદ. (ચાલુ) સંકટ અને સુખ.

રાત ઉપરથી રાત, પડે નહિ અવનીવિષે,
થાયે શુભ્ર પ્રભાત, રાત વીતતાં તરત જો.

હજી તો પ્રતાપચંદ્રને વહાણથી દુર થયાને પૂરી પાંચ દશ પળ પણ નહી થઇ હોય, એટલામાં પવન એકાએક તોફાની થયો, તેથી વહાણ પણ દરીયામાં આમથી તેમ ડોલવા લાગ્યું તો પછી હોડીની તો વાતજ શી? હોડી તો ડુબી ગઇ, પણ સારે નસીબે પ્રતાપચંદ્રને હાથ એક પાટિયું આવી ગયું અને તેણે તેનો આશ્રય લીધો. તોફાન એક દિવસ અને એક રાત ચાલ્યું. "હું કયાં છું?" એટલું સમજવાનું ભાન પણ પ્રતાપચંદ્રને રહયું નહોતું. એવામાં ભાગ્યયોગે ત્યાંથી એક વ્યાપારીનું વહાણ પસાર થયું અને તે ઉપરના માણસોએ એક નિરાધાર જીવને સમુદ્રમાં આવી સ્થિતિમાં જોઈ દયા આવવાથી વહાણને થોભાવીને તેને ઉપર ખેંચી લીધો.

પ્રતાપચંદ્રને ભાનમાં લાવતાં ઘણો વખત લાગ્યો, એટલુંજ નહિ પણ તેને માટે બીજા લોકોને પણ ઘણી મહેનત વેઠવી પડી. વહાણમાં મુંબઈનો કોઈ શાહુકાર હતો તેના મનમાં પ્રતાપચંદ્ર વિષે ઘણીજ દયા આવી જવાથી તેણે તેની મન પૂર્વક સેવા કરી. એ શાહુકારની સેવાથીજ પ્રતાપનો પુનર્જન્મ થયો કહિયે, તો ચાલે. ભાનમાં આવ્યા પછી પ્રતાપચંદ્રે પોતાનું ભદ્રચંદ્ર નામ રાખ્યું. તેણે એ નામથીજ કેટલાક દિવસ તેજ શાહુકારની નોકરીમાં કાઢયા, પરંતુ ઘણા દિવસ તેને તાબેદારી કરવી પડી નહિ. તે શાહુકારની એકની એકજ પુત્રી હતી અને તેપણ ઉપવર થએલી હતી. તે થોડું ઘણું વાંચતાં લખતાં શીખેલી હોવાથી "લગ્નના કાર્યમાં આપણને સ્વતંત્રતા જોઇએ" એવી તેની ઇચ્છા હતી. શાહુકારના મનમાં પણ, પોતાની એકજ દીકરી હોવાથી જેને તે

આપવી તેને ઘર જમાઇ કરીને રાખવો, એવો વીચાર ઘોળાયા કરતો હતો. ભદ્રચંદ્ર વયમાં તરૂણ. વિદ્યામાં પ્રવીણ, પ્રત્યેક કાર્યમાં ચપળ, ધાર્મિક વૃત્તિનો અને મિલનસાર હોવાથી તેણે શાહુકારની સાથે તેની પુત્રીનું મન પણ પોતાની તરફ આકર્ષી લીધું હતું. વળી તેને ગુજરાતી કવિતાનો ઘણો શોક હતો અને ભદ્રચંદ્રને પણ ગુજરાતી કવિતાનો વિશેષ નાદ હતો. એથી શેઠની દીકરી અને તેનું મન મળતાં વેળા લાગી નહિ. અંતે તે શાહુકારે પોતાની પુત્રીનો વિવાહ ભદ્રચંદ્ર સાથે કરી આપ્યો અને તેને ઘર જમાઇ કરી રાખ્યો. એટલુંજ નહિ પણ પોતાના સઘળા ઇસ્ટેટનો માલેક પણ તેનેજ કર્યો.

પુત્રીનો લગ્નોત્સવ જોવા પછી શાહુકાર કાંઇ ઘણા દિવસ જીવ્યો નહિ ભદ્રચંદ્રના પુત્રનું સુખ તે જોઇ ન શક્યો. પરંતુ એ વાત એક રીતે સારીજ ...ઇ, કારણ કે, જે સમયે ભદ્રચંદ્રને ઘેર પુત્રનો પ્રસ...ત્ર થયો, તે સમયથીજ તેની સ્ત્રીને એક દુષ્ટ રોગે ...ી અને તે સુશીલા સુંદરી અંતે તેજ રોગનો ...ગ થઇ પડી. વનિતાના વિયોગથી પ્રતાપચંદ્રને અ...મા તો ભદ્રચંદ્રને ઘણીજ મનોવેદના થઇ, પરંતુ સઘળું વિસરી જઇ તેણે પોતાનો સર્વકાળ પોતાના ...કના એક લાડકવાયા પુત્રને વિદ્યા શીખવવામાં ...ને સન્માર્ગે ચઢાવવામાં વ્યતીત કર્યો.

પ્રકરણ ૪ થું.

ખેદભંજન અને સમાપ્તિ,

"સહુ સારૂં જેનું છેવટ સારૂં"

(શેકસ્પીયર)

એટલું કહી ભદ્રચંદ્રે પૂછ્યું કે, "પુત્ર! પ્રતાપચંદ્ર કોણ અને ભદ્રચંદ્ર કોણ? એ હવે તને સમઝાયું હશે જે માસ્ટરે આટલા ઉપકારો કરી મારા પ્રાણ અને મારૂં સ્વાતંત્ર્ય મને પાછાં આપ્યાં તેજ આ તારિ મનોહારિણી પ્રિયાનો પિતા નલિનીકાંત છે અને તે આજે અત્યંત દરિદ્રાવસ્થામાં આવી પડ્યો છે. આવા સમયમાં તેનો અને મારા ગ્રહનો પરસ્પર સંબંધ થાય, તે કેટલા બધા આનંદનો પ્રસંગ વારૂ? હવે મને કોઇપણ પ્રકારની ભીતી રહી નથી. જે અપરાધમાટે મને શિક્ષા થઇ હતી, તેની ખરી હકીકત આપો આપ બહાર આવવાથી સરકારની ખાતરી થઇ ચુકી છે અને સાચો અપરાધી પકડાઇ પણ ચુક્યો છે. પરંતુ હું વહાણમાંથી જે દિવસે ઉતર્યો, તેજ દિને થએલા તોફાનમાં બીજા માણસોની સાથે હું પણ દરિયામાં ડુબી મરણ પામ્યો, એવી બધાની સમઝ છે. નલિનીકાંતને જે દરિદ્રાવસ્થા પ્રાપ્ત થઇ, તે પણ તે દિવસના તોફાનથી તેનો સર્વ સમૃદ્ધિ વહાણની સાથે દરિયામાં ડુબી જવાથીજ તે પોતે એક પાટિયું હાથ આવવાથી એક બેટ ઉપર જીવતો નીકળ્યો અને ત્યાંથી કોઇ મુંબઇ તરફ આવતી આગબોટે ઉપર લીધો અને તેથી તે જીવતો અહીં આવવા પામ્યો. સરકારી વહાણ પરના બીજા બધા માણસોએ સમુદ્ર સમાધિ લેવાનું સંભળાય છે.

ઉપર્યુક્ત સંભાષણ સંપૂર્ણ થતાંજ શરચ્ચંદ્રે પણ પોતાનો સત્ય વૃત્તાંત પિતાને (હું નલિનીકાંતને ગૃહે રહ્યા હતો, ત્યારે તે કન્યાની ઓળખાણ થઇ હતી વગેરે) કહી સંભળાવ્યો, અને નલિનીકાંતની કન્યાએજ મારા હૃદયમાં ગૃહ કરેલું છે, એમ જણાવ્યું. કાર્ય સંપૂર્ણ, લગ્નનો નિશ્ચય થઇ ચૂક્યો. ભદ્રચંદ્ર તથા નલિનીકાંત જેને સ્નેહને પરસ્પર સંબંધથી અચળ રાખવા ઇચ્છતા હતા, તેમની ઇચ્છા દીન દયાળું પરમેશ્વરે પાર પાડી શરચ્ચંદ્ર અને સૂર્યપ્રભા લગ્નના પવિત્ર ગ્રંથિથી જન્મ માટે જોડાયાં. વેળાના વ્યતીત થવાની સાથે પતિ પત્નીના પ્રેમની વૃદ્ધિ થતી રહેવાથી તેમના દિવસો આનંદમાં નિર્ગમિત થવા લાગ્યા.

SHIVSHANKER G. SHASTRI-HARDWAR. U. P.

શુદ્ધ શિલાજીત

ધાતુપુષ્ટ કરનારી—હીમાલય પર્વતની અજબ અસરકારક દવા

શીલાજીતનો ગરમ અને કડવા ઔષધોમાં સમાવેશ થાય છે તે વૃદ્ધાવસ્થાને દુર કરી ફરી જવાન બનાવે છે. તરૂણને પુરૂષાર્થી બનાવે છે. તેવીજ રીતે તે દરેક પ્રકારનો પ્રમેહ, વીના રોગ, અંગની કળતર, હાથ પગમાં દુઃખાવો વગેરે દરદો દુર કરે છે. તે લોહીના વીકારો વગેરે નાશ કરે છે. મહેરૂ કોઢ, રગતપીત, દરેક જાતની દાદર, વગેરે તમામ જાતના કોઢ ઇત્યાદી રોગોનો નાશ કરે છે. મુખમાંથી નીકળતી દુર્ગંધ, દાંતમાંથી લોહીનું વહેવું, દાંતનું નબળા પડીજવું વગેરે દરેક પ્રકારના મોઢાંના દરદો તે દુર કરે છે. શરીરનું પીળું પડવું, શ્વાસના દરદો, ક્ષયરોગ, ઉન્માદ, તમામ લોહીવિકારથી થતા રોગ, કફથી થતાં દરદો, કરમથી થતા રોગ, ઇત્યાદિ રોગનો તે નાશ કરે છે.

આ મહા ઔષધીની ઉપર પ્રમાણે પ્રશંસા સર્વે આયુર્વેદ જાણનારા ઋષીઓએ કરીછે. આ દવા પરીશ્રમ કરી અમો હીમાલય પર્વત ઉપરથી આણીછે.

આ મહા ઔષધી રામબાણ છે તે માટે હજારો સરટીફીકેટો અમારી પાસે આવેલા છે.

દરેક ગ્રહસ્થ અને વૈદ્યરાજોએ અમારી પાસેથી આ દવા મંગાવવી એમ અમને સંપૂર્ણ આશા છે. તમામ સાધારણ વર્ગના લોકોને સુગમ પડે તે માટે દવાના ભાવ ઠેક હલકા રાખ્યા છે.

તોલા.	કીંમત.	ટપાલ ખરચ.	તોલા.	કીંમત.	ટપાલ ખરચ.
૫	૨ા	૦-૫-૦	૪૦	૧૫ાા	૦-૧૦-૦
૧૦	૪ા	૦-૫-૦	૮૦	૩૦	૦-૧૨-૦
૨૦	૮	૦-૫-૦			

પાંચ તોલાથી ઓછી દવા મોકલવામાં આવશે નહીં.

મળવાનું ઠેકાણું :—

શીવશંકર જી. શાસ્ત્રી.

હીમાલય ડીપો, હરદ્વાર.

જાગૃત જીવન પ્રેસનં. ૨૪૨-૪૪ કાલબાદેવી રોડ અગિયારી ગલી મુંબઈ.

પુ. ૬ અંક ૧૧-

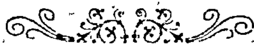

ભારતજીવન

નવેંબર તથા ડીસેંબર ૧૯૦૯

સ્વ. દયાશંકર વસનજી પુરોહિત

મૂલ્ય રૂા. ત્રણ. વ્યવસ્થાપક—ડાહ્યાભાઇ રામચંદ્ર મ્હેતા.

સચિત્ર

ભારત જીવન.

जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसि. ॥

रामायण.

મેનેજર અને માલેક

ડાહ્યાભાઈ રામચંદ્ર મ્હેતા.

ઈ. સ. ૧૯૦૯.

ઈ. સ. ૧૯૦૯ મૂલ્ય-રૂ. ત્રણ. સંવત ૧૯૬૫-૬૬

ભારત જીવન પ્રેસ ... રોડ ...

ઈ. સ ૧૯૦૯ ના લેખકો.

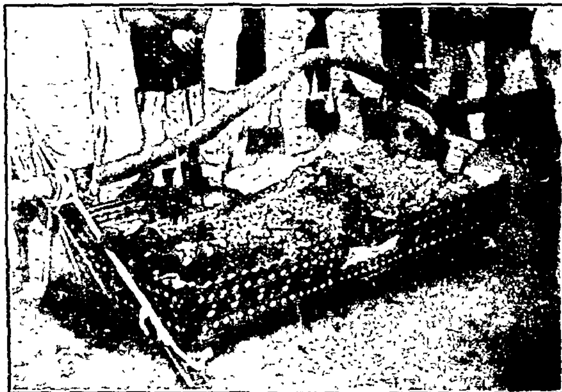
પંચ હૃદય, વસંત, શ્રીયુત ભાઈશંકર કુબેરજી શુકલ, શ્રીયુત નિર્ભયરામ મૂળજી પુરોહિત, શ્રીયુત વસનજી દયાળજી ગણાત્રા, મકરંદ, ચન્દ્ર, દ્વૈતાદ્વૈતસ્વામી, વસંતમાધવ, પુરોહિત, તકિલ. *Frank, J. Mayer.* દિવાના, અરવિન્દ. વિલસુ, માતૃભકત, પ્રેમી, દેવદૂત, શ્રીયુત જોશી, પેતાંબર નરશી ભટ્ટ. શ્રીયુત. ન. પુ. સઘવી. D. M. P. શ્રીયુત કેશવ હર્ષદ ધ્રૂવ. શ્રીયુત હરિહર, શ્રીયુત મગનભાઈ ચતુરભાઈ, શ્રીયુત અમૃતલાલ ક. ત્રીવેદી, શ્રીયુત કૃપાશંકર ઝીણાભાઈ વૈદ્ય. હું, પુંદર. લલિત, શ્રીયુત ભાઈલાલ જ. ઉપાધ્યાય. શ્રીયુત સત્યેન્દ્રરાવ ભીમરાવ, એક સંન્યાસી, પ્રેમ ભકત, કુંદ. શ્રીયુત જગજીવન ત્રિ. દાવડા. ધનુર્ધારી. શ્રીયુત દીનાનાથ. સી. વ્યાસ. બુલબુલ. કમળ, શ્રીયુત ઠક્કર ઓધવજી તુલસીદાસ. તારા. પંચભ્રાતૃજ. શ્રીયુત રતનલાલ ખી. તોલાટ. ખંતરોર્મિ. યમૂના વિહારી, રમણિક અ. મહેતા. ડાહ્યાભાઈ રામચંદ્ર મહેતા તંત્રી. વિગેરે.

૧૯૦૯ ના "ભારતજીવન" ની વર્ણાનુક્રમિક અનુક્રમણિકા.

લેખ.

कर्तव्यथी अमर थयलो श्रीयुत रमेशचंद्र दत्त.

(અવસાન પછી અંત્યેષ્ટી ક્રિયા કરવા લઈ જતી વખતની છબી.)

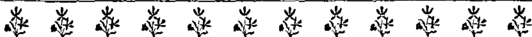

જન્મ ઈ. સ. ૧૮૪૮ — મૃત્યુ. ઈ. સ. ૧૯૦૯

જન્મ પવિત્ર ચરિત્ર કરી, શુભ માર્ગ ગ્રહી પરમારથનો,
દેશ તણી હિતદાઝ ધરી, બળીદાન દીધાં નિજ સ્વારથનો,
નર લેશ ખમાય વિષાદ ઉરે, ચિર ઝંખુ સમા અમ સારથને,
અસ્ત થતાં રમેશ આજ અભાગી, અસ્ત થયો શશી ભારતનો.

બુલબુલ.

ભારત જીવનપ્રેસ-મુંબઈ.

ભારત જીવન.

॥ जननी जन्म भूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी ॥

પુ. ૬. — નવેમ્બર—ડીસેમ્બર ૧૯૦૯ — અંક ૧૧-૧૨.

नुतनवर्षाभिनंदन

દી'વાળી.

રોતા અન્ન વિના સહૂ ભાઇને આહી આનંદ,
સાલમુબારક સાલમુબારક રચતા કવિજન છંદ

સાલ કોને મુબારક ?
સાલ કોને મુબારક

ગલી ગલી ચોટે ચોટે સહૂ ટોળે મળીને બાળ,
પૈસા પાછળ આગ મૂકે તે સમજાયે શું હાલ-

ફૂટયા જય તણા ફડાકા ?
ના— તૂટયા ઘર તણા કડાકા.

દીપકપાત્ર નહી પોતાનું, ના પોતાનું તેલ,
તેમાં વાટ નહીં પોતાની, છતાં હરાયા બેલ-

કહે આવી દીવાળી,
કહો શાની દીવાળી ?

દી' વાળ્યો કે દી' વણુસાળ્યો સમજાયે નવ લેશ,
લક્ષ્મીપૂજન લક્ષ્મી લેવા કે દેવા પરદેશ ?

કરો છો આવાહન વા—
વિસર્જન લક્ષ્મીનું આ ?

મંત્રોચ્ચાર કરે છે વિપ્રો, ખૂબ કર્યો છે ઠાઠ,
વહી બદલી પણ વહીવટ તો એ થાતા સોના સાઠ

ચોપડા બદલાયા જ્યાં,
ચોપડીના વાંધા ત્યાં

આનંદ કે અવસાદ તણો દિન અંતર નવ સમજાય,
સમજે કે નવ સમજે તોએ "બાવો નાચે જ્યાંય—

જોઇને બાડકી નાચે"
દીવાનો પણ ત્યમ રાચે

दीवानो.

नोंध चर्चा.

જે ગતની બત્રીશીએ અહેવા અલીપોરના બોમ્બ કેસનો છેવટનો નિકાલ કલકત્તાની હાઈકોર્ટમાં થઇ ગયો છે. કલકત્તામાં ઉભી થયલી બોમ્બ મંડળીને કલકત્તાની ચતુર પોલીસે શોધી કહાડી હતી. અને તેમાં સામેલ થયલા કેટલાક જુવાનીઆઓ સાથે સમર્થ વિદ્વાન, શ્રીયુત અરવિંદ ઘોષ મહાશયને પણ લોઢાની બેડીઓથી જકડી, કેદખાનાની અંધારી કોટડીમાં પૂરી દીધા હતા ! અરવિંદ બાબુએ પોતાની જેલ મ્હેલનો હેવાલ લખ્યો છે તેમાં તેઓએ જણાવ્યું છે કે એ જેલમાં અમને ખાવા પિવાનું જે મળતું હતું તથા રહેવાની જે ગોઠવણો હતી તે ઉપરથી એવો અભિપ્રાય થાય છે કે એ જેલખાનું અમારે માટે તો સાક્ષાત નર્કખાનું હતું ! કોર્ટમાં ગુન્હો સાબીત થયા વગરજ અમે તો જાણે સરકારના ગુન્હેગાર થઇ સખત શિક્ષા ભોગવતા હોઇએ એવું સાબીત થતું હતું ! ખાવામાં માથાના વાળ અને કાંકરા પણ આવી જાય ! રસોઇમાં સ્વાદનું તો પુછવુંજ શું ? ન્હાવાની, સુવાની, સગવડ તો ખાસ જાણે અમારા ઉપર દયા રાખીનેજ કરી રાખેલી ! રહેવાની, સુવાની ઓરડીમાંજ ખાસ જાજરૂની સગવડ ! એટલે વેગળે જવાની તસ્દી આછી ! એક તરફ જાજરૂ ! બીજી તરફ ભોજન સ્થાન ! અપરાધ નહિં કરેલા ગૃહસ્થોને પણ એ દુષ્ટ બોમ્બ કેસે અપરાધી જેટલી વિપત્તીઓ ભોગવાવી ! કેસનો નિકાલ પણ એક વરસે એટલે ઘણુંા સાહ દહાડા પછી ! વિના અપરાધીને એક વરસની જેલ જાત્રા ! એ પણ એક જાતની કસોટી થઇ ! જેલમાં પણ કેવા સુખદુખ મળે છે તેનો અનુભવ થયો ! પણ એજ અનુભવી સ્થીતિમાં ભગવદ્ દર્શન થયાં ! ચિતનો સંયમ થયો ! વ્રતિઓ સંકોચાઈ અને મનનો-નિગ્રહ થયો ! ”

અરવિંદ બાબુનું આ કહેવું વાંચ્યા પછી એટલું તો સમજાયું કે મનુષ્યના ચિત્તને વશ રાખવા અને વ્રતિઓને સંકોચવા માટે એકાંત વાસની જરૂર છે. જે શ્રીમંતો ખાઇ પીને રહેલ સપાટા કરેછે અને અનેક તરેહનાં પાપાચરણો કરેછે તેમને માટે પરમાત્મા આવી ગોઠવણ કરે તોજ હિંદુસ્થાનનું કલ્યાણ થાય ! તોજ તેને પોતાની અને પારકાની ખરી સ્થીતિનું ભાન થાય ! અરવિંદબાબુને માટે જાણે ઇશ્વરેજ પરિક્ષા કરી અને દર્શન આપ્યાં હોય તેમ જણાય છે ! જે શ્રીમંતોને પારકાનું દુઃખ જણાતું નથી તેમને માટે દુઃખનો અનુભવ લેવડાવવો એજ જરૂરનું છે ! જેઓની જીભડી અનેક સ્વાદીષ્ટ વસ્તુઓ ચાખવાને લપલપ કરેછે, જેઓ મશરૂની તળાઈઓમાં પડયા રહી શરીરને પાડા જેવું વધારવાને ઇચ્છેછે અને જેઓ એક પાણીનો લોટો પણ નોકર પાસે મંગાવી પીએ છે તેમણે કઠોર પરિશ્રમ વેઠીને મન અને ઇન્દ્રીઓનો સંયમ કરવો જોઇએ ! સંયમ એ એક જાતનું વ્રત અને તપ છે ! વ્રત અને તપ કરવાથીજ મનુષ્ય માત્રને સુખ મળે છે ! શ્રીમંત શેઠીઆઓને હિંદુસ્થાનના હુન્નર ઉદ્યોગની પડતી સ્થીતિનો અને તેથી ભૂખે મરતાં કંગાલ મનુષ્યોની દુઃખી સ્થિતિનો ખ્યાલ આવતો નથી ! પણ તેઓ એક વખત દુઃખી સ્થીતિમાં રહે અને અનુભવ થાય તોજ તેમને ખરો ખ્યાલ આવે અને ત્યારેજ આ દેશના દુઃખીઓના રક્ષણને માટે પોતાના અઢળક ધનનો સંચય સારે કામે લગાડશે.

અલીપોર બોમ્બ કેસની અપીલનો નિકાલ થઇ ગયો છે ! અરવિંદ બાબુ પહેલીજ વખતે સેસન્સ કોર્ટમાંથીજ નિર્દોષ ઠરી પહેલાંજ છુટયા છે ! તેમના ભાઈ બારિન્દ્ર અને ઉલ્લાસકરને સેસન્સ કોર્ટે નીચે પ્રમાણે શિક્ષા કરી હતી. અને હાઈકોર્ટની અપીલમાં નીચે પ્રમાણે ફેરફાર થયો છે. ફાંસીની શિક્ષાઃ—

બારિન્દ્ર કુમાર ઘોસ

ઉલ્લાસકર દત.

હાઇકોર્ટે આ બન્નેને જીવન પર્યંત દેશ નિકાલની શિક્ષા કરી છે.

જીવન પર્યંત દેશ નિકાલઃ—

ઉપેન્દ્ર બન્દોપાધ્યાય

હેમચંદ્રદાસ
હાઈકોર્ટે સેસન્સકોર્ટની શિક્ષા બહાલ રાખી છે.
જીવન પર્યંત દેશ નિકાલ—
બિભૂતિ ભૂષણ સરકાર
રૂષિ કેશ કાન્જિલાલ
ઇન્દુ ભૂષણરાય.
'હાઈકોર્ટે દશ વર્ષ દેશ નિકાલની શિક્ષા કરી છે
જીવન પર્યંત દેશ નિકાલ,
સુધીર કુમાર સરકાર
અવિનાશચંદ્ર ભટ્ટાચાર્ય
હાઈકોર્ટે આત વર્ષ દેશ નિકાલની શિક્ષા કરી છે.
સાતવર્ષ દેશ નિકાલ—
પરેશચંદ્ર મલિક.
હાઈકોર્ટે સાત વર્ષ દેશ નિકાલની શિક્ષા કરી છે.
દશ વર્ષ દેશ નિકાલ—
શિશિર કુમાર ઘોષ.
નિરાપદરાય
'હાઈકોર્ટે પાંચ વર્ષ દેશ નિકાલની શિક્ષા કરી છે
જીવન પર્યંત દેશ નિકાલ—
શૈલેન્દ્ર કુમાર બસુ
ઇન્દ્રનાથ નંદી
વીરેન્દ્રસેન
સાત વર્ષ દેશ નિકાલ—
સુશીલ કુમાર સેન
એક વરસની કેદ—
કૃષ્ણ જીવન સાન્યાલ.

ઉપલા પાચે જણના ચુકાદામાં હાઈકોર્ટના જડજોમા મતફેર હોવાથી ફરીથી કેસ સાંભળવાનું ઠર્યું છે.

સાતવર્ષ દેશ નિકાલ—
બાળકૃષ્ણ કાનાઇ.
અશોકચન્દ્ર નંદી

પહેલા આરોપીને છોડી દેવામા આવ્યો છે અને બીજો કેશ ચાલતાજ મરણ પામ્યો છે. બીજા આરોપીના બેરિસ્ટરે હાઈકોર્ટના જડજોને અપીલ ચાલતી વખતેજ કહ્યુ હતુ કેઃ જો આરોપી જીવતો રહ્યો હોતતો છુટી જાત! ફેસલો થઇ ગયો! મેસન્સ જડજે પોતાની બુધ્ધિ અનુસાર કાયદાને અનુસરીને ચુકાદો આપ્યો! બેશક તેમણે કરેલી શિક્ષા પ્રજાને ભારે લાગતી હતી. બારિન્દ્ર અને ઉલ્લાસકર દત્તને ફાંસીની શિક્ષા દયાની લાગણી વગરની જણાતી હતી! તે શિક્ષાથી પ્રજાને પણ કઇક અમતાપ હતો પરંતુ હાઇકોર્ટના ચિફ જસ્ટીસ ઓન સર લેરેન્સ જેન્કીન્સ કે જેઓએ મુંબઇની હાઇકોર્ટમાં પણ પોતાની બાહોશી અને કાર્ય દક્ષતા માટે નામના મેળવી હતી તથા જેઓનુ કાયદાનુ ઉંડુ જ્ઞાન જગત પ્રસિધ્ધ હતુ તેઓએ તથા તેમના જોડીયા જડજ ઓન. મી. કાર્નડફે બહુ વિચાર કરીને, કાયદાની કલમોને વિચાર પુરર્ક તપાસી તપાસીને, ફેંસલો આપ્યો છે! દયા એજ પ્રત્યેક ધર્મનું મૂળ છે! ભયંકર અપરાધમા ફસેલા, મૂર્ખતા ભરેલાં કામ કરનાર વામનાચાર્યો તરફ હાઇકોર્ટના વિચારશીલ જડજોએ જે કાળાં પાણીની શિક્ષા કરી છે તે તરફ હવે પ્રજાનો સંતોષ ફેલાયોછે સંતોષ લાવાનું મૂખ્ય કારણ અપરાધી પ્રયેની દયા અને અપીલ સાંભળતી વખતે સરકારી વકીલના કહેવા તરફ "મીયાના ચાદે ચાદ" નહિં ગણતા સ્વતંત્ર રીતે ચલાવેલી તપાસ, અપરાધીઓ ઉપર મુકાયલી ૧૨૧ મી અને ૧૨૧ એ કલમ પ્રમાણે કામ ચાલેલું હોવા છતા ૧૨૧ મી કલમ પ્રમાણે ચાલેલુ કામ ગેરવાજબી ઠરાવી માત્ર ૧૨૧ મી એ કલમ પ્રમાણેજ અપરાધી ઠરાવી શિક્ષા કરી છે! અજ્ઞાન અને મૂર્ખ અપરાધીઓને થયલી શિક્ષા જાણી બીજા એવા કામ કરનાર જુવાનીઆઓને શિખામણ મળશે

દક્ષિણ આફ્રિકામા ભયકંર યુધ્ધ થયા પછી બ્રિટિશ ગવર્નમેન્ટે તેને જીતી લીધું છે, પણ એ જીત થયા પછી થોડાજ વખતમા તેઓને સ્વરાજ્ય પણ મળી ગયું છે! હિંદુસ્થાનની જે તાબેદાર અને રાજ ભક્ત પ્રજા વરસો થયા કાલાવાલા કરીને માગે છે તે બોયરોને સહજમા મળી ગયું છે એટલે હવે તેઓ ત્યાં રહેતી હિંદી પ્રજાને અનેક રીતે કનડવા લાગ્યા છે. રસ્તામા ચલાય નહિં, ફુટપાથ ઉપર ચાલવું જોઇએ! ટ્રામમા ગોરી ચામડી જોડે બેસાય નહિ

ઢેડ ભંગીની પેઠે વેગળા બેસવું જોઇએ ! કોર્ટો કે રાજસભાઓમાં કંઇ અધિકાર નહિં ! ગોરા લોકોના લતામાં રહેવાય નહિં ! અનેક જાતના કરો આપવા જોઇએ ! તેમનું રહેવાનું જુદું ! તેમનું સ્મશાન પણ જુદું ! અને તેમને વેપાર કરવાને પણ સખત કાયદા ! બ્રિટિશ ગર્વમેંટના સ્વરાજ્યવાળા દેશમાં હિંદીવાનોને આટલી બધી વિટંબણાઓ બીજા કોઇ પણ દેશમાં પડતી નથી ! ખુદ લંડનમાં પણ આવી જાતની વિટંબણા અને આટલું બધુ અપમાન સહન કરવું પડતું નથી !

છતાં બ્રિટિશના છત્ર નીચેનાં રાજ્યને આટલો બધો અહંકાર અને તિરસ્કાર કરવાની હિમ્મત થઇ છે એ તેમનું નબળું ભવિષ્યજ બતાવી આપે છે ! જે સમયે તેમના દેશની જંગલી પ્રજા અર્ધ નગ્ન દશામાં જંગલનાં ફળ આદિ ખાતી હતી અને ઝાડની છાલના લુગડાં પહેરતી હતી તે વખતે શુરા અને વીર હિંદીવાનોએ તેમના ઉપર ઘણી દયા અને ઉપકારો કર્યાં છે તેનું સ્મરણ કરવું જોઇએ ! આફ્રિકા જેટલે વેગળે જઇ જંગલી દેશને રૂપ દેશો પેઠે વસાવી આપવામાં હિંદીવાનોએ જે સાહસ કર્યું છે તે લક્ષમાં લેવું જોઇએ ! અને બ્રિટિશ ગવર્નમેંન્ટને જે દેશ છતવાનું મન થયું તેનું કારણ પણ હિંદીવાનોએ તે દેશના વેપારને પ્રકાશમાં લાવી મકયો છે તે વાત ધ્યાનમાં લેવાવી જોઇએ ! ઉપરાંત બોઅર યુધ્ધ વખતે હિંદની રાજભક્ત પ્રજાએ કરેલી મદદ લક્ષમાં રાખવી જોઇએ પરંતુ હવે તે સઘળાપર પાણી ફરી વળ્યું છે ! નથી બોઅરો દાદ આપતા કે નથી પાર્લામેન્ટ કાને સાંભળતી ! આફ્રિકા જેટલે વેગળે રહેતા હિંદીવાનોને તો માત્ર ઇશ્વરનોજ આધાર થઇ પડ્યો છે !

ટ્રાન્સવાલ એ પણ આફ્રિકાનો એક ભાગ છે. ત્યાંની હિંદી પ્રજાને માટે તો સખતમાં સખત કાયદા થયા છે ! હિંદીવાનો શાંત સ્વભાવના હોવાથી બીજા કેટલાક કરો (Taxes) સાથે હાથનાં આંગળાંની છાપ લેવાનો નવો કાયદો નિકળ્યો ! જાણે હિંદીવાનો મહિનાઓના બીમ કેદી જેવા ચોર, કે ધુતારા હોય તેમ પરના માણસોએ આંગળાંની છાપ આપવી જોઇએ ! તેમજ અમુક મુદત સુધી ત્યાં રહેવાની પાસ લેવી જોઇએ ! આ નવો કાયદો તે કાયદો નહિ પણ હીંદી પ્રજાના હૃદયમાં આગ સળગાવનાર અગ્નિકુંડ હોય તેવો થઇ પડ્યો ! દેશભક્ત ગાંધી જેવા ત્યાંના કેટલાક આગેવાનોના જાણવામાં આવતાંજ તેઓએ એ જુલમી કહો કે ખૂની કહો, તે કાયદાને તાબે નહિં થવાની ઝુંબેશ ઉપાડી ! અનેક હિંદી દેશભક્તોએ પોતાના ચિત્ત અને શરીરનું પાણી દેખાડી આપ્યું ! તેઓએ પોતાનાજ નહિં પણ પોતાની હિંદ માતાના નામને ખાતર તથા પોતાની હિંદ માતાના નાકને કપાતું અટકાવવા ખાતર શાંતતા પૂર્વક—ખંત પૂર્વક લડત ચલાવવા માંડી ! ખુની કાયદાનો અમલ કરનાર પરદેશી અમલદારો સ્હામે ધૈર્યતા પૂર્વક લડવા લાગ્યા ! ખુની અપમાન કારક—કાયદાને તાબે નહિં થવાનો નિશ્ચય કર્યો અને તે કાયદાનો ભંગ કરીને—વ્હાલાં માતા, પિતા, પુત્ર અને વ્હાલી પત્નિ કોમળાંગીઓને—છોડી છોડીને જેલખાનાનાં દુઃખો—સુખ પૂર્વક ઉઠાવવા લાગ્યા !

આવો મામલો હજુ સુધી ચાલી રહ્યો છે. વીર પુરુષોએ હિંદ માતાને થોડું અપમાન સહન કરવા કરતાં મેવાડના સિસોદીયા રાજપૂતો પેઠે કેસરીયાં કરવા માંડયાં છે ! હિંદ માતાની કૂખને દિપાવવા માંડી છે અને જે હિંદ માતાના અન્ન જળથી તેઓ ઉછર્યા છે તેનું સાર્થક કરવા લાગ્યા છે ! વીર પુત્રો ! ધન્ય છે તમને ! મરવું એકજ વખત છે ! અને તે સાથે ગમે ત્યાં મરણ આવશેજ ! ઇશ્વરે કોઇનું મરણ નક્કી કર્યું નથી ! કોઇનું જંગલમાં થાય છે. કોઇ પર્વતની તળેટીમાં મરી જાય છે ! મ્હોટા મ્હોટા બાદશાહો પણ કાગડા અને ગીધ ફોલી ખાય તેવી જગ્યામાં મરણ પામે છે તો પછી આપણે સાધારણ માણસ છીએ ! હિંદ માતાના વીર પુત્રો ! તમે હિંદુ હો કે મુસલમાન, પારસી હો કે યાહુદી ! પણ જેઓ હિંદ માતાનાં સન્તાન કહેવાતા હો તેમણે એ હકની લડાઇ, ધર્મની લડાઇ, અને અરેખાઓની આંખમાં મીઠું ભરવા જેવી લડતમાં ભાઇઓની પેઠે બેસા પડવુંજ જોઇએ ! દેશભક્ત ગાંધી જેવા મહા પુરુષોને મદદ કરવીજ જોઇએ. અને તેમની સત્યાગ્રહની લડતમાં વિજય માળ પહેરાવીજ

જોઇએ ! જો તમે સત્યાગ્રહી થશો. જો તમે દુઃખને સુખ માની લેશો, જો તમે એકના દુઃખને બદલે અનેકના સુખનો વીચાર કરી શકશો તો તમને ભવિષ્યનાં વાદળાં ઓમા પણ સુખના ચિહ્નો જણાશે ! તમારો જય જયકાર થશે ! '

આ વરસની ૨૪મી કોન્ગ્રેસ સમસ્ત ભારતવર્ષની ગ ષ્ટ્રીય દેવી લાહોરમાં પધાર્યાં છે! ત્યાંના દેશભક્તોએ એ દેવીનું આવાહન કર્યું છે! હરકીશનલાલ જેવા મહાન દેશભક્તોએ ઉમંગ પુર્વક, ધૈર્યતા પુર્વક એ નામે સાંગોપાંગ પાર ઉતાર્યું છે ભયનાં અનેક તરંગોમાંથી પણ રાષ્ટ્રીયમાતાનું વહાણુ સહી સલામત પાર ઉતાર્યું છે ! આ વખત ઓન. ફીરોજશાહ મહેતાએ પ્રમુખપદ સ્વિકાર્યું હતું પણ છેક છેલ્લી ઘડીએ તે નામદારે કોન્ગ્રેસદેવીના વહાણને ભય કર ખડક સાથે અથડાવાનું સાહસ કર્યું હતું ! સર ફીરોજશાહના રાજીનામાએ હિંદુસ્થાનની પ્રજામા મજબૂત સ શય પેસાડી દીધો હતો ! સર ફીરોજશાહ જેવા રાષ્ટ્રીયમાતાના મહાન ઉપાસકે તે માતાની સેવાનો તિરસ્કાર કર્યો ત્યારે ચારે દિશામાં હાહાકાર થઇ ગયો હતો ! પરંતુ તે મહાદેવી છે ! તે સચરાચર વ્યાપક છે ! તેને અનેક ઉપાસકો છે ! તેને માટે ભક્તોની કયાં ખોટ છે ! સર ફીરોજશાહના રાજીનામાથી ઓન. મી. મદનમોહન માલવીયા તૈયાર થઇ ગયા ! તેઓ પણ પહેલાંથીજ રાષ્ટ્રીય દેવીની ઉપાસના કરતા આવ્યા છે! આ વરસે તેઓએ માતાના મુખ્ય પૂજારી થવાનું અલભ્ય માન મેળવ્યું છે ! બાબુ સુરેન્દ્રનાથ જેવા અનેક મહાપુરૂષોએ લાહોર જઇ રાવી નદીના પવિત્ર કિનારા ઉપર દેવીનું આવાહન કરી આખા હિંદુસ્થાનને સુખી કરવા જેવા જયમંત્રોનો ઉચ્ચાર કર્યો છે ! આ અનેક સાધકો ભેગા થયા હતા અને તેઓએ જે મંત્રોચ્ચાર કર્યો છે તેના રજકણો સમસ્ત હિંદુસ્થાનના દેશભક્તોના હૃદયમાં પ્રવેશ કરી ગયાં છે ! આજે એવો એક પણ માણસ નહિ હશે કે તે હિંદુસ્થાનને પોતાનો દેશ કહેતાં શીખ્યો નહિં હોય ! તે મહાન દેશભક્તોની ભક્તિ, સ્તુતિ, ઉપાસના, અને કર્મથી પ્રત્યેક મનુષ્યના હૃદયમાં નવું બળ, નવું તેજ આવી રહ્યું છે ! પરમાત્મા કરે ને અમારી દેવી પ્રસન્ન થાય તથા ભક્તોનું માગ્યું બિરદ આપે ! એજ યાચના છે ! બન્દેમાતરમ્ !

નામદાર વાઇસરોયે નવેમ્બરમાં હિંદુસ્તાનમાં પશ્ચિમ તરફ પ્રવાસ કર્યો હતો જૂનાં જૂનાં દેશી રાજ્યોમાથી ફરતાં ફરતા ગુજરાતના પાટનગર અને રાજનગર અમદાવાદને પણ પવિત્ર કર્યું હતું. નામદાર વાઇસરોય લોર્ડ મિંટો એ અમારા રાજરાજેશ્વર સપ્તમ એડવર્ડના હિંદુસ્થાનના પ્રતિનિધિ છે એટલે આ દેશની પ્રજા જેમ રાજાને પોતાનો કર્તા હર્તા, વિધાતા-ઇશ્વર-સમજે છે તેમજ નામદાર વાઇસરાયને પણ તેમ સમજી ઇશ્વરી માન આપે છે ! હિંદુસ્થાન દેશ સાત્વિક પ્રકૃતિનો છે. એ દેશ હમેશાં ઇશ્વરી કાયદાને માન આપે છે ! રાજાનું અનિષ્ટ કરવું એ પોતાનુજ અનિષ્ટ કરવા જેવું છે એમ પણ જાણે છે. તેથીજ હિંદુસ્થાનની અને ગુજરાતની પ્રજાએ તે નામદારને અંતઃકરણ પૂર્વક માન આપ્યું છે, અને હજુ આપે છે, તેમ છતાં પણ અમદાવાદમાં કોઇ દુષ્ટ માણસે તે નામદારની ગાડી ઉપર બોમ્બ ફેંક્યો હતો, પરંતુ ઇશ્વરની કૃપાથી તેઓને કાંઇ ઇજા ન આવતાં, બિચારા એક ટંડેલનો હાથ જખમી થયો છે. આ દેશમાં બોમ્બ જેવી ક્ષુદ્રવેણુ વસ્તુનો જન્મ થયા પછી અને થોડાક દુષ્ટોના પાપથી અનેક પુણ્યવાન માણસોને વિના કારણે ત્રાસ ભોગવવો પડે છે ! જેઓ અહિંસાને માને છે તેઓ બિચારા બોમ્બના નામથીજ ગભરાય છે. અને તેથી થતા પ્રાણનાશથી અધિક ત્રાસ ભોગવે છે. એવી દુષ્ટ વસ્તુઓને હિંદુસ્થાનમાથી હમેશને માટે નિર્મૂળ કરવી જોઇએ. એટલુજ નહિ પણ તેવી ભયંકર વસ્તુ વાપરનારાને પણ નિર્મળ કરવા જોઇએ. અમારા જાણવામાં આવ્યું છે કે અમદાવાદના બોંબ પ્રકરણમાં સામેલ રહેનારા પાપીઓનો પત્તો આપનારને સરકાર તરફથી પાંચ હજાર રૂા નું ઇનામ મળનાર છે, પરંતુ અમારી ભલામણ છેક સરકાર વિરૂદ્ધના એવાં કામો માટે ઇનામની દરકાર નહિ રાખતાં એક સત્યવાદી પ્રજા તરીકે આપણે મદદ કરવી જોઇએ. અને પાપીઓને તેમના પાપનું ફળ મળે તેવો પ્રયત્ન કરવોજ જોઇએ !

અમદાવાદના બોંબ પ્રકરણને હજુ લાંબો વખત થયો નથી એટલામાંજ નાશકના લોકપ્રીય, વિદ્વાન અને વિદ્યાવિલાસી કલેકટર મી. જેકસનનું કોઇ બદમાસે ખૂન કર્યું છે ! મી. જેકસન એક અંગ્રેજ સીવીલીયન હતા; પરંતુ તેઓને સંસ્કૃત વિદ્યા ઉપર બહુ પ્રીતિ હતી !-સંસ્કૃત ભાષાના જુના અને નવાં પુસ્તકો જોઇ તેઓ બહુ પ્રસન્ન થતા અને તેવાં પુસ્તકોની શોધ ખોળ કરતા ! તેઓએ કેટલાક સંસ્કૃત ભાષાના વિદ્વાનો પાસે સંસ્કૃત ભાષાનાં પુસ્તકો લખાવ્યાં હતાં તેમજ બે ત્રણ સાધારણ સ્થિતિના દક્ષિણી વિદ્વાન બ્રાહ્મણોને દર મહિને ૨૫-૩૦ રૂપિયા પણ મોકલી આપતા હતા. એક ગરિબ પણ વિદ્વાન બ્રાહ્મણને ત્યાં લગ્ન પ્રસંગ આવતાં તેમાં સારી મદદ કરી હતી ! તેઓ આકળા સ્વભાવના નહિં પણ શાંત અને હરેલ હતા. પ્રજામાં પ્રીય થઇ પડયા હતા. કહેવામાં આવે છે કે તેઓએ સાવરકર નામના કોઇ દક્ષીણી બ્રાહ્મણને બોમ્બ બનાવવાની તથા ૧૮૫૭ ના બળવાનું પુસ્તક બહાર પાડવાની યોજના માટે દેશનિકાલની શિક્ષા કરી હતી. સરકારી નોકરોને પોતાના ધંધાની ફરજ બજાવવી જોઇએ, તેમ કરતી વખતે ન્યાયની સાથે વિચારપૂર્વક દયાને પણ સાથે રાખવી જોઇએ પણ ભયંકર અપરાધીઓને ભયંકર શિક્ષા થવીજ જોઇએ તેમ કરતાં મી. જેકસનનું ખૂન થયું છે ! આવા નાલાયક કામો તરફ ધિક્કારની નજરે જોવા શિવાય રહેવાતું નથી. પરમાત્મા મી. જેકસન જેવા સંસ્કૃતના સંસ્કારી અને પ્રજા પ્રીય પુરૂષને અખંડ અનંત શાંતિપદ આપો !

આજના અંક સાથે "ભારતજીવન" નું છઠું વર્ષ પુરૂં થઇ સાતમું વર્ષ શરૂ થાય છે. આ બાળક પત્ર ધીમે ધીમે એક પછી એક વર્ષ આગળ વધી પોતાનું આયુષ્ય વધારવા સાથે પોતાનું કર્તવ્ય કર્મ પણ વધારતું જાય છે. તેનું પહેલું માન તેના ભાવિક ભક્તરૂપ લેખકોને અને ત્યાર પછી એ શીશુ "ભારતજીવન" ના પોષક ગ્રાહક બંધુઓને ઘટે છે ! બીજ રોપનાર રોપે છે પણ જો તેના પોષક તરફથી યોગ્ય પાણી છાંટવામાં આવતું નથી તો તે ઝાડ મોરણ પામે છે. ભારતજીવનના લેખક બંધુઓ લેખો લખે છે પરંતુ તેના પોષક—ગ્રાહક બંધુઓ તરફનો ઉદાર આશ્રય ન હોય તો એ શીશુ દુર્બળ રહી નાશ પામે પરંતુ ભારતજીવનના પોષક વર્ગ તરફથી સારો આશ્રય મળતો જાય છે. ભારતજીવનમાં પ્રકટ થતા લેખો વાંચક વર્ગને પ્રસંદ પડયા છે તે માટે અમે રા. રા. મકરંદ રા. દિવાના. રા. બુલબુલ. રા. રતનલાલ બી. તોલાટ, રા. દી. છ. વ્યા. રા. વસન્ત, રા. ચી. છો. દેસાઇ, રા. ઓધવજી ટી. ઠક્કર, રા. પી. ન. ભટ્ટ (જોશી) વિગેરે અનેક બંધુઓનો અંતઃકરણ પુર્વક ઉપકાર માનીએ છીએ. ભારતજીવન પાછળ જે ખર્ચ થાય છે તે તરફ જોતાં અમને મહેનતનો એક અંશ પણ લાભ નથી છતાં અમે અમારી ફરજ બજાવ્યા જઇએ છીએ. કર્તવ્ય કર્મ કર્યાં જઇએ છીએ. અને થોડાક દહાડા પછી—જાનેવારી માસની આખર તારીખ સુધીમાં—"**જાનેવારીનો ખાસ અંક**" પોતાના પુર બહારમાં, લગભગ ૭૫ થી ૧૦૦ છબીઓ સાથે, જુદા જુદા સાક્ષર વિદ્વાનોના લેખો તથા કવિતાઓ અને ત્રણરંગની મનોહર છબીઓ સાથે વાચક બંધુઓના કરકમળમાં બિરાજશે. આ ખાસ અંક સંબંધી વિશેષ લખવા કરતાં અમે એટલુંજ કરી શું કે આ અંક ઘણોજ ઉપયોગી બહાર પડશે. "આ ખાસ અંક" માટે જુદા જુદા સાક્ષર બંધુઓને લેખ માટે આમંત્રણ કરવામાં આવ્યાં છે. કેટલાક લેખો અને ફોટોગ્રાફ અમને મળી ગયા છે. આ સ્થળે અમે પ્રત્યેક લેખક બંધુઓને આમંત્રણ કરીએ છીએ કે તેઓએ લેખો કાવ્યો અને સંગ્રહ કરવા લાયક ફોટોગ્રાફો હોય તે તેના વર્ણન સાથે "ભારત જીવન" ઑફિસમાં મોકલી આપવા કે જેથી તેનો સદ્ ઉપયોગ "ખાસ અંક" માં કરવામાં આવે.

" જાનેવારીના ખાસ અંક " માટે, હમેશનાં ગ્રાહકોએ જુદા પૈસા મોકલવાના નથી. પરંતુ ફક્ત વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ત્રણજ ભરવાના છે.

चित्र माळा.

१४. दयाशंकर वसनजी पूरोहित.

જન્મે છે તે સઘળાંજ મર્ણ પામવાનાં છે અને નામ છે તેનો નાશ થવાનો છે. પણ જેઓ જગતમાં કંઇક સારૂં કામ કરી જાય છે તો તે મનુષ્ય મરણ પામવા છતાં પણ અમર થઈ જાય છે, મ્હોટા મ્હોટા શ્રીમંતો, વિદ્વાનો અને મહાપુરૂષો થઈ ગયા છે. જેમાંના કોઇએ ધનથી, વિદ્યાથી અને કૃત્યોથી અમરત્વ મેળવ્યું છે. જ્યારે કેટલાક એવા પણ મનુષ્યો થઇ ગયા છે કે ધન અને વિદ્યા હોય છતાં તેમનાથી અમર થવાયું નથી. તેનું કારણ માત્ર તેમના પૂર્વ જન્મના સંસ્કારનુંજ છે.

સ્વર્ગવાસી દયાશંકર વસનજી પુરોહિત મુંબઇની ગુજરાતી નાટક મંડળીના ઉત્પાદક અને મેનેજર હતા. તેઓનો જન્મ સંવત ૧૯૨૬ ના કાર્તિક માસમાં જૂનાગઢમાં થયો હતો. તેઓ ગિરનારા બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિના હતા. બાલ્યાવસ્થાથીજ સંગીતનો શોખ લાગ્યો હતો. ગુજરાતી ભાષાનો થોડો ઘણો અભ્યાસ કર્યા પછી તેઓ પોતાની જન્મભૂમિમાંથીજ એક નાટક કંપનીમાં જોડાયા અને ત્યાંથી પછી મુંબઇ આવીને પણ જૂદી જૂદી નાટક કંપનીઓમાં જોડાયા હતા. નાટક કંપનીમાં રહ્યા તે વખતે તેનું વય ૧૪–૧૫ વર્ષનું જુવાન હોવાથી તેમજ સુંદર દેખાવડા અને મધુર ગાનારા હોવાથી તેમણે " કામસેન–રસિકા " ના નાટ્ય પ્રયોગમાં " રસિકા " નો પાર્ટ એટલી ઉત્તમતાથી ભજવ્યો હતો કે મુંબઇની શોખીન પ્રજા તેમના ઉપર ખુશ થઇ ગઇ હતી એટલુંજ નહિ પણ મુંબઇના કેટલાક શ્રીમંત શેઠિયાઓ પણ તેમના ઉપર મોહ પામ્યા હતા. અર્થાત ખુશ થયા હતા ! છેવટે તેઓએ મુંબઇ ગુજરાતી નાટક મંડળી ઉભી કરી તેમાંજ જોડાઇ રહ્યા હતા. જૂદી જૂદી નાટક કંપનીઓમાં નોકરી કરવાનો હેમનો અનુભવ અમને કહેતો કે : નાટક કંપની અને વેશ્યાની દુકાન એક સરખી કિમ્મત કરનારાં હોય છે. જ્યારે એકટર જુવાન, દેખાવડો અને મધુરૂં કોમળ સંગીત કરનાર હોય છે ત્યાં લગણુજ શેઠીયાઓની અપૂર્વ પ્રીતિ સંપાદન કરેછે પરંતુ ઉમ્મર વધી અને કંઠ જરા ખોખરો થવા માંડયો કે પછી શેઠીયા કોના ને એકટર કોનો ! ટ્રામના ઉતરેલા ઘોડાના જેટલી કીંમત થાય છે! અમારી છેલ્લી મુલાકાત વખતે તેમને અમે કેટલાક નાટ્ય પ્રયોગોમાં સુધારો કરવા કહેલું પરંતુ તેઓ ખુલા મનથી કહેતા કે કેટલાક ખેલોમાં અમારે નીતિનો, તેમજ સંગીતના અને નાટકકળાના નિયમોનો ભંગ કરવો પડે છે તેનું કારણ પ્રેક્ષક વર્ગની પસંદગી તેમજ માલીકોની કમાણીજ છે ! જો પ્રેક્ષક વર્ગને રાજી ન રાખીએ તો કમાણીનો માર્ગ બંધ થાય ! એવું કહીને બહુ દિલગીર થતા. અમે કેટલીક વખતે સ્વ દયાશંકરભાઇને ગુજરાતી નાટક મંડળીના વિક્રમ ચરિત્ર, કામલત્તા વિગેરે ખેલોમાં જણાતી ખામીઓ સુધારવા તેમજ નીતિનો ભંગથવાની બાબતો માટે સુચના કરેલી તે વખતે પણ ભલા અને નમ્ર સ્વભાવના પુરૂષે ઉક્ત વાકયોજ કહી બતાવ્યાં હતાં ! નાટકમાં નોકરી શરૂ કરનારા એકટરોને જોઇ તેઓ પશ્ચાતાપ પણ કરતા અને શિખામણ પણ આપતા છતા પોતાનો ધંધોજ એ હતો ત્યાં વધુ શું કરી શકે ? સ્વર્ગસ્થે દુનિયાના અનેક લીલા સુકા રંગો જોયા હતા. અને તેથી તેઓ બધા સાથે હળી મળીને રહેતા તેમજ ધર્મ–કર્મમાં પ્રવૃત્ત રહેતા. બીજા નાટકવાળાઓ પેઠે તેમનામાં "નાટકી નીતિ' જણાતી નહિં સ્વભાવે શાંત અને ધૈર્યવાન પુરૂષ હતા મરનાર પોતાના પાછળ એક વિધવા પત્નિ અને શંભુપ્રસાદ નામના આશરે દશેક વર્ષના ચિરંજીવી ને મૂકી આ લોક ત્યજી પરલોક ચાલ્યા ગયા છે પરમાત્મા એઓના આત્માને શાંતિ આપે

२–स्वर्गस्थ रमेशचन्द्र दत्त.

ભારતજીવનના જુલાઇ મહિનાના અંકનાં મુખપૃષ્ટ ઉપર અમે વડોદરાના દિવાન બહાદુર રમેશચન્દ્ર દત્તની

છબી આપી હતી. અને તેઓને વડોદરાની દિવાનગીરી મળી તે બાબત હર્ષ જણાવ્યો હતો. પરંતુ ચાર પાંચ મહિના જેટલા ટુંકા સમયમાંજ તેઓ નામદાર પોતાનું આ લોકનું કર્તવ્ય આટોપી લઇ પરલોકમાં ચાલ્યા ગયા છે એ બહુ શોક ઉપજાવે છે. હિંદુસ્થાનના વોઇસરાય નામદાર લોર્ડ મિંટોની વડોદરાની મુલાકાત દરમ્યાન તેઓએ ભારે કાલજીથી કામ કર્યું હતું. રાત દિવસના કામનો બોજો માણસના હૃદયને થાકથી નબળું કરી નાંખે છે. અનેક રાજકીય પ્રકરણોમાં ગુંથાઇ રહેતા શ્રીયુત રમેશચન્દ્ર દત્તનું હૃદય પણ એમજ નબળું થઇ ગયું. અને નામદાર લોર્ડ મિંટોના વિદાય થયા પછી થોડાજ દિવસમાં તઓનું મરણ થયું. શ્રીયુત દત સંબંધી આજના અંકમાં વિસ્તાર પૂર્વક લખવામાં આવ્યું છે. પરંતુ તેમની છબી એ મરહૂમના શબને અગ્નિદાહ કરવા લઇ ગયા તે વખતની અને વાંચક વર્ગને તેમની છેલ્લી ભેટ કરાવવાના હેતુથી પ્રકટ કરવામાં આવી છે.

मी. हर्बर्ट वॉरन—एक जैन वेजीटेरीयन.

હિંદુ ધર્મના સિધ્ધાંતોએ ઇંગ્લંડ, અમેરિકા આદિ માંસાહારી દેશોમાં જન્મ પામેલા વિદ્વાન, બુધ્ધિમાન અંગ્રેજ સ્ત્રી પુરૂષના હૃદયમાં કેવું સ્થાપન મેળવ્યું છે તેનો પ્રત્યક્ષ પુરાવો આપણને મીસીસ એનિબિસાંટ, કરનલ ઑલકૉટ, મીસ લીનિયન એડગર વિગેરે અંગ્રેજ સ્ત્રી પુરૂષોને જોવાથી તથા તેમના લેખો, પુસ્તકો અને ભાષણો ઉપરથી મળી ગયો છે. અને હજુ વધુને વધુ મળતો જાય છે. હિંદુ ધર્મ એ સર્વ ધર્મ કરતાં અનાદિ છે, ઉત્તમ છે, અને બીજા ધર્મો વાળા વિદ્વાનોને પોતાના ધર્મ ઉપર કદાચ અશ્રધ્ધા થાય પરંતુ હિંદુ ધર્મ ઉપર તેના વિદ્વાનોને કદી પણ અશ્રધ્ધા થશે નહિં એવું મ્હોટા વિદ્વાન અંગ્રેજોએ પણ કબુલ્યું છે. મરહુમ સ્વામી વિવેકાનંદે ઇંગ્લંડ અમેરિકામાં જઇ પોતાના ચઢેલા જ્ઞાનથી અનેક અંગ્રેજ સ્ત્રી પુરૂષોને હિંદુ ધર્મમાં વટાળાવી નાંખ્યાં છે કે જેવું કામ કરવાને આ દેશના મિશનરીઓ ભાગ્યેજ યશ મેળવશે. જૈન ધર્મ એ પણ હિંદુ ધર્મ છે. અને મી. હર્બર્ટ વૉરને તેમજ તેમના પત્નિએ પણ તેજ જૈન ધર્મની દિક્ષા લીધી છે. એ જાણી અમને આનંદ થાય છે. તેઓએ જૈન ધર્મના ચુસ્ત હિમાયતી વિદ્વાન પંડિત લાલનને ખાત્રી આપી છે, કે તેઓ જૈન ધર્મના સિધ્ધાંતો પ્રમાણે વર્તશે એટલુંજ નહિં પણ તેઓએ જૈનિઝમનાં બાર વ્રતમાંના સાત વ્રતો પાળવા માંડ્યા છે. તેઓ વનસ્પતિનો આહાર કરે છે અને પત્નિ સહિત શ્રાવકવ્રત અંગિકાર કરી શ્રી વીર પ્રભુના સાસન પ્રવાહના મુખ દ્વારમાં પ્રવેશ કર્યો છે. પરમાત્મા અનેક માંસાહારીઓને સદ્બુધ્ધિ આપે અને હિંદુઓના કોઇ પણ સુસંપ્રદાયમાં પ્રવેશ કરી આત્માનું કલ્યાણ કરે!

૪ ગુપ્ત પ્રવાસી યોગી શિવાનંદ.

આત્મજ્ઞાનિ યોગી શિવાનંદ ઉર્ફે શિવજી દેવશીનો જન્મ સંવત ૧૯૩૬ માં કચ્છ દેશના નળીયા ગામમાં થયો હતો. ન્હાનકડા ગામમાં જન્મેલું બાળક પણ કેવું મહાન યોગી થઇ શકે છે અને થોડી વિદ્યા મેળવવા છતાં પણ મનુષ્ય કેટલું તત્વજ્ઞાન મેળવી શકે છે શિવજીભાઇ ઉર્ફે યોગી શિવાનંદજીના જીવન ચરિત્રમાંથી તે મળી આવે છે. શિવજીભાઇએ ગુજરાતીનો થોડો ઘણો વિદ્યાભ્યાસ કર્યો છે છતાં અનુભવ થતાં અને વિદ્વાન મહા પુરૂષોનો સંબંધ થતાં પોતાના જ્ઞાનને વિશાળ બનાવી મુક્યું છે. અનેક સંસારિક ઉપાધિઓમાં અટવાયાં અથડાયાં છતાં તેઓનાં પૂર્વ જન્મના વિશુદ્ધ સંસ્કારનાં બીજ ઉગી નિકળ્યાં છે. ધીમે ધીમે તે બીજ પોતાના પૂર્ણ રૂપમાં વૃક્ષ, પલ્લવ અને ફળ ફુલ રૂપે શરિરના રોમે-રોમમાં ફેલાઇ રહ્યાં છે. તેઓએ ગ્રહસ્થાશ્રમની સ્થીતિમાં રહીને, પણ યોગનાં જૂદાં જૂદાં અંગોની સાધના કરી છે, આત્મબળ ઇંદ્રીય સંયમ કર્યો છે. જગતની મિથ્યા માયા જાળને તેમણે સારી પેઠે જાણી લીધી છે અને જે જે માર્ગો વડે આત્માનું તથા પોતાના દેશ નિવાસી ભાઇ બ્હેનોનું કલ્યાણ થાય તેવા માર્ગો ગ્રહણ કર્યા છે. તેઓનાં કવિતાનાં અને ઉપદેશથી ભરેલા પત્રોનાં બે પુસ્તકો અમને મળ્યાં છે. જેનો અભિપ્રાય હવે પછી પ્રકટ થશે. પરંતુ તે પત્રો, તે કવિતાઓ અજ્ઞાની મનુષ્યોના હૃદયમાં રહેલા અંધકારનો નાશ કરવા માટે પૂરતા છે. હિંદુસ્થાનમાં આવા યોગીઓ અનેક થાય, દેશનું અને દેહનું પોતાનું અને પોતાના જાતિ ભાઇઓનું ગ્રહસ્થાશ્રમમાં રહીને પણ કલ્યાણ કરે એજ અમારી ઇચ્છા છે. પરમાત્મા તે સફળ કરે.

उदय अने कमळ.

સ્થળ-ચિતોડનો રાજમેહેલ સમય રાત્રિ.

મોગલ શેહેનશાહ અકબર, પ્રથમવાર ચિતોડ ઉપર આક્રમણ કરી મહારાણા ઉદયસિંહને બંદી કરી લઈ ગયો છે. સરદારો અને રજપુત યોદ્ધાઓ મહારાણા તરફના અભાવ અને દ્વેષ ભાવથી રણક્ષેત્ર તરફ અને યુદ્ધ કાર્ય તરફ બે દરકારી બતાવવા લાગ્યા છે. એ વખતે મહારાણા ઉદયની પ્રણય પત્નિ કમળાએ એક ન્હાની સેના સહિત યુદ્ધક્ષેત્રમાં વીરત્વ બતાવીને, રજપુત સરદારોને ઉત્તેજીત કરીને, મહારાણા ઉદયસિંહને મોગલ છાવણીમાંથી છોડાવ્યા હતા. એ પ્રસંગનું આ એક ચિત્ર છે.

કમળાબાઈ.—રજપૂત કુળમણિ મહારાણા! હું તો બજારનો એક ક્ષુદ્ર કીટમાત્ર છું. પવિત્ર સિસોદીયા કુળના એક માત્ર આશારૂપ-આધારરૂપ મહારાણાજી મોગલ શિબિરમાં કેદ પડી રહે તો તે સમગ્ર રજપૂત જાતિને મ્હોટું કલંક લાગે, એટલા માટેજ હેમણે પોતે, ચિતોડની કલંક કથાવાળી કાળ રાત્રિને કાપી નાખી કલંક વાદળ દૂર કીધાં છે. નૃપવર! મહારાણાજીએ એ વીર દર્પ-ભુષિત રજપુત સરદારો પ્રતિજ કૃતજ્ઞતા દર્શાવવી જોઇએ. મ્હારો આભાર માનવાનું કંઇ પ્રયોજન નથી. હું એક તુચ્છ કીટ માત્ર—હું તે કોણ?

ઉદયસિંહ.—કમળ! સુકોમળ કમળ! આ નિષ્કલંક દળરાત્રિ શું આટલી વીર્યભરી? ત્હારા આ કોમળ પ્રેમપૂર્ણ હૃદયમાં શું આટલું વિરત્વ ગૌરવ? આ ચપળ કમળ નયનની વિદ્યુલ્લતા શું આવી જવાળામય? એ મદભરી આંખોમાં પ્રણયકોપ અને અભિમાનનાં કોપકટાક્ષ જોયાં છે!-પણ તેમાંથી આવા આગના તણખા નીકળતા કદી પણ જોયા ન્હોતા! આ કોકિલ મધુર કંઠમાંથી વાસન્તી વીણાના કર્ણ મનોહર સ્વર સાંભળ્યાં છે, પરંતુ આવો ભૈરવનાદ કોઇ વખત સાંભળ્યો ન્હોતો! આ સ્ફુરિત લાલ અધરોષ્ઠને ચુમ્બનની આકાંક્ષામાં કાંપનો જોયો છે, પણ આવા ક્ષોભ-રોષ અને શૌર્ય-દર્પથી જુસ્સાભેર દાંત વચ્ચે દબાતો જોયો ન્હોતો! ચિત્રમાં આલેખેલી હરિણી સમાન સ્તબ્ધ બનેલી કોમલાંગી! ત્હારાં સુકોમળ શરીરમાં જો આવું કેશરીના જેવું અદ્‌ભૂત પરાક્રમ જાણતો હોત તો ત્હારા પ્રેમમંત્રમાં મુગ્ધ થએલા કુરંગની પેઠે કદિપણ ત્હમારી પાછળ પાછળ દોડતો આવત નહીં!"

કમળાઃ—"છિઃ છિઃ મેવાડના મહારાણાને મુખે આવી દીન કથા શોભે નહીં!"

ઉદય—"કોણ મહારાણા? કયાં મહારાણો? ત્હારી નિકટ! કમળે! ત્હારી સમક્ષનો ઉદયસિંહ ત્હારો પદાશ્રિત દાસ માત્ર છે. અને તું-તું મ્હારી જીવન દાયિની આરાધ્ય દેવી છે."

કમળા નિ સાસો નાખતી બોલી.—મહારાણાજી! અપાત્ર હીનભાગિનીનો પરિત્યાગ કરો. રાજ સિંહાસન પરમપવિત્ર છે, અનેક મહાન કર્તવ્ય નિષ્ઠાની અપેક્ષાવાળું છે. રાજ સિંહાસન કંઇ વિલાસનું સોપાન નથી. તુચ્છ અને મલીન મોજમઝાનું મન્દિર નથી ક્ષણિક વૈભવના અધર્મમાં રાજાનો લેશ પણ અધિકાર નથી ભગવાને જે દિવસથી ત્હમને આ ઉચ્ચ ગૌરવથી વિભૂષિત કર્યા છે અને કર્ત્તવ્ય યજ્ઞની રાજગાદી ઉપર પ્રતિષ્ઠિત કર્યા છે. તે દિવસથીજ ત્હમને ત્હમારા સ્કન્ધ ઉપર સર્વથા અધિક કર્ત્તવ્યભાર મુકેલો છે તેની અવગણના કરીને મ્હારા જેવી એક સામાન્ય ક્ષુદ્ર નારીના પ્રેમ મન્ત્રમાં મુગ્ધ થવું એ આપને ઉચિત નથી. મ્હારી લેશ પણ યોગ્યતા નથી."

ઉદયઃ—એ તું શું કહે છે કમળા? આવાં હૃદય વેધક વાકયો શા માટે સંભળાવે છે? વ્હાલી,

ત્હારાં બળ પરાક્રમવડે તો હું ફરીથી રાજસિંહાસન પર પગ મૂકવા ભાગ્યશાળી થયો છું. નહિં તો અત્યારે તો ક્યારનું એ મારૂં માથું વધ ભૂમિની ધુળમાં રોળાતું પડયું હોત ! મ્હારા જેવા નિર્માલ્ય, નિર્વીર્ય, કાયર અને ઉચ્છ્રંખલ યુવકને મસ્તકે કદાચ્ રાજમુકુટ શોભા પામતો નહી હોય, તે ખરૂં છે, પણ જે તન્મય પ્રેમથી હું ત્હને ચાહું છું, એ પ્રેમ બળે ત્હારાં પવિત્ર હૃદય રાજ્યનો અધિકારી થવા માટે ભાગ્યશાળી નિવડયો છું. તેમાં કંઇ શક નથી. હું આ સંસારની સઘળી વસ્તુઓનો ત્યાગ કરી શકું તેમ છે. પરલોકની સ્વર્ગ મુક્તિ આદિ મહા સંપત્તિનો પણ હું અનાયાસે ત્યાગ કરી શકું તેમ છે. પણ કોઇ કાળે કોઇપણ રીતે મ્હારા હૃદયમાંથી ત્હારો ત્યાગ કરી શકું તેમ નથી."

કમળાઃ—" મહારાજ ! હું તે શી વિશાતમાં ? મ્હારી તે શી ગણના ? આપનું જીર્ણ શીર્ણ ઉપ-વસ્ત્ર, આપની રખાત—"

ઉદયસિંહઃ—" બસ, કરો કમળા ! કઠિન વાકય પ્રહાર વડે મ્હારૂં હૃદય શામાટે વીંધી નાંખો છો ? તું શું રખાત ? છિ ! એવાં અપવિત્ર નામથી પણ ચિતોડને શાપ લાગે છે. તું-તું પરમપવિત્ર અને તું મ્હારી આરાધ્ય દેવી છે. અને આ ત્હારી કમળ કુસુમ સમાન કમનિય પ્રતિમાના પવિત્ર પદતલ ઉપર આ મ્હારા ક્ષુદ્ર રાજમુકુટને રાખીને પવિત્ર પદરજ સ્પર્શ વડે ત્હેને પાવન કરીશ, ત્યારે ત્હારા ચરણ સ્પર્શથી એ મુકુટ ગૌરવ પામશે."

કમળાઃ—મહારાજ ! આપ મ્હારે માટે ક્ષત્રિય મહત્વ અને મનુષ્યત્વનું વર્જન કરો, એવી મ્હારી લેશ પણ ઇચ્છા નથી. આપનું પોતાનું સન્માન, ગૌરવ અને મહત્વ વિસર્જન કરીને આવી રીતે તુચ્છ વૈભવ-વિલાસમાં જીવનના અમુલ્ય દિવસો ગુમાવી દો એ શું ઉચિત કહેવાય ? મહારાજ ! હું માત્ર આપના કૃપાના કટાક્ષનીજ ભિખારિણી છું. આપનો કર્તવ્ય ભંડાર લુંટનારી કુલટા નથી. એવું ઉપનામ મેળવવાને આતુર પણ નથી."

ઉદયસિંહઃ—" કમળા ! આજે ત્હને શું થયું છે ? આજે તું આ બધું શું કહે છે ? ત્હારી પહેલેથીજ આવી વૃત્તિ હતી અને આ પ્રેમાતુર ભ્રમરને ત્હારાં પ્રેમ ભીનાં કમળ મુખથી દૂરનો દૂર રાખવાનો ત્હારો નિશ્ચય હતો તો આગળથી એ વાત કેમ ના કહી ? પૂર્વે તો કદીપણ આવાં વચનો સાંભળ્યાં ન્હોતાં !"

કમળા નિઃસાસો મૂકી બોલીઃ—" મહારાજ ! પૂર્વે તો હું પણ તે જાણતી ન્હોતી; નૃપવર ! આ અપાત્ર દાસી આપના પર એટલો બધો પ્રેમભાવ ધરાવતી હશે, તે કથા કદી ત્હેના પોતાના પણ લક્ષમાં ન્હોતી ! આજે જ્યારે સાંભળ્યું કે મહારાજ તો યવન શિબિરમાં કેદી થઇ પડયા છે ! ત્યારે એકાએક હૃદયમાં અનિવાર્ય આઘાત થયો. અંતરાત્મા રડી ઉઠયો. હૃદય દેવતાની દૃઢ પ્રતિષ્ટા ત્યારેજ પ્રત્યક્ષ થઇ ! મહારાજનાં મુક્ત દશામાં દર્શન કરવાની મનમાંને મનમાં પ્રતિજ્ઞા હતી; પણ આ તરફ સઘળા રજપુતો તમારે માટે તિરસ્કાર ધરાવતા હતા, મેં વિચાર્યું કે એ કંઇ તમારો દોષ ન હતો. એ સઘળો દોષ મારો પોતાનો હતો. કેમકે સંસારના ઇતર સર્વ પદાર્થો કરતાં મારાપર અધિક પ્રેમ રાખતા તેથીજ તમે સ્વજનોનું તાચ્છિલ્ય પામ્યા હતા.

ઉદયઃ શા માટે કમળા ! તને મ્હારા તેમાં દોષ શો ?

કમળાઃ—શા માટે ! શું તમે મને પુછો છો કે શા માટે ? શું તમે કલ્પી શકતા નથી ! ! મ્હેં હીન ભાગીએ કેવી રીતે પાપના પ્રબળ પ્રવાહમાં ફેંકી દીધા ? મારા વડે મારેજ માટે જાગેલી પ્રેમ પિપાસા તમારી દુરંત વિલાસ વાસનાનું સાધન થઇ પડી, જેને શાંત કરવા જતાં ચિતોડનાં સુખ શાંતિની આહુતી અપાયલી છે. તુચ્છ વૃત્તિવાળી નારીને ઘટે તેવી ભોગ લાલસાની સ્વભાવિક તૃષામાં હું મૂર્ખી પણ વગર વિચારે મુગ્ધ થઇ ત્યારેઆટલું બધું જાણ્યું નહોતું. હવે જાણ્યા પછી તેને આધિન થઇ શકતી નથી. હું પહેલાં પ્રેમ શું છે તે જાણતી નહોતી.

તમારા અંતઃપૂરમા પ્રવેશ કરી પ્રેમ મંત્ર ધીરે ધીરે શીખવા લાગી છુ જો ખરા મંત્રની દીક્ષા લીધી ન હોત તો આ બધી વાતોનો આજ પણ વિચાર કરત નહિ, અને સદાને માટે મારો પરિત્યાગ કરવાને આપને વિનવત નહી.

ઉદય—" શાંત થા કમળ ! રડે છે શા માટે? આ ત્હારાં કમળ નેત્રમાંથી ખરતુ એક એક આંસુનું બિંદુ તપી લોહ શલાકાની પેઠે મ્હારાં હૃદયને વીંધી નાખે છે. સળગાવી મૂકે છે ના, ના ભલે, કમળ; તુ રડી લે ! રડ થોડીવાર રડ એક વાર સરોવરના વાયુ તાડિત તરંગ જલથી ધોવાયેલાં કમળ નયનો હું ધારી ધારીને નિહાળી લઉં. આ ત્હારા મુખચંદ્રની જ્યોતિ નલિની પત્રમા પ્રતિબિંબિત થઇને હસી રહી છે. બીજું શું ! કમળ ! હૃદયમાં બિરાજ, આવ, આ ત્હારાં જળભીના નયન યુગલનું આનંદથી ચુંબન કરવાદે આવ ! ત્હારૂં હસવું કેવુ મધુર છે ? જાણે મો હુંગમાં સમગ્ર હૃદય ગળી જઇને ચપળ સુધારાશિના પ્રવાહમાં વહેવા લાગે છે ! એ હાસ્ય જાણે પ્રેમ જ્યોત્સ્નાની કિરણ રેખાઓ મંગલોત્સવની કનક દીપ રશ્મિ પેઠે ચમકી રહ્યુ છે !

કમળઃ—નૃપવર ! એ યોગ્ય છે એ-એ સ્મૃતિજ મ્હારાં ક્ષુદ્ર જીવનમાં એક માત્ર સુખ નિર્ઝરિણી છે બસ. તે મારા ક્ષુદ્ર હૃદયને માટે પૂરતી છે. વિશેષ સંગલિપ્સા દૂષિત છે. મહારાજ ! હવે તો આ ક્ષણ શીઘ્ર મ્હારો ત્યાગ કરો.

ઉદય —"કમળા ત્હને શું થયું છે ? વારંવાર તું એમ કહે છે ? શુ મ્હારા ઉપર રાગ કે અભાવ ઉપજ્યો છે ?'

કમળઃ—', મહારાજ ! શા માટે મને દીન ચરણ દાસીને દુષિત કરો છો ? શું આપના પ્રત્યે અભાવ દર્શાવવા અથવા રાગ કરવાનો મ્હને અધિકાર છે ? મુકુટમણી ! એવું કંઇ નથી, ઉલટુ મ્હારા કથનનું એજ તાત્પર્ય છે કે, મ્હારા રહેવાથી રાજ્યનુ-માતૃભૂમિનું અમંગળ થાય છે વળી ત્હમને પણ આપ્ત જનો તરફના તિરસ્કાર અને અમંગળના સતત ભયમાં રહેવું પડે છે.

ઉદયઃ—"કમળા, પણ તું ભૂલે છે. આ તો પ્રેમના અધિકારની વાત છે. શું તે લાભ હાનિની વ્યાપારી દ્રષ્ટિ કરી શકે છે ? હું સર્વને સ્પષ્ટ રીતે 'મ્હારા હૃદયની સ્થીતિ ન્હમજાવીશ."

કમળ —" મહારાજ ! એથી લાભ શો ? મ્હારા તરફ તિરસ્કાર બુધ્ધિ ધરાવનારા સરદારોને એ બધું કહેવાથી, મહારાણાનુ કલંક આજ કરતાં પણ વિશેષ વૃધ્ધિને પામશે. અને આ ચરણરજ દાસીને પણ વિશેષ વિપદનો સંભવ ઉપસ્થિત થશે "

ઉદય.—" મિથ્યા-અસમ્ભવ ! હું ત્હને અને તું મ્હને પ્રાણથી અધિક-એક રૂપે ચાહીયે છીએ, એ સત્ય સમગ્ર ચિતોડ જાણે તે યોગ્યજ છે. એજ મ્હારા પ્રેમની શોભા અને ત્હારા પ્રેમની કદર છે "

કમળઃ—" મહારાજ એમ કરવાનોજ જો વિચાર હોય તો આ મ્હારૂં હૃદય ઉન્મુકત કરીને આપની મ્હામે ધરૂ છુ (ઘુંટણીયે પડીને છાતી ધરે છે.) આ તેજી તલવારને સફૂત કરે. "

ઉદય —' શું કમળ ઉપર કઠોરનો આ ઘાત ? શુ સુકોમળ પ્રેમ પાખડી ઉપર વજ્રપાત ? ના, ના તુષારફળનો કદી પણ નિષ્ઠુર અસ્ત્ર સ્પર્શ કરી શકશે નહી. આ કમળ કુસુમ દળ છિન્ન કરીને હું શું મેળવવાનો છુ ? આવ કમળ ! ત્હારા માટે તો આ હૃદયનું પ્રેમાસનજ યોગ્ય સ્થાન છે. આવ ત્હને હૃદયમાં ધારણ કરૂં. દુર્ભાગી ઉદયનાં ભાગ્યમાં જે લખ્યું હોય તે થાઓ. પવિત્ર પ્રેમનું ફળ અમ્રત જેવુ અથવા ઝેર જેવું, જેવી રીતનું પાકવાનુ હોય તેવું મળો, અનિવાર્ય પ્રેમ, પૃથ્વીના પ્રતિવાદોથી કદી પણ પાછો વળે તેમ નથી કમળ, નથા પ્રયાસ કરી વખત શા માટે ગુમાવે છે ?

કમળઃ—" મહારાજ ! આપની આજ્ઞા શિરોધાર્ય છે પરિણામ કંઇ મ્હને અર્થ સંગત જણાતું નથી. હા ! મ્હારૂં મૃત્યુ નિશ્ચિતજ છે. પરન્તુ ત્હમારે પવિત્ર હસ્તે હું સુખ પૂર્વક મરી શકું તેમ છે મ્હારા અંતનો વિશ્રામ શામાટે છીનવી લોછો ? આપની ઉજ્વલ અસિને શામાટે સફળ કરતા નથી ? "

વસન્ત

* છેવટે કેટલા સરદારોને હાથેજ આ ભવિષ્ય વાણી અનુસાર કમળાનો ઘાત થયો એ નૃશંસ હત્યાનું એક માત્ર કારણ રાજાનો ત્હેના ઉપર અખંડ મોહ-પ્રેમ, ત્હેનાં વારંવાર નૃપ મુખે થતા ગુણગાનજ હતું.

तोय मा म्हारी.

ભલે કહેતા સહુ તુને ભિખારી,
તોય મા મ્હારી,
અખૂટ ભંડાર દિલનો સ્નેહ દેનારી,
તોય મા મ્હારી.
"ન શરમાયે ગરીબ માબાપથી કે ફાટેલે કપડે,"
મૂરખ પણ તોય તન ત્હારા, ગરીબ તું–
તોય મા મ્હારી.
"સીદીને બાબુલાં વ્હાલાં સીદીનાં' એજ કહેવત છે;
ભલે કાળા કરૂપા પુત્ર ત્હારા–
તોય મા મ્હારી.
કદી તુજ નામ લેવામાં–ગુન્હો છે, છો ગુન્હો થાતો;
સજા ખમતાં ગુન્હાની, જીભ કહેશે–
તોય મા મ્હારી.
કરે જો મોતની શિક્ષા અને જીભ બોલતી અટકે;
પુકારે પૂર્ણ ધખધખતી–ચિતા આ–
તોય મા મ્હારી.
મીટાવી હસ્તી મેં મ્હારી, મીલાવી માટીમાં માટી;
ગયું હું હું, છતાં બાકી, રહી છે–
તોય મા મ્હારી.

दिवानो

सरकारी नोटो.

ઇ. સ. ૧૮૬૧ ના જુલાઇ મહિનાની ૧૬ મી તારીખથી હિન્દુસ્થાન સરકારે નોટોની શરૂઆત કરી.

ઇ. સ. ૧૮૬૩ માં સર્વ મળી ૪૯૨૬૦૦૦૦ રૂપિઆની નોટ હિન્દુસ્થાનમાં ચાલુ હતી અને તે નોટનું છેલ્લા ૭ વર્ષનું પ્રમાણ નીચે આપવામાં આવ્યું છે.

વર્ષ	રૂપિયા.
૧૯૦૧	૩૧૬૬૧૨૬૪૫
૧૯૦૩	૩૫૭૨૩૬૦૭૦
૧૯૦૪	૩૮૨૧૧૬૫૪૦
૧૯૦૫	૩૪૭૭૫૯૮૭૦
૧૯૦૬	૪૪૬૫૬૫૮૧૦
૧૯૦૭	૪૬૯૫૧૯૨૧૦

यमूनाविहारी.

જુનાં ચાંદાં રૂઝવવાનો એક સાદામાં સાદો ઇલાજ.

ચાંદાં તથા ઘારાં રૂઝવવા માટે અનેક પ્રકારના મલમો, પ્લાસ્ટરો, પટીઓ, તથા લોશનોની ધમાલ ચાલી રહી છે, અને મોટા ડાકટર સાહેબના ઉપચારોમાં એક સાધારણ ચાંદું રૂઝવવા પાછળ મોટું ખર્ચ થાય છે અને ઘણો સમય ચાલ્યો જાય છે! પણ ઘણીવાર સાદામાં સાદિ વસ્તુ અને સાદામાં સાદો ઉપચાર અજાયબ જેવો ફાયદો બતાવે છે.

કપાયેલા ભાગ ઉપર મીઠાનો પાટો (પાણીમાં નીમક નાખીને તેમાં કપડું બોળી તેનો પાટો) બાંધવાનો ચાલ સૌના જાણવામાં છે. એ પાટો ઝડપ બંધ કપાયેલી ચામડીની બે કોરોને સાંધી દે છે. એવિ જ રીતે સિંધાલુણનું પાણી કરીને તેમાં ઝીણું ધોળું કપડું બોળીને ચાંદાં કે ધારાં ઉપર બાંધવામાં આવે તો ગમે એવાં કચકચતાં તથા સડેલાં ચાંદાં હોય તે પણ રૂઝ ઉપર આવવા લાગે છે. ચાંદાં ઉપર તેનો ઉપયોગ નીચે પ્રમાણે કરવો:—

સીંધાલુણ ૧ ભાગ, સાદું ચોખું પાણી. આ પ્રમાણમાં ભેળવીને પાણી કરવું. આ પાણીમાં છીંટ કપડું અથવા ધોળી મલમલનું કપડું બોળીને ચાંદાં ઉપર મુકવું અને તેના ઉપર તેલમાં બોળેલ રેસમી કપડાનો કટકો અથવા કોઇ પણ ઝાડનું પાતળું ચોખું પાન મુકીને પાટો બાંધવો. જો પરૂ વધારે હોય તો રોજ સવારે ચાંદું ધોઈ નવો પાટો બાંધવો, અને જો રસી બહુ ન હોય તો ત્રણ દિવસ નવો પાટો મારવો, થોડાજ દિવસમાં ચાંદું સુધરવા લાગશે અને આશરે એક માસમાં સડેલું ચાંદું પણ રૂઝાઇ જશે.

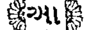
વૈદ્ય કલ્પતરૂ.

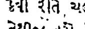
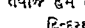
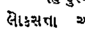
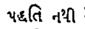
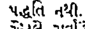
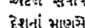
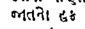
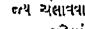

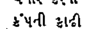
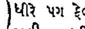
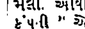
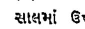
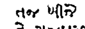
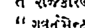
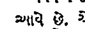
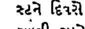
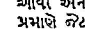
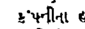
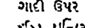
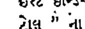
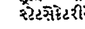
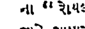
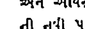
गुप्त प्रवासी शीवानद.

ભારત જીવનપ્રેસ મુંબઈ

हिन्दुस्थाननो राज्यकारभार.

આજે હિન્દુસ્થાનમાં એવાં પણ ઘણાં માણસો નીકળશે કે જેને હિંદુસ્થાનનો રાજકારભાર કેવી રીતે ચલાવવામાં આવે છે તેની પણ ખબર નથી. તેથીજ હમે તે વિષે અહીં થોડું લખીએ છીએ.

હિન્દુસ્થાનમાં લોકસત્તાત્મક રાજ્યપદ્ધતિ નથી, લોકસત્તા અને રાજસત્તાની મિશ્ર થએલી પણ રાજ્ય પદ્ધતિ નથી તેમજ વસાહતવાળાઓ જેવી પણ રાજ્ય પદ્ધતિ નથી. પરંતુ હિન્દુસ્થાન એ એક dependency એટલે સર્વાંશે બ્રિટીશોના તાબાનો દેશ છે. તેથી આ દેશનાં માણસોને રાજકારભારના સંબંધમાં કોઇ પણ જાતનો હક નથી પરંતુ રાજા પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે રાજ્ય ચલાવવાને મુખત્યાર છે.

પહેલાં કેટલાંક માણસોએ મળી હિંદુસ્થાન જોડે વેપાર કરવા માટે "ઇસ્ટ ઇન્ડિઆ કંપની" નામની એક કંપની કાઢી હતી. કે જેઓએ વેપાર શરૂ કર્યા પછી ધીરે ધીરે પગ ફેલાવવા માંડયા. જેને ઇંગ્લંડસરકારની સંમતિ મળી. આવી રીતે ઇ. સ. ૧૮૫૭ સુધી "ઇસ્ટ ઇન્ડિઆ કંપની" એ હિન્દુસ્થાનનો કારભાર ચલાવ્યો પણ તે સાલમાં ઉત્તર હિન્દુસ્થાનનાં લશ્કરે બંડ કર્યું તેથી તરતજ બીજે વરસે બ્રીટીશપાર્લામેન્ટે એક નવો કાયદો કરી તે રાજકારભાર પોતાના હાથમાં લીધો કે જે કાયદાને "ગવર્નમેન્ટ ઓફ ઇન્ડિઆ એકટ" ને નામે ઓળખવામાં આવે છે. એ કાયદાને ઇ. સ. ૧૮૫૮ ની તા. ૨ ઓગસ્ટને દિવસે રાણી વિકટોરીઆ તરફથી સંમતિ આપવામાં આવી અને ત્યારથીજ તે અમલમાં આવ્યો. તે કાયદા પ્રમાણે જેટલો મુલક અને જેટલો અધિકાર ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપનીના હાથમાં હતો તે મુલક અને અધિકાર ઇંગ્લંડના ગાદી ઉપર આવનારા રાજાના તાબામાં આવ્યો. પહેલાં ઇસ્ટ ઇન્ડિઆ કંપનીના વિલાયતમાંના "બોર્ડ ઓફ કંટ્રોલ" ના હાથમાંનો અધિકાર ત્યાર પછી હિન્દુસ્થાનના સ્ટેટસેક્રેટરીને આપવામાં આવ્યો અને ઇ. સ. ૧૮૭૬ ના "રોયલ ટાઇટલ્સ એકટ" નામના કાયદાથી ગ્રેટબ્રીટન અને આયરલેંડના રાજાને "હિન્દુસ્થાનના બાદશાહ" ની નવી પદવી મળી.

હિંદુસ્થાનના સંબંધનો ઇંગ્લંડનો કારભાર કરવાનું કામ સ્ટેટ સેક્રેટરીને સોંપવામાં આવ્યું છે. અને તે સ્ટેટ સેક્રેટરીને મદદ કરવા માટે એક કૌન્સિલ સોંપવામાં આવી છે. એ કૌન્સિલમાં ઓછામાં ઓછા દશ સભાસદો હોવા જોઇએ કે જે સભાસદમાંના એકાદની બેઠક ખાલી થતાં તે પુરવાની સત્તા સ્ટેટસેક્રેટરીની છે. આ કૌન્સિલમાંના ઓછામાં ઓછા નવ સભાસદો એવા હોવા જોઇએ કે જેણે હિન્દુસ્થાનમાં દશ વરસ નોકરી કરી હોય અથવા વસવાટ કર્યો હોય. અને સ્ટેટસેક્રેટરીની કૌન્સિલમાં નીમવામાં આવે તે પહેલાં હિંદુસ્થાનને છોડયે દસથી વધારે વરસ ન થયાં હોવાં જોઇએ. એ કૌન્સિલના સભાસદોની નેમણુંક દસ વરસ માટેની ગણવામાં આવે છે કે જેની વચમાં જો કામન્સ અને લોર્ડ સભાઓની બન્ને સભા તરફથી તેને રદ કરવામાં આવે તોજ તે સભાસદ રદ થએલો ગણવામાં આવે છે એવો નિયમ છે. વળી તે સભાસદની દસ વરસની મુદત પૂરી થતાં પણ કોઇ ખાસ કારણોથી બીજાં પાંચ વરસ સુધી વધારવાનો અધિકાર સ્ટેટસેક્રેટરીના હાથમાં છે. જ્યારે આ સભાસદોમાંના કોઇને પણ જ્યાં સુધી સભાસદ હોય ત્યાં સુધી પાર્લામેન્ટમાં દાખલ થવાનો અધિકાર નથી. પાર્લામેન્ટમાં ભંગ થયા પછી અથવા પ્રધાન મંડળ બદલાયા પછી સ્ટેટસેક્રેટરી બદલાય છે ખરો પણ તેની મદદગાર કૌન્સિલ તો કાયમજ રહે છે. વળી કોઇપણ નવીન કાર્યનો પ્રારંભ કરવાનો અધિકાર કૌન્સિલને નથી. ગ્રેટબ્રીટન તથા આયરલેંડ સાથે હિંદુસ્થાનના સંબંધમાં જે કારભાર કરવો હોય તે આ કૌન્સિલ સ્ટેટ સેક્રેટરીની દેખરેખ હેઠળ કરે છે. હિંદુસ્થાનનું વસુલ, હિંદુસ્થાનમાં અને હિંદુસ્થાનની બહાર કયા કામમાં કેવો ખર્ચ કરવો એ કામ હિંદુસ્થાન સરકારનું હોવા છતાં તેપર સ્ટેટ સેક્રેટરી અને તેની કૌન્સિલને નજર રાખવાનો હક છે. સ્ટેટસેક્રેટરીની કૌન્સિલમાં આવે અને પસાર થયા સિવાય કોઇપણ જાતનો ખરચ કરવાની કોઇને સત્તા નથી. આ ઉપરથી દેખાય છે કે સ્ટેટસેક્રેટરીની એ રીતની ખરી સત્તા હિન્દુસ્થાનમાં નોકરી કરી ગએલા અંગ્રેજ કૌન્સિલરોનાજ હાથમાં છે. હિંદુસ્થાનનો બીજાં રાજ્યો સાથે સંબંધ રાખવો, લડાઇ અથવા સંધિ કરવી, હિંદી સંસ્થાઓ સાથે સરકારનો સંબંધ કેવો રાખવો તે નક્કી કરવું અને સાધારણ રીતે જે કામોમાં 'ગુપ્તપણું' રાખવાની જરૂર છે એવો સર્વ કારભાર સ્ટેટસેક્રેટરી પોતાના એકલાનાજ અધિકાર ઉપર કરે છે. જુદાં જુદાં કામો માટે, કૌન્સિલના સભાસદોની જુદી જુદી કમીટી નીમી સ્ટેટ

સેક્રેટરી પોતાનું કામ ચલાવે છે. એક અઠીવાડીયામાં કૌંસિલની એક બેઠક તો થાયજ છે. કે જેમાં પાંચ સભાસદો તો હાજર રહેવા જોઇએ એવો નિયમ છે. આ સ્ટેટસેક્રેટરીની ઑફીસનો સર્વ ખર્ચ હિંદુસ્થાનની તિજોરીમાંથી આપવામાં આવે છે. તે ખર્ચ વિલાયત સરકારની તિજોરીમાંથી આપવો એવી મી૦ કેરહારડીએ ઇ. સ. ૧૯૦૬માં પાર્લામેન્ટમાં સૂચના કરી હતી પરંતુ તે સૂચના પાસ થઇ નહીં; ઉડી ગઇ.

આ ઉપર જે કહેવામાં આવ્યું છે તે હિન્દુસ્થાનના વિલાતનાં કારભાર વિષે કહેવામાં આવ્યું છે. હવે ખુદ હિંદુસ્થાનમાં હિંદુસ્થાનનો કારભાર કેવી રીતે ચલાવવામાં આવે છે તેની માહિતી નીચે આપવામાં આવી છે.

હિન્દુસ્થાનમાં અમલ બજાવણીનો સર્વ અધિકાર ગવર્નર જનરલ અને તેની કૌન્સિલને આપવામાં આવ્યો છે. અને તેનેજ હિન્દુસ્થાન સરકાર એ નામથી ઓળખવામાં આવે છે. ગવર્નર જનરલને ઇ. સ. ૧૮૫૮ થી "વાઇસરોય" એટલે બાદશાહનો પ્રતિનિધિ એવો ઇલકાબ આપવામાં આવ્યો છે. કે જે ગવર્નર જનરલની કૌન્સલમાં એકંદર ૭ સભાસદો હોવા જોઇએ. તે શિવાય હિન્દુસ્થાનનો મુખ્ય સેનાપતિ એ એક વધારાનો સભાસદ ગણવામાં આવે છે. વળી કાયદા કરવાને કૌન્સિલ હોય છે તે તો જુદિજ. આતો રાજકારભાર કરનારી કૌન્સિલ છે. આ કૌન્સિલના સભાસદોની નિમણુક ખુદ વિલાયત સરકાર તરફથી કરવામાં આવે છે. કે જે સાધારણ રીતે પાંચ વર્ષની મુદતની ગણવામાં આવે છે. ગવર્નર જનરલનાં કામનાં એકંદર મળી નવ ખાતાં છે.

(૧) સ્વદેશ.
(૨) પરદેશ.
(૩) જમાબંદી.
(૪) લશ્કર.
(૫) લશ્કરની તજવીજ.
(૬) પબ્લીક વર્કસ.
(૭) કરવસૂલ અને ખેતી.
(૮) વેપાર ઉદ્યોગ.
(૯) કાયદા કાનુન.

આ દરેક ખાતાં માટે વળી એક એક સેક્રેટરી હોય છે. અને દરેક ખાતાં ઉપર કોઇ નહીં અને કોઇ એક સભાસદની મુખ્યત્વે દેખરેખ હોય છે. કે જેમાં પરદેશ સંબંધી વ્યવહાર ઉપર ખુદ ગવર્નરજનરલની દેખરેખ હોય છે. આવી રીતે આ અમલ બજાવણીનું ખાતું થયું. તે ઉપરાંત બીજું પણ એક કાયદા કૌંન્સિલનું ખાતું છે. જેમાં પહેલી કૌન્સિલના દરેક સભાસદો ઉપરાંત ઇ. સ. ૧૮૯૨ ના " ઇન્ડિઅન કૌન્સિલ એક્ટ " પ્રમાણે વોર્ડ સરોયે નીમેલા બીજા સોળ સભાસદો વધારે હોય છે. જે પ્રાંતમાં એ કૌન્સિલની બેઠક હોય છે તે પ્રાંતનો લેફટેનંટ ગવર્નર આ વરિષ્ટ કાયદા કૌન્સિલનો વળી એક વધારાનો સભાસદ ગણાય છે. બ્રીટીશ હિન્દુસ્થાનમાંના કોઇ પણ—સર્વ માણુસો હિન્દી સંસ્થાનયાંની સર્વ બ્રિટીશ પ્રજા અને દુનિયામાંના કોઇ પણ દેશમાંના બ્રિટીશ રાજ્યના હિન્દી પ્રજા વર્ગ માટે કાયદાઓ કરવાનો અધિકાર આ કૌન્સિલનો છે.

ગવર્નર જનરલનો વાર્ષિક પગાર ૨૫૦૮૦૦ રૂપિયા એટલે માસિક ૨૦૯૦૦ રૂપિયા છે. તે ઉપરાંત, ગવર્નર જનરલનો રહેવા કારવવાનો સર્વ ખર્ચ આ પગાર ઉપરાંત જુદો મળે છે. આ પગાર મહિને અથવા વરશે મળતો નથી પણ ગવર્નર જનરલ અહીનો ઓહદો છોડી પાછો વિલાત જાય ત્યારે ચડેલો સર્વ પગાર તેને વિલાતમાં સામટો આપવામાં આવે છે. એમ કહેવાય છે અર્થાત્ ગવર્નર જનરલને હિન્દુસ્થાનમાં કોડીનો પણ ખરચ નથી અને વિલાયત ગયા પછી આશરે તેર લાખ રૂપિયા સામટાજ આપવામાં આવે છે.

રાજ્ય કારભાર કરવા માટે હિન્દુસ્તાનના એકંદર નવ વિભાગો મુખ્ય કરવામાં આવ્યા છે. જે વિભાગ તેનો મુખ્ય અધિકારી અને તેનો વાર્ષિક પગાર નીચે જણાવ્યા પ્રમાણે કરવામાં આવેલ છે.

વિભાગ	અધિકાર	પગાર.
૧ મદ્રાસ.	ગવર્નર	૧૨૦૦૦૦ રૂપિઆ
૨ મુંબઇ	,,	,, ,,
૩ બંગાલ	લેફટેનંટ ગવર્નર	૧૦૦૦૦૦ ,,
૪ પૂર્વ બંગાલ આસામ	,,	,, ,,
૫ સંયુકત પ્રાંત (આગ્રા અને અયોધ્યા)	,, ,,	,, ,,
૬ પંજાબ	,, ,,	,, ,,
૭ બ્રહ્મદેશ	,, ,,	,, ,,

૮ મધ્ય પ્રાંત તથા વરાડ ચીફ કમીશનર „ „
૯ સરહદના પ્રાંતો એજંટ ટુધિ ગવર્નર જનરલ

એ શિવાય કુર્ગ, અજમેર. બ્રીટીશ બલુચિસ્તાન અને આંડામાન બેટો એ પણ નાના વિભાગો છે તે ઉપર એક એક ચીફ કમીશનર રાખવામાં આવેલ છે.

મુંબાઇ અને મદ્રાસના ગવર્નરની નેમણુંક વિલાયત સરકાર તરફથી કરવામાં આવે છે. અને તે ગવર્નરોને એક એક અમલ બજાવણી કરનારી કૌન્સિલ આપવામાં આવી છે તેમાં સભાસદો હોય છે જે સભાસદો સિવિલ સર્વિસની પરિક્ષામાં પાસ થએલા હોય છે અને તેની નેમણુંક વિલાત સરકાર તરફથીજ કરવામાં આવે છે. લેફટેનન્ટ ગવર્નરની નેમણુક ગવર્નર જનરલ કરે છે. માત્ર તે નેમણુકને વિલાત સરકારની મંજુરીની જરૂર પડે છે. અને ચીફ કમીશનરની નિમણુક ગવર્નર જનરલ પોતાની કૌન્સિલની સલાહ લઇ કરે છે. ઉપર જણાવવામાં આવેલા અધિકારીઓમાં મદ્રાસ તથા મુંબઇના ગવર્નરો અને બીજા પાંચ લેફટેનંટ ગવર્નરોને પોત પોતાની કાયદા કૌન્સિલો પણ આપવામાં આવી છે.

હવે ઉપર જે વિભાગો કહ્યા છે તેમાં જુદા જુદા પેટા વિભાગો પણ છે જેને ડિવિજન કહેવામાં આવે છે. કે જે દરેક ડિવિજન ઉપર એક " કમિશનર " નામનો અધિકારી હોય છે. આ ડિવિજન તે ઘણા એક જીલ્લા મળીને એક ડિવિજન થાય છે. જે જીલ્લામાં અધિકારી તરીકે એક કલેકટર હોય છે તેજ ડિસ્ટ્રીકટ મેજીસ્ટ્રેટ પણ હોય છે. જીલ્લાનો સર્વ અધિકાર કલેકટરના હાથમાં હોય છે કે જે પોતાના વરિષ્ટ ગવર્નર અથવા લેફટેનંટ ગવર્નર પાસે જવાબદાર ગણાય છે. અને જીલ્લામાંના ન્યાયખાતાંઓ ઉપરનો મુખ્ય અધિકાર ડિસ્ટ્રીકટ જજના હાથમાં હોય છે. અને તે પ્રાંતમાંની હાઇકોર્ટ અથવા ચીફ કોર્ટ પાસે જવાબદાર ગણાય છે. કોઇ કોઇ ઠેકાણે કલેકટરનેજ મુખ્ય ન્યાયાધીશીનો હક આપવામાં આવ્યો છે. બ્રિટિશ હિંદુસ્થાનમાં બધા મળી આવા જીલ્લાની સંખ્યા ૨૫૯ ની છે. જીલ્લા કલેકટરોના હાથ નીચે આસીસ્ટંટ કલેકટરો હોય છે. આ કલેકટરો તથા આસિસ્ટંટ કલેકટરોનો ઓહદો ભોગવવા માટે સિવિલ સર્વિસની પરિક્ષામાં પાસ થએલો માણસ હોવાની જરૂર છે. (કેટલાક પ્રાંતોમાં આ પરિક્ષા પાસ ન થયેલા પણ ચાલી શકે છે.) આવી રીતે હિન્દુસ્થાનનો કારભાર ચઢાઉતરી તરીકે જુદા જુદા અધિકારીઓના હાથમાં સોંપવામાં આવ્યો છે.

હિંદીસંસ્થાનો ઘણે ભાગે હિંદીરાજાઓનાજ હાથમાં હોય છે. તે સંસ્થાનિકો ઉપર દેખરેખ રાખવાને એક એક અંગ્રેજ રેસિડંટ હોય છે. આ રેસિડંટ નીમવાની પધ્ધતિની શરૂઆત સંસ્થાનીકોને સલાહકાર તરીકે ગવર્નર જનરલ માર્કવીસ ઓફ વેલેસ્લીએ કરી હતી. પરંતુ ધીરે ધીરે તે સલાહકારના હાથમાં સાસજીનો અધિકાર આવી પડયો અને આજ કાલ રેસિડંટનો સલાહ નહીં પણ એકંદર રીતે હુકમજ થઇ પડયો છે એમ કહેવામાં કાંઇ હરકત નથી. જ્યાં નાનાં સંસ્થાનો હોય ત્યાં ઘણાં એક સંસ્થાનોનો સાથે મેળવી એક રેસિડંટ હોય છે. લડાઇ કરવી અથવા સંધિ કરવી; આપસ આપસમાં અથવા હિન્દુસ્થાન બાહેરના રાજાઓ પાસે વકીલ મોકલવાનો અધિકાર સંસ્થાનિકોને આપવમાં આવ્યો નથી. ઠેરવેલા નિયમ કરતાં લશ્કર વધારવાનો પણ કોઇ સંસ્થાનીકોનો હક નથી એવો નીયમ છે, બરાબર વ્યવસ્થાસર રાજ્ય ચલાવવામાં, આવતું નથી એવું જણાતાં હિન્દુસ્થાન સરકાર તેમાં પોતાનો હાથ ઘાલે છે. વળી હિન્દુસ્થાન સરકારને ખરાબ લાગતો એવો કોઇ માણસ જો ભુલચુકમાં સંસ્થાનિકો નોકર તરીકે રાખી પણ લેય તો તેને પાછી રજા આપવી પડે છે. ઘણાં એક સંસ્થાનો તરફથી હિંન્દુસ્થાન સરકારને વાર્ષિક ખંડણી આપવામાં આવે છે.

હિન્દુસ્થાનની વસ્તી ઇ. સ ૧૯૦૭ નાં વસ્તી પત્રક પ્રમાણે ૨૯ કરોડ ૪૪ લાખ માણસની છે. અને તેની ઉપત્ન તથા ખર્ચ નીચે જણાવેલા આંકડાઓ પ્રમાણે છે કે જે છાપેલા આંકડાઓમાં બીજાં પાંચ મીંડાં ઉમેરી દેવાં કારણ કે તે લાખના આંકડા છે.

સાલ.	ઉત્પન્ન	ખર્ચ. હિન્દુસ્થાનમાં	ખર્ચ. વિલાયતમાં.
૧૯૦૧	૧૦૦૨૦ લાખ	૭૨૯૦ લાખ	૨૫૮૦ લાખ
૧૯૦૨	૧૦૦૨૭ „	૬૬૭૬ „	૨૬૦૫ „
૧૯૦૩	૧૦૧૪૧ „	૬૯૨૬ „	૨૭૫૪ „
૧૯૦૪	૧૧૦૦૬ „	૭૮૩૫ „	૨૭૨૧ „

૧૯૦૫	૧૧૦૨૭ લાખ	૭૫૮૯ લાખ	૨૯૧૯ લાખ
૧૯૦૬	૧૦૯૯૯ ,,	૭૮૯૨ ,,	૨૭૯૨ ,,

આમાં વિલાયતમાં થનારો ખર્ચ એટલે સ્ટેટ સેક્રેટરીની ઓફીસનો ખર્ચ, હિંદુસ્થાનથી નોકરી કરી વિલાત ગએલા અંગ્રેજ અધિકારીઓનાં પેન્શનનો ખર્ચ. હિંદુસ્થાને સરકારે કરેલાં કરજનું વિલાયતી સાવકારોને આપવામાં આવેલું વ્યાજ વિગેરે બાબતોનો ખરચ સમજવો.

ઉત્પન્નમાં સર્વથી મુખ્ય ઉત્પન્ન જમીનની મહેસુલની છે કે જે સુમારે ત્રીસ કરોડ રૂપિયા થવા જાય છે. અને ખરચમાં સહુથી વધારે ખરચ લશ્કરી બાબતનો છે કે જે પણ આસરે ત્રીસ કરોડનો થવા જાય છે. એ ખરચમાં ધ્યાન રાખવા જોગી વસ્તુ એટલીજ છે કે ગ્રેટબ્રીટન તથા આયરલેંડ અને હિન્દુસ્થાન એ જુદા જુદા હોવા છતાં બ્રીટીશ સામ્રાજ્યમાંના હિન્દુસ્થાન શિવાયના બીજા સર્વ દેશોનો મળી આસરે ૬ કરોડ ૭૫ લાખ રૂપિઆનો લશ્કરી ખરચ છે. જ્યારે માત્ર એકલાં હિન્દુસ્થાનનો લશ્કરી ખરચ ૩૦ કરોડ રૂપિયાનો છે.

હિન્દુસ્થાનમાં લશ્કરીખાતાંની સર્વ વ્યવસ્થા (કમાન્ડર ઇનચીફ) મુખ્ય સેનાપતિનાં હાથમાં છે. ઇ. સ. ૧૮૯૩ પહેલાં મુંબાઇ તથા મદ્રાસ ગવર્નમેન્ટોને પોતપોતાનાં ઇલાકાપૂરતાં લશ્કર ઉપર દેખરેખ રાખવાનો અધિકાર હતો. પરંતુ ઇ. સ. ૧૮૯૩ માં પાર્લામેન્ટના ઠરાવથી તે અધિકાર ખેંચી લેવામાં આવ્યો. અને સર્વ અધિકાર- કમાન્ડર ઇનચીફને સોંપવામાં આવ્યો, કે જેમાંથી કમાન્ડર ઇન ચીફે ઇ. સ. ૧૯૦૭ માં બે વિભાગ પાડયા જેમાંનો (૧)નોર્ધર્ન આર્મી, અને (૨) સધર્ન આર્મી. જેમાંના પહેલા વિભાગમાં પેશાવર, રાવલપીંડી, લાહોર, મીરત, લખનૌ તથા સરહદ ઉપરની પલટનોનો સમાવેશ થાય છે જ્યારે બીજા વિભાગમાં કવેટા, મહુ, પૂણા અને સિકંદરાબાદની પલટનોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે કે જે બન્ને વિભાગો ઉપર લેફટેનંટ જનરલ નામનો અધિકારી નીમવામાં આવે છે, એકંદર રીતે લશ્કરનું વર્ગીકરણ નીચે પ્રમાણે કરવામાં આવ્યું છે.

ગોરૂં લશ્કર.

વર્ગ	ઓફીસર	બીજા	એકંદર
તોપખાનું	૫૪૭	૧૪૧૧૬	૧૪૬૬૩
ઘોડેસ્વાર	૨૧૧	૫૩૬૧	૫૧૫૨
રોયલ એન્જીનીયર્સ	૩૬૫	૨૧૫	૫૮૦
પાયદળ	૧૫૦૮	૫૨૨૩૮	૫૩૭૪૬
એકંદર	૨૬૮૧	૭૧૯૬૦	૭૪૬૪૧

કાળું લશ્કર.

(આમાં માત્ર ઓફીસરો ગોરા હોય છે.)

વર્ગ	ગોરા તથા કાળાઓફીસરો	અને બીજા	એકંદર
તોપખાનું	૫૩	૭૨૮૫	૭૩૩૮
ઘોડેસ્વાર	૫૪૪	૨૪૪૫૦	૨૪૯૯૪
સેપર્સ અને માઇનર્સ	૭૬	૪૯૮૫	૫૦૬૭
પાયદળ	૧૮૪૫	૧૧૫૧૩૮	૧૧૬૯૮૩
બીજા	૮૭૧		૮૭૧
એકંદર	૩૩૮૯	૧૫૧૮૫૮	૧૫૫૨૪૭
ગોરાં તથા કાળાં સૈન્યનો સરવાળો	૬૦૭૦	૨૨૩૮૧૮	૨૨૯૮૮૮

આ આંકડાઓમાં હમણાં થોડાજ વર્ષોત પહેલાં થોડીક ભરતી કરવામાં આવી છે. કે જેની સંખ્યા આશરે ૬૪૦૦૦ની છે.

તે ઉપરાંત ઇ. સ. ૧૮૮૮માં કેટલાંક હિંદીસંસ્થાનીકોને અંગ્રેજ સરકારને લશ્કર મદદ કરવાની ઉત્કંઠા થઇ. તે ઉત્કંઠાનાં પરિણામમાં હિંદુસંસ્થાનીકો પાસેનાં કેટલાંક વગર કેળવાયલાં લશ્કરને ઓછું કરાવી તેને બદલે બ્રીટીશ ઓફીસરોની દેખરેખ હેઠળ શીખેલ અને બ્રીટીશ સરકારને જ્યારે પણ જરૂર પડે ત્યારે મદદ કરી શકે એવું લશ્કર રાખવાનું સરકારે ઠેરવ્યું છે. તે લશ્કરના સેનાપતિ બ્રીટીશ ઓફીસર નથી પરંતુ તેના ઉપર બ્રીટીશ ઓફીસરોની દેખરેખ હોય છે. આ રીતનું જુદા જુદા સંસ્થાનિકોનું મળીને એકંદર ૨૦૧૮૯ માણસનું લશ્કર છે. સંસ્થાનિકોના આ લશ્કરનો સરકાર જે વખતે જરૂર પડે તે વખતે ઉપયોગ કરી શકે છે.

આ રીતેજ હિંદુસ્થાનનો રાજકાર બહુ સરસ રીતે ચલાવવામાં આવે છે.

દ્વૈતાદ્વૈતસ્વામી.

साधक अने साधना.

સાધક જ્યારે મુક્તિની કથા સાંભળે છે. ત્યારે તેનાં સંસારનાં સર્વ બંધન છિન્ન થઇ જાય છે. ઉર્ધ્વશ્વાસે, અસીમ આકાંક્ષામાં તે સંસારનાં સર્વ સુખની અવહેલના કરે છે અને મુક્તિનુંજ ધ્યાન ધરે છે. ત્યારેજ સાધકને ભાન થાય છે જે "રૂપીઆ એ માટી છે—માટી એ રૂપીઆ છે કાંચન એજ બંધક છે." આવું જ્યારે જ્ઞાન થાય છે ત્યારે તેને તેની ઇષ્ટ મુક્તિ શિવાય કંઇજ દિસતું નથી. સંસારનાં સર્વ બંધનથી તે બ્હીતો નથી. તેના અંતરની વાસના કોઈ બીજીજ દિશાએ રમતી હોય છે. સર્વ પ્રભેદ મટી જાય છે. પરાજ્ઞાનથી સાધક માટી અને સુવર્ણમાં કંઇજ ભેદ જોતો નથી. જનનીની સેવામાં મુગ્ધ સાધક 'મા, મા, ત્હારી સેવા, ત્હારૂંજ દર્શન' એવો પોકાર કરે છે, ત્યારે અવર સર્વને તે ગંગામાં ફેંકી દે છે. ક્ષેત્રમાં અનેક ભક્તો એ માતૃ મૂર્તિ સિવાય કંઇ જોઇ શકયા નથી. સમસ્ત બ્રહ્માંડને તેઓ જનની સ્વરૂપ સિવાય કંઇજ લેખી શકયા નથી. માતૃ નામમાં વિભોર થઈ આ પંચભૂતમય દેહને અનંત બ્રહ્માંડ શરીરના સાથે મેળવી દે છે. સાધકનો આત્મા જ્યારે માતાના સ્નેહથી ભરાઇ આવે છે ત્યારે બ્રહ્માંડ વ્યાપી મહા મહિમથી માતૃમૂર્તિ જોઇ સાધક પોકારી ઉઠે છે કે:—

" देवी त्रयी भगवती भव भावनाय,-
वार्ताच सर्व जगतां परमाति हन्त्री "

મુક્તિની વાણી સાધક વગર બીજો કોઇ ભાગ્યેજ સમજી શકે છે. આજ હિંદુસ્થાનમાં મુક્તિની ગાથા, વાણી સંભળાય છે. અપુર્વ બંસીનો મધુર નાદ કાનમાં ભણકારા મારે છે. આજ સાધકોના હૃદયમાં માની મુર્તિ, તે અનંત ઐશ્વર્ય શોભા સંપદ દાયિની, સવ પાપ તાપ દુર કારિણી જનનીની મૂર્તિ વિરાજે છે. ભયભાવના, વિપદ, આપદ, તુચ્છકારી આ યુગના માતસાધકો અનંત બ્રહ્માંડને કમ્પાવી અસુર હૃદયે ભીતિ ઉત્પાદન કરી વેદ ધ્વનિ કરે છે:-

વન્દેમાતરમ્

સત્ય ખરેખર આ દેશમાં મુક્તિની વાણી આવી છે મુક્તિ માર્ગે જનારા આજ ભાપણ પરિક્ષા અને વિષમ સમસ્યામાં પડયા છે. એક તરફ માતા આવ્હાન કરે છે બીજી તરફ અસૂરો પ્રવંચના આવ્હાહુન કરે છે. એક તરફ માની સ્નેહમયી મૂર્તિ છે બીજી તરફ અમને મળતી પ્રલયકારી જંગલ ધ્વંસી પૈસાચિક મૂર્તિ છે. સાધક આ જોઇ સાંભળી અને વિસ્મિત થાય છે. સાધક પરંતુ સારી રીતે સમજે છે કે મૃત્યુ એ શું છે ? મૃત્યુ તો માત્ર દેહાંતરની પ્રાપ્તિ છે. સાધક તેના સાધ્યમાં શું આડે આવે છે તે જાણે છે. પળે પળે વિઘ્નથી સાધક શું ભયભીત થાય છે ? નહિ પરમ ભક્ત સાધક પ્રલ્હાદને તેની સાધનાથી વિરકત કરવાને પિતા, આચાર્ય ઘણા મથ્યા પરંતુ તે તે સાધનાના માર્ગથી ચળીત થયો ! નહિજ. પર્વત પરથી ફેંકી દેવામાં આવ્યો. હાથીના પગ તળે કચડાવવામાં આવ્યો, હળા હળ ઝેર આપવામાં આવ્યું, અનેક આસુરી શકિતનો આશ્રય લેવામાં આવ્યો તોપણ ભકત સાધક પ્રલ્હાદ કશાથી પણ તે પૈશાચિક માયાથી મુગ્ધ થયો નહિ. સાધકને કોઇ પણ પ્રકારના અંતરાય નડી શકતા નથી. તે દુઃખ શું છે તે જાણતોજ નથી. તે ઉત્પીડનથી કાયર થતો નથી, તે ભયની પરવા કરતો નથી. પ્રલ્હાદે જોયું કે દુઃખ છેજ નહી. "सर्वं खल्विदं ब्रह्म" પ્રલ્હાદે જોયું કે દેહ શું છે ? એતો માત્ર આવરણ છે. દેહ અભ્યંતરસ્થ આત્મા અજર છે—અમર છે, —અક્ષય છે, અવ્યય છે. ભીત થવાનું શું પ્રયોજન? એમ સમજી લોહી તરતંભ બાઝયો. સાધકના મન વજ્ર જેવા હોય છે. અરે વજ્રથી પણ કઠોર હોય છે.

અયે આર્ય ભૂમે, જો ! ત્હારાં સંતાનોની શી સ્થિતિ છે. દારિદ્રય તાંડવ નૃત્ય કરી રહ્યું છે. આળસ. ઇર્ષ્યા, અહંકાર સઘળાનું જોર વ્યાપ્યું છે. અરે. મનુષ્યો અકળાઇ રહ્યા છે. સંતાનો ભયભિત થઇ રહ્યા છે. કર્તવ્ય વિમુઢ થઇ રહ્યા છે. માતા ત્હારી અભય વાણી પ્રચાર કર.

ईत्थं यदायदा बाधा दानरो त्था भविष्यति
तदातदावतीर्या हं करिष्या म्यरिसंक्षयम्

" જ્યારે જ્યારે દાનવો વિઘ્ન નાંખે,
અવતીર્ણ થઇ શત્રુ વિનાશું ત્યારે"

હવે શો ભય છે. જનનીની અભયં વાણી સાંભળી છે. હે મુક્તિ પ્રયાંસી પથિક, હવે માયામાં મુગ્ધ ન થા. જનનીનું આવ્હાન સાંભળ. ઉઠ, અગ્રેસર થા. અને પ્રાપ્ય મળે ત્યાં સુધી અટક ના"

રમણિક.

स्वर्गीय रोमेशचंद्र दत्त.

રોમેશચંદ્ર દત્તના નામથી ભાગ્યેજ કોઇ હિંદીવાન અજ્ઞાત હશે. તેઓ ૬૧-૬૨ વરસની વયે એક યશસ્વી અને વિજયી જીવનની સમાપ્તિ કરી, નવેમ્બર માસની તા૦ ૩૦ મી મંગળવારે સવારે બે વાગતાં સ્વર્ગવાસી થયા છે. તેઓએ જે જે ભાગમાં સેવા કરી છે, તે તે ભાગમાં એટલી બધી લોકપ્રિયતા સંપાદન કરેલી છે કે તેમનું નામ લોકોના હૃદયમા અમરસ્થાન કરી રહ્યુ છે. તેઓ નામદારે હિંદી એકુ તોના અને ગરીબ પ્રજાના હિત માટે ના૦ સરકાર સાથે નિ સ્વાર્થ અને નિડરતાથી અડગ રીતે લડત ચલાવી "દરીદ્રના દોસ્ત" તરીકે યોગ્ય ઉપનામ મેળવ્યું છે. તેઓની કીર્તિ એકદેશી નહિ, પરંતુ અનેકદેશી છે. તેઓ એક મહાન રાજર્ષિ તરીકેજ નહિ પરંતુ સંસાર સુધારક અને મહાન લેખક તરીકે પણ ખ્યાતિ પામેલા છે. તેઓ નામદારે અંગ્રેજ સરકારની મોટી જોખમદારી ભરેલી નોકરી લાંબા વખત સુધી વફાદાર રીતે બજાવવા છતાં પ્રજાનું હિત કરવા તેઓ કદી ચુકયાજ નથી. રાજા પ્રજા ઉભયનું હિત સાધવા અને ઉભયની પ્રીતિ સંપાદન કરવા કવચિદ્જ કોઇ મંત્રી અથવા સત્તાધીશ ભાગ્યવાન થાય અને આવા ભાગ્યશાળી મહાન પુરૂષોમાં વડોદરાના દિવાન સાહેબ રોમેશચદ્રદત્ત એક અગત્યનું સ્થાન ધરાવે છે. તેમનું જીવન ચરિત્ર એક સદ્ભાગ્યની અને વિજયની અનુપમ માળાથી ગુથાએલું છે. તેઓએ નાની વયમાં સીવીલ સરવીસની માનવંત પરિક્ષા પહેલા બંગાળી તરીકે પસાર કરી સરકારી નોકરીમાં મોટે ઓધે દાખલ થઇ, છેવટે પોતાની કાર્ય કુશળતા અને પ્રમાણિકતાના વિશિષ્ટ સદગુણોના પ્રભાવે અન્ય હીંદીને કદી નહી મળેલું એવું કમીશનરનું માનનીય પદ મેળવ્યું હતું.

તેઓ નામદારની વડોદરા રાજ્યની કાર્ય કીર્તિ પણ એકંદરે ઠીક હતી તેમાં કાંઇ શક નથી. તેઓએ સને ૧૯૦૪ થી ૧૯૦૭ સુધીના ત્રણ વરસના અમાત્યપદથી પ્રજાની અને રાજયની જે ખાસ સેવા બજાવી છે તે કોઈથી પણ ભુલાય તેવી નથી. વડોદરાની પ્રજાને સુધરેલાં રાજય બંધારણ પ્રમાણે રાજય કારભારમાં ભાગ આપવાની શ્રીમંત મહારાજાની ઉત્કૃષ્ટ ઇચ્છાનુસાર તેઓ નામદારે હીંદના પ્રાચીન આર્ય તત્વને અનુસરતું પંચાયત ધોરણ અને ધારાસભાની યોજના કરી પ્રજાને જે હકો આપેલા છે તેથી તેઓ નામદારને ભવિષ્યમાં તેનું સારૂં પરિણામ આવેથી પ્રજાના બનાવનાર તરીકે ઓળખી લેવામાં આવશે એમાં લેશ માત્ર અતિશયોક્તિ નથી. તુરતમાં તેઓ નામદારે દિવાનપદ ઉપરથી રાજયના હુન્નર ઉદ્યોગની આબાદી માટે જકાતની માફી કરાવી તે પણ પ્રજા હિતેચ્છુ તરીકેની તેમની કીર્તીમાં વિશેષ ઉમેરો કરે છે. આવા પરમ દેશભકત, મહાન સરસ્વતીના ઉપાસક, બુધ્ધિવાન, કાર્યદક્ષ અને રાજનીતિજ્ઞ રાજર્ષિ રોમેશચદ્રના સ્વર્ગવાસ થવાથી આખા દેશની પ્રજાને અને ખાસ કરીને ગાયકવાડી પ્રજા કે જેને હજુ તેઓ નામદાર પ્રત્યે ઘણી ઘણી આશાઓ હતી તેને મહાન ખોટ પડી છે અને તેથી આપણા પ્રજાજનોમાં તેમજ આખા દેશમાં સર્વત્ર એક સરખો અફસોસ ફેલાઇ રહ્યો છે! તેઓ નામદારના કુટુંબ પ્રત્યે અમો પ્રજા તરફથી દીલસોજી પ્રદર્શિત કરીએ છીએ. અને ગત મહાત્મા પુરૂષના સ્મરણીય અને વંદનીય નામ માટે છેવટની એટલીજ ઇચ્છા દર્શાવીએ છીએ કે તેના આત્માને પ્રભુ પરમ શાંતી આપો અને હવે એક પછી એક આવા હીંદી નર રત્નોની આપણા દેશને પડતી ખોટ, બીજા યુવાન હીંદીઓને ઇશ્વરી આશીરવાદથી નવું લોહી, અલૌકિક તેજ અને વિરલ સ્વદેશપ્રેમ બક્ષી પુરો!!

જન્મ અને બાલ્યાવસ્થા.

તેઓ નામદારનો જન્મ તા૦ ૧૩ અગસ્ટ સને ૧૮૪૮ કલકત્તામાં બંગાળાના એક ખાનદાન કુળમાં થયો હતો. તેમના પિતા બાબુ ઈશાનચંદ્રદત્ત બં

ગાળાના ડેપ્યુટી કલેકટરનો (તે વેળા ગણાતો) મા-ભવંત દરજ્જો ભોગવતા હતા કે જે જગા તે વેળા પહેલીજ વાર દેશીઓ માટે લોર્ડ વિલીયમ બેંટીકે ખુલ્લી કરી હતી. તેમના પિતાના દાદા બાબુ નીલમણીચંદ્ર ૧૮ મા સૈકાની આખરમાં ઘણા નામાંકિત પુરૂષ થઈ ગયા હતા. તેમના કાકા બાબુ રાસમય દત્ત પણ સંસ્કૃત કોલેજના પહેલવહેલા દેશી પ્રીન્સીપાલ નીમાયા હતા. આવા શ્રીમંત, સુશિક્ષિત ને આબરૂદાર કુટુંબમાં તેઓ જન્મ પામ્યા હતા; પણ દસ વરસની બાળવયમાંજ તેમના પિતા તથા માતા બંને સ્વર્ગવાસ થવાથી તેઓ પોતાના કાકાની દેખરેખ અને સંભાળ નીચે ઉછર્યા હતા. અંગ્રેજી નિશાળમાં અભ્યાસ કરી ૧૬ વરસની વયે યુનિવરસીટીની પ્રવેશક (Matriculation) પરિક્ષામાં ઘણે ઉંચે નંબરે પસાર થઇ આગળ ઉંચા અભ્યાસ માટે કોલેજમાં દાખલ થયા હતા. પરંતુ એફ. ઇ. એ. (પ્રીવીયસ) ની પરિક્ષા સને ૧૮૬૬માં પસાર કર્યા પછી ગ્રેજ્યુએટ થવાનો વિચાર માંડી વાળી તેઓએ કોલેજ છોડી. જો કે પછી તેઓ ગ્રેજ્યુએટ તો થયાજ નહીં, પણ તેમના નસીબે જુદોજ રસ્તો લીધો.

છાનામાના વિલાયત ગયેલા ત્રણ બંગાળી યુવાન નર રત્નો.

કોલેજ છોડવાનો તેમનો આશય અભ્યાસ છોડવા માટે ન હતો. સીવીલ સરવીસની માનનીય પણ વિકટ પરિક્ષામાં પસાર થવાના શુભ ઇરાદાથી તા. ૩ માર્ચ ૧૮૬૮ ને દિવસે ત્રણ બંગાળી યુવાનો ઇંગ્લાંડ જવા તૈયાર થયા પરંતુ તે સમયનો પ્રજામત પરદેશ ગમનની સખત વિરૂદ્ધ તથા જ્ઞાતિ બંધનનો ભારે ત્રાસ હોવાથી તે ત્રણમાંના બે તે ના. દત્ત સાહેબ અને તેમના બાળમિત્ર હાલના વડોદરાના ન્યાયમંત્રી બાબુ બીહારીલાલ ગુપ્તા પોતાના ઘરમાંથી રાતે છાનામાના વિલાયત જવા સ્ટીમરમાં જઇ સંતાઇ ગયા હતા. અને ત્રીજા યુવાન તે હાલના લોકમાન્ય શ્રી બાબુ સુરેંદ્રનાથ બેનરજી પોતાના કુટુંબીઓની રજા લઇ તેમની સાથે વિલાયત ગયા હતા.

સીવીલીયન થયા.

ઇંગ્લાંડમાં સીવીલ સરવીસ માટેની પ્રવેશક પરિક્ષાનાં ત્રણસો ઉમેદવારોમાં ના. દત્ત ત્રીજે નંબરે આવ્યાં હતા, અને તે પ્રમાણે આ પહેલી બંગાળી તરૂણ વિદ્યાર્થિઓની ત્રિપુટીએ અંગ્રેજ પરિક્ષકો અને શીક્ષકોનું ધ્યાન ખેંચ્યું હતું.

પોતાના અભ્યાસમાંથી વખત બચાવી તેઓ મી૦ ગ્લાડસ્ટન અને મી૦ ડીસરાયલીનાં ભાષણો વારંવાર સાંભળવા જતા હતા, જેની અસર તેમના જીવન ઉપર સચોટ અંકિત થવા પામી હતી. તે ઉપરાંત જોહુન સ્ટુઅર્ટ મીલ્સ અને ચાર્લસ ડીકન્સ જેવા વિદ્વાનો સાથે સહવાસમાં આવવાનો લાભ લીધો હતો. અને ૧૮૭૧ માં તેઓએ આઇ. સી. એસ. (સીવીલીયન) ની માનવંતી પરિક્ષા પસાર કરી સ્વદેશ તરફ પાછા પધાર્યા હતા.

ત્રણે મિત્રો ગોળીથી બચ્યા.

પોતાની મુસાફરી દરમ્યાન ફ્રાંસમાં તે વખતે કોમ્યુનીસ્ટ લોકોનો ભય પ્રચલિત હોવાથી આ હિંદી ત્રિપુટીને ત્યાંની પોલીસે શક ઉપરથી પકડી કેદ કરી હતી અને બ્રિટિશ હિંદી રઇયત તરીકે જો ફ્રેંચ અમલદારને તેઓ સંતોષ ન આપી શકયા હોત તો તેજ વખતે કોમ્યુનીસ્ટો વેષધારી જાસુસો સમજી તે ત્રણે તરૂણ હિંદીઓને ગોળી વડે જાન ખોવાનો વખત નજીક હતો! પણ હિંદને સારે નસીબે આ ત્રિપુટીનો જીવ બચ્યો અને સ્વદેશમાં આવી દેશની સેવામાં તન મન અર્પણ કરી અમર નામના મેળવી.

સરકારી નોકરી અને અભ્યુદય.

હીંદી સનદી નોકરીની પરિક્ષા પસાર કરી હિંદમાં આવતાં ના. દત્ત સાહેબે સને ૧૮૭૧ થી ૧૮૮૨ સુધી ૧૧ વરસ તેઓએ જુદા જુદા ખાતામાં સરકારી નોકરી કરી અનુભવ મેળવ્યો હતો. ૧૮૭૪ માં તેઓએ ઘણીજ સંતોષકારક રીતે કામ કરવાથી સને ૧૮૭૬ માં શાહબાઝપુરના દ્વિપ ઉપર જે રેલ-

ની ભયંકર આફતથી પાયમાલી અને અવ્યવસ્થા થઇ હતી, તે દુર કરવા અને ત્યાંની સ્થિતિ સુધારવા ના. સરકારે તેમની નીમણુક કરી હતી. અથાગ શ્રમ અને અપુર્વ ચાલાકીથી આ બેટની સુવ્યવસ્થા અને આબાદી કરવા તેઓ શક્તિવાન થયા હતા અને તે ઉપરથી તેમની અસાધારણ બુદ્ધિ અને શક્તિની કદર કરી ના. સરકારે ૧૮૮૩ માં બેરીસાલના ડીસ્ટ્રીક્ટ મેજીસ્ટ્રેટની જગાઓ માટે ગોરા અમલદારોનીજ લાયકી ગણવામાં આવતી હતી, અને તે માન આપણાં દેશીઓમાં પહેલું ના૦ દત્ત સાહેબને આપી સરકારે દેશીઓની લાયકાત સ્વીકારી; તે વખતે આ વિજયી અને આગળ વધતા જતા હીંદી યુવાન (ના૦ દત્ત) માટે ખરેખરી કસોટીનો સમય હતો. દેશમાં ગોરા કાળા વચ્ચેની ભિન્નતાનો સવાલ સર્વત્ર ચર્ચાતો હતો. ઇલબર્ટ બીલનું તોફાન અને તે ઉપર ગરમ ચર્ચા ચાલી રહી હતી. અને આ ચર્ચામાં અને ધમાલમાં પણ તેઓએ એટલી શાન્તી અને નિપુણતાથી ભાગ લીધો હતો કે પ્રજા પક્ષનો મજબુત બચાવ કરવા છતાં સરકારને પણ દેશહિતનો સુમાર્ગ બતાવી સહાય કરી હતી તેઓ જોખમદાર દરજ્જો મેળવનાર પહેલા હિંદી હતા અને તેમની ફતેહ ઉપર હીંદીઓના લાભનું પરિણામ હતું. તેઓ આ કસોટીમાં ગોરા અમલદારો કરતાં ચઢીયાતા નીકળ્યા અને સને ૧૮૮૫ માં જ્યારે તેઓ વિશ્રાંતિ અર્થે ફરલો રજા ઉપર ગયા તે વખતે ના૦ સરકારના તે વખતના વાર્ષિક રીપોર્ટમાં તેઓ માટે ઘણા ઉચ્ચ શબ્દોમાં સ્તુતિ કરવામાં આવી હતી.

ફરલો રજામાં સાહિત્ય સેવા.

સને ૧૮૮૫ થી ૮૭ સુધી બે વરસ માટે વિશ્રાંતિ લેવા માટે તેઓએ ફરલો રજા લેઇ, તે વખત પોતાની પ્રવૃત્તિ બીજી દિશાઓમાં પ્રેરી હતી. પહેલાં સખત સરકારી નોકરી કરવા છતાં પણ સને ૧૮૭૪ થી ૮૦ સુધીમાં ચાર ઐતિહાસીક નવલ કથાઓ બંગાળી ભાષામાં રચી સ્વમાતૃભાષાની સેવા કરી હતી, પરંતુ અમલદારી કામના બોજાથી થોડા વખત માટે મુક્ત થઇ બધો વખત તેમણે હવે સરસ્વતિની ઉપાસનામાં ગાળવા નિશ્ચય કરીનેજ આ ફરલો લીધી હતી તે વખતમાં " Lake of the palms " વગેરે નોવેલો લખ્યાં અને ભાવિક શાસ્ત્રીઓને પુરાણી વિદ્વાનો વિરૂધ્ધ છતાં રુગવેદનું અંગ્રેજી ભાષાંતર કરી સર્વ પ્રજા માટે આર્ય ધર્મક્ષેત્ર ખુલ્લું મુક્યું.

ખેતાબ અને નોકરીની કદર.

સને ૧૮૮૬ માં યુરોપની મુસાફરી પોતાના કુંટુંબ સાથે કરી, સને ૧૮૮૭ માં પાછા નોકરી ઉપર જોડાયા હતા. પ્રથમ પબના અને પછી તુરત માઇમનસીંગમાં તેમની બદલી થઇ. આ વખતે તેમણે અથાગશ્રમ લઇ " Civilization in Ancient India " નામનો ઐતિહાસીક ગ્રંથ ત્રણ વિભાગમાં પ્રસિધ્ધ કર્યો. સને ૧૮૯૦ માં બર્દ્વાનના કલેક્ટર અને ત્યાંના સગીર રાજાની દેખરેખ રાખનાર તરીકે ના. સરકારે તેમની ખાસ નિમણુંક કરી હતી અને જાહેર પ્રજાની સેવાની કદરમાં ના૦ સરકારે સી. આઇ. ઇ. નો માનવંત ખીતાબ આપ્યો હતો. બાદ તેઓ નામદાર ફરીને પ્રવાસ અર્થે કાશ્મીર, હરદ્વાર વગેરે થઇ ઇંગ્લાંડની સફરે ગયા હતા; જ્યાંથી સને ૧૮૯૩ માં પાછા ફરી " બંગાળ સાહિત્ય પરિષદ " ની સ્થાપના કરી માતૃભાષાની કાયમની સેવા બજાવી હતી.

કમીશનરનો દરજ્જો.

ડીસ્ટ્રીક્ટ મેજીસ્ટ્રેટ અને કલેક્ટરના જોખમદાર દરજ્જાઓમાંથી ના. સરકારને સંતોષ આપવાથી ના. દત્ત સાહેબે હીંદીઓની ગમે તેવા મોટા જોખમના દરજ્જા માટે લાયકાતની ખાત્રી આપી હતી. સને ૧૮૯૪ માં બરદ્વાન ડીસ્ટ્રીક્ટના કમીશનરની માન ભરેલી જગા ના દત્ત સાહેબ મેળવવા શક્તિમાન થયા હતા. આ જગા માટે એક સીનીયર અગ્રેજ અમલદારનો હક ડુબાવી તેના કરતાં અધિક લાયકાત ધરાવનાર ના૦ દત્ત સાહેબને પહેલા હીંદી કમી·

શનર તરીકેનું અસાધારણ માન આપ્યું હતું. આ વખતે બંગાળાની ધારાસભાના સભાસદ તરીકે તેમને પસંદ કરવામાં આવ્યા, પરંતુ થોડા સમય પછી તેમની બદલી ઓરીસાના કમીશનર તરીકે થતાં ધારાસભામાંથી તેમણે રાજીનામું આપ્યું.

રીટાયર અને પ્રજા સેવા.

સને ૧૮૯૭ માં રાજ્ય સેવામાં ૨૬ વર્ષ જેટલી લાંબી મુદત સુધી માનપ્રદ કાર્ય બજાવી, પ્રજા સેવામાં કાળ નિર્ગમન કરવાના ઉચ્ચાભિલાષથી તેઓ નામદાર પોતેજ વાનપ્રસ્થ થયા હતા.

આ વખતે મુદત પુરે પુરી થયા પહેલાં નાની વયે વાનપ્રસ્થ થવા માટે પ્રજામત અનેક તર્ક વિતર્કો કરતો હતો, પરંતુ વાનપ્રસ્થ થવામાં તેમણે અપુર્વ પ્રજા સેવા કરી પોતાનો ઉદ્દેશ ફલીભૂત કરી સમગ્ર હીંદી પ્રજાનો આશિર્વાદ લીધો છે. એ વાનપ્રસ્થકાળ ઇંગ્લાંડની ભૂમિમાં નિર્ગમન કરવા સાત વર્ષ સુધી તેઓએ ઇંગ્લાંડમાં નિવાસ રાખ્યો હતો. જે દરમ્યાન ઇંગ્લાંડમાં હીંદી પાર્ટીના આગેવાનો અને હીંદના હિત માટે લડત ચલાવનારા ના. દાદાભાઇ નવરોજજી તથા મી. ડબલ્યુ સી. બોનરજીની સાથે રહી તનમનથી મદદ કરી હતી. સને ૧૮૯૯ માં લકનો ખાતે

હીંદી કોંગ્રેસના પ્રમુખ

તરીકે તેમને બોલાવી પ્રજાએ તેમની સેવાની કદર કરી હતી.

લોર્ડ કર્ઝન સામે ટીકા બાણ.

બાદ હીંદની મ્હેસુલી પદ્ધતિ સંબંધી લોર્ડ કર્ઝન સાથે રૂબરૂ ચર્ચા કરવા છતાં તેનું કાંઇ પરિણામ નહીં આવવાથી Open Letters to Lord Curzon "લોર્ડ કર્ઝનને ખુલ્લા પત્રો" લખી પ્રજા તરફથી સખત લડત ચલાવી હતી. પુન: ઇંગ્લાંડ ખાતે જઇ હીંદી પ્રધાનને મ્હેસુલમાં સુધારા કરવા સંબંધી સુચનાઓ રૂપ અરજ કરેલી હતી. આ વખતે તેઓ તરફથી "Economic History of British India" નામનું પુસ્તક બહાર પાડવામાં આવ્યું કે જે પુસ્તકની દસ હજાર કોપીઓ તુરતજ ખપી ગઇ હતી.

વડોદરા સાથે પહેલો સંબંધ.

આ વખતે સને ૧૯૦૪ માં વડોદરાના મહારાજા સાહેબે ના. દત્ત સાહેબના બોહોળા જ્ઞાન, અનુભવ અને અપુર્વ શક્તિનો પોતાની પ્રજાને લાભ આપવા વડોદરા રાજ્યમાં મહત્વની જોખમદાર જગો આપી "અમાત્ય" નો દરજ્જો આપ્યો. આ ત્રણ વર્ષના ટુંકા અરસામાં તેઓ વડોદરા રાજ્યની પ્રજા માટે શ્રીમંતને અનેક સુધારા સુચવવા તથા કરાવવામાં સમર્થ થયા. તેમણે ગાંયકવાડી પ્રજાની ઉન્નતિ કરવા ગરીબ ખેડુતોને ભારણથી મુક્ત કરી પ્રજાના ગરીબ વર્ગની સ્થિતિ સુધારવા તે વેળા જે અનેક સુધારાઓ કર્યા હતા. તેમાં (૧) ખેડુતો ઉપરની રૂા. ૩૦ લાખની ચઢેલી મ્હેસુલ માફ કરી; (૨) પરચુરણ નાના ધંધાદારીઓ ઉપર લેવાતા કરો કાઢી નાંખ્યા; (૩) શ્રીમંતો ઉપર પ્રમાણમાં બોજો નાંખવા આયપત વેરો દાખલ કર્યો અને રૂ. ૧૫૦ થી શરૂ કરી ધીમે ધીમે રૂ. ૭૫૦ સુધીની આવકને કર લેવા પાત્ર ઠરાવી; (૪) વેપાર ઉદ્યોગની ખીલવણી માટે રાજ્ય તરફથી હરીફાઇ બંધ કરી રાજ્યની કોટન મીલ જાહેર વેચી નાંખી. (૫) જકાત ઓછી કરી અને તેની પદ્ધતિ તથા ઉઘરાતમાં સુધારા કર્યા; (૬) ન્યાય ખાતાથી કારોબારી ઓદ્ધાઓ જુદા પાડયા (૭) અને સ્થાનિક સ્વરાજ્યનો હક પ્રજાને આપી, પંચાયતો વગેરેનાં ધોરણ બાંધ્યા (૮) તથા છેવટે શ્રી. મહારાજા સાહેબની ખાસ ઇચ્છાનુસાર મુફત અને ફરજીયાત કેળવણી અમલમાં મુકવા ઘટીત યોજના અને વ્યવસ્થા કરી.

સત્તાની વહેંચણીનાં કમીશનમાં.

આ પ્રમાણે રાજ્યમાં સુધરેલી શાસન પદ્ધતિ અનુસાર અનેક સુધારાઓ દાખલ કરી તેઓ નામદાર સને ૧૯૦૯ માં સરકાર તરફથી નીમાયેલા સત્તાની વહેંચણીની તપાસ માટેના કમીશનમાં મેંબર

તરીકે નીમાવાથી વડોદરેથી રાજા અને પ્રજા ઉભ-યનું માન મેળવી ઈંગ્લંડ પધાર્યા હતા. કમીશનનું કાર્ય સમાપ્ત કરી

વડોદરાના દિવાન તરીકે

સને ૧૯૦૯ ના માર્ચમાં તેઓ વિલાયતથી આ દેશમાં આવતાં મહારાજા સાહેબના આમંત્રણથી વડોદરાના દીવાનનું માનપ્રદ સ્વીકાર્યું. લગભગ છ માસ સુધી તે સ્થળે કામ કર્યા બાદ વડોદરાની અને હીંદની પ્રજાના કમભાગ્યે તેઓ નામદારના આયુષ્ય-નો અણધાર્યો અંત આવ્યો છે. આ છ માસના અમલમાં જો કે તેઓ નામદારને બહુ મોટા સુધારા કરવા તક મળેલી નથી, તોપણ હાલની કેળવણી પદ્ધતિની ખામી બતાવવા અને નવીન સુચના કરવા માટે તથા રાજ્યમાં સત્તાની વહેંચણી યથાર્થ રીતે કરી સુધારા કરવામાં સતાવાર રીતે બે કમીશનો તેઓ નામદારે નીમેલાં હતાં, જેનું પરિણામ આવવા પહેલાં તેઓ નામદાર ગત થયા તે ખેદની વાત છે. આ ઉપરાંત હાલમાં વડોદરા રાજ્યના વેપાર હુન્નર-ની ખીલવણી માટે જકાતની માફીનું જાહેર નામું, જો તે બાબત પ્રજાના હવે પછીના વાંધા પ્રમાણે ફેરફાર થાત તો તેઓની કાર્યકીર્તિનાં છેલ્લા સ્મરણ તરીકે પ્રજાના હૃદયમાં તાજું રહેત, પણ અફસોસ ! ક્રૂર કાળને દયા કે દિલસોજી છેજ નહીં !

સાહિત્યની છેલ્લી સેવા.

રાજકિય તથા સાહિત્ય સેવા માટે તેઓ નામ-દારના હૃદયમાં કેવું પ્રશંસાપાત્ર સ્વદેશાભિમાન હ-તું તે ગયાજ માસમાં વડોદરામાં ભરાયેલી મરાઠી સાહિત્ય પરિષદ વેળાના તેમના અલૌકીક પ્રેમ અને ઉત્સાહથી આપણે પ્રત્યક્ષ જોયું છે. તે નામદારનું તે ભાષણ પ્રજાને સહુથી છેલો અને વાણીનો વારસો હતો. ગુજરાતમાં કે મહારાષ્ટ્રમાં હવે પછી જે કાંઇ સાહિત્ય ઉત્સાહ વધશે, તેમાં તે ભાષણ મુખ્ય પ્રેરક ગણાશે.

તેમના લખેલા ગ્રંથો.

રામાયણ તથા મહાભારતનું અંગ્રેજી પદ્યાત્મક ભાષાંતર, પ્રાચીન હીંદનાં ગીતો, પ્રાચીન હીંદુ સુધા-રો, બુદ્ધનો સુધારા કાળ, મધ્યમ કાળનો હીંદુ સુધા-રો, હીંદનો વેપાર હુન્નર અને મહેસુલ, એ સર્વ પુસ્તકો અંગ્રેજીમાં લખેલાં છે તે ઉપરાંત શ્રી વીક-ટોરીયા મહારાણીના સમયનું હિંદુસ્થાન, શરૂઆતના બ્રીટીશ રાજ્ય નીચેનું હિંદ, પ્રાચીન અને આર્વાચીન હીંદનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ, હીંદી આર્થિક સ્થિતિનો હેવાલ, લોર્ડ કર્ઝન ઉપર ખુલ્લા પત્રો, તથા રાજદ્વારી વિષયો ઉપર ભાષણો અને નિબંધો. સર્વ પુસ્તકો અંગ્રેજીમાં લખેલાં છે. તથા 'લેક ઓફ ધી પામ્સ' 'આગ્રાની ગુલામ કન્યા' વગેરે ચાર નવલ કથાઓ બંગાળીમાં લખેલી છે જેનાં ભાષાંતર, રૂગવેદનું અં-ગરેજીમાં ભાષાંતર પ્રસિધ્ધ કર્યું છે.

યશસ્વી જીવનનો અંત.

ટુંકામાં આ પ્રમાણે તેઓ નામદારે ૬૨ વર્ષ-નું યશસ્વી, સુખી અને વિજયવંત જીવન ગાળી વ-ડોદરા જેવા પ્રથમ દરજાના અને સુધરેલા રાજ્ય-ના મુખ્ય મંત્રી પદ ઉપરથીજ તેમણે સ્વર્ગવાસ કર્યો છે.

તેઓ નામદાર પોતાના અંતમાં-સર્વ-કુટુંબીઓ માં બોલી ચાલી શકે તથા શુધ્ધીમાં હોય એવી સ્થિ-તિમાં સીક રહી સ્વર્ગવાસી થયા હોત તો તે કુદરત-ની ઇચ્છા ગણાત, પણ લગભગ અચાનક અને અ-વાચક સ્વર્ગવાસ તેમના કુટુંબીઓ, રાજકુટુંબ અને પ્રજા જનો સર્વને વધુ દુખરૂપ અને દિલસોજી ખેંચનારો થયો છે.

આપણી અંતીમ પ્રાર્થના.

આત્મહિત, રાજ્યહિત અને પ્રજાહિત એ જી-વનનાં ત્રણે કર્તવ્યને યથાર્થ રીતે સાધી જીવન મુકત થનાર મહાન દેશભકત અને સાક્ષર રત્ન, રોમેશ-ચંદ્રદતના ગતાત્માનું અખંડ કલ્યાણ અને શાંતિ હોજો ! અસ્તુ.

सोमनाथ अने महमूद.

ગુજરાતની પશ્ચિમે કાઠીયાવાડ નામનો દ્વિપકલ્પ છે જેનું સંસ્કૃત નામ સૌરાષ્ટ્ર હતું અને હાલમાં સોરઠના નામથી ઓળખાય છે. તેની દક્ષિણ કિનારે સોમનાથ મહાદેવનું મ્હોટું પવિત્ર મંદિર આવેલું છે. પ્રાચીન સમયમાં સોમનાથનું મ્હોટું માહાત્મ્ય હતું. શિવરાત્રી, ગ્રહણ આદિ પર્વોને દિવસે બે ચાર લાખ માણસો ભેગાં થતાં હતાં. એ મંદિરનું ખર્ચ ચલાવાને માટે રાજા મહારાજાઓએ ઘણાં ગામ બક્ષીસ આપેલાં છે. સોમનાથના મંદિરમાં બે હજાર પૂજારીઓ, પાંચસો નૃત્યાંગનાઓ અને ઘણા નોકરો હતા. મંદિરનો મ્હોટો ઘંટ બસો મણ સોનાની સાંકળથી લટકાવામાં આવ્યો હતો. મહાદેવને સ્નાન કરાવવાને માટે હમેશાં ત્રણસો ગાઉથી ગંગા જળ લાવવામાં આવતું હતું. આખા ભારત વર્ષમાં સોમનાથનું મંદિર વખણાતું હતું.

અફગાનિસ્તાનમાં ગજની નામનું એક પ્રસિદ્ધ શહેર છે. એ શહેરમાં એક મ્હોટો કિલ્લો છે. સને ૯૯૭ માં ત્યાંનો બાદશાહ સબકતગીન મરણ પામ્યો તે વખતે તેના ઔરસ પુત્ર શાહજાદા ઇસ્માઇલને કેદ કરીને મહમૂદ ગાદી ઉપર બેઠો, એ સબકતગીનની રાખેલી વેશ્યાનો પુત્ર હતો.

મહમૂદ મહમ્મદી ધર્મનો ઘણો અભિમાની હતો. એ હમેશાં પોતાના ધર્મનો પ્રચાર કરવાની શોધ ખોળ કરતો હતો. મહમૂદ ઘણોજ લોભી હતો, એણે બે કારણોને તાબે થઇને હિન્દના ઉપર ઘણી ચડાઇઓ કરી છે. તેમાં એણે છેલ્લી ચડાઇ સોમનાથના દેવળ પર કરી એનો ચિતાર આજ હમે ભારત જીવનના વાંચકો સન્મુખ રજુ કરીએ છીએ.

સને ૧૦૨૪ નાં સપટેમ્બર મહીનામાં મહમૂદે ગજનીમાંથી પ્રયાણ કર્યું. પોતાની સાથે ત્રીસ ચાળીસ હજારથી પણ વધારે લશ્કર લઇને આક્ટોમ્બર મહિનામાં એ મુલતાન પહોંચ્યો. ત્યાંથી અજમેર આવ્યો. મહમૂદ અજમેર આવે છે એવા સમાચાર સાંભળીને ત્યાંનો રાજા ન્હાસી ગયો પછી શું જોઇયે છીએ. મહમૂદે અજમેરને ખૂબ લુંટી લીધું અને રાજ્યને પાયમાલ કર્યું. ત્યાંથી આગળ ચાલતાં ગુજરાત પ્રાંતમાં આવેલી અનહીલવાડ રાજ્યધાનીમાં ગયો; ત્યાંનો રાજા પણ ન્હાસી ગયો. એ ઇલાકાને લુંટયો અને આખરે મહમૂદ સોમનાથ સૂધી જઇ પહોંચ્યો.

મહમૂદ સોમનાથને લુંટવા આવે છે એ સમાચાર આખા ગામમાં ફરી વળ્યા. એક બહાદુર પુરૂષે મહમૂદને કહ્યું કે ખુદા કે લીયે યહાંસે ચલાના નહિ તો હમારા પરમાત્મા તેરા સત્યાનાશ કર લેગા, બ્રાહ્મણ ભાઇના તિરસ્કાર રૂપી શબ્દોથી મહમૂદ ગભરાયો નહિં.

તરતજ પોતાની સાથેના લશ્કરને મંદિરપર હલ્લો કરવાનો હુકમ આપ્યો. મંદિરને ઘેરીને ઉભેલા ધર્મચુસ્ત લોકો મુસલમાનોના અત્યાચારથી જરા વારમાં ન્હાસી ગયા. હવે મંદિરની અંદર ઘણાં માણસો હતા. તે લોકોએ મહાદેવની પ્રાર્થના કરવા માંડી. હે પ્રભુ, હવે હમારૂં રક્ષણ કરો. મુસલમાનો તમને ભ્રષ્ટ કરવા આવ્યા છે. સહાય થાવ ભોળાશંભુ કૃપા કરો, હમારી અરજી નહિ સાંભળો તો જરાવારમાં તમારો નાશ થશે. મંદિરના પથ્થરોની મસીદ બનશે. એટલામાંજ અલ્લાહો અકબરનો જય ઘોષ કરી મુસલમાનો મંદિરમાં દાખલ થયા. અંદર ઉભેલા રજપુતો આ શબ્દો સાંભળી તરતજ મુસલમાનો ઉપર એક તીડના ટોળાની માફક તુટી પડયા. પહેલાજ હલ્લામાં ઘણા મુસલમાનો હિન્દુઓથી માર ખાઇ ગયા. આ ભયાનક યુદ્ધ ત્રણ દીવસ સુધી ચાલ્યું. અનહીલવાડનો રાજા પણ પાછળથી ઘણું લશ્કર લઇને હિન્દુઓની મદદે આવ્યો. શૂરા રજપુતોનું પરાક્રમ અને હલ્લા જોઇ મુસલમાનોનું બળ ઓછું થઇ ગયું, મહમૂદને ખાત્રી થઇ કે હવે મ્હારો નાશ થશે. હું સોમનાથની મૂર્તિ નહિ જીતું શું રજપુતો બહાદુર છે, થોડીવાર

વિચાર કરીને મહમૂદે પોતાનાં લશ્કરને તૈયાર કરવા માંડ્યું. શુરવીરના શબ્દો પોકારવા લાગ્યા. આથી મુસલમાનોમાં જાગ્રતિ થઇ અને ફરી યુદ્ધ કરવા તૈયાર થયા. મહમુદ ઘોડા ઉપર સ્વાર થયો. આખું મુસલમાની લશ્કર અલ્લાહો અકબરનો પોકાર કરી હિન્દુઓના ઉપર તુટી પડયું. હવે હિન્દુઓનું બળ ઓછું થયું. આ હલ્લાથી હિંદુઓ કંટાળ્યા.

અત્યારે મુસલમાન સેનાની સ્હામું લડવાને પાંચ હજાર હિન્દુઓ તૈયાર છે. બાકીના જળ માર્ગે પોતાનો પ્રાણ બચાવવા પ્રયાણ કરી ગયા હતા.

હવે મહમૂદ મંદિરમાં દાખલ થયો, ત્યાંનો દેખાવ જોઇને આભોજ બની ગયો. મંદીર ઘણુંજ ઉંચુ હતું, એની અંદર રત્ન જડીત છપ્પન થાંભલાઓ હતા, મંદિરની મધ્યસ્થળમાં સોનાની સાંકળથી બાંધેલો દીવો લટકતો હતો. એના પ્રકાશથીજ મંદિરનું કામ ચાલતું હતું. દરવાજાની સ્હામું સોમનાથ મહાદેવની વિશાળ મૂર્તિ નજરે પડતી હતી. એ મુર્તિ પોણા નવ હાથ ઉંચી હતી. એમાં સાડા ત્રણ હાથ પૃથ્વિમાં દટાયલી હતી, મૂર્તિ જોઇનેજ મહમૂદે તોડવાનો હુકમ કર્યો હુકમ થતાંજ અંદરનો પૂજારી મહમૂદને પગે પડયો વિનંતિ કરવા લાગ્યો. હે મુસલમાન બાદશાહ, હમારા દેવતાની મૂર્તિને ન તોડો. હમે તમારો બહુજ ઉપકાર માનીશું. તમને ઘણુંજ દ્રવ્ય આપીશું, આ વાત સાંભળીને લોભી મહમુદ સ્તબ્ધ થઇ ગયો. એની સાથેના સરદારોએ કહ્યું; મહારાજ, આ બ્રાહ્મણનું કહ્યું માની જાવ. થોડીવારે વિચાર કરીને મુહમદે પૂજારીને જવાબ આપ્યો કે મુર્તિરક્ષક બનવા કરતાં મુર્તિભંજક બનવું એમાંજ હું વધારે કીર્તિ સમજું છું. આટલું બોલી તરતજ પોતાના હાથમાંની તલવારે મુર્તિ ઉપર મારી આ જોઇને બીજા મુસમલાનોએ મુર્તિ તોડવાનો આરંભ કર્યો. સોમનાથની મૂર્તિ તુટી ગઇ. અંદરથી સોનો અને જવેરાત કાહાડી લીધું.

મહાદેવની મૂર્તિના ચાર કટકા કર્યાં. મહમુદે એક ટુકડો મક્કામાં મોકલ્યો. બીજો મદીનામાં મોકલ્યો અને બાકીના બે કટકા ગીજનીમાં મોકલ્યા. એમાંથી એક ટુકડો શાહી મહેલમાં રાખ્યો. અને ચોથા ટુકડાને મસીદમાં મોકલાવ્યો. એ મસીદ બહુજ જોવા જેવી હતી. એના ઉપરનું નકશી કામ ઘણું અજાયબ ઉપજાવે એવું હતું. એ મસીદ આગળ એક દરવાજો ઉભો કરવામાં આવ્યો હતો. લોકો કહે છે કે એ દરવાજો સુખડનો બનાવેલ છે. જે વખતે મહમુદે સોમનાથને જીત્યું ત્યારે એ દરવાજો પણ ગજનીના તાબામાં આવ્યો હતો. એ દરવાજો આઠસો વરસ સુધી ગજનીમાં રહ્યો. ઇ. સ. ૧૮૪૨માં લોર્ડ એલીનબરાની આજ્ઞાથી જનરલ નૉટ ઘણા ઠાઠ માઠથી એ દરવાજાને હિન્દુસ્થાનમાં લાવ્યો: અને હાલ આગ્રાના કિલ્લામાં રાખ્યો છે. એક શિલ્પ વિદ્યા પ્રવિણ પુરૂષનો એવો મત છે કે એ દરવાજો ચંદનનો નથી પણ દેવદારના પાટીયાનો છે, એના ઉપર જે નકશી પાડેલી છે એ મુસલમાની ફેશનની છે તો એનાથી માલુમ પડે છે કે એ દરવાજો સોમનાથનો નથી! સોમનાથની ચડાઇમાં મહમૂદને ઘણો પૈસો મળ્યો એનો હિસાબ કરીએ તો હમારા વાંચકોને આશ્ચર્ય થશે. પણ એટલું તો ચોકસ છે કે મહમુદ ઘણું ધન લુંટી ગયો. મહમૂદ પોતાના દેશમાં પહોંચ્યો. હવે બીજો નવીન વિચાર કરવા લાગ્યો, કયાં જઇને કોને મારવા. શું સોમનાથ જેવાં બીજાં દેવળો હિન્દુઓના છે? હોય તો ચાલો જરૂર જઇને તેનો નાશ કરી મસીદો બંધાવીએ. મહમુદના આવા દુષ્ટ વિચારો સાંભળી સાથેના સરદારો ઘણા ગુસ્સે થતા હતા. પણ સતા આગળ શાણપણ શું ચાલે? મહમુદ ગજનીએ ઈ. સ. ૧૦૩૦ ના એપ્રીલ માસની મહમુદની ઉમ્મર ૫૦ વર્ષની હતી. એણે ૩૪ વર્ષ રાજ્ય કર્યું મરતી વખતે મહમુદે પોતાની પાસે જેટલી સંપતિ હતી તેટલી બધી પોતાની સ્હામે રાખી. અને ખુબ જોવા લાગ્યો. આ બધી સમ્પતી છોડીને જવું મહમૂદને ઠીક લાગ્યું નહિ પણ શું કરે? લાચાર! ખુદાને ત્યાંથી બોલાવવા આવેલા જાસુસને કોણ રોકી

શકે. બીજે દિવસે મહમુદે પોતાનું તમામ લશ્કર હાથી, ઘોડા, વિગેરે પોતાની સન્મુખ મંગાવ્યા. આટલું મ્હોટું લશ્કર છોડીને જવું એ વિચાર આવતાં મહમુદ ખુબ જોરથી રડવા લાગ્યો. હમારે એટલું તો કહેવુંજ પડશે કે મહમુદ ઘણો શુરો હતો. રાજ્ય લોભી હતો. પરાક્રમી હતો. ગુણી હતો. એને વિદ્યાનો ઘણો શોખ હતો. મહમુદે એક ફિરદોસી કવિને કવિતાનો ગ્રંથ લખવાને કહ્યું અને તેના બદલામાં હું તને મ્હોર આપીશ એવી પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી. કવિને ખાત્રી હતી કે મહમુદ જેવો બાદશાહ કોઈ વખત પણ ચાંદી આપશે નહિં એ તો જરૂર સોનાની મ્હોર આપશે પણ એ કલ્પના કવિની ખોટી પડી. તે કવિતાનું પુસ્તક પુરૂં કરી મહમુદની પાસે લઈ ગયો. બાદશાહે પુસ્તક જોઇને તરતજ ચાંદીની મ્હોરો આપવા માંડી આ જોઈને કવિને ઘણો ગુસ્સો આવ્યો. બને દરબારમાંથી ઉઠીને ચાલ્યો ગયો.

કવિનો ક્રોધ શાન્ત કરવોજ જોઇએ એવો બાદશાહને વિચાર થયો. કવિના ગયા પછી બીજી ઘણી ભેટો બાદશાહે મોકલી પણ એનો સતકાર થયો નહી. જે વખતે બાદશાહના દરબારીઓ ભેટ લઈને કવિને ઘેર ગયા, તો ખબર પડી કે કવિ તો સ્વર્ગવાસી થયા છે અને તેમના શબને શમશાન ભુમિમાં હમણાંજ લઇ ગયા! પરમાત્માની લીલા અપરમપાર છે. મહમુદ ગજનવી દેખાવમાં ઘણોજ કાળો હતો, એ પોતાનું મોઢું આરસામાં કદિ પણ જોતો નહી. એક વખતે ભુલથી મહમુદે પોતાનું મોઢું જોયું જેથી એને બહુજ ખરાબ લાગ્યું. તરતજ પોતાની પાસેના માણસોને કહેવા લાગ્યો, સરદારો! રાજાનું મુખારવિંદ એવું હોવું જોઇએ કે સામા જોનાર માણસો તરતજ મુગ્ધ થઈ જાય પણ શું કરૂં ! મ્હારા ઉપર ખુદાની મહેરબાની નથી, એણે મને એવો દેખાવડો બનાવ્યો છે કે જે કોઇ મ્હારા રહામું જુએ તેને ઉલટીજ (વામીટ) થાય!

મહમુદે ગજની શહેરને ખુબ સારી રીતે બનાવ્યું. પ્રજાના સુખને માટે એણે ધર્મશાળાઓ બંધાવી ગજનીમાં એક મોટી પાઠશાળા બનાવી. હજારો ગ્રંથોનો સંગ્રહ કર્યો. વિદ્વાનોને સહાય કરવાને એક લાખ રૂપિયા એણે જુદાજ રાખ્યા હતા, ૩૦ વર્ષમાં એણે પોતાનું રાજ્ય ઇરાનની ખાડીથી યુરલ સરોવર સુધી વધાર્યું અને કુર્દિસ્તાન પર્વતમાળાથી લઇને સતલજ નદિ સુધી વધાર્યું. એ આટલા મોટા રાજ્યનો માલીક હતો પણ એને મુર્તિભંજક કહે તોજ આનંદ એ માનતો હતો.

માતૃ સંતાન

દીનનાથ વ્યાસ.

जैन सिद्धान्तो स्विकारनार युरोपियन मी. हर्बट.

ભારતજીવન પ્રેસ-મુંબઇ.

પ્રેમને વદલે ફાંસી.

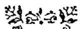
(નાની પ્રેમ કથા.)

પ્રકરણ ૧ લું.

ભ્રમથી ઘેરાએલો બીમાર.

મા બાપના પૈસાનું પાણી કરી, ડૉકટરની પરિક્ષામાં પાસ થઇ, મારા નામ પાછળ એલ, એમ એન્ડ - એસનું પૂંછડું લટકાવ્યું. અને એક દુકાન ભાડે રાખી પૂજડાં સાથે નામનું પાટીયું ચિતરાવી દવાખાનું કાઢયું. એક, બે, ત્રણ, ચાર, પાંચ વર્ષ થયાં કોઇ પણ બીમાર આવતાં બહુ જ ધ્યાન પૂર્વક તેની દવા કરતો; પણ નસીબ ચાર ડગલાં આગળનું આગળ, સુનેલું નસીબ જાગ્યું નહીં; કંઇ ઘરાકી પણ જામી નહીં તેમ કંઇ નામના પણ થઇ નહીં.

મ્હારી તે સાપે છછુંદર ગળ્યા જેવી હાલત થઈ; ખાય તો મરે ને મૂકે તો આંધળો થાય. ડૉકટરના ધંધા શિવાય બીજો કોઇ ધંધો શીખેલ નહીં; કે જેથી ડૉકટરી ધંધાને સાત સલામ કરી તે ધંધો કરૂં. સોગંદ ખાઇને કહું છું કે જે થોડું ઘણું કમાતો તેથી મુશ્કેલીએ ઘર ખરચ ચાલતો. ડૉકટર થવા માટે હુ પોતેજ પોતાને મનમાંને મનમાં લાખો ગાળો દેતો અને મનમાંને મનમાંજ બળ્યા કરતો.

પૂર્વજોનાં પૂણ્ય આડાં આવેલાં એટલે બાયડી સારી મળેલી, મારાં હૃદયનાં દુઃખને દિલાસો આપી તે આરોગ્ય કરતી. બીજા બીમારોનો હું ડૉકટર હતો જયારે મારો ડૉકટર તે હતી. તેનો હસતો ચહેરો અને ધીરજનાં વાકયો મારૂં સઘળું દુખઃ ભૂલાવી દેતાં. મારી ઘરાકીનો બહુ એટલે પછી ફુરસદનું તો પુછવુંજ શું ? મારા મિત્રોએ મારૂં નામ 'માખ માર ડૉકટર' રાખ્યું હતું.

એક દિવસ સાંજે વાળુ કરી હું હિંડોળા ઉપર બેસી પાન સોપારી ખાતો હતો એટલામાં માગ રામાએ આવી કહ્યુ " સેત સેત બાહિર કુની સેત આલે આહેત "

આંધળાને આંખ મલી, હું ઝટપટ સોપારીના ટુકડા મોમાં નાખી, તમાકુનો ફાકડો ભરી, પેહરણ પહેરી, દવાખાનામાં ગયો; તો જોયું કે એક પચીશેક વરસનો જુવાન સિગારના ધુમાડા કાઢતો ઇઝીચેર ઉપર ઝૂલે છે. મને જોતાંજ તે ઉભો થયો અને હાથ મેળવી 'ગુડબાઇ' કરી હસતે ચહેરે બોલ્યો—"હું ભૂલતો ન હોઉ તો આપજ ડૉકટર સાહેબ—"

" જી " મેં તરતજ જવાબ આપ્યો અને ખુરશી ઉપર બેસી તેને ઇઝીચેર બતાવતાં કહ્યું " બેસો અને મારા લાયકનું કામકાજ "

" એતો કહ્યા વીના પણ સમજી શકશો. " તે બોલ્યો—" મને પોતાને ઠીક નથી. "

" શું આપને ! " તેના ચેહરા અને શરીર તરફ જોઇ મેં અજાયબીથી પૂછ્યુ કેમકે તેનો ચેહેરો તો સાફ કહેતો હતો કે તે બિલકુલ તનદુરૂસ્ત છે.

" જી હા " તેણે જવાબ આપ્યો અને મેં તેનો હાથ લઇ નાડી જોતાં પૂછ્યું—" આપને શું જણાય છે ?"

" કોઇ કોઇ વખતે છાતીમાં દુખાવો થાય છે, જાણે કોઇ સોઇ મારતું હોયને. અને કોઇ કોઇ વખતતો દમ લેતાં પણ કષ્ટ થાય છે. "

" કંઇ હરકત નહીં. " નાડીમાં તો કોઇ પણ જાતનો રોગ નહોતો પણ તેનું કહેવું સાંભળી મેં ડૉકટરોના રીવાજ પ્રમાણે તેને આશ્વાસન આપતાં કહ્યું. " પ્રભુ કૃપાથી સહુ સારૂંજ થશે, મેહરબાંની કરી આપ આપનુ ખમીસ ખોલશો? છાતી તપાસવાથી દરદનાં સર્વ કારણો જણાઈ જશે. "

મેં દીવો જરા વધારે સતેજ કર્યો અને દવાખાનાની બારીઓ બંધ કરી; કેમકે કદાચ બીમારને પવન લાગે તો. તેણે પોતાનો કોટ તથા જાકીટ ઉતાર્યાં, અને ખમીસનાં બટન ખોલ્યાં. લોખંડ જેવી છાતી રોગનું નામ નિશાન પણ નહીં. ઘણું તપાસ્યું, ધ્યાન પૂર્વક બે ત્રણ વખત એકઝામીન કરી, મને તો કંઇ પણ રોગ જણાયો નહીં. ભરેલી ભુજાઓ, પહોળી છાતી, જાણે ઇન્ડીયન સેન્ડો. આખરે મેં કહ્યું—" સાહેબ તમારે કંઇ પણ બ્હીવાનુ કારણ નથી તમારા શરીરમાં કોઇ જાતનો રોગ નથી. "

" ડૉકટર સાહેબ " તેણે ખમીસનાં બટન બંધ કરતાં કરતાં કહ્યું. " ડૉકટર સાહેબ ત્યારે મને તે દુખાવા જેવું કેમ જણાય છે ? "

" વહેમ-ભ્રમ " મેં તેને સમજાવતાં કહ્યું. " કોઇ કોઇ વખતે બહુજ સામાન્ય કારણથી માંસ પેશીમાં વેદનાનો ભાણ થાય છે, તેથી માણસના મનમાં એમ થાય છે કે મારી છાતીમાં દરદ થાય છે. તમને પણ તેવોજ વહેમ લાગુ પડયો છે. એમાં ડરવાનું કંઇ કારણ નથી. "

" થેંક યૂ " જાકીટ ડગલો પહેરી લઇ તે બીમારે ખુરસી ઉપરથી ઉભા થતાં કહ્યું અને ખીસામાંથી પાકીટ કાઢી તેમાંથી મને દસ રૂપીયાની નોટ આપતાં બોલ્યો—"ગુડ નાઈટ ડૉકટર"

દશ રૂપિયા ! આજ સુધી મને કોઇએ પણ એક સામટા દશ રૂપિયા આપ્યા નહોતા. નોટ જોતાં જ મારી આંખો તો ચકર વકર થવા લાગી, પરંતુ તે રૂપિયા લેવાનો મારો હક નહોતો, તેથી તે રૂપિયા તેને પાછા આપવા હાથ લંબાવી મેં કહ્યું " સાહેબ હું મારે ઘેર દરદીને તપાસવાની એક કોડી પણ લેતો નથી. "

" બેશક " તે જુવાને કહ્યું. " એ કાયદો ગરીબ માણસો માટેનો છે. પણ જેની દેવાની શકિત હોય તે તો પોતાને ઘેર બોલાવીને દેય તેમ તમારે ત્યાં આવીને પણ દેય."

" જી " મેં જરા મનમાં કચવાતે કચવાતે શરમાંઇ જઇ કુંઠિત થઇ કહ્યું. " તેમ હોય તો પણ મારી કંઇ દશ રૂપીઆ ફી નથી. હું રોગીઓ પાસેથી વીઝીટીંગ ફીના ફકત બેજ રૂપિયા લઉં છું."

" અને દવાના રૂપિઆ ? " તે જુવાને થોડું થોડું મો મલકાવતાં કહ્યું " મેહરબાન હું તમને જ્યારે મારી રાજી ખુશીથી દશ રૂપીઆ આપું છું ત્યારે તેમાં તમને શરમાવાનું કે કુંઠિત થવાનું કંઇ પણ કારણ નથી. તમે મારા મનમાંથી એક ભારી વહેમ કાઢી નાંખ્યો છે, જે જોતાં તે રૂપિયા કંઇ વધારે નથી." હું તો ઉપકારથી દબાએલા માણસની માફક નીચું જોઇ કંઇપણ બોલ્યા વિના મુંગોજ ઉભો રહ્યો. તે આગળ બોલવા લાગ્યો—" સાહેબ, તમે નથી માનતાં; કે જો કદાચ હું કોઇ બીજા ડૉકટર પાસે ગયો હોત અને તે મારા વહેમનો લાભ લઈ મને નળનું પાણી પાયા કરત-આરોગ્યતાનાં નામ હેઠળ તનદરોસ્ત શરીરને વધારે ખરાબ બનાવત તો તેનું બીલ આ દશથી કેટલાઘણું વધી જાત ? આપ જો તેનો ખ્યાલ કરશો તો મેં તમને ઘણુંજ ઓછું આપ્યું છે એમ સમજશો. તમે એમજ સમજી લો કે બે રૂપિઆ તમારી ફીના અને આઠ રૂપીઆ તમારી દવાના બીલના મળ્યા છે. લો સાહેબજી; ગુડ નાઇટ."

તે તેમજ બોલતો બોલતો ચાલતો થયો. હું કળનાં પુતળાં માફક તેની તરફ જોતોજ ઉભો રહ્યો. ઉપકાર પણ માની શકયો નહિં, તેમ તેનું નામ પણ જાણી શકયો નહિં. નામ જાણું કયાંથી ! નામ પૂછવાનું સુદ્ધાં યાદ આવ્યું નહિં.

હા એક વખત નામ પૂછવાનું મન થયું હતું ખરૂં, પણ પૂછતાં પૂછતાં જીભ અટકી ગઇ. તેણે દશ રૂપીઆ આપ્યા માટે તેનું નામ પૂછવું એ મને રીસ્પેકટ (વિવેક) બાહેર જણાયું. પૂછતે પૂછતે જીભ કચરાઇ ગઇ. મારા ડૉકટરી ધંધામાં મને સામટા દશ રૂપીઆ પહેલ વહેલા તેજ દિવસે મળ્યા. પણ નસીબ ચાર ડગલાં આગળનું આગળ પાછું તેજ વાણીઓ ને તેજ હાટ; ગુજરાતી કહેવત આંખ સામે તરવરવા લાગી કે:—'કરતાં હોય તે કરો ને બાઇજી છાશનો વારકો ભરો.'

પ્રકરણ ૨ જું.

કદરૂપો થવાનો શોખ.

દહાડા પછી દહાડા, ઋતુ પછી ઋતુ અને વરસ પછી વરસ જવા લાગ્યાં. એટલા વખતમાં, કઇક ધનવાન કંગાલીયત અને ગરીબીની છેલ્લી પાયરીએ પહોંચ્યા અને કઇક દરીદ્રી-ભિખારી હાથીની અંબાડી ઉપર બેઠા. કંઇક સુખી થઇ હસવા લાગ્યા અને કંઇક દુઃખી થઇ રોવા લાગ્યા. કઇક જીંદગીનાં પાપપુણ્યની પોટલી બાંધી સ્મશાન ભૂમિમાં મોટી ઉંઘ લઇ અગ્નિ શય્યા ઉપર સુતા અને કઇક જન્મ લઇ આ કલેશમય-સુખદુઃખમય પાપપુણ્યમય જગતના નવા મુસાફર તરીકે આવી માબાપનાં હૃદયને આનંદ આપવા લાગ્યા. જગતમાં કઇક નવો ફેરફાર થયો જંગલીઓ સુધરેલા થયા, સુધરેલા જંગલી થયા. સ્વતંત્રતાનાં પુત્રો પરતંત્ર થયા. પરતંત્રતાના પગનીચે કચરાયેલા પરાધીનો પરતંત્રતાની સાંકળને તોડી નાંખી સ્વતંત્રતાનું સુખ ભોગવવા લાગ્યા. એવી રીતે જગતમાં કંઇક ફેરફારો થયા પણ મારી હાલત તો એવીજ રહી કે ચોમાસે લીલા નહીં કે શિયાળે સૂકા નહિ. ફરી ફરીને ફર્યો પણ ઘાંચીનો બેલ ત્યાં નો ત્યાં.

પોથીનાં વેંગણ પોથીમાંજ રહ્યાં, જોશી મહારાજનો જોશ અને એસ્ટ્રોલોજરની ભવિષ્યવાણી ઉપર પાણી ફરી ગયું. આપણે સોનાના હિંડોળા પણ બંધાવ્યા નહી કે બે ઘોડાની જોડી પણ દોડાવી નહીં. હા કોઇ કોઇ વખતે ચાર પૈસા ખરચી બે ઘોડાની ટ્રામમાં બેસતો; અને કોઇ ખૂણે ખાંચરે પડ્યા ખડ્યા બીમારને જોવા જતો તો ભાડુતી વિક્ટોરીયામાં શેઠજીની જતો તે શિવાય બીજી બધી નવનિદ્ધ અને અષ્ટમા સિદ્ધ હતી. જ્યારે હું "એમ એ બનાકે કયું મેરી મીટ્ટી ખરાબ કી" * ની વારતા વાંચતો ત્યારે મારા મનમાંથી કુદરતીજ ઉભરો નીકળી જતો કે "ડાકટર બનાકે કયું મેરી મીટ્ટી ખરાબ કી"

* * *

ઉપર લખી બીનાને પાંચ વરસ થયાં છે, બરોબર તેજ દિવસ, અને તેજ વખતે; હું તે દીવસની માફકજ પાન ખાતો હિંડોળે બેઠો હતો, એટલામાં રામાએ આવી કહ્યું—"કુણી તુમ્હાલા ઇચારતે."

"તેજ જુવાન તો નહીં આવ્યો હોય" મ્હારા હૃદયમાંથી પ્રતિધ્વની થયો અને હું પહેરણ પહેરી બહાર આવ્યો તો જોયું કે એ તો કોઇ શેઠનો નોકર હતો. મને જોઇ તે સલામ કરી બોલ્યો:—"આપને મારાં શેઠ મળવા માગે છે. હમણાં ચાલી શકશો. ?"

મે "કોણ બીમાર છે? શું જણાય છે" ઇત્યાદિ પ્રશ્નો પૂછયા પણ તેણે કહ્યું:—"સાહેબ તે બાબતની મને કંઇ ખબર નથી. હું તો ચીઠ્ઠીનો ચાકર. શેઠ કોઇ ડાકટરને બોલાવી લાવવા કહ્યું:—મારા એક દોસ્તારે આપનું નામ લીધું એટલે આપને ત્યાં ચાલ્યો આવ્યો."

* આ વાર્તા મારા મિત્ર અમૃત કેશવ નાયકે લખી છે.

મેં મનમાંને મનમાંજ તે ભલામણ કરનારા અજાણ્યા માણસને આશીર્વાદ દીધા કે જેણે ભલામણ કરી મને એક ઘરાક મેળવી આપવાનો ઉપકાર કર્યો હતો. હું તરતજ ઉઠ્યો તથા પાઘડી પહેરી, બીમારને તપાસવાનાં બધી જાતનાં ઓજારો સાથે લઇ, તેની સાથે નીચે ઉતર્યો તો વિકટોરીઆ તૈયાર હતી હમે બંન્ને તેમાં બેઠા અને વિકટોરીઆ ચાલતી થઇ.

વિકટોરીઆમાં કંઇ વાત થઇ નહીં કેમકે મને તેડવા આવેલો માણસ તો જાણે "ન બોલ્યામાં નવ ગુણ" એ કહેવતનું પૂતળુંજ હોય ને તેવો હતો; એટલે મેં પણ તેને પૂછ પૂછ કરી કંટાળો આપવાનું યોગ્ય ન ધાર્યું. પાએક કલાક ચાલ્યા પછી વિકટોરીયાએ વસ્તી છોડી ગામ બાહરની સડકનો રસ્તો લીધો અને ત્યાર પછી દસેક મીનીટે એકમાળીયાં ઘર પાસે જઇ ઉભી રહી. મારા સાથીએ મને ત્યાં ઉતરવાનું કહ્યું અને વિકટોરીયા વાળાને પૈસા ચુકાવી આપ્યા તથા મને રસ્તો બતાવતો મારી આગળ આગળ ચાલ્યો.

ઘર જૂનું પણ અંદરથી સફાઇદાર હતું. તે બાહરથી બહુજ નાનકડું સરખું દેખાતું હતું પણ જ્યારે હું અંદર દાખલ થયો ત્યારે જણાયું કે તે એક ગંજાવર મકાન હતું પરંતુ મને જે અજાયબી લાગી તે એજ કે તેમાં એક પણ માણસ દેખાતું નહોતું; આખું મકાન સુમસામ હતું અને તેથી તે બહુજ ભયંકર દેખાતું હતું. મારા હૃદયમાં એક વીજળીનો આંચકો લાગ્યો-મને જરા બ્હીક લાગી; મારા મનમાં શંકા થઇ-'શું હું સોનેરી ટોળીના હાથમાં સપડાયો છું?' પરંતુ મોઢે કંઈ પણ બોલી શક્યો નહીં. કળનાં પૂતળાંની માફક પેલા માણસની પાછળ પાછળ મુંગો મુંગોજ ચાલ્યા કર્યો. આખરે પહેલો માળ ચઢી એક દીવાનખાનાંની આગળ ઉભો રહી તેણે મને દીવાનખાનું બતાવી કહ્યું—'આ દીવાનખાનું' આટલુંજ બોલી તે એક ઘડી પણ ન થોભતાં ત્યાંથી ચાલતો થયો. મેં દીવાનખાનાનું કમાડ ખોલ્યું.

દીવાનખાનામાં એક નાનકડાં ટેબલ ઉપર એક ઝાંખો દીવો બળતો હતો, અને તે ટેબલની પાસે ઇઝીચેર ઉપર એક જુવાન ઝુલતો હતો. અજવાસના બહુજ મંદ પ્રકાશને લીધે ચેહરો સારૂં દેખાતો નહોતો મને જોતાંજ તે ઉભો થયો અને એક બીજી ખુરશી ખેંચી પોતાની સ્હામે મૂકી મને બેસવાનો ઇશારો કીધો. એટલે હું પણ ઓજારોની બેગને ટેબલ ઉપર મૂકી બેઠો.

હું બેઠા પછી દીવો જરા તેજ કરી, બારણું બંધ કરી આવી, પાછો ઇઝીચેર ઉપર બેસતાં તે જુવાન બોલ્યો:—"હું ધારૂં છું કે આપ મને ઓળખતા તો હશોજ."

તેનો અવાજ સાંભળતાંજ હું તેને ઓળખી ગયો. આતો તેજ-ભ્રમથી ઘેરાએલો બીમાર પણ હવે તો તેને દાઢી મુછ આવી ગયાં છે; છતાં તેને ઓળખતાં વાર લાગી નહીં. મેં કહ્યું:—"હાજી વળી કંઇ શક થયો છે કે શું?" આટલું બોલી હું હસ્યો—"હું તમારા વહેમનું ઓસડ કરનારો ડૉકટર છું સાહેબ."

"જી નહીં" તે જુવાન મારાં હસવા તરફ જરા પણ લક્ષ ન આપતાં ઠંડે કલેજે બોલ્યો—"મારે તમારી સાથે કાંઇ બીજાજ વિષયમાં વાત કરવાની છે."

ડૉકટરો સાથે ઘણા વિષયોમાં સલાહ કરવાની હોય છે તે હું સારી રીતે સમજું છું. તેથી મેં કહ્યું —"જી. જે કહેવું હોય તે કહો, હું જે મને સાચું જણાશે, તેજ સલાહ આપીશ."

તે જુવાને પોતાની ખુરસી મારી બહુજ નજદીક ખેંચી ધીમે ધીમે કહ્યું:—"આપણા વચ્ચે હમણાં જે કાંઇ પણ વાત ચીત થાય છે તે વાત ખાનગીજ સમજવી."

"ડૉક્ટર અને દરદીની વાતો હમેશા ખાનગી જ વાતો કહેવાય છે." મેં જવાબ આપ્યો.

"રોગની દવા શીવાય બીજું કંઈ કામ કરવાનું હોય તો તેમાં શું તમને કંઈ અડચણ છે?" તેણે પ્રશ્ન કર્યો.

"બીજું! બીજું શું?" મેં પ્રશ્નના જવાબમાં હ્હામો પ્રશ્ન કર્યો.

"શરીરમાંનો કોઈ ભાગ કાપવો હોય તો?"

"હા અમુક અમુક રોગનાં કારણથી શરીરમાં નો અમુક અમુક ભાગ કાપવામાં આવે છે." મેં તેના સવાલનો જવાબ આપ્યો.

"કદાચ કોઈ જાતનો રોગ ન હોય તો?" તેણે પૂછ્યું.

"તો નિરોગી ભાગ કાપવાનું કારણ શું?"

"કદાચ કોઈ માણસ પોતાની ખુશીથી કપાવા માગતો હોય તો?"

"તે માણસ ઘેલો થઇ ગયો હોવો જોઈએ અથવા તેમાં તેનો કંઈ ખરાબ હેતુ હોવો જોઈએ." મેં જાણ્યું કે ખરેખર તેની હાગળી ચસ્કી છે. મેં કહ્યું:—"સાહેબ તંદરોસ્ત અંગ કાપવું એ ડૉકટરનું કામ નથી."

"હવે હું દરેક વાત આપને ખુલ્લી કરી સમઝાવું છું કે જેથી તે આપ બરાબર સમઝી શકો" તે જુવાન બોલ્યો—"જો તમે મારી એક આંગળી કાપી આપશો તો હું તમને બે હજાર રૂપિયા આપીશ."

બે હજાર રૂપિયા!! મેં તો સ્વપ્નમાં પણ જોયા નહોતા મને તો તે વાત ઘેલાના બકારા જેવી લાગી, પણ તે દિવસે દશ રૂપિયા તેણેજ આપ્યા હતા તે મને યાદ હતું. માત્ર વિચારનો વિષય એજ હતો કે તે શા માટે આંગળી કપાવા માગે છે. થોડોક વખત વિચાર કરી મેં પૂછ્યું—"શું તમારી આંગળીમાં કંઈ દરદ છે?"

"નહીં. કંઈજ નહીં." તેણે જવાબ આપ્યો.

"ત્યારે શું આંગળી દેખાવમાં કદરૂપી છે?"

"જૂઓ" આટલું કહી તેણે પોતાના બન્ને હાથનાં દશે આંગળાં મને બતાવ્યાં.

કોઈ હાથમાં, કે કોઇ આંગળીમાં, અથવાતો આંગળીના જોડાણ ભાગમાં, કોઇ પણ જાતનો દોષ નહોતો. ત્યારે આંગળી કપાવવાનું કારણ શું? મેં ઘણો વિચાર કર્યો પણ કંઇ સમજી શકયો નહીં મેં તેની તરફ ફરી પૂછ્યું—"ત્યારે નાહક શા માટે આંગળી કપાવા માંગો છો?"

તેણે જરા હસીને કહ્યું—"તે વાત હું આપને નહીં જણાવું."

"તમારી આંગળીમાં કોઈ જાતનું દરદ નથી, પીડા નથી, તેમ દેખાવમાં પણ કદરૂપી નથી તો પછી તેને કાપી કદરૂપો શા માટે બનાવો છો?" મેં તેને સમઝાવતો હોય તેવા ભાવમાં કહ્યું—"સાહેબ તે ડૉકટરોનું કામ નથી હું તેમ કરી શકીશ નહીં"

"ત્યારે હવે વધારે વાતની કંઇ પણ જરૂર જણાતી નથી." તે બોલ્યો. "સાહેબ માત્ર એટલીજ વિનતિ કરવાની છે, કે આ વાતને ખાનગી જાણવી."

મે કહ્યું—"તે માટે બે ફીકરજ રહેવું" આટલું કહી હું ઉઠયો અને ચાલવા માંડયો; એટલામાં તે જુવાન બોલ્યો—"સાહેબ જરા ઉભા રહો." આટલું બોલી તેણે એક પેટી ખોલી તેમાંથી એક નોટ કાઢી મને આપી.

મેં જોયું, કે તેણે ભૂલમાં પાંચસો રૂપિયાની નોટ આપી દીધી છે. તેથી કહ્યું—"સાહેબ તમે ભૂલી ગયા છો, આ જૂઓ મને શું આપ્યું છે,"

"શું ભૂલ થઈ છે; તે આપજ કહોને."

"તમે ભૂલમાં ને ભૂલમાં મને પાંચસો રૂપિયાની નોટ આપી દીધી છે." આટલું કહી મેં તે નોટ તેને આપવા તેની તરફ લંબાવી અને બોલ્યો:- "સાહેબ મેં તમારાં કોઇ પણ દરદની દવા કરી નથી, અથવા કોઇ પણ રોગની બાબતમાં સલાહ આપી નથી, તો પછી મને શા માટે કંઇ પણ મળે? સાહેબ, એક ડૉક્ટરને રોગી પાસેથી કંઇ પણ મળે એ બનવા જોગ છે. પણ તંદુરસ્ત માણસ ઉપર તેનો હક શો?"

"જી; નહીં, તે રૂપિયા તમારે લેવાજ પડશે." તે જુવાને કહ્યું—"તે રૂપિયા ઉપર તમારોજ હક છે. સાહેબ મેં જે કંઇ તમને કહ્યું તેના વિષયમાં તમેજ વિચાર કરી જૂઓ કે હું પોતે મારી ખુશીથી મારૂં શરીર-આંગળી કપાવતો હતો, તેમાં તમને અડચણનું કંઇ પણ કારણ નહોતું-" આટલું બોલી તે જરા અટક્યો; વળી બોલ્યો "હજુ પણ જો તમે તે વાતમાં ખુશી હોવ તો આવતી કાલે બરાબર આજ વખતે આવી બાકીના રૂપીયા પણ લઇ જજો."

મેં ઘણું કર્યું, પણ તે જુવાને તે નોટ પાછી લીધીજ નહીં. હું નીચે ઉતર્યો તો મને તેડવા આવનારો માણસ ઉભો હતો, તેણે મને વિક્ટોરિયા બતાવી; હું ઘર તરફ ચાલતો થયો.

પ્રકરણ ત્રીજું.

સત્ય ચઢે કે પૈસો?

આખી રાત ઉંઘ ન આવી. હીરા જેવા ચળકતા, મળાનાં પતીકાં જેવા રૂપિયા અને તે પણ વળી સો વિશું. આંખો સાંમે તેજ મૂર્તિ તરવરતી હતી; કાનમાં તેની ખણખણાટીનો અવાજ આવતો હતો.

હય અગરજો મર્દ તો કોડી ન રણ કફનકો.

સાહેબ ખુલ્લું કબૂલ કરૂં છું કે આપણે કંઇ એવા સાધુ બાવા પણ નહોતા, એટલે વિષ્ણુની માયાએ, સ્હામે આવી કહેવા માંડ્યું—"ઘેર બેઠે ગંગા આવી અને વિચાર શું કરે છે? નહાવું હોય તો નાહી લે. હું લક્ષ્મી ચાંડલો કરવા આવી ત્યારે મોઢું ધોવા ક્યાં જાય છે?"

વાત ખરી મોઢાનો કોળીઓ પાછો વાળવાનું મને પણ ગમ્યું નહીં. મેં વિચાર્યું—એમાં પાપ શું છે? હું પોતે તો કંઇ તેને આંગળી કપાવવાનું કહેવા ગયો નહોતો, જો તે પોતેજ પોતાની ખુશીથી પોતાની આંગળી કપાવે છે તો તેમાં મારો વાંધો શો ખપનો છે? જો હું નહીં કાપું તો કોઇ બીજો કાપશે જેને કપાવવું છે તે કપાવશે અને નફામાં મારી એ થેલી સતવાદીનાં પૂછડાંમાં તણાઇ જશે. ત્યારે કેમ કરવું? તરતજ માયા બોલી:—"મૂર્ખ વિચાર શું કરે છે? સમય ગયો નવ સાંપડે, વળે ન પાછા પ્રાણ." આ અર્ધા દોહરાએ ઢચુપચું થતાં હૃદય ઉપ પથરો મૂકી તેને ભારી કર્યું. અને આખી રાત હૃદય તોફાન પછી પૂર્વમાં ઉગેલા ભડકાશિયા તારા દર્શન સાથે માયાના ભડકામાં સારાસાર વિચાર

હોમ થઇ ગયો, ઉષાની લાલ ભઠ્ઠીમાં વાંધો બળી ખાખ થઈ ગયો; કે જેનો સાંધોજ મળે નહીં. મે સાંજે જઇ તે જુવાનની ઇચ્છાને અનુસરવાનો નિશ્ચય કર્યો. અને આખી રાતની થાકેલી આંખો બંધ થઇ ગઇ. તે દિવસે હું છેટ સવારે અગિઆર વાગે ઉઠયો પણ તે નિદ્રામાંએ બે હજારની થેલીજ દેખાતી હતી.

નાહી, ધોઇ, જમવા બેઠો, પણ થેલીના વિચારથી પેટ તો ભરાઈ ગયું હતું; એટલે પૂરૂં ખવાયું પણ નહીં. જો તે દિવસે મને કોઇ પૂછત કે કંઇ પૈસાથી પેટ ભરાય છે? તો હું તેને મારૂંજ ઉદાહરણ બતાવી દેત, ખરૂં કહું છું કે તે દિવસનો મારો આખો વખત કેવો ગયો છે તેનું વર્ણન કરવા મારા મગજમાં અથવા તો મેં આજ દિવસ સૂધી જે જે શબ્દકોષો જોયા છે તેમાં શબ્દો નથી. ઘડી ઘડી મારી આંખ ઘડીઆળ તરફ દોડતી પણ તે દિવસે ઘડીઆળના કાંટાએ પણ કીડીની ચાલે ચાલવાનું પસંદ કર્યું હતું.

જેમ તેમ કરતાં ટાઢો પોર થયો. એટલે હું લુગડાં પહેરી. ઓપરેશન–શસ્ત્રક્રિયાના ઉપયોગનાં સર્વ હથિયારો લઇ, અને તેનીજ સાથે જરૂર પડતી દવાઓ પણ બેગમાં મૂકી તૈયાર થયો. ઘાટીને વિક્ટોરિયા લઇ આવવા મોકલ્યો. કે જે વિક્ટોરિયા આવતાં તરતજ હું તે વહેમી–તે ફાંટાબાજ જુવાનને બંગલે પહોંચ્યો. રસ્તામાં પણ ગાડીવાલાને કહેતો જતો કેઃ—"જલદી ચલાવ, ચાર પૈસા જાસતી દેગા."

આગલે દિવસે જે દીવાનખાનાંમાં મેલાપ થયો હતો તેજ દીવાનખાનામાં આજે પણ તે જુવાન બેઠો હતો. મને જોતાંજ તે ઉભો થયો. અને મને ખુરશી બતાવી બોલ્યોઃ—"હું ધારૂં છું કે આપ મારા કહેવા પ્રમાણે કરવા તૈયાર છો."

"જ્યારે તમારેજ તમારી આંગળી કપાવવી છે, ત્યારે તેમાં મારો વાંધો શું ઉપયોગનો છે." મેં ખુલાસો કર્યોઃ—"હું નહીં કાપું તો મારા ભાઇ છપ્પન લાખ પડયા છે."

"મારૂં કહેવાનું પણ તેજ હતું." મારી વાતને ટેકો આપતાં તે જુવાન બોલ્યોઃ—"કહો ત્યારે શું તમે તૈયાર છો?"

તે વખતે હું મારા બે શિવાય તે ઘરમાં ત્રીજું કોઇ નહોતું. પાણી, લુગડાંનો કટકો વિગેરે જરૂરી ચીજો લાવી તે જુવાને બારણું બંધ કર્યું. ત્યાર પછી મારી પાસે બેસી બોલ્યોઃ—"માત્ર આંગળી કાપવાથીજ કાંઇ વળે તેમ નથી; તેમાં બીજી હોશિયારીની પણ જરૂર છે, તેથીજ આપને તસ્દી આપવી પડી છે." તેના આ બોલો સાંભળીને વળી હું વધારે અજબ થયો તેમજ તે શું કહેવા માગે છે તે પણ સમજ્યો નહીં માત્ર તેનાં મોઢાં તરફજ જોઇ રહ્યો એટલામાં તેણે એક પેટી ખોલી તેમાંથી એક માટીનો બનાવેલો હાથ કાઢયો જે બરાબર ડાબા હાથની પ્રતિમૂર્તિજ હતી, તે બનાવનારની કારીગીરી જોઇ હું ચકિતજ થઇ ગયો, પરંતુ તે હાથની આંગળીમાં તર્જની નહોતી, વળી તેનાં મૂળમાં એક મોટું ક્ષતચિન્હ હતું. તે બતાવી જુવાન બોલ્યોઃ—"બરાબર ધ્યાનપૂર્વક આ ચિન્હ જૂઓ. આંગળી કાપતાં બરાબર એવુંજ ચિન્હ રહેવું જોઇએ. મેં આપને બે હજાર રૂપિઆ આપવાનું કહ્યું છે, પરંતુ જો તમે બરાબર આ પ્રમાણે ચિન્હ રાખશો તો બીજા પણ પાંચશો રૂપિયા વધારામાં આપીશ," આ સાંભળી દાંતને ઠેકાણે હીરા જડાવવા માટે દાંત ખેંચાવી કઢાવનાર અમેરીકન એક્ટ્રેસની વાત મને યાદ આવી, પણ આમાં એવું સૌંદર્ય જેવું શું છે તે સમજી શકયો નહીં, મેં માત્રઃ—"તેમજ થશે." એવો ટુંકો જવાબ વાળ્યો.

"લો ત્યારે શરૂ કરો તમારૂં કામ." મારી તરફ પોતાનો ડાબો હાથ લંબાવી તે જુવાન બોલ્યો મેં પૂછયુંઃ—"બહુજ દુઃખ થશે, સહી શકશો ખરા કે?"

"જુઓ; પરીક્ષા કરી જુઓ." તેણે દર્શક વ્યંજક સ્વરથી જવાબ વાળ્યો, મેં તરતજ છરી

બાહર કાઢી અને સામા ટેબલ ઉપર પેલો માટીનો હાથ મૂકી મારૂં કામ શરૂ કર્યું. છરીથી માંસ કાઢી બીજા હથિયાર વડે તેનું હાડકું કાપી નાખ્યું. તે જુવાન તો તેમને તેમજ સીધો બેઠો હતો. મોઢાં ઉપર પણ જરી ફેરફાર થતો નહોતો; તેમ જીભથી કોઈ સિત્કાર પણ પડતો નહોતો; જાણે તે આંગળી તેનાં શરીરથી જૂદીજ હોયને. તેમ તેને તે માટે જરી પણ દુઃખ જણાતું નહોતું. તેનાં હૃદયની આવી દૃઢતા જોઈ હું મનમાંજ બોલ્યોઃ—"આવો દૃઢ પુરૂષ દુનિયામાં શું ન કરી શકે ?" આંગળી કાપી, ત્યાર પછી મેં વહેતું લોહી બંધ કર્યું અને તે ભાગ ઉપર પાટો બાંધતે બાંધતે પૂછયું—"બહુ દુઃખ થયું હશે."

"શું આપને તેવું કાંઈ જણાયું." તેણે વાળતો પ્રશ્ન કર્યો મેં પ્રશ્નના પ્રશ્નનો જવાબ આપતાં કહ્યું:—"ધન્ય તમારી દૃઢતા, ધન્ય તમારૂં ચિત્તબલ, જો બધાએ ડૉકટરોને તમારા જેવાજ રોગી મળે તો પછી ચિન્તાજ શું."

"તમારા રૂપિયા ટેબલ ઉપર પડયા છે." વાત ફેરવતાં જુવાન બોલ્યો ઉપાડી ગણી લેજો."

મેં પાછી બેગ પેક કરી, રૂપિયા ખિસામાં મૂકતાં કહ્યુંઃ—"તમારો આ ઘા જેટલા દિવસ સારો થઈ જાય ત્યાં સૂધી હું આવીશ."

"ભલે પધારજો" તેણે ટુંકેથીજ પતાવ્યું. હું ચાલતો થયો.

* * *

તે ઘા સારો થતાં આસરે એક મહિનો લાગ્યો વચમાં વચમાં તે જગ્યાને પાછી કાપવી પડતી હતી અને ક્ષતચિન્હ કરી દેવું પડતું હતું. અંતે બરાબર ઘા રૂઝાતાં માટીનો હાથ અને તેનો હાથ જાણે એક જ જણાવા લાગ્યો તેં જુવાને મને બીજા પાંચસો રૂપિયા આપ્યા અને કહ્યું:—"હવે મને કોઈ દિવસ જોયો છે કે કેમ તે પણ ભૂલી જજો. હવે હું તમને કોઈ પણ વાત છુપી રાખવાની ભલામણ કરતો નથી, કારણકે તે જાહેર થતાં તમનેજ વધારે નુકશાન છે.

આ શબ્દો સાંભળતાંજ મારા શરીરમાંથી એક વીજળીનો ઝટકો પસાર થઈ ગયો. મને જણાયું કે મેં કંઈક ખોટું કામ કર્યું છે. તે જુવાન તો ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો હતો, હું પણ નીચે ઉતરી ગાડીમાં બેઠો. પરંતુ વખતો વખત તેના શબ્દો યાદ આવવા લાગ્યા. તે કામ કરવા માટે હૃદયમાં પસતાવો થવા લાગ્યો પરંતુ—

અબ પચતાયે કયા બને,
જબ ચીડિયા ચુગ ગઈ ખેત.

પ્રકરણ ચોથું.

મૂવેલો જીવતો થયો.

તેણે કહ્યું 'તેમાં તમનેંજ વધારે નુકશાન છે.' એ શું ? આખે રસ્તે ગાડીમાં પણ એજ વિચાર ઘોળાયા કર્યો. પણ કંઈ ભેદ જણાયો નહિં, ઘેર વાળુ કરતાં પણ તેના તે શબ્દો સંભળાવા લાગ્યા. સુતો તો ઉંઘમાં પણ તે જુવાન આવી બોલવા લાગ્યો કેઃ—'તેમાં તમનેજ વધારે નુકશાન છે.' સ્વપ્ન જોતે જોતે ઝબકી ઉઠયો. ઘરમાં આંટા મારવા લાગ્યો, બીજે દિવસે જઈ તે રૂપિયા પાછા આપી આવું, એવો પણ વિચાર થયો. હું આશરે મહિના સુધી તેના સંસર્ગમાં આવ્યો છતાં તેનું નામ પણ જાણતો નહોતો, માટે બીજે દિવસે જઈ તેનું નામ પૂછી આવવાનું નકકી કર્યું. આવા વિચારોમાં ને વિચારોમાં રાત પૂરી થઈ. લક્ષ્મીદેવીએ પધારી પહેલેજ દિવસે જાગરણ કરાવ્યું.

સવારે ઘરકોને સમજાવી દઈ હું તરતજ તે જુવાન પાસે જવા નીકળ્યો, પણ ત્યાં જઇને જોયું તો ઘરમાં કાળો કાગડો પણ ન મલે. બધું ગુમ, જાણે અલાઉદ્દીનનો જાદુનો મહેલ. તે જુવાનનો સર્વ ભેદ અંધારામાંજ રહ્યો; ધામ, ગામ, નામ કંઈજ મળ્યું નહીં માત્ર મારી દરિદ્રતા હણવાનું કામ કરી ગયો. પણ મારી ઉન્નતિમાં મૂલ પાયા સ્વરૂપ તે જુવાન માટે કોઇ મને પૂછે તો 'રાતે સાડલે રાંડ અને લઇ ગઈ પાશેર ખાંડ' એ શિવાય બીજો જવાબ નહોતો.

હું કોઇ રોગીને સારો કરી,-દૈવી ઉપાયથી-દેવની સહાયતાથી ધન મેળવી શકયો નહોતો પરંતુ નિરોગીને-તનદરોસ્ત શરીરને ખંડિત કરીને-શયતાનની સહાયતાથી પહેલ વહેલો લક્ષ્મીને પ્રિય થયો, પરંતુ ત્યાર પછી દિવસે દિવસે મારી ઘરાકી પણ વધવા લાગી, તિજોરી પણ વધવા લાગી, અને ગામમાં નામના પણ વધવા લાગી. મને જૂની ગુજરાતી કહેવત યાદ આવી કે પૈસો પૈસાને વધારે. અને તેમાં પણ વળી લોહીનો ચાંડલો લઇ પધારેલી લક્ષ્મી-આંગળીનો બત્રીસો લઇ પધારેલી માયા,. ખરેખર જોશી મહારાજનું ચઢી વાગ્યું! મારીકહેલી સ્થીતિમાં મારે મોઢેથી સાંભળેલ ટોણાને હવે જયારે તેઓ મલતા ત્યારે ચક્રવરધી વ્યાજ સાથે વસુલ કરતા, અને ચોપડપટ્ટી કરવામાં પણ કચાસ રાખતા નહીં.

* * * *

આ બનાવ બનવાને બીજાં બે વરસ વીતી ગયાં, એક દિવસ છાપાંમાં એક બનાવ વાંચી હું અજબજ થઇ ગયો. તે છાપાંની ખબર હું અક્ષરે અક્ષરજ નીચે ઉતારી લઉં છું.

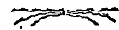
મૂવેલો જીવતો થયો.

આજથી આશરે પંદર વરસ ઉપર આપણા જાણીતા શહેરી ચન્દ્રકાન્તનો પુત્ર કૃષ્ણકાન્ત ગુમ થઇ ગયો હતો. દરેક માણસ માનતું હતું કે તે પાણીમાં ડૂબી મરણ પામ્યો છે. તે વખતે તેની ઉમર બાર વરસની હતી. લક્ષ્મીપુત્ર હોવાથી તે વખતે તેઓનાં લગ્ન થઈ ગયાં હતા જેઓની સ્ત્રી આજે પણ સાસરે છે, તેઓના પિતા ચન્દ્રકાંત તો પહેલેથીજ સ્વર્ગવાસી થયા છે. માત્ર તેની દાદી જીવતી છે અને બીજી તેની સ્ત્રી કે જે તે બુઢ્ઢી પછી માત્ર એકજ તેની સર્વ મીલકતની એકલી માલેક છે. કૃષ્ણકાંતના ગુમ થવા પછી તેનું મડદું હાથ લાગ્યું નહોતું. જે વખતે તે ડુબી ગયો ત્યારે તેની ઉમ્મર બાર વરસની હતી. મુડદું હાથ ન લાગવાથી હિન્દુ રીવાજ પ્રમાણે બાર વરસ સૂધી તેની સ્ત્રીએ સધવાનાં સર્વ ચિન્હો ધારણ કર્યાં હતાં કે જે પછી ચુડીકર્મ વિગેરે કરવામાં આવ્યું. અને પાછળ કોઈ વારસ ન હોવાથી સાસુ વહુએ દત્તક લેવાનો વિચાર કર્યો હતો, તેઓ તે તજવીજમાંજ હતાં એટલામાં એક માણસે આવી કહ્યું કે-" હુંજ કૃષ્ણકાન્ત છું." વળી તે જણાવે છે કે તેને એક બાવાનું ટોળું ઉપાડી ગયું હતું કે જેની સાથે તે ઉત્તરમાં હરદ્વારથી દક્ષિણમાં રામેશ્વર અને પશ્ચિમમાં દ્વારિકાથી પૂરબમાં પૂરી સૂધી આખા હિન્દુસ્થાનમાં ફરી, ઉમ્મર લાયક થતાં લાગ જોઈ તેની આંખો ચોરી ભાગી આવ્યો. પણ ઘરમાં કોઈએ તેની વાત માની નહીં અને તેને ઘરમાં દાખલ થવા દીધો નહીં. નકલી કૃષ્ણકાંત કહી ઘરમાંથી હાંકી કાઢયો. તે માટે પોતાની બાપીકી મીલકત મેળવવા તેણે કોર્ટમાં ફરીયાદ કરી છે. * * *

આખા ગામમાં બસ તેની તેજ વાત ચાલે છે. "જાકી જીતની બુદ્ધ હય ઉતનો કહે બનાય," સર્વે પોતપોતાની બુધિ પ્રમાણે જજજ સાહેબ બની જઇ ઇનસાફ પણ ચૂકાવે છે. માત્ર એટલુંજ કે વાદી કે પ્રતિવાદીના વકીલો હાજર ન હોવાથી તે કામ પણ તેઓને પોતાનેજ આટોપી લેવું પડે છે. વર પણ પોતે, વહુ પણ પોતે અને સ્વાદ લેનાર જાન પણ પોતે. પોતેજ વાદીના સુટફાઇલ કરતા, પોતેજ પ્રતિવાદીનો જવાબ વાળતા, પોતેજ ક્રાસ એક્ઝામીન

કરતા અને છેલ્લે પોતેજ જજમેન્ટ આપી દેતા. કે જે જજમેન્ટમાં પણ સ્ત્રી જજજની ભાષા વધારે સરસ્વતીથી અલંકૃત થએલી.

"ગુમ થએલો કૃષ્ણકાન્ત આજ કે કોઇ બીજો? આ ખરો કૃષ્ણકાન્ત છે કે નકલી કૃષ્ણકાંત?" બપોરે સ્ત્રીઓની દરબાર ભરાતો, સાંજે ચોરે પટેલિયાઓ ભેગા થતાં; તેમજ મિત્રો ફરવા જતાં, આજ પ્રશ્નો થતા. જેનો સેંકડે નવ્વાણુ ટકા જવાબ વાદીની તરફેણમાં મળતો. કારણ કે તે ઘણી ઘણી જૂની વાતો કહેતો. અને શરીરની બાબતમાં સહુ કરતાં મજબૂત નિશાની તો એ કે કંઇ કારણથી બાલપણમાં કૃષ્ણકાંતના ડાબા હાથની તર્જની કપાઇ ગઇ હતી. અને તે ઠેકાણે એક ક્ષતચિન્હ પડી ગયું હતું. આ માણસને પણ બરાબર તે નિશાની છે, તેથી માણસો પોતાનો ચૂકાદો તેના લાભમાંજ આપતાં પરંતુ મેં જયારે આ વાત સાંભળી ત્યારે મને મારી જૂની વાત યાદ આવી. પેલો અજાણ્યો જુવાન યાદ આવ્યો. તેના બોલો યાદ આવ્યા, તે દિવસની મારી સ્થીતિ યાદ આવી, આખી રાતનો ઉજાગરો યાદ આવ્યો. આટલે દિવસે હું જે ભેદ ખોળતો હતો તે મળ્યો. અને મને તરતજ જણાયું કે ખરેખર હું શયતાનની સહાયતાથીજ આગળ વધવા પામ્યો છું.

પ્રકરણ પાંચમું.

તે જુવાનનો મેળાપ.

મેં બીજે દિવસે તે જુવાનને મળવાનો નિશ્ચય કર્યો અને જો તે તેજ જુવાન હોય તો તેના લીધેલા રૂપિયા પાછા આપી, સમજાવી, આ ખોટા મુકદમાથી છૂટો થવાની ભલામણ દેવાનો ઠરાવ કર્યો. માણસો મારફતે તેનું ઠેકાણું મેળવ્યું અને તેને મળવા ચાલ્યો.

હું તો તેને જોતાંજ ઓળખી ગયો, પણ તેણે તો જાણે મને સાતભવમાં પણ જોયોજ ન હોય તેમ ચુપચુપ બેસી રહ્યો. મેં મારૂં કાર્ડ આપતાં તેણે અજાણ્યા માણસ માફકજ પૂછયું:— "આપને કોનું કામ છે?"

જવાબ શું આપું, તેનું અસલ નામ તો જાણતો નહોતો. તેથી સાચું પણ નહીં તેમ જુઠું પણ નહીં તેવાજ શબ્દોમાં બોલ્યો:— "મારે આપ જોડેજ કેટલીક ખાનગી વાત કરવી છે."

મારા આ શબ્દો સાંભળતાંજ જે બીજા બે ચાર માણસો બેઠાં હતાં તે ઉઠી ચાલી ગયાં તે જગ્યાએ તે જુવાન અને હું બેજ રહ્યા. બીજા કોઇને ન જોઇ મેં કહ્યું:— "સાહેબ હું તમને ઓળખું છું અને તમે પણ મને સારી રીતે ઓળખો છો, છતાં આ નાટકનો વેષ શામાટે ભજવો છો?"

"મેં તમને કોઇપણ દિવસ જોયા નથી તો પછી ઓળખું ક્યાંથી?" તેણે જવાબ આપ્યો:— "સાહેબ તમને ભ્રમ થયેલો લાગે છે."

"શું તમને થયો હતો તેવો?" એક દિવસે જેને હું ભ્રમિત જુવાન માનતો હતો આજે તેજ મને ભ્રમિત કહેવા લાગ્યો.

"એટલે?" તેણે અજબ થતો હોય તેમ પૂછયું.

"ત્યારે શું તમે મને ઓળખતા નથી?"

"કદી નહીં."

"મેં તમારી તર્જની કાપી હતી અને તેના બદલામાં તમે મને અઢી હજાર રૂપિયા આપ્યા હતા; એ પણ શું તમે જાણતા નથી?"

"જરા પણ નહીં." તે જુવાને ઠંડે કલેજે જવાબ વાળ્યો:— "હવેજ હું સમજવા પામ્યો છું કે તમે મને ભય બતાવી કંઇ રૂપિયા કઢાવવા આવ્યા છો, પણ એ હવામાં બાચકા છે મારા સાહેબ."

"મને રૂપિયાની ગરજ નથી, હું તો માત્ર તમને એટલીજ સલાહ આપવા આવ્યો છું કે તમે આ મુકદમો પાછો ખેંચી લો."

"કેમ ?"

"કારણ કે તમે ખરા કૃષ્ણકાંત નથી પણ નકલી કૃષ્ણકાંત છો તે હું જાણું છું અને ભર કોર્ટમાં તે સાબિત કરીશ."

"ઉપકાર થયો." તે જુવાને હસતાં હસતાંજ જવાબ આપ્યો:—"વકીલોની સલાહ લેવાને પૈસા આપવા પડે છે. આપે વગર પૈસે જે સલાહ આપી છે તે માટે હુ તમારો આભારી છું."

"એટલે ?"

"એજ કે અહીં તમારી ખીચડી ચઢે તેમ નથી." તે જુવાન બોલ્યો:—"અવ કોઇ બીજું ઘર શોધી લેજો."

"ત્યારે શું તમે એમ કહેવા માંગો છો કે હું જુઠું બોલું છું ?"

"સાહેબ જુઠા માથે કંઇ શીંગડાં હોય છે ?"

મને હાડે હાડે અગ્નિ પ્રકટી નીકળ્યો; પણ લાચાર, ચોરની મા કોઠીમાં મોં ઘાલીને રડે. મે વળી પણ દૃઢતા પૂર્વક કહ્યું: "સાહેબ હુ તમને ઓળખું છું અને સત્યને માટેજ ચેતાવવા આવ્યો છું જો નહીં માનો તો મારે લાચારીથી તમારો ભેદ ખોલવો પડશે."

"ઘણીજ ખુશીથી" તે બોલ્યો—"જો તમે મને ઓળખતા હશો, તો મારા સ્વભાવથી પણ કંઇક જાણીતા હશો, માટે સંભાળજો. હવે વર્ણન નથી."

"હા હું જાણું છું કે તમે ચતુર અને દૃઢ સંકલ્પવાળા છો પણ તેથી હું આ પાપનો ભાગી થઇશ નહીં." તે ઉઠી ચાલતો થયો. હું પણ ઘેર આવ્યો.

પ્રકરણ છઠું.

પ્રતિવાદીને ત્યાં.

તે જુવાનના મેળાપથી હું જાણી ગયો કે પથ્થર ઉપર પાણી નાખ્યે તે પીગળે તેમ નથી. ત્યારે શું કરવું ? શું આંધળે બ્હેરું કુટાવા દેવું ? પાપ વધવા દેવું ? કેટલોક વિચાર કર્યા પછી મેં છૂપે નામે છાપામાં એક જાહેર ખબર આપી:—

કૃષ્ણકાંતનો ભેદ.

નકલી કૃષ્ણકાન્તના મુકદ્દમામાં તપાસ કરતાં બહુજ ઉપયોગનો સાક્ષી મળી શકે તેમ છે કે જે તે ભેદથી જાણીતો છે. લખો આ પત્રની કેરઑફ "ભેદ" નં. ૫૦૧૩ ને.

બીજે દિવસેજ પ્રતિવાદીના વકીલનો કાગળ મળ્યો જેમાં તેણે લખ્યું હતું કે "હમારા ઑફિસ ટાઇમમાં હમને નં. +++ સ્ટ્રીટ ઉપર આવેલી હમારી ઑફિસમાં મળી જજો."

તેજ દિવસે બપોરે જઇને હું વકીલને મળ્યો. મને જોતાંજ તેઓએ કહ્યું:—"ઘણાએ માણસો પૈસાના લોભથી સાક્ષી બની આવે છે, આપ પણ તે મંડળના મેમ્બર તો નથી ને."

ધરમ કરતાં ધાડ તે આનું નામ, પણ મનને મારી મેં તેને મારી ઓળખાણ આપતાં કહ્યું:—"જો મને પૈસાનો લોભ હોત, તો તમારા સામા પક્ષમાંજ સાક્ષી આપત. કોઇ કારણોથી હું જે અંદરનો ભેદ જાણવા પામ્યો છું તે જાહેર થતાં તમનેજ ફાયદો છે."

"બહુ સારૂં ત્યારે કહો," તેણે કહ્યું.

"હું પોતે સાક્ષી આપી શકીશ નહીં" મેં કહ્યું:—"હું જે કંઇ જાણું છું તે તમને કહેવા માટે

મારો વાંધો છે. જો કોઇ પ્રતિવાદીનું સગું હશે તો તેને કહીશ "

" તમે હમણાંજ—પહેલાંજ કહી ગયા છો, કે મને પૈસાનો લોભ નથી. " જરાક હસી મારા શબ્દો ઉપરથી શકમંદ થતો હોય તેમ તે બોલ્યો:- " તમારા બોલો તો તમને યાદ હશે. "

" હાજી " મેં દ્રઢતા પૂર્વક જવાબ આપ્યો:- " હું હજૂ પણ તેના તેજ શબ્દ કહું છું કે મને પૈસાની દરકાર નથી. પૈસાને હું હાથનો મેલ સમજું છું. " ખરૂં બોલજે વાચક, જો કોઇએ પાંચ વરસ પહેલાં આ પ્રશ્ન પૂછ્યો હોત, તો હું આવો જવાબ આપી શકત ખરો કે ? તે માટે મારા પોતાના હૃદયમાં પણ શક છે. જ્યારે તારી ધારણા તું જાણે

" પ્રતિવાદિની સ્ત્રિયો છે. " વકીલ સાહેબ બોલ્યા:—" ઘરમાં કોઇ પુરૂષ નથી તો પછી તમે કોને મળશો ? કોને કહેશો. "

" કોઇ સગો, મુનીમ, જે કોઇ પણ ઘરનું કામ કાજ કરતો હશે તેને. "

" સાહેબ, વકીલોનો સમય બહુજ કિમતી હોય છે. એટલે હવે હું આ વાતમાં મારો વધારે ટાઇમ બરબાદ કરવા માગતો નથી." વાતની પૂર્ણાહુતિ કરતાં વકીલ સાહેબ બોલ્યા:—" તે તમારી તજવીજ તમે કરી લેજો, માત્ર જે તમે કંઇ કહ્યું છે, તે હું પ્રતિવાદીને કહાવી દઇશ."

* * * *

ત્યાર પછી હું વકીલને મળ્યોજ નહીં, પણ આસરે બે ચાર દિવસ થયા હશે. એટલામાં પ્રતિવાદીના એક નોકરે મારે ઘેર આવી પૂછ્યું:—"આપ વકીલ સાહેબને મળ્યા હતા ? " મેં ટુંકોજ જવાબ વાળ્યો " હા."

" માસાહેબે આપને બોલાવ્યા છે. " તેણે પણ કામ જેટલા થોડાજ શબ્દોમાં પોતાનો મુદ્દો કહી બતાવ્યો. એ માસાહેબ તે બીજી કોઇ નહીં પણ ખરા કૃષ્ણકાંતની દાદી, એ વાચકને જણાવી દેવાની જરૂર છે. હું પણ એક બોલ બોલ્યા શિવાય લૂગડાં પહેરી તેની સાથે ચાલતો થયો.

પૈસાદારનું ઘર જેવું હોવું જોઇએ તેવુંજ આ ઘર હતું. એટલે તેના વર્ણનમાં કાગળ અને શાહી ખરાબ કરવી અથવા તો કોઇ લેખક વાંચનાર પાસે મારી વર્ણનાશક્તિની ખામી બતાવી આપવી તેના કરતાં એટલુંજ લખવું સારૂં છે કે એક સારા પૈસાદારનું જેવું ઘર હોય તેવુંજ તે ઘર હતું. મને બેઠકખાનામાં બેસાડયો. તેના મુનીમે પૂછ્યું—" શું આપ ડૉકટર છો ? "

" જી હા. હું ડૉકટર છું " મેં જવાબ આપ્યો. મારો જવાબ સાંભળી તે ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો અને થોડા વખત પછી પાછો ફરી કહ્યું—" અંદર પધારો." બેઠકખાનું પસાર કરતાંજ એક મોટો રૂમ હતો. જેને આપણે દીવાનખાનાને નામે ઓળખીએ છીએ. તેમાં કોઇપણ જાતનો ઠાઠમાઠ નહોતો.

દિવાનખાનાની વચમાં એક આસનીયું નાખી તેના ઉપર તે વૃધ્ધા બેઠી હતી તેની સામે એક નાનો ગલીચો બીછાવ્યો હતો. મેં પ્રણામ કર્યાં, તેણે પણ સ્હામા પ્રણામ કરી આસન બતાવી કહ્યું;—"બેસો".

વૃધ્ધાના દરેક વાળ પાકી ગયા હતા, શરીર હાડકાંના માળા જેવું થઇ ગયું હતું, પણ આંખમાં કંઇક અજબ તેજ હતું. તેને જોતાંજ; જાણે તે બુધ્ધિશાળીની ભાવનાઓને પ્રકટ કરતું હોય; તેમ પ્રભાવ નાખતું હતું. હું તે સ્હામે પડેલાં આસન ઉપર બેઠો પછી તેણે પૂછ્યું:—"શું આપ બ્રાહ્મણ છો ? "

" જી નહીં. વાણીઓ. "

" શું આપ ડૉકટરનો ધંધો કરો છો ? "

" જી. હા. "

" મેં સાંભળ્યું છે કે તમે હમારા મુકદ્દમાની બાબતમાં કંઇક જાણો છો. તમે એક ગ્રહસ્થ છો, તેથીજ તમને મળવાનું સાહસ કર્યું છે. વળી તમે

ડૉક્ટર છો એટલે તમારો પડદો રાખવાની કંઇ જરૂર નથી." તેણે વારતાનું મંગલાચરણ કર્યું. પરંતુ આ શબ્દોનો કાંઈ પણ જવાબ આપવો યોગ્ય ન ધારી હું ગુપચુપજ રહ્યો. તેણે પૂછયું:—"તમે શું જાણો છો તે કહી શકશો ?"

... મેં હું જે કંઇ પણ જાણતો હતો, તે અંથથી ઇતિ પર્યંત કહી સંભળાવ્યું. તે વૃદ્ધા બહુજ ધ્યાન પૂર્વક તે સાંભળતી હતી મારી વાત પૂર્ણ થતાંજ બોલી:—"શું આપે પૈસા માટેજ તેની આંગળી કાપી હતી.

"આજે કાપેત નહીં." મેં ખસીયાણો પડી જતાં કહ્યું. હૃદયનું પાપ હમેશા માણસને પાણીથી પાતળું બનાવી દેય છે. મે કહ્યું:—"ત્યારે મને પૈસાની બહુજ ગરજ હતી. વળી જોયું કે તે પોતાની ખુશીથીજ પોતાની આંગળી કપાવે છે, તે હું નહીં કાપું, તો વળી મારો ભાઇ બીજો કાપશે."

"એ હું સમજી કે તમારા મનમાં પાપ નહોતું" મારી બોલવાની ઢબ છબ અને મોઢાંની ભાવના ઉપરથી મારી હાલત સમજી જઇ તેણે ખુલાસો કરતાં કહ્યું:—"તમે આવી, આ વાત જાહેર કરી હમારાં ઉપર ઉપકાર કર્યો છે, જો તમારે ઠેકાણે કોઈ બીજા હોત, તો તેમાંનો એક શબ્દ પણ બાહેર કાઢત નહીં. તમારી આ સત્યપ્રિયતા માટે મને માન છે."

"જે સાચું હતું તે કહ્યું છે" મેં કહ્યું:—"હવે તમે જે કંઇ પણ કહો, અથવા તો કરવાની આજ્ઞા કરો તે કરવા તૈયાર છું."

"તમે હમણા તેને મળવા ગયા હતા ?"

"જી, ગયો તો હતો, પરંતુ—"

"પરંતુ ! ?"

"તે તો બધી વાતનો ઇન્કાર કરે છે, તેણે સાફ જણાવ્યું કે, હું તમને કોઇ દિવસ મળ્યો પણ નથી અને દીઠાએ નથી. તો પછી બીજી વાતનું તો કહેવુંજ શું ?

"બનવા જોગુંજ તે છે." વૃદ્ધાએ કહ્યું અને વળી નિશ્વાસો મૂકી પોતાનું બોલવું આગળ ચલાવ્યું. 'જો માત્ર પૈસાનીજ વાત હોત તો કાંઇ અડચણ નહોતી; તેમ ખોટ પણ નહોતી. કારણ કે કંઇક દઇ તેનું કાળું કરત, પણ ઘરમાં વહુ છે, બ્રાહ્મણનો અવતાર–સ્ત્રીનો અવતાર બધાની ધૂળધાણી થવા બેઠી છે."

"આપની ખાતર પાછો તેને એકવાર મલીશ." મેં કહ્યું:—"જો તે પૈસા લઇ કજીયો પતાવવા તૈયાર હોય તો તેની ખબર કાઢીશ, તથા મારી શક્તિ પ્રમાણે સમજાવીશ."

"મેહનત કરી જૂઓ." તે વૃદ્ધા બોલી:—"જો તે રાજી થાય તો મને જણાવજો." તે દિવસની વાત અહીંજ પૂરી થઇ.

પ્રકરણ ૭ મું.

પાછો જુવાનને ઘેર

તે જુવાનનું પાપી મોઢું જોવાનો મારો વિચારજ નહોતો, પરંતુ વૃદ્ધાને આપેલાં વચનથી મેં બીજે દિવસે તેની પાસે જવાનો નિશ્ચય કર્યો; અને દવાખાનાંનું કામ આટોપી લઇ બપોરે જઇ તેને મળ્યો.

તેણે પહેલાં તો મને મળવાની સાફ નાજ પાડી, પણ પછી મારે ખાસ જરૂરનું કામ છે વિગેરે કહ્યું ત્યારે ખાનગી મુલાકાત લેવાની હા કહી; પાસે બેઠેલાં માણસોને આડાં થઇ જવા જણાવ્યું; અને તેઓ ગયા પછી પૂછયું "કેમ સાહેબ વળી કંઇ દર્શન દેવાની કૃપા કરી."

મેં કહ્યું:—"સાહેબ તમને એક વાત કહેવા

આંપ્યો છું કે જેમાં તમને અને સામા પક્ષને બન્નેને ફાયદો છે."

"ઓહો ! આપતો મારા હેતના કટકા જણાવ છો ને શું," તેણે ટકોર કરતાં હસતે હસતે કહ્યું " ઠીક છે ત્યારે પરમાર્થનું પૂતળું જે કંઇ બોલે તે સાંભળવાને મારા કાનો તૈયાર છે."

શબ્દો સાંભળી ઝાટકો તો વાગ્યો પણ તેને પાપનું પ્રાયશ્ચિત માની હું જવાબ ખાઇ ગયો. અને વળી બોલ્યો: "સાહેબ આ મુકદ્દમામાં મુખ્યત્વે કરીને પૈસાનો લોભ એજ તમારૂં કારણ છે. બેશક લોભે મહાત્માઓને પણ ચળાવ્યા છે પરંતુ આપ સુજ્ઞ છો, તમે જાણો છો કે સ્વર્ગીય કૃષ્ણકાંતની વિધવા સ્ત્રી પણ હયાત છે. તેને શા માટે વિપદમાં નાખો છો. જો તમારી ઇચ્છા હોય તો હું વાત કરૂં કંઇ પૈસા લઇ કેસની માંડવાળ કરો. પણ એક બ્રાહ્મણ સ્ત્રીનાં શીયળનું રક્ષણ કરો."

મારી વાત સાંભળી તેણે ચારે તરફ પોતાનું મોઢું ફેરવ્યું અને બરાબર ચારે તરફ જોઈ ત્યાર પછી બોલ્યો: —" સાહેબ તમને ખરૂં કહેવામાં મને કોઈ પણ જાતની અડચણ નથી. હું ધનની જરા પણ દરકાર કરતો નથી. સ્ત્રી લાભ એજ મારો મુખ્ય હેતુ છે.' તે નફ્ફટ જુવાને જરા પણ ન શરમાતાં કે જરા પણ ન અચકાતાં કહ્યું:—' ડૉક્ટર સાહેબ એક વિધવાને પાછો ધણી મળશે એથી શું તમને આનંદ નથી થતો."

વાચક, નફ્ટાઇની પણ શું આનાથી વધારે કાળી છબી ચિતરાતી હશે ? તેના શબ્દો સાંભળતાં, તેના તરફનો મારો તિરસ્કાર હજાર ગણો વધી પડયો, પણ તેથી તેને શું ? હું શું કરી શકું તેમ હતો? તે બોલ્યો:—" સાહેબ તમે કીડીનું રક્ષણ કરોછો અને માણસને રીબાવો છો. એના કરતાં એક સ્ત્રીના આશિર્વાદ લો, તેને પતિ સંયોગ થવા દો જે પતિનાં નામ શિવાય, પતિ સુખ શું છે તેપણ જાણવા પામી નથી, તેને પતિનું સુખ ભોગવવા દો. દલાલીમાં જોશે તો થોડું ઘણું મલશે."

આટલો વખત હું સહી રહ્યો હતો પણ હવે તેના બોલો સહેવાયા નહીં. ક્રોધાગ્નિથી મારૂં આખું શરીર બળવા લાગ્યું. મેં કહ્યું—" સાહેબ ઇશ્વર જૂવે છે. અને સત્યનોજ જય છે. પાપીએ પોતાનાં લોહીથીજ પાપનું પ્રાયશ્ચિત કરવું પડશે. અને તેમાં પણ સતીની ઇજ્જત ઉપર જનારને રૂંવે રૂંવે કીડા પડશે "

" તમારા શાપ મારે મન આશિર્વાદ છે" તેણે મને વધારે બાળતાં-આગમાં ઘી હોમતાં-હસતે હસતે કહ્યું: —" આટલો વખત હું આપને પુરૂષ જાણતો હતો તમે પણ સ્ત્રીઓ માફક ગાળો દઇ શકો છો તે હવેજ જાણ્યું. પણ તેમાં તમારો શો વાંક, એતો નિયમજ છે. કે જેનામાં બીજી શક્તિ ન હોય તેની જીભ બહુજ મોટી હોય છે."

તેની નીચતા જોઈ મને એવી ચીઢ ચડી, કે હું તેને કંઇ પણ જવાબ આપ્યા શિવાય ચાલતો થયો; અને તે મારી પાછળ—" સુખ પાર્યા હોય તો પધારજો " કરી હસવા લાગ્યો.

+ + + +

મેં ઘેર આવી વૃદ્ધાને ખબર પહોંચાડી, કે તેવી રીતે માંડવાળ કરવા તે ખુશી નથી. એક બીજા માણસને મોકલી મારા એક જાણીતા ડીટેકટીવને બોલાવ્યો, જેનું નામ હમે બધા પંછીકાકા કહેતા હતા. પંછીકાકાયે આવતાંજ પૂછ્યું:—" કેમ ડૉક્ટર સાહેબ, સરસ્વતીનો ગાંસડો તો ઠીક બાંધ્યો છે."

હું તો તેના આ શબ્દો સાંભળી અજબ થયો, હું ન સમજ્યો કે તે શું કહે છે, પણ તેણે તે પૂછ્યા ગાછ્યા વિનાંજ મારી સામેની ખુરશીએ બેઠક લેતાં કહ્યું;—" સવારની મુલાકાત નિષ્ફળ ગઇ કે શું?"

" આપ કોને વિષે પૂછો છો " મેં ચકરાતાં પૂછ્યું.

" ત્યારે શું હું ભૂલું છું" તેણે કહ્યું—" શું આપે મને તે વાસ્તે નથી બોલાવ્યો, "

...શા વાસ્તે ?

"આ ખોટા કૃષ્ણકાંતના મુકર્દમાં માટે."

"હું તેજ માટે, પણ તમે કેમ જાણ્યું ?"

"તે તમે નહીં સમજો. માત્ર એટલુંજ કે મારી ધારણા ખરી પડી, હવે તમારે જે કહેવું હોય તે કહો."

"જાણોજ છો, તો કહેવાનું શું છે. એટલુંજ કે જો તમે મને તેમાં મદદ કરી તે બદમાશને તેના ખરા સ્વરૂપમાં પ્રકટ કરશો, તો હું તમને એક હજાર રૂપિયા ઇનામ આપીશ."

"સાહેબજી; હું તમને સાંજે મળીશ." આટલું કહી તે ચાલતો થયો.

પ્રકરણ ૮ મું.

વાદી ઉપર વારંટ

તે કેસ ચાલ્યો પણ ખરો. મેં જુબાની આપી પણ ખરી, પણ તેમાં જરાક એટલું ખોટું બોલ્યો, કે તેની આંગળીમાં દરદ હતું માટે તે કાપી હતી. તમેજ કહેજો વાચક, એમાં શું ગુનેહો થયો ? એમ તો ધરમરાજાએ પણ અશ્વત્થામાની બાબતમાં 'નરોવા કુંજરોવા' કરી દીધું હતું. પરંતુ મારી જુબાની પણ ટકી નહીં વાદી તરફનાં બે સાક્ષીઓએ જુબાની આપી, કે મને પ્રતિવાદી તરફથી, પૈસા આપી જુઠો સાક્ષી બનાવવામાં આવ્યો છે. વાદીના સોલીસીટરે ક્રોસ એકઝામીન કરતાં પૂછ્યું કે "જો તમે તેનો ઇલાજ કર્યો છે તો કહો જોઇએ તે વખતે તેનું નામ શું હતું ?" બસ તે સવાલની સાથેજ આપણી ફેરકી બંધ થઇ ગઇ. મેં નામથી અજાણપણું બતાવતાં વકીલ હસ્યો, માજીસ્ત્રેટ પણ હસ્યા અને આખી કોર્ટ હસી પડી. મારી જબાનીની કીમત રદ થઇ ગઇ. બીજા પણ કેટલાક સાક્ષીની જબાની લેવાઇ, પણ વાદીના સાક્ષીઓ એવા જબરદસ્ત હતા કે, આખી કોરટે ધાર્યું કે કેસ વાદીના લાભમાંજ છે. પછી તો 'ન જાને જાનકી નાથ પ્રાતઃકાલે કિં ભવિષ્યતિ' માજીસ્ત્રેટ સાહેબે બપોરનાં ખાનાં પછી જજમેંન્ટ આપવાનું મુલતવી રાખ્યું. કોર્ટ ખાનાં માટે ઉઠી.

* * *

પ્રતિવાદી તરફનાં દરેક માણસનાં મોઢાં ઉતરી ગયાં હતાં વાદી તરફનાં દરેક માણસોનાં ચેહેરો ઉપર આનંદ હતો, ખાનાનો ટાઈમ પૂરો થયો અને માજીસ્ત્રેટ સાહેબ આવી પાછા આસન ઉપર બીરાજ્યા—

એટલામાં એક માણસ દોડતો આવ્યો અને અરજદારના પાંજરામાં ઉભો રહી તેણે દુભાષિયાના હાથમાં પોતાની અરજી આપી.

"તમારૂં નામ ?" કોર્ટે સવાલ કર્યો.

"વસંતરાય ઉર્ફે પંછીકાકા"

"તમે શો ધંધો કરો છો ?"

"ડીટેકટીવનો"

"શાનું વોરંટ માગો છો ?"

"ખોટા સિક્કા બનાવનારને પકડવાનું મારો લોર્ડ."

"કોના ઉપર"

"કમરૂદીન ઉર્ફે રણછોડદાસ ઉર્ફે કૃષ્ણકાંત ઉપર"

"પૂરાવા ?"

તેણે, કેટલાંક, ઓજારીઆં, ફોટોગ્રાફ વિગેરે હાજર કર્યાં મેં બીજી તરફ જોયું, તો હમારાં કેસના કૃષ્ણકાંતનું મોઢું ઉતરી ગયું હતું.

વોરંટ મેળવી તેણે બાહરથી કેટલાક સિપાહીને બોલાવ્યા અને કોર્ટના દરવાજા પાસેજ ઉભા રાખ્યા,

કારણ કે કોર્ટમાં તો તે વારંટ બજાવી શકાય નહીં. પંછીકાકાએ જઈ હમારા વકીલના કાનમાં કંઈક કહ્યું, એટલે હમારા વકીલે માજીસ્ત્રેટ સાહેબને પોતા તરફના બીજા બે સાક્ષી દાખલ કરવા અરજી કરી, તરતજ રજા મળી, એટલે પંછીકાકાએ એક વૃદ્ધા તથા એક તરુણ સ્ત્રીને દાખલ કરી. જેણે દાખલ થઈ નીચે પ્રમાણે જણાવી આપી.

વૃદ્ધા બોલીઃ—"આ સામે ઉભેલો જુવાન મારો પુત્ર થાય છે. હમે જાતીનાં ગોલાં છઇએ. તે હમણાં ત્રણ ચાર વરસથી ગુમ થયો હતો."

તેણે વાદીના વકીલની ક્રોસએકઝામીનમાં જણાવ્યું કે "પહેલાં જયારે ત્યારે બાહરગામ જતો અને વળી છઠે છમાસે પાછો ઘેર આવી થોડા વખત રહેતો; પણ ચાર વરસ ઉપર આવ્યો ત્યારે તે કહેતો હતો કે અહીં રહેવું એ આપણે માટે ભય ભરેલું છે. તેમ કહી તે રાતે ભાગી ગયો હતો. ત્યાર પછી હું તેને આજેજ જોઉં છું."

પેલી તરુણ સ્ત્રીએ કહ્યું કે, તે મારો પતિ થાય છે. અને તે આજ પુરૂષ છે તેમ હું સારી રીતે ઓળખું છું" તેણે ક્રોસએકઝામીનમાં જણાવ્યું કે "પહેલાં તેઓની આંગળી કપાએલી નહોતી પણ તેઓના ડાબા કાન ઉપર તિલ હતો કોર્ટમાં તપાસ કરવામાં આવી અને તેને તિલ નિકળ્યો જયારે પ્રતિવાદીના વકીલે જણાવ્યું કે અસલ કૃષ્ણકાંતને તિલ નહોતો તે માટે જો હજુ પણ કહેશો તો બીજા સાક્ષીઓની જુબાની રજુ કરી શકીશ.

સત્યજ છે કેઃ—

ભલે જન કોટી પ્રયત્નો કરે,
થાશે ધાર્યું જે ધરણી ધરે.

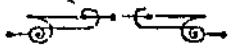
માત્ર પાંચ મીનીટમાંજ સઘળો મામલો ફરી ગયો. તે વૃધ્ધા તથા તરૂણીની પૂરી જબાની લેવાયા પછી માજીસ્ત્રેટ સાહેબે પંછીકાકાની જબાની લીધી તેણે જણાવ્યું કેઃ—

"મને ડૉકટરે ઘેર બોલાવી આ કામ સોંપ્યું અને તેની સાથે સાંજના જે ઠેકાણે તેણે આ જવાનનું ઓપરેશન કર્યું હતું ત્યાં ગયો. તે જગ્યા ઉજ્જડ વેરાન છે. ત્યાં મને કંઈ બીજી શોધ લાગી નહીં પણ માત્ર થોડાક શબ્દો લખેલી એક ચીઠ્ઠી મળી કે જે ચીઠ્ઠી ઉપર અમુક સંજ્ઞા હતી તે જોતાંજ મને એક જૂનો કેસ યાદ આવ્યો, કે જે માટે મેં આપ સાહેબ પાસેથી હમણાંજ વારંટ મેળવ્યું છે. તે કેસ વખતે મેં તે માણસની છબી મેળવી લીધી હતી તે મારે ઘેર જઇ કાઢી અને ત્યાર પછી એક ભીખ માગનાર બ્રાહ્મણને વેષે જઈ વાદીને જોયો તો જણાયું કે એ તેજ જુવાન છે કે જેના ઉપર આજથી ચાર વરસ ઉપર ખોટા સિકકા માટે વારંટ કાઢવામાં આવ્યું હતું તરતજ હું તેને ઘેર પહોંચ્યો કે જે ગામ પહોંચતાં આહીંથી ચાર દિવસનો ગાડીનો રસ્તો છે હું તે જાણતો હતો કારણ કે તેની માએ જે જણાવ્યું છે કે તે રાતો રાત ભાગી ગયો હતો તે મારી બીકથીજ ભાગી ગયો હતો જો ન ભાગી ગયો હોત તો હું સવારના તેને ગીરફતાર કરનાર હતો. હું તેની માને તથા સ્ત્રીને મારી સાથે તેડી આવ્યો. હું કેસનો આટલો જલદી નિકાલ આવશે તેમ જાણતો હતો તેથી મેં પહેલેથીજ પોલિસચોકી ઉપર તાર કરી સિપાઇઓને તૈયાર રહેવા તથા વારંટની અરજી ઘડાવી રાખવા જણાવ્યું હતું."

તરતજ કોર્ટટાઇમ થઇ જતાં કેસ બીજા દિવસ ઉપર મૂલતવી રહ્યો. નકલી કૃષ્ણકાંતને કોર્ટની બાહર નીકળતાંજ મેળવેલા વારંટની રૂએ કેદ પકડવામાં આવ્યો. ધન્યરે પ્રભૂ ધન્ય.

ઘડીમાં રંકને રાજા,
ઘડીમાં રાય ભિખારી.
મરે મગ્મત મહીં માનવ,
ન જાણે કોઈ કૃતિ તારી.

પ્રકરણ નવમું.

એકરાર—પૂર્વકથા.

જેમ રમવાનાં પાનાનું બચ્ચાંઓ ઘર બનાવે છે, અને તેમાં નીચેથી એકજ પાનું ખસી જતાં તે કડડડ ભૂસ થઇ જાય છે; તેમ તે જુવાને ઘણી મહેનતે તૈયાર કરેલો કેસ ઘડીકમાં ચુંથાઇ ગયો. ત્યાર પછી ડીટેકટીવ્ર પંછીકાકાએ જે એક પછી એક પૂરાવાઓ દાખલ કર્યા તેથી તેતો અઠંગ ઉઠાઉગીર, સરકારને પાંચ પાંચ વાર હાથ તાલી આપી ગુમ થએલો ખોટા સીક્કા પાડનાર, અને રણછોડદાસને ખોટે નામે લાખોની ઉથલપાથલ કરનાર તરીકે જાહેર થયો. જ્યારે તેણે જાણ્યું કે મારો સર્વ ભેદ ખુલ્લો થયો છે ત્યારે તેણે પોતાની પૂર્વકથા કહી એકરાર કર્યો કે જે હું નીચે અક્ષરશઃ ઉતારી લઉંછું તે બોલ્યો:—

" સાહેબ હું જાતે ગોલો છું. ખરા કૃષ્ણકાંતનું સાસરૂં તેજ મારૂં પણ ગામ છે. તેઓની શેરીમાંજ મારૂં પણ ઘર છે, નાનપણથી હું તેને ત્યાં બચ્ચાં માફક ઉછર્યો હતો. મારા પિતા મને નાનો મૂકી મરણ પામ્યા હતા, રંભા (કૃષ્ણકાંતની સ્ત્રી) ના બાપે મને પુત્ર માફક પાળી મોટો કર્યો હતો. હમારે ઘરખરચમાં પણ ખોટ પડતી; તેઓનીજ મદદથી હમારો ઘર સંસાર ચાલતો. મારી માતા તેનાં ઘરનું જેવું થઇ શકે તેવું ઉપર ટપકેનું કામ કરતી. તે જૂના જમાનાના બ્રાહ્મણ હતા. પણ મારા ઉપરના સ્નેહથી તેઓ મને ખોળામાં પણ બેસાડતા અને પોતાના પુત્ર માફક મારા ઉપર વહાલ કરતા. હું અને રંભા નાનપણમાં સાથેજ રમતાં, મને તેના ઉપર સ્નેહ હતો, તે પણ મને ચાહતી, જ્યારે તે મોટી થઇ અને મેં સાંભળ્યું કે તેનું વેવિશાળ થવાની વાત ચાલે છે, ત્યારે એક દિવસ હું તેને બાગમાં મળ્યો અને કહ્યું:—" રંભા, મેં સાંભળ્યું છે કે તારૂં વેશવાળ થવાનું છે. "

" મા વાત કરતાં હતાં. " તેણે પણ નિર્ભય રીતે કંઇ પણ ન શરમાતાં કહ્યું.

" રંભા શું ત્યારે તું મારી મોહરદાર નહીં બને ? "

મારા આ શબ્દો સાંભળીને તે મારાં મોઢાં સામેજ જોઇ રહી. પછી બોલી:—" કમુ શું તું ઘેલો થઇ ગયો છે ? તું નથી જાણતો કે હું એક બ્રાહ્મણ કન્યા છું—હું હિન્દુ છું. "

"તેથી શું થયું રંભા ?" હું બોલ્યો:—" રંભા શું મુસલમાનોને પરમાત્મા એ જૂદે હાથે ઘડયા છે? શું હિન્દુ તથા મુસલમાનને બનાવવામાં ઇશ્વરે જૂદી જૂદી માટીનો ઉપયોગ કર્યો છે ? રંભા શું મુસલમાનોને હાથ ઠેકાણે પગ આપવામાં આવ્યા છે? શું મુસલમાનની જીભમાં બોલવાની શક્તિ નથી ? શુ મુસલમાનનું હૃદય પ્રેમ કરવા સરજાયું નથી ? ત્યારે શા માટે હમારામાં અને તમારામાં ફરક ગણાવો જોઇયે ?"

" ગમે તેમ હો તારો અને મારો સંબંધ બની શકેજ નહીં. " તે બોલી:—" ઉંચ અને નીચનો કુદરતી ફરક કદી પણ ટળી શકે નહીં. જમીન દેખાવમાં બધી એક સરખી—એક જેવીજ હોવા છતાં, અને તેમાં એકજ બીજો વાવવા છતાં તેના પેટામાંના ગુણો પ્રમાણેજ દાણો વધારે અથવા ઓછો ઉગે છે. હમારા હિન્દુઓમાં પણ જે વર્ણભેદ માનવામાં આવ્યો છે તે એ માટેજ છે. "

" તે ગમે તેમ હો, હું તારા વિના બીજી કોઇને ચાહી શકીશ નહીં. બીજી કોઇ ઉપર મારો પ્યાર ઉતરે તેમ નથી. હું તને ચ્હાઉં છું; રંભા હું તને મારા પ્રાણ કરતાં પણ વિશેષ ચ્હાઉં છું. અને હું તને મેળવીશ. "

મારા આ શબ્દોથી તે મારા ઉપર ચીઢાઇ ગઇ. અને ત્યાંથી ચાલતી થઇ હું દિગમૂઢ માફક તેની તરફજ જોઇ રહ્યો. અને તેનાં આ અપમાનથી પ્યારે કીનાનું રૂપ પકડયું, મેં મનમાંને મનમાંજ નિશ્ચય કર્યો અને મુન્શી બેતાબની મુસદ્દસ બોલી પ્રતિજ્ઞા કરી કેઃ—

બાંદ એ ગુલરંગકો પરવાએ પયમાના નહીં
તાયરે મગરૂર જબ મોહતાજેકા શાના નહીં;
તોં યે ખાનાહી નહીં યા સાહેબે ખાના નાહીં,
શમએ મેહફીલહી નહીં યા જાને પરવાના નહીં;
અય પરી તૂહી નહીં યા તેરા દીવાના નહીં.

રંભાતો ત્યાર પછી મને મળીજ નહીં. જો કે તેના ઘર જોડેનો હમારો સંબંધ તો તેવોને વોજ રહ્યો. તે ઉપરથી હું સમજ્યો કે તેણે તે વાત ીજા કોઇને કહી નહોતી.

બીજો થોડો સમય પસાર થયો અને મેં સાં- ળ્યું કે એક ધનવાનના પુત્ર જોડે રંભાનું વેશવાળ યું છે અને એક બે મહિનામાંજ તેનાં લગ્ન થવાનાં . જમાઈને સાસરે તેડવામાં આવેલા ત્યારે મેં નો ચહેરો પણ જોયો અને તરતજ મારા મનમાં ેક નવો વિચાર ઉત્પન્ન થયો.

ધામ ધુમ સાથે રંભાનાં લગ્ન થઇ ગયાં અને ાસરે સિધાવી મેં પણ હવે મોટો થયો છું. માટે ામકાંજ કરવું જોઇએ એમ કહી ઘરમાંથી રજા લીધી.

હું મારી તજવીજમાંજ હતો. થોડાક દિવસ- માંજ લાગ મલ્યો. એક દિવસે કૃષ્ણકાંત હોડીમાં બેસી ફરવા નિકળ્યો. ધીમો ધીમો વરસાદ પડતો હતો. હોડીમાં તે તથા માછી શિવાય બીજું કોઇ નહોતું. હું તરવાનું બહુજ સારૂં જાણું છું, હોડી ગામનો કીનારો છોડી જ્યારે ઝાડી તરફ વળી; ત્યારે મેં તેઓ ન દેખે તેમ ઝાડીમાંથી ડુબકી મારી, તેની હોડી તરફ પડતું મૂકયું; અને તેની પાસે જઇ હોડી દબાવી દીધી. માછીમારને ગરદન દબાવી ગુ- ગળાવી મારી નાખ્યો. જ્યારે કૃષ્ણકાંતને ઠાર કરી મારી સાથેજ ઝાડી તરફ ઢસડી ગયો. કારણ કે તેનું મડદું કોઇને મલે તો તે મને નુકશાનકારક હતું. મેં તેનો ડાબો હાથ કાપી લીધો અને મૂડદું ત્યાંજ ખાડો ખોદી દાટયું. જો કે મારો અને તેનો ચેહરો ઘણે ભાગે મળતો હતો. પરંતુ તરતને તરત જાહેર થતાં તો હું તરતજ જુદા માણસ માફ વર્તાઈ જાઉં તેમ હતું એટલે બીજા કેટલાંક વર્ષો દબાઇ જવાનો નિશ્ચય કર્યો કે જેથી જે થોડો ઘણો ફેરફાર હોય તે માણસની નજરે જણાય નહીં. ત્યાર પછીની મારી કથા જે આ ડીટેકટીવે તથા ડોકટરે કહી છે તે બરાબર છે. જ્યારે હું મારી ઇચ્છિત વસ્તુ મેળવવામાં ફલીભુત થયો નહીં ત્યારે હવે મને કોઇની દરકાર નથી તેમ આ જીવનની પણ દરકાર નથી.

હવે હું કોઇ જાતની માફી માગવા ચાહતો નથી. કોઇ જાતનો બચાવ કરવા ઇચ્છતો નથી. હું નાનપણથીજ કાર્યમ્ સાધયામિ વા દેહં પાતયામિનો મંત્ર શીખ્યો છું જો હું કાર્ય સાધી શકયો નથી તો દેહનો પાત થવામાં મને કોઇપણ જાતનો શોક નથી."

ત્યારપછી માજીસ્ટ્રેટે તે કેસ સેશન્સમાં નોંધ્યો.

ઉપસંહાર

પ્રેમને બદલે ફાંસી.

સેશન્સમાં કમરૂદ્દીને કોઇપણ જાતનો બચાવ કર્યો નહીં ખરા કૃષ્ણકાંત તથા ખલાસીનાં ખુન કર- વાના આરોપ માટે તેને ફાંસીની સજા કરવામાં આવી. જ્યારે તેને ફાંસી ચઢાવવામાં આવ્યો ત્યારે તેણે કહ્યું કેઃ—

સિતમ ઝેલે સિતમ ઇજાદ હોકર,
બને હંય સયદ હમ સૈયાદ હોકર;
ઝુકાઇ ગરદને જલ્લાદ હોકર,
કટે ખુદ ખંજરે ફૌલાદ હોકર.

આજકાલ કેટલેક ઠેકાણે અમારાજ નામને મળતું નામ અને અમારી દવાને લગતું
નામ રાખી બેઠેલા હોવાથી લોકો ભુલાવામાં પડીજાય છે માટે આથી જાહેર
કરવાનું કે ડા૦ ઇચ્છાપોરીઆનું જુનું અને જાણીતું દવાખાનું
લુહાર ચાલીમાં છે. હમારી બીજી શાખા છેજ નહીં
એ ધ્યાનમાં રાખવું

બચ્ચાંઓને ખરી તંદુરસ્તી આપનારૂં.

બાળ અમૃત.

આ દવા ઘણી જાતની દેશી વનસ્પતીઓનો અરક બનાવી સરબતનાં રૂપમાં બનાવેલુ છે. એનો ઉપયોગ કરવાથી બાળકોના જુના ને બારીક **તાવો** અજીરણથી થતા **ઝાડા, પેટની કબજીયેત, મરડો, અતીસાર, લોહીનું પડવું, દાંત,** આવતાં થતી બીમારીઓ. **ઉપલીયું, આંકડીનું દરદ, અતીશય રડવું, ખાંસી, હાંફણ, શરાણી,** વિગેરે બચ્ચાંનાં દાંતને ઘણોજ ફાયદો કરે છે.

શીશી એકની કીંમત રૂપીઆ ૦॥ અડધો.

બનાવનાર ડાકટર ઇચ્છાપોરીઆ.

ઠેકાણું:–કાલબાદેવી રોડ-લુહારચાલી નવો રસ્તો.–**મુંબઇ.**

સોલ એજંટ એમ. એન. પાઠક–કાલબાદેવી રોડ નંબર ૨૯૦ મુંબઇ. આર. સી. બાલીવાળા ઠે૦ કણપીઠ–સુરત. દારા ખુરશેદજી માદન–નવા આતશબેરામ સામે ધોબીતળાવ–મુંબઇ. સ્વદેશી બનાવેલું **દંતમંજન** પણ હમારે ત્યાંથી મળશે. કીંમત આના ચાર.

મારા આ શબ્દોથી તે મારાં ઉપર ચીઢાઇ ગઇ. અને ત્યાંથી ચાલતી થઇ હું દિગમૂઢ માફક તેની તરફજ જોઇ રહ્યો. અને તેનાં આ અપમાનથી પ્યારે કીનાનું રૂપ પકડયું, મેં મનમાંને મનમાંજ નિશ્ચય કર્યો અને મુન્શી બેતાબની મુસદ્દસ બોલી પ્રતિજ્ઞા કરી કેઃ—

ખાંદ એ ગુલરંગકો પરવાએ પયમાના નહીં
તાયરે મગરૂર જબ મોહતાજેકા શાના નહીં;
તેં યે ખાનાહી નહીં યા સાહેબે ખાના નાહીં,
શમએ મેહેફીલહી નહીં યા જાને પરવાના નહીં;
અય પરી તુહી નહીં યા તેરા દીવાના નહીં.

રંભાતો ત્યાર પછી મને મળીજ નહીં. જો કે તેના ઘર જોડેનો હમારો સંબંધ તો તેવોને તેવોજ રહ્યો. તે ઉપરથી હું સમજ્યો કે તેણે તે વાત બીજા કોઇને કહી નહોતી.

બીજો થોડો સમય પસાર થયો અને મેં સાંભળ્યું કે એક ધનવાનના પુત્ર જોડે રંભાનું વેશવાળ થયું છે અને એક બે મહિનામાંજ તેનાં લગ્ન થવાનાં છે. જમાઇને સાસરે તેડવામાં આવેલા ત્યારે મેં તેનો ચહેરો પણ જોયો અને તરતજ મારા મનમાં એક નવો વિચાર ઉત્પન્ન થયો.

ધામ ધુમ સાથે રંભાનાં લગ્ન થઇ ગયાં અને સાસરે સિધાવી મેં પણ હવે મોટો થયો છું... માટે કામકાજ કરવું જોઇએ એમ કહી ઘરમાંથી રજા લીધી.

હું મારી તજવીજમાંજ હતો. થોડાક દિવસમાંજ લાગ મળ્યો. એક દિવસે કૃષ્ણકાંત હોડીમાં બેસી ફરવા નિકળ્યો. ધીમો ધીમો વરસાદ પડતો હતો. હોડીમાં તે તથા માછી શિવાય બીજું કોઇ નહોતું. હું તરવાનું બહુજ સારૂં જાણું છું, હોડી ગામનો કીનારો છોડી જ્યારે ઝાડી તરફ વળી; ત્યારે મેં તેઓ ન દેખે તેમ ઝાડીમાંથી ડુબકી મારી, તેની હોડી તરફ પડતું મૂકયું; અને તેની પાસે જઇ હોડી દબાવી દીધી. માછીમારને ગરદન દબાવી ગુંગળાવી મારી નાખ્યો. જ્યારે કૃષ્ણકાંતને ઠાર કરી મારી સાથેજ ઝાડી તરફ ઢસડી ગયો. કારણ કે તેનું મડદું કોઇને મલે તો તે મને નુકશાનકારક હતું. મેં તેનો ડાબો હાથ કાપી લીધો અને મુડદું ત્યાંજ ખાડો ખોદી દાટયું. જો કે મારો અને તેનો ચેહરો ઘણે ભાગે મળતો હતો. પરંતુ તરતને તરત જાહેર થતાં તો હું તરતજ જુદા માણસ માફક વર્તાઇ જાઉં તેમ હતું એટલે બીજા કેટલાંક વર્ષો દબાઇ જવાનો નિશ્ચય કર્યો કે જેથી જે થોડો ઘણો ફેરફાર હોય તે માણસની નજરે જણાય નહીં. ત્યાર પછીની મારી કથા જે આ ડીટેકટીવે તથા ડોકટરે કહી છે તે બરાબર છે. જ્યારે હું મારી ઇચ્છિત વસ્તુ મેળવવામાં ફલીભુત થયો નહીં ત્યારે હવે મને કોઇની દરકાર નથી તેમ આ જીવનની પણ દરકાર નથી.

હવે હું કોઇ જાતની માફી માગવા ચાહતો નથી. કોઇ જાતનો બચાવ કરવા ઇચ્છતો નથી. હું નાનપણથીજ કાર્યમ્ સાધયામિ વા દેહં પાતયામિનો મંત્ર શીખ્યો છું જો હું કાર્ય સાધી શકયો નથી તો દેહનો પાત થવામાં મને કોઇપણ જાતનો શોક નથી."

ત્યારપછી માજીસ્ત્રેટે તે કેસ સેશન્સમાં નોંધ્યો.

ઉપસંહાર

પ્રેમને બદલે ફાંસી.

સેશન્સમાં કમરૂદ્દીને કોઇપણ જાતનો બચાવ કર્યો નહીં. ખરા કૃષ્ણકાંત તથા ખલાસીનાં ખૂન કરવાના આરોપ માટે તેને ફાંસીની સજા કરવામાં આવી. જ્યારે તેને ફાંસી ચઢાવવામાં આવ્યો ત્યારે તેણે કહ્યું કેઃ—

સિતમ ઝેલે સિતમ ઇજાદ હોકર,
બને હંય સયદ હમ સૈયાદ હોકર;
ઝુકાઇ ગરદને જલ્લાદ હોકર,
કટે ખુદ ખંજરે ફોલાદ હોકર.

આજકાલ કેટલેક ઠેકાણે અમારાજ નામને મળતું નામ અને અમારી દવાને લગતું નામ રાખી બેઠેલા હોવાથી લોકો ભુલાવામાં પડીજાય છે માટે આથી જાહેર કરવાનું કે ડા૦ ઇચ્છાપોરીઆનું જુનું અને જાણીતું દવાખાનું લુહાર ચાલીમાં છે. હમારી બીજી શાખા છેજ નહીં એ ધ્યાનમાં રાખવુ

બચ્ચાંઓને ખરી તંદરોસ્તી આપનારૂં.

બાળ અમૃત.

આ દવા ઘણી જાતની દેશી વનસ્પતીઓનો અરક બનાવી સરબતનાં રૂપમાં બનાવેલુ છે. એનો ઉપયોગ કરવાથી બાળકોના જુના ને બારીક **તાવો** અજીરણથી થતા **ઝાડા, પેટની કબજીયેત, મરડો, અતીસાર, લોહીનું પડવું, દાંત,** આવતાં થતી બીમારીઓ. **ઉપલીયું, આંકડીનું દરદ, અતીશય રડવું, ખાંસી, હાંફણ, શશાણી,** વિગેરે બચ્ચાંનાં દાંતને ઘણોજ ફાયદો કરે છે.

શીશી એકની કીમત રૂપીઓ ૦ાા અડધો.

બનાવનાર ડાકટર ઇચ્છાપોરીઆ.

ઠેકાણું:-કાલબાદેવી રોડ-લુહારચાલી નવો રસ્તો.-મુંબઇ.

સોલ એજંટ એમ. એન. પાઠેક-કાલબાદેવી રોડ નંબર ૨૯૦ મુંબઇ. આર. સી. બાલીવાળા ઠે૦ કણપીઠ-સુરત. દારા ખુરશેદજી માદન-નવા આતશબેરામ સામે ધોબીતળાવ-મુંબઇ. સ્વદેશી બનાવેલું **દંતમંજન** પણ હમારે ત્યાંથી મળશે. કીમત આના ચાર.

SHIVSHANKER G. SHASTRI-HARDWAR. U. P.

शुद्ध शिलाजीत

ધાતુપુષ્ટ કરનારી—હીમાલય પર્વતની અજબ અસરકારક દવા.

શીલાજીતનો ગરમ અને કડવા ઔષધોમાં સમાવેશ થાય છે. તે વૃદ્ધાવસ્થાને દુર કરી ફરી જવાન બનાવે છે. તરૂણને પુરૂષાર્થી બનાવે છે. તેવીજ રીતે તે દરેક પ્રકારનો પ્રમેહ, વીના રોગ, અંગની કળતર, હાથ પગમાં દુઃખારો વગેરે દરદો દુર કરે છે, તે લોહીના વીકારો વગેરે નાશ કરે છે, સફેદ કોઢ, રગતપીત, દરેક જાતની દાદર, વગેરે તમામ જાતના કોઢ ઇત્યાદી રોગોનો નાશ કરે છે. મુખમાંથી નીકળતી દુર્ગંધ, દાંતમાંથી લોહીનું વહેવું, દાંતનું નબળા પડીજવું વગેરે દરેક પ્રકારના મોઢાંના દરદો તે દફે કરે છે. શરીરનું પીળું પડવું, શ્વાસના દરદો, ક્ષયરોગ, ઉન્માદ, તમામ લોહીવિકારથી થતા રોગ, કફથી થતાં દરદો, કરમથી થતા રોગ, ઇત્યાદિ રોગનો તે નાશ કરે છે.

આ મહા ઔષધીની ઉપર પ્રમાણે પ્રશંસા સર્વે આયુર્વેદ જાણનારા ઋષીઓએ કરીછે. આ દવા પરીશ્રમ કરી અમે હીમાલય પર્વત ઉપરથી આણીછે.

આ મહા ઔષધી રામબાણ છે તે માટે હજારો સરટીફીકેટો અમારી પાસે આવેલા છે.

દરેક ગ્રહસ્થ અને વૈદ્યરાજોએ અમારી પાસેથી આ દવા મંગાવવી એમ અમને સંપૂર્ણ આશા છે. તમામ સાધારણ વર્ગના લોકોને સુગમ પડે તે માટે દવાના ભાવ ઠેક હલકા રાખ્યા છે.

તોલા.	કીંમત.	ટપાલ ખરચ.	તોલ.	કીંમત.	ટપાલ ખરચ.
૦૫	૨ા	૦-૫-૦	૪૦	૧૫ાા	૦-૧૦-૦
૧૦	૪ા	૦-૫-૦	૮૦	૩૦	૦-૧૨-૦
૨૦	૮	૦-૫-૦			

પાંચ તોલાથી ઓછી દવા મોકલવામાં આવશે નહીં.

મળવાનું ઠેકાણું :—

શીવશંકર જી. શાસ્ત્રી.

હીમાલય ડીપો, હરદ્વાર.

ભારત જીવન પ્રેસનં. ૨૪૨-૪૪ કોલબાદેવી રોડ આંગ્રેની વાડી મુંબઈ.

સચિત્ર માસિક

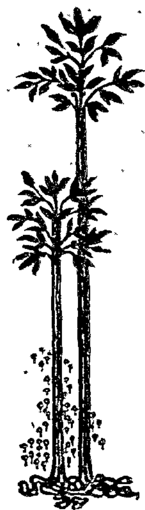
ભારતજીવન

પુ. ૭—અંક ૧

જાનેવારી

૧૯૨૦

વ્યવસ્થાપક
દાહ્યાભાઈ રામચંદ્ર દવે

વાર્ષિક મૂલ્ય
રૂ. ૨ાા.

જાનેવારી–૧૯૧૦.

અનુક્રમણિકા.

ચિત્રમાળા.

૧૮ સ્વ. હરિદાસ વિહારીદાસ દેસાઇ. નડિયાદ.
૧૯ સ્વ. સરદાર બેહેચરદાસ વિહારીદાસ દેસાઇ.
૨૦ ઓન. સરદાર પુરૂષોત્તમદાસ વિહારીદાસ દેસાઇ.
૨૧ રા. રા. ગોપાળદાસ વિહારીદાસ દેસાઇ.
૨૨ બેલજિયમના રાજ્યમાં રબર એકઠું કરનાર કુલીઓની સ્થીતિ.
૨૩ મલાયા દેશની સુંદર સ્ત્રી.
૨૪ ટ્રિબેટિયન કુટુંબ.
૨૫ ભુતિયા સ્ત્રી.
૨૬ ધર્મનિષ્ઠ સ્વ. રાજારામ ગોવિંદરામ જે. પી. સુરત.
૨૭ રા. બા. રામચંદ્ર ઇચ્છારામ વ્યાસ. જામનગર
૨૮ રા. રા. વકીલ સાકરલાલ દાહ્યાભાઇ દેસાઈ ભરૂચ
૨૯ સ્વ. રતિલાલ બી. મજમુદાર બેરીસ્ટર એટ-લૉ.
૩૦ શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ. કલકત્તા.
૩૧ શ્રીમતિ કાલીમાતાજી. કલકત્તા.
૩૨ પ્રોફેસર ટી. કે. ગજ્જર.
૩૩ સ્વામી રામતિર્થ.
૩૪ પંજાબ કેસરી મહારાજા રણજિતસિંહજી.
૩૫ શ્રીયુત મદનમોહન માલવિયા.
૩૬ શ્રીયુત નરસિંહ ચિંતામણ કેલકર.
૩૭ બા. બા. મસાણી સાહેબ. વિદ્યાધિકારી-વડોદરા
૩૮ સ્વ. સોરાબ એલ. પાલમકોટ.
૩૯ ગં. સ્વ. બાજીગોરી. તથા ગં. સ્વ. ન્હાની બ્હેન ગજ્જર. સુરત.
૪૦ અશોક સ્તમ્ભ.
૪૧ સ્તમ્ભ લિપિ.
૪૨ ગંગા-મણિકર્ણિકા ઘાટ.
૪૩ યમુના- વિશ્રામ ઘાટ.
૪૪ અહમદનગરની બેગમ ચાંદબીબી
૪૫ ઝાંસીની રાણી લક્ષ્મીબાઇ
૪૬ સાર્વજનિક-કાકા પૂના.
૪૭ બે હજાર વર્ષ પૂર્વેની ભરતખંડની સ્ત્રી.
૪૮ મહારાજા રણજિતસિંહની સમાધ-લાહોર.
૪૯ બોરિબંદરનું સ્ટેશન મુંબાઇ.
૫૦ બેગમ મુમતાજ મહાલ.
૫૧ ઉષાનું સ્વપ્ન.
૫૨ દ્રૌપદી વસ્ત્રહરણ.

ગ્રાહકોને અગત્યની સુચના.

૧—૧૯૧૦ થી જુનાં અને નવાં બધાંજ ગ્રાહકોને માટે લવાજમ રૂા. ૩-૦-૦ પોષ્ટેજ સાથે ઠરાવ્યું છે.

૨—૧૯૧૦ થી નવાં થનાર ગ્રાહકોને "મેવાડની સંધ્યા" પુસ્તક ભેટ મળે છે. ભેટનું પોષ્ટેજ ૦-૧-૬ (લવાજમના ઉપરાંત આપવું પડશે)

૩—ગ્રાહકોએ પોતાનું ઠેકાણું બદલાય કે તરતજ અમને ખબર આપવી. તેમ નહિં કરવાથી માસિક પત્ર ગેરવલ્લે જશે તો તેના જોખમદાર અમે નથી.

૪—આફ્રિકાનાં ગ્રાહકોએ લવાજમ માટે રૂા. ૩-૧૨-૦ ભેટનાં પોષ્ટેજ સાથેનો પોષ્ટલ ઓર્ડર "કાલબાદેવી પોષ્ટ"માંથી પૈસા મળે એ રીતે મોકલવો.

૫—૧૯૦૯ માં જે ગ્રાહકોએ લવાજમ મોકલ્યું હોય અને ભેટનાં પુસ્તકો ન મળ્યાં હોય તેઓએ પોષ્ટેજ માટે ૦-૨-૯ ની ટીકીટો મોકલવી. જેઓએ ટીકીટો મોકલી છે તેઓને ભેટો મોકલવામાં આવી છે.

૬—પત્ર વ્યવહાર કરતી વખતે હમેશાં પોતાનું નામ, ઠામ, ઠેકાણું, ગામ. જીલ્લો. વિગેરે સ્પષ્ટ લખવું, જવાબ માટે રિપ્લાઇ કાર્ડ કે ટીકીટ બીડવી.

સર્વ પત્ર વ્યવહાર અને મનીઓર્ડર વિગેરે મેનેજરને નીચલે સરનામે કરવો.

દાહ્યાભાઈ રામચંદ્ર મહેતા.
મેનેજર—ભારતજીવન-કાલબાદેવી રોડ-પો-નં- ૨
મુંબાઈ.

स्वप्नां.

સ્નેહીનાં સોણલાં આવે, સાહેલડી!
ઉરના એકાન્ત મ્હારા ભડકે બળે:
હૈયાના હેત તો સંતાવે, સાહેલડી!
આશાની વેલ મ્હારી ઉગી ઢળે-ધ્રુવ.
મ્હડયું પૂર મધરાતનું, ગાજે ભર સનકાર,
ચમકે ચપળા આભમાં,
એવી એવી છે પ્રિયના ચમકારઃ રે સાહેલડી!
ઉરના એકાન્ત મ્હારા ભડકે બળે.
ઝરમર ઝરમર મેહુલો વરસે આછે નીર,
ઉન્હે આંસુ નયનો ભીંજે,
એવાં એવાં ભીંજે મ્હારાં ચીરઃ રે સાહેલડી!
ઉરના એકાન્ત મ્હારા ભડકે બળે.
અવની ભરી, વનવન ભરી ઘૂમે ગાઢ અન્ધાર!
ઝબકે મંદિ પુણ્ય જોગીની,
એવા એવા છે પ્રિયના ઝબકારઃ રે સાહેલડી!
ઉરના એકાન્ત મ્હારા ભડકે બળે.
ઝીણી જ્યોતે ઝળહળે પ્રિયનો દીપક સધીર,
પડે પતંગ, મંહી- જલે,
એવી એવી આત્માની અધીરઃ રે સાહેલડી!
ઉરના એકાન્ત મ્હારા ભડકે બળે.
ખૂંચે ફૂલની પાંદડી ખૂંચે ચન્દ્રની ધારઃ
સ્નેહીનાં સંભારણાં
એવાં એવાં ખૂંચે દિલ મોઝારઃ રે સાહેલડી!
ઉરના એકાન્ત મ્હારા ભડકે બળે.

कवि न्हानालाल. एम. ए.

मंगल अभ्यर्थना.

તન મન તથા ધનનિ અભિવૃદ્ધિ થવા વિચારવો,
સ્વદેશી જન સુખિયા બને ઉપાય એવા આદરો;
બની નિડર વન્દે માતરમ્ વદી ગગન ગાન ગજાવજો,
રવિ ઉદય થાતાં આપને આ સાલ મુબારક હજો.
દું દેશી મ્હારો દેશ સૌમાં બેશ રોજ વિશેષ છે,
એ પ્રાણથી પણ શ્રેષ્ટ તુમને તેની કો, નવ લેશ છે;
સમજી હૃદય નિજ અન્યને પણ એ રીતે સમજાવજો,
રવિ ઉદય થાતાં આપને આ સાલ મુબારક હજો.

अमीन पुरशोतम ईश्वरभाई.

वन पोपटीने.

ઓ પોપટડી, બેલી કાં અહીં સ્થિર થઇ બેસી રહી.
દુઃખ દરીએ પડી, આંખ ઉઘાડી જો તુજ કેવી દશા થઇ.

જો દાવાનળ સળગે સપળે,
વન આખું આગ વિષે પ્રજળે,
ધોગમ જો ઉંચી ઝાળ બળે-
ઓ પોપટડી૦

ક્ષણ મંદ પડી ક્ષણ ઉહ્લવતી,
કો નાની કોઇ પ્રચંડ થતી,
તુજ અંગ લગી પહુંચી વળતી-
ઓ પોપટડી૦

હાશે તુજ કોમળ પાંખ અરે,
શુભ લીલો વર્ણ વિવર્ણ બને,
મુખ રાતુ શ્યામ બને ધુમ્રે-
ઓ પોપટડી૦

આ વ્રક્ષ વિવરમાં કોઇ જને,
બચપણથી લાવી મુકી તને,
રહી આત્મીય ભાવ ધરી તું મને-
ઓ પોપટડી૦-૪

એ તરૂના એકજ પત્ર તણી,
છાંયે તું બેસી શાંત બની,
દાવાનળને મનમાં ન ગણી-
ઓ પોપટડી૦-૫

તરૂએ ન પૂરો આશ્રય આપે,
તો પણ છોડી ન જતી આપે,
શું તપ મર્યાદ તણું તાપે-
ઓ પોપટડી૦-૬

પણ એમ બળી મરવે શું થશે!
એથી શું જગમાં મેપ થશે!
તુજ જીવિત ખાખ બળી બનશે-
ઓ પોપટડી૦-૭

ભારત જીવન.

अप्रतीतो जयति संधनानि प्रतिजन्यान्युत या सजन्या ॥

પુ. ૭ જાનેવારી ૧૯૧૦–પોષ ૧૯૬૬ અંક ૧

देशनी माटी.

મ્હારા દેશની માટી
સ્વર્ણરેણુથી અધીક મ્હને મન ભાવે.
ત્હારે તોલે નહી કોઇ આવે.
મ્હારા દેશની માટી
સ્વર્ણરેણુથી અધીક મ્હને મન ભાવે.

ખેલ્યો ત્હારે ખોળે દહાડી,
હુશી હેતે અંગે લગાડી;
એ સોણુલાં બાળપણાંનાં જ્યારે મન આવે
મ્હારા દેશની માટી
સ્વર્ણરેણુથી અધીક મ્હને મન ભાવે.

જોઉં સોણુલાં એ જ્યારે,
ભુલુ નિજભાન હું ત્યારે;
એક તૂહિ તૂહિ મન અલખ ધૂન જગાવે.
મ્હારા દેશની માટી
સ્વર્ણરેણુથી અધીક મ્હને મન ભાવે.

ચોળી અંગે દીક્ષા લીધી,
અંગે અંગ મેળવી દીધી,
તું ભેદ ભૂલાવી અભેદના પાઠ પઢાવે.
મ્હારા દેશની માટી
સ્વર્ણરેણુથી અધીક મ્હને મન ભાવે.

માંગું એજ પાયે લાગી,
આળ પંપાળને ત્યાગી;
પ્રભુ મ્હને ત્હારી એકજ લેહ લગાવે.
મ્હારા દેશની માટી
સ્વર્ણરેણુથી અધીક મ્હને મન ભાવે.

दिवानो.

विस्मिल्लाह–विस्मिल छे.

ઘૂમીને આવતી ત્હારી
મદીલી આંખ કાતીલ છે;
કોઇનું સર હથેલીમાં,
કોઇનું હાથમાં દીલ છે,
સનમ ત્હારો કોઇના દીલમાં
ખૂને તમન્ના છે,
કોઇને જાનથી મારે
કોઇની જાન મુશ્કિલ છે.

ફસ્યો ઉલ્ફત મહીં તારી
પડયો મોટી મુસીબતમાં,
દિલે બેતાબ મારાની
દવા મળવીજ મુશ્કિલ છે.
અમે મરતા સુરત પર તાહરી,
ઓ બેરહમ દીલબર,
ખુદા જાણે અમારાપર
તમારી સખ્તી નાજીલ છે;

કોઇની જાન રવડાવે,
કોઇ ઘાયલ તરફડાવે;
અહા તારી ખરેખર તેગથી
એ તેજ કાતીલ છે.
જીગર તૂટયું; સીનો ફાટયો,
બદનના આ થયા ટુકડા,
ખરે અલ્લાહુની કુદરત
છતાં એ દીલ ગાફીલ છે.
અજબ છે પ્રેમની રીતો,
નથી આગાજ કે અંજામ
અજબ રીતે કહે અંજામ
બીસમીલ્લાહ બીસમીલ છે.

बुलबुल.

स्वप्नां.

સ્નેહીનાં સોણલાં આવે, સાહેલડી !
ઉરના એકાન્ત મ્હારા ભડકે બળે:
હૈયાના હેત તો સંતાવે, સાહેલડી !
આશાની વેલ મ્હારી ઉગી ઢળે-ઢુવ.
મ્હડયું પૂર મધરાતનું, ગાજે ભર સનકાર,
ચમકે ચપળા આભમાં,
એવી એવી છે પ્રિયતા ચમકારઃ રે સાહેલડી !
ઉરના એકાન્ત મ્હારા ભડકે બળે.
ઝરમર ઝરમર મેહુલો વરસે આછે નીર,
ઉન્હે આંસુ નયનો ભીંજે,
એવાં એવાં ભીંજે મ્હારાં ચીરઃ રે સાહેલડી !
ઉરના એકાન્ત મ્હારા ભડકે બળે,
અવની ભરી, વનવન ભરી ઘૂમે ગાઢ અન્ધાર ?
ઝળકે મંહિ ધુણિ જોગીની,
એવા એવા છે પ્રિયના ઝબકારઃ રે સાહેલડી !
ઉરના એકાન્ત મ્હારા ભડકે બળે.
ઝીણી જ્યોતે ઝળહળે પ્રિયનો દીપક લગીર,
પડે પતંગ, મંહી- જલે,
એવી એવી આત્માની અધીરઃ રે સાહેલડી !
ઉરના એકાન્ત મ્હારા ભડકે બળે.
ખૂંચે ફૂલની પાંદડી ખૂંચે ચન્દ્રની ધારઃ
સ્નેહીનાં સંભારણાં
એવાં એવાં ખૂંચે દિલ મોઝારઃ રે સાહેલડી !
ઉરના એકાન્ત મ્હારા ભડકે બળે.

कवि न्हानालाल. एम. ए.

मंगल अभ्यर्थना.

તન મન તથા ધનનિ અભિવૃદ્ધિ થવા વિદ્યાવરો,
સ્વદેશી જન સુખિયા બને ઉપાય એવા આદરો;
બની નિડર વન્દે માતરમ્ વદી ગગન ગાન ગજાવજો,
રવિ ઉદય થાતાં આપને આ સાલ મુબારક હજો.
હું દેશી મ્હારો દેશ સૌમાં બેશ રોજ વિશેષ છે,
એ પ્રાણથી પણ શ્રેષ્ટ તુલ્યે તેની કો, નવ લેશ છે;
સમજી હૃદય નિજ અન્યને પણ એ રીતે સમજાવજો,
રવિ ઉદય થાતાં આપને આ સાલ મુબારક હજો.

अमीन पुरशोतम ईश्वरभाई.

वन पोपटीने.

ઓ પોપટડી, ઘેલી કાં અહીં સ્થિર થઇ બેસી રહી;
દુઃખે દરીએ પડી, આંખ ઉઘાડી જો તુજ કેવી દશા થઇ.

જો દાવાનળ સળગે સઘળે,
વન આખું આગ વિષે પ્રજળે,
આગમ જો ઉંચી ઝાળ બળે-
ઓ પોપટડી૦-૧

ક્ષણ મંદ પડી ક્ષણ ઉર્દ્ધવતી,
કો નાની કોઇ પ્રચંડ થતી,
તુજ અંગ લગી પહોંચી વળતી-
ઓ પોપટડી૦-૨

હાલે તુજ કોમળ પાંખ અરે,
શુભ લીલો વર્ણ વિવર્ણ બને,
મુખ રાતુ શ્યામ બને ધુમ્રે-
ઓ પોપટડી૦-૩

આ વૃક્ષ વિવરમાં કોઇ જને,
બચપણથી લાવી મૂકી તને,
રહી આત્મીય ભાવધરી તું મને--
ઓ પોપટડી૦-

એ તરના એકજ પત્ર તણી,
છાંયે તું બેઠી શાંત બની,
દાવાનળને મનમાં ન ગણી-
ઓ પોપટડી૦-

તરૂએ ન પૂરો આશ્રય આપે,
તો પણ છોડી ન જતી આપે,
શું તપ મર્યાદ તણું તાપે-
ઓ પોપટડી૦-

પણ એમ બળી મરવે શું થશે ?
એથી શું જગમાં શ્રેય થશે ?
તુજ જીવિત ખાખ બળી અનરી-
ઓ પોપટડી૦-

અમથી શીદ કાય સીજાવે છે,
તન કોમળ કેમ તપાવે છે,
મુજને પણ ખેદ કરાવે છે-
આ પોપટડી૦-૮

તું ધર્મ ખરો ત્હારો બજવે;
તો પણ એ આગ તને પજવે,
શું કરવું તેજ વિચાર હવે-
આ પોપટડી૦-૯

તુજ પાંખ બળી જાશે જ્યારે,
ઉડી શકશે નહિ તું ત્યારે,
કરવું પહેલાં કર જે ધારે-
આ પોપટડી૦-૧૦

દેવી તુજ પાંખ પસારીને,
લઇ પત્ર અતિ ઊંચે ઉડને,
જઇ બેસ કરી કોઇ શીત વને-
વડોદરા. આ પોપટડી૦-૧૧

जगजीवन दयालजी मोदी.

प्रेम व्याधी.

ગઝલ

દર્દથી હએરાન છું હું,
જ.મ્મ કારી દિલ મહિં;
આવશે ના તું તબિબ !
મુજ જાન તો રહેશે નહિં.
દિઠો હતો કહે ભાઇ તેં,
કો બાજ ઉડતો તર્ફ આ ?
પિંછ કાળા, તેજ આંખો,
દિલનો ટુકડો મ્હોં મહિં.
ધોબાવજે, ધોબાવજે,
એ માલ મારો હું ધણી;
ઇશ્કના લહુથી છું રંગીન,
ઇશ્કની મયક્ષ રંગ મહિં.

मी. हाजी महम्मद अलारखिया शिवजी.

[સર એડવીન આરનોલ્ડના અંગ્રેજી ઉપરથી]

* મદિરા.

शूरवीर शिरोमणी.

હરિગિત છંદ.

આ નાશવંત શરીરથી ધન સંઘર્યું યુક્તિ કરી,
તે આંખ્ય મિંચાયા પછિ રહેવાનુ છે અહિયાં ઠરી;
એવો વિચાર કરી પરાયા કાર્યમાં તૈયાર છે,
તે કરે રૂડાં કામ જે ધનવાન પરમ ઉદાર છે.-૧
ઉદ્યોગ કરવો તે કંઇ નિજ પેટ માટે છે નહી,
કે સંતતિને માટ કે પરિવાર સાટે છે નહી;
આ હિંદ પુત્ર તણા ભલા માટે ભલો દિલદાર છે,
તે કરે રૂડાં કામ જે ધનવાન પરમ ઉદાર છે.-૨
નિજ દ્રવ્યનો ઉપયોગ ઉદ્યોગે ચઢાવે સર્વને,
રચના રચીને શાંન્તીની રચના બતાવે સર્વને;
જેના હૃદયમાં દયાયુક્ત સદૈવ શ્રેષ્ઠ વિચાર છે,
તે કરે રૂડાં કામ જે ધનવાન પરમ ઉદાર છે.-૩
જે એક પાઇ ઉધાર માટ પચાસ પાનાં ચીતરે,
કંજુસ પાછ્છ ધન કરે ભેગુ ભલું તે શું કરે;
જે શૂરવીર સુજાંણ પુરો સર્વનો હિતકાર છે,
તે કરે રૂડાં કામ જે ધનવાન પરમ ઉદાર છે.-૪
જગદિશ્વરે સદબુદ્ધિ જેને આપિ છે કરૂણાકરી,
તે પૂર્વના સંસ્કાર યોગે કાર્ય બેસે આચરી;
તેવા ભલા સંસ્કારના યોગે કરી સુખકાર છે,
તે કરે રૂડાં કામ જે ધનવાન પરમ ઉદાર છે.-૫
આનંદ પોતે મેળવે આનંદ અર્પે સર્વને,
છળ ભેદ આદિ ખેદને પરિત્યાગ કરતો ગર્વને;
નિજ સ્વચ્છ હૃદયે સર્વપર સમરૂપ પૂરણ પ્યાર છે,
તે કરે રૂડાં કામ જે ધનવાન પરમ ઉદાર છે.-૬
ભલે કદિ ધનહીન તદપિ હોય જ્ઞાન શિરોમણી,
તે સાથ સ્નેહ કરે સદા સંભાળ રાખે તે તણી;
તેવા અનેક સુજ્ઞજન જનના ભલાં માટ તત્પર છે,
તે કરે રૂડાં કામ જે ધનવાન પરમ ઉદાર છે.-૭
આ વખતમાં નર વીર એવા શૂર કંઇક દેખાય છે,
તે ઉદય શુક્ર સમાન ઉદ્યોતે ભર્યા લેખાય છે;
દિલદાર ઉતમ કારમાં બલિહારને બલિહાર છે,
તે કરે રૂડાં કામ જે ધનવાન પરમ ઉદાર છે.-૮

અમદાવાદ. राजकवि-हर्षदराय सुंदरलाल.

निष्ठुर-प्रियतमा
प्रति
अभ्यर्थना.

(વસંત તિલકા.)

હે પ્યારી તું હૃદય આ રસિલું બિચારૂં,
કાં કે મળે ન મુજને પ્રિય પ્રાણ તારૂં;
દેવું ઉચિત ગણતી તુજનું મને ના,
નિષ્કામ તો મમ તણું શિદને મળે આ? ૧

પાછો વિચાર કરતાં મન એમ ભાસે,
છોને રહે સતત તે તુજ કેરી પાસે;
આ યુગ્મ નેન તુજનાં મહીં ચોર રેજે,
ચોરી કરી ફરીથી લેઇ જશેજ લે એ. ૨

સાથે રહે હૃદય થાય છતાં ન એક
તો કેમ રે રસિકડી તું સમીપ તેહ?
કે પ્રેમ તું હૃદય આમજ બીન્ન રાખે;
તો સહાનુભૂતિ તુજમાં જન કેમ માને? ૩

છે પ્રેમ આ અતિ રહસ્યજ શુભ્ર માનો,
ના કોઇની સમજમાં કદિ આવવાનો;
કાંકે લહું અતિ નિશ્ચીત ચિત્ત જ્યારે,
શંકા મહીં ડુબી ગયેલજ પૂર્ણ ત્યારે. ૪

ચિંતા અને દુઃખ તને અવધી પ્રણામ,
ના દુઃખથી ફરી હવે દઉં સિઆડ આમ;
જેવી રીતે હૃદય મારૂં પાસ ત્હારી,
માનીશ હું તુજ તણું મમ પાસ વ્હાલી.* ૫

रमणीक अ. म्हेता

*John Suckling ના એક કાવ્યપરથી.

कोकीलने विज्ञप्ति.

અલિ બોલને કોકીલ જરા બોલ સખી! બોલ
તું તો એને આંબાનો મ્હોર સાદ તારો બોલ—
અલિ બોલને:
રમ્ય વસંત તો જમાવી પ્રફુલ્લીત થયો જો
વાયુ આંબાનો પરાગ લૈ વહી રહ્યો જો
વળી શાંતિનો પ્રવાહ અહિં રેલાઇ રહ્યો જો-
અલિ બોલને:
સમો બોલવાનો ખરે તારે આવ્યો છેજ જો
આશ હેતે છે હૈયું ખોલી તું બોલ હેજ જો
એથી સ્થાન ખરે રમ્ય તેમ આ થશેજ જો
અલિ બોલને:
થતાં રમ્ય સ્થાન શાંતિએ મમ મનુ જશેજ જો
અને જાગશે મમ પ્રેમ જે પ્રભુમાં હશેજ જો
પછી હું ને તું ને તેય એકરૂપ થશેજ જો
અલિ બોલને:
પછી રેલશે આનંદ તણો સાગરો જો
ત્યાં મ્હાલશું બીજાઇ રંગ રાગમાં જો
માટે બોલ કહું બોલ બોલ બોલને જો
અલિ બોલને:

हाथाभाई बालकृष्ण बी. ए.

वैराग्य बोध

નથી કોઇ સુખીયું આ જગમાં,
મિથ્યા મન ડગમાં-નથી કોઇ.
કોઇ તને દુઃખી, કોઇ ધને દુઃખી,
કોઇ સંતતિમાં-નથી કોઇ.
કોઇ મને દુઃખી, કોઇ વને દુઃખી,
કોઇ દુઃખી ઘરમાં-નથી કોઇ.
હાય વોય શા માટે કરવી;
તન પડશે પલમાં-નથી કોઇ.
શાંત વૃત્તિથી પ્રભુ પદ સુખને,
અનુભવ આ ભવમાં-નથી કોઇ.
હરિ-ગુણ ગાઇ પ્રાત સમયમાં
લય લઇ લેરીમાં-નથી કોઇ.

जोषी पितांबर नृसिंह भट्ट.

सविता सप्तसती.

(અન્યોક્તિ અલંકાર)

સાગર સરિતા ગિરિ-શિખર, વળિ છે વિપિન વિશાળ;
તુજ માનસ- માનસ વિના, રમે ન ક્યાંહિ મરાલ. ૧

(ઉત્પ્રેક્ષાલંકાર)

તુજ વેણી કાકોદરી, શકે પ્રિયા સુણુ કાન;
અટકી આનન ચંદ્ર પર કરવા અમૃત પાન. ૨
તનુજા તાતા તાતની, હોય સુખદ સંસાર;
તપન સુતા તાપી તદપિ, તાપ તણી હરનાર. ૩
છે કામનકૃતિ ભૂષણે, શોભે ગુપ્તા અંગ;
જૂણો-શકમ આભરણુ ત્યમ, ક્રિયાવિદગ્ધા સંગ. ૪

અન્યોક્તિ અલંકાર.

દવ પ્રગટે ફળ લાલચુ પંખી પળ્યાં તમામ,
રે! તરવર સંકટ સમય, કોઇ ન આવે કામ. ૫

પરિકરાલંકાર

સુરસરિ ત્રિભુવનપાવની, નિજ મસ્તક ધરનાર,
ચંદ્ર મુકુટધર હર થશે, ત્રિવિધ ગર્વ હરનાર, ૬
સુમન શોભતું પણ અધિક, શોભે હોય સુવાસ,
ત્યમ વિદ્યા વખણાય જો, કરિયે વિનય પ્રકાશ. ૭

માલોપમાલંકાર

ખંજન સમ, પંકજ સમજ, મૃગ સમ, મીન સમાન.
યુવતી તુજ લોચન તણા, ઘટે એજ ઉપમાન. ૮

कवि सवितानारायण गणपतिनारायण.

ब्रह्मचर्य.

ભૂતકાળ પાછો લાવીને
ભારતજીવન ઝળકાવો,
બ્રહ્મચર્ય વીર ભીમ અને
હનુમાન સમા નર ઉપજાવો.
અધમ દશા ભારતની કરવા
રીવાજ જે પેઠા કાળા,
કાઢીને તે કરી સુધારા
માનું તણું દુધ દીપાવો.
બ્રહ્મચર્ય છે બીજ વીર્યનું
તેને જે કોઇ અટકાવો,
બાળલગ્ન તે કાળમૂખોપર
સંખ્ત ઝાટકા ઝપટાવો,
અવનત ભારત ફરી ઉપડશે
બ્રહ્મચર્યનું બળ લૈને
બ્રહ્મચર્યના પાઠ ભણાવા
દયાનંદ ભૂપર આવો.

दीनबंधु.

म्हारुं उद्यान.

"અજબ જમાનો નવિન નજરમાં આજ ફાલ ફરતો" એ રાહ
ઓ વ્હાલુડી મુજ હિન્દ મ્હને તું અધિક છો જીવ કરતાં
તુજસમીરડી જોડી જડેનહીં અખીલ વિશ્વ ફરતાં—ઓ વ્હાલુડી.
અધિક મનોહર વાડી રસાળી તું નંદનવન કરતાં
નવ પલ્લવ તરવર વેલી ફળ ફૂલ ત્યાં ઝુમતાં—ઓ વ્હાલુડી.
વૃંદ રસીલાં બુલબુલ કેરાં અમે મહિં રહેતાં
નવિન નવિન ડાળે નિત ઘૂમી હસી રમી રીઝતાં—ઓ વ્હાલુડી.
ઝંખે સ્વર્ગે સુર સુધામય સુમન ફળો ત્હારાં
ફળ ખાઇ રસ મકરંદ સુમી કલ્લોલ નિત કરતાં—ઓ વ્હાલુડી
નિર્મળ જળ સરવર સરિતાનાં વળી રસભર ઝરણાં
અમૃત રસથી અધિક મીઠડાં અમ કારણ ઝરતાં—ઓ વ્હાલુડી
વિધવિધ વર્ણી ભાગ્યશાળી તુજ નવ અંકુર ફુટતાં
આલ્હાદક છો અનિલ સુગંધિત મધુર શાખો વહતાં—ઓ વ્હાલુડી.
પંખી અમે સહુ હળી મળી રહેતાં કદી નહીં વઢતાં
તુજ મહિમા અમ હૃદય ઉતારી ગુણ તારા ગાતાં—ઓ વ્હાલુડી.
અધિકાર અમ અંતર કેરો તુજ જળ ફળ જમતાં
છેદાઇ ભેદાઇ જતાં અમે રહો તને ભજતાં—ઓ વ્હાલુડી.
એક સ્વરે નભ પંખી ગજાવી આશિષ ઉચરતાં
જય જયકાર થજો તુજ નિર્ભય નિત પ્રફુલ્લિત ખીલતાં—
ઓ વ્હાલુડી.

निर्भयराम वि. मूळजी पुरोहित.

संसार व्यवहारनो सुख दर्शक सरळ मार्ग.

દોહરા

નીર સરોવરમાં ભર્યું નિર્મળ સુખદ અપાર,
નીર અને વળી નૂર છે. ચક્ષુ ખોલે ચાર.
તુજ ગાગર લઘુ છેક છે, સાગરનો શો દોષ?
ચિંતા નદી લઘુ છે છતાં કાળો કદી ન કોય.
ઉર્મી આવે ઇશકની ઇચ્છિત દર્શન થાય,
ઉછળે હૈયું હર્ષથી નૂર નૂર પ્રકટાય.
ધર્મ મર્મ બહુ સૂક્ષ્મછે. સાર કહ્યો કયમ જાય,
ઉલટ સુલટ જડ જગ બને પરદો કયમ ઉચકાય.
ચિતિ શકિત ચળકાટને ચક્ષુને અંતરાય,
અણુસારો આપું તને હદીઓ લૈ હરખાય.
નજર લગાડી નેહની નેકી નેકી રહાય,
ભલું કરે જન અવરનું તારૂં તારૂં થાય.
કરમ વધુ શું આચરે આખર કરે સલામ,
રબબિલ આલમ એક છે ખૂબ સમજ ઇસલામ.

करमअली रहीम नानजीआणी. बी. ए.

"धीरां मधुरां पगलां."

દ્રુતવિલમ્બિતવૃત.

રજની સુન્દર શાન્ત મીઠી હતી,
પીયુષ કૌમુદી મન્દિર રેલતી;
જગત સૌ શ્રમથી હતું નિદ્રિત,
તરુણ એક હતો નહિં જાગ્રત.
પડી રહ્યો, સુખનાં અતિ ઉજ્જ્વલ,
અનુભવે કંઇ સ્વપ્ન, મનોરમ;
સમય અલ્પ જતાં પગલાં ધીરાં,
મધુર, મૃદુ અને પ્રીતિથી ભર્યાં
સમીપ આવતી પ્રિયતમા તણાં,
અતિ કુતૂહલ, હર્ષથી સાંભળ્યાં?

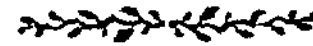
* * * *

શું નવ, આ પદ મંગલ સાંભળ્યાં?
હૃદય ઉત્સુક ના ધડક્યું કદા?
નહિ કદી ઉર સ્નેહ વડે મળ્યાં?
પ્રીતિ વિનિમય કો દિનના થયા?

* * * *

શ્રવણ ના પડિયાં જ અભાગીને,
મૃદુલ, આર્દ્ર, નીરવ રાત્રીએ.

डाह्याभाइ लक्ष्मण, बन्धुसमाज,
મુંબાઈ તા. ૪-૧-૧૯૧૦.

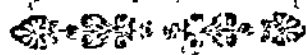
मातृ-मूर्ति.

મંગળમય સુરત મા, ભારતની ભાવ ભરી
સુખકંદ સુરત શી, રતિ ગર્વ ગંજની,
કાશ્મીર તે કમળ મુખ, માનું વિરાજમાન
હૃદય પંજાબ બન્યો, ટળી ભય ભ્રાન્તની.
જનનીનું ઉદર બન્યું શરૂં રજપુત સ્થાન
ચર્ણો દક્ષિણ દેશ, શોભા મનરંજની,
બંગાળ આદિક પુર્વ, પશ્ચિમના દેશ મળી
માતુને અંગ બની, સાડી શુભ રંગની,
સાડીની કોર ગંગા સિંધુ આદિક નદી
હિમાલય કેશ-પાસ, લંક કલી કુસુમની.
કમળ મૃણાલસમ, માતુના ભુજ દંડ
સુખ સુખ દાયક તેજ, ઉપમા તો ચંદની
ભ્રકુટી કમાન દગ, ચંચલતા ખંજનની
વિશાલ ભાલ મધ્યે ટીલ્લી કુમ કુમની
શુભ ગુણ વિદ્યાધન, શુરની તું ખાણ મહા
વંદન સ્વિકાર માતુ ત્રિભુવન પાવની.*

त्रिभुवन गौरीशंकर व्यास.

* ભારતજીવનમાં હિંદમાતાની છબી જોઇને.

विप्रलब्धानो विलाप.

(ગાથા)

ચંદ ગગન ચઢી આવ્યો ન જણાયો તોય છવણુઁ જોઇ
વિલપે વનમાં વિરહે વિધુરી[1] રાધા ધીરજ ખોઇ

(પ્રબંધ.[2])

વહી ગઇ વેળ પણ નાથ નાવ્યા વને;
અલૂણું[3] લાવણ્ય અત્ર,[4] ન બન્યું બન્યું[5] યૌવને!
કવણને કહેવું? રે ડોરહેવું રહ્યું! વ્હાઇ સહીએ મને!
વ્હાઇ સહીએ મને! ત્રાહિ![6] દહીં એ મને!
ધ્રુવપદ.

શન્ય વન શ્યામ નિશિ[7] સેવ્યું જે કાજ મેં,
તે મદન મોહન જ[8] તપન બની તન દમે!
કવણને૦

કરવું શું એહવતે દેહ[9] વહી રહી અહીં!
પ્રબળ વિરહાનળે જળ્યું છવી જહી!
કવણને૦

તન અગનથી અચેતન તદન બન્યું સહી;
શરણ અંત પરમ ગણ્યું મરણ મમ મન મહી.
કવણને૦

અહહ! હરિ વિર.ની આ અસહ[10] દૂભણે
દૂષણ જ ભણ્યું વલય[11] આદિ મણિ ભૂષણે.
કવણને૦

કળી કમળ કરી કળી કુમળી તે તો તને
કુસુમશર[12] શર કઠિન નીવડી હઇડું હણે!
કવણને૦

વિવશ[13] વસું વનં તલસ વલસ જમવેતસે;[14]
સ્વામી મુજને ન સંભારતા એ હશે!
કવણને૦

મધુર મધુ[15] રજનિએ હું ટવળું આમ ને
સુંદરી સુહાગી સેવે અવર[16] સ્વામને
કવણને૦

હરિચરણ[17] શરણ જયદેવની ભારતી[18]
ઉર રમી રમ્ય રમણી[19] શી રેલે રતિ![20]
કવણને૦

ટિપ્પણ.

1 બાપરી
2 મૂળમાં આ પ્રબંધના માલવ રાગ અને યતિ તાલ આપેલ છે. એ ચર્ચરી તાળથી બિહાગમાં ગાઇ શકાય છે.
3 સલૂણું નહિ તે, વરવું.
4 નકામું, નિષ્ફળ, પડી પરેલું, ફોગટ.
5 બનેલું ખીલેલું.
6 તોબા
7 અંધારી રાતે.
8 તાપન નામે બાણુના પ્રયોજક, અગ્નિની જ્વાળા ઉપજાવનાર.
9 બારવાન ધારણ કરી રહી. વેઠ ઉપાડી.
10 ન ખમી શકાય એવી, અસહ્ય.
11 કંકણ
12 ફુલનાં બાણવાળો કુસુમશર જે કામદેવ, તેનું એક બાણ જે કમળ પુષ્પ, તે.
13 લાચાર
14 પાણીમાં થનાર નેતરોમાં મંજુલની કુંજમાં,
15 વસંત ઋતુની રાત્રિએ.
16 બીજી.
17 ભગવાનના ચરણારવિંદનો આશ્રય લેનાર.
18 વાણી.
19 સુંદરી.
20 પ્રેમ.

(वसंततिलका)

રે દક્ષિણાનિલ[21] અદક્ષિણ[22] તું બને કાં?
દે દેહડી દહીજે, અગ્નિસખા[23]! સખાથી.
ને મુજને પણ અનંગ[24]! અનંગ[25] કીજે;
આ પ્રાણ પંચશર[26]! પંચ શરે હરીજે[27]
ખારા હવે અવ ભવે[28] ભવને[29] ન રુચે[30];
આ જીવને[31] જીવણજી વણ શલ્ય[32] શું છે.
હાં, સિંચ બ્હેનોં જમની જમુના! તું કારી
કાલીય કેરું વિષ આલી[33]! અરે[34] વીસારી.

(વંશસ્થ.)

અહો જગત્પ્રાણ[35]! કઠોરતા પરી
કરી ઉરે કૈંક દયામયા ધરી
સમીર[36] શાળા! હરિને હરી અંહી
ક્ષણેક થા હારક[37] પ્રાણનો સહી.

केशवलाल हर्षदराय ध्रुव. बी. ए.

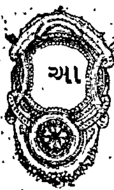
21 દક્ષિણ દિશાથી–મલય પર્વત ઉપરથી વાતો પવન.
22 ક્રુર, મીઠાશ વગરનો.
23 અગ્નિનો મિત્ર.
24 મહાદેવે બાળી દીધાથી અંગ રહિત બનેલ કામદેવ.
25 અંગરહિત, મૃત.
26 પાંચ બાણ વાળો કામદેવ.
27 કૃપા કરીને હરી લે.
28 સંસાર, જનમારો.
29 ઘરબાર.
30 ગમે.
31 જીવતર.
32 શરીરમાં ભોંકાયલું ભાલોડું.
33 સખી, બ્હેનપણી.
34 દયા.
35 જગતનો પ્રાણ.
36 પવન.
37 હરી જનાર, લેઇ લેનાર.

कीधो तारां मोते कुटुंब पर केहेर!

પ્યારથી ક્યાં પોઢયો ઓ પ્યારા મુજ ભાઇ?
કેમ ગણી વાહલી તેં એટલી જુદાઇ?
અચબુચ આ આફતથી ધરૂં કેમ ધીર?
કેમ મારાં તન–મનને કરૂં હું સ્થીર?
જવાન, તારી જીંદગીની કુમાશ ગઇ જોત.
નહીં ઘટે તુંજને, ઓ ભાઇ, આ કમોત!
હુતી આપણા ખાનદાનમાં મરદની ખોટ,
ને તેમાં તુજ કમોતની ઉમેરાઇ ખોટ!
કોણ જોશે મારો આ એકાંત વિલાપ?
કોણ જોશે જીગરનો દુઃખ દાયક છાપ!
ભાઇ વ્હાલા! કોણ પાસે કાઢું ઉદગાર?
તુંજ મોતે ખોયાંછે મેં સુખ ને કરાર!
ભાઇ હુતો એકજ! તે ક્યાં છે તું આજ?
કેમ કીધી જીંદગીની ઉમેદ તારાજ?
સુખ દુઃખનો સાથી–ને સલ્લાહ આપનાર!
કોણ પાસે જઇ હવે કાઢું ઉદગાર?
હુતો તું એકલા પર મારો આધાર!
ક્યાં જઇને બેઠો તે આધાર આપનાર?
કોણ તારી દુઃખીયારી બ્હેનની કદર,
કરશે, ઓ ભાઈ! હવે તારા વગર?
પ્રખ્યાત કીધું પ્યારા, તેં "પાલમકોટ" નામ,
માતબર સમ કીધાં તેં મહત્વનાં કામ,
કૈ કોની બચાવીછ જતી ઇજ્જત,
કૈ કોની રાખીછ તેં કાયમ મુરવત,
લાચારનો હુતો તું સત નિગહબાન,
ગરીબોને અપાવ્યા ધંધાનાં સ્થાન,
ગરજાઉની મદદમાં આપતું તન–મન!
એ તો, ઓ ભાઇ! તારૂં હતું લક્ષણ!
ચેરાગ મારા પેહરનો થયો તું ગુલ!
સાહિત્યના બાગમાંથી કરમાયું ફુલ!
દુઃખી તારી બ્હેન આપેછ આશીષ–જીગર–
જીન્નતમાં પામજે તું શાંતિ અમર!

मीरबाईजी. ली. पालमकोट.

मंगलमय प्रभात.

આજ સમસ્ત દેશમાં નવી સ્ફૂર્તિ, નવી ચેતના, અને નવી જાગૃતિનો સંચાર થયો છે. સર્વ દિશામાં નવી શક્તિનો આર્વિભાવ જણાય છે. કવિ પોતાની ઉત્સાહી લલિત વાણીમાં કહે છે કેઃ—

" જો નયન ઉઘડયું પેખું, તેજસ્વી નવલ પ્રભાતનું,
" જગત ભરતું વ્હાલા, જો તેજ ઉતરે તાતનું;
" નવ વસન્તાતીલના પમરે પરાગ અલૌકીક,
" વિમલ વિભુની વર્ષે સરનાથ આધિ દૈવિક "

આજ નવા વર્ષનો પ્રારંભ છે અને તેની સાથે અમારૂં ભારતજીવન નવા ઉત્સાહથી, નવી આશા સંચાર કરતું સાતમા વર્ષમાં પ્રવેશે છે. પવિત્ર મહાત્મા ઇસુના ૧૯૧૦ ના નવા વર્ષની શરૂઆત છે. નવીન વર્ષનો સંદેશો પણ નવીનજ છે, તે કહે છે કેઃ —શીત ગઇ, વસંત ગઇ, વર્ષા ગઇ, હું તે સર્વને પાછી લાવીશ. " અંધાર પછી પ્રકાશ, પ્રકાશ પછી અંધાર, રાત્રી પછી દિવસ, દિવસ પછી રાત્રી, નિંદ્રા પછી જાગરણ, જાગરણ પછી નિંદ્રા, શિતની જડતા પછી વસંતની નવ-સ્ફૂર્તિ, ગ્રીષ્મના રૂદ્રદીસ ભીષણ દૃષ્ય પછી વર્ષાના જલ કલ્લોલ, એ પ્રકૃતિનો નિયમ છે. આજ ભારતની ઘણાં શતકોની નિદ્રા ગઇ જાગૃતિ જણાય છે. આપણા ઉદ્યોગ તરફ આપણું લક્ષ ખેંચાયું છે. ભૂતકાળમાં થએલી ભૂલો ફરી ન થવા પામે માટે યોગ્ય ઉપાયો. અવલમ્બી સ્વદેશી ઉદ્યોગ, સ્વદેશી વિજ્ઞાન, સાહિત્યની કેળવણી તરફ સર્વનું લક્ષ્ય આકર્ષાયું છે, આમ દરેક દિશામાં પ્રવૃતિ જણાય છે અને આશાજનક ભવિષ્ય સૂચવે છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં પણ આનાં ચિન્હ સ્પષ્ટ જણાય છે. ગુર્જર સાહિત્ય પરિષદ નવિન બળથી કામ કરવા આગળ વધે છે એજ તેની નિશાની છે.

જ્યાં સુધી જાતીય સાહિત્યની ઉન્નતિ નથી ત્યાં સુધી રાષ્ટ્રની ઉન્નતિ થવી ઘણી દૂર છે. રાષ્ટ્રીય ઉન્નતિને માટે ઉન્નતિની પિપાસા જાગૃત થવી. જોઇએ અને આ જાગૃતિ સાહિત્યના વિસ્તાર શિવાય થવાની નથી. ઈતિહાસ જુઓ તો એજ વાતની સાક્ષ પૂરે છે કેઃ— મહાન ઉથલ પાથલ થવાનું કારણ તે સાહિત્યજ હોય છે. મહાત્મા ટોલસ્ટોય પોતાના દેશની અનેક શતકોની નિદ્રા ભંગ, સાહિત્ય વિસ્તારથીજ કરી શકયો. જો વોલતેયર અને રૂસોના લખાણનો પ્રચાર નહોત, જો તેઓએ સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં કંઇજ કર્યું નહોત તો ફ્રેન્ચ વિપ્લવ થવાને ઘણી વાર લાગત. ઇટલીના મહાન દેશભક્ત ઘોષણા કરે છે કે પ્રથમ સાહિત્યની અભિવૃદ્ધી કરો એટલે દેશની ઉન્નતિ થશે. અમે અમારો નમ્ર પ્રયાસ છ વર્ષથી જારી રાખ્યો છે. સાહિત્યાનુરાગી તરફના થોડા સતકાર સિવાય અમારા પ્રયત્નને પુષ્ટિ નથી. બીજ વાવવા છતાં જો તેને પાણી ન મળે તો બિનો વિકાસ થાય નહિ; તેમજ સાહિત્ય સેવકોને જોઇતી મદદ ન મળે તો આ દિશામાં વધારે સારૂં કામ કયાંથી બતાવી શકાય? આપણું સાહિત્ય કેટલું થોડું અભિવૃદ્ધિ પામેલું છે? કયાં છે બંગાળી જેવા પત્રો? કયાં છે ઉર્દુ જેવાં માસિકો? કયાં છે ટ્રુથ, રીવ્યુઝ ઓફ રીવ્યુ જેવા સમાલોચક માસિકો? કયાં છે લા રેવ્યુ, અને રેવ્યુ દે મોંદે જેવા જગત વિખ્યાત માસિકો? આ સર્વ ગુજરાતી વાંચકોની બેદરકારીનું પરિણામ છે. માટે જ્યાં સુધી સાહિત્યનો ઉત્કર્ષ થશે નહિ ત્યાં સુધી આપણા સર્વ પ્રયત્ન અરણ્ય રૂદન સમાન છે. જો સાહિત્યના ઉપાસકોને મદદ કરવામા ન આવે તો તેઓપણ કંઇ કરી શકતા નથી. જેમ બીને પાણી સીંચવાની આવશ્યકતા છે તેમ સાહિત્યને મદદ રૂપી જળની આવશ્યકતા છે. આજ ભારત જીવન શુદ્ર શિશુવય અતિક્રમ કરીસાતમા વર્ષમાંપ્રવેશ

કરે છે. મનુષ્ય જેમ લઘુ વયમાંથી યુવાન વય તરફ આવતો જાય છે તેમ તેની ઉપયુક્તતા વધે છે. ભારત-જીવન પણ તેની આવતી યુવાના આરંભે વિશેષ પ્રયત્નો ગુર્જર સાહિત્યની સેવા કરવાની અભિલાષા રાખે છે. કર્તવ્ય કરવું એ અમારૂં કામ છે. અમને ફળની આકાંક્ષા નથી.

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।

સાહિત્યની આમ ઉન્નતિની સાથે પ્રજાની માનસિક ઉન્નતિ, રાજકીય ઉન્નતિ થશે. માટે સઘળાઃ—

'Let us aid it all we can,
Every woman every man,
Smallest helps if rightly given,
Make the impulse stronger.

अस्तु ! अस्तु !!

આભાર:—આજનો અંક પ્રકટ કરવાનો ઉત્સાહ થયા પછી તેને લગતી તૈયારીઓ માત્ર અમારે પંદર દિવસમાં કરવી પડી. લેખકોને લેખ માટે માંગણી કરવી અને છબીઓ ભેગી કરવી, અને તે બધાની વ્યવસ્થા કરવી, એ કામ કેટલું મુશ્કેલ છે તેનો જેને અનુભવ છે તેજ જાણે છે. આજના અંકની વ્યવસ્થા કરવામાં અમને અમારા સ્નેહિ મિત્રો શ્રીયુત હરિહર પુરૂષોતમ સેવક અને શ્રીયુત રમણિકરાય અમૃતરાય મેહેતા, એઓએ ઘણી મદદ કરી છે, તેમનો જેટલો આભાર માનવામાં આવે તેટલો થોડો કહેવાશે. એ ઉપરાંત બીજા જે જે સાક્ષર-અને વિદ્વાન-લેખકોએ લેખો અને કવિતાઓ મોકલી સાહિત્ય-વાટિકામાં અનેક સૌગંધિત પુષ્પો ગોઠવ્યાં છે તેમનો પણ આભાર થયો છે. અને અમને આશા છે કે તે વિદ્વાનો પોતાના અમૂલ્ય જ્ઞાનનો લાભ વારંવાર ગુજરાતી પ્રજાને આપતા રહેશે. આ વખતે અમારે કેટલાક વાંચવા લાયક લેખો અને કવિતાઓ ઉપરાંત છબીઓ-આવતા અંક માટે-મુલતવી રાખવાં પડ્યાં છે જે માટે અમે દિલગીર છીએ.

ચિત્ર પરિચયઃ—

આજના અંકમાં જુદીજુદી છબીઓ પ્રકટ કરવામાં આવી છે. તે છબીઓને લગતું વૃતાન્ત આ અંકમાં આપતાં, વખત અને માસિકનું કદ વધી જવાને લીધેજ અમે તે કામ મુલતવી રાખ્યું છે. એ વૃતાન્તો આવતા અંકથી પ્રકટ થશે. એ વૃતાન્તો આજના અંકમાંજ પ્રકટ થયાં હોત તો અમે તેમજ વાંચક વર્ગ ઘણો ખુશી થાત પરંતુ વખત વધુ થઇ જવાને લીધેજ અમારે લાચારીએ મુલતવી રાખવા પડ્યાં છે. આશા છે કે વાંચક બંધુઓ તે માટે ક્ષમા કરશે. આજનો અંક ગુજરાતી ભાષામાં આદર પામેશે અને વાંચક વર્ગ તરફથી પુરતું ઉત્તેજન મળશે તો હવે પછી-આ વર્ષમાંજ-બીજા એવાજ મ્હોટા અંકો પ્રકટ કરી ગુજરાતી પ્રજાને; સાહિત્ય, સંસાર, ધર્મ અને ઇતિહાસનાં નવાં તત્વોનો નવો સ્વાદ ચખાડવામાં આવશે. "ભારતજીવન" મા ૭ વર્ષમાં અમે જે કાંઇ સેવા બજાવી છે તે માટે અમારે કહેવું તે આત્મશ્લાઘા કહેવાય પરંતુ એટલું કહ્યા વગર ચાલતું નથી કે તેને ગુજરાતી પ્રજાએ હર્ષ અને ઉત્સાહથી વધાવી લીધું છે. પરંતુ હજુ ભારતજીવન ઘેરઘેર વંચાય અને તેનો લાભ દરેક સ્ત્રી પુરૂષો લે તો તેથી પ્રજાની ઉન્નતિમાં કાંઇ વિશેષ વધારો થશે. પ્રજાની ઉન્નતિ થશે, પોતાનું મનોબળ જાણશે અને આત્મા ઉપર શ્રદ્ધા રાખતાં શીખશે, વળી દરેક મનુષ્ય નવા નવા હુન્નરો શીખશે અને તેને ઉત્તેજન આપશે, તોજ આપણા દેશનો ઉદ્ધાર થશે. ભારત વર્ષ સર્વ શ્રેષ્ઠ થશે, અને દેશમાં વ્યાપી રહેલો અસંતોષ પણ દુર થશે. મ્હોટાના તરફથી કે ખુનામરકી જેવાં, દુષ્ટ કામો કરવાથી કાંઇ વળવાનું નથી. ઉદ્યોગે લાગો, વખતનો સદ્ઉપયોગ કરો. તેજ આ દેશ ધનવાન થશે-ઉન્નતિના શીખર ઉપર ચઢશે. પરમાત્મા અમારી એ આશા અને ઇચ્છા સફળ કરો એજ અમારી માંગણી છે.

વ્યવસ્થાપક.

માતૃ પૂજા.

તૂને
કાષ્ટમાં પૂજ્યો,
પહાણમાં પૂજ્યો,
પૂજ્યો વૃક્ષને પાન,
હે સચરાચરવ્યાપી,—
આજે માતૃભૂમિ ભાવે પૂજું માની લેજે ભાવના.

ભગવાનનાં અનંત ઐશ્વર્યને આજ દિવસ સૂધી આર્યો ભિન્નભિન્ન ભાવે—ભિન્નભિન્ન સ્વરૂપે પૂજતા આવ્યા છે. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ્વરની ત્રીપુટી તેનીજ પ્રતિમા છે. તે તે સ્વરૂપે પરમાત્માની ઉત્પતિ, સ્થીતિ અને સંહારકારિણી શક્તિનું તેઓ પૂજન કરે છે; પરમાત્માનું જ્ઞાનૈશ્વર્ય સરસ્વતી રૂપે અને ધનૈશ્વર્ય કમલા સ્વરૂપે તેઓની પૂજાના આદર્શરૂપ થઇ પડ્યું છે. સૂર્ય અને અગ્નિમાં તેજ પરમજ્યોતિની જ્યોતિનાં દર્શન કરી તથા ગંગા યમુનામાં તે કરૂણામય ભગવાનની કરૂણાને પ્રત્યક્ષ કરી તેઓ તેનું પૂજન કરે છે. પવિત્ર તુલસી ક્યારામાં, પત્થરમાં, કાષ્ટમાં, ઘટમાં, પટમાં, જળમાં, સ્થળમાં તે સચરાચરને વ્યાપેલા જાણી તે અનંત ભગવાનની તેઓ-તે જૂદી જૂદી મૂર્તિના આકારથી આરાધના કરે છે. તેજ ઉદ્દેશથી અભ્રભેદી હીમાચલ અને નાનકડો જેવો ગોવર્ધન, મહાકાય અશ્વથ અને ક્ષુદ્ર તુલસી આર્યાવર્તમાં પૂજાપાત્ર થયાં છે.

ભારત સંતાનોએ કેટલાં કેટલાં ભિન્નભિન્ન સ્વરુપોથી તેની પૂજા કરી છે તેની સંખ્યા નથી. નન્દ યશોદાએ પુત્રભાવે-વાત્સલ્ય સ્નેહે પૂજા કરી છે, દેવી રૂકિમણીએ પતિભાવે પૂજા કરી છે, વીર અર્જુને મિત્ર ભાવે પૂજા કરી છે, શ્રીમદ્ શંકરાચાર્યે આત્મ ભાવે પૂજા કરી છે અને વૃંદાવનની ઘેલી ગોપીઓએ પ્રાણેશ્વર ભાવે-પૂજા કરી છે, તો પ્રશ્ન એજ છે કેઃ— તેઓએ શું તેની માતૃભાવે-જનની જન્મભૂમિને ભાવે પૂજા કરી નથી?

માતૃ દેવો ભવ. અન્નપૂર્ણા એ તેનુંજ સ્વરૂપ છે. માતૃસ્તનની સાથે જેનાં જળ અને ફળથી આપણો પિંડ બંધાયો છે. જનની પ્રમાણે જેણે આપણને પોતાનાં હૃદય ઉપર ધારણ કર્યા છે. અને અંતે પણ જે પોતાના હૃદયમાં છૂપાવી આપણને હમેશાની વિશ્રાંતિ આપે છે તે મા અન્નપૂર્ણા; જનની જન્મભૂમિ— ભારતજનની. માટેજ વેદ પુકારે છે કેઃ—

माता भूमिःपुत्रोऽहं पृथिव्याः
અથર્વ. ૧૨-૧.

ભૂમિ હમારી મા અને હમે તેના પુત્ર (પુત્ર= દુઃખથી તારવાવાળા) છીએ. અને તેથીજ વેદ પુકારે છે કે **मातृदेवो भव**. તેની પૂજા એજ ખરી નારાયણ પૂજા છે. તેથીજ મહામૂનિ હારીતઃ—

क्षयैः रकारः संप्रोक्तो नकारस्तं निषिध्यति ।
तस्मातु नर इत्यत्र नित्यत्वे नोच्यते जनः ॥
नारा इति समुहत्वे वाहुल्य त्वाजनस्यच ।
तेषामयनमावास तेन नारायणः स्मृतः ॥

વૃધ્ધહારીત સ્મૃતિ. અ. ૩.

"નર એ શબ્દમાં રકાર એ ક્ષય એવો અર્થ દાખવે છે, અને નકાર તેનો નિષેધ કરે છે અર્થાત્ નર એટલે મનુષ્ય છે. નારા એ મનુષ્યોના સમુહનું નામ છે. અને તે નાશ અર્થાત્ મનુષ્યના સમુહોનો આવાસ તેનુંજ નામ નારાયણ એમ સમજવું". કહી તેનું સ્મરણ કરે છે અને વેદ આ મહામંત્રોથી—

नमो मात्रे पृथिव्यै
नमो मात्रे पृथिव्यै ॥

યજુર્વેદ. ૯-૧૨.

"માતૃભૂમિને નમસ્કાર હો, માતૃભૂમિને નમસ્કાર હો" આવી રીતે પૂજ્ય બુધ્ધિથી તેની ઉપાસના કરે છે.

જે ભૂલી જવાથીજ આજે આપણે પડતી સ્થીતિને પામ્યા છીએ. વેદ પોકારી પોકારીને કહે છે કે:—

उपसर्पस मातरं भूमि एताम्
उरुव्यचसं पृथिव्यं सुशेवाम ॥

"આ સર્વ વ્યાપારને સહાય્યભૂત થનારી સંસેવ્ય માતૃભૂમિની ઉપાસના કરો," તે વેદ આજ્ઞાને માન આપી આવો આપણે તે:-

હીમાચલ જેના માથાનો મુકુટ છે, પવિત્ર સલિલા ગંગા જેના કંઠનો હાર છે, ધનશ્યામ તરુરાજી જેના સુંદર વસ્ત્રો છે, મહ સમુદ્ર જેના લાક્ષારાગ રંજિત ચરણ યુગલનું પ્રાક્ષાલન કરતો વિરામ લીધા વિના કલકલ શબ્દોએ જેની વંદના કરે છે, નવપ્રસ્ફુટિત પુષ્પરાજ પુષ્પમાળારુપે જેના કંઠમાં વિરાજે છે અને ઉદિત અરુણ કિરણોથી જેનું પવિત્ર મુખમંડલ ઉદભાસિત થઇ રહ્યું છે; તે ભુવન મનમોહિની, ૪નની જન્મભૂમિ ભારત જનનીની સ્તુતિ કરીએ કે:-

त्वज्जातास्त्वयि चरन्ति मर्त्यास्त्वं बिभर्षि द्विपदस्त्वंचतुष्पदः ॥तवेमे पृथिवि पंच मानवा येभ्यो ज्योतिरमृतं मर्त्येभ्य उद्यन सूर्यो रश्मि भिरातनोत्ति ॥ અથર્વ. ૧૨-૧૫.

હે માતૃભુમિ, અમે કે જે ત્હારાથી ઉત્પન્ન થયા છીએ, અને ત્હારેજ આધારે સર્વ વ્યવહારો કરીએ છીએ જે સર્વ પશુ, પક્ષી, મનુષ્ય અને ઇતર પ્રાણીનું તું પોષણ કરે છે અને જેનાં જીવનને માટે આ દેદીપ્યમાન સૂર્ય પોતાનાં અમૃતમય કિર્ણોને ચારે તરફ પ્રસરાવે છે તે હુમે વિદ્વાન, શૂર, વ્યાપારી, નોકર અને સામાન્ય લોક એવાં પાંચ પ્રકારનાં લોકો ત્હારીજ સેવા કરવાની ઈચ્છા કરીએ છીએ.

वन्देमातरम्.

हरिहर पुरुषोत्तम सेवक.

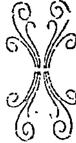
शीयळ प्रताप.

પતિવૃત આપજો પ્રભુ અમનેરે,
કર જોડી વિનવીયે તમને-પતિ.
જેથી જગમાં અતિ જશ જામેરે,
ઓળખાઇએ સતીયોને નામેરે;
કીર્ત્તિ કીરણો ખીલે ગામો ગામે-પતિવૃત.
ભારત ભૂમિમાં થઇ ઘણી સતીયોરે,
જેનાં તનમન ને સારી મતિયોરે;
પામી પતિ ચરણે સારી ગતિયો-પતિવૃત્ત.
લોપા, મુદ્રા, સાવિત્રી ને સીતારે,
એવી સોહે સુકન્યા લલિતારે,
તારા-દમયંતિની ગુણ ગીતા-પતિવૃત્ત.
માતા કુંન્તી, લીલાવતી બાળીરે,
ગાર્ગી, મૈત્રેયી, બહુ ભાગ્યશાળીરે,
સતી દ્રૌપદી, આનંદી બાળી-પતિવૃત્ત.
ચંદ્રપ્રભા, કૌશલ્યા, સુમિત્રારે,
દેવહુતી, ગાન્ધારી વિચિત્રારે,
સતી શર્મિષ્ઠા પરમ પવિત્રા-પતિવૃત્ત.
સાતે સતીયોનાં નામ જે ગણશેરે,
નિત્ય ભાવ થકી ત્હેને ભણશેરે,
દુઃખ શોક ભવે ભવ હણશે-પતિવૃત્ત.
પતિ ભકિતમાં મન જેનું ભળશેરે,
સુખ સ્વર્ગ સંસારમાં મળશેરે,
તાપ ત્રિવિધ તણા ત્હેના ટળશે-પતિવૃત.
પ્રભુ, નમૃતા સદવિદ્યા આપોરે,
સારા નીતિ વિચારોને સ્થાપોરે,
પાપ તાપ શીઘ્ર ગણી કાપો-પતિવૃત
એવું ઇશ ચરણે નિત્ય માગુંરે,
ઉઠી પહેલાં પતિ પદ લાગુંરે,
મણિ મોહ મમત મન ત્યાગું-પતિવૃત.

सौ. मणीबाई म्हेता.

श्री कैवल्यधाम निवासी स्वामी कृष्णानंद सरस्वति
(श्री क्षेत्र काशी.)

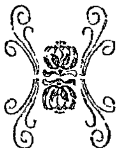

सद्गत् महात्मा श्री ब्रह्मानंदजी महाराज.
श्री गंगनाथवाळा.

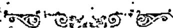
वयोवृद्ध कवि सवितानारायण गणपतिनारायण

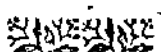
वयोवृद्ध कवि धीरजराम नरभेराम पुराणी-भरूच.
(ઉર્ફે ધીરજ કાકા.)

अशोकनो गीरनार ऊपरनो लेख.*

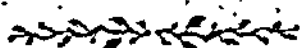

આદેશ ૧ લો.

જીવ હિંસા ન કરવા વિશે.

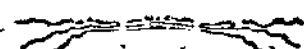
આ ધાર્મિક આજ્ઞા દેવોને પ્રિય, પ્રિયદર્શી રાજાએ લખાવી છે. આ પૃથ્વી પર કોઈ પણ માણસે કોઇ પણ જીવની હિંસા યજ્ઞને સારૂ પણ હિંસા કરવી નહિ, અને મદ્યમાંસ મિશ્રિત સમાજ (મીજબાની) પણ કરવી નહિ; કારણ કે આવી સમાજમાં ઘણો દોષ (પાપ) છે એમ દેવોને પ્રિય પ્રિયદર્શી રાજાને લાગે છે. તો પણ દેવોને પ્રિય પ્રિયદર્શી રાજાના પિતૃઓએ કરેલા. કેટલા સમાજ તે પોતે સાધુ (સારા) ગણે છે. દેવોને પ્રિય પ્રિયદર્શી રાજાના રસોડામાં (આ ધાર્મિક આજ્ઞા લખાવતાં) પહેલાં ભોજન માટે દરરોજ લાખો જીવો મારવામાં આવતા; પરંતુ આ ધાર્મિક આજ્ઞા પ્રસિદ્ધ થઇ ત્યારે રસોઇને માટે બે મોર અને એક મૃગ એમ ફક્ત ત્રણજ પ્રાણીઓને મારવામાં આવે છે. તેમાં પણ મૃગને મારવુંજ એવું ખાસ નથી. તેમજ એ ત્રણે પ્રાણીઓને પણ હવેથી મારવામાં આવશે નહિ.

શાસન ૨ જું.

માણસો અને જનાવરો માટે આરામની ગોઠવણ.

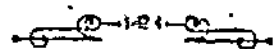
દેવોને પ્રિય પ્રિયદર્શી રાજાના બધા રાજ્યમાં તેમજ પડોસી રાજ્યો, જેવાં કે ચોલ (ચોળ) પાંડ્ય, સત્યપુત્ર, કેરલપુત્ર તામ્રપર્ણી (સિંહલદ્વીપ) પર્યંત તથા યવન રાજા અંતિયક (એન્ટીઓકસ) રાજાના રાજ્યમાં અને તેના સમીપવર્તી (આસપાસના) રાજાઓનાં રાજ્યોમાં પણ દેવોને પ્રિય પ્રિયદર્શી રાજાએ, માણસોની અને પશુઓની ચિકિત્સાને માટે બે આજ્ઞાઓ કરી છે. મનુષ્યોના અને પશુઓના ઉપયોગની જે જે ઔષધી (વનસ્પતિ) જ્યાં જ્યાં થતી (કે મળતી) નથી તે સઘળે ઠેકાણે તેને મોકલી છે અને વવરાવી છે. કંદ અને ફળ (વાળાં વૃક્ષ) જ્યાં જ્યાં ન હતાં તે સઘળે ઠેકાણે તે મોકલ્યાં છે. અને વવરાવ્યાં છે. પશુઓ અને મનુષ્યોના ઉપભોગ (સુખ)ને માટે રસ્તામાં કુવા ખોદાવ્યા છે અને ઝાડ વવરાવ્યાં છે.

શાસન ૩ જું.

ધર્મના પ્રસાર કરવા વિષે અધિકારીઓને આજ્ઞા.

દેવોને પ્રિય પ્રિયદર્શી રાજા એમ કહે છે કે,—મને અભિષિક્ત થયાંને બાર વર્ષ થયાં ત્યારે મેં એવી આજ્ઞા કરીકે મારા રાજ્યમાં યુક્ત, રજ્જુક અને પ્રાદેશિકોને બીજાં રાજકીય કામોની પેઠે આ ધર્મિક આજ્ઞાનો અમલ થવા દર પાંચ પાંચ વર્ષે આ પ્રમાણે હુકમ કરવો:—"માબાપની સેવા કરવી એ ઉત્તમ છે; જ્ઞાતિનાં માણસોનું રક્ષણ કરવું અને બ્રાહ્મણ તથા શ્રમણોને દાન આપવું એ સારૂં છે; જીવહિંસા ન કરવી, ખીકણુ તથા ઉડાઉ ન થવું એ સારૂં છે; સાધુઓનો સંઘ ઉપાસકોને આ ઉપદેશનાં હેતુ અને વ્યંજના સમજાવશે."

આદેશ ૪ થો.

ધર્માનુશાસન.

સેંકડો વરસોથી પ્રાણી પીડા, જીવહિંસા સંબંધીઓ (જ્ઞાતિજનો)નાં અનાદર અને બ્રાહ્મણ

* આ લેખ અમને રા. રા. જીવનલાલ અમરસી મહેતા તરફથી મૂળ સંસ્કૃત અને સંસ્કૃત ભાષાન્તર સાથે મળ્યો છે. પરંતુ સ્થળાભાવથી અત્રે ગુજરાતી ભાષાન્તરજ પ્રકટ કર્યું છે. તંત્રી.

તથા શ્રમણોનો અનાદર વધતોજ ગયો છે. પરંતુ હવે દેવોને પ્રિય પ્રિયદર્શી રાજાના ધર્માચરણથી ભેરીઘોષને બદલે ધર્મઘોષ થઈ રહ્યો છે. દેવોને પ્રિય પ્રિયદર્શી રાજાએ સેંકડો વરસોથી ન જોએલાં એવાં વિમાન બતાવીને, હાથી બતાવીને, અગ્નિ સુધ (રોશની) અને એવાં બીજાં દિવ્યરૂપો લોકોને બતાવીને, જીવહિંસા અને પ્રાણીપીડા ન કરવાનો, જ્ઞાતિજનો તથા બ્રાહ્મણ અને શ્રમણોનો આદર કરવાનો, માતાપિતાની અને સ્થવીરો (વડીલો)ની સેવા કરવાનો પ્રચાર ધર્માનુશાસન વડે વધાર્યો છે. આ અને બીજાં અનેક પ્રકારનાં ધર્માચરણની વૃધ્ધિ થઇ છે. આવી રીતે અને બીજી રીતે દેવોને પ્રિય પ્રિયદર્શી રાજા આ ધર્માચરણની વૃદ્ધિ કરતો રહેશે; અને દેવોને પ્રિય પ્રિયદર્શી રાજાના પુત્ર, પૌત્ર અને પ્રપૌત્ર આ ધર્માચરણની વૃધ્ધિ કલ્પના અંત સુધી કરશે. અશીલ માણસનાં ધર્માનુશાસન ધર્માચરણ થતાં નથી; શીલ માણસોજ ધર્માનુશાસન કરે છે; કેમકે તે શ્રેષ્ઠ કર્મ છે. આ વિષયની વૃદ્ધિ કરવી અને ક્ષતિ ન થવા દેવી એ ઉત્તમ છે. આ બાબતની વૃધ્ધિ થાય અને ક્ષતિ ન થાય એવા હેતુથી આ (ધાર્મિક આજ્ઞા) લખાવી છે. દેવોને પ્રિય પ્રિયદર્શી રાજાએ (પોતાને) રાજ્યાભિષેક થયે બાર વર્ષ થયાં ત્યારે આ (આજ્ઞા) લખાવી છે.

આદેશ ૫ મો.

ધર્માધિકારીની નીમણુક.

દેવોને પ્રિય પ્રિયદર્શી રાજા એમ કહે છે કે,-કલ્યાણ કરવું એ દુષ્કર (કઠણ) છે. જે જે કલ્યાણ કરે છે તે તે ઘણું દુષ્કર કામ કરે છે. મેં ઘણું કલ્યાણ કર્યું છે, અને મારા પુત્ર, પૌત્ર, પ્રપૌત્ર અને તેમની પછી મારા વંશજ જે હોય તે કલ્પના અંત સુધી તેને અનુસરશે તો સુકૃત કરશે. મારી આ આજ્ઞા પ્રમાણે જે નહિ વર્તે તે મોટું દુષ્કૃત (પાપ)કરશે. કારણ પાપ કરવું એ સુલભ છે. ઘણાં વર્ષોથી ધર્મ મહામાત્રા (ધર્મ મહામાત્ય ? એ હોદ્દાના અમલદાર.) નહોતા. (અને) અભિષિકત થયે તેર વર્ષ થયાં પછી મેં ધર્મ મહામાત્રા કર્યા (નીમ્યા) સર્વ (પાખંડી) મતાવલંબીઓમાં ધર્મ ભાવના ઉત્પન્ન થાય * * * યવન, કાંબોજ, ગાંધાર, રાષ્ટ્રિક, પેતેનિક અને મારા ભકત હોય કે ન હોય એવા મારી પડોસના બીજા દેશોમાં પણ ધર્મની વૃદ્ધિ માટે ધર્મ મહામાત્રાની યોજના કરી છે. નોકર ચાકર, બ્રાહ્મણ, અનાથ અને વૃદ્ધ વગેરે જનોના સુખને સારૂ, તેમની ઉપાધી મટાડવાને માટે, તથા બંધન અને વધને અટકાવવાને, અને સંતતીવાળા, આપદગ્રસ્ત તથા વૃધ્ધોને બંધનથી છોડાવવાને આ ધર્મ મહામાત્રાની યોજના કરી છે. તે રાજ્યના અધિકારીઓમાં, વડીલોમાં, પાટલી પુત્રમાં તેમજ બીજા શહેરોમાં, ફરે છે. * * * * * બીજા જ્ઞાતિજનો સર્વત્ર ફરે છે. જે ધર્મ દાખલ કર્યો છે તે ઘણોજ * * * * ધર્મ મહામાત્રા. આ હેતુથી આ આજ્ઞા લખાવવામાં આવી છે.

આદેશ છઠ્ઠો.

પ્રજાહિત માટેની કાળજી.

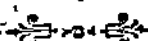
દેવોને પ્રિય પ્રિયદર્શી રાજા એમ કહે છે કે,—ઘણો વખત થયાં પ્રજાહિતનું કામ કરવાની અને લોકોની ફરીઆદો (અરજીઓ) સાંભળવાની વ્યવસ્થા નહોતી. એટલા માટે મેં એમ ઠરાવ્યું છે કે, જ્યારથી હું રાજ્ય કરૂં છું ત્યારથી અન્તઃપુરમાં, દેવસ્થાનમાં, બાગ બગીચામાં અને એવાં બીજાં સર્વ સ્થળોમાં લોકોની ફરીઆદો સાંભળવાને અધિકારીઓ નીમ્યા છે. તે એટલા માટે કે તેઓ મારી પ્રજાની જરૂરીઆતો જાણે અને મને વખતો વખત

નિવેદન કરે. હું પ્રજાના હિતને માટેજ સર્વત્ર કામ કરૂં છું, હું મોઢે જે કાંઈ આજ્ઞા કરૂં છું. * * * અથવા જે કાંઈ કામ ધર્મ મહામાત્રાને સુપ્રત કરૂં છું તેનું હું હમેશાં ચિન્તવન કરૂં છું. હરવખતે અને સર્વ સ્થળે આવી આજ્ઞા મેં કરી છે કારણ મને દુનિયાદારીનાં કામ કરવાથી સંતોષ થતો નથી. (કેમકે) સર્વ લોકોનું હિત કરવું એજ મારૂં (મુખ્ય) કર્તવ્ય એમ હું સમજું છું અને તે કરવા માટે પ્રયત્ન તથા કામોના નીકાલની વ્યવસ્થા પ્રથમ કરવી જોઇએ. લોકોના હિતથી બીજું (અધિક) કોઇપણ કામ નથી. હું જે કાંઇ પ્રયત્ન કરૂં છું તે પ્રાણીઓના ઋણથી મુકત થવા સારૂ કરૂં છું. આ લોકમાં તેમને સુખી કરવાં અને પરલોકમાં સુગતિ થાય એટલા માટે હું પ્રયત્ન કરૂં છું. આ ધર્મ લિપિ એવા ઉદ્દેશથી લખાવી છે કે એ ચિર સ્થાયી થાય; અને મારા પુત્ર, પૌત્ર, પ્રપૌત્ર, સર્વ લોકોના હિતને માટે (તેનું) અનુવર્તન કરે, પુર્ણ પ્રયત્ન વિના એ થવું ઘણું મુશ્કેલ છે,

આદેશ ૭ મો.

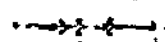
દેવોને પ્રિય પ્રિયદર્શી રાજા ઇચ્છે છે કે, સર્વ (પાંખડી) મતાવલંબીઓ સર્વત્ર મળીને રહે; અને તેમનામાં સંયમ અને ભાવ શુધ્ધિ (વિચાર–આત્મા–ની પવિત્રતા) રહે. પરંતુ લોકોની આકાંક્ષા અને રૂચિ ભિન્ન ભિન્ન હોય છે. (એ માટે) તેઓ (પોતાની માન્યતા પ્રમાણે) સંપૂર્ણ અથવા થોડે ઘણે અંશે પાલન કરશે. તો પણ જે બહુ દાન કરી શકતો નથી (એને માટે) સંયમ, ભાવશુધ્ધિ, કૃતજ્ઞતા અને દ્રઢભકિત એ નિત્ય ઉત્તમ છે.

આદેશ ૮ મો.

ધર્મયાત્રા.

ઘણા સમયથી રાજાઓ વિહાર કરવા નીકળતા અને ત્યાં મૃગયા તેમજ એવાજ અન્ય વિનોદ થતા, પરંતુ દેવોને પ્રિય પ્રિયદર્શી રાજાને (પોતાને) અભિષેક થયાને ૧૦ વર્ષ થયાં ત્યારે એ શુધ્ધ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઇ તેથી ધર્મયાત્રા (કરવાની પ્રવૃત્તિ) થઇ. આ (ધર્મયાત્રા)માં બ્રાહ્મણ તથા શ્રમણોનાં દર્શન થાય છે, અને તેમને દાન દેવાય છે. સ્થવિરો (વડીલો) નાં દર્શન, સુવર્ણદાન, જુદાજુદા દેશ તથા લોકોનાં દર્શન, ધર્મોપદેશ અને ધર્મ સંબંધી સંશોધન થાય છે. આ જ્ઞાન થયું, ત્યારથી દેવોને પ્રિય પ્રીયદર્શી રાજાની પ્રીતિ (વિહાર યાત્રાથી) અન્ય તરફ (અર્થાત્ ધર્મયાત્રામાં) વધારે રહે છે.

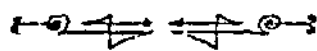

આદેશ ૯ મો.

ધર્મ મંગળ.

દેવોને પ્રિય પ્રિયદર્શી રાજા એમ કહે છે કે, લોકો વ્યાધિ વખતે, સગાઇ અને લગ્ન વખતે, પુત્ર જન્મ વખતે, પ્રવાસ વખતે તેમજ (તેવાં) અન્ય પ્રસંગોએ અનેક પ્રકારનાં માંગલિક કાર્ય કરે છે. એ સત્ય છેકે એવાં અનેક પ્રકારનાં ક્ષુદ્ર અને નિર્થક માંગલિક કાર્ય ઘણા લોકો કરે છે. માંગલિક કાર્ય તો કરવાજ જોઇએ; પરંતુ એ રીતનાં માંગલિક કાર્ય અલ્પ ફળ આપનારાં છે. જે ધર્મ મંગળ છે તે મોટા ફળની પ્રાપ્તિ કરાવનાર છે. સેવકો અને તાબેદારોની સાથે સારી રીતે વર્તવું, ગુરૂનું સન્માન કરવું, એ શ્રેષ્ઠ છે. પ્રાણીઓપર દયા (સંયમ) રાખવી સારી છે. અને બ્રાહ્મણ તથા શ્રમણોને દાન આપવું એ સારૂં છે. આ અને આવી રીતનાં બીજા કાર્યો તેજ 'ધર્મમંગળ' કહેવાય છે. પિતા, પુત્ર, ભાઇ કે સ્વામીએ ઉપદેશ કરવો જોઇએ કે આ સારૂં છે. જ્યાં સુધી ઇચ્છિત અર્થની સિદ્ધિ થાય ત્યાં સુધી આ ધર્મમંગળ કરવું જોઇએ. સાધુ દાન વિષે હમણાં કહ્યું કે એના જેવું (બીજું કોઇ) દાન અથવા અનુગ્રહ નથી. તેમજ ધર્મદાન અને ધર્માનુગ્રહ જેવું કોઇ દાન અને અનુગ્રહ પણ નથી.

માટે મિત્ર, સોબતી, સગાં અને સહાયકોએ આ વિષે હમેશાં ઉપદેશ કરતા રહેવું એ તેમનું કર્તવ્ય છે. અને દરેક માણસને દરેક પ્રસંગે 'આ કરવું એ તારી ફરજ છે, આ યોગ્ય છે' એવો ઉપદેશ કરી તેના મનમાં તે ઠસાવવું જોઈએ. સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ માટે આ અને (આના જેવાં) બીજાં કર્તવ્યો સર્વેએ કરવાં જોઈએ.

આદેશ ૧૦ મો.

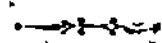
સાચો યશ.

વર્તમાન સમયે અને દીર્ઘકાળ પર્યંત (ભવિષ્યે પણ) (પોતાની) પ્રજા ધર્મ સેવન અને ધર્માચરણ કર્યા કરે એ સિવાય યશ અને કીર્તિ અધિક લાભદાયી નીવડે એવું દેવોને પ્રિય પ્રિયદર્શી રાજા માનતો નથી. ફક્ત એ (ધર્મ શુશ્રુષા અને ધર્મવૃત્ત) માટેજ દેવોને પ્રિય પ્રિયદર્શી રાજા યશ અને કીર્તિ ઇચ્છે છે. દેવોને પ્રિય પ્રિયદર્શી રાજા જે પ્રયત્ન કરે છે તે બધો પરલોક માટેજ છે, કે જેથી તે તદ્દન નિષ્કલંક (પાપ રહિત) થાય. કલંક એ પાપ સિવાય બીજું કાંઈ નથી. મહાન્ શ્રમ અને સ્વાર્થ ત્યાગ વગર ચઢતા દરજ્જાના તેમજ સાધારણ માણસને માટે આ બહુ મુશ્કેલ છે. તેમાં પણ ચઢતા દરજ્જાના માણસને તો આ ખરેખર ઘણુંજ મુશ્કેલ છે.

આદેશ ૧૧ મો.

ધર્મદાન.

દેવોને પ્રિય પ્રિયદર્શી રાજા એમ કહે છે કે, ધર્મદાન, ધર્મ પરિચય, ધાર્મિક ઉદારતા અને ધર્મ સાથેનો સંબંધ એના જેવું (કોઇ) દાન નથી. આમાં સેવકો અને તાબેદારો સાથે સારી રીતે વર્તવું તેનો, માતા પિતાની સેવા સારી રીતે કરવી તેનો, મિત્રો, ઓળખાણવાળા માણસો, સંબંધીઓ અને બ્રાહ્મણ શ્રમણ પ્રત્યે ઉદારતા રાખવી તેનો, તેમજ પ્રાણીઓ પ્રત્યે દયા ભાવ રાખવાનો સમાવેશ થાય છે. પિતા, પુત્ર, બંધુ, મિત્ર, ઓળખાણવાળા માણસો સંબંધીઓ અને પાડોશીઓને ઉપદેશ કરવો જોઇએ કે આ સારૂં છે. આ કરવું એ કર્તવ્ય છે. જે માણસ આ પ્રમાણે વર્તે છે તે આ લોકમાં પૂજનીય થાય છે, અને પરલોકમાં અનંત પુણ્ય મેળવવા ભાગ્યશાળી થાય છે.

આદેશ ૧૨ મો.

સર્વ મતો તરફ સમાન ભાવ રાખવા વિષે.

દેવોને પ્રિય પ્રિયદર્શી રાજા સર્વ (પાંખડી) મતાવલંબીઓ, પરિવ્રાજકો, અને ગૃહસ્થોનું દાનવડે અને વિવિધ પૂજાથી સન્માન કરે છેઃ (અને બીજાઓનું ધાર્મિક દાનવડે સન્માન કરે છે.) દેવોને પ્રિય (પ્રિયદર્શી) એમ માને છે કે, કીર્તિ કરતાં સર્વ મતપંથોના સારવૃદ્ધિ (વધારે ઉપયોગી) થવાના ઘણા પ્રકાર છે પરંતુ તે સર્વનું મૂળ (પાયો, એ છે કે તે સર્વેએ વૃત્તિ (attitude) દબાવવી જોઇએ. કારણ (એથી) પોતાના મત પંથની સ્તુતિ બીજાના મત-પંથના ભોગે ન થાય, અને કોઇ પણ મત-પંથની અયોગ્ય ઉપેક્ષા ન થાય તે સારૂ સર્વ મતોનું દરેક પ્રસંગે સન્માન કરવું જોઇએ. આ પ્રમાણે કરવાથી પોતાના મત-પંથની વૃદ્ધિ થાય છે અને પારકાના મત-પંથને ઉપકાર થાય છે. (અર્થાત્ ઉત્તેજન મળે છે.) આથી ઉલટું કરવાથી પોતાનો મત-પંથ ક્ષીણ થાય છે અને પારકાના મત-પંથને અપકાર થાય છે. જે કોઇ પોતાના મત-પંથ પ્રત્યેની ભક્તિથી અને તેની શોભા વધારવાના હેતુથી પોતાના મત-પંથની સ્તુતિ અને પારકાના મત-પંથની નિંદા કરે છે, તે પોતાના મત-પંથને ઉલટી હાનિ કરે છે. એટલા માટે સર્વેએ સંપીને રહેવું એ સારૂં છે. કેમકે એથી એ એક બીજાના ધર્મ જાણશે અને સાંભળવાની ઇચ્છા કરશે. દેવોને પ્રિય પ્રિયદર્શી રાજા એજ ઇચ્છે છે કે સર્વ મતાવલંબીઓ બહુશ્રુત થાય અને કલ્યાણ મેળવે, (તેમનું કલ્યાણ થાય.) જેઓ

ભિન્ન ભિન્ન (મત-પંથ)થી પ્રસન્ન હોય છે તેઓને વિદિત કરવાનું કે દેવોને પ્રિય (પ્રિયદર્શી) એમ માને છે કે જેથી સહુ મતોની કીર્તિ અને ઉત્તમતા વધે તેના જેવું કોઇ દાન અથવા સન્માન (ઉત્તમ) નથી. એટલા માટે ધર્મ મહાયાત્ર સ્ત્રી અધ્યક્ષ, વ્રાત્યભૂમિક અને બીજા (અધિકારીઓનાં મંડળો) ને નીમવામાં આવ્યા છે, એનું ફળ એ થાય કે પોતાના મત-પંથની વૃધ્ધિ અને ધર્મનો પ્રકાશ થાય છે.

આદેશ ૧૩ મો.*

ધર્મ વિજય.

દેવોને પ્રિય પ્રિયદર્શી રાજાએ પોતાને અભિષિક્ત થયાના નવમા વર્ષમાં કલિંગોને હરાવ્યા હતા.

ત્યાં ૧૫૦,૦૦૦ મનુષ્યોને બંદીવાન કરવામાં આવ્યા હતા, ૧૦૦,૦૦૦ માણસોને કાપી નાંખવામાં આવ્યા હતા, અને ઘણાનો નાશ થયો હતો.

કલિંગદેશ લીધા પછી દેવોના પ્રિયે ધર્મનું દ્રઢતાથી રક્ષણ કર્યું છે, (તેઓ) કર્મમાં રહ્યા છે. અને (તેમણે) તેનો ઉપદેશ કરાવ્યો છે.

કલિંગની જીત માટે દેવોના પ્રિયને પશ્ચાતાપ થાય છે; કારણ પુર્વે અજિત એવા દેશને સર કરવાથી ખુનરેજી, મરણો અને મનુષ્યોની બંદી થયા વગર રહેતી નથી. તેથીજ દેવોના પ્રિયને અત્યંત શોક અને ગ્લાનિ થાય છે.

વળી દેવોના પ્રિયને વધારે ગ્લાનિ થવાનું બીજું કારણ એ છે કે, એવા દેશમાં બ્રાહ્મણો અને શ્રમણો, જુદા મત પંથીઓ, ગૃહસ્થો-તેઓ વડીલો પ્રત્યે પૂજ્ય ભાવવાળા હોય છે માતાપિતાના અને શિક્ષકોના આજ્ઞાધિન હોય છે, મિત્રો, પરિચિતો, ગોઠીઆ, સગાંદાસ અને નોકરો સાથે ધર્મથી વર્તનારા હોય છે-તેવાનો વાસ હોય છે.

જે મનુષ્યો બીજી રીતે સુરક્ષિત હોય છે તેમની લાગણીઓ અવિકલ રહે છે. મિત્રો, ઓળખીતા, ગોઠીઆ અને સગાંઓને ખમવું પડે છે; અને આ રીતે જેમને અંગત ઇજા નથી થતી તેઓ પણ હેરાન થાય છે. આવી રીતે દરેક જણને થતાં દુઃખથી દેવોના પ્રિયને ગ્લાનિ થાય છે. કારણ એવો એક પણ દેશ નથી કે જ્યાં લોકો વસ્તા નથી. જેઓમાં બ્રાહ્મણ શ્રમણાદિ હોય છે. અથવા કોઇ પણ દેશમાં એવું સ્થળ નથી કે જ્યાં લોકો એક અથવા બીજા પંથના અનુયાયી હોય છે.

કલિંગમાં કપાયલા, કેદ થયલા, અને મરણ પામેલા માણસોના સોમા અથવા હજારમા ભાગની નિરિત આજે દેવોના પ્રિયને ગ્લાનિ ઉપજાવશે.

જો કોઇ માણસ પોતાને ઇજા કરે તો દેવોને પ્રિય એમ માને છે કે ખમાય તેવી રીતે ખામોશીથી ખમવી જોઇએ.

પોતાના રાજ્યની જંગલી જાતો માટે દેવોના પ્રિયને અનુકંપા થાય છે. તેમને ધર્મ તરફ વાળવા તે મથે છે; કારણકે દેવોને પ્રિયની શકિત પશ્ચાતાપમાં જછે. તેઓને ચેતવણી આપવામાં આવી છે કે "તમારો નાશ ન થાય માટે અસદ્ કરવું છોડીદો; કારણકે દરેક પ્રાણી મુકિત, વિકાર સંયમ, ચિત્ત સ્વાસ્થ્ય અને આનંદ પ્રાપ્ત કરે એવી દેવોના પ્રિયની ઇચ્છા છે.

દેવોના પ્રિયની નજરમાં ધર્મનો જય સૌથી મોટો જય છે. આવું દેવોના પ્રિયે પોતાના રાજ્યમાં અને પાડોસના ૬૦૦ યોજન સુધીનાં રાજ્યોમાં ગ્રીક રાજા આન્તયોક રહે છે ત્યાં લગી પણ, અને

આન્તિયોકના રાજ્યની પાર જ્યાં ટોલેમી, એન્ટિગોનસ, મગસ, અને અલેકઝાંડરનાં જ્યાં રાજ્ય છે ત્યાં, અને પાંડયોના દેશમાં ને લંકામાં, અને આંહીં પોતાના દક્ષિણમાં ચોલો રાજ્યમાં યોનોમાં, કંબોજોમાં, નાભિનિના નાભકમાં, ભોજો અને પિટિનિકોમાં, આંધ્ર અને પુલિંદોમાં કર્યું છે, ત્યાં દરેક જણ દેવના પ્રિયે પ્રકટ કરેલો ધર્મ પાળે છે.

* આ આદેશ બહુ ખંડિત હોવાથી તેનું સમગ્ર ભાષાંન્તર અંગ્રેજી ભાષાન્તરના આધારે મારા મિત્ર રા. રા. રણછોડરામ વાલાભાઈ મહેતા પાસે કરાવવામાં આવ્યું છે. અશોકના સંબંધમાં મારા માટે તેમણે લીધેલી તસ્દી માટે હું તેમનો ઘણો આભારી છું:—લેખક.

જે પ્રદેશમાં દેવોને પ્રિયના આચાર્ય જતા નથી ત્યાં દેવોને પ્રિયની ધાર્મિક આજ્ઞાનો ભક્તિ પૂર્વક કરેલો ઉપદેશ લોકો સાંભળશે એટલે તેઓ હાલ અને ભવિષ્યમાં ધર્મ પાળશેજ. આ રીતે આ જય બધે મળ્યો છે તેથી આનંદ થાય છે.

ધર્મના વિજયમાંથી પ્રીતિ મળે છે, તો પણ એવી પ્રીતિ નજીવી છે. પરલોક સિવાય બીજી કોઇ બાબત દેવોને પ્રિય મહત્વની ગણતા નથી.

અને એટલાજ માટે આ ધર્મલિપિ લખાવવામાં આવે છે કે મારા પુત્ર અને પૌત્રો-તેઓ જેટલા હોય તેમણે-નવા દેશ જીતવા નીકળે નહિ અને હથીઆરથી જીત કરવામાં રોકાયલા નહોય ત્યારે તેઓને ધૈર્ય અને નમ્રતામાં આનંદ મળે; અને આ લોક તથા પરલોકનું શ્રેય સાધનાર ધર્મ પ્રમાણે જે જીત મેળવવામાં આવે તેજ ખરી જીત છે, એવુ માને. કામ કરવામાંજ તેઓને આનંદ મળો; કારણ કે આ લોક અને પરલોકનું શ્રેય તેથીજ થાય છે.

આદેશ ૧૪ મો.

ઉપસંહાર.

આ (ઉપરની) ધર્મલિપિ દેવોને પ્રિય પ્રિયદર્શી રાજાએ કોઇ જગાએ સંક્ષેપથી, કોઇ જગાએ મધ્યમ રીતિથી અને કોઇ જગાએ વિસ્તારથી લખાવી છે. સર્વત્ર સંપૂર્ણ બની શક્યું નથી; કેમકે રાજ્ય (પ્રિયદર્શીનું) મોટું છે. ઘણું લખાવ્યું છે ને વળી લખાવશે. આમાં જે કાંઇ પુનરાવૃત્તિ થઇ છે, તે તે વિષયની મધુરતાને લીધે, તેમજ એટલા માટે કે લોકો એવું આચરણ કરે. આમાં જે કાંઇ અપૂર્ણતા હોય અથવા બરાબર ગોઠવાયું નહોય અથવા સંશયાત્મક હોય તો તે લેખક (કોતરનાર) ના દોષ (ભૂલ)થી થયું છે, એમ સમજવું.

संपादक—जीवनलाल अमरशी म्हेता.

અમદાવાદ-૧૫-૧-૧૦

श्रि सोमनाथना जीर्ण शिवालय पासे.

વસન્ત તિલકા.

શ્રિ સોમનાથ તણું અદ્ભુત ને વિશાલ,
મન્દીર દિવ્ય દીસતું ક્ષણ નીર્ખતાંજ;
ભવ્ય કૃતિ શકલ*. યુક્ત પડેલ ભાલ,
કાળાં થયાં પડી ગયાં અતિ જીર્ણ હાડ-૧
મન્દીર દુર્ગ અફળાય ઉદધિ હમેશા,
ગંભીર ગર્જન શુણાય મધૂર કેવાં;
જોકે પડ્યા ખણ ભળી પણ તેહ ભાગ,
આનન્દ દે નિરખી શિલ્પ કળા અથાગ-૨.
આનન્દ ઉર્મી હ્રદયે વિકસી રહે છે.
દેખી પડેલ પથરા ઉર શું ભરાયે !!
શું જ્યોતિરૂપ શિવ લીંગ અહીં સ્થપાયું,
શું ભારતે પૂરણ પ્રેમથી આંહી પૂજ્યું-૩
† ભાગીરથી જળતણું અહીં સ્નાન નિત્ય,
તે સોમનાથ સઘળા ભરતે પુજાય;
જ્યાં કૃષ્ણને શરીર અન્તક સ્થાન સૂજ્યું,
જ્યાં જાદવારથળી કરી બહુ કાર્ય કીધું-૪
તે સ્થાનમાં પરમ શંકર સોમનાથ,
વાસો કરી પડી રહ્યા ધરી યોગ ધ્યાન;
છે આ સ્મશાન સમ સોરઠ દેશ આખો,
પિતૃ તણો અહીંજ સંગમ થાય સારો-૫
ભૂતાદિ પ્રેત જીવનો અહીં મોક્ષ થાય,
છે શંકર તણું અહીં અતિ દીવ્ય ધામ.
શમ્ભૂ પડ્યા અતિવ યોગ સમાધિ માંહ,
‡ તેથી ગણે નહીં કદી દુઃખ દેહ થાય-૬
આ જ્યોતિનું પરમ તત્વ સ્વરૂપ જાણો,
જો કોઇ નૃ વિરલ તો ફળ સદ્ય દેણ;
આ સ્થાનના જીરણ ભાગ સમીપ ઉભી
વન્દુ પ્રભુ ગણી મને અતિ ભાગ્યશાળી ૭

भाईशंकर कुबेरजी शुक्ल.

---

* શકલ—કટકા

†—પ્રવિત્ર રાજાઓએ એવી ગોઠવણ કરી હતી કે કાશીથી ગંગા જળ હમેશાં આવતું અને ગંગા જળથી સોમનાથને સ્નાન થતું.

‡—દેહ એટલે મન્દીર—શંકરનું મન્દીર તોડી પાડ્યું પણ યોગમાં લગ્ન શંકરને કંઇ જણાયું નહીં એવો ભાવ છે.

सस्ता साहित्यनो विजय.

સંગીન સાહિત્ય એ સઘળા દેશના ઉદયની અચળ દીવાલો છે. જે દુર્ભેદ્ય કિલ્લાઓ અને મહાન્ પ્રદેશો, મોટા લડાયક સરંજામથી પણ જીતી શકાયા નથી તેમનો સાહિત્યના અસ્ત્રવડે સહજમાં જય કરી શકાયો છે. અમેરિકા, ઈંગ્લાંડ, જર્મની, અથવા જાપાન જેવા ઉન્નતિના શિખરપર ચડેલા સઘળા સભ્ય દેશોને જેટલી સહાય અને જેટલું સંરક્ષણ સાહિત્યના બળથી મળી શક્યું છે તેટલું બીજાં કોઈ પણ સાધનથી મળી શક્યું નથી. બીજા દેશોની વાત તો દુર રહી પણ આપણી પોતાની પવિત્ર માતૃ ભૂમી પ્રાચિન કાળમાં જે યશ ગૌરવથી દુનીઆના સઘળા દેશોમાં અગ્રસ્થાન પામી ગાજી રહી હતી તે પણ બધો એ વખતના સંગીન અને પવિત્ર સાહિત્યનોજ પ્રતાપ હતો. ઈંગ્લાંડનો અચળ અધિકાર, અમેરિકાની સ્વતંત્ર ધ્વજા, જર્મનીનો અનન્ય જ્ઞાન મહિમા, અને જાપાનનો અદ્દભુત વિજય એ બધાં સંગીન સાહિત્યનાંજ અમ્રત ફળો છે. રૂસો અને વોલ્ટેર જેવા પ્રખર લેખિની વીર જ્યારે જન્મ પામ્યા ત્યારેજ ફ્રાન્સના રાજ્યમાં આશીર્વાદ રૂપ રાજક્રાંતિની દેવીએ જન્મ ધારણ કર્યો. જ્યારે સ્કોટ, ડીકન્સ, થેકરે, અને મીલટન જેવા જ્ઞાની સાહિત્ય સેવકો પ્રકટ થયા ત્યારેજ ઈંગ્લંડનો અચળ મહિમા પ્રકાશ્યો. જ્યારે વોશિંગ્ટન અને ફ્રેંકલીન જેવા મહાત્માઓએ સાહિત્યનું હથિયાર હાથમાં લીધું ત્યારેજ અમેરિકાની સ્વતંત્રતા-સમશ્યા સ્પષ્ટ બની ગઈ, અને મેકાડો જેવા નરપતિઓ જ્યારે સાહિત્યની સાચી કિંમત અને કદર કરવા લાગ્યા ત્યારેજ મુઠ્ઠી જેટલાં જાપાને નવોવિસ્તારિત મહાન્ રૂશિયાને થાપડ મારી પરાસ્ત કીધું. આ દાખલાઓ ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજી શકાય છે કે આ સંસારમાં ઉદય અને વિજય મેળવવાનું સર્વથી શ્રેષ્ઠ શસ્ત્ર સાહિત્યજ છે. એ સિધ્ધાંતનું મહત્વ પુરેપુરું સમજવાથીજ અમેરિકાના કાર્નેગી જેવા મહા પુરૂષો પોતાના દેશનો મોટામાં મોટો લાભ સસ્તું અને મફત સાહિત્ય ફેલાવવાથીજ મળવાનુ જાહેર રીતે સ્વીકારે છે. આપણા દેશની વિશાળતા અને આપણી પ્રજાની મોટી સંખ્યા તરફ નજર પહોંચાડતાં તેના હિતને માટે આપણા સાહિત્યની જેવી જોઈએ તેવી ઉન્નતિ થતી નથી એ ઘણી સોચનીય વાત છે. અને અમે તો એટલે સુધી કહેવાની હિંમત ધરીએ છીએ કે આજકાલ પ્રજાની બંત્રીશીમાં કચડાતી બીજી ત્રીજી અનેક આડી અવળી વાતોને બદલે જ્યારે એક માત્ર સાહીત્ય ચર્ચા મુખ્ય પદ મેળવશે ત્યારેજ દેશનો અનાયાસે ઉદય કરી શકાશે.

આવીજ કાંઈ ભાવનાઓથી હિંદના પાટનગર આપણા મુંબાઈ શહેરમાં સસ્તું સાહિત્ય પ્રસારવાના હેતુથી એક નવીન સંસ્થા ઉભી કરાવામાં અવી છે. સંન્યાસી મહાત્મા અખંડાનંદજી તે પુન્યમય સંસ્થાના કેન્દ્રસ્થાન રૂપ છે. તેમણે સાહીત્ય સેવાનો ઉજળો ઝુંડો હાથ ધરીને આટલા સમયમાં જે મહાન કાર્ય કરી બતાવ્યું છે તે ખરેખર પ્રશંસનીય અને આપણા કેટલાક કહેવાતા સાહિત્ય સેવકોને શરમાવે તેવું છે! એ સંસ્થા શરૂ કરતી વખતે સ્વભાવીક રીતેજ તેના કેટલાકોને તેના એવા સાહસ માટે અનેક શંકાઓ અને ભય પ્રકટ્યો હશે પરંતુ તેનો આ એકાદ એ વર્ષનો સપાટોજ એ બધી શંકાઓને નિર્મુળ કરી તેને સ્થાને અનેક શુભ આશાઓના કારણ રૂપ બન્યો છે, અને કાર્ય કારણ સંબંધ વિચારતાં તેના ભાવિને માટે ઘણા શુભ ચિન્હો દ્રષ્ટિગોચર થઈ ચુકયાં છે. અમે ઇશ્વરની પાસે પ્રાર્થના કરીએ છીએ કે તેનો એ વિજય અદ્વિતીય થાય અને એ પવિત્ર સંસ્થાને સંપૂર્ણ સફળતા મળે.

ઉપર જણાવેલી શુભ સંસ્થાએ આજ સુધીમાં બધા મળીને ૫૦૦૦૦ (પચાસ હજાર) પુસ્તકો અને શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનની ૫૬૦૦૦ (છપન હજાર) છબીએ

પ્રકટ કરીને પ્રજામાં બહુજ સસ્તે ભાવે, ખરૂં જોતાં માત્ર પડતરે ભાવે, વેચીને સાહિત્યની ઉત્તમ પ્રકારે સેવા બજાવી છે. એ પુસ્તકો નીચે મુજબ છે. શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા, શ્રી ભાગવતના દશમ અને એકાદશસ્કંધ, યોગ વાશિષ્ટ અને સદ્ગુણી બાળકો. આ પુસ્તકો આપણા દેશના નાના મોટા ગામોમાં થોડે ખર્ચે પહોંચી શકે એટલા માટે અર્થ શાસ્ત્રના નિયમ અનુસાર આ ખાતાંએ ઠેક ઠેકાણે પ્રતિષ્ઠિત અને લાગણીવાળા ગૃહસ્થોને એજન્સિઓ આપી ઓછામાં ઓછા ખર્ચે પુસ્તકો પહોંચાડવાની ગુજરાત કાઠીયાવાડનાં અનેક શહેરો અને ગામો ખાતે સુવ્યવસ્થા કરી છે. અમારી જાણ પ્રમાણે આજ સુધીમાં એવી આશરે સો એક એજન્સિઓ સ્થપાઇ ગઇ છે, અને વધુ ઠેકાણે સ્થાપવા યત્ન ચાલુ છે. જે જે ગામમાં અથવા જે ગામોની નજીકમાં એવી એજન્સિઓ ન હોય ત્યાંના ગૃહસ્થોને અમારી ખાસ વિનંતિ છે કે તેમનામાંથી જેનાથી બની શકે તેણે પોતાની ચાલુ પ્રવૃત્તિની સાથેજ આ ખાતાની એજન્સિનું પુન્ય કાર્ય ઉપાડી લઇ પોતાના ગામવાસીઓને તેનો લાભ આપવો તેમજ સસ્તા સાહિત્ય ખાતાને એટલી પણ મદદ કરી પુન્ય ફળ મેળવવું.

વળી આપણાં દેશમાં શ્રીમંતો અને શક્તિવાન ઉદાર ગૃહસ્થોએ બીજાં ધર્મ કાર્યોની સાથે આવાં દેશ સેવા અને અને ધર્મ સેવાનાં ઉત્તમ ખાતાં તરફ પણ નજર પહોંચાડવી જોઇએ, તેમજ બીજું કાંઇ ન બને તો પ્રસંગે પ્રસંગે આ ખાતાના પુસ્તકો ખરીદી તેમને સામાન્ય લોકોમાં તેમજ મુખ્યત્વે ગરીબ લોકોમાં મફત વહેંચાવવા જોઇએ. એજ મોટામાં મોટું દાન છે, અને એજ ઉત્તમ ધર્મ કાર્ય છે, માટે વિવિધ પ્રકારના દાન, પુન્ય અને ધર્માદા કરનારા ગૃહસ્થોનું આ બાબત તરફ અમે ખાસ લક્ષ્ય ખેંચીએ છીએ.

આપણા સાહિત્યની આજની સ્થિતિ ઉપર દ્રષ્ટિપાત કરવાથી જણાય છે કે આવાં દેશહિતસાધક ખાતાંઓની મોટા પાયાપર સ્થાપના કરવાની ઘણી જરૂર છે. જે કાર્ય સંસાર ત્યાગી નિષ્કામ વૃત્તિવાળા એક સંન્યાસી મહાત્માએ ઉપાડી લીધું છે તે પવિત્ર કાર્ય શકિત, સંપત્તિ અને સત્તાવાળા પ્રતિષ્ઠિત પુરૂષોએ ઉપાડી લઇને અથવા એજ હેતુ ઉપર સાહિત્ય સેવાની યોજના ઉભી કરીને સાચી દેશ સેવાના મેદાનમાં આગળ વધવું જોઇએ. અમે આપણા દેશના સાક્ષરોને, શ્રીમાનોને, શકિતવાન અને સુજ્ઞ પુરૂષોને આ વાત લક્ષમાં લેવાની પુનઃ પ્રાર્થના કરીએ છીએ અને દ્રઢતા પૂર્વક જણાવીએ છીએ કે અમારી આ અલ્પ સુચના અનુસાર સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં કાંઇક પણ સંગીન કાર્ય કરી બતાવો અને પછી જુઓ કે દેશનો ઉદય સાહિત્યની સાથેજ કેવો ઝપાટા બંધ થાય છે.

છેવટે આ સંસ્થાના એક સભાસદ તરફથી અમોને જણાવવામાં આવેલી હકીકત દેશમાંના શ્રીમંતો તથા પોતાની યોગ્યતા પ્રમાણે નહીં પરંતુ આત્મ ભોગના ઉદાર નિયમ પ્રમાણે થોડામાં નિર્વાહ ચલાવિ શકવા તઇયાર હોય એવા તન મનવડે ઉત્સાહથી કામ કરી શકનારા દેશ અને ધર્મ સેવાની ખાસ લાગણી વાળા સજજનોની જાણ માટે આ નીચે ટાંકી આ બાબત સમાપ્ત કરવામાં આવે છે.

તેઓએ જણાવ્યું હતું કે—"બધાજ દેશ-ઉન્નતિના ઉપાયોમાં આ સસ્તું વાંચન ફેલાવવાની જરૂર સર્વ કરતાં વધુ લાગવાથી અને તે બાબત તરફ પ્રજા સમુહ અને અગ્રસરોનું હજુ સુધી ધ્યાન નહીં ખેંચાયેલું હોવાથી તેમનું ધ્યાન ખેંચાય અને સસ્તું વાંચન થતાં લોકો કેટલી બધી ભારે સંખ્યામાં તેનો લાભ લેવાને શકિતવાન થાય છે, તથા ગરીબાઇને લીધે આ દેશવાસીઓથી ખરીદી ન શકાય તેટલી વેપારીઓ તરફથી રખાતી કિંમત દેશમાં વિવિધ જ્ઞાનનો ફેલાવો થવામાં કેટલી બધી અંતરાય રૂપ

થઇ પડે છે, તે વાત સંગીન પ્રકારે બતાવી અપાય એ હેતુથી કેટલુંક કામકાજ કરી બતાવવા માટેની જ આ સંસ્થા કામ ચલાઉ તરીકે સ્થપાયલી છે. અને ગયાં બે વર્ષમાં નમુનો દેખાડવા જોગું જે સેજ સાજ કામકાજ બજાવવામાં આવ્યું છે તેટલાથીજ પૂર્ણાહુતી કરવાની હતી. પરંતુ કેટલાક સંયોગોને લીધે આવતાં એકાદ બે વરસ સુધી વિચાર લંબાવી હજી કેટલુંક વધુ કામકાજ કરી બતાવવાનું ઠીક ધારવામાં આવ્યું છે. જો એટલા વખતમાં આત્મભોગના ધોરણ પ્રમાણે અલ્પ આજીવિકા વડે સંતોષ પામી હમેશ માટે તન મનથી આ સંસ્થામાં સામેલ થઇ વ્યવસ્થાનું કાર્ય ઉઠાવી લેનારા લાગણીવાળા થોડા ઘણા સજ્જનો પણ નીકળી આવશે તો આવા પ્રકારની એક ઘણા મોટા પાયા પરની યોજના અને તે માટે જોઇતી દ્રવ્ય ઈ૦ ની સગવડો સુલભતાથી સહજ પ્રકારે મળી આવવાના સંયોગો પણ વિચારી રાખવામાં આવ્યા છે. હાલ આ સંસ્થામાં જેઓ કામ કરે છે તેમનાથી નિવેડી શકાય તે કરતાં પણ વધુ કામ તો હાલમાંજ ચાલુ છે જેથી જો ઉપર કહેલા પ્રકારના માણસો નહીં મળી આવે અથવા તો પૂરતો પગાર આપી શકાય એવી દ્રવ્યની ઉદારતા દર્શાવી આપનારાઓ નહીં નીકળી આવે તો આ કાર્યને આગળ વધારી શકાવા સંભવ નથી. કામ કરી શકનારાઓ સિવાય કામ વધારી શકાય નહીં. તન મનની લાગણીથી કામ કરનારાઓ નીકળ્યા એટલે પછી બીજી સર્વ સગવડોના મૂળ ભુત ધનની સગવડ તો તન અને મનની છાયાની પેઠે તેની પાછળજ ચાલી આવશે.

એ સિવાય આ સંસ્થાના જેવાજ નિષ્કામ આશયથી પડતર કિંમતે ફેલાવવા માટે જે કોઇએ પુસ્તકો છપાવ્યાં હોય અને જો તે ખાસ લોકોપયોગી હોય તો તેને ફેલાવવામાં મદદ કરવાનો હેતુ પણ આ સંસ્થાનો છે. તેથીજ નીચેનાં ઉપયોગી પુસ્તકો વેચવાની વ્યવસ્થા પણ આ સંસ્થાએ સ્વિકારેલી છે.

૧ બાળકોની વાતો. કી. ૦)≈
૨ નશીબની કુંચી કી. ૦)≈॥
૩ જીવન સંધ્યા. કી. ૦।≈
૪ જીવનપ્રભાત કી. ૦।≈
૫ ગારફીલ્ડનું ચરીત્ર કી. ૦।≈
૬ સંગીત નીતિ વિનોદ કી. ૦)≈
૭ ક્ષાત્રપાળ પ્રતાપ કાવ્ય કી. ૦)≈॥

વળી અમોને જણાવવામાં આવ્યું છે કે, મરાઠી અર્થ સહિત શ્રીમદ ભગવદગીતાનો ગુટકો, ચીદઘનાનંદી ગીતાનું ગુજરાતી ભાષાંતર, મહાન પુરૂષોનાં ચરીત્ર, મહાન સ્ત્રીઓનાં ચરીત્ર, શાન્તિ પર્વમાંના મોક્ષધર્મ, આપદ્ધર્મ, અને રાજ્ય ધર્મનું ભાષાંતર, સત્સંગ, (જેમાં ઉત્તમ દ્રષ્ટાંતો સહિત સદબોધ છે) શ્રી નથુરામજી શર્માનાં ઉપનીષદો, ઇત્યાદિ ગ્રંથોની મળીને આશરે ચાલીસેક હજાર પ્રતો જુદાજુદા સદગ્રહસ્થો તરફથી બહાર પાડવા સંભવ છે. જેમાંનાં ઘણાં ખરાં પુસ્તકો તો ખાસ મોટા કદનાં અને ૫૦ થી ૧૦૦ ફોરમ સુધીનાં થનાર છે.

એક બીજી વાત પણ બહુ ખુશી થવા જેવી છે કે આ સંસ્થા પોતાના દરેક પુસ્તકમાં બનતાં સુધી સ્વદેશી કાગળોનોજ ઉપયોગ કરે છે જેથી જ્ઞાન ફેલાવવા જતાં પરદેશી કાગળો વાપરીને દેશમાંથી દ્રવ્યનો ક્ષય કરવા જેવું પણ થતું નથી. ગુજરાતી પ્રજાને પુનઃ એક વખત અમારી વિનંતિ છે કે આવાં શ્રેષ્ટ ખાતાંને પોતાના તન, મન અને ધનથી સહાયતા આપવી. શ્રીમંતોએ પણ પરોપકાર કરવા માટે જથ્થાબંધ પુસ્તકો ખરિદી ગરિબ લોકોમાં વેહેંચી આપવાં. અને ઉછરતા વિદ્વાન લેખકોએ આવી સંસ્થામાં જોડાઇ પરોપકારી સ્વામીજી શ્રી અખંડાનંદજી મહારાજને જોઇતી મદદ કરવી.

यूरोपना सुधरेला राज्यमां अत्याचार !

બેલજીયમનો રાજા લીયોપોલ્ડ, કોંગોના સ્વતંત્ર રાજ્યમાંથી રબર એકઠું કરનાર, તે દેશાના કાળા માણસો ઉપર કેવો જુલમ ગુજારે છે તે સંબંધી અમેરિકાના એક પ્રસિદ્ધ લેખક માર્ક ટ્વેઈને એક પુસ્તક બહાર પાડયું છે. * આ પુસ્તકમાં રાજા તરફથી થતા અત્યાચારના વર્ણનો રોમાંચ ઉભાં કરે એવાં છે. આવો અત્યારચાર જગતના બીજા દેશોમાં થતો હશે કે નહિ તેનું અનુમાન કરવું સ્હેલું થઇ પડે છે.

કોંગો રાજ્યમાં લીયોપોલ્ડની સ્વતંત્ર સત્તા છે. તેની ઇચ્છા થતાં રાજ્યમાં જોઇએ તેવા ફેરફાર–સુધારા ઈ શકે એમ છે. એટલુંજ નહિ પણ તેની ઇચ્છા તાં ગમે તેવા અધિકારો લઇ શકાય છે. તેમના વીશ ર્ષના રાજ્ય સમયમાં ૨ કરોડ ૫૦ લાખની પ્રજા- ાંથી ૧ કરોડ ૫૦ લાખ પ્રજા થઇ ગઇ છે. આ પ્રમાણે ેક કરોડ પ્રજા ઓછું થવાનું કારણ રાજાનો અત્યા- ાર કહેવામાં આવે છે!

તે કાળી પ્રજા પાસેથી અનેક જાતના કરો એવી ાતે વસુલ કરે છે કે જેથી પ્રજા ભૂખે મરી જાય છે! એ કરમાંની બાકી વસુલ કરવાને માટે પ્રજાને રબર એકઠું કરવું પડે છે. સરકારી અમલદારોને માટે ખાવાનું પણ તેમનેજ મેળવવું પડે છે. એના પરિણામે જ્યારે અનાહાર. દુઃખ, નિરાશા અને રાત દિવસની કઠિન મેહેનતને લીધે તેઓ નિરુત્સાહ થઇ જંગલમાં ન્હાસી જાય છે. ત્યાં પણ તેઓને શાન્તિ નથી. સરકારી લશ્કર ત્યાં તેમને પકડીને મારી નાંખે છે. ગામનાં ગામ બાળી દે છે. યુવાન સ્ત્રીઓને પકડી લાવે છે. રાજાના ગજવામાંના પૈસા આ પ્રમાણે કલંકના પૈસા કહેવામાં આવે છે! જો આવા અનેક કાળા માણસોનું લોહી પાથરવામાં આવે તો ૨૦૦૦ માઇલ સુધી પથરાય. અને એક કરોડ મરી ગયલાં માણસોનાં મડદાં લીયોપોલ્ડ રાજાની નજર આગળ પાથરવામાં આવે તો તે કામ પુરૂં કરતાં સાત માસ અને ચાર દહાડા લાગે!

* King Leopold's Soliloquy : a satire by Mark Twain. With illustrations. T. Fisher Unwin 1s. net.

નિયમ પ્રમાણે રબર એકઠું નહિં કરે તે લોકોના હાથ પગ કાપી નાંખી શિક્ષા થાય છે! એક પાદરીએ એક ઠેકાણે ૮૧ કાપી નાંખેલા હાથ આગ ઉપર બળતા જોયા હતા!

ક્વચિદ્ માણસ-ખાનાર લશ્કરી સિપાહીઓ પણ તેવાં માણસોને ખાઇ જાયછે! માણસોની ખોપરી લઇને એજ રાક્ષસો તંબાકુ બનાવવાનું સાધન કરે છે!

સરકારી માણસો એક સ્ત્રીનાં બાળકને તેની નજર આગળ અન્ન વિના દુઃખ આપી મારી નાંખે છે. અને પછી કસાઇની પેઠે તેનો વધ કરે છે!

એક વખત આઠ સ્ત્રીઓને ક્રોસ સાથે બાંધીને તેનો વધ કર્યો હતો!

આ સમસ્ત ભયંકર વાતો; પ્રમાણ સાથે, હાસ્યમાં લખતાં લખે છે કેઃ ભારત વર્ષનો દુકાળ લિયોપોલ્ડના પગ આગળ પડીને કહે છે કેઃ હે વિચિત્ર કર્મા પ્રભુ! હું દર વરસે ૨૦ લાખ માણસોને મારૂં છું કિન્તુ તમારાં હત્યાકર્મ જોઇ હું હજુ વિદ્યાર્થિંજ છું! હે ગુરૂ! મ્હને શિક્ષા આપો. જેથી હું તમારે પગલે ચાલીને ભારતનો ભાર ઓછો કરીશ". ત્યારે પછી જમરાજ આવીને પોતાની કન્યા લિયોપોલ્ડને અર્પણ કરીને તેને જમાઇ બનાવે છે. અને હત્યાકાંડ સારી રીતે થાય તે માટેની સલાહ આપે છે.

ક્રિશ્ચનના સુધરેલા રાજ્યમાં આવું ભયંકર કામ સર્વ સભ્ય સમાજને લજ્જા પમાડે એવું છે. છતાં પણ કોઈ રાજા તેના આચરણના વિરૂદ્ધ પ્રયત્ન કરતા નથી.

રાજા લિયોપોલ્ડે હોરો મારી નંખાવી ત્હેના જોડા યુરોપને ભેટ કર્યો છે. તેનાં એ પાપ કર્મના ધન વડે કેટલાં ધર્મ મંદિર, કેટલાં દવાખાંનાં, કેટલી વિદ્યાશાળા અને શિલ્પશાળાઓ, કેટલાં અનાથ આશ્રમો બને છે! તે ઉચ્ચ કંઠે કહે છે કેઃ કોંગો રાજ્યની નૈતિક અને આર્થિક ઉન્નતિને માટેંજ હમેશાં યત્ન કરે છે! આ મિથ્યા શબ્દો સાંભળીને સ્વાર્થાંધ યુરોપ ચુપ રહી શકે પરંતુ જગતનું મનુષ્યત્વ ચીરકાલ મનુષ્યત્વ તરફ થતા અત્યાચાર સહન કરી શકે નહિં! અત્યાચારનું પતન થવાનુંજ!

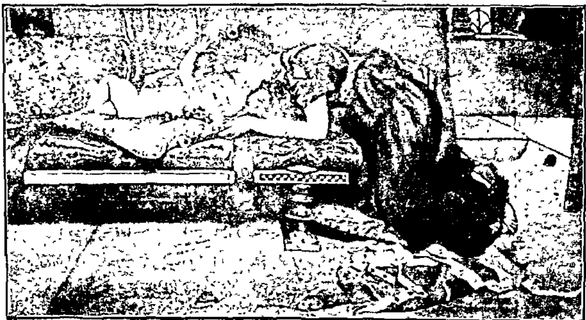
આજના અંકમાં કેટલાંક કાળા માણસોનાં હાથ કપાયલાં ચિત્રો આપવા આવ્યાં છે. તેમને કેટલી વેદના થતી હશે? તે માત્ર ભગવાનજ જાણે છે! હિંદુસ્થાન અહિંસા પરમોધર્મ માનનાર છે! હેને એકદ દુઃખ થાયજ!

रतनलाल बी. सोलाद.

वनदेवी.

मातृ-स्नेह.

ज्यां दा'र्क (जोन ऑफ आर्क)
(એક સ્ટેચ્યુ ઉપરથી)

ज्यां दा'र्कने सेन्ट माइकेल तरवार आपे छे.

फ्रान्सनी देवी.

ज्यां दार्क.

[जॉन ऑफ आर्क.]

પાશ્ચાત્ય આંગ્લપંડિત, કાર્લાઈલ જેને ઘણીવાર (deep seer) ગહનદૃષ્ટા એવું ઉપનામ આપવામાં આવે છે તે તેના પ્રખ્યાત 'વીર અને વીર પૂજા' (Hero & Hero worship) નામના ગ્રંથમાં કહે છે કે "for as I take it Universal History, the history of what man has accomplished in this world, is at bottom the History of Great men who have worked here......................the soul of the whole world's history it may justly be considered, were the history of these." ખરેખર કાર્લાઈલ સત્ય કહે છે કે જગતનો ઈતિહાસ તે જગતની મહાન વિભૂતીઓનો ઈતિહાસ છે. જગતના ઈતિહાસ પર નજર કરતાં કાર્લાઈલના વચનની યથાર્થતા ધ્યાનમાં આવશે.

ફ્રાન્સ જગતનું પૂજ્ય સ્થાન છે. એજ નેપોલિયનની જન્મભૂમિ છે. એજ સ્વાત્ય, સમાનતા અને ભ્રાતૃભાવની (liberty, fraternity, equality) ની ઘોષણાનું સ્થાન છે. ફ્રેન્ચ વિપ્લવ જેવો બીજો વિપ્લવ નથી. ફ્રેન્ચ ભાષા 'lingua Franca' ફ્રેન્ચોનું ગૌરવ છે. સભ્યતા, ભદ્રતા, શિષ્ટાચાર, ઉન્નતિપિપાસામાં ફ્રાન્સ જગતનું આદર્શ છે. પારી નગરી જગતની સુંદર નગરીઓમાં અગ્રસ્થાન લે છે. ફ્રાન્સને જગત અપૂર્વ સન્માનની નજરથી જુએ છે. ઈતિહાસ પિપાસુઓ ભારત, રોમ, મીસર; આદિનાં પતન જોઈ વ્યથીત થયા છે; પરંતુ ફ્રાન્સ ચીર નવીન છે. પ્રતિ-પતને ફ્રાન્સનો નવો આવિર્ભાવ થાય છે. પડ્યું, પડ્યું પડતું નથી. ડુબ્યું ડુબ્યું ડુબતું નથી, એ વિધાતાની અપૂર્વ કૃપા છે. રીવ્યુ ઓફ રીવ્યુઝના જગપ્રસિદ્ધ તંત્રિ મી. સ્ટેડે એક સ્થળે કહ્યું છે કે "યુરોપમાંથી ફ્રાન્સ લઈ લ્યો તો યુરોપ યંકક્ષિત છે" એ યથાર્થ છે.

ફ્રાન્સ જગતમાં અપૂર્વ શાને લીધે છે? શું ઈફ્ફેલ ટાવરને લીધે? મનોરમ, સુંદર પારી નગરીને માટે? નેપોલિયનના અધિષ્ઠાનને માટે? વા તેની અપૂર્વ શાસન પધ્ધતિને માટે? ફ્રાન્સ અપૂર્વ–એક અપૂર્વ કન્યાના જન્મને માટેજ છે. આજે લગભગ ૫૦૦, વર્ષ પછી એમ નિઃસંશયપણે કહી શકાય છે કે એવી કન્યા જગતમાં બીજે કયાંય જન્મી નથી. ફ્રાન્સ જગતમાં પૂજ્ય આને લીધેજ મનાય છે અને આ કારણને લીધે તે ચીર પૂજ્ય રહેશે.

અમેરિકા, પૂજ્ય એમર્સન અને વોશિંગટનને લીધે; ચિન, કોન્ફ્યુશિયસને લીધે; રૂશિઆ, ટોલ્સટોયને લીધે; ભારત, પૂજ્ય શંકર અને બુદ્ધને લીધે; ઈંગ્લાંડ મીલ્ટન અને કાર્લાઈલ જેવાને લીધે; અરબસ્થાન મહમદને લીધે; પાલેસ્ટાઈન પૂજ્ય ખ્રીસ્તને લીધે, ફ્રાન્સ પૂજ્ય વોલ્તેયર અને રૂસ્સોને લીધે, અને ચીર પૂજ્ય જ્યાં દાર્કને લીધે. જગતમાં આવી કન્યા બીજે કયાંય અવતરી છે કે નહિ તે અમને ખબર નથી. આ બધી બીનાપર પ્હેલાં લોકોને શ્રદ્ધા ન્હોતી. એક સામાન્ય ખેડુતની છોકરી દેશનો ઉદ્ધાર કરી શકે એ વાત માનવાને કોઈ સાહસી થતું નહિ. સમયમાં અદભૂત ફેરફાર થયા છે અને થાય છે. આજે જે સત્ય ભાસે છે તે કાલે ભાસતું નથી. આજ જે અસત્ય જણાય છે તે કાળક્રમે સત્ય ઠરે છે. આજે અનેક લેખકો જ્યાં દાર્કનાં યશોગાન ગાય છે. અને સ્વયં પોપે પણ ૧૯મી માર્ચ ૧૯૦૯ ને દિવસે જ્યાં દાર્કનું ગૌરવ પ્રતિષ્ઠ કર્યું છે. *

* **Beatification Ceremony.** Immense throngs of people were present at St. Peters, Rome on the 18th

એક સમયે મદગર્વ ઈંગ્લાંડે સતાના મદથી ઉન્મત્ત બની જયાંને ડાકણ ગણી અગ્નિમાં દગ્ધ કરી દીધી હતી તેજ ઈંગ્લાંડના પુત્રો આજ તેના આ સન્માનમાં સામેલ થયા છે. તેજ ઈંગ્લાંડના લોકો આજે તેને સેન્ટ દેવતા માફક ગણી તેની પુજા કરવા પણ અચકાતા નથી. પૃથ્વીમાં સર્વાંગ સુંદર શું છે? જીવનની મહુત્તા શામાં છે? તેની તેજસ્વીતા શામાં છે? સ્વદેશ સેવામાંજ. સ્વદેશને માટે જીવનોત્સર્ગ કરવો એનાથી વધારે ઉચ્ચતર, વધારે પવિત્ર, વધારે સુંદર કંઇજ નથી. હું માત્ર મારૂં પોતાનુંજ કલ્યાણ કરવાને નથી અવતરી; મારૂં જીવન તે મારૂં પોતાનું નથી–મારૂં જીવન દેશને માટે, દેશ બંધુઓની સેવાને કાજે છે. એજ આ ખેડુત કન્યાનો જીવન મંત્ર હતો અને એ મંત્ર "**जननी जन्मभूमीश्च स्वर्गादपि गरीयसी**"ની જય ઘોષણાને માટે તેનું જીવન હતું. તેનાં જીવન જેવું ઉજ્વલ જીવન કોઇનુંજ નથી. મીસીસ ઓલીફાન્ટ વાસ્તવિક કહે છે કેઃ—" She is the empossible Verified and attained."

April (1909) when the ceremony of the beatification of Joan of Arc took place.

Thirty thousand French pilgrims gathered in the Eternal City from all parts of France, headed by all the French Cardinals, Arch-bishops and sixty two Bishops.

The facades of St. Peters, says Rheuter, was adorned by a large Standard representing the maid of Orleans in glory while in the interior of each side were others representing her miracles. Besides his the famous buielding was hung with famous red brocade reaching from the capital to the base of emmense pillars, while thousand of electrical light cunningly enterpersed with candles hung from the roof. The function was directed by Cardinal Rompolla, Arch priest of Basilica and by Cardinal Martenelli. Prefect of the congregation of Rites, assisted by Cardinals belonging to the congregation.

They sat in rows having behind them the Archbishops, Bishops, and high dignatories, of many countries, those from France occupying a conspicuous position. The Secretary of the Congregation of Rites presented the prefect of the same Congregation with Apostlic Brief for Beatification, asking permission to publish it which was granted, the same being asked of Cardinal Rompolla, after which the Papal Brief, which extolled the virtues of the Pucelle "already venerable" was read declaring that she was numbered with blessed ones. ફ્રાંન્સમાં પણ આવીજ ધામધુમ કરવામાં આવી હતી. અને ત્યાં દાર્કના પૂતળાને હારથી શણગારવામા આવ્યાં હતાં.

* Time which is wont to blot out the remembrance of kindly deeds has enthroned her in the hearts of distant generations. Truth albeit tardy, avenges the assaults of calumny, and her unending heavenly triumph wipes out the dishonour once done to her. A crown more sacred than any which earth can bestow marks atonement for the iniquity of her death — "English Roman Catholic Bishops' address to the Bishops of France."

જ્યાં દાર્કનો જન્મ ઇ. સ. ૧૪૧૨ માં ફ્રાન્સના ઉત્તર પશ્ચિમ ખૂણામાં દોમરેમી (Domremy) નામના ગામમાં થયો હતો. તે સમયે ફ્રાન્સ ઘણીજ અવનત દશામાં હતું. દેશમાં સંપ ન્હોતો. ફ્રેન્ચ લોકો જુદા જુદા પ્રાંતોમાં વિભક્ત થઇ ગયા હતા. જ્યારે સાતમા ચાર્લ્સે નામનો રાજ્યાધિકાર ધારણ કર્યો ત્યારે તેના નજીકના સમ્બન્ધી તેના વિરોધી હતા. જુદાં કારણોને લીધે જુદા જુદા પ્રાંતો સાથે સંબન્ધ ન્હોતો. ફ્રેન્ચ એક જાતિ (Nation) ન્હોતી. આ સમયે ફ્રાન્સમાં છાપખાનાં ન્હોતાં. ઉંચી કેળવણી અને સાહિત્યજ્ઞાન પાદરીઓને હસ્તક હતું. જ્યાંને ન્હાનપણથીજ ધર્મ પર આસ્થા હતી. બાલ્યકાળથીજ દેશના દુર્દૈવની વાતે તેના મન પર ઘણીજ અસર કીધી હતી.

જ્યાં દાર્કનું કુટુમ્બ તેના ગામમાં ઘણું આગેવાન હતું. જ્યાં દાર્કની મા ઘણી વખત તેને પવિત્ર પુસ્તકમાંથી દેવ અને સન્તોની કહાણીઓ કહી સંભળાવતી. ઉન્હાળાનો સમય હતો, શાંતિ સર્વત્ર રેલી રહી હતી. સરળહૃદયા જ્યાં; તેર વર્ષની અજ્ઞાત કુમારિકા પોતાનાં બગીચામાં સૃષ્ટિ સૌંદર્ય જોવામાં મુગ્ધ થઇ ગઇ હતી, એવામાં એકદમ તેણે દેદીપ્યમાન પ્રકાશનો ઝળઝળાટ જોયો. અને એકાએક આશ્ચર્યકારક, અને અદભૂત અવાજ તેના કાને સંભળાયો. આ અવાજ તે કંઇ મહાન અને ગુહ્ય આદેશ ન્હોતો, તે સરળ હૃદયનાં બાળક સમજી શકે તેવો ઉપદેશ હતો કે "Jeanne sois bonne et sage enfant." "જ્યાં, તું ભલી અને ડાહી છોકરી થા." આવા સ્વપ્ન ચમત્કાર પછી તેને ઘણી વખત જણાયા અને દેશની અવનત સ્થીતિનું ભાન વધારે જાગ્રત થયું. જ્યાં દાર્કનું દયાર્દ્ર અંતઃકરણ વધારે સતેજ થયું. આખરે સેઇન્ટ માઇકલે તેને સ્વપ્નમાં દર્શન દીધું અને આજ્ઞા કરી કે "જ્યાં! તું જા અને ફ્રાન્સના રાજાને સહાય કર. તે તારીજ મદદથી રાજ્ય પાછું મેળવી શકશે." જ્યાં આ જોઇ ઘબરાઇ અને બોલી ઉઠી કે 'પ્રભૂ! હું માત્ર અજ્ઞાન બાળિકા છું. મને શસ્ત્રકળા આવડતી નથી, ઘોડા ઉપર હું બેસી શકતી નથી. હું કેવી રીતે દેશની રક્ષા કરી શકીશ?'

"મો. બોદ્રીકુર્ત પાસે જા, તે તને રાજા સમીપ લઇ જશે." આ વાણી સાંભળી જ્યાંદાર્કને સ્ફૂર્તિ આવી ઉત્તેજીત થઇ. કાર્ય સિધ્ધ શી રીતે કરવું? તે વિમાસવા લાગી. આ વખતે તેના મામા ત્યાં આવી પહોંચ્યા. જ્યાં તેના મામાને ઘણીજ વ્હાલી હતી. તેણે તેના મામાને પોતાને ત્યાં લઇ જવા કહ્યું; જ્યાં મામાને ઘેર ગઇ અને તેણે પોતાનું સ્વપ્ન અને આદેશ કહી સંભળાવ્યો; અને બોદ્રીકુર્તને મળવાની ઇચ્છા જણાવી. અતિ આશ્ચર્યની વાત છે કે તેના મામાને આ વાત પર શ્રધ્ધા આવી. તેના મામા આ વાતને સંમત થયા પણ બોદ્રીકુર્ત સંમત થયો નહિ. તેણે આ વાત પર કર્ણપાત કર્યો નહિ. જ્યાં આથી નીરાશ થાય તેમ ન્હોતી. તે પોતાના કાર્યને છોડી દે તેવી ન્હોતી. मनस्वी कार्यार्थी न गणयति दुःखम् नच सुखम्" તે ગવર્નરને મળી અને પોતાને મળેલો આદેશ નીવેદન કર્યો. ગવર્નર બોદ્રીકુર્તની સમીપ જતાંજ કંઇ તેનો વિરલ પ્રભાવ પડયો. અને ત્યાં કચેરીમાંના બે માણસો પર એવી અસર થઇ કે તેઓ તેના આ કાર્યમાં મદદ કરવા તત્પર થયા. આ પછી જ્યાં પાછી પોતાના બાપને ઘેર આવી. જ્યાં દાર્કના પિતા, માતા મ્હોટી વિમાસણમાં પડેલાં હતાં અને આમાંથી બચવા તેઓએ એક યુક્તિ શોધી કાઢી. ગામના એક યુવક પાસે લગ્નની માગણી કરાવરાવી. જ્યાં એ વાતને સંમત થઇ નહિ. આ માણસે જ્યાંએ વિવાહને પુષ્ટિ આપીને છે અને એ હવે ફરી જાય છે એવી ફરિયાદ માંડી. આ બીના કોર્ટ અને બીશપ સુધી ગઇ. જ્યાંનો તેમાં જય થયો. આ બનાવથી તેની દૃઢ પ્રતિજ્ઞા અને સત્યે અનુસરવાની આકાંક્ષા જોઇ સઘળા મુગ્ધ થયા. જ્યાંદાર્કે હવે પોતાનું ઘર હમેશને માટે પોતાના ઇષ્ટ કાર્યને સિદ્ધ કરવાને માટે છોડયું.

જ્યાંદા'ર્ક ઘર છોડી ચાલી નીકળ્યાની હકીકત કહીએ ત્યાર પહેલાં ફ્રાન્સ ઇંગ્લાન્ડને હસ્તગત શી રીતે થયું તે જાણવું આવશ્યક છે માટે આપણે તે બીના પહેલી અવલોકીએ.

ફીલીપ ત્રીજાને બે છોકરા હતા તેની પછી તેનો મ્હોટો પુત્ર ફીલીપ ચોથો ગાદીએ બેઠો. આ ફીલીપના ત્રણે પુત્ર સંતતિ વગર મરી ગયા. ફીલીપ ચોથાની છોકરી ઇસાબેલાનાં લગ્ન ઇંગ્લાન્ડના રાજા સાથે થયાં હતાં અને આ ઇસાબેલાનો પુત્ર એડવર્ડ ત્રીજો ઇંગ્લાન્ડનો રાજા થયો. ફ્રાન્સમાં 'સેલીક લૉ' નામનો એક કાયદો અસ્તિત્વમાં હતો. આ કાયદા પ્રમાણે ફ્રાન્સની ગાદીપર છોકરીના છોકરાનો હક ગણાતો નહિ. આથી એડવર્ડનો ફ્રાન્સની ગાદીપર કંઇ વાસ્તવિક રીતે હક ન્હોતો. અને ફ્રાન્સના લોકોએ ફીલીપ ચોથાના ન્હાના ભાઇના પુત્રને ફીલીપ છઠ્ઠાના નામથી રાજ્યાધિકાર સોંપ્યો. પરંતુ એડવર્ડે ફ્રાન્સપર આક્રમણ કર્યું અને ફ્રાન્સપર વિજય મેળવ્યો. જ્યારે ઇંગ્લાન્ડની ગાદીપર પાંચમો હેનરી આવ્યો ત્યારે તેણે ફ્રાન્સપર પોતાનો હક જાહેર કીધો. આ હેનરી રાજાને ફ્રાન્સની ગાદીપર જરાએ હક ન્હોતો; કારણ કે જે હક એડવર્ડ ત્રીજાને હતો તે હક બીજા કુટુંબમાં ગયો હતો. હેનરી હુશિઆર રાજા હતો, બ્હાદુર લડવૈયો હતો અને યેન કેન પ્રકારેણ ફ્રાન્સને હસ્તગત કરવા માગતો હતો તેથી તેણે ફ્રાન્સપર ચઢાઇ કરી. (Harfleur) આર્લફ્લર પર ઘેરો નાંખ્યો અને તે જીતી લીધું. ત્યાર પછી હેનરીએ (Agincourt) આજીંકુર આગળ ફ્રેન્ચ લોકોપર વિજય મેળવ્યો. અને વિજયી હેનરી ઠેઠ પારી (Paris) સુધી પ્હોંચ્યો.

ઇ. સ. ૧૪૧૯ માં અંગ્રેજોએ (Rouen) રૂવાંને ઘેરો ઘાલ્યો અને તે પણ લીધું. આખરે ફ્રેન્ચ લોકોએ ઇ. સ. ૧૪૨૦ માં (Troyes) ત્વાઇયે આગળ સન્ધિ કરી. આ સન્ધિના કરાર પ્રમાણે (૧) હેનરી ફ્રાન્સનો શાસક (Regent) થયો. (૨) તેણે ફ્રાન્સની રાજ્ય કુમારી સાથે લગ્ન કરવું એ નકકી થયું અને (૩) તે સમયે ફ્રાન્સના મૂર્ખ રાજા ચાર્લ્સના મૃત્યુ પછી હેનરીએ ફ્રાન્સની રાજ્ય ગાદી પર બેસવું એવું ઠર્યું. હેનરીનો ભાગ્ય રવિ આ પ્રમાણે તપતો હતો એટલામાંજ અસ્ત થયો. હેનરી મરણ પામ્યો. હેનરીના મરણ પછી તેનો અલ્પ વયસ્ક બાળક ઇંગ્લાન્ડનો રાજા થયો અને ફ્રાન્સને માટે ડયુક ઑફ બેડફર્ડ શાસક થયો. આ સમયે ફ્રેન્ચ રાજા મરણ પામ્યો હતો અને તેનો પુત્ર ચાર્લ્સ સાતમો એ નામ ધારણ કરી નામનો અધિકાર ગ્રહણ કર્યો હતો. અંગ્રેજો એકાદ બે વિજય મેળવ્યા પછી ઓર્લિઆ (Orleans) પર ઘેરો ઘાલ્યો. આ સમયે જ્યાંદા'ર્ક ચાર્લ્સ પાસે જવાને ઉપસ્થિત થઇ.

જ્યાંદા'ર્ક ફરીથી (Vaucouleurs) વોકુલેર્ઝ તેના મામા સાથે આવી. અહીં તેની ખ્યાતિ ફેલાઇ અને કેટલાક માણસો સહાય કરવાને તત્પર થયા. અહીં તેને ડયુક ઑફ લોરેં એ આમંત્રણ કર્યું. જ્યાંદા'ર્ક ત્યાં ગઇ અને ડયુકને કંઇ શિખામણ આપી. ડયુકે તેને ચાર ફ્રાન્ક બક્ષીસ આપ્યા; જે તેણીએ તેના મામાને આપી દીધા. વોકુલેર્ઝમાં થોડા સમય પછી જ્યાંએ તેના મામા વગેરેની મદદથી એક ઘોડો ખરીદ કર્યો. અંતે જ્યાંએ બોદ્રીકુર્તને રાજાની હાર થઇ હતી તેની ખબર આપી. બોદ્રીકુર્ત આથી વિસ્મય પામ્યો અને તે પણ તેને રાજા પાસે મોકલવાને સ્હાય કરવા તત્પર થયો.

આ હકીકત જ્યાંના માતા પિતાને મળતાં ભય વ્યાકુળ થઇ ગયાં અને આ કામ ન કરવાને માટે સમજાવવાની કોશેશ કરવા લાગ્યાં. દ્રઢ આગ્રહી પુરૂષો પોતાના પંથથી જરા પણ પાછા હઠતા નથી. ભર્તૃહરિએ આવા મનુષ્યોને જોઇને કહ્યું હશે કે "ન્યાયાત્પથઃ પ્રવિચલન્તિ પદં ન ધીરાઃ" જ્યાં દાર્કનો દ્રઢ વિચાર ફેરવી શકયાં નહિ. તેણે પોતાના માબાપની માફી માગીઅને પોતાને કાર્યે લાગી.

ઈ. સ. ૧૪૨૯ ની ફેબ્રુઆરીની ૨૩ મી તારીખે જ્યાં દાર્ક રાજા પાસે જવા નીકળી, બોદ્રીકુર્તના ઘર આગળ માણસોની ઠઠ ભરાઇ તેણે જ્યાં દાર્કને એક તરવાર ભેટ આપી, જ્યાં દાર્ક પુરૂષનો વેષ ધારણ કરી રાજા પાસે યાત્રાએ ચાલી નીકળી.

જ્યાં દાર્ક અને તેની સાથેના મનુષ્યો અગીઆર દિવસ પછી શીનોં (Chinon) નજીક (Fierbois) નામના ગામ આગળ આવી પ્હોંચ્યા, શીનોંમાં ચાર્લ્સ અને તેનું રાજ્ય મંડળ હતું. અહીં બે દિવસ પછી રાજાની મુલાકાત થઇ શકી. મૂકરર કરેલી રાત્રે જ્યાં દાર્કને. ધામ ધુમથી રાજ્ય ગૃહમાં લઇ જવામાં આવી. રાજા છદ્મ વેષ ધારણ કરી સરદાર મંડળમાં નીચો ઉભો રહ્યો હતો; અને રાજાનાં વસ્ત્ર અને ચિન્હ કોઇ અન્ય પુરૂષને આપી તખ્ત ઉપર બેસાડ્યો હતો. જ્યાં દાર્કે રાજાને પ્હેલા જોયો ન્હોતો. રાજ્ય ગૃહમાં પ્રવેશ કર્યો. સઘળાની આંખ તેના તરફ હતી! શું થશે એ જાણવાને સઘળા ઉત્સુક થઇ રહ્યા હતા. જ્યાં દાર્કે એક દૃષ્ટિપાત નાખ્યો અને એક ક્ષણ પણ સ્થંભ્યા વગર ચાર્લ્સની પાસે જઇ બોલી "વિનયી દાફિં ! પ્રભુ ત્હને દીર્ઘાયુ કરો":" હું રાજા નથી. રાજા તો એ—રહ્યા " ચાર્લ્સે પ્રત્યુ તર આપ્યો. ઘુંટણપર પડેલી જ્યાં ઉભી થઇ બોલી " રાજકુમાર તો તમેજ છો. મને દેવી આજ્ઞા છે કે તમે રાજા થશો અને તમારી તાજ પોશીની ક્રીયા થશે " આ સાંભળી રાજા અને રાજ્ય મંડળ સ્તબ્ધ થયું. ચાર્લ્સ અને સરદારોની ઉપહાસ્ય કરવાની વાત બાજુએ રહી. રાજાને શુધિ આવી, તેના, મનની શંકા ટળી ગઇ, પણ સરદારોના, ધર્મ ગુરૂઓના મનમાં કંઇ વહેમ રહ્યો. અને તેને વળી પરિક્ષાને માટે પ્વાતિયે મોકલવામાં આવી. અહિં બીશપો, યુનિવર્સીટીના માણસો અને જુરરો સન્મુખ પોતે પોતાનું વ્યાજબીપણું સિદ્ધ કરી શકી. અનેક તરેહના પ્રશ્ન પૂછવામાં આવ્યા, જ્યાં દાર્કે તે સર્વના જવાબ આપ્યા. આ પછી તેને ફરીથી શિનોંમાં લાવવામાં આવી. અહીં વળી ફરીથી પાછી તેની પરિક્ષા લેવામાં આવી. રાજાએ તેનો આદરપૂર્વક સત્કાર કર્યો. ઘણા અનુસંધાન પછી હવે સઘળાની ખાત્રી થઇ હતી કે જ્યાં દાર્ક રાજાને સહાય કરી શકશે. સઘળાના મનમાં આશાનો સંચાર થયો.જ્યાંદાર્કને સજ્જ કરવાને સઘળી વ્યવસ્થા તૈયાર થઇ.જ્યાં દાર્કને એકાએક સ્મરણ થઇ આવ્યું કે તેને માટે જોઇતી તરવાર લા ફ્રોઆ નામના ગામમાં સેંટ કેથેરાઇનના દેવળમાંની વેદી પાછળ મળશે. એકદમ માણસને ત્યાં મોકલવામાં આવ્યો. અને તેના કહેવા મુજબ તરવાર તેજ સ્થળેથી મળી આવી. એક સુંદર વાવટો તૈયાર કરવામાં આવ્યો અને તેના પર એક ઇશુ ખ્રિસ્તની મૂર્તિ અને તેની બન્ને બાજુ ઘુંટણીએ પડતા પાર્ષદ હતા. નીચે "jhesus maria" એ શબ્દો લખ્યા હતા, જ્યાં દાર્કની પરિક્ષા જોવામાં લગભગ બે મહીના વ્યતીત થઇ ગયા હતા. અને એપ્રિલમાં સમસ્ત તૈયારી પૂર્ણ થઇ એટલે તે મહિનાની ૨૭ વા ૨૮ મી તારીખે પોતાના ન્હાના લશ્કર, જનરલો અને કેપટનો સહિત અપૂર્વ વેશે સજીત થઇ ઓર્લિયાં તરફ પ્રયાણ કીધું. બ્લોઆ નામના ગામમાં તે થોડો સમય રહી અને અહીં તેણે જે પુર્વે પ્વાતીયે (poitiers) આગળ તેના પરિક્ષકોને જણાવ્યું હતું તે પ્રમાણે ઇંગ્રેજોને ઓર્લિયાં તેને સ્વાધીન કરવાને પત્ર લખ્યો. હમેશ જે બનતો આવે છે તેજ પ્રકાર અહીં બન્યો અંગ્રેજોએ ઘૃણાથી તેનો પ્રત્યુતર વાળ્યો. તેણે સૈન્યમાં સુધારો કર્યો. તેના અલૌકિક તેજપુર્ણ આર્વિભાવથી ઉત્સાહનો વિદ્યુત સંક્રામિત થયો. તેણે દુશ્ચરિત્ર લોકોને વિદાય કરી દીધા. અને પ્રાર્થના અને આદેશથી સર્વના મનમાં અમાનુષી શક્તિનો સંચાર કર્યો.

*જેમ ઈંગ્લાંડમાં રાજાના જ્યેષ્ટ પુત્રને "Prince of wales" કહે છે તેમ ફ્રાન્સના રાજાના જ્યેષ્ઠ પુત્રને દાફિં Dauphin કહેતા.

બીજે દિવસે સવારે યુદ્ધના નેતાઓ એકઠા થયા અને યુદ્ધ વિષે વિચાર કરવા લાગ્યા. જ્યાંદાર્કનો એકદમ હલ્લો કરવાનો અભિપ્રાય હતો; પરંતુ બીજા લોકો આ મતથી વિરૂદ્ધ હતા. જ્યાંદાર્કના આ મતથી એક કેપટન એટલો તો ગુસ્સે થઇ ગયો કે "શું અમે હજારો યુદ્ધો જોયાં તે એક આવી ડીકરીની સલાહને માનીશું" એવું બોલી ઉઠયો. જ્યાંદાર્કને આવા માણસો વારંવાર તેના કાર્યમાં અવરોધ કરતા. તેનો રૂઆબ, દેખાવ, તેમનાથી સહન ન્હોતો થઇ શકતો. તેઓ જો એકલા જીત મેળવી શકે તો તેમ કરવાને તત્પર હતા. આવા વિઘ્નસંતોષી મનુષ્યો દરેક દેશમાં આપણે જોઇયે છીયે; અને ઘણી વખત તેઓ સારા કાર્યના શુભ ફળને નુકશાન કરે છે. જ્યાંદાર્કે આ વાત ઉપર થોડુંજ લક્ષ આપ્યું. તેને તો પોતાનું કાર્ય કરવું હતું. તે લોકોની સ્તુતી યા નિંદાની પરવા રાખતી નહોતી.

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन. કર્તવ્ય કરવું એજ તેને ઇષ્ટ હતું. ફળની તેને વાંછા ન્હોતી. જ્યાં પોતાની ટોળીના મનુષ્ય લઇને ઘોડાપર બેસી ચાલી. અંગ્રેજોને ફરીથી તેણે સ્થાન છોડી જવા કહ્યું અને આના પ્રત્યુત્તરમાં તેને ગાળોનો વર્ષાદ મળ્યો. તેથી તેણે આક્રમણ કર્યું ? અને વિજયી નીવડી. બીજે દિવસે રવિવારે મેની પ્હેલીના સહવારે થોડું લશ્કર પાછળથી આવવાનું હતું તે આવેલું ન જોઇ (Dunois) ડુનોઆ નિરાશ થયો; અને તે લશ્કરને લેવા પાછો બ્લોઆ(Blois) જવા નિકળ્યો. જે દુર્ગ આગળથી અંગ્રેજો ડુનોઆને અવરોધ કરત, જ્યાં અંગ્રેજો તરફથી ભય હતો, ત્યાં સુધી જ્યાં સાથે ગઇ અને (La Hire) લાહીરની સાથે તે સ્થાન ઘેરી ઉભી. અંગ્રેજો કંઇ કરી શકયા નહિ. એક પણ ગોળી બ્હાર થયો નહિ. ડુનોઆ સહી સલામત ચાલી ગયો. આજ ફરીથી ડુનોઆ લશ્કરને લઇને આવ્યો, તે દિવસે સ્હામી લેવા ગઇ અને પ્હેલાંના માફક વિજયી આવી. જે દિવસે ડુનોઆ પાછો ફર્યો; તે દિવસે બપોરે તે સુઇ રહી હતી. બીજા લશ્કરના કેટલાક આગેવાનો પણ થાકથી આરામ લેવાને સૂતા હતા. જ્યાં એકાએક જાગ્રત થઇ બોલવા લાગી કે "તૈયાર થાઓ, મ્હને ભાસે છે કે મ્હારા સિપાઇઓનું લોહી રેડાય છે" એમ કહેતાંજ તે નીચે આવી અને પોતાના માણસને હાક મારી. તેણે તેને માટે ઘોડો સજ્જ કર્યો અને જ્યાં ઘોડાપર સ્વાર થઇ. એટલામાં દૂર અવાજ થતા સંભળાયા. જ્યાં દાર્કે પોતાની ધજા માંગી લીધી અને એકદમ ચાલી નીકળી.

જ્યાં દાર્કનું ભવિષ્ય ખરૂં હતું. જેઓ તેનાથી અસંતોષ પામ્યા હતા તેઓ છાના માના દુર્ગ આક્રમણ કરવાને એકલા ચાલી નીકળ્યા હતા. જેવી જ્યાંદાર્ક ચાલી નીકળી કે તેની પાછળ ડુનોઆ વીગેરે સજ્જ થઇ નીકળી પડયા. બન્ને બાજુની ઝપાઝપી પુર્ણ જોરથી ચાલુ રહી. અંગ્રેજો મરણીઆ થઇ લડવા લાગ્યા પણ અંતે નિરાશ થયા અને સ્હાંઝ પડતાં પડતાં ફ્રેન્ચોએ Bastille હસ્તગત કર્યું. આ સઘળો સમય જ્યાં સૈન્યમાં પ્રદ્યુમ્નની માફક ઘુમતી, કેટલાકને ઉત્તેજીત કરતી, કેટલાકને આશા સિંચતી તે પોતાનો વાવટો લઇ લડાઇને મોખરે ફરતી. ૫ મી મેનો દિવસ ધાર્મિક હોવાથી જ્યાંએ તે ઇશ્વર સ્તુતિમાં–પ્રાર્થનામાં ગાળ્યો. બીજા જેઓ એટલા ધર્મ ચુસ્ત ન્હોતા તેઓ ફરીથી લડાઇના વિચારને માટે એકઠા થયા. (Les Augestine) તે ઓગસ્તે અને (Les Tourelles) તે તોરેઇયેપર આક્રમણ કરવાનું નકકી કરવામાં આવ્યું. આ કિલ્લો Glasdale જેવા યુદ્ધ નિપુણ, ફ્રેન્ચના હડ હડતા વૈરીના નેતૃત્વ નીચે હતો. આ આક્રમણમાં વિજય શ્રી ઇંગ્રેજોના પક્ષમાં જવાનો સંભવ હતો. પણ જ્યાંદાર્કની અદભુત હિંમતે બીજાઓને ઉત્સાહી બનાવ્યા. ફ્રેન્ચને માત્ર વિર્યવાન નેતાઓનીજ જરૂર હતી અને જ્યાં દાર્કની હિંમતે તેમનામાં શૌર્ય પ્રેર્યું. જ્યાં દાર્કનું શુભ્ર બખ્તર, સુર્ય પ્રકાશ, તેનું ચક

ચકતું તેજ, તેના મસ્તકપરના ટોપુપરથી પડતાં તેજસ્વી કિરણો, તેનો વિરોચીત ભવ્ય દેખાવ જોઇ અંગ્રેજોની હામ ઉડી જતી. ૭ મી મેને દિવસે (St. Augustin) સેન્ટ ઓગસ્તેનો કિલ્લો ફ્રેન્ચ લોકોએ જીત્યો. આ કિલ્લો હાથ આવ્યા પછી ત્હાંઝે ફ્રેન્ચ નાયકો એકઠા થયા આ જીત મેળવ્યા પછી તેઓ જ્યાં સુધી બીજું લશ્કર આવી ન પહોંચે ત્યાં સુધી આગળ ન વધવાનો ઠરાવ કીધો. આ નાયકો એકઠા થયા ત્યારે જ્યાં દા'ર્કને પગે સ્હેજ ઘા લાગેલો હતો અને તેથી તેને આરામ લેવા જવા કહ્યું હતું. આમ કરવામાં તેમની શી મતલબ હતી! કદાચ તેઓનો વિચાર જ્યાં વગર લડાઇ આગળ વધારી લડાઇનો સર્વ યશ તેમને એકલા મેળવવાનો વિચાર હશે. તેઓએ કરેલો ઠરાવ એક જાસૂસની સાથે જ્યાં દા'ર્કને પહોંચડાવ્યો. જ્યારે તે જાસુસ તેની સમિપ આવ્યો ત્યારે તેણે જણાવ્યુ કે "તેઓએ સર્વ એકઠા મળી નિશ્ચય કર્યો છે; તો મ્હેં પણ મ્હારો કર્યો છે" ત્હેણે તેનાં ત્હાસુ ફરીને કહ્યું "મ્હારી પાસેથી જરા પણ ખસીશ નહિ. મ્હારૂં રૂધીર કાલે વ્હેશે, હું ઘાયલ થઇશ"* બીજે દિવસે સ્હવારે અરૂણોદય થતાં તરતજ સજ્જ થઇ. જ્યાં પોતે ઇષ્ટ કાર્ય કરવા ચાલવા લાગી. આગલે દિવસે જેઓએ આ કાર્યની વિરૂદ્ધ ઠરાવ કર્યો હતો તે સર્વ તેને આ કામે કરતો અટકાવવા કહેવા લાગ્યા; પણ જ્યાં દા'ર્કે તેમના કહેવાપર લક્ષ્ય આપ્યું નહિ. આગળ જતાં તેમનામાંના એક સૈનિકે તેનો ગતિરોધ કરવા પ્રયત્ન કર્યો; આમાં તે ફતેહમંદ નીવડયો નહિ. નદિના જળ તરંગપર સુર્યનો ઉગતો પ્રકાશ ચમકી રહ્યો હતો. નદિની પેલી બાજુએ (Les Tourelles) લે તુરઇયેનો દુર્ભેદ્યદુર્ગ હતો. જ્યાંદાર્ક વિદ્યુત્‌ત્વરાથી આગળ વધી. તેનાં માણસો પણ તેની સાથે ધસી પડ્યાં. જ્યાં દા'ર્કના આવિર્ભાવથી જેમ ફ્રેન્ચો ઉદ્દીપ્ત થતા હતા તેવી રીતે અંગ્રેજો ભીત થતા હતા.

ગ્લાસ્ડે ૩૦૦ માણસોની દુર્દાન્ત સાહસી સેના લઇ આ દુર્ગની રક્ષા કરતો હતો. પૂર્ણ જોસથી લડાઇ શરૂ થઇ. એક બીજાની સ્હામે માણસો વેગથી લડવા લાગ્યા. આ લડાઈના ઘૃમરાણમાં જ્યાંનો સ્પષ્ટ અવાજ સંભળાતો હતો bonne Cœur bonne esperance અને "હવેજ ખરી પળ આવીછે! વીગેરે વાકયોથી સૈનિકોને શૌર્ય પ્રેરતી. લગભગ દશ વાગે આક્રમણ શરૂ થયો હતો તે બાર વાગ્યા સુધી ચાલ્યો. દુર્ગ પ્રવેશ કરવાને માટે એક સીડી પડી હતી તે જ્યાં દાર્કે લીધી અને ભીંતપર મૂકી. ચ્હડવા માંડ્યું, એટલામાં એક તીર તેને છાતીએ વાગ્યું અને વિરકન્યા ભૂમિપર પડી. ક્ષણભર એમ લાગ્યું:– હવે ફ્રેન્ચોની સર્વ આશા જતી રહી. જ્યાં દાર્કના માણસો તેની આસપાસ એકઠા થઇ ગયાં. મુખ્યત્વે પ્રથમ દિવસે કહ્યું તે તેનો નોકર તેની સન્નીધ આવી ઉભો રહ્યો. જ્યાં દાર્કે પોતાના શરિરમાંનું શર ખેંચી કાઢ્યું. સૈન્યમાં આવો પ્રસંગ આ પ્રથમજ હતો. ૧૭ વર્ષના આ ન્હાના જનરલ ઇન ચીફના મુખમાંથી એક દુઃખનો નિશ્વાસ બ્હાર નીકળ્યો. જેમ કોઇ મરણ સમીપ તેમ તેણે પ્રાર્થના કરી. પણ થોડીવારમાં તેનો વિચાર પલટાઇ ગયો. તેણે સિપાઇઓનો જુસ્સો નરમ જોયો. તેણે હલ્લો કરનારાઓને પાછા હઠતા એમ જોયા અને દુનોઆ પાછા હઠવાને રણનાદ કરવાની વાત કરવા લાગ્યો. તે પોતાનું સર્વ દુઃખ આ જોઇ વિસરી ગઇ લથડીઆં ખાતી તે પોતાના અશ્વપર સ્વાર થઇ અને બોલી કે "જરા આરામ લ્યો અને કંઇક અહાર કરો" થોડીવાર તે નિરાપદ દ્રાક્ષ મંડપેમાં પડી અને તરતજ પાછી ફરી. તેણે પોતાનો શ્વેત વાવટો લીધો. અને અગ્રવર્તી થઇ. "આ પતાકા દુર્ગની ભીંતને સ્પર્શે કે તરત મ્હને કહો" તે બોલી. થોડીવારમાં એક સૈનિકે જણાવ્યું જે "પતાકા દુર્ગને અડે છે" "આગળ વધો આગળ વધો" તે બોલી ઉઠી. ફ્રેન્ચ લોકો લોકોતર ઉત્સાહથી લડવા લાગ્યા. તેમને એવી તો સ્ફુર્તિ આવી કે દુર્ગની ભીંત જાણે સીડી હોય તેમ

*Andrew lang સ્કોટલાન્ડનો પ્રખ્યાત વિદ્વાન જેણે આ વિષયમાં બારીક અભ્યાસ કર્યો છે તે જણાવેછે કે આ ભવિષ્ય વાણી તેને એક મહિના અગાઉ કરી હતી.

તેની આસપાસ વેષ્ટિત થયા. આ અપૂર્વ ઉત્સાહ, અપુર્વ જોસ જોઇ અંગ્રેજો ભય કમ્પિત થવા લાગ્યા. આ શુભ્ર શ્વેતામ્બરીને જોઇ ભય ભીરૂ અંગ્રેજ કહેવા લાગ્યા "શું તેઓ પોતાને અમર માનેછે" "આ મરેલી ફરીથી શું ભુત થઇ પાછી લઢવા આવી છે." તીરો વરસાદની માફક છુટયા પણ તેમાંનું એક પણ તેને સ્પર્શ કરી શકયું નહિ. તેનો વાવટો દુર્ગને અડતાં તે ગર્જના કરી બોલી કે પ્રવેશ કરો; આગળ વધો હવે સર્વ તમારૂંજ છે.' ગ્લાસડેઇલ કંઇ કરી ન શકવાથી તેનાં મૂઠીભર અવશિષ્ટ મનુષ્યો સંગ્રહ કરવા લાગ્યો. જયાંદાર્ક તેને જોયો "Renty, Renty Classidas" તે બોલીઃ તેં મને ગાળો દીધી છે પણ મને તારી અનુકમ્પા આવે છે. આના પ્રત્યુતરમાં તેણે ગાળોનો વરસાદ વરસાવ્યો. અને તેના અવશિષ્ટ મનુષ્યો લઇ એક ન્હાના સેતુથી પાર થવાને પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. પુલ અધવચમાંજ તુટી પડયો. ક્લાસીદાસ અને તેના મનુષ્યો નદિમાં પડી ડુબી ગયાં. આ પ્રમાણે આ ઘેરાનો અંત આવ્યો. દયાર્દ્ર જયાંકલાસીદાસનું મરણ જોઇ આંસુ પાડતી બોલી કે "J'ai grande pitié de ton ame" "હું તારા આત્માની અનુકમ્પા ચ્હાઉં છું" કવી ઉદારતા!! પોતાના કટ્ટા શત્રુને માટે કેવી લાગણી! મહાન પુરૂષોનાં હૃદયજ એવાં હોય છે. તેઓ ઉદાર ચિત હોય છે. કર્તવ્ય કરવામાં તેઓના હૃદય વજ્ર જેવાં હોય છે. પણ અન્ય વિષય સમ્બન્ધે તેઓનાં અંતઃકરણ કુસુમવત્ કોમળ હોય છે. મહાકવિ ભવભૂતિ ઉતર રામ ચરિતમાં શ્રીરામના ચરિત વિષે યથાર્થ કહે છે કેઃ—

"वज्रादपि कठोराणी मृदुनी कुसुमादपि
लोकोत्तराणांचेत्तांसि कोत्र पारीयत्तुंक्षमः"

જયોલ્લાસથી આખા આર્લિયાંમાં આનંદ વ્યાપી રહ્યો. સઘળા દેવળોમાં જય ઘંટાના નાદથી અને મનુષ્યોના આનંદોલ્લાસથી ગગન વિદિર્ણ થવા લાગ્યું. અલ્પ વયસ્ક કન્યાએ માત્ર આઠ દિવસમાં ઉઠાવી લીધો અને પોતાની પ્રથમ પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરી દેખાડી. હજુ પણ પ્રત્યેક વર્ષ ૮ મી મેને દિવસે આર્લિયાંના લોકો શહેરની આસપાસ સરઘસ કાઢી તે દિવસને ચિરસ્મરણીય રાખે છે. તે આ સમયથી જ્યાં દાર્ક (La pucelle d' Orlians)-લા પ્યુશેય દોર્લિયાં, આર્લિયાં કુમારીના નામથી ઓળખાવા લાગી.

આર્લિયાં ફ્રેન્ચને હસ્તગત થયું એ હકીકત અનેકનાં હૃદયમાં આશા સિંચન કરતી, ઉત્સાહ પ્રેરતી, ફ્રાન્સમાં સર્વત્ર વિદ્યુત્ ત્વરાથી પ્રસરી ગઇ. ૯ મી મેને દિવસે જ્યાં દાર્કે રાજાને મળવા શીન્યોં તરફ પ્રયાણ કીધું. લોઆર નદિ તીરસ્થ લોકે (Loches) નામના મજબુત કિલ્લા બંધ સ્થાનમાં રાજા તેના રાજ્ય મંડળ સાથે હતો. જયાં અહિ ચાર્લ્સને મળી. ફતેહના ડંકાના અવાજ હજુ કાનમાં ભણકારા મારી રહ્યા હતા, સિપાઇના ઉત્સાહપુર્ણ સ્તુતિરવ હજી શમ્યા ન્હોતા. સૈનિકોનો ઉત્સાહ તાજો હતો, આજ પ્રસંગ આગળ વધવાને અને Rheims નગરમાં અભિષેક કરવાને વધારે યોગ્ય છે એ વિદિત કરવાને અહીં આવી હતી. રાજા વ્યર્થ મોજમજામાં, ભોગ વિલાસમાં, સ્તુતિ પાઠકોના ખોટાં વચનો સાંભળી રીઝવામાં, ગાનતાન મીજલસોમાં પોતાનો અમુલ્ય સમય અને જીવન વ્યતીત કરતો હતો. રાજ્ય મંડળમાં હલકા મનુષ્યો વિશેષ હતા. "આજ ચમન ઉડાવો. કાલનું કાલ છે, અહીં શું ઓછું છે" એવી સલાહ સર્વ કોઇ ચાર્લ્સને આપતું હતું. જ્યાં દાર્કને અહીં રાજાને પોતાની શુદ્ધિમાં લાવવાને થોડો સમય ખોટી થવું પડયું. રાજાની મુલાકાત વિરલજ થતી હતી. વિલાસપ્રિયતામાં રાજરમણીઓ અને પુરૂષ મસ્ત હતાં. જયાંદાર્ક વધારે સમય આ સર્વ જોઇ શકી નહિ. તેણે ઘણાને સમજાવવાની કોશીશ કરી પણઃ—

સખાં હમને નિહાયત કોશીશે કી
તાકે કુચ્છ સમઝે;
"અગર સમઝે તો ર્‌હે સમઝે કે
અખતક કુચ્છ નહીં સમઝે,"

એવી તેની સ્થિતિ હતી. આખરે એક દિવસે રાજાની મુલાકાતને માટે રાજાના ઓરડા બહાર ઉભી રહી. રાજા તેના ઓરડામાં મંત્રીઓ સાથે કંઇ મસલત કરી રહ્યો હતો. કંટાળીને જ્યાંએ બારણું ઠોક્યું. તેને અંદર દાખલ કરવામાં આવી. જ્યાંએ રાજાને વિનવિ કહ્યું; "રાજન ! વ્યર્થ મસલતમાં શા માટે વખત ગુમાવો છો ? રૈમ્સ જઇ અભિષેક કરાવો." આ મુલાકાતનું પરિણામ એ આવ્યું કે લોઆરથી રૈમ્સ સુધીનો માર્ગ અંગ્રેજો પરિત્યાગ કરે કે તરતજ રૈમ્સ જવા રાજાએ કબુલ કર્યું. ઓર્લિયાંના ઘેરામાંથી છુટું છવાયું બચી ગયેલું લશ્કર અને સર જોન ફોલ્સ્ટોફનું લશ્કર માર્ગમાં હતું. જ્યાં કબુલ થઇ અને આને માટે તૈયારી કરવાને તત્પર થઇ. ૧૧ મી જુનને દિવસે તેણે Jargeau જારગો નામનાં કીલ્લા પર હુમલો કર્યો. આ કિલ્લો ડયુક ઓફ સફોકની સરદારી નીચે ચતુર સેનાના સંરક્ષણમાં હતો. જયાંના માથાપર એક ભારી પથ્થર લાગ્યો, અને જમીનપર પડી ગઇ પણ તરતજ ઉભી થઇ અને સિપાઇઓને ઉત્તેજન દેવા લાગી. ડયુક ઓફ આલેન્સ જેને સાથે લાવી હતી અને જેની પત્નિને તેના સ્વામીને સહિસલામત પાછો આપવા વચન આપ્યું હતું તેને ઉદ્દેશી કહેવા લાગી–Avant, gentil duc,–આવાં ઓન્તીલ ડયુક, વિનયી સરદાર, અગ્રે થા. શું તમે ભુલી ગયા છો કે તમારી પત્નિને તમને પાછા સહિસલામત આપવાનું વચન આપ્યું છે. આવી રીતે હંમેશ જ્યાં લડાઇનો ધુંબારો વધારે હોય ત્યાં તે પોતે પતાકા લઇ ઉભી રહેતી અને પોતાના માણસોને શૌર્ય પ્રેરતી. ડયુક ઓફ સફોક ઘણોજ સ્ત્રી આદરમાન જાળવનારો અને સ્ત્રીજાતિ પ્રત્યે માનની નજરથી જોનાર હતો. એવું કહેવાય છે કે તે બોલ્યો હતો કે "જો હું શરણ થઇશ તો એ વિરાંગનાનેજ, બીજા કોઇને નહિ." અને જ્યારે ફ્રેન્ચોએ છેવટે વિજય મેળવ્યો ત્યારે તેણે પોતાની તરવાર જ્યાંદાર્કને આપી અને શરણ થયો. ઇતિહાસકાર જણાવે છે કે "Suffolk was always the finest gentleman and the most perfect gentle knight of his time." પછી ફ્રેન્ચોએ Meung મ્હેંગથી સર કર્યું. અહીંથી રૈમ્સ જવાને માટે આગળ વધવા લાગ્યા અને થોડી કુચ કર્યા પછી લશ્કરના કેપ્ટનોમાં મતભેદ ઉપસ્થિત થયો. તેઓમાંના ઘણા આગળ વધવાને બદલે (Beaugency) બોજાંસીઆગળ પડાવ નાખી રહેવા સુચવ્યું. જ્યાંદાર્કનો અભિપ્રાય આગળ વધી દુશ્મનોની સ્હામે થવાનો હતો. "નિડરપણે તેમનાપર તુટી પડો અને આપણો વિજય થશે. જો તેઓ આકાશમાં હશે તોપણ આપણે તેમને પકડીશું" એજ તેની વિશેષચિત વાણી હતી. કવિ યથાર્થ કહે છે કે:—

"રણે મેદાને ચડયા તો ધુમલું, પાછળ નવ હઠવું*" દ્વયોએ અને લશ્કરનો મેળાપ અચાનક બની આવ્યો. અંગ્રેજો સંભીપની ઝાડીમાં સંતાઇ રહેલા હતા. અને તે સ્થાન ઘણું સુરક્ષિત હતું. કેટલાક ફ્રેન્ચ જાસુસોની હીલચાલથી ગભરાયેલું હરણ ઝાડીમાં જ્યાં અંગરેજો ફ્રેન્ચોને આવતા અટકાવવાના હેતુથી પડયા હતા ત્યાં ગયું. તેઓએ બંદુક ફોડી અને આને લીધે તેમનું સ્થાન કળી શકાયું. અંગ્રેજો પોતાના બચાવની તૈયારી કરે ત્યાર પહેલાં ફ્રેન્ચ લશ્કર વિદ્યુત્‌વેગથી તેમના પર ધસી આવ્યું. (La Hire) લાહીર તેનાં માણસો સાથે પહેલો દુશ્મનો પર તુટી પડયો. અદ્‌ભુત વીર્યથી ફ્રેન્ચ લડવા લાગ્યા. અંગ્રેજી યુધ્ધ વિશારદ Talbot તાલ્બો અને બીજા નાયકો હતા. એવા હુંરસાથી ફ્રેન્ચ સેનાએ હલ્લો કર્યો કે અંગ્રેજો આશ્ચર્ય ચકિત થયા. ફ્રેન્ચ લડનારા, માણસ કે દેવના આદમી છે, વા સેતાનના

* દીવાનો.

સાથી છે, એવો તેમને ભય પેદા થયો. અંગ્રેજી સેના અવ્યવસ્થિત થઇ ન્હાસવા લાગી. ફોલ્સ્ટોફે જોયું કે જયની આશા નથી ત્યારે તેણે યુધ્ધક્ષેત્રમાંથી પલાયન કીધું. તેઓ મરણીઆ થઇને લડવા લાગ્યો અને અંતે ફ્રેન્ચોના હાથમાં કેદ પકડાયો. લોર્ડ સ્કેલ્સ અને ઇંગેરફોર્ડ પણ પકડાયા. આ પાતેના યુદ્ધમાં અંગ્રેજોને ૪૦૦૦ હજાર માણસોનું નુકસાન અને ૩૦૦૦ હજાર માણસો લગભગ મરણ પામ્યા જ્યારે સ્હામી બાજુએ ફ્રેન્ચને કંઇ ન જેવું નુકશાન થયું જયારે ફોલ્સ્ટોફ યુધ્ધમાંથી પલાયન કરી ગયો. ત્યારે જયાંદાર્ક જે પાછળ દોડી હતી, તેણે એક અંગ્રેજ કેદીને ફ્રેન્ચ લોકોના અત્યાચારનો ભોગ થતો જોયો. આ જોઇ જયાંનું હૃદય દયાથી ભરાઇ આવ્યું. તે એકદમ અંગ્રેજો અને બીજાઓને સારવાર આપવા લાગી. જયાંદા'ર્ક (Sully) ને પાછા પકડાયલા કેદીઓને મુકિત આપવાને માટે અનુરોધ કર્યો અને સઘળાને છોડાવ્યા. પાછળ જયારે આપણે આ દયાના અવતાર પ્રતિ અંગ્રેજોનો જુલમ જોઇએ છીએ ત્યારે તેમનાપર ઘૃણા આવે છે.

જયાંદાર્કે જેટલું મનુષ્યને શકય છે તેટલું કરી દેખાડયું હતું. ઓર્લિયાંનો ઘેરો ઉઠાવ્યો હતો, રૈમ્સ જવાને માર્ગ સરળ કર્યો હતો, અંગ્રેજોનો પરાભવ કર્યો હતો, ફ્રેન્ચ સેનામાં ઉત્સાહ પ્રેર્યો હતો અને એમ સિધ્ધ કરી બતાવ્યું હતું કે ચાર્લ્સને રૈમ્સ જઇ રાજ્યાભિષેક કરાવવામાં કંઇજ હરકત જેવું રહ્યું નહતું એટલુંજ નહિ પણ ચાર્લ્સને તેમ કરવું એ આવશ્યક હતું. વિલાસપ્રિય રાજાને આ વાત રૂચીકર ન્હોતી. તેના મંત્રીઓને રૂચીકર ન્હોતી. રૈમ્સના આર્કબીશપને પણ રૂચીકર ન્હોતી. જયાંદાર્ક અને તેનાં મનુષ્યોએ મેળવેલા વિજયે આ આનંદી રાજાપર કંઇજ અસર કરી નહિ. તે ખોટાં બ્હાનાં બતાવવા લાગ્યો. "આજ નહિ, યોગ્ય પ્રસંગે" એવી વાત કરવા લાગ્યો. ગમે તેમ પણ અંતે ઘણા માણસોના વચનને માન આપવાની ચાર્લ્સને ફરજ પડી. લશ્કરે Gien આગળ એકઠું થયું અને અહીં રાજા આવી મળ્યો. જયાંદાર્કે તેના ઉતમ આચરણથી, પવિત્ર જીંદગીથી, દુર્લભ કાર્યોથી સિદ્ધ કરી આપ્યું હતું છતાં રાજય મંડળના માણસો અને પાદરીઓ શંકાની નજરથી જોતાં અને ડાકણ છે એમ માનતા. ઘણાક તેની પાછળ તેની નિંદા કરતા. જયાંદાર્ક તેના બે ભાઇઓ અને તેના માણસો ૨૮ મી જુને જયાંથી નીકળ્યા. બીજે દિવસે નાખુસીથી ધર્માધ્યક્ષો, ઉમરાવો, માર્શલો, એડમીરલો વગેરે લઇ બીજે દીવસે જીઆથી પ્રયાણ કીધું. રાજાની સાથે દુનોઆ, લાહીર, ડયુક દા'લેઆં વીગેરે જેઓ જયાંની સાથે લડાઇમાં ભાગ લીધો હતો તે સહુ હતા. (Auxerre) ઓક્ઝેર નામના ગામમાં તેમણે પ્રથમ પડાવ નાખ્યો. આ સ્થાન બર્ગેન્ડીયન્સના હસ્તક હતું. તેઓ લાંચ આપીને આ પ્રમાણે રસ્તાપરના કેટલાક ગામો હસ્તગત કરતા (Troyes) ત્વાએ આગળ આવી પહોંચ્યા. જે શરમ ભરેલી સંધીથી ચાર્લ્સે પોતાનું રાજય ગુમાવવાનો હતો અને હેનરી ફ્રાન્સનો રાજા થવાનો હતો તે અહીંજ થઇ હતી. રાજા અને તેના સલાહકારો અહીં મ્હોટી વિમાસણમાં પડયા. આ સ્થાન સર કરી લેવું કે એમને એમ આગળ વધવું એ વાતના નિર્ણયને માટે મસલત ચાલી. આ મસલતમાં જયાંની સલાહ લેવામાં આવતી ન્હોતી. જયારે કોર્ટના કોઇપણ માણસને સલાહ આપવાની છુટ હતી. આ વસ્તુ સ્થિતિથી કંટાળી એક જણે હિંમતથી રાજાને કહ્યું કેઃ—"જો જયાંદા'ર્કનો અભિપ્રાય ન લેવો હોયતો એ બહેતર છે કે આપણે અહીંથી પાછા ફરવું કારણ કે આપણે અહીં જયાંદા'ર્કના કહેવાથી રૈમ્સ જવા આવ્યા છીએ; માટે જો તેની સલાહ ન લેવામાં આવે તો કોઇનીજ સલાહની આવશ્યકતા નથી." આજ વખતે જયાંદા'ર્ક તે જગાએ આવી. આર્કબીશપ ઓફ રૈમ્સ બોલ્યો; "જયાં, રાજા શું કરવું તેની વિમાસણમાં છે."

જયાંદાર્કે જવાબ આપ્યો; "હું કહું તે તમે માનશો!"

રાજાએ જવાબ આપ્યો "તું જ્યેમ કહીશ તેમ કરીશું."

જાએ કહ્યુઃ "અયે ઉદાત રાજપુત્ર ! મ્હારા લશ્કરને આજ્ઞા કર કે એકદમ (Troyes) ત્વાઇયે પર હલ્લો કરે "અને હું ખાત્રીથી કહું છું કે ત્રણ દિવસમાં હું શહેરમાં દાખલ કરાવીશ અને ડયુક ઓફ્ બર્ગન્ડી ભય આશ્ચર્ય પામશે."

રાજ્ય મંત્રીમાંના એકે કહ્યું કે "જો તું છ દિવસમાં આ કાર્ય સિધ્ધ કરી શકે તો અમે થોભીએ"

જ્યાં દા'ર્કે રાજાને ઉદ્દેશી કહ્યું "છ દિવસમાં નહિ, કાલેજ સર થશે" રાતેજ જ્યાં હલ્લો કરવાની સર્વ તૈયારી કરવા લાગી માણસો સર્વ ઉત્સાહથી મદદ કરવા લાગ્યા અને તોપ ગોઠવવાને માટે લાકડાં, બારીઓ જે કંઇ મળે તેનો ઉપયોગ કરી એક ઉચ્ચ સ્થાન ગોઠવ્યું. રાત્રે તેઓએ એવી ઉતેજનાથી કામ કર્યું કે નગર વાસીઓના અચંબાનો પાર રહ્યો નહિ. બીજે દિવસે સ્હવારે ગભરાટથી તેઓ દેવળમાં પ્રાર્થના કરવા દોડી ગયા. તેઓના મનમાં એમ આવ્યું કે ફ્રેન્ચ લશ્કરને (St. Michael) સેન્ટ માઇકલની સહાય છે તો રાજાને અધિન થવું એ શ્રેયસ્કર છે. ઓર્લિયાંમાં જેવા બ્હાદુર લડવૈયા હતા તેવા અંહીં ન્હોતા. તેઓ ભીરૂ હતા અને પાછા હઠતા હતા. આ બારીક પ્રસંગે બીશપ અને શહેરના અડધા માણસો સરઘસમાં બ્હાર નીકળી રાજાને મળવા ગયા. રાજા શહેરનું રક્ષણ કરવાને અને કંઈ પ્રજા કર્યા વગર તેમને ચાલી જવા દેવાને કબુલ થયો. આ પછી જ્યાંદા'ર્ક શહેરના દરવાજા આગળ જઇ ઉભી રહી. શહેરમાથી હારીને માન ભંગ થયેલું લશ્કર ચાલી નીકળ્યું. અંગ્રેજો અને બર્ગેન્ડીયન્સ તેના તરફ દ્રષ્ટિ નાખી ચાલવા લાગ્યા. આ લશ્કરમાં તેમણે પ્રથમ પકડેલા ફ્રેન્ચ કેદીઓ હતા. આ ફ્રેન્ચ કેદીઓ જોતાંજ જ્યાં બોલી ઉઠી "En nom Dieu ઇશ્વરની ખાતર તેમને નહિ લઇ જવા દેવામાં આવે" તેઓને કુચ કરતા અટકાવવામાં આવ્યા. ભય નાદનું રણ શીંગડુ વાગ્યું રાજાને ખબર કરવામાં આવી. ચાર્લ્સને લોકોને પૈસા ભરી છોડાવવા પડ્યા; ચાર્લ્સની ત્રીઝેરી પૈસાથી રેલ છેલ ન્હોતી. પરંતુ જ્યાં દા'ર્ક દયાના અવતારે તેમના પ્રતિ અને કમ્પિત થઇ પોતાના ભાઈઓને બચાવ્યા. જો જ્યાંદા'ર્કે આ વાત પર અલક્ષ્ય કર્યું હોત તો તેઓ હમેશને માટે જેલમાં પોતાના દિવસ પૂરા કરત. તેજ દિવસે સ્હાંઝે ચાર્લ્સે નગરમાં પ્રવેશ કીધો અને ત્યાંના કેથેડ્રેલમાં લોકોની અધિનતા સ્વિકારી.

જેવી ત્રવાઇયેની સ્થિતિ તેવીજ ત્યાર પછી બીજા શહેરોની હતી. અમે લડાઈના લાંબા વિસ્તારવાળાં વર્ણનોથી જ્યાં દા'ર્કના જીવન વૃતાંતના પાના વધારે રોકવા માગતા નથી. ઉપરના થોડા બનાવોથી તેના અપૂર્વ સાહસ, યુદ્ધ વિશારદત્વ, કર્તવ્ય પરાયણતાની શાક્ષ પૂરે છે. ત્રવાઇયે પછી નગર શાલોં એક તેનાજ જેવુંજ ઉપયોગી હતું તે પણ તેમને હાથ આવ્યું. આમ તેઓ આગળ વધવા લાગ્યા. રસ્તામાં ખેડુતો અને ઈતર મનુષ્યો જ્યાં દા'ર્કને મળવા આવતા; તેઓ તેને તરેહવાર પ્રશ્ન પૂછતા, તેઓ સરળ હૃદયથી પૂછતા કે "લડાઈમાં તેને કંઇજ બ્હીક લાગતી ન્હોતી."? સરળ હૃદયા જ્યાં જવાબ આપતી "કે તે કશાથી બ્હીતી ન્હોતી. પણ હવે તે વિશ્વાસ ઘાતથીજ ડરે છે." આ એક પ્રકારની ભવિષ્યમાં બનનારી બીના હતી. તેઓ હવે ધીમે ધીમે રૈમ્સની લગભગ આવી પહોંચ્યા, અહીં પણ ચાર્લ્સે વિલમ્બ કર્યો હોત પણ તે સ્થાનના લોકો ત્હેને સ્હામા મળવા આવ્યા. આનંદોલ્લાસથી ચાર્લ્સે રૈમ્સમાં પ્રવેશ કીધો. અને તાજ પોશીની સર્વ તૈયારી થવા લાગી. આપણે જુલાઇના અરસામાં આવી પહોંચીએ છીએ. રૈમ્સ નજીક આવી ચાર્લ્સ, આર્કબીશપની સાથે Arch Dieu આર્સ'ડેવેના મહેલમાં ઉતર્યો. બીજે દિવસ પ્રાતઃકાલે આર્ક બીશપે ધામધુમથી નગરમાં પ્રવેશ કીધો. સ્હાંઝે ચાર્લ્સ ઉમરાવો અને લડાઇના નાયકો, લશ્કર

સંહિત નગરમાં ગયા. જ્યાં દાર્ક રાજાની બાજુએ અશ્વપર પતાકા લઇ સ્વાર થઇ હતી. આખું મંડળ કેથેડ્રલની બ્હાર આવી ઉભું રહ્યું. અહીંના-ફ્રાન્સના રિવાજ પ્રમાણે એક લોર્ડે સર્વ જણને વિદિત કર્યું કે અમે ફ્રાન્સના ઉમરાવો ચાર્લ્સને કાલ્યે ફ્રાન્સના રાજન તરીકે રાજ્યાભિષેક કરીશું. આની વિરૂદ્ધ કોઇને કંઇ કહેવાનું હોયતો કહે" હર્ષના નાદથી લોકોએ જવાબ વાળ્યો. આખી રાત્રી તેઓએ તૈયારી કરવામાં વ્યતીત કરી. બીજે દિવસે ૧૭ જુલાઇ ૧૪૨૯ ને દિવસે સ્હવારમાં ચાર નાઇટ સજ્જ થઇ Abbey of Saint Remy આબે ઓફ સેન્ટ રેમીના મઠમાંથી રાજ્યાભિષેક કરવાના પવિત્ર વાસણો લઇ આવ્યા સેન્ટ રેમીના મઠનો મહંત અપૂર્વ વેશથી સજ્જ થયો અને (Saint Devis) ના મંદિર આગળ આર્કબીશપ-ધર્માધ્યક્ષ બીજા પાદરીઓ સાથે એકઠા થયાં. ત્યાંથી કેથેડ્રલમાં જઇ ચાર્લ્સને વિધિપૂર્વક અભિષેક કર્યો. એજ દિવસે સ્હવારે જ્યાં દાર્કે ડયુક ઓફ બર્ગંડીને એક કાગળ લખી ફ્રેન્ચોની વિરૂદ્ધ ન જવા સુચવ્યું, આ કાગળ હજી સુધી Lille નામના સ્થાનમાં જાળવી રાખેલો છે. જ્યારે તાજપોશીની ક્રિયા પૂરી થઇ ત્યારે જ્યાંએ રાજાને પગે પડી કહ્યું 'હે રાજન, ઇશ્વરની મરજી પરિપૂર્ણ થઇ છે. ફ્રાન્સના સ્વતંત્ર અધિકારી તમે થયા છો." આટલું કરી રહ્યા પછી તે મ્લાન વદને બોલી છે કે "હે પ્રભુ, હવે તારી દાસીને શાંતિમાં જવા દે" આ શબ્દોમાં ગર્ભિત અર્થ હશે એ સમ્બન્ધી ફ્રેન્ચ લેખકોમાં મતભેદ છે. કેટલાકનું એવું અનુમાન છે કે જ્યાં એમ સુચવવા માગતી હશે કે તેનું કાર્ય હવે પૂર્ણ થયું છે. ત્હેણે તેની પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરિ દેખાડી હતી હવે કંઈ કરવાનું બાકી રહ્યું ન્હોતું; જ્યારે બીજાઓ બીજો તર્ક કરે છે. ગમે તેમ હો, આ લેખકોના વિવાદગ્રસ્ત વિચારોને અવલોકવાને અવકાશ નથી; પરંતુ એટલું નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકાય છે કે જ્યાં દાર્કે એવું વારંવાર સુચના કરેલું છે કે (My mission will last but a year,) આ ઉપરાંત વળી દુનોઆ, જેની વચનની યથાર્થતા સમ્બન્ધી લેશ પણ શક નથી, અને જેણે જ્યાં દાર્કની સાથે ઘણો ભાગ લીધો હતો તે સ્પષ્ટ જણાવે છે. જ્યાં દાર્કની બેજ પ્રતિજ્ઞા હતી જે ત્હેણે પરિપુર્ણ કરી હતી. આ ગૌરવના સમયે જ્યાંના પિતા માતા મામો સર્વ રેમ્સ આવ્યાં હતા. તેમને જોઇને પોતાના ગામમાં જવાની ઇચ્છા જાગ્રત થઇ આવી, તેણે ચાર્લ્સને જણાવ્યું કે તેના જીવનનું કાર્ય પરિસમાપ્ત થયું છે, પણ તે પોતાને ગામ જઇ શકી નહિં. જવા દેવામાં આવી નહિ. રાજાએ તેના પિતા માતાનું ઘણું સન્માન કર્યું. ડામેરેમી ગામપર સઘળા વેરા હમેશને માટે માફ કીધા અને તે ફ્રાન્સના મહાન વિપ્લવ સુધી માફ રહ્યા હતા. જ્યાં પોતાના માબાપના જતી વખતે ઘણી દીલગીર થઇ. આ સમયથી તેના જીવનમાં પરિવર્તન ઉપસ્થિત થયું, પ્હેલાનું તેજ, સાહસ અધ્યાવસાય હતાં ખરાં પણ પ્હેલાંની સ્ફૂર્તિ અને આનંદ ન્હોતો. વિધાતાના આદેશથી તે પ્રત્યેક કામ કરતી એમ હવે તે કહેતી નહિં. જો જ્યાં દાર્ક પોતાને પિતૃગ્રહે પાછી ફરી હોતતો ઈંગ્રેજોનું ચરિત્ર કલંકીત થયું નહોત. વિધાતાનું દુરાવગાહ વિધાન સમજવાને કોણ શકિતમાન છે! જય પછી જય ચાર્લ્સને અભિવાદન કરવા લાગ્યાં, નગરો ઉપર નગરો અધિકૃત થવા લાગ્યા. એ વિસ્તાર પુર્વક હેવાલ ન લખતા અમે આગળ શું થયું તે સમ્બન્ધી બે બોલ કહીશું. ચાર્લ્સ (Chateau Thierry,) શાતો થીયરીમાં આવી પહોંચ્યો. અહીંથી પારી-Paris જવાનો સરળ માર્ગ હતો. પણ ચાર્લ્સનો તે હસ્તગત કરવા સંબંધી વિચાર થયો નહિં. પળે પળે જ્યાંના દરેક કાર્યમાં અવરોધ આવવા લાગ્યો. જ્યાંએ એક સમયે ઉત્તેજીત થઇ કહ્યું કે: "પારી લીધા વગર અહીંથી એક ડગલું પણ આગળ ખસીશ નહિં; ગમે તે કારણથી રાજાએ માણસો મોકલી આ કાર્ય કરવાની મનાઇ કરી એટલુંજ નહિં, પણ પારી પર હુલ્લો કરવા જવાના માર્ગમાં આવતા પૂલનોજ નાશ-જે કાર્ય દુશ્મનોને હાથે થવું જોઇતું હતું તે રાજા-

ના તરફથી થયેલું-જોઇ જ્યાં ખિન્ન થઇ. દિવસે દિવસે જ્યાંનું મન ઉદાસ થતું ગયું. રાજાની આ વર્તણુંકની છરી ધીમે ધીમે તેના અંતઃકરણ સુધી ભોકાઇ. તેણે રાજાને કહ્યું હતું કે જે કરવું હોય તે ત્વરાથી કરી લેવું. St. jean ના દિવસ પછી તેની શકિત રહેશે નહિ. ચાર્લ્સે પોતાનું મુખ્ય મથક Compiegne રાખ્યું હતું.

આ પ્રદેશમાં જ્યાં દા'ર્ક ન્હાના ન્હાના ગામોની મદદે જતી. જ્યાં દા'ર્કે અત્યાર સુધી હમેશાં વિજય પ્રાપ્ત કરતી હતી પણ હવે પરિવર્તન થવા લાગ્યું. તેની વિરૂધ્ધમાં કોંપાન્ય નજીક એક દિવસ ત્હેણે કહ્યું હતું જે "Dear friends and children I haveto tell you that I have been sold and betrayed, and will soon be given up to death." આ ભવિષ્ય ખરૂં પડ્યું છે. કોમ્પાન્યના લોકોએ ચાર્લ્સને આશ્રય આપ્યો. તે ઘણું ઉપયોગી સ્થાન હતું અને ઈગ્લેન્ડે એ તે આક્રમણ કરવાનો વિચાર કર્યો. જ્યાં દા'ર્કને ખબર પડતાં J'irai voir mes bons amis de Compiegne બોલી તેના માણસો લઇ ઝટ મદદે દોડી. જ્યાં દા'ર્ક (Crepsy en valois) ક્રેપઝીઆં વાલોઆમાં હતી. પ્રાતઃકાળમાંજ નીકળી જવા જ્યાંનો વિચાર હતો. પણ તેમ બની શકયું નહિ. અંગ્રેજો અને બર્ગન્ડીયનોને આ વાતની ખબર પડી. જ્યાંદા'ર્કની યુક્તિ યુધ્ધ નિપુણતાથી યોજાયલી હતી. તેણે Margny લીધું અને સાંજે Clairmont આક્રમણ કરતાં પહેલાં તે વિજયથી નિવડી. તેનાં લશ્કરનો પૃષ્ટ ભાગ નહાસવા લાગ્યો. જ્યાંદા'ર્કથી બનતું કર્યું, આખરે અંગ્રેજોથી તે પરિવેષ્ટિત થઇ. અને ઓર્લિયાં કુમારી વિર અભિમન્યુની માફક શત્રુવ્યુહમાં નિપતિત થઇ. તેને પકડનારે તરતજ John de Luxemberg ને વેચી. Lionel of vendome નામના માણસે નિરસ કરી. આ પછી જ્યાંદા'ર્કને વૃતાંત વિષાદ પુર્ણ છે. એ લખતાં આંખમાંથી આસુ આવે છે. હૃદય વિદીર્ણ થાય છે. જ્યાં દા'ર્ક પ્રતિ અંગ્રેજોએ જે વર્તણુક બતાવી છે તે ચિર કલંક છે. કલ્પિત અંધકુપ હત્યા સબંન્ધી લખતા અંગ્રેજ લેખકો જ્યાં દા'ર્ક પ્રતિ કરેલાં આચરણ કેમ વિસરી જાય છે તે સમજાતુ નથી.* આમાંથી

* Here she was confined in the great tower of the castle—the only tower which now remains, and which is yet shown as her prison. She was now treated with most determined cruelty. *Heavily* ironed her feet in the day time were fixed in iron socks and at night a chain was fixed round her waist, so that she could not move over her wretched bed........ Not only from her coarse brutal guards was she exposed to every species of insult, even her Captor, John of Luxemberg accompanied by Warwick and Strafford did not blush to visit her in prison and trieumph in her misery. Yet this was the age of chivalry and Joan was a woman and a fallen foe! One enduring the foulest wrongs at the hands of so called Christian knights and nobles, would have received among the pagan ancients, the honours due to the most devoted patriotism. Luxemberg jestingly told the poor captive that he had come to release her, if she would promise never to take arms again. 'Do not mock me' she replied with dignity 'I know that you have neither the will nor the power.' The English will kill me believing that, after my death they will gain the Kingdom of France but were there a hundred thou-

ખચી જેવાને માટે એકાદ વાર જ્યાં દા'ર્કે મોટા કિલ્લાની બારીમાંથી પડતું મૂક્યું હતું. જ્યાં દા'ર્કે અંગ્રેજો હાથમાં પકડાયા પછી તેને માટે એમ ધારવામાં આવ્યું હતું કે અમુક પૈસાની રકમ લઇ જ્યાં દા'ર્કનો છૂટકારો થશે. પરંતુ ચાર્લ્સ જેને માટે ઓર્લિયાં કુમારીએ એટલું બધું કર્યું હતું, તેણે અને ફ્રેન્ચોએ કંઇજ કર્યું નહિ. છેવટે અંગ્રેજોએ ધર્મશોધક મંડળ(Inquisition)* આગળ તેની તપાસ ચલાવી. કેવી કપટજાળ રચી હતી? કેવી રીતે શબ્દમાં પકડવાને ધર્મયાજકોએ પ્રપંચ કળા ગોઠવી હતી અને આમાં તે કેવી રીતે પકડાઇ ન્હોતી. પાદરીઓએ કેવી રીતે ધનને વશવર્તી થઇ ન્યાયધર્મને વિસર્જન કર્યો.*

sand more of them than there are they should not conquer. It is said that her words so irritated Stafford that he drew his dagger and would have struck her, had not his hand been stayed by the Earl of Warwick.

*Inquisition ધર્મ શોધક મંડળ ઇ. સ. બારમા સૈકામાં પોપ ઇનોસન્ટ ત્રીજાએ શરૂ કર્યું હતું. અને ૧૨૩૩ માં પોપ ગ્રેગરી ૯ માએ તેને વ્યવસ્થાશીર બનાવ્યું હતું. આ મંડળનું કામ પાખંડ મત, અશાસ્ત્ર, વિવાહ સમ્બન્ધ, પ્રાયશ્ચિતદોષ, દાંભિક ધર્માચરણ મૂર્તિનો ઉપહાસ, દુષ્ટ મન્ત્ર પ્રયોગ, આચારોલ્લંઘન વગેરેની ચોકસી કરી શિક્ષા ફરમાવે છે. સ્પેને ઇ. સ. ૧૪૭૮ થી ૧૮૨૦ આ મંડળે ૩૫૦૦૦૦ માણસો બાળી નાંખ્યા હતાં જ્યાં જ્યાં રોમન કેથોલીક ધર્મની સત્તા હતી ત્યાં આ ધર્મ શોધક મંડળ હતું. જુઓ:— Short History of Inquisition

* હજુ પણ સ્પેનમાં રોમન કેથોલીક ધર્મનો પૂર્ણ અધિકાર છે. તેઓએ લોકોને અજ્ઞાનમાંથી મુક્ત કરવાને નિશાળો સ્થાપી જ્ઞાન ફેલાવનાર Senor Francisco Feriar ને કેવા અન્યાયથી લશ્કરી ન્યાયથી મારી નાંખ્યો છે. આ બનાવ સમ્બન્ધી જુઓ ઇંગ્લાંડના નામાંકિત પેપરો. સીનોર ફ્રાન્સીસ્કો ફેરારને ૧૩ ઓગસ્ટ ૧૯૦૯ ને દિવસે મારી નાખવામાં આવ્યો. ઇંગ્લાંડનું ધી નેશન પત્ર લખે છે કે "The execution of Senor Feror is the last and perhaps the worst crime of Spenish cler icals against their country."

અને જ્યાં દા'ર્કને અગ્નિદાહની સજા કરી તે વિચાર કરતાં શરિર શીર્ણ થાય છે. આંખમાં આંસુની ધારા વહે છે. ધર્મે અર્થલોલુપ ધર્મયાજકોના હાથમાં સ્વાર્થનું સાધન થઇ માનવ સમાજની કેવી સ્થિતિ કરી છે!! ફોકસની બુક ઓફ માર્ટીયર્સમાં ખ્રિસ્ત ધર્મ વિરોધી અત્યાચારની કહાણી વિવૃત કરવામાં આવી છે પરંતુ જ્યાં દા'ર્કની પ્રતિ અત્યાચાર કરવામાં આવ્યો છે તેની તુલના નથી. માત્ર મહાત્મા ખ્રીસ્તનાં ક્રુશારોહણની સાથે તેનું ઉદાહરણ મળે છે. ૧૪૩૧ ની ફેબ્રુઆરીની ૨૧ તારીખે તેની તપાસ શરૂ થઇ તે ઘણો લાંબો વખત ચાલી. ઇન્કવીઝીશનના કાયદા પ્રમાણે ઓર્લિયાં કુમારીની તપાસ ગેરવ્યાજબી હતી. કારણ કે તહોમત લાવનાર આદમી ઇન્સાફ આપનાર હોઇ શકે નહિ, આ વાત (Nicholas de Houpp Ville) નીકોલસ દ હોપવીલ નામના એક વકીલે સ્પષ્ટ રીતે જણાવી પણ પાદરીઓએ તેને આ માટે જેલ નાંખ્યો. તપાસ દરમ્યાન ઘણા સવાલો પુછવામાં આવ્યા હતા. આ તપાસનું જુદુ પુસ્તક પણ છપાયું છે. એક વખત તેને પુછવામાં આવ્યુ હતું કે Does God, then hate the English. આના ઉત્તરમાં જ્યાં દા'ર્કે જણાવ્યું છે જે "Whether God loves or hates the English, I do not know but I know that that all those who do not die in battle shall be driven away from this realm by the King of France." પ્રભુ અંગ્રેજોની ઘૃણા કરે છે કે નહિ તે હું જાણતી નથી, પરંતુ હું એટલું જાણું છું જે જેઓ યુધ્ધમાં મરશે નહિ. તેમને ફ્રાન્સનો રાજા હાંકી કહાડશે. તેની ધજા સંબંધી પૂછતાં તેણે કહ્યું છે કેઃ—

"I carried it instead of lance, to avoid slaying any one; I have killed no body. I only said:—'Rush in among the English and I rushed among them the first myself.'" મ્હેં કોઇનો વધ કર્યો નથી. હું માત્ર વાવટો એટલા માટે રાખતી કે કોઇની હત્યા કરૂં નહિ. 'હું સિપાઈઓને અગ્રે દોડવા કહેતી અને હુંજ પ્રથમ દોડી જતી, વીગેરે જે પ્રશ્ન પુછવામાં આવતા તેનો નીડર પણે જવાબ આપતી. એક વર્ષની લાંબી તપાસ પછી ૨૪ મી મે ૧૪૩૧ ને દિવસે પૂરી થઇ અને ૩૦ મી મેને દિવસે Rouen રૂંઆના જાહેર સ્થળે જીવતાં અગ્નિદાહ કરવામાં આવ્યો. ક્રાઇસ્ટને વધ કરાવીને જેવી સ્થિતિ જુડાસની થઇ તેવીજ સ્થિતિ આ તપાસની અંદર ખોટી બાતમી મેળવનાર L. Cuseleur લ કુઝલેની થઇ. તેણે અનુતપ્ત થઈ જ્યાંની માફી માગી છેવટે જ્યાં દા'ર્કે એક મર્મભેદી પ્રાર્થના કરી. જ્યારે અગ્નિ સમર્પણ કરવાનો આદેશ થયો, ત્યારે તેણે ક્રોસ માગ્યો, અને તે પણ મળ્યો નહીં. છેવટે એક અંગ્રેજ સીપાઇએ લાકડી ભાગી તેનો ક્રોશ કરીને આપ્યો. પછી સર્વની ક્ષમા માગી.* અને દેશને માટે ઇશ્વરને આત્મસમર્પણ કીધું. જોતજોતામાં તે એકદમ બળી નિઃશેષ થઇ; પરંતુ તેની ચિતામાંથી-ચિતાભસ્મમાંથી નવાં ફ્રાન્સનો આવિર્ભાવ થયો. જેમ ખ્રીસ્તનાં મરણથી ખ્રીસ્તધર્મે નવજીવન મેળવ્યું હતું ત્યેમ જ્યાં દા'ર્કના મરણથી ફ્રાન્સ નવિન બળથી બળવતર બન્યું. કવિ ત્હેની ઉત્સાહ પૂર્ણ વાણીમાં કવે છે કે

*She then declared that she forgave all those who had injured her and concluded by entreating the prayers of the spectator She spoke distincly and her words and resignation to the will of God drew tears and sobs from many who had ceme prepared to revile her.

For Freedom's battle once begun

... ...

Though baffled oft is ever won.

Martyr સ્વમતાર્થ પવિત્ર કાર્યને માટે પ્રાણોત્સર્ગ કરી લોહી વહેવરાવનારના રક્તથી દેશને અનેક લાભ થાય છે. આવા મહાન પુરૂષોને ઘણું ખમવું પડે છે પણ તેઓ પોતાના અવલમ્બેલા માર્ગેથી એક ઇંચ પણ પાછા હઠતા નથી જ્યાં દા'ર્કે પોતાની પ્રતિજ્ઞા પાળી હતી. તેણે પોતાનું જીવન દેશને સમર્પણ કર્યું હતું. તે દેશને માટેજ ફકીરણ થઇ હતી. દેશાનુરાગનો અજબ નિશો તેની નસે નસમાં હતો. બુલબુલ કહે છે કે:—

અમે સહુને નસેનસમાં ખૂરો નિશો બધે વ્યાપ્યો
તમે તેને દફા કરવા હકીમો શીદને આવો.*

આ નિશાનો ઇલાજ કોઇ હકીમથી થાય તેમ નથી. દેશાનુરાગીઓ ખરા—સાચા દેશાનુરાગીઓ પોતાનીજ મસ્તીમાં આનન્દ હોય છે. તેઓ કોઇની પણ પરવા કરતા નથી. જ્યાં દા'ર્કને પોતાનાં સત્યનીજ દરકાર હતી. તે ધર્મ યાજકોથી ભીત થઇ ન્હોતી. ત્હેમના ખોટાં ધર્મની પણ પરવા કરી નહિ:—

ફિરસ્તા મૂર્શિદોના સહુ વચનને દુર તો કીધાં
અમૃત સમ સુખ ત્યાગીને કટુ સમ ઝેર તો પીધાં*

તેઓને સુખની પરવા ક્યાં છે. તેઓની અજબ મસ્તીમાં આ સર્વને સ્થાનજ ક્યાં છે? એવા મનુષ્યોને તો:—

"કિતાબો વેદ પુરાણો દીધાં પાણી મહીં સરવા
ખુદાની ના તમા અમને અમોને દેશની પરવા*

તેઓને એજ બોધ હોય છે કે:—

* જુઓ અમારી "ફકીરી." બુલબુલ ગુજરાત.

ગર મુલ્કકે ખાતિર મેરી દુનિયામેં,
યહ તૌકિર હો,
હાથમેં હો હથકડી ઔર પાઉંમે
જંજીર હો,
આંખોકિ ખાતિર તીર હો મિલતી,
ગલે સમશીર હો,
સૂલી મીલો, ફાંસી મિલો ફીર મૌત,
દામનગીર હો
ઇસ્સે બડકે ગર કોઇ દુનિયા મેં
યહ તામીર રહો,
મંજુર હો, મંજુર હો, મંજુર હો, મંજુર હો.

જયા દાર્કના મરણ પછી પ્રમત્ત ફ્રાન્સને વશીભૂત કરવા ડયુક ઓફ બેડફર્ડ અસમર્થ થયો. પ્રાંતનાં પ્રાંત નગરનાં નગર ઇંગ્રેજોના હાથમાંથી ફ્રાન્સને હાથ જવા લાગ્યાં જોત જોતામાં ચાર્લ્સ સમસ્ત ફ્રાન્સનો રાજા થયો. This with some subseqent movements, turned the balance so effectually against the English that in a few years they were with trifling exceptions, stripped of all thier French possesions.

ઇ. સ. ૧૪૫૬ રૈમ્સના આર્કબીશપની પ્રમુખ કોર્ટે જયાંદાર્કનો પુનઃ વિચાર ચલાવ્યો અને તેને નિર્દોષ જણાવી. હમણાંજ ફરીથી પોપે તેને પવિત્ર જાહેર કરી છે. તેના સ્મૃતિ સ્તંભપર લખેલું છે કેઃ—

"The maiden's sword protects
—the royal crown,
Beneath her sacred cate the
—lilies safely bloom".

रमणीक, अ. म्हेता.

मीरांबाई.

શબ્દે શબ્દ રસાળ ભક્તિ રસના, કાવ્ય કૃતિ ઝૂલશે,
ઝૂલાવી વ્રજનાથ ઉર અમને, ઝૂલાવવા કારણે;
નાખી અક્ષર-દેહ કાર્ય ફળીઓ, સૌ કંઠ કંઠી રૂપે,
વાસી વાસ રસાળ રાસ રમતી, મીરાં નમું તુજને!
'મ્હારૂં' 'આ નહિ મ્હારૂં' એહ જગને, ઊંડે કુવે ઉભતાં,
ત્યાગી મોહ વિમોહ સર્વમયતા, આંજી સદા ઉરમાં;
વ્હેતે પ્રેમ પવિત્ર સત્ત્વ વહને, ઉજાળતાં આત્મને,
ઊજાળી અમ દેશ તેજ થયલી, મીરાં નમું તુજને!
સાધુના મૃદુતા રતિ વિમળતા, મિષ્ટ ધ્વનિ સેચને,
ઉરાની હરિ લ્હાણ લ્હાણ નવલે, કર્તવ્ય સંબોધીને;
ભાષા-પાત્ર પવિત્ર જ્યોત પ્રગટી, પાપાંધતા ટાળને.
દીપંતી રસદીપિકા સમ રહી, મીરાં નમું તુજને!
પંડિતો પદ પાદ તું રસ ભર્યાં, વાંચી સદા સ્નેહથી,
પીતા જે રસ તેજ સૌ રસ પીએ, હું ના ભણ્યાં સાંભળી;
ભાષાએ મૃદુ ગૂઢ રૂઢ રમતી, છેલાવતાં સૌ પદે,
મોંઘેરાં રતિ ભાવ ચિત્ર રસતી, મીરાં નમું તુજને!
કૃષ્ણાસક્ત નૃપાલ ગેહ જનમી, કૃષ્ણ પ્રસાદી રૂપે,
ગાળી જીવન બાળ લાલ યજને, પિતા પ્રીતિ પાલને;
છોગાળા ઘનશ્યામે પ્રાણ શરણું, અર્પી સદા ઉરને,
સ્વામિની સમ સોધતી રસ વને, મીરાં નમું તુજને!
લોકાચાર વિચાર ત્યાગ કરતાં, ત્યાગી ન માબાપનાં,
ઉરાની રતિ શીખ ઉર તુજને, વ્હાલી ન વ્હાલી છતાં;
વિવાહે ધરી અંગ નિત્ય હૃદયે, કૌમાર સંરક્ષીને,
રાચંતી રતિ જેમ શ્યામ સ્મરતી, મીરાં નમું તુજને!
હોમી અંગ નિસંગ સંગ વિરહે, ગોપી મૃદુ ભાવનાં,
નિષ્કામી સત્ કામ સત્ત્વ ભરિયાં, પ્રીતિ પ્રભા છોડતાં;
બિંબાવી રસ પુષ્પ ઉર રસિયાં, રાધા પતિ પૂજને,
સોહંતી સતી જેમ ઇશ યજતી, મીરાં નમું તુજને!
ક્રોધીને વિણ ક્રોધ બોધ કરતાં, બોધિ રમાં સર્વદા,
આ સંસાર અસાર, સાર મહણે, પ્યાલા ભરી ઝેરના,
માંડી મૂખ વિમૂખ કૂળ તરણે, થૈ નાવડું કાંતને,
તારંતાં તરિ તેહ સૌમ્ય સુરતી, મીરાં નમું તુજને!!

ધોરાજી
તા. ૯-૫-૧૯૦૫ } कहान चकु गांधी.

ज्ह्यां दा'र्क ओर्लियांनो किल्लो हस्तगत करे छे.

रैम्स नगरमां चार्लसनो राज्याभिषेक.

फ्रान्सनी देवी.

ज्यां दा'र्क अंग्रेजोने हाथे कैद,

ज्यां दा'र्कने अग्निदाह.

एक नवी शोध.

ચહેરા ઉપરથી માણસોના ગુણ દોષ જાણવાની રીતી મેસ્મેરીઝમના પ્રયોગોમાંથી થએલો તેનો ખુલાસો.

ભારત જીવનનો જાનેવારી માસનો ખાસ મોટો સુશોભિત અંક પ્રસિદ્ધ કરવાનો છે તે માટે ઉત્સાહી લાગણી વાળા બંધુઓ તરફથી આમંત્રણ પત્રીકા મને મળતાં તેમાં ખાસ જાણવા જેવો લેખ આપવા મને ઇચ્છા થઇ તેથી વિચાર કરતાં મેસ્મેરીઝમના ચમત્કારનો એક ઉપયોગી લેખ ભારત જીવનના વાંચનારાઓને બહુ ઉપયોગી થઇ પડશે એમ ધારી તેને લગતો લેખ મોકલ્યો છે.

સ્વામી પરમાનંદ પરમહંસ મહારાજ નામે એક ઉદાસીન સાધુનું મુંબઇમાં ભુલેશ્વર પાસે દવાખાનું હતું. તે મહારાજ મેસ્મેરીઝમના પ્રયોગો કરવામાં બહુ હુશીઆર હતા. એ વખતે હું તેમની પાસે વૈદક તથા મેસ્મેરીઝમ શીખતો હતો અને જે જાણવા લાયક પ્રયોગો થાય તેની હું નોંધ રાખતો હતો અને એ વખતે ઘણાએ જાણવા લાયક પ્રયોગો થતા હતા કારણ કે ચાર વરસની અંદર એકજ વિષય ઉપર તે મહારાજે બારસો પ્રયોગ કર્યા હતા તેથી વિષયમાં અદ્ભુત શકિત આવી ગઇ હતી. એટલે તેમાં ઘણાએ પ્રયોગો ખાસ ચમત્કારિ થતા હતા. તે બધાની નોંધ મેં કરી લીધેલી છે તેમાંથી આજનો વિષય આપેલો છે.

માણસનું શરીર જોઇને એટલે કે તેની આંખો, દાંત, નાક, બાલ વિગેરે જોઇને માણસના ગુણ દોષ જાણવા એ કંઇ નવી વિદ્યા નથી, પણ એ તો છેક પ્રાચીન કાળથી ચાલતી આવેલી વિદ્યા છે, અને હાલમાં યુરોપમાં પણ એ વિદ્યા ધીરે ધીરે સાયન્સના રૂપમાં આવતી જાય છે, તેમ છતાં આ વિષયના મથાળા ઉપર " નવીન શોધ " એવા શબ્દો લખવાનું કારણ એ છે કે, મેસ્મેરીઝમનાં પ્રયોગો મારફત આવી અદ્ભુત હકીકત જણાય એ એક નવી શોધ જેવુંજ છે કારણ કે ચહેરા જોઇને માણસની પરિક્ષા કરવાની બાબતમાં તથા સામુદ્રીક શાસ્ત્રની બાબતમાં અને ફ્રેનોલોજી એટલે માથું જોઇને માણસોના ગુણ દોષ જાણવાની બાબતમાં હાલના વખતમાં ઘણીએ હકીકતો જણાએલી છે, પણ એ બધું જુના પુસ્તકોમાંથી અનુમાનોમાંથી, તથા સરખામણી કરવામાંથી જણાએલું છે, પણ કાંઇ મેસ્મેરીઝમના પ્રયોગો મારફત જણાએલું નથી, માટે જે એવી રીતે જણાય તેને હું નવી શોધ કહું છું. કારણ કે એ શોધ કરનારના મગજમાં એ માટે કોઇ પણ જાતના ખ્યાલો નહોતા, અને જે (સબજેકટ) એટલે વિષયે એ શોધો બતાવી તે પણ એ બાબતમાં કાંઇ જાણતો નહોતો, પણ તે માત્ર સત્તર અઢાર વરસની ઉમરનો એક વિદ્યાર્થી હતો, એટલે તે બાબત ઉપર ખાસ ભાર મૂકવો જોઇએ. કારણ કે એ બહુ અજાયબીની વાત છે. હવે એ વાતોમાં કેટલું સત્ય છે અને કેટલું જુઠું છે તેનો નિર્ણય એ ખાતાનાં વિદ્વાનોએ કરવો ઘટે છે હાલમાં હું તો માત્ર એ પ્રયોગ વખતે જે હકીકત લખાએલી હતી તેજ રજુ કરૂં છું, અને તે નીચે મુજબ છે.

* બાલ પર પ્રયોગ તા ૧૯-૫-૧૯૦૧ સાંઝે ૫॥ વાગે. તેની ડાઢી પ્રયોગ વખતે કોઇ કોઇ વખત ઉંચી નીચી થાય છે. તે માટે પૂછતાં તેણે કહ્યું કે દાઢી ઉપરનું માંસ ઘણું વધારે ફુલેલું ને આગાડી પડતું હોય તે માણસ મહેનતુ ને મોટાં કામ કરવાવાળો પણ અપ્રમાણિક હોય છે, ને જેની ડાઢી એવી રીતે ન ફુલે તે પ્રમાણિક હોય છે. બીજું એ કે દાઢીનો સંબંધ આંખો સાથે છે ને આંખો ઉઘાડવામાં ડાઢીનું હાલવું મદદ કરેછે.

બાલ પર પ્રયોગ તા. ૨૦-૫-૧૯૧૦ સાંઝે ૬। વાગે. તારા નાકમાં શું ગુણ છે ! જેનું નાક ઉપરથી મોટું ને ગોળ હોય તે માણસ અભીમાની પણ સારા અહંકારવાળો હોય છે. એ નસકોરામાંથી પણ સમજવાનું છે. ગુસ્સા વખતે તે ફુલે છે, તેનાં હાડકાના અંતર ઉપરથી માણસની પરિક્ષા કરવાની છે. જો અંતર થોડું હોય તો તે માણસ અક્કલ વીનાનો, મધ્યમાં મધ્યમ, ને તે અંતર દૂર હોય તે વધારે બુદ્ધિશાળી હોય છે. તે સ્પર્શથી

* આ પ્રયોગો કરનાર સ્વામીજી હાલમાં ઋષિ કેશમાં રહેછે

માલુમ પડે છે. અંદરનું હાડકું તપાસવું જોઇએ. ઉપરથી માંસ હોવાથી હાથ લગાડયા વિના ખબર પડતી નથી. નાકની ઉપરના કપાળ પાસેનો ભાગ ખુલ્લો હોય તો વાત છુપાવી શકે, તે પોતાનો ભેદ કદી પણ બતાવે નહીં. મારા નાકના સ્થાન માટે કહ્યું કે, તે સર્વ મધ્યમ રીતીનાં છે, પણ નાકની લંબાઇના મધ્યમ ભાગની રેખા સારી છે. તેથી તેને નવી વાતો શોધવાની પ્રબળ ઇચ્છા છે. નવીન શોધ કરનાર વિદ્વાનોનાં નાક વચમાંથી ફુલેલાં હોય છે, ને તેની નીચે જરા ખાડો હોય છે.

બાલ પર પ્રયોગ તા. ૨૨-૫-૧૯૦૧ સાંજે ૬ાા વાગે. અમે પૂછયું કે, હોઠમાં શું શકિત છે? તેમાં પણ મોટી મોટી શકિતઓ છે. પાતલા હોઠને મુખ બહુ નાનું તે બહુ મૈથુન કરનાર હોય છે. મુખ બંધ કરતી વખત વચમાં ખાડો રહે તે માણસને બહુ ભણેલો સમજવો. બાળકમાં તે ખાડો હોય તો બુદ્ધિમાન ને વકતા થાય. તે ખાડા બંને બાજુના જ્યાં મુખની સંધિ છે તે સમજવો. જેનો નીચેનો હોઠ ઉપરના દાંતને અડેલો રહે તેને ચોરને ખુની સમજવો.

જેની મુછના બાલ ઉપલા હોઠ ઉપર પડે ને તેથી હોઠ ઢંકાએલા રહે તે અક્કલવાન ને વીચાર કરી કામ કરનાર હોય છે. જેની મુછો કાળી હોય તે કદમાં વધારે ઉંચો નહીં થાય. જેટલો હશે તેટલોજ રહેશે. જેની મુછો હોઠ ઉપર પડતી નથી ને છેડેથી મોટી હોય છે તે ગુસ્સાવાળો હોય છે. ઉપરના બાલ મોટા ને ખુણેથી નાના બોલવાળાપર ઓરતો જલદી આશક થાય છે.

બાળપર પ્રયોગ તા. ૨૪-૫-૧૯૦૧ શને ૭ વાગે મુછના બીજા સ્થાનો માટે પૂછયું, ત્યારે તેણે કહ્યું કે, એક મીનીટ મને તે જોઇ લેવાની રજા આપો. તે જોઇ લીધા પછી કહ્યું કે, જેની મુછના બહુ પાતળા બાલ હોય તેના શરીરમાં સદા રોગ રહે, તે એક મહિનો સાજો તો એક મહિનો માંદો રહે.

રસી જેવી મુછ ને પાતળા કેશ ને નાની મુછ હોય તે બહુ મૈથુન કરવા વાળો હોય છે.

જેની મુછના બાલ જાડા સરખા હોય ને રંગે બહુ કાળા હોય તે કોઇ પણ ઓરતને દેખે કે તુરત તેના અંગમાં કામદેવ જાગ્રત થાય ને તેની ધાત જલદી છુટે.

બંને બાજુની મુછ હોઠની ઉપર હોય છે, પણ મુખની બંને બાજુની સંધિ પાસે જેને મુછના બાલ હોય તે ઇશ્વરનો ભકત હોય છે. તેને ઇશ્વર દર્શન પણ દઇ શકે છે. સર્વે મોટા ભકતોને એવીજ મુછો હતી, એ ભકતની મુછોનનું મોટું ચિહ્ન છે.

બંને બાજુની મુછની વચમાં નાકની નીચે કોઇને બાલ આવે છે, એવી મુછવાળો માણસ શુભતા રાખી શકે નહીં; ને તેના હાથમાં પૈસા પણ બહુ આવે નહીં, તેનું નશીબ હલકું સમજવું. તેનાથી ભક્તિ નહીં થાય. તે આખો દિવસ ચેષ્ટા કરશે ને કોઇની સારી બુરી વાત પોતાનાં ખરા દિલથી નહીં માની શકે.

જેની મુછના બાલ બહુ વધીને હોઠ ઉપર પડીને દાઢી સુધી પહોંચે તેનું મગજ સાફ ને સ્મર્ણ શકિત ઘણી હોય છે.

જેને મુછ નથી આવતી તેના શરીરમાં ધાતુ બે પ્રકારની રહે છે, તેથી બચ્ચાં થાય નહીં ને તેની ધાતુમાં ખરાબ વાસ હોય છે.

જેની મુછનાં બાલ આખી ઉમર સુધી બહુ નાના રહે છે ને વધતાંજ નથી તે માણસ પોતાના ધણીનો નિમકહલાલ રહેશે, ને નોકરોને પણ ખુશ રાખશે.

જેની મુછનો રંગ ભુરો હોય તે માણસ એકાંતને ચાહનારો હોય છે, મંડળીમાં ન રહે.

બાલપર પ્રયોગ તા. ૧-૬-૧૯૦૧ સાંજે સાડા પાંચ વાગે.

દાંતમાં શું ગુણ છે?

ઉપરના ને નીચેના દાંત એક સરખીલાઇનમાં હોવનો તે માણસ ચોખ્ખા દિલનો ને સાફ રહેશે. તેના વિચાર સારા ને તે માણસ સારો હોય.

જેના દાંત એક સીધી લાઇનમાં ન હોય ને આડા તેડા હોય તે માણસને ઉલટા સ્વભાવનો સમજવો.

ઉપરની હારના બે વચલા દાંત જો મોટા હોય તો તે માણસ મુંડુ કારસ્થાની હોય છે, બધી વાતમા ઉલટ પાલટ કરે ને તેનો ભેદ કોઇને મળે નહીં. તે સારૂં ને માઠું બને કરે, મનમાં સારું લાગે તેનો ઉપયોગ કરે, એક દિવસ ઇશ્વરની ભક્તિ કરે ને બીજે દીવસ ઇશ્વરને માને નહીં.

બાલપર પ્રયોગ તા. ૧૨-૬-૧૯૦૧ રાતે ૭ વાગે દાંતનું સ્થાન અધુરૂં છે તે જણાવો. બે મીનીટ પછી વિચાર કરીને તેણે કહ્યું કેઃ—

જેના ઉપલા દાંત બહાર દેખાય છે તે માણસ કાંઇ કામનો નહી. તે માણસ જે બોલે તેમાં સાર નહીં. તેને ગમે તેમ કહો પણ તેને કાંઇ અસર નહીં થાય. તે ઘરમાંજ બાયડીઓની માફક રહેશે. તે મોટા માણસ પાસે જઇ શકશે નહીં.

ઉપલા બે મોટા વચલા દાંતની પાસેના દાંતની પાસેના દાંત જેને ખીલો કહે છે તેની પાસે અથવા તેની ઉપર બીજા વધારાનો દાંત હોય (એવાં પણ ઘણાં માણસો હોય છે.) તે માણસ બહુ કજીઆખોર હોય છે.

ઉપલા મોટા દાંતથી ત્રીજો દાંત જે ને ખીલા કહે છે તે દાંત જો હાથીની પેઠે મુખથી બહાર આવેલો હોય તો તે કપટી હોય, તે બીજા પ્રત્યે ભલાઇની વાતો કહે પણ તેના દિલમાં કપટ રહે.

ઉપલા વચલા બે મોટા દાંતની પાસેનો ડાબી બાજુનો દાંત ને તેની નીચેનો દાંત તે બને દાંત મુખ ભેળું કરવાથી એક બીજાને ન લાગે ને વચમાં ખાંચો રહે તો તેની પાસે ગુપ્તવાત રહે નહી, તે સગાં તથા મિત્રોમાં કજીઆ જોઇને ખુશી થાય ને તેવું કરવામાં તેનું મન રહે.

ઉપરના તથા નીચેના સર્વે દાંતની લંબાઇ પહોળાઇ ને ઉંચાઇ, સર્વે બરોબર હોય તે મોટા મહાત્મા હોય છે.

જેના દાંત બહુ લાંબા હોય છે તે જલદી પડી જાય છે, ને ટુંકા દાંત જલદી પડતા નથી.

દાંતમાંથી એટલુંજ જાણવાનું છે. દાઢમાંથી કાંઇ જાણવાનું નથી. જે દાંત મુખમાં સામેથી દેખાય છે તેમાંથીજ ઉપર મુજબ જોવાનું છે. દાંતનું તથા મુખનું બ્યાન કરતી વખતે હું તેનાં તે તે સ્થાન હાથ લગાડીને બતાવતો હતો, અને જો તે ખરૂં હોય તો તે કબુલ કરતો, નહી તો મારી ભૂલ સુધારતો હતો.

બાલપર પ્રયોગ તા. ૧૨-૭-૧૯૦૧ સાંજે પાં વાગે.

આજે આંખોનું બ્યાન કરો.

ચાર મીનીટ જોઇ લીધા પછી તેણે કહ્યું કે નેત્ર ત્રણ પ્રકારનાં છે. હું બ્યાન કરૂં છું પણ તમે બરાબર સમજી શકશો નહીં. જે સમજાય તે તે લખો, આકાર તમે કેમ સમજી શકશો?

આંખની અંદરનો સફેદ ભાગ મોટો હોય તે એક પ્રકાર.

તેની ઉપરની આંખના અર્ધા ભાગ સુધી આંખ મોટી પણ થોડો કાળો ને સફેદ ભાગ દેખાય તે બીજો પ્રકાર.

આંખ બહારથી પણ નાની ને અંદરથી પણ નાની એ ત્રીજો પ્રકાર. પહેલા પ્રકારની આંખમાં જે ગુણ છે, ઉપરની ચામડી એટલે પાંપણનો ખાંચો અંદર જાય તે જે કામ હાથમાં લે તે પુરૂં કરશે, તે બુદ્ધિવાળો ને સલાહકાર થાય તે એક ગુણ.

બીજો ગુણ, જેની આંખમાં ખાડો ન હોય ને એક આંખની ઉપરની ચામડી નીચે આવે ને બીજી આંખની ચામડી એમજ રહે તે કપટી, પોતાનું કામ સાધે, બીજાની દરકાર નહીં, બીજાને કહે હું તમારૂં બહુ કરૂં છું, ને ગળું કાપે, બીજા કોઇની વાત સાંભળતી વખત તે એવી રીતથી આંખ રાખશે.

તા. ૨૫-૭-૧૯૦૧ સાંજે ૬ વાગે. આંખનો આકાર સમજવા ઉપર આધાર છે, તેમાં બહુ સંદેહ રહે છે તમારા સમજવામાં એ નથી આવતું.

સફેદ ને કાળા જાગમાં કાળો ભાગ થોડો દેખાય ને તે બરોબર ગોળ ન હોય તે ખુનીની આંખ સમજવી. એવા માણસોએ છ કલાક અગાઉ ખુન કરેલું છે એમ સમજવું.

બીજા પ્રકારની આંખમાં પણ બે ભેદ છે, પ્રથમ ભેદ.

આંખની અંદરનો સફેદ ભાગ બહાર દેખાય છે તેને સુવાડીને આંખ બંધ કરવા કહેવું. જો બધી આંખ પુરે પુરી બંધ ન થાય તો તેની બુદ્ધિ મંદ સમજવી, તે સર્વ કામમાં મંદ હોય છે. કામ કરવાથી જે થાકી જાય છે તેની આંખ રાતે સુતી વખત ઉઘાડી રહે છે, તે મંદતાને લીધે તેમજ જાગૃતમાં જેની આંખ બરાબર બંધ ન થાય તેની બુદ્ધિ પણ મંદ સમજવી.

બીજો ભેદ:

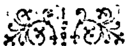
મોટી આંખ હોય તેમાં કાળા ભાગની ઉપરની ચામડી કાળા ભાગ ઉપર આવે ને નીચેની ચામડી પણ કાળા ભાગ ઉપર આવે ને તેથી કાળો ભાગ આકાશના ચાંદ જેવો દેખાય, તો તે માણસમાં ચતુરાઈ હોય નહીં. તે બધાંની વાત માની લેશે. તે માણસ કામનું નહીં. એવો માણસ અહીં કોઇ છે? નહી. એવો માણસ તમારી પાસે ન જોઇએ.

બાલ પેર પ્રયોગ તાં ૭-૮-૧૯૦૧ સાંઝે ૮॥ વાગે, આજે પ્રયોગ ૫૬ થયા.

સત્યનું સ્થાન ક્યાં છે? સત્યનું સ્થાન માથાના વચલા ભાગમાં છે એ સ્થાન તપાસવા માટે નાકની ડાંડી ઉપરથી તાળવાં સુધી સીધી લીટી દોરવી, ને એક કાન પાસેથી બીજા કાન સુધી પહોંચે તેવી રીતે માથાની ઉપરથી લીટી દોરવી. એ ત્રણે લીટી માથાની મધ્યમાં જ્યાં મળે તે સત્યનું સ્થાન સમજવું. મેસ્મેરીઝમની સ્થીતીમાં ત્યાંથી સર્વ જોઇ શકાય છે. ત્યાં ફુંક મારવાથી પ્રકાશ વધે છે પણ ત્યાં હાથ રાખી મુકવાથી અંધારૂં લાગે છે ને કાંઇ જોઇ શકાતું નથી.

આટલી હકીકત એ પ્રયોગો વખતે લખાએલી છે. આને તેમાંથી કોઇને કાંઇ જાણવા જેવું મળે એવી ઇચ્છાથી તે પ્રગટ કરેલું છે. હવે આ બાબતમાં કેટલું સત્ય છે? તે માટે એ ખાતાના કોઇ અનુભવી વિદ્વાનોએ તથા એ ખાતાના અભ્યાસી શોધકોએ ચર્ચા ચલાવવી જોઇએ. અજ્ઞ.

वैद अमृतलाल सुंदरजी पढीयार

युधिष्ठिर अने कयखुसरो.

પ્રાચીન કાળના બે આર્ય મહારાજાઓની એક બીજાને મળતી આવતી કથાઓ.

આ ભારત વર્ષમાં બે આર્ય પ્રજાઓ એવી વસે છે કે જે બહુ પુરાણા કાળમાં એકવાર એકજ પ્રજા દાખલ આર્યવર્તમાં વસતી હતી. જ્યારે આજના હિંદુ અને પારસીના તે પૂર્વજો ભેગા વસતા હતા ત્યારે તેઓનાં ભાષા, ધર્મ, ક્રિયા, ઇતિહાસ વગેરે સર્વ એકજ હતાં. ઋગવેદમાંથી જે દેવતાઓનાં નામો મળે છે તેમાંના કેટલાકનાં અવસ્તા સાહિત્યમાંથી પણ મળી આવે છે; જેમકે-મિત્ર-મિથ્ર; અર્મતિ-આર્મઇતિ; સોમ-હુઓમ; વૃત્ર હન-વેરેથ્રજન; ઉષા-અષિ; અસુર-અહુર; નાસત્ય-નાઓંઘઇથ્ય; ઇંદ્ર-ઇંદ્ર; ઇત્યાદિ. તેમજ અવસ્તાઇ લખાણોમાં જે જે રાજાઓનાં અને મહાપુરૂષોનાં નામો છે તેમાંનાં કેટલાંક ઋગવેદમાંથી મળે છે. જેમકે—યિમ-यम; પ્રઍતઓન-प्रेतन; થ્રીત-त्रीत; હુસવધ-सुसवस्; કેરેશાસ્પ-कृसश्व; ઍરેજતસ્પ-ऋजाश्व; ઇત્યાદિ. આ પ્રમાણે જોતાં પારસી અને હિંદુના પૂર્વજો જ્યારે ભેગા હતા ત્યારે તેઓ એકજ પ્રજા હોય તેમ એકત્ર હતા. પાછળથી તેઓ પોતાનાં એક સામાન્ય રાજ્યમાંથી છુટા પડયા ત્યારે એક શાખા ઇરાનમાં અને બીજી હિંદુસ્તાનમાં દાખલ થઇ, અને પછી તેમની ભાષા વગેરેમાં ફેરફાર થતા ચાલ્યા. આજે લાંબી સદીઓ પછી મુંબઇ ઇલાકામાં આ બન્ને શાખાઓ પાછી એક બીજાને આવી મળી છે, ભાઇબંધ કોમો દાખલ સંપીને વસે છે.

પુરાતન પ્રજાઓના ઇતિહાસ અને દંત કથાના મારા અલ્પ અભ્યાસમાં હું અનુભવતો આવ્યો છું કે હિંદુ અને પારસી સાહિત્યોમાં કેટલીક કથાઓ

એવી છે કે જે એકેકને અનેક બાબતોમાં બહુજ મળતી આવે છે. રામાયણમાં રામ અને સીતાની જે કથા છે તે યુનાની કવિ હોમરનાં "ઇલ્યડ" નામે કાવ્યમાંની કથાને મળતી છે, એમ ઘણાં વર્ષથી જાણીતું છે. પણ રામાયણની ઉત્કૃષ્ટ કથા ઇલ્યડની કથા સાથ જેટલું મળતાપણું ધરાવે છે તે કરતાં વધારે મળતાપણું ફિર્દુસી નામે ફારસી કવિનાં રચેલાં "શાહનામાં" મધેનાં દાસ્તાનોમાંના એક સાથ ધરાવે છે. વળી "મહાભારત" નાં હરિવંશ પર્વમાં ઓખા અને અનિરૂદ્ધના પ્રેમનું જે વર્ણન છે તે ઉપર કહેલો ફિર્દુસીનાં રચેલાં બેઝન અને મનીઝેહનાં દાસ્તાન સાથે આબાદ મળે છે. શાહનામા મધેના ઉપલાં બન્ને દાસ્તાનો રામાયણ અને મહાભારતમાંની ઉપલી બેઉ વાર્તાઓને કેવી રીતે મળતાં આવે છે તે મુકાબલો કરવા જોગ છે, અને અત્રેની "જ્ઞાન પ્રસારક મંડળી" તરફથી ભાષણો આપીને મેં આગલાં વર્ષોમાં અદના કોશેષ કરેલી છે.

આજે તેવોજ એક ત્રીજો પ્રયત્ન કરવાનું મન થાય છે. હું જાણું છું કે મારી આગમજ આજ વિષયની કોશેષ બીજી તરફથી પણ થઇ છે. પણ તે જ્યારે મહાભારતમાંના રાજા યુધિષ્ઠિર અને શાહનામા મધેનાં શાહ કયખુસરોના રાજ્ય ત્યાગ કરી સ્વર્ગે જવા સંબંધી કથાની સરખામણી થયલી છે, ત્યારે હું જે કાંઈ દેખાડવા માંગું છું તે તો આ બન્ને મહારાજાઓની જીંદગીનાં મહત્વનાં સર્વ કામો અને કર્તવ્યોની સરખામણી છે. મારી આ કોશેષમાં હું કેટલે દરજ્જે ફાવ્યો છું તે કહેવાનું વાંચક વૃંદને માટે રાખી હું આગળ વધીશ. વિષય ઘણો રસીલો છે, પણ લેખકે તેને રસ પડે તેવી રીતે હાથ ધરવો જોઇએ. એ માટેની મારી ગોઠવણ સહેલ છે. પ્રથમ હું આ બન્ને ભલા રાજાઓનાં કામોની ટુંકી નોંધ ઉતારીશ, અને ત્યાર પછી એ નોંધ કયાં કયાં અને કેટલે દરજ્જે એક બીજાને મળતી આવે છે તે બતાવીશ.

પ્રથમ આપણ મહારાજા યુધિષ્ઠિરનું થોડુંક વર્ણન મહાભારતને આધારે ટપકાવી લઇશું, કે જે કાવ્ય આ ભારત ભૂમિના કથા-ગ્રંથોમાં કથાઓનાં એક મહાન ભંડાર રૂપ છે.

યુધિષ્ઠિરની કથાનો સાર. (મહાભારતને આધારે.)

વિચિત્રવિર્ય, ભીષ્મ અને વ્યાસ એકેકના સાવકા અથવા અર્ધ ભાઇઓ હતા. સત્યવતી રાણીનો પુત્ર વિચિત્રવિર્ય પુત્ર વિના મરણ પામવાથી આ રાણીએ પોતાના બીજા પુત્ર વ્યાસ, કે જે આ વેળા વનમાં તપ કરતા હતા તેમને આગ્રહ કર્યાથી તેમનાં સમાગમથી વિચિત્રવિર્યની એક સ્ત્રી અંબિકાએ ધૃતરાષ્ટ્ર બીજી સ્ત્રી અંબાલિકાએ પાંડુને જન્મ આપ્યો. અંબિકા વ્યાસ જેવા તપસ્વીના વિકાળ ચહેરો જોઇને તેમના સમાગમ વેળા એવી બીધી કે તેણે પોતાની આંખો બંધ કરી રાખી તે છેવટ સુધી ઉઘાડીજ નહિ, જેથી તેનો પુત્ર અપંગ જન્મ્યો. અંબાલિકા વ્યાસનું ભયંકર રૂપ જોઇને એટલી ભયભિત બની ગઇ કે તેણીનો ચહેરો ફિકકો મારી ગયો, અને તેથી તેણીએ પાંડુને જન્મ આપ્યો ત્યારથી તે ફિકકા ચહેરાનોજ રહ્યો. આ બન્ને પુત્રોને વ્યાસના ભાઇ ભીષ્મે ઉછેર્યા કે જે હસ્તિનાપુરમાં રાજ્ય કરતો હતો. ધૃતરાષ્ટ્ર અપંગ જન્મેલો હોવાથી તેનાથી કાયદા પ્રમાણે રાજ્ય ચલાવી શકાય એમ નહોતું, માટે પાંડુ વયે પુગ્યો ત્યારે તેને હસ્તિનાપુરનું રાજ્ય મળ્યું. તેની એક સ્ત્રી પૃથા અથવા કુંતીએ યુધિષ્ઠિર, ભીમ અને અર્જુનને, અને બીજી સ્ત્રી માદરીએ નકુલ અને સહદેવ નામના જોડિયા ભાઇઓને જન્મ આપ્યો. આ પાંચ પુત્રો પાછળથી પાંચ પાંડવને નામે ઓળખાયા છે.

પાંડુનાં મરણ પછી તેનો ભાઇ ધૃતરાષ્ટ્ર અપંગ છતાં ગાદીએ બેઠો, કેમકે પાંચે પાંડવ ભાઇઓ હજુ બાળક હતા. તે તેમનું તથા તેમની માતા કુંતીનું રક્ષણ કરવા લાગ્યો. કહે છે કે તેના ૧૦૦ પુત્રો હતા, જેઓ પાંડુભાઇઓથી જુદીજ રીત ભાતના હતા. તેઓ મધેનો સર્વથી વડો દુર્યોધન તો બહુજ દુષ્ટ હતો તેણે

એક વાર પાંડવોમાંના બીજા ભાઈ ભીમને ભોજનમાં વિષ આપી નદીમાં નાખી દીધો હતો. દુર્યોધનની મદદમાં કર્ણ નામે એક બળવાન પાંડવ હતો. તે રાણી કુંતીનોજ સર્વથી વડો પુત્ર હતો, પણ પાંડુ સાથનાં લગ્ન આગમજ તેનો જન્મ થયલો હોવાથી તે પાંડવ વંશમાં ગણાતો ન હતો. આથી રીસાઈને તે દુર્યોધન અને તેના ભાઈઓ કે જેઓ "કૌરવો" ને નામે ઓળખાતા હતા તેમની સાથ મળી ગયો હતો.

કૌરવ નામ કુરૂ ઉપરથી પડયું છે. ખરૂં જોતાં જેમ ધૃતરાષ્ટ્ર તેમજ પાંડુ બન્ને કુરૂના વંશના હતા. માટે એ બન્ને ભાઈઓના પુત્રો કૌરવ ગણાવા જોઈયે, પણ પાંડુના પાંચ પુત્રો અને તેમના વંશજો "પાંડવ" નામે, અને તેના ભાઈ ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો અને તેમના વંશજો "કૌરવ" નામે ઓળખાઈ ગયા છે. અને આ પિત્રાઈઓ વચ્ચેના કલેશ અને યુદ્ધથી "મહાભારત" નાં મહાન કાવ્યની રચના થઈ છે.

પાંડવોમાં વડો યુધિષ્ઠિર હતો. તે જન્મ્યો ત્યારે આકાશથી નાદ થયો હતો કે "મનુષ્યોમાં આ બહુજ નીતિમાન નર છે." એને માટે લખી ગયા છે કે તે નેકી નીતિનો નમુનો હતો। ન્યાય, પ્રમાણિકપણું, શાંત સ્વભાવ, અને શૂરવિરપણાની તે મૂર્તિ હતો. એના નામનો અર્થજ "યુદ્ધમાં મક્કમ" એવો થાય છે. તે સિંહ જેવા રાજવંશી દેખાવનો હતો, તે દેવાંશી હતો, કારણ કે, તેની માતાએ પોતાના પતિ પાંડુના યોગી બની ગયા પછી ધર્મ દેવતાનું સ્મરણ કરવાથી તેનો જન્મ થયો હતો. એજ પ્રમાણે તેના બીજા બન્ને ભાઈઓમાંનો ભીમ વાયુ દેવતાનો અને અર્જુન ઇંદ્ર દેવતાનો પુત્ર હતો. ભીમ અને અર્જુન બન્ને બહુ બળિયા હતા. યુદ્ધમાં તેઓ એકલે હાથે શત્રુઓનો સંહાર કરતા. ભીમનું બળ, તેની હિંમત, તેનું રાક્ષસી કદ, તેનો ઝનુની દેખાવ, તેનો કપટી અને ઘાતકી સ્વભાવ, એ સઘળાં તેનાં નામના અર્થ (ભીમ-ભયંકર) પ્રમાણેનાં લક્ષણ હતાં. તેને અતિ ઘણો ખોરાક જોઈતો હતો. જેટલું તેના ચાર ભાઈઓ ખાતા તેટલું તે એકલો ખાઈ જતો. અર્જુન ખરો આબરૂદાર વિર પુરૂષ હતો. તે બહાદુર જો કે સખી, માયાળુ, ઉદાર, પ્રેમી, અને તોપણ યુદ્ધમાં શૂરો અને જોડી વિનાનો હતો.

જેમ પાંડુનાં તેમજ ધૃતરાષ્ટ્રનાં પુત્રોને દ્રોણ નામે રાજગુરૂ બ્રાહ્મણ સર્વ પ્રકારની યુધ્ધ કળાની કેળવણી આપતો હતો. આ દ્રોણની ઉશ્કેરણીથી તેના રાજવંશી શિષ્યોએ પંચાલના રાજા દ્રુપદનો દેશ છીની લીધો અને તેને કેદ પકડયો. દ્રુપદનો પુત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્ન નામનો હતો, જે પાછળથી પાંડવો તરફથી લડયો હતો. દ્રુપદની પુત્રી કૃષ્ણા અથવા દ્રૌપદી પાંચે પાંડવોની સ્ત્રી હતી.

જ્યારે વડો પાંડવ યુધિષ્ઠિર વયે પુગ્યો ત્યારે તેના કાકા ધૃતરાષ્ટ્રે તેના બાપનું રાજ સોંપી નહિ દેતાં તેને યુવરાજ એટલે પાટવી કુંવર સ્થાપ્યો. પણ તેના બળ અને ન્યાયનાં કામો જોઈને પ્રજા તેના ઉપર એટલી બધી પ્રસન્ન થઈ ગઈ કે તેણે આંધળા ધ્રતરાષ્ટ્રની જગા ઉપર દેવાંશી યુધિષ્ઠિરનેજ રાજપાટ સોંપવાનો અને તેને માથે મુકુટ પહેરાવવાનો ઠરાવ કર્યો. આ વાતની ખબર પિત્રાઈ દુર્યોધનને પડતાંજ તેણે યુધિષ્ઠિરનું કાટલું કહાડવાનો પ્રપંચ રચ્યો. તેણે વારણાવત નામે શહેરમાં જલદીથી સળગી ઉઠે એવું એક નવું મકાન પોતાના મિત્ર પુરોચન પાસે તૈયાર કરાવ્યું, અને પછી પોતાના પિતાને જુઠું સમજાવી પાંચ પાંડવોને તેમની માતા કુંતી જોડે ઉપલાં શહેરની રચના જોવા અને ત્યાં થનારા યજ્ઞમાં ભાગ લેવા મોકલ્યા. પાંડવોને ઉપલા મકાનમાં ઉતારો મળ્યો. પણ અહીં જો તેઓ રહેશે તો અગ્નિથી તેમના પ્રાણ જશે એવી ખાનગી ખબર વિદુર નામના પોતાના નાના કાકાથી મળી, કે જે એક શુદ્ર જાતની સ્ત્રીનો પુત્ર હતો, જેથી તેઓએ એક સુરંગ ખોદનારની મદદથી ઉતાવળે એક રસ્તો ખોદી કહાડીને તે માર્ગે તેઓ બચી ગયા અને જં-

જંગલમાં આગળ વધ્યાં. માર્ગમાં જ્યારે તેઓ થાકી જતા ત્યારે ભીમ માતાને અને નાના ભાઈઓને ખાંધે બેસાડતો અને મોટા ભાઈઓને પાંખડીએ વળગાડી આગળ રસ્તો કાપતો.

જ્યારે તેઓ એકચક્રા નામે શહેરમાં આવી પુગ્યાં ત્યારે એક બ્રાહ્મણનાં ઘરમાં ઉતરી ભિક્ષાથી પોતાનું પેટ ભરવા લાગ્યાં. અહીં બક અથવા વક નામે એક રાક્ષસનો વધ કરીને ભીમે તેના ત્રાસમાંથી શહેરીઓને છોડાવ્યા. આ રાક્ષસને માટે નિયમ પ્રમાણે જે શેહેરી ખોરાક પકાવીને લઈ જતો તેનો તે દૈત્ય ભક્ષ કરતો હતો. એક દહાડે તે બ્રાહ્મણની વારી રાક્ષસ માટે ખોરાક લઈ જવાની આવી કે જેના ઘરમાં પાંડવો રહેતા હતા. બ્રાહ્મણનાં કુટુંબનું કલ્પાંત જોઈને ભીમે તેને બદલે ખોરાક લઈ જવાનું માથે લીધું, અને પછી તેણે તેનો પ્રાણ લીધો.

આ પછી પંચાલના રાજા દ્રુપદની પુત્રી દ્રૌપદીએ સ્વયંવરમાં અર્જુનને વરમાળ પહેરાવી, તેથી ત્યાં મોટું યુધ્ધ જાગ્યું. રાજાએ એવું મોટું ધનૂષ તૈયાર કરાવ્યું હતું કે જે સ્વયંવરમાં ભેગા મળેલા કોઈપણ રાજાથી ઉપાડી શકાયું નહિ, જેથી ત્યાં હાજર રહેલા દુર્યોધન વગેરે કૌરવ કુંવરોને બહુ ખોટું લાગ્યું; પણ જ્યારે અર્જુન જેવા એક ભિક્ષુક દેખાવના બ્રાહ્મણે તે ઉપાડીને બાણ છોડયા અને રૂપગુણ સુંદરી દ્રૌપદિએ તેને પોતાનો પતિ કબૂલ રાખ્યો ત્યારે સઘળાઓ રાજા દ્રુપદ સામે બળવો કરી ઉભા. આ યુદ્ધમાં પાંડવોએ રાજાનું રક્ષણ કર્યું, અને પછી સઘળા શત્રુઓને નસાડીને પાંડવો દ્રૌપદી સાથે પોતાને ઘેર પાછા ફર્યા. જ્યારે પણ તેઓ ભિક્ષા લઈ આવતા ત્યારે માતા કુંતી આગળ લાવતા અને તે તેમને વહેંચી આપતી, તેમ આ વેળા તેઓ સ્વયંવરમાંથી પાછા ફર્યા ત્યારે મા સમજી કે ભિક્ષા લઈ આવ્યાં છે; માટે પોતે ઘરના પાછલા ભાગમાં હતી ત્યાંથી વગર જોયે બોલી કે—"તમો વચ્ચે વહેંચી લ્યો." હવે માતપિતાની આજ્ઞાનો લોપ થતો ન હોવાથી અર્જુન એકલાની જે સ્ત્રી હતી તે પાંચે ભાઈઓની પતિન બની. પ્રથમ તેણીને વડા ભાઈ યુધિષ્ઠિર સાથે પરણાવી અને ત્યાર બાદ બાકીના ભાઈઓ સાથે તેના વિવાહ થયા.

પાંડવો બળી મુઆ નથી પણ જીવતા છે એવી ખબર હવે ધૃતરાષ્ટ્ર અને તેના પુત્રોને પડી, જે પછી પાંડુનું રાજ્ય, પાંડવ તથા કૌરવ પિત્રાઈઓ વચ્ચે વહેંચાયું. દુર્યોધન અને તેના ભાઈઓને હસ્તિનાપુર વાળો પ્રદેશ મળ્યો, અને પાંડવોને જમનાં નદીની આસપાસનો ખાંડવપ્રસ્થ નામનો દેશ મળ્યો, જ્યાં તેઓએ ઇંદ્રપ્રસ્થ નામનું નગર વસાવ્યું, કે જે આજનાં દિલ્લી શહેરવાળી જગા ઉપર બંધાયું હતું. આ પછી યુધિષ્ઠિરે આસપાસના બીજા ભાગો જીતી લઈ રાજ્યનો વિસ્તાર વધાર્યો. અહીં આ રાજાની પ્રજા બહુ સુખમાં વસતી હતી. યુધિષ્ઠિરે હવે રાજસૂય યજ્ઞ કર્યો અને પોતે ધામધૂમથી ગાદીએ બેઠા.

પણ એજ રીતે તેના કાકા ધૃતરાષ્ટ્રે પણ હસ્તિનાપુર ખાતે એક મહા સભા બોલાવીને સઘળા રાજાઓને નોતર્યા, તેમાં યુધિષ્ઠિર પણ તેનાં નોતરાંને માન આપી હાજર થયો. અહીં તેને ફોસલાવીને દુર્યોધને દ્યુતની રમત ચલાવી, જેમાં યુધિષ્ઠિર એક પછી એક પોતાનું રાજ્ય અને સર્વસ્વ હારી ગયો. અને છેલ્લે દ્રૌપદી પણ તે ખોઈ બેઠો. આ વેળા દુઃશાસન નામે એક કૌરવ ચોટલો ધરીને દ્રૌપદીને સભા વચ્ચે ખેંચી ગયો હતો, માટે એ અપમાનને લીધે કોઈ દહાડો તેનો પ્રાણ લઈને તેનું લોહી પીવામાં ભીમે સમ ખાધા, અને પાછળથી તેણે તેમ કીધું પણ હતું.

બાર વર્ષ સુધી આ રીતે ઇંદ્રપ્રસ્થનું રાજ્ય દુર્યોધનના હાથમાં આવ્યું અને પાંડવોને જંગલમાં વસવું પડયું. શર્ત પ્રમાણેની મુદત પુરી થવા છતાં કૌરવોએ પાંડવોનું રાજ્ય તેમને હવાલે પાછું કર્યું નહિ તેથી બન્ને વચ્ચે મોટું યુદ્ધ ચાલ્યું અને તેમાં

બન્ને પક્ષનાં લશ્કરોની ભારે ખરાબી થઇ. આ યુદ્ધમાં કૌરવોનાં ૧૧ સૈન્ય કપાઇ ગયાં. પ્રથમ તેમની સરદારી ભીષ્મે લીધી, કે જે દુર્યોધન તેમજ યુધિષ્ઠિરનો કાકો થતો હતો. તેનો અપંગ ભાઇ ધૃતરાષ્ટ્ર હજુ જીવતો હતો તોપણ પોતાના કુટુંબીઓની કતલ જોવાની કે સાંભળવાની તેણે નાપાડી, અને જંગલમાં જઇ વસ્યો. કુરૂક્ષેત્રનાં વિસ્તિર્ણ રણમાં આ મોટું યુદ્ધ ચાલ્યું હતું. કે જે આજનાં દિલ્લી શહેરની વાંય્ય ખુણે આવેલું હતું, આ યુદ્ધનું વર્ણન કરતાં કહે છે કે અર્જુને એકી વેળાએ પાંચસો લડવૈયાઓને કાપી નાંખ્યાં હતા.

આ મહાભારત યુધ્ધ વેળા બન્ને પક્ષો તરફના લડવૈયાઓ વચ્ચે દ્વંદ્વ યુધ્ધ થયાં હતાં, જેમાં ઘણી વેળાએ પાંડવોની જીત થઇ હતીઃ જેમકે—

કૌરવોઃ		પાંડવોઃ	
ભીષ્મ	અને	અર્જુનઃ	અર્જુનની જીત.
કર્ણ	અને	ઘટોત્કચ *	કર્ણની જીત.
દ્રોણ	અને	ધૃષ્ટદ્યુમ્ન *	ધૃષ્ટદ્યુમ્નની જીતઃ
દુઃશાસન *	અને	ભીમઃ	ભીમની જીતઃ
કર્ણ	અને	અર્જુનઃ	અર્જુનની જીતઃ
શલ્ય *	અને	ભીમઃ	બન્ને એક સરખા.
શલ્ય	અને	યુધિષ્ઠિરઃ	યુધિષ્ઠિરની જીત.
સંજય *,	અને	ધૃષ્ટદ્યુમ્નઃ	સંજય મરતો બચ્યો.
દુર્યોધન	અને	ભીમઃ	ભીમની જીત.

* ભીમનો હિડિમ્બા નામે રાક્ષસણિને પેટનો પુત્ર.

* દ્રૌપદીનો ભાઇ; દ્રુપદ રાજાનો પુત્ર.

* દ્રૌપદીને સભામાં અપમાન કરનાર, કે જેને મારીને ભીમે સમ ખાધા હતા તેમ તેનું લોહી પીધું હતું.

* મદ્રનો રાજા; પાંડુની બીજી રાણી માદ્રીનો પિતા; તથા સર્વથી નાના બે પાંડુ જોડિયા ભાઇઓ નકુલ અને સહદેવનો મમાંયો. [સારથી]

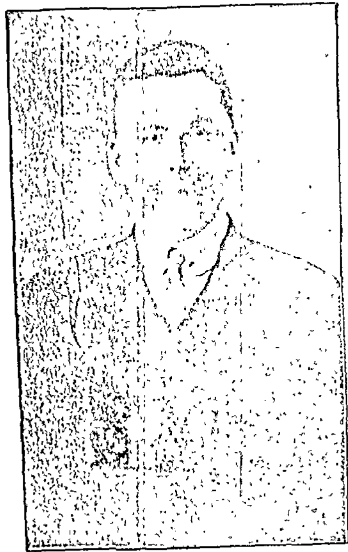
* હસ્તિનાપુરના અપંગ રાજા ધૃતરાષ્ટ્રનો બહુ વિશ્વાસુ

આ રીતનાં દ્વંદ્વ યુદ્ધમાં કૌરવોના શૂરવિરો માર્યા ગયા, જેમની જોડે અને પછી થયલાં અનેક મહા યુધ્ધોમાં તેમનાં ૧૧ સૈન્યોમાંનું કશું બાકી રહ્યું નહિ. આસપાસના ઘણા રાજાઓએ બન્ને પક્ષોને મદદ આપી હતી. દુર્યોધન ઘાયલ થઇને પોતાનો જીવ બચાવી નાઠો. તે એક સરોવરને તળીયે જઇ છુપાઇ બેઠો અને જાદુઇ બળથી અથવા મંત્રને જોરે ડુબી નહિ જતાં પાણીને પોતાની આસપાસ અલગ રાખ્યું. પાંડવોને તેની છુપવાની આ જગાની ખબર પડતાંજ તેઓ સરોવર તિરે આવી લાગ્યા, અને યુધિષ્ઠિરે તેને તાનાટપલા મારી પાણીમાંથી બહાર નિકળવાની ફર્જ પાડી. હવે દુર્યોધન અને ભીમ વચ્ચે છેલ્લું દ્વંદ્વ યુધ્ધ ચાલ્યું. જેનો અંતે, ભીમે તેની જાંગનાં હાડકાં ભાંગી નાખી તેનો જીવ લીધો.

કૌરવોમાં માત્ર ત્રણ શૂરવિરો બાકી રહ્યા હતાઃ કૃપ * કૃતવર્મન અને અશ્વત્થામન્ † તેઓએ પોતાના કુટુંબીઓનું વેર લેવા માટે પાંડવોનાં સૈન્યને મધ્યરાત્રિએ ઠાર મારવાનો સંકેત કીધો. કૃપ અને કૃતવર્મનને પાંડુઓની છાવણીના દરવાજા પાસે ઉભા રાખી જેઓ નાસી જાય તેમને ઠાર મારવાની આજ્ઞા કરીને અશ્વત્થામન્ છાવણીમાં રાત્રિ વેળા પેઠો અને નિંદ્રાવશ થયલા સઘળા પાંડવોને કાપી નાખ્યા. પોતાના પિતા દ્રોણ દ્વંદ્વ યુધ્ધમાં મારનાર ધૃષ્ટદ્યુમ્નને તેણે પોતાના પગ તળે કચડી નાખીને ઠાર કીધો. આ રાત્રિ વેળાનાં છુપાં કૃત્ય પછી પાંડુઓ અને કૌરવો વચ્ચે સુલેહ થઇ. પાંડવોને તેમનું રાજ્ય હવે વગર હરકતે પાછું મળ્યું, અને જેમ ઇંદ્રપ્રસ્થ તેમજ હસ્તિનાપુર યુધિષ્ઠિરના હાથમાં આવ્યાં, અને બન્ને રાજ્યો જુદાં હતાં તે જોડાઇ ગયાં. માર્યા ગયલાઓની મરણ ક્રિયા કરાવીને આ રાજા પોતાના ભાઇઓ

* રાજગુરૂ દ્રોણનો સસરો.

† દ્રોણનો પુત્ર

एक खुनीना भोग थई पडेला नाशीकना लोकप्रिय कलेक्टर मी. जेक्सन.

खा. बा. सैयद शमसुद्दीन सैयद मीयांसाहेब कादरी. बी. ए.

राजकन्या ईंदिराराजा गायकवाड वडोदरा.

(મેટ્રીક્યુલેશનની પરિક્ષામાં પાસ થયલાં રાજકુમારી.)

સાથ હસ્તિનાપુરમાં ભારે ધામધુમ સાથ દાખલ થયો, અને સોનાનાં તખ્ત ઉપર બિરાજ્યો તથા તેને માથે મુકુટ પહેરાવવાની ક્રિયા પુર ગંભિરાઈ સાથ થઇ.

પોતાનાં મનની મુરાદ પાર પડી–પોતાનું વેર લેવાયું-બાપિકું રાજ્ય પાછું મળ્યું—એટલે હવે યુધિષ્ઠિર મહારાજાને દુનિયાનો વૈભવ ભાવ્યો નહિ. માયા મિથ્યા છે એમ ગણીને તેણે દેશવટો લીધો. રાજ્ય કારોભાર બીજાને સોંપીને તે પરમાત્માને જઇ મળવા તૈયાર થયો: તેની જોડે તેના ચારે ભાઇઓ, રાણી દ્રૌપદી, અને એક વફાદાર કુતરો. એટલાં જણ ગયાં. તેઓએ ઉગમણુ ભણીનો રસ્તો લીધો. માર્ગમાં મહારાજા અને વફાદાર કુતરા સિવાય બાકીનાં સઘળાં થાક અને ભુખથી મરણ પામ્યા. યુધિષ્ઠિરના સમજાવ્યા છતાં તેઓ તેની પુઠે ગયાથી આ સ્થિતિએ પહોંચ્યાં. અંતે આકાશી ગંગા નદીમાં તે ઉતર્યો, અને સ્વર્ગે પુગ્યો.

શાહનામાને આધારે કયખુસરોની કથાનો સાર.

મહારાજા યુધિષ્ઠિરની કથાનો સાર વાંચ્યા પછી હવે શાહાનશાહ-કયખુસરોનાં-દાસ્તાનનો મુખ્તેસર ઇંતેખાબ અહીં ઉતારીશું, અને તે પણ મહાભારતને મળતી આવતી વાતોનોજ ઉતારો કરીશું.

ઇરાનના શાહ ફરેદૂન * ના ત્રણ બેટાઓ ઇરજ * તૂર અને સલમ નામના હતા, તેમને શાહે પોતાની હૈયાતીમાંજ પોતાનું રાજ્ય વહેંચી આપ્યું હતું. વડા ભાઇઓએ સર્વથી નાના ઇરજને મળેલો દેશ ઘણો આબાદ જોઇને બાપ સામે બલવો ઉઠાવ્યો અને ઇરજનો જીવ લઇ તેનું રાજ્ય લઇ મુકયું. પાછળથી ઇરજની બેટીના બેટા મિનોચહેરે લશ્કર ભેગું કરી પોતાના મગાવાનું રાજ્ય સલમ અને તૂર કનેથી પાછું મેળવ્યું, અને એ વખતથી ઇરાનીઓ ૩ અને તૂરાનીઓ ૪ વચ્ચે રાજ્યનાં જંગ ચાલુ થયાં. મિનોચહેરના બેટા નોદરને મારીને તૂરના નબીરા અફ્રાસિયાબે ૧૨ વર્ષ સુધી ઇરાનમાં હકુમત ચલાવી. ત્યારે બાદ કયકોબાદ અને કયકાઉસ, નામના શાહોએ ઇરાનનું રાજ્ય પાછું હાથ કીધું, પણ જીહુન અથવા ઑકસસ નદીની દક્ષિણનો ભાગ કે જે ઇરાનને તાબે હતો તે અફ્રાસિયાબે પાછો આપ્યો નહિ.

કયકાઉસનો બેટો સિયાવુશ નેક ખસલતનો અને બહાદુર હતો. સાવકી માતાનાં કાવતરાંનો ભોગ થઇ પડીને તે તૂરાની શાહને જઇ મળ્યો, તેની બેટી ફરંગીજ સાથ પરણ્યો, અને ત્યાંજ રાજ ખટપટને લીધે પોતાના સસરા અફ્રાસિયાબના હુકમથી કતલ થયો. તેની સ્ત્રી ફરંગીજે એક બેટાને જન્મ આપ્યો, જેના જન્મ આગમજ તથા જન્મ પછી અફ્રાસિયાબે તેને મારી નાખવા ધાર્યું, પણ ખુદાની મહેરબાનીથી તે દર વેળા બચી ગયો. અફ્રાસિયાબના વજીર પીરાને અનેક તદબીરથી આ શાહજાદા તથા તેની માને બચાવી લીધાં અને જંગલમાં મોકલાવ્યાં.

ઇરાનમાં સિયાવુશ શાહજાદાનાં ખૂનની ખબર થવાથી તેનો કંટનો લેવાને ઇરાનીઓ તૈયાર થયા. તે આગમજ ગીવ નામે પહેલવાનને કયખુસરોને શોધી કહાડવા શાહ કાઉસે તૂરાન મોકલ્યો, કે તે શાહજાદાને તેની માં સુધાં બચાવીને ઇરાન લાવ્યો, તૂરાની લશ્કરો પુઠે આવ્યાં. તેમને એકલે હાથે મારી કહાડીને દરિયા જેવી મોટી જીહૂન-નદીમાં ત્રણે જણે ઘોડેસ્વાર થઇ ઝંકાવ્યું. કયખુસરો ઉપર કિર્તારની મહેરબાની હોવાથી નદીપાર કરીને સઘળાં બીજે કાંઠે સલામત નિકળ્યાં, અને શાહ કાઉસ પોતાના નબીરાને ભેટ્યો અને તેને તખ્તનો વારસ ઠરાવ્યો. કયખુસરોએ આસપાસ લશ્કર લઇ જઇ કેટલાક પ્રાંતો જીત્યા અને એ ફતેહ પછી તેણે પોતાના બાપ સિયાવુશનો કીનો લેવા તેમને ઇરાનનો જે મુલક અફ્રાસિયાબ પચાવી બેઠો હતો તે જીતી લેવા એક મોટું લશ્કર તૂરાન તરફ મોકલ્યું. અનેક લડાઇઓ ચાલી તેમાં

૧. અવસ્તામાં-થ્રએતઓનઃવેદમાં-ત્રેતન. ૨ અવસ્તામાં –એર્યવ" જેનું અપભ્રંશ ઇરજ. ૩ ઇરજને લગતા; ઍર્યન. ૪ તૂરને લગતા; તૂર્ય.

બન્ને પક્ષોની કોઈવાર હાર તો કોઈવાર જીત થઇ. પહેલવાન રૂસ્તમ કે જે ઘણો જોરાવર અને કદાવર હતો, જે પુષ્કળ ખોરાક ખાતો હતો, અને એકલે હાથે શત્રુઓની મોટી સંખ્યાનો જાન લેતો હતો, તેના હાથ ઉપર તૂરાનીઓ માર ખાઇને વારંવાર નાઠા. બીજી મરતબે ગુદર્જ. નામે એક દાના પહેલવાન તૂરાન ઉપર ચઢાઇ લઇ ગયો, જે વેળાની લડાઇ દરમિયાન અંતે એવું ઠર્યું કે બન્ને પક્ષો તરફથી અગ્યાર પહેલવાનો ચુંટી કહાઢીને તેઓ વચ્ચે દ્વંદ્વ યુદ્ધ કરાવવું, અને એ યુદ્ધનાં પરિણામને જંગનાં છેવટ દાખલ ગણવું.

આ યુધ્ધોમાં સઘળા ઇરાની સરદારો અથવા દૂરવિરોનીજ જીત થઇ. જેમકે—

ઇરાનીઓ:		તૂરાનીઓ:
ફરીબોર્જ	અને	કુલ્બાદ—ફરીબોર્જની જીત.
ગીવ	અને	ગુર્વી—ગીવની જીત.
ગુરાજે	અને	સિયામક—ગુરાજેની જીત.
ફરૂહિલ	અને	જંગુલા—ફરૂહિલની જીત
રહામ	અને	બાર્માન—રહામની જીત
બીઝન	અને	રૂઇન—બીઝનની જીત.
હુજીર	અને	સિપેહરમ—હુજીરની જીત
ગુર્ગીન	અને	અંદરીમાન—ગુર્ગીનની જીત
બર્તે	અને	કુહરમ—બર્તની જીત.
જંગા	અને	અકહુસ્તની—જંગાની જીત.
ગુદર્જ	અને	પીરાન—ગુદર્જની જીત

તૂરાનીઓએ ઇરાનીઓ ઉપર રાત્રિ વેળાએ છાપો મારવાની છુપી તદબીર રચી હતી, જેમાં એકવાર ફાવ્યા અને ઘણા ઇરાનીઓ માર્યા ગયા. લડાઇમાં તો ઇરાની સપેહસાલાર યાને સેનાપતિ ગુદર્જના એંસી બેટાઓ કતલ થયા હતા. ઉપલા દ્વંદ્વ યુધ્ધમાં ઇરાનીઓની ફતેહ થયા બાદ તૂરાની શાહ અફ્રાસિયાબ રાજતાજ છોડીને નાઠો. કયખુસરો જંગ મેદાનમાં દોડી આવ્યો અને તેણે જાતે અફ્રાસિયાબની પૂઠ પકડી; માર્ગમાં અનેક લડાઇઓ થઇ, શત્રુનાં પાયતખ્તને ઘેરો ઘાલી કયખુસરોએ તાબે કીધું, શોધ કરતાં ખબર મળી કે અફ્રાસિયાબ ચીનના દરિયાને નામે ઓળખાતા કૅસ્પીઅન સમુદ્રમાં થઇને આથમણે નિકળી ગયો હતો અને તેણે ચયચેસ્તે નામે સરોવરમાં આશ્રો લીધો હતો. અહીંથી તેને પકડી કહાડયો; હોમ નામના શાહ ફરેદૂનના એક વંશજે અફ્રાસિયાબ સાથ લડીને તેના હાથ બાંધ્યા, પણ દયા કરી બંધ છોડતાંજ અફ્રાસિયાબ હોમના હાથમાંથી નાસી સરોવરમાં ગેબ થઇ ગયો.

આ વખતે ઉપલાજ સરોવરની પરોશનાં આતશ બહેરામનાં પવિત્ર મકાનમાં શાહ કાઉસ અને શાહ કયખુસરો પોતાની છેલ્લી ફતેહને માટે ખુદાનો આભાર માનવા આવ્યા હતા, જેમની જોડે તેમના બે સરદારો ગુદર્જ. અને ગીવ પણ હતા. આ છેલ્લા ધણીઓ બાપ દીકરા હતા. તેઓ ઉપલા સરોવરમાં અફ્રાસિયાબ છુપાયો છે એવી ખબર સાંભળીને કયખુસરોને ત્યાં બોલાવી લાવ્યા, જે કેદ પકડાયલો હતો તેનું મરતી વેળાનું કલ્પાંત સાંભળીને તે છુપાયલો પદભ્રષ્ટ પાદશાહ સરોવરમાંથી બાહેર આવ્યો, જે વેળા ઉપલાજ હોમ પહેલવાને તેનો જાન લીધો. પછી તેનું તૂરાની રાજ્ય કે જે પોતાના નેયાગાન યાને પૂર્વજ ફરેદૂનનાં રાજ્યનો એક ભાગ હતું તેને પોતાનાં ઇરાની રાજ્ય સાથ જોડી દીધું અને એ રીતે આ મોટાં જંગનું છેવટ આવ્યું.

આ પછી કયખુસરોએ પોતાનાં પાયતખ્તમાં દાખલ થયો, અને થોડીક મુદત સુધી સુખશાંતિ સાથ અમલ ચલાવ્યો. પણ હવે તેનું દિલ દુનિયાની માયા

૧ આ અવસ્તાઇ નામ છે. પાછળથી શાહનામામાં બિગડીને "ખુન્જસ્ત" નામ બન્યું છે. આજે આ ખુન્જસ્ત સરોવર ઉર્મિયાને નામે ઓળખાય છે. 'ચયચસ્ત' ને ફારસીમાં ખોટી રીતે લખવાથી 'ખુન્જસ્ત' બનેલું છે.

ઉપરથી ઉઠી ગયું. તેણે રાજપાટ તજી દીધું, ખ્વાબમાં સરોષ નામે ફરેસ્તએ દેખાવ દઇ બશારત આપ્યા મુજબ તે પહાડ તરફ ચાલ્યો. તેની જોડે તૂસી, ગીવ, ફરીબોર્ઝ, બીઝન અને ગુસ્તહમ નામના સરદારો પણ ગયાં. તેમને પાછા ફરવાની ચેતવણી મળ્યા છતાં તેઓએ માન્યું નહિ, જેથી તેઓ બર્ફનાં તોફાનમાં ફના થઇ ગયા, અને કયખુસરો તેઓ વગર આગળ વધીને સરોષની રાહબરી મુજબ બર્ફમાં ગેબ થઇ ગયો. તેને માટે એવી માન્યતા છે કે તે હજુ હૈયાત છે.

વન્ને વાર્તાઓ વચ્ચે મુકાબલો.

ઈરાની દાસ્તાનનો આ અતિસૂક્ષ્મ ભાવાર્થ છે. હવે આપણુ જોઇએ કે યુધિષ્ઠિર અને કયખુસરોની કથાઓ એક બીજા સાથ કયાં કયાં અને કેવી રીતે મળતી આવે છે. અલબત બે જુદા દેશો, જુદી પ્રજાઓ, જુદા સમયો, જુદા લખનારાઓ, વગેરે વાતો ધ્યાનમાં લેતાં આ કથાઓ એક બીજા સાથ બોલે બોલ યા પુરેપુરી મલતી આવે એ કેવળ અશકય છે, તો પણ તેઓ વચ્ચે જેટલું મળતાપણું જણાય છે તેટલું પણ વાંચનારને આશ્ચર્ય પમાડે છે. હુ આ મળતી આવતી વાતો ટુંકમાં સમજાવવાની કોશેષ કરીશ, જેમ કરતાં સુજ્ઞ વાંચનારને વિનતિ કે નજીવી દેખાતી સરખામણી તરફ નહિ જોતાં કથા કહેનારા જુદા જુદા ગ્રંથો-મહાભારત અને શાહનામુ-વચ્ચેનો ફર્ક ધ્યાનમાં રાખીને આ મળતાપણાનો તોલ કરવો. વળી વાંચનારને જણાવવાની જરૂર છે કે હિંદુ કથામાં જેમ દેવતાઓ ભાગ બજાવે છે તેમ ઇરાની કથામાં જણાતું નથી. સુવાની કથાઓમાં "મહાભારત"માં આપણુ જોઇયે છિયે તેમ મહા યુદ્ધમાં દેવતાઓ ભાગ લેતા જણાય છે; પણ ઇરાની કથા એ વિષયમાં-દેવતાઓના માનવી જાત સાથના માયા મોહબત કે લડાઇ-વેળાના સંબંધમાં-અજાયબ જેવું અલગપણું બતાવે છે, હવે આપણુ મુકાબલા તરફ નજર કરિયેઃ—

૧-પહેલાં તો આ વિષયના બન્ને નાયકો રાજ પુત્રો હતા, અને તેઓ દેવાંશિ જેવા હતા. વળી યુધિષ્ઠિર જેવો ન્યાયી, પ્રમાણિક અને ઉદાર હતો તેવોજ કયખુસરો પણ હતો. બન્નેના પિતાનાં રાજપાટ ઉચાપત થયાં હતાં, અને તે લઇ મુકનાર તેમના પિત્રાઇઓજ હતા. બન્ને પાદશાહો પોતાનાં આ રાજ્યો પાછાં મેળવવાના હેતુથીજ યુધ્ધમાં ઉતર્યાં હતા. યુધિષ્ઠિરના જન્મ વેળા તે ભલો અને પ્રતાપી નર નિવડશે એવો આકાશમાંથી નાદ થયો હતો તેમ કયખુસરોને માટે નજુમીઓએ ભવિષ ભાખ્યું હતું કે તે બુલંદ બખતનો શાહ થશે, અને તૂરાનનું રાજ્ય સર કરશે.

૨—જેમ યુધિષ્ઠિર ઉપર તેના બાપનું રાજ્ય લઇ બેસનાર કાકા ધૃતરાષ્ટ્રે કષ્ટ પાડયાં હતાં તેમ કયખુસરો ઉપર તેના બાપનું રાજ્ય ઉચાપત કરનાર તેના મમાવા અફ્રાસિયાબે તેનો જાન લેવા માટે અનેક દુખો પાડયાં હતાં. પણ આ બાબતમાં ધૃતરાષ્ટ્ર જોડે તેના વડા કુંવર દુર્યોધનની સામેલગીરી હોવાથી આ બન્ને બાપ દીકરા સાથ—પણ વિશેષે કરીને દુર્યોધન સાથ—અફ્રાસિયાબને સરખામણીમાં મુકી શકાશે.

૩—યુધિષ્ઠિરની મદદમાં તેના બે ભાઇઓ ભીમ અને અર્જુન હતા, તેમ કયખુસરોની મદદમાં રૂસ્તમ અને ગીવ નામના પહેલવાનો (જેઓ વચ્ચે સસરા જમાઇનું સગપણ હતું) હતા. જેમ ભીમે બળતાં ઘરમાંથી પોતાની માતા અને ભાઇઓને બચાવી લીધાં હતાં તેમ ગીવે કયખુસરો અને તેની માતાને તૂરાની જંગલો અને લશ્કરોનાં સંકટમાંથી બચાવ્યાં હતાં. ભીમ અને અર્જુનના સાહસ આગળ ચાલતાં રૂસ્તમ અને ગીવને વધારે મળતાં જણાશે.

૪—કૌરવો તૂરાનીઓ સાથ, અને પાંડવો ઇરાનીઓ સાથ મળતા જણાય છે. જેમ કૌરવોમાંથી વિદુર, યુધિષ્ઠિર તથા તેની માતાનો મદદગાર હતો, તેમ તૂરાનીઓમાંથી પીરાન, કયખુસરો અને તેની માતાનો મદદગાર હતો.

૫—જેમ દુર્યોધને પાંડવોનું રાજ્ય દ્યુતમાં જીતી લઇ ૧૨ વર્ષ પછી તેમને તે પાછું આપવાની શર્ત કરી હતી તેમ અફ્રાસિયાબે ઈરાનનું રાજ્ય ૧૨ વર્ષ સુધી પોતાના કબજામાં રાખ્યું હતું; અને જેમ લડાઈ વગર યુધિષ્ઠિરનું રાજ્ય દુર્યોધને તેને પાછું આપ્યું, નહિ તેમ અફ્રાસિયાબે પણ લડાઇ વગર ઇરાની મુલક છોડયો નહોતો. રાજ્યના સંબંધમાં જેમ એકે તેમ બીજાએ કોલ તોડયો હતો.

૬—કૌરવ કર્ણની સરખામણી તૂરાની પીરાન સાથ થઇ શકશે. જેમ કર્ણને પાંડવોએ પોતાના પક્ષમાં ખેંચી લેવા માંગ્યો અને કૃષ્ણે તેને તેમ કરવા માટે સમજાવ્યો, પણ તેણે પોતાના રાજાનો પક્ષ તજ્યો નહિ. તેમ પીરાનને ઈરાની પક્ષમાં લેવાની તજવીજ ગુદર્જે કીધા છતાં તે નિષ્ફળ થયો હતો.

૭—જેમ દ્રૌપદીનું અપમાન કરનાર દુશાઃસન નામે કૌરવને માર્યા પછી ભીમે તેનું લોહી પીધું હતું તેમ ગુદર્જે પીરાનને માર્યા પછી તેનું લોહી પીધું.

૮—જેથી અર્જુન એકી વેળા પાંચશો શત્રુઓનો નાશ કરતો હતો, અને જેમ ભીમ એકી વેળા સ્વારી કરનારા શૂરવીરો સુધ્ધાં રાક્ષસી કદના હાથીનો તથા સાથેજ ૧૪ પાયદળ લડવૈયાઓનો સંહાર કરતો હતો, તેમ રૂસ્તમ પેહલવાન એકલે હાથે પોતાના ગાવ્યાની ગુર્જ યાને ગદાથી સેંકડો તૂરાનીઓને ઠાર કરતો હતો. આ દાખલામાં ભીમ અને અર્જુનનાં ભેગાં સાહસ રૂસ્તમનાં ઘણાંજ કામ સાથ મળતાં આવતાં જણાય છે.

૯—જેમ કૌરવ પાંડવોનાં યુધ્ધમાં કોઇવાર દ્વંદ્વ યુધ્ધો તો કોઇ વાર સૈન્યો વચ્ચે સામાન્ય લડાઇઓ ચાલતી હતી તેમ તેમ કયખુસરૂનાં દાસ્તાનમાં પણ બન્ને પહેલવાનો વચ્ચે જંગ ચાલ્યું હતું, અને વળી સામસામાં લશ્કરો વચ્ચે પણ ભારી લડાઇઓ ચાલી હતી. વળી જ્યારે દુર્યોધને યુધિષ્ઠિરને તેનું બાપિકું રાજ્ય પાછું હવાલે કરવાની ના પાડી અને સમજુતી થઇ શકી નહિ ત્યારે કૌરવો અને પાંડવોના મોટા જોધાઓ વચ્ચે દ્વંદ્વ યુધ્ધો થયાં હતાં, જેમાંનાં ઘણાં ખરાંમાં પાંડવો જીત્યા હતા. આ પછી છેવટે એક એવું મોટું સામાન્ય યુધ્ધ ચાલ્યું કે જેમાં કૌરવોનાં ૧૧ સૈન્યો એક પછી એક નાશ પામ્યાં હતાં. એજ રીતે કયખુસરૂનું લુટી લીધેલું બાપિકું રાજ્ય આપવાની અફ્રાસિયાબે ના પાડી અને જંગ જાગ્યું ત્યારે દરેક પક્ષે પોત પોતાના ૧૧ શૂરવીરોને ચુંટી કહાડી તેઓ વચ્ચે દ્વંદ્વ યુદ્ધ કરાવ્યાં હતાં, જેમાં સઘળા તૂરાની લડવૈયા માર્યા ગયા હતા; અને છેવટનાં સામાન્ય યુદ્ધમાં તૂરાનીઓ નાશ પામ્યા હતા.

૧૦—છેલ્લાં યુધ્ધમાં પરાજય થવા પછી જેમ દુર્યોધન નાઠો અને એકલો પડી જઇ એક સરોવરમાં છુપાઇ બેઠો; તેમ અફ્રાસિયાબ પોતાના બેટાઓ અને ખેશીઓના નાશ પછી એકલો નાશીને ચયચસ્ત નામે સરોવરમાં છુપાઇ બેઠો હતો. જેમ દુર્યોધન જાદુમંત્ર જાણતો હતો તેમ અફ્રાસિયાબ પણ એ કાળા ઇલમથી કુશળ હતો. જેમ દુર્યોધન તાનાટપણાથી ચીડાઇને સરોવરમાંથી બાહેર આવ્યો હતો અને પછી ભીમ સાથની લડાઇમાં માર્યો ગયો હતો, તેમ અફ્રાસિયાબ પોતાના ભાઈના તાનાટપણાથી રિસે ભરાઈ પાણીમાંથી બાહેર આવ્યો હતો, અને હોમ સાથની લડાઇમાં જીવતો પકડાઈ પાદશાહના હુકમથી માર્યો ગયો હતો.

૧૧—દુર્યોધનના મરણ અને કૌરવોના સંહાર પછી જેમ યુધિષ્ઠિર પોતાનાં તેમજ કૌરવોનાં રાજ્યનો ધણી થયો હતો, તેમ અફ્રાસિયાબનાં મરણ બાદ ઇરાન તથા તૂરાનનાં રાજ્યોને જોડી નાખ્યાં હતાં. જેમ એ રાજ્યો પ્રથમ તેના પૂર્વજ ફરેદુનનાં હતાં, તેમ યુધિષ્ઠિરે હાથ કરેલાં બન્ને રાજ્યો તેના પૂર્વજ કુરૂનાં હતાં.

૧૨–ભીમ પાંડવ પક્ષમાં એક બળવાન શૂરવિર જણાય છે, કે જેણે એકચક્રા નામે શહેરના રહેવાસીઓનો ભક્ષ કરનાર બક નામે રાક્ષસને મારી તેમનો છુટકો કીધો હતો. ઇરાની કથામાં પણ એવો જ માણસનો ભક્ષ કરનાર એક રાક્ષસ રાજા જણાય છે, જેનું નામ ઝોહાક હતું. તેની બંને ખાંધે અકેક સર્પ ઉગી નીકળ્યો હતો, જેમને દરરોજ મનુષ્યનું ભેજું ખાવા માટે આપવું પડતું હતું. આ દૈત્ય રાજાને કાવા નામે એક શૂરવિરે માર્યો હતો. આ મનુષ્ય ભક્ષની દંત કથામાં ભીમે જે કૃત્ય યુધિષ્ઠિરના સમયમાં બજાવ્યું છે તે કાવાએ ઇરાની અને તૂરાનીઓના પૂર્વજ ફ્રેદુન (=કુરૂ) ના અમલ વેળા બજાવ્યું હતું.

૧૩–જેમ મહાભારતમાં દૈત્યોને જંગલી ડુકકર વગેરેનાં રૂપ લેતા જોઇયે છીયે, તેમ શાહનામામાં દેવો યાને રાક્ષસો ગોરખર (જંગલી ડુકકર)નાં રૂપ લેતા જણાય છે.

૧૪–પણ યુધિષ્ઠિર અને કયખુસરોની કથાઓ વચ્ચે જે સૌથી સરસ મળતાપણું જોવામાં આવે છે તેતો તેમનું રાજ્ય ત્યાગ કરીને પરમાત્માને જઇ મળવા સંબંધી છે. આ વિષયને લગતો મુકાબલો નીચે પ્રમાણે થઇ શકે છેઃ—

(ક) યુધિષ્ઠિર દેવાંશિ હતો અને મરણ પામ્યા વિના સ્વર્ગે પહોંચ્યો હતો, તેમ કયખુસરો પણ જન્મ આગમજનાં અને જન્મ પછીનાં સંકટો છતાં સલામત રહીને અંતે મરણને શરણ થયા વિના અદ્રશ્ય થયો હતો.

(ખ) પોતાના કુટુંબીઓના સંહાર પછી જેમ યુધિષ્ઠિરે રાજ્ય તજ્યું અને તે બીજાને સોંપી પોતે સ્વર્ગે જવા નીકળ્યો, તેમ કયખુસરોએ પણ રાજપાટ લોહરાસ્પ નામે પોતાના બેશીને આપી ચાલ્યો ગયો હતો.

(ગ) બન્નેના દરબારીઓ રાજાનો ત્યાગ વિચારની સામા થયા હતા. (ઘ) બન્નેએ પહાડ તરફનો રસ્તો લીધો હતો. (ઙ.) બન્ને જોડે છ છ સ્નેહીઓ પહાડ ભણી જવા નીકળ્યા હતા. (ચ) જેમ યુધિષ્ઠિર પહાડ ઉપર એકલો જઇ પહોંચી પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે સ્વર્ગે ગયો હતો અને તેના સઘળા સાથીઓ મરી ગયા હતા, તેમ કયખુસરોના સઘળા સાથીઓ બર્ફનાં તુફાનના ભોગ થઇ પડયા હતા, પણ શાહ એકલોજ જીવતો રહી બેમાલુમ થઇ ગયો હતો. (છ) જેમ યુધિષ્ઠિર જોડે ધર્મ દેવતા એક વફાદાર કુતરા રૂપે ભોમિયા જેવો હતો, તેમ કયખુસરોનો ભોમિયો સરોષ નામે દેવતા (ઇજદ)હતો.

બન્ને વાર્તાઓ મળતી આવવાનો સબબ.

આ રીતે આ બેઉ મહારાજાઓની કથાઓમાં વચ્ચે ઘણું એક મળતાપણું જણાય છે. વિષય લગાર લાંબો થયો છે, માટે આ મળતાપણાનો સબબ લંબાણથી સમજાવવાને હું અત્રે થોભતો નથી, તો પણ એટલું જણાવીશ કે આપણી સરખાણી વાળી કથાઓમાંની એકની બીજી કથામાં નકલ થઇ નથી. અગરજો નકલ થવાની કોઇ તરફથી સૂચના થતી હોય તો આપણને એમ લાગે છે કે મહાભારતવાળી કથાની નકલ શાહનામાવાળી ઇરાની કથામાં થવી જોઇયે, કારણ કે મહાભારતનો સમય ઇસ્વી પૂર્વે ૨૦૦૦ થી ૩૦૦૦ નો ગણાય છે, ત્યારે શાહનામુ તો ઇસ્વી પછી ૧૦૦૦ માં રચાયું હતું. એટલા માટે પાછલા ગ્રંથમાં આગલા ગ્રંથની નકલ થાય એ સંભવિત લાગે છે. શાહનામુ રચાવનાર ગજની વાળો સુલતાન મહમૂદ હતો, કે જે ૧૨ મરતબે ભરતખંડ ઉપર સ્વારી લાવ્યો હતો તે વેળા "મહાભારત" ગ્રંથ તેના યા કોઇ લશ્કરી સરદારના હાથમાં આવ્યો હોય અને તે ઉપરથી ફારસી ભાષામાં યોગ્ય ફેરફારો સાથ તેની એક યા અનેક વાર્તાઓની નકલ થઇ હોય એ બનવા જોગ છે.

પણ આ છેવટ ઉપર આવતી વેળા બીજી તરફ નજર પુગાડવાની જરૂર છે. ફિર્દુસીએ શાહનામામાં પેશદાદ અને કેયાની વંશના શાહોનું જે બયાન આપ્યું છે તેનો મૂળ પાયો પારસીઓનાં ધર્મ

પુસ્તક "અવસ્તા"માં નોંધાયલો મળે છે, અને કયખુસરો કેયાની વંશની તે મોટો પાદશાહ છે કે જેનું નામ અવસ્તામાં "હુસવંઘૂ" છે, અને એ નામ ઋગવેદમાં જણાવેલા "સુસ્રવસ્" રાજાનાં નામ સાથ આબાદ મળતું આવે છે, એટલુંજ નહિ પણ આ કયખુસરો પાદશાહ "માંદગી અને મોતથી તદન મુકત હતો," તથા "તેણે અફ્રાસિયાબને ચયચેસ્ત સરોવર આગળ માર્યો હતો," તેમજ "હોમ (પહેલવાન) તેને બાંધીને કયખુસરો આગળ લઇ ગયો હતો" અને એ શાહે "તેને પોતાના બાપ સિયાવુશના કીનામાં માર્યો હતો," અને છેવટે "ઈરાન તથા તૂરાનનાં રાજ્યો કયખુસરોએ એક બીજા સાથ જોડી દીધાં હતાં," આ સઘળું જે આપણે ઉપલી કથામાં જોયું છે તે અવસ્તાઇ સાહિત્યમાંથી મળી આવે છે. આ ઉપરથી કદાચ એમ સિધ્ધ થાય કે કયખુસરોનું વર્ણન યુધિષ્ઠિરનાં વર્ણન કરતાં જુનું છે, કારણ કે અવસ્તા ભાષાનો સમય મહાભારત વાળી સંસ્કૃત ભાષા કરતાં જુનો છે, અને ઋગવેદ (જેમાંથી "સુસ્રવસ"નું નામ મળે છે તે) સર્વથી પુરાણી ભાષામાં રચાયલો છે.

આમ છતાં પણ હું એમ સૂચવવા માંગતો નથી કે ઈરાની કથા ઉપરથી હિંદુ કથાને જન્મ મળ્યો છે. હું તો એમ ધારૂં છું કે પ્રથમ જ્યારે આ બન્ને આર્ય પ્રજાઓ એકત્ર વસતી હશે ત્યારે તેઓમાં એક અતિ પુરાણી સામાન્ય કથા હસ્તી ભોગવતી હશે, અને તે બહુ જુની કથા ઉપરથી ઇરાની આર્યોએ ઈરાનમાં અને હિંદુ આર્યોએ ભરતખંડમાં પોત પોતાની કથાઓ રચી હશે. આ રીતે આ બન્ને વાર્તાઓ સ્વતંત્ર પણે રચાયલી હોવી જોઇયે.

મુંબઇ, તા. ૨૭ જાન્યુઆરિ ૧૯૧૦

पालनजी बरजोजी देशाइ.
अधिपति रास्तगोफ्तार.

एक विचित्र वैर!

'મહારાષ્ટ્ર કોકિલ' નામનાં પ્રસિદ્ધ મરાઠી માસિકમાં આશરે પંદર-સોળ વરસો અગાઉ પ્રકટ થયેલો 'ચમત્કારિક સૂડ' નામનો લેખ અચાનક દ્રષ્ટિગોચર થયો. તેનું અવલોકન વાચકોને વિનોદ જનક થઇ પડશે, એવી આશાએ અહિ હેનો અનુવાદ આપેલો છે.

'ઇ. સ. ૧૮૫૭ ના જુન મહિનામાં કાનપુર સ્થાને શ્રીમંત નાનાસાહેબ પેશવા, તાત્યાટોપી વગેરે વિદ્રોહી ટોળીએ યુરોપિયન લોકોના પ્રાણુની જે ભયંકર લીલા કીધી હતી, હેનું સ્મારક આજે પણ "Memorial Well" નાં નામથી કાનપુરમાં પ્રખ્યાત છે. એ લીલાનું વૈર વાળવા માટે ઇ. સ. ૧૮૫૭ જુલાઇ મહિનામાં જનરલ નીલ, સર જોન હેવલોક, વિગેરે ઇંગ્રેજી સેનાપતિયો પૂર જુસ્સામાં અને દોરદમામમાં લોહીથી ખરડાયેલાં કાનપુર ઉપર ન્હડી આવ્યા હતા! હેમણે એકકે સપાટે એ રકત દૂષિત અપવિત્ર સ્થાન સર કર્યું. દિગ્વિજયી, સતત સૂર્યજ્યોતિ ભાસિત ઇંગ્રેજી રાજ્યનો પૂર્ણ અમલ પાછો બેસાડવામાં આવ્યો; અને બંડખોરોને શિક્ષા કરવાનું કામ જનરલ નીલના ન્યાયી હાથે શરૂ થયું. તેઓ સાહેબે અનેક લોકોને પકડીને તથા પકડી મંગાવીને ફાંસીને લાકડે લટકાવવા માંડયા. કેટલાકને તોપોને મ્હોડે બાંધ્યા. અને કેટલાકને ધારાતીર્થે મોકલાવી દીધા. એ વખતે સફ્ફરઅલિ નામના એક મુસલમાનને પણ પકડાપકડીમાં ચતુર્ભુજ બનાવીને કેદ કરી લાવવામાં આવ્યો હતો. તે મુસલમાન કંઇબંડખોર નહોતો. પણ બંડખોરોના હાથમાં સપડાઇ જવાથી નિરૂપાયે તેમની સાથે મળ્યો હતો. પણ ખરૂં જોતાં તે બીજા કોઇ ઘોડેસ્વાર રસાલાનો દફેદાર હતો. એ સફ્ફરઅલિ ઉપર જનરલ નીલ સાહેબે કાનપુરના સેનાપતિ સર હુ વ્હીલરનું સતીચૌડા ઘાટ ઉપર

તા. ૨૭ મી જુનને દિવસે ખૂન કરવાનો આરોપ મૂક્યો. એ નિર્દોષ, નિરૂપદ્રવી ગરીબ મુસલમાને સાફ જણાવ્યું કે 'મારે હાથે એવું ઘોર કૃત્ય થયું નથી. અને કદી થાયજ નહીં.!" છતાં પણ ક્રોધ, વૈર અને કીન્નાના જુસ્સાથી ભડકી ઉઠેલા નીલ સાહેબે એ બિચારાને ફાંસીની સજા કીધી! એટલુંજ નહીં પણ જે ઘરમાં યુરોપિયન લોકોની કતલ ચલાવવામાં આવી હતી; ત્યાં ભરાયેલાં લોહીનાં ખાબોચીઆં પાસે તેને ઢસડી મંગાવ્યો અને ત્યાં પડેલું યુરોપીયન લોકોનું લોહી હેની પાસે જીભવતી ચટાડયું! આવી ભયંકર શિક્ષા ભોગવતી વખતે એ નિરપરાધી દફેદારને કેટલું દુઃખ થયું હશે, અને કેવું માઠું લાગ્યું હશે? આ દુઃખદાયક અન્યાય ભરેલાં કૃત્યથી સફરઅલ્લિ ધગ ધગતા અંગારા જેવો લાલચોળ બની ગયો અને મ્હોટા જુસ્સાથી ફાટતાં જીગરે બોલી ઉઠયો કે – 'ભાઇઓ! મ્હારો એક ન્હાનો છોકરો રોહટકમાં રહે છે. હેને મ્હારા તરફનો સંદેશો કહેજો કે તું ઈશ્વરની કૃપાથી મ્હોટો થા ત્યારે જનરલ નીલ ઉપર અથવા હેના વંશ વારસ ઉપર પણ તું મ્હારૂં પૂરે પૂરૂં વેર લેજે."

જનરલ નીલને મેજર એ. એલ. એસ નીલ નામનો એક છોકરો હતો. તે મ્હોટો થયો ત્યારે પાછળથી મધ્ય હિંદુસ્થાનમાં આવેલાં આગર મુકામે રહેલી ઘોડેસ્વાર પલટનનો ઓફિસર થયો; અને ઉપર જણાવેલા મુસલમાન દફેદારનો મઝર અલિ નામનો દીકરો પણ હેના હાથ નીચેની પલટનમાં ઘોડેસ્વારની નોકરીમાં દાખલ થયો. હેને કંઇ પૂર્વ વૃત્તાન્ત સાંભળેલો ન્હોતો પણ એક દિવસ અકસ્માત્ એક ફકીર વેશ ધારણ કીધેલો એક મુસલમાન હેને મળવા આવ્યો, અને એ ફકીરે તેના પિતાએ મરતી વખતે મોકલેલો સંદેશો કહી સંભળાવ્યો. તે સાંભળતાંજ મઝરઅલિ ક્રોધાતુરઅને આકુળ વ્યાકુળ બની ગયો. તેનાં નસ્કોરાં ગુસ્સાની આગથી ફુલવા લાગ્યાં અને હેની આંખો લાલચોળ બની ગઇ! તેમજ પોતાના પિતાનું ક્રૂર રીતે ખૂન અને અપમાન કરનારા જનરલ નીલના પુત્રને કયારે ઠાર કરૂં એ વિચારમાંને વિચારમાંજ હેનું માથું ફરી ગયું.

બીજે દિવસે (તારીખ ૧૪મી માર્ચ ૧૮૭૭) ની સ્હવારમાં જ્યારે બધા સવારો કવાયત કરવા માટે રણભૂમિ ઉપર આવવા લાગ્યા; ત્યારે તેપણ ત્યાં ગયો. થોડી વારમાં જનરલ નીલનો દીકરો મેજર નીલ પણ પોતાના લશ્કરી પોષાકમાં હથિયારથી સજ્જ થઈને ત્યાં કવાયતની તપાસ લેવા આવી પહોંચ્યો. સઘળી ફોજે તેને નિયમ અનુસાર સલામ કીધી, એટલામાં મઝરઅલ્લીએ સઘળા લશ્કરી લોકોની સ્હામેજ નિડરતાથી અને જુસ્સાથી નિશાન તાકીને બંદુક ફોડી! તેજ ઘડીએ મેજર નીલ સાહેબ તરફડીયાં ખાતા જમીનપર ઢળી પડયા અને થોડીજ વારમાં હેમનો પ્રાણ નીકળી ગયો! બંદુકનો અવાજ થતાંજ બધા સવારો એકદમ ચમકી ગયા, અને જ્યાં ત્યાં એકસરખો હાહાકાર ફેલાઇ રહ્યો! તરતજ મઝર અલ્લીને પકડી કેદ કરવામાં આવ્યો. પાછળથી થોડા દિવસોમાંજ તેની તપાસ કરવામાં આવી અને મધ્ય હિંદુસ્થાનનાગવર્નર જનરલના એજંટ સર લેપલ ગ્રીફીન સાહેબે મઝરઅલ્લીને ફાંસીની સજા કીધી! મઝરઅલ્લીએ સજા સાંભળીને જાણે કોઇ મ્હોટું પરાક્રમ બજાવ્યું હોય અથવા કંઈ મ્હોટી ફરજ કે કર્તવ્ય પૂર્ણ કીધું હોય તેવા ડોળથી તે સંતોષ પૂર્વક ફાંસીને લાકડે ચ્હડી ગયો! આ વિચિત્ર વૈરની વિચિત્ર વાર્તા ઝાંસી મુકામે મી. ફોર્બસ મિચલ નામના યુરોપિયન ગ્રહસ્થને અલિઆં બહાદૂર સીંધીયા સરકારની પલટનના એક બળવા વખતના ઘોડેસ્વારે કહી બતાવી હતી. કેવું વિચિત્ર વૈર!

वसन्त.

कपुर.

D.

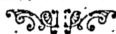

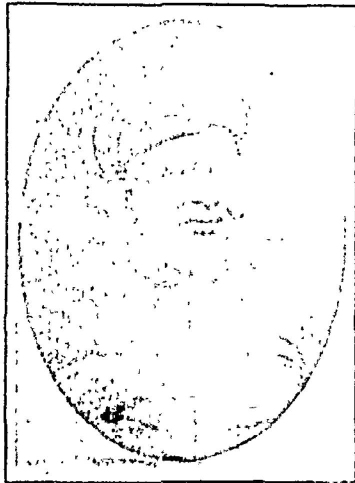
હિંદુસ્થાનમાં કોલેરાના દુષ્ટ રોગના હુમલામાંથી બચવાની દવા તરીકે કપુર ઘણું ઉપયોગી છે એનો ઉપયોગ ખોરાકની તથા પીવાની જણસોમાં સુગંધી આપવામાં પણ થાય છે. હિંદુસ્થાનમાં દરવર્ષે ચીન તથા જાપાનથી આશરે સોળ લાખ રૂપિઆની કીમતનું કપુર આવે છે. હિંદુસ્તાન દેશની હવા નીર નીરાળી છે કેટલે ઠેકાણે ઉષ્ણ કટીબંધ જેવો તાપ છે તેમ કેટલેક ઠેકાણે શીત કટીબંધના જેવી ઠંડી છે એટલે હિંદુસ્થાનમાં કેટલાક મુલકના ભાગો એવા છે કે જ્યાં કપુરના ઝાડોની ખેતી વગર શકે થઇ શકે તેમ છે. વારંવાર કપુરના ભાવમાં મોટો ઉછાળો થાય છે અને તેથી કરીને કપુરના ઝાડોની ખેતી એક નફા કારક ધંધાનું સાધન થઇ પડે તેમ છે.

હિંદુસ્તાનના કેટલાક ભાગોમાં સારા ઉછરેલાં કપુર આપનારાં ઝાડો દીઠામાં આવે છે તે ઉપરથી એવું માની શકાય છે કે જો મોટા પાયાપર પ્રયોગો કરવામાં આવેતો ચીન દેશના જેવું કપુર સહેલાઇથી આ દેશમાં પેદા કરી શકાય તેમજ આ દેશનાં સ્થાનીક ઝાડો જે કપુર આપનારાં છે તેની ખેતી પણ ખીલવી શકાય. મુંબઇની ચેંબર ઓફ કોમર્સની હિંદુસ્થાનના જંગલોની પેદાશ સારૂ સ્થપાયલી કમીટી પોતાના રીપોર્ટમાં જણાવે છે કે કપુરની ખેતીને માટે નીચલી કલમો ધ્યાનમાં લેવાનીછે. ડાકટર ફોરચ્યુને સને ૧૮૪૪માં હિંદુસ્તામાં ચાહેના છોડ, વનસ્પતીમાંથી ચરબી આપનારો છોડ, તથા ફોર મોસા, જાપાન અનેચીનમાં ઉગતો કપુર આપનારા છોડ દાખલ કીધા. સમુદ્રની સપાટીથી બેહજારથી ચારહજાર ફીટની ઉંચાઇના મુલકમાં જેવાકે ડેહરાડુન અને કમાઉન પ્રાંતોમાં તેણે આ ત્રણ જાતના રોપાઓ ઉગાડવાના પ્રયોગ કીધા જેમાં તેને ફત્તેહ મળી ત્રણે જાતના ઝાડોને એ મુલકની હવા માફક આવી છે; અને આજે ડેહરાડુનમાં ચાહેના મોટા વીશાળ બગીચાની સાથે વનસ્પતી ચરબી આપનારાં ઝાડોના ઝુંડો પણ દીઠામાં આવે છે. પુણાની એમ્પ્રેસ ગાર્ડનમાં કપુર આપનારૂં ઝાડ દીઠામાં આવે છે. તેથી ઉપલી કમીટીનું એવું મત છે કે હિમાલય પર્વતના નીચાણના મુલકમાં, પશ્ચિમ ઘાટના ઉંચાણ પ્રદેશમાં, માહીસોરના સપાટ પ્રદેશમાં આ ઝાડોની ખીલવણી કેમ કરી શકાય નહીં તે સમજાતું નથી; આ જગ્યાની હવા કપુરના ઝાડના અસલ વતનની હવાને આબે હુબ મળતી છે.*Blumea Balsamifera આ જાતનું કપુર આપનારૂં ઝાડ એકલા ચીન તથા બ્રહ્મદેશમાં થાય છે એમ નથી પણ હિમાલયના પૂર્વ ભાગ ઉપર સમુદ્રની સપાટીથી એક હજારથી માંડી ચાર હજાર ફીટની ઉંચાઇએ એ ઝાડો સારી રીતે ઉગી શકે છે. આ જાતના ઝાડમાંથી જે જાતનું કપુર નીકળે છે તેને બ્રહ્મદેશમાં નગી કપુર કરીને કહે છે.*Blumea Lacera આ જાતનું કપુર આપનારૂં ઝાડતો હિંદુસ્થાનના ઘણા ખરા ભાગોમાં છે કે ત્રાવણકોર સુધી એક જંગલી છોડવા તરીકે ઉગે છે. અને હિમાલય પર્વતપર બે હજાર ફીટની ઉંચાઇ એ તે માલમપડે છે. Blumea Eriantha જેઝાડતો Blumea Lacera ઘણું મળતું આવે છે, જેને દેશી લોકો એલ કાન્દા અથવા સાધારણ રીતે ભમભુડો કહે છે તે જાત મુંબઇ ઇલાકામાં પુષ્કળ દીઠામાં આવે છે. આ જાતની ઝાડની પેદાશો વ્યાપારી જણસો તરીકે ફત્તેહ ભરી રીતે કામ આવતાં ઘણો સમય વીતી જાય અને તેથી કોઇ ખાનગી માણસો એકદમ એવા સહાસોમાં ઝંપલાવતા નથી તેથી સરખેતીવાડી ખાતાં મારફતે પ્રથમ પ્રયોગો કરી એવા ઝાડોની કારના ફતેહમંદ ખીલવણી તથા ઉપયોગી પણું સાબીત થવું જોઇએ. જેવી રીતે ચાહે, અને સીન્કોનાનાં વાવેતરને ફત્તેહ મળી છે તથા તે ઉગાડવાનો ધીકતો ધંધો ખાનગી સાહસીકો એ ઉપાડી લીધો છે તેજરીતે આ ધંધો પણ વખત જતાં ખાનગી સહાસીકો ઉપાડી લેશે. ન્યુયોર્કમાં કપુરનાં પાંદડાં તથા ડાંખળીઓમાંથી પણ કપુર કાઢવાની કરકસરવાળી રીતથી નીકળે છે. અને ઝાડોની ઉમર સાત વર્ષની થતાં એ રીત અમલમાં મુકાય છે. કપુરના ઝાડમાંથી ચોખ્ખા કપુર ઉપરાંત કપુરનું તેલ પણ નીકળે છે તેલમાં ચાલીશ ટકા જેટલું કપુર ભળેલું હોય છે જેમાંથી કપુર કાઢી લઇ બચેલા તેલમાંથી સાબુ, સુગંધી અને હવા સ્વચ્છ કરનારા પદાર્થો બને છે.

D. M. P

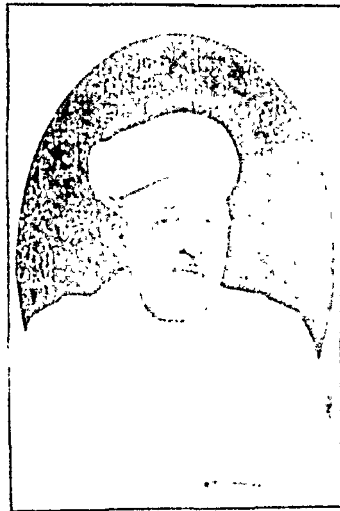
*આ નામો વનસ્પતી વિદ્યાને લગતાં છે તે જેમના તેમ લખવાનું કારણ એજ કે તેના પરથી વધારે ખબરો મેળવવાનું સાધન વાંચનારને માટે મળી શકે.

स्व. रा. रा. हरिदास विहारीदास देसाई. नडियाद.

(જુનાગઢના દિવાન સાહેબ)

स्व. सरदार रा. बा. बेचरदास विहारीदास देसाई-नडियाद.

(જુનાગઢના દિવાન અને ગુજરાતી વર્નાક્યુલર સોસાઇટીના મેમ્બર)

કપુર.

હિંદુસ્થાનમાં કોલેરાના દુષ્ટ રોગના હુમલામાંથી બચવાની દવા તરીકે કપુર ઘણું ઉપયોગી છે એનો ઉપયોગ ખોરાકની તથા પીવાની જણસોમાં સુગંધી આપવામાં પણ થાય છે. હિંદુસ્થાનમાં દરવર્ષે ચીન તથા જાપાનથી આશરે સોળ લાખ રૂપિઆની કીમતનું કપુર આવે છે. હિંદુસ્તાન દેશની હવા નીર નીરાળી છે કેટલે ઠેકાણે ઉષ્ણ કટીબંધ જેવો તાપ છે તેમ કેટલેક ઠેકાણે શીત કટીબંધના જેવી ઠંડી છે એટલે હિંદુસ્થાનમાં કેટલાક મુલકના ભાગો એવા છે કે જ્યાં કપુરના ઝાડોની ખેતી વગર શકે થઈ શકે તેમ છે. વારંવાર કપુરના ભાવમાં મોટો ઉછાળો થાય છે અને તેથી કરીને કપુરના ઝાડોની ખેતી એક નફા કારક ધંધાનું સાધન થઇ પડે તેમ છે.

હિંદુસ્તાનના કેટલાક ભાગોમાં સારા ઉછરેલાં કપુર આપનારાં ઝાડ દીઠામાં આવે છે તે ઉપરથી એવું માની શકાય છે કે જો મોટા પાયાપર પ્રયોગો કરવામાં આવેતો ચીન દેશના જેવું કપુર સહેલાઇથી આ દેશમાં પેદા કરી શકાય તેમજ આ દેશનાં સ્થાનીક ઝાડો જે કપુર આપનારાં છે તેની ખેતી પણ ખીલવી શકાય. મુંબઇની ચેંબર ઓફ કોમર્સની હિંદુસ્થાનના જંગલોની પેદાશ સારુ સ્થપાયલી કમીટી પોતાના રીપોર્ટમાં જણાવે છે કે કપુરની ખેતીને માટે નીચલી કલમો ધ્યાનમાં લેવાની છે. ડાકટર ફોરસુને સને ૧૮૪૪માં હિંદુસ્તામાં ચાહેના છોડ, વનસ્પતીમાંથી ચરબી આપનારો છોડ, તથા ફોર મોસા, જાપાન અને ચીનમાં ઉગતો કપુર આપનારા છોડ દાખલ કીધા. સમુદ્રની સપાટીથી બેહજારથી ચારહજાર ફીટની ઉંચાઇના મુલકમાં જેવાકે ડેહરાડુન અને કમાઉન પ્રાંતોમાં તેણે આ ત્રણ જાતના રોપાઓ ઉગાડવાના પ્રયોગ કીધા જેમાં તેને ફતેહ મળી ત્રણે જાતના ઝાડોને એ મુલકની હવા માફક આવી છે; અને આજે ડેહરાડુનમાં ચાહેના મોટા વીશાળ બગીચાની સાથે વનસ્પતી ચરબી આપનારાં ઝાડોના જુડો પણ દીઠામાં આવે છે. પુણાની એમ્પ્રેસ ગાર્ડનમાં કપુર આપનારું ઝાડ દીઠામાં આવે છે. તેથી ઉપલી કમીટીનું એવું મત છે કે હિમાલય પર્વતનાં નીચાણના મુલકમાં, પશ્ચિમ ઘાટના ઉંચાણ પ્રદેશમાં, માહીસોરના સપાટ પ્રદેશમાં આ ઝાડોની ખીલવણી કેમ કરી શકાય નહીં તે સમજાતું નથી; આ જગ્યાની હવા કપુરના ઝાડના અસલ વતનની હવાને આબે હુબ મળતી છે.*Blumea Balanmifera આ જાતનું કપુર આપનારું ઝાડ એકલા ચીન તથા બ્રહ્મદેશમાં થાય છે એમ નથી પણ હિમાલયના પૂર્વ ભાગ ઉપર સમુદ્રની સપાટીથી એક હજારથી માંડી ચાર હજાર ફીટની ઉંચાઇએ એ ઝાડો સારી રીતે ઉગી શકે છે. આ જાતના ઝાડમાંથી જે જાતનું કપુર નીકળે છે તેને બ્રહ્મદેશમાં નગી કપુર કરીને કહે છે.*Blumea Lacera આજાતનું કપુર આપનારું ઝાડતો હિંદુસ્થાનના ઘણા ખરા ભાગોમાં છે કે ત્રાવણકોર સુધી એક જંગલી છોડવા તરીકે ઉગે છે. અને હિમાલય પર્વતપર બે હજાર ફીટની ઉંચાઇ એ તે માલમપડે છે. Blumea Eriantha જે ઝાડ તો Blumea Lacera ઘણું મળતું આવે છે, જેને દેશી લોકો એક કાન્દા અથવા સાધારણ રીતે ભમણુડાં કહે છે. તે જાત મુંબઇ ઇલાકામાં પુષ્કળ દીઠામાં આવે છે. આ જાતની ઝાડની પેદાશો વ્યાપારી જણશો તરીકે ફતેહ ભરી રીતે કામ આવતાં ઘણો સમય વીતી જાય અને તેથી કોઇ ખાનગી માણસો એકદમ એવા સહાસોમાં ઝીપલાવતા નથી તેથી સરખેતીવાડી ખાતાં મારફતે પ્રથમ પ્રયોગો કરી એવા ઝાડોની કારના ફતેહમંદ ખીલવણી તથા ઉપયોગી પણું સાબીત થવું જોઇએ. જેવી રીતે ચાહે, અને સીન્કોનાનાં વાવેતરને ફતેહ મળી છે તથા તે ઉગાડવાનો ધીકતો ધંધો ખાનગી સાહસીકો એ ઉપાડી લીધો છે તેજરીતે આ ધંધો પણ વખત જતાં ખાનગી સહાસીકો ઉપાડી લેશે. ન્યુયોર્કમાં કપુરનાં પાંદડાં તથા ડાંખળીઓમાંથી પણ કપુર કાડવાની કરકસરવાળી રીતથી નીકળે છે. અને ઝાડોની ઉમર સાત વર્ષની થતાં એ રીત અમલમાં મુકાય છે. કપુરના ઝાડમાંથી ચોખ્ખા કપુર ઉપરાંત કપુરનું તેલ પણ નીકળે છે તેલમાં ચાલીશ ટકા જેટલું કપુર ભળેલું હોય છે જેમાંથી કપુર કાઢી લઇ બચેલા તેલમાંથી સાબુ, સુગંધી અને હવા સ્વચ્છ કરનારા પદાર્થો બને છે.

D. M. P.

---

*આ નામો વનસ્પતી વિદ્યાને લગતાં છે તે જેમના તેમ લખવાનું કારણ એજ કે તેના પરથી વધારે ખબરો મેળવવાનું સાધન વાંચનારને માટે મળી શકે.

આ વખતે રીએન્ઝીના ઘરમાં ફક્ત તેની વિધવા-માતા, પંદર સોળ વર્ષની બ્હેન ઈરીન અને તેનો બાર વર્ષનો ભાઈ એટલાંજ હતાં.

એક દિવસ સમી સાંજને વખતે ટાઇબર નદીને કીનારે આ બન્ને ભાઈ ફરતા હતા, તેટલામાં નાના ભાઈને એક ખડક ઉપર બેસાડીને રીએન્ઝી પાસેના મઠમાં કંઈક કામ પ્રસંગે ગયો. તે વખતે કોલોનાની હોડી માલ ભરીને ટાઇબરમાંથી પસાર થતી હતી અને તેને લુંટવા ઓરસેનીવાળા પૂઠે લાગ્યા હતા. હોડી અને તે માંહેલા માણસો સંબંધી વધુ ખબર મેળવવા માટે ઓરસેનીવાળા રીએન્ઝીના આ નાના ભાઈને આમ તેમ ખેંચવા લાગ્યા પણ તરતજ કોલોના તરફની પાછળથી બીજી મદદ આવતાં ભાલા, તલવાર અને બરછીના ખણખણાટ ચાલુ થઇ ગયા અને ચોતરફ નાસ ભાગ શરૂ થઇ. આ બાળક પણ ગભરાઈને આમ તેમ નાસવા લાગ્યો અને પોતાના બચાવ માટે ભાઈને પોકારવા લાગ્યો, પણ તેટલામાં તો કોલોના સ્ટીવનના બેટાએ તેને સામા પક્ષનો જાસુસ સમજી ભાલાથી વિંધી નાંખ્યો ! થતો કલાહલ સાંભળીને ભાઈની મદદે દોડી આવતા રીએન્ઝીએ આ બનાવ દૂરથી પ્રત્યક્ષ જોયો પણ અફસોસ ! ભાઈના બચાવની બાજી હાથથી ગઈ હતી ! રીએન્ઝી આવ્યો અને બંધુને રૂધિરમાં તરબોળ થયેલું મુડદું જોયું. તેટલામાં તો વૃદ્ધ સ્ટીવન કોલોના પોતાના રસાલા સાથે પણ ત્યાં આવી પહોંચ્યો અને ઓરસેની પક્ષ વાળાના હાથે આ અધમ કાર્ય થયેલુ સમજીને રીએન્ઝીને તેના ભાઇના ખુનનો ઇનસાફ આપવા તૈયાર થઇ ગયો. પણ તેજ વખતે તેને ખબર પડી કે તે ખૂની કામ કરનારો બીજો કોઈજ નહીં પણ તેનો પોતાનોજ બેટો હતો ત્યારે તે લાચાર બન્યો. આ પ્રસંગે સ્ટીવનનો ભત્રિજો એડ્રિયન પણ સાથેજ હતો. એડ્રિયન એક કુટુમ્બી તરીકે પોતાના કાકાને ચાહતો હતો પણ તેનાં કાર્ય અને વૃત્તિ માટે નહિ. પોતે સાફ દિલનો, પ્રમાણિક, ટેકીલો અને ન્યાય અન્યાયનો વિચાર કરનારો હતો. રીએન્ઝીના ભાઇનું ખુન જોકે ભૂલથી પણ પોતાના પિત્રાઇ ભાઈના હાથે થયેલું જોઇ તેને ઘણોજ ખેદ થયો. વૃદ્ધ સ્ટીવને આપવા કબૂલેલો ઇનસાફ રીએન્ઝી હવે માગવા લાગ્યો. ઇનસાફ માટે તે કકળવા લાગ્યો. પણ સ્ટીવન અને તેના બેટાએ ભૂલથી થયેલા ખુનના બદલામાં ઇનસાફ તરીકે એક થેલી રીએન્ઝી તરફ નાંખી અને બીજી વધુ રકમ આપવાનું કહીને તેઓ ચાલી ગયા ! ફક્ત એડ્રિયન રીએન્ઝીને દિલાસો આપવાને પાછળ રહી ગયો. એક ગરીબના જીવની સત્તા અને દોલતના મદમાં અંધ બનેલા ઉમરાવોને કેટલી બેપરવા હોય છે તેનો આ વખતે રીએન્ઝીને પોતાની બાબતમાં પ્રત્યક્ષ અનુભવ થયો. એડ્રિયન તરફના દિલાસાની તેની ઉપર કંઇ પણ અસર ના થઈ. શોકન કાળા પડદાથી છવાયલો અને ઉના આંસુના ખારા પાણીથી તરબોળ થયેલો તેનો ચહેરો એકદમ કોરો પડી જઇને ચમકવા લાગ્યો. ભાઈના જીવ માટે બદલા તરીકે કોલોના તરફથી મળેલી સોનાની થેલીને તેણે લાત મારી અને વેર, ઇનસાફ અને સ્વતંત્રતાની ધુનમાં તે એક દિવાના વાઘથી પણ વધારે વિકાળ બની ગયો !

ઉપલા કાળા પ્રસંગે રીએન્ઝીનું જીવન તરતજ ફેરવી નાંખ્યું. તેના બાળક ભાઇના મરણ સાથે તેની બાલ્યાવસ્થા પણ મરણ પામી. જોકે આ બનાવ એક વિદ્યાર્થી કવિ અને પેટ્રાર્કના શાંત હરીફને વિચારનો પણ કૃત્યનો નહિ તેવા માણસને રોમનો ભવિષ્યનો છુટકારો કરનાર બનાવશે એ વાતતો સ્પષ્ટવતજ લાગે ! પણ આજ વખતથી તેની સર્વ કળા, આશા, જુસ્સો, શોખ, મનોભાવના અને બુદ્ધિ, એકજ બિંદુમાં, એકજ વિચારમાં વળી ગયાં. વેરથી સ્વદેશ પ્રીતિ દ્રષ્ટિ સામે ક્રોધની જીંદગી અને ઝનુનમાં કુદી પડી, કાયમને માટે સળગી ઉઠી, ટેકથી સખત થઇ. અને ભયંકર રીતે પવિત્ર કાર્યમાં અર્પણ થઇ !

વર્ષો પાણીના રેલા પ્રમાણે વહી ગયાં. રીએન્ઝીના ભાઇના ખૂનની યાદ લોકના હૃદયમાંથી ભૂસાઇ ગઈ! પણ રીએન્ઝીના બળતા હૃદયમાં—યાદ દાસ્તમાં તે

ખુન જીવતું જાગતું હતું. ઇ. સ. ૧૩૪૭ માં રીએન્ઝીએ ભગીરથ પ્રયત્ન આદર્યો, સઘળી રૈયતને લોહચુંબક માફક પોતાના તરફ આકર્ષી લીધી. સ્વતંત્રતા ન્યાય, અને રીએન્ઝીના ઘોષ ચોતરફ થવા લાગ્યા! સ્થળે સ્થળે રોમન ઉમરાવોના જુલમ અને રૈયતની સ્વતંત્રતા માટે ભાષણો થવા લાગ્યાં અને રીએન્ઝીના પક્ષમાં હથિયારો અને માણસોની છૂપી ભરતી થવા માંડી. છેવટે રૈયતના તદન અજ્ઞાન અને અભણ વર્ગમાં પણ ન્યાય અને સ્વતંત્રતાનો જુસ્સો ઉભરી નીકળ્યો. પણ સ્ટીવન, કોલો વિગેરે ઉમરાવો દેશભક્ત રીએન્ઝીની હાલની સત્તા અને બળની વાતોને ખોટી માની હસી કાઢવા લાગ્યા અને બે દરકાર રહ્યા. જેમ ઔરંગઝેબ શિવાજી માટે રહ્યો હતો તેમ: આખર ભેદ ભરમનો પડદો ઉંચકાયો. એક તરફ રીએન્ઝી અને સઘળી રૈયત અને બીજી તરફ કોલોના ઉમરાવ વચ્ચે મોટો જંગ જામ્યો. રીએન્ઝીની બહેન ઇરીનને કોલોના વંશજ એડ્રિયન ઘણાજ પ્રેમથી ચાહતો હતો. એડ્રિયને રીએન્ઝી અને ઉમરાવ વચ્ચે સમાધાન કરાવવા ઘણોજ પ્રયત્ન કર્યો પણ જેમ પાન્ડવ કૈરવ વચ્ચે સમાધાન કરાવવાની શ્રી કૃષ્ણની વિષ્ટિ નિષ્ફળ નીવડી હતી તેવીજ રીતે એડ્રિયનની બાબતમાં પણ બન્યું, હવે ઇરીનને "સુડી વચ્ચે સોપારી" જેવો પ્રસંગ આવ્યો. એક તરફ મા-જાયા ભાઇનો પ્રેમ! અને બીજી તરફ પોતાના ભવિષ્યના પતિ એડ્રિયનના કુટુમ્બનો પ્રેમ! આખર એડ્રિયને રીએન્ઝીના જીવને કોઇ પણ રીતે કદી પણ ઇજા નહીં આવવા દેવા ઇરીનને કોલ આપ્યો, પણ-વખતે પોતાનું કાર્ય કર્યું. બન્ને પક્ષ વચ્ચેના દારૂણ સંગ્રામમાં હજારો માણસનો સંહાર થઇ ગયો. ઉમરાવ પક્ષનો પરાજય થયો—તેઓ રોમ છોડી નાસી ગયા અને રીએન્ઝી-રૈયતનો જાણીતો, માનીતો, રીએન્ઝી! રૈયતની સહાયતાથી તેમનો રક્ષક બની રોમની ગાદી ઉપર બીરાજ્યો! આ પછી તરતજ એક ઉમરાવની પુત્રી નીના જેને તે ઘણા વખતથી ચાહતો હતો તેની સાથે તે લગ્નની પવિત્ર ગાંઠથી જોડાયો, અને ઉમરાવોને સત્તા અને માન ભ્રષ્ટ કરી તેમનો ગર્વ હણ્યો અને પોતાની સર્વોપરી સત્તા તેમની પાસે કબુલ કરાવી. પણ ઉમરાવોથી આ અપમાન સહન ના થયું. ફરીથી રીએન્ઝી અને સઘળા ઉમરાવો વચ્ચે યુધ્ધ ચાલ્યું જેમાં કોલોના કુટુમ્બનો કચડ ઘાણ નીકળી ગયો. એડ્રિયન જે આ પ્રસંગે બહાર ગામ હતો તે પોતાના ઘરના બચાવ માટે આવી પહોંચ્યો પણ તે અગાઉ તો તમામ મામલો બગડી ગયો હતો અને પોતાનું બધું કુટુમ્બ નાશ પામ્યું હતું. એડ્રિયન દિલના પોકારની સાથે જાહેર લોકના પોકારને પણ માન આપનારો હતો. પોતાના કોમળ પ્રેમાળ દિલને મારી પોતાનાજ કુટુમ્બનો નાશ કરનારની બહેન સાથે નહીં પરણવાનો તેણે ઠરાવ કર્યો અને પોતાના મિત્ર પણ કુટુમ્બદ્રોહી રીએન્ઝી અને પોતાની વહાલી ઇરીનનો ત્યાગ કરી તૂટેલા દિલે રોમ છોડી નાસી ગયો!

રીએન્ઝીમાં જેટલા ગુણ હતા તેટલા દોષ પણ હતા. તે સત્તા અને ધનના પ્રમાદથી હવે અભિમાની અને પત્નીના સંસર્ગથી ખરચાળ બની ગયો. એક વાર ફરીથી રૈયત પાછી કરના બોજા તળે કચડાવા લાગી જે રૈયતે તેને પોતાનો રક્ષક અને તારક બનાવી ગાદિ ઉપર બેસાડયો હતો તેજ રૈયત હવે તેની વિરૂધ્ધ થઇ ગઇ અને ઉમરાવોની સત્તાને પુનઃ ચાહવા લાગી.

રીએન્ઝીએ મોન્ટરીઅલ નામના એક મોટા વર્ગના દગાખોર લુંટારાનો પરાજય કરી તેની કતલ કરાવી. આ મોન્ટરીઅલનો એક પુત્ર એન્જેલો કરીને હતો; જે બાલ્યાવસ્થામાંથીજ રીએન્ઝીના મહેલમાં નોકર રહ્યો હતો અને ઉમરમાં આવતાં તેનો અંગ રક્ષક (એડીકાંગ) અને ખાસ વિશ્વાસપાત્ર બની ગયો હતો પણ તે પોતાના કુળ અને બાપના નામ ઠામથી હજુ તદન અંધારામાં હતો.

ઉશ્કેરાયલી રોમન પ્રજાથી કંટાળીને રીએન્ઝીને પોતાના કુટુમ્બ સાથે ચુપચુપ એકદમ રોમ છોડવું પડ્યું. પછી તરતજ ધાર્મિક અપરાધ માટે તેને એવિગ્નનમાં કેદ કરવામાં આવ્યો જ્યાંથી તેની

પત્ની નીનાની યુકિતથી તેનો છુટકારો થયો. એક વાર ફરીથી રીએન્ઝી રોમમાં આવ્યો અને ઉમરાવોની સત્તા નિર્મૂળ કરી સર્વોપરી થયો. પણ આ પ્રસંગે લોક લાગણી તદન તેની વિરૂદ્ધ હતી, સર્વ કોઈ તેની પડતી ઇચ્છતું હતું, જે તેના ખાસ મિત્ર હતા, જે તેને રોમન તખ્ત ઉપર શુક્રના તારા માફક એન પ્રસંગે ચમકાવવા તૈયાર બન્યા હતા તેજ હવે તેના લોહીના તરસ્યા થયા હતા. આ પ્રસંગથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે જે દેશમાં સંપ નથી-જે દેશમાં શાંત મગજ નથી તે દેશની પ્રજા રોમન પ્રજાની માફક પ્રજાસત્તાક રાજ્ય ભોગવવાને અને તે નિભાવી શકવાને કદી પણ લાયક થતીજ નથી. જો કે ગિબન વિગેરે ઇતિહાસકારોના મત મુજબ રીએન્ઝી દોષથી તો મુકત ન હતોજ, રીએન્ઝી જાતે શેખીખોર, તામસી અને આડંબરનો શોખી હતો પણ તેની સાથે ઇનસાફના અમલદાર યાને સેનેટર તરીકે આ દોષથી નિરાળો હતો, એક ટ્રિબ્યુન તરીકે તે અત્યંત રાજ્ય લોભી, સત્તાલોભી, કુનેહબાજ, ચાલાક અને સાહસિક હતો પણ એક સેનેટર તરીકે તદન પ્રમાણિક અને શાંત પ્રકૃતિનો હતો.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે રોમન પ્રજા હવે રીએન્ઝીને ચાહતી ન હતી પણ ધિક્કારતી હતી. વળી આ પ્રસંગે તેનો સાચો મિત્ર એડ્રિયન પણ બહાર ગામ હતો. કાળગતિ વિચિત્ર છે, રીએન્ઝીની હવે પડતી આવી લાગી. દશાએ તેને ચોતરફથી ઘેરી લીધો. ઉમરાવોના છૂપાયલા અને બચેલા માણસો રોમમાં પોતાની સત્તાની પુનઃસ્થાપના કરવા પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. ઉમરાવોની હવે સામે થવામાં રીએન્ઝીને પૈસાની કે માણસની મદદ આપવા રૈયત સ્પષ્ટ ના પાડવા લાગી અને કર પણ રીએન્ઝીને આપવો બંધ કરી નાંખ્યો રીએન્ઝીની તીજોરીનું તળીયું આવી ગયું. લશ્કર વગરનો, ધન વગરનો, અને મિત્ર કે સાચા સલાહકાર વગરનો રીએન્ઝી આ વખતે તદન મુઝાઇ ગયો. દરેકની આંખમાં તે કંટક સમાન ખુંચવા લાગ્યો. આ વખતે જો કોઇ તેની દયા ખાતર હોય તો તેનો વિશ્વાસુ નોકર એન્જેલો, તેની પત્ની નીના અને તેની બ્હેન ઇરીન એટલાંજ હતાં. અને મહેલના સીપાઇઓ પણ રીએન્ઝીની વિરૂદ્ધ બદલાઇ ગયા હતા. જ્યાં આવો પ્રસંગ હોય ત્યાં જીવની સલામતી કેમ રહે! છેવટે એન્જેલો પણ રીએન્ઝીનો ના રહ્યો. તેણે પોતાની પાલક માતા ઉરસલા તરફથી છેવટે જાણ્યું કે તેનો પિતા બીજો કોઇજ નહીં પણ લુંટારો મોન્ટીરીયલ હતો જેને દગાથી પોતે (એન્જેલોએ) ફસાવીને રીએન્ઝીના હાથમાં સોંપી દીધો હતો અને જેને માટે રીએન્ઝીના હાથે કતલની સજા પણ તરતજ થવાની અણીપર હતી. એન્જેલોએ પિતા મોન્ટરીયલને બચાવવા દોડ ધામ કરી પણ તે અગાઉ તો મોન્ટીરીયલની કતલ થઇ ચૂકી હતી. રીએન્ઝીના ભાઇના ખુનના પ્રસંગની માફક પિતાના ખુનના વેરનો અગ્નિ એન્જેલોના હૃદયમાં ધુંધવાવા લાગ્યો અને બહાર નિકળવાનો રસ્તો શોધવા લાગ્યો. આખર એક દિવસે રીએન્ઝીના મહેલમાં દોડધામ ચાલી રહી. રૈયત રીએન્ઝીને પકડવા મહેલમાં ઘુસવા લાગી. ચોતરફથી રીએન્ઝીને "મારો-કાપો" ની બુમ શરૂ થઇ ગઇ! એડ્રિયન રીએન્ઝીને બચાવવા આવી પહોંચ્યો પણ મોડો. એડ્રિયન સાથે ઇરીનને રીએન્ઝીએ મહેલના છૂપે દરવાજેથી પોતે તરતજ તેમની પાછળ આવવાનું કહીને બહાર રવાના કરી દીધી. -રીએન્ઝીના ખાસ વિશ્વાસુ અંગ રક્ષક એન્જેલો આખર વેરના જોશથી બેવફા થયો, અને ઇ, સન ૧૩૫૪ ના અકટોબર માસમાં સેકોંડીલ વેચોઇ અને એન્જેલોના હાથે મોતને શરણ થયો! પડયો! રોમનો છેલ્લો ટ્રિબ્યુન રીએન્ઝી પડયો !!

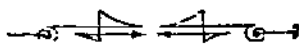
माईलाल ज. उपाध्याय.

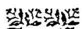
बुद्धना समयनी सामाजिक स्थिति.

"True progress will begin when it is seen that important point in the National Educetion is charactor making."

"यस्तूदार चमत्कारः सदाचार विहारवान् ।
सनिर्याति जगन्मोहान्मृगेन्द्रः पञ्जरादिव " ॥

ર્ટ સ્પેન્સર નામનો પાશ્ચાત્ય વિદ્વાન કહે છે, કે "જન સમાજની કેલવણીમાં સૌથી અગત્યની બાબત ચારિત્ર્યની ઉન્નતિ કરવાની છે; એમ જ્યાં સુધી સમજાયું નથી, ત્યાં સુધી ખરી ચઢતી થવાની નથી."

યોગી વાસિષ્ઠજી પણ સત્ય વદે છે; કે "જે પુરુષાર્થરૂપ ઉદાર ચમત્કારવાળો છે, સદાચાર વિહારવાળો છે; તે પંજરમાંથી મૃગેન્દ્ર છૂટી જાય, તેમ જગન્મોહથી છૂટે છે."

બુદ્ધના સમયની સામાજિક સ્થિતિ.

બુદ્ધ ધર્મના સમયે આપણી સામાજિક સ્થિતિ કેવા પ્રકારની હતી, અને તેમાં તેણે સ્થિત્યન્તર કેટલે દરજ્જે આણ્યું? તેનું કંઇક દિગ્દર્શન આ પ્રમાણે છેઃ—બુધ્ધ ધર્મને વેદ ધર્મ માનનારાઓ નાસ્તિક મતવાદી તરિકે માને છે (?) પરંતુ સમસ્ત પૃથ્વીપરનાં પૃથક્ પૃથક્ ભાગો પરત્વે બુદ્ધ ધર્મ અંગિકાર કરનારની જે સંખ્યા પ્રમાણુમાં છે* તે રીતે જોતાં અન્ય ધર્મ પાળનારાઓ કરતાં તે અધિક પ્રમાણુમાં છે ખરી. વસ્તુતઃ સમસ્ત ભૂમણ્ડલની લોક સંખ્યાનો ત્રીજો હિસ્સો માત્ર બુદ્ધ ધર્મ પ્રવર્તક છે એમ કહેવું એ ખોટું નથી. કારણુ કે ક્રાઇસ્ટ ધર્માવલમ્બી બત્રીસ આર્ય ધર્મ પ્રવર્તક વીસ, અને મુસલમાન ધર્માનુયાયી સાડા પન્નર કરોડ જનો છે, ત્યારે બુધ્ધ ધર્મ પ્રવર્તક પચાસ કરોડ માનવ જીવન છે. એટલુંજ નહિ પરંતુ બુધ્ધે જે તત્વ વિચાર નિર્ણય પધ્ધતિ પ્રચલિત કીધી, તેને આપણા ઉપનિષદો આદિનો કાંઈ સંબંધ હોનો જોઇએ, કે નવિનજ વિચાર પ્રદર્શિત કીધો? એ જાણુવું પણુ ઘણે દરજ્જે આવશ્યક છે. કદાચ તેના કેટલાક સિધ્ધાન્તો સાથે આર્ય ધર્મનું વિસંગત્વ પણુ હશે, વળી આર્ય-વર્તમાં બુદ્ધ ધર્મ માનનારાની સંખ્યા અધિક પણુ નહિ હોય; પણુ એટલાજ ઉપરથી તે પ્રતિ આપણે તિરસ્કારની નજરે નિહાળવું એ લજ્જાસ્પદ છે. ગમે તેમ કહીએ તો પણુ બુદ્ધ ધર્મના કેટલાંક તત્વો ખ્રિસ્તિ ધર્મમાં દાખલ થવાનું પાશ્ચાત્ય તત્વ-શોધકો-લિલિ, રેન, પ્રિન્સેપ, કેર્સાદિકોએ સ્વીકાર્યું છે.

બુદ્ધ મત પ્રસાર.

આ અલૌકિક ધર્મ સંસ્થાપકે આ ભૂતલપર નિર્માણ થઇ (૧) હિન્દુસ્તાન મધ્યે ઉપાધ્યય વર્ગનો અપ્રતિમ જૂલમ શરૂ થયો હતો તેનાપર હુમલો કરી કમજોર કરી નાંખ્યો. (૨) હિન્દુસ્તાન મધ્યે જાતિ

* બુદ્ધ ધર્માનુયાયીજનો ઉત્તર અને દક્ષિણુ દિશા તરફ આ પ્રમાણે પ્રસરેલા છેઃ—ઉત્તર દિશા તરફના ભાગો—ગાવા વગેરે ડચ લોકોના તાબાના મુલકો ૫૦,૦૦૦; આસામ, રિપટિ, હોંગકોંગ, વગેરે બ્રિટિશ તાબા નીચેના મુલકો ૫૦૦૦૦૦; રશિયા ६०००0०; ક્યૂએનબેટ ૧૦૦૦૦૦૦; કોરિયા ૮૦૦૦૦૦૦; ભૂટૅન અને સિકિમ ૧૦૦૦૦૦૦; કેશ્મીર ૨૦૦૦૦૦; ટિબેટ ६०००0००; મેંગોલિયાર ૨૦૦૦૦૦૦; મેન્ચુરિયા ૩૦૦૦૦૦૦; જેપાન ૪૦૪૫૩૪६૧; નેપાલ ૫૦૦૦૦૦; ચીન ૪૧૪૧૮६૯૯૪; એકંદર ૪૭६૦૦૦૦૦૦—દક્ષિણુ દિશા તરફના ભાગોઃ—સિંહલદ્વીપ ૨૦૦૦૦૦૦; બ્રહ્મદેશ ६૭૮૮૦૭६; હિંદુસ્તાનના ઇતર પ્રાંત ૨૪૩६૭૭ સિયામ ૧૦૦૦૦૦૦૦ આસામ ૧૨૦૦૦૦૦ એકંદર ૩૧૦૦૦૦૦૦.

લેહનું જે પ્રચણ્ડ બખડ ઉઠયું હતું, તેને ઘણે અંશે પ્રતિકાર કર્યો. (૩) કેટલાક કાળથી ચાલતી આવતી -એક પુરુષ અનેક સ્ત્રીઓ સાથે વિવાહ કરી શકવાની પધ્ધત્તિપર આક્ષેપ કરી, તે અનીતિયુક્ત છે એવું પ્રતિપાદન કર્યું. (૪) દાસત્વ સ્વીકારવાની રીતી પણ સદોષ અને અન્યાય યુક્ત છે એવો શુદ્ર પ્રતિ ઉપદેશ કર્યો. (૫) સ્ત્રીને પશુ તુલ્ય ગણવાની અત્યંત ક્રૂર રસમ સર્વત્ર રૂઠ થઇ હતી તેને અસિધ્ધ ઠરાવી, તે પુરૂષની સહચારિણી છે; અર્થાત્ ધર્માચરણ કરવામાં તે સર્વથા યોગ્ય છે એમ સ્થાપિત કર્યું. (૬) યજ્ઞયાગાદિના મિષે ઉપાધ્યાય વર્ગ પશુ હિંસા કરતા હતા તેનો નિષેધ કર્યો. (૭) દેશ જીતી રાજ્ય વિસ્તાર વધારવાની ઇચ્છા રાખનારા નૃપતિઓએ યુધ્ધમાં મનુષ્ય સંહાર કરવો એ સર્વથા નિષેધ છે વો ઉપદેશ કર્યો. (૮) પૂર્વાપર ધર્માચરણ કરવાની પદ્ધત્તિ હતી તેમાં ફેરફાર કરી, સંઘદ્વારા ધર્માચરણ કરવાની પધ્ધત્તિ દાખલ કરી. (૯) મનુષ્યના વ્ય કર્મનો નિશ્ચય, નીતિ અને ન્યાયના શાશ્વત તત્વને અનુસરી કરવો. (૧૦)સ્વ સંમત્ત ધર્મ પન્થનો બોધ, બીજાને સ્વીકારવાના હેતુએ ઉપદેશકોને દેશો દેશ મોકલી પ્રચલિત કર્યો; અને (૧૧) સ્વધર્મ પ્રસારને સ્હાયભૂત બે નવી સંસ્થા-એક દેશે દેશ ફરી ધર્મ પ્રસાર કરવાની અને બીજી ધર્માનુયાયી જનોને સમય પરત્વે ધર્મોપદેશ કરી તેની સ્વધર્મ પ્રત્યે શ્રધ્ધા દઢ કરવાની સ્થાપિત કરી.

બુદ્ધ ધર્મનો પ્રભાવ.

ઉક્ત એકાદશ નિયમોના પ્રભાવે બુદ્ધ ધર્મ આખા એશિઆ ખંડમાં પ્રસરી ગયો. એટલુંજ નહિ પરન્તુ સિકન્દર પાદશાહના વખતે કોઇ બુદ્ધ ધર્મ પ્રસારક જન અલકઝેન્દ્રિઆ ગયો હતો. આ બિના અશોક મહારાજાના વખતના જે કેટલાક લેખો અત્ર હયાતીમાં જણાયા છે. તે પરથી સાચી માનવાને કારણ ભૂત છે. ઉચ્ચ પ્રતિનો યહુદી ધર્મ પંથ, અને હિંદુસ્તાન મધ્યેનો પશુ યજ્ઞ નિષેધ-બુદ્ધ ધર્મ પંથ એ એક રૂપજ છે, એમ વિદેશિય તત્વ શોધકોનું માનવું છે.

બાબિલન, પેલેસ્ટેઇન, મિસર અને ગ્રીસ દેશોમાં ઉપાધ્યાય વર્ગોએ હિંસાવાળી ધર્મ પધ્ધતિ પ્રવત કરી મુકેલ, તેને નષ્ટ કરવાનો પ્રયત્ન બુદ્ધ ધર્મ પ્રસારક જનો તરફથી પ્રથમતઃ થયો હતો. આ ઉપદેશકો ઉપરના દેશો મધ્યે ફરી નિરનિરાળા મણ્ડલો સ્થાપન કરવા શકિતવંત નિવડયા હતા, આ મણ્ડલના યોગે ખ્રિસ્તી ધર્મનો પ્રસાર અનુકૂલ રીત્યે થવાની સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઇ હતીઃ બુધ્ધ ધર્મ પ્રસારકજનો ઇ. સ. ના પાંચમા શતક મધ્યે અમેરિકા જઇ ત્યાંના રાજા પાસે પશુ યજ્ઞ બંધ કરાવવાને ભાગ્યશાળી બન્યા હતા, એવો પૂરાવો ચીના લોકના ગ્રંથોમાંથી મળી આવે છે. બુદ્ધ લોકો અમેરિકા ગયા હતા એ વાતની સાક્ષીને સટ્ટે ત્યાં હાથી, સર્પ, બુધ્ધની પ્રતિમા ઇત્યાદિ ચિત્રો પુરાતન અવશેષ મધ્યે સમ્પાદન થયેલ છે. સર વિલિયમજોન્સાદિ વિદ્વાનોનું એમ માનવું છે, કે યુરપના ઉત્તર ભાગમાં પ્રાચીન કાલે નોર્સ, એંગ્લ, ગોથ વિગેરે જાતિઓ વસતિ હતી, તેના મધ્યે બુધ્ધ ધર્મ પ્રસારકોએ જઇ પોતાના ધર્મનો ઉપદેશ કર્યો, એવું તેના કેટલાક પુરાતન અવશેષથી દીસે છેઃ સ્કેન્ડેનેવિયન લોકોનો ઉપાસ્ય દેવ વોડન એ બુધ્ધનું અપભ્રંશ નામ કાં ન હોય? આ અનુમાનથી પણ એમ ધારી શકાય ખરૂં, કે એક વખત બુધ્ધ યુરપના ઉત્તર તરફના લોકોમાં પ્રભુપદધારી સત્તા ભોગવતો હતો. પરન્તુ વિદ્વજ્જનોમાં મતભેદ છે.

આમ વાતનો વિચાર કરતાં એવું સમજાય છે, કે આ એક અદ્વિતીય પુરૂષના ધર્મ વિષયક વિચારોના પ્રભાવ, સર્વ પૃથ્વીતલપર કમ જાસ્ત પ્રમાણમાં પ્રસર્યો હતો, એમ તેના અનુયાયી જનોએ કોરેલા સ્મરણ સ્તમ્ભો, પૂતળાં, સ્મારક લેખો સર્વત્ર દ્રષ્ટિએ પડે છે તેથી માની શકાય છે, આ એવડો પ્રચણ્ડ ધર્મ વિસ્તાર બુધ્ધ ધર્માનુયાયી જનોએ

કેવળ નીતિ બળેજ કર્યો હતો-તેણે કોઇનાપર જુલમ કદાપિ પણ વાપર્યો નથી.

પ્રાચીન વેદ ધર્મનાં થયેલાં રૂપાન્તર.

ભારતભૂમિ મધ્યે બુધ્ધ નિર્માણ થવાના સુમારે આર્ય ધર્મની અને સમાજની સ્થિતિ કેવી હતી? એ તપાસતાં; હિન્દુસ્તાનવાસી આર્યોનો પ્રાચીન ધર્મ જે વેદ તે મધ્યે કાલાન્તરે રૂપાન્તર થતાં થતાં મૂલ સ્વરૂપ પુષ્કળ રીત્યે સ્થિત્યન્તર થઇ ગયું હતું. (૧) પૂર્વ કાલે જે ધર્મ વિધિ અંતઃકરણ પૂર્વક પળાતી હતી. તે પાછળથી કૃત્રિમતાએ પહોંચી હતી. ઋગ્વેદના સમયે દેવતાની આરાધના અને પૂજા; પ્રાચીન ઋષિ જે મ્હોટા પ્રેમથી અને ઉત્કંઠાએ કરતા હતા તેનો સમૂળગો નાશ થયો હતો, (૩) ઇન્દ્ર, ઉષા, વરૂણ-ઇત્યાદિ દેવતાના નામોચ્ચાર માત્રથી પ્રાચીન આર્યોના હૃદયમાં જે ભક્તિ અને કલ્પના ઉત્પન્ન થતી હતી, તેવી હવે કોઈના મનમાં ભાવના રહી હતી નહિ. (૪) સોમ, દુગ્ધાદિ પદાર્થો પ્રાચીન ઋષિઓ પોતાના આરાધ્ય દેવને જે પ્રકારની પ્રેમ પુરઃસર ભક્તિભાવનાવડે અર્પણ કરતા, તે માંહેનું શેષ બિન્દુ પણ નિશાન જાણવાને રહ્યું નહિ. (૫) આ પુરાતન રીતિમાં મોટી વિકટ વિધિ, અને નિયમવાળી આડમ્બર યુક્ત નિરર્થક યજ્ઞ યાગાદિકની પધ્ધતિ શરૂ થઇ—સાદા સરળ ભાવ પૂર્વક અને માત્ર પ્રેમ લક્ષણાથી સ્વદેવતા તર્પણ કરનારા પ્રાચીન ઋષિના વંશજો, આ સમયે એક મોટી જાત વાળા થઇ બેઠા. આ જાત એવા હક્ક સાબિત કરવા લાગી, કે યજ્ઞાદિ વિધિ કરવાનો હક્ક માત્ર અમનેજ છે. દેવતાનું આવાહન અને આરાધન કરવાના મંત્ર ભણવાનો અધિકાર અમારા વિના અન્યને નથી. અર્થાત્ ઋગ્વેદાન્તર્ગત સ્તોત્રના પ્રારમ્ભથી સ્વાભિમત દેવતાની આરાધના કરનારના હૃદયમાં જે ધર્મવાસના, અને પ્રેમાળ વૃત્તિ હતી તે નષ્ટ થઇ, અને લોકો મધ્યે મહાન્ વિકટવિધિ, તથા નિરર્થક યજ્ઞાદિ પધ્ધતિ ઉદ્ભવી.

પરંતુ કાલાન્તરે આ અનિષ્ટ સ્થિતિ પરત્વે કેટલાક વિચારશીલ પુરૂષોને પ્રતિકાર થવા લાગ્યો. આ પ્રતિકાર ઇ. સ. ના પૂર્વે અગ્યારમા શતકના સુમારે શરૂ થવા વિષે કેટલાકનો તર્ક છે. એટલે બુદ્ધના અવતાર પહેલાં સરાસરી પાંચ શતકે આ પ્રતિકાર થયો સમ્ભવિત છે. વેદ કાલ સમયનો જે બ્રાહ્મણ કાલ-આ કાલે સર્વત્ર રૂઢ થયેલા યજ્ઞ યાગાદિકની પધ્ધતિ વિષે કેટલાક મહાશય પુરૂષના ચિત્તમાં અનાદર ઉત્પન્ન થવાથી તેઓ ગુંચવાડામાં પડી ગયા. અને આયુષ્ય વ્યય કરતાં સ્વજીવિત સાર્થક્ય કાંઇ બની શકતું નથી, એમ ધારી તેઓ જીવાત્મા અને પરમાત્માના વિષય સંબંધે વિચાર કરવા લાગ્યા. તેઓનો તત્વ વિચાર ઉપનિષદના ગ્રંથોમાં ગ્રથિત કરેલ છે. આ સર્વ વિચારોનો સાર એવો છે, કે "તમામ ચરાચર વિશ્વ એક બ્રહ્મ થકી નિર્માણ થયેલ તેના-બ્રહ્મના કેવળ અંશ રુપ છે." તદ્વત મૃત્યુ, પરલોક, પુનર્જન્મ ઇત્યાદિ ગૂઢ વાતોનું વિવેચન પણ કરેલું છે. આપણા લોકો મધ્યે નિર નિરાળી તત્વજ્ઞાનપદ્ધતિ જે નિર્માણ થઇ છે, તે સર્વનાં બીજ રૂપે આ ઉપનિષદના ગ્રંથો છે એમ સમજાય છે. આ પ્રમાણે એ કાલના આર્યો મધ્યે સ્વતંત્ર વિચાર જાગૃત થઇ મોટાં મોટા ગહન તત્વ વિચાર નિર્માણ થયા હતા. અને એ કાલે આવા વિચારમાં નિમગ્ન થઇ ઇતર સર્વ કર્મ કાણ્ડ વિસ્મૃત થનાર પુરૂષ બહુ થોડા હતા. સામાન્ય જન પણ રૂઢ થયેલા યજ્ઞ યાગાદિ કર્મ કાણ્ડમાં પોતાનો કાલ ગુજારતા. એ કર્મ કાણ્ડ પ્રાચીન વેદવિહિત છે. આથી તે કરવાથી પુણ્ય પ્રાપ્તિ થશે એવો તેઓને દ્રઢ વિશ્વાસ હતો. ઉપાધ્યાય વર્ગના પ્રાબલ્યથી લોકોની આ અપ્રયોજક કર્મ કાણ્ડ પરત્વેની શ્રધ્ધા કમતી થઇ નહિ, પણ અનેક પ્રકારના નુતન ઉપાય શોધવા લાગ્યા. કર્મ કાણ્ડ પ્રસંગપર નાના ગ્રંથો લખી જનોમાં પ્રસિધ્ધ કરતા રહ્યા. સર્વાંશે તેઓ સર્વદા આ વિષયમાં પ્રવૃત્તિ રાખતા રહેવાથી નાના પ્રકારની યુક્તિઓ યોજવા લાગ્યા.

સમાજ સ્થિતિ.

ઇ. સ. પૂર્વના ૬ઠ્ઠા શતક સુધી હિન્દુસ્તાનવાસી આર્ય જનોના હૃદય મંદિરમાં ખરી ધર્મ વાસનાએ જે વૈચિત્ર્ય સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હતું, તે ખરેખર વિલક્ષણપ્રકાર હતોઃ જ્યાં ત્યાં ક્ષુલ્લક અને અપ્રયોજક કર્મ કાણ્ડની શરૂઆત થઇ ગઇ હતી. આ સમયે જાતિભેદના વિષયે ઘણું ખરાબ સ્વરૂપ પકડયું હતું. બ્રાહ્મણોએ પોતાના મનસ્વી તરંગોને વધારી વિશેષ-ધિકાર પ્રાપ્ત કરી લીધો હતો (!) શુદ્ર સમ્બન્ધી અતિ ક્રુર નિયમ પ્રચારમાં આવ્યા હતા. આ સબબોને લીધે બ્રાહ્મણોના કેટલાક ગ્રંથદ્વારા સ્થાપિત થએલા સામાજિક અને નીતિ સંબંધી ઉત્કૃષ્ટ નિયમ અવળા સવળા છે. આ સમયે બ્રાહ્મણ જાતિનું ગૌરવ એટલું બધું વૃધ્ધિંગત થયું હતું કે તે જાતિના સમાન બીજી એક પણ જાતિનો ઉત્કર્ષ થયો નહોતો. આમ થવાથી આર્યોનાં આશ્રય છોડીને જે અન્ય જાતિઓ રહી, તેને શુદ્ર કહેવાનો પરિપાઠ પડયો. આ આશ્રિત જનોને ધર્મના ગ્રંથ અને ધર્મ વિધિ શીખવવાની સખત મના કરવામાં આવી છે. સમાજની અંદર કોઇ પણ રીતે શુદ્રને માન આપવામાં નહિ આવતું. તેઓને અધમ ગણી ઉચ્ચ વર્ણના લોકો તિરસ્કાર કરતા આવી તેમની હિનાવસ્થા બદલ તેમને અધિક ખેદ થવા લાગ્યો. અને તેથી તેઓને પોતાની સ્થિતિનો પુનરોધ્ધાર કરવાનું અહર્નિશ સ્મરણ રહેવા લાગ્યું. પાછળથી આ શુદ્ર વર્ણની સંખ્યા વધતાં, તે નિર નિરાળા ઉપયુકત ધનોત્પાદક ધંધા કરવા લાગ્યા; તેઓ પૈકી કેટલાકના તાબામાં ગામ ગિરાસ આવવાથી મોટા વજનદાર ગૃહસ્થ થઇ ગયા. આવી રીત્યે તેઓની સ્થિતિમાં ઘણો સારો ફેરફાર થઇ ગયો. તો પણ તેના ધર્મ અને વ્યવહાર વિષયના એતદ્વિષયક ગ્રંથો મધ્યે, અત્યન્ત અન્યાય યુક્ત (!) નિયમ પુનઃ પુનઃ પ્રચિત કરેલા તો રહીજ ગયા.

જે પુરૂષના મનમાં સત્ય અને ન્યાય વિષયની પ્રીતિ વસેલી છે, જેની બુધ્ધિના થોડા ઘણા સુસંસ્કારો ઉદયભૂત થયેલા છે. જેના અંગમાં અવલોકન કરવાની શકિત લક્ષપૂર્વક ચોંટેલી છે, પરદુઃખ દેખી જેનું હૃદય દગ્ધ થાય છે, અને જે પરોપકાર કરવામાંજ સ્વજિવિત સાર્થકય થયેલુંજ માને છે, તેની દ્રષ્ટિએ આ સમયની દુઃખી સ્થિતિ પડી. એ કાળે આર્યોની જે ધર્મ સ્થિતિ અને ઇતર વિદ્યા ઉપલબ્ધ હતી, તે તમામ ગૌતમ બુધ્ધ શીખ્યો હતો. પોતે જે કાંઇ વિદ્યા પ્રાપ્ત કરેલી તે કેટલે અંશે હિતાવહ અને સત્યયુક્ત છે, તેનો વિચાર પોતાના મન સાથે કરવા લાગ્યો. અને તેને એવું માલુમ પડયું, કે માનવ જાતિમાં ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારોના જે જાતિ સંબંધ છે. તે સર્વ અયોગ્ય છે. તેના દયામય અંતઃકરણમાં એવી ઉત્કૃષ્ટ ઇચ્છાએ પ્રવેશ કીધો, કે હીન દીન, અને ત્રસ્ત જનોની સ્થિતિ સુધારવાને કોઇ પણ પ્રકારના ઉપાય યોજવા ખરા-યજ્ઞયાગાદિની ખટપટ સંબંધે બુધ્ધને એમ જણાયું કે, તેમાં કાંઇ સાર્થકતા રહેતું નથી. એવું જેઓ માને છે તેઓ સંસાર વિષયે અને કર્મ કાણ્ડ પરત્વે વિચાર કરી પોતાના મનની પ્રવૃત્તિ કોઇ ઉચ્ચ પ્રકારનો ધર્મ માર્ગ છે કે નહિ ? તેના વિચાર દોડાવે છે આવો વિચાર કરનાર માણસ વાનપ્રસ્થ બની અરણ્યમાં પર્ણકુટી બાંધી એકાંતમાં પોતાનો કાળ નિર્ગમન કરી શકે છે. સાંસારિક બંધનથી આમ મુકત બનવાથી તેનુ ચિત્ત આધ્યાત્મિક વિચાર પાછળ નિશંકપણે લાગે છે. તે સૃષ્ટિનું સતત અવલોકન કરી પોતાના મન સાથે પુનઃ પુનઃ વિચાર કરી આત્મા, પરમાત્મા, પરલોક આદિના ધર્મ તત્વો સંબંધી અનુમાન કરે છે. આ પ્રમાણે સ્વતંત્ર રીત્યે વિચાર કરતાં પોતાને જે બિના સયુકિતક અને યથાર્થ લાગતી તેનું રહસ્ય સ્વશિષ્યો-દ્વારા સમઝાવતા.

આ પૈકી ઘણા વિચાર કરનારા ઋષિ પુરાતન વેદના આધારપર પોતાનો તત્વ વિચાર રચતા. તે પણ તે તમામનું સાધારણ ધોરણ યજ્ઞાદિ કર્મો કરી

बेलजियमना राज्यमां रबर एकठुं करनार कुलीयोनी स्थीति.
(રબર ઓછું એકઠું કરનારાઓના હાથપગ કાપી નાંખ્યા છે!)

मलाया देशनी सुंदर स्त्री.

टिबेटियन कुटुंब.

भूतिया स्त्री.

સ્વકાર્ય સિદ્ધિ માટે પશુ હિંસા કરવી યુકત નથી. એવું પ્રતિપાદન કરી જનોનાઃ ચિત્ત મધ્યે ઉચ્ચતર ધર્મ કલ્પનાનો પ્રવેશ કરાવવાનુંજ હતું.

પશુયજ્ઞ માટે વિચારીજ જનોનો તિરસ્કાર.

તત્વ વિચાર પાછળ આ પ્રમાણે વિચારી જનોની પ્રવૃત્તિ થયા પછી યજ્ઞ વિષયે કેટલાક ઋષિઓએ એવી કલ્પના બે સારી કે યજ્ઞ કરી ઇશકૃપા સમ્પાદન કરવી, તે કાંઇ પશુ યજ્ઞવડે કદાપિ પ્રાપ્ત થાય તેમ નથી; પરંતુ પ્રભુ કૃપાની પ્રાપ્તિ અર્થે આપણી અસદ્વૃત્તિઓનો હોમ કરવો જોઇએ. વાસના અને તૃષ્ણાની મન રૂપી યજ્ઞમાં આહુતિ આપવાથી કૈવલ્ય પ્રાપ્તિ મેળવી શકાય છે. આવું યજ્ઞ કર્મને અંગે આધ્યાત્મિક સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થતાં, બાહ્ય કર્મમાં આત્મોન્નતિ વિશેષ હિતકર બનતાં સુખની આપનાર છે, એવો ઉપદેશ કેટલાક ધર્મ ગુરૂઓ કરવા લાગતા.

આ ઉપનિષદ્ કાલે વેદના આધાર વડે તત્વ વિચાર કરનારા જે જન નિર્માણ થયા, તેનું આખર સુધીનું સાધારણ ધોરણ વેદાન્ત મત સ્વીકારવાની પહેલી પ્રવૃત્તિજ હતી. સર્વ ચરાચર વિશ્વઃ એક બ્રહ્મ થકી ઉદ્ભવેલ છે. અને તે લીન પણ તેનામાંજ થનારૂં છે. નામ રૂપ ભેદ જે આજે દૃગોચર થાય છે, તે તો માત્ર માયાનો ખેલ છે, એ તો માત્ર ભ્રાન્તિજ છે. આ પ્રસરેલી ભૂમિઓ કેવળ ચંચળ અને અશાશ્વત્ છે; વાસ્તે અચલ અને શાશ્વત્ એવી વસ્તુ માત્ર તો એક બ્રહ્મજ છે. આ વિના અન્ય કાંઇ પણ નથી. નામ રૂપ ભેદ ઉત્પન્ન થઇ આત્માધ્યાસ ઉપાધિત્રયના યોગે શોક અને જન્મ મરણ પ્રાપ્ત થયેલ છે. આ થકી મુકત થવા ઇચ્છનારાઓએ ઐહિક અથવા પારલૌકિક સુખ વિષયની પ્રાપ્તિની લાલસા ધરવી નહિ. એટલુંજ નહિ પરંતુ એ વિષયની કામનાનો તો સમૂલ ઉચ્છેદ કરવો જોઇએ. એટલે મોક્ષ સિધ્ધિ સુગમ થતાં અન્તે પરમાત્માની તુલ્ય- મૃત્યગાત્મ- આજડ કલેવરમાં પ્રાપ્ત થયેલા બન્ધનનો છેદ કરી લીન થાય છે. આ પ્રમાણે પર બ્રહ્મમાં લીન થતાં પર્યન્ત જીવાત્માધ્યાસ જન્મ મરણ રૂપ સંસૃતિ ભોગવી લેછે. નામ રૂપ ધારણ કરનારા પ્રત્યેક જીવનાં કર્મ પ્રમાણે તે ઉચ્ચ નિચ સ્થિતિને પ્રાપ્ત બને છે. સંસૃતિનો પાશ તોડવાના બે ઉપાય છે. એક એવો કે મનુષ્યોએ કામનાને જીતવી. અને પ્રારબ્ધ પ્રાપ્ત દેહે કર્મ ફલની આશા નહિ રાખતાં જીવ માન છે ત્યાં સુધી કેવલ અલિપ્તપણે કાર્ય કરવાં; એટલે તેને કર્મ બન્ધન નહિ થતાં સુખ દુઃખમાંથી મુકત થાય છે. બીજો ઉપાય એવો છે, કે આત્મા વિષેના અજ્ઞાનને લીધે ચિત્તને ભ્રાન્તિ થતાં અશાશ્વત્ અને શાશ્વત્ શું ? તેનો વિચાર થતો નથી; તે સત્ય જ્ઞાનના યોગી થાય એટલે અજ્ઞાન તિમિર તારા થતાં પરબ્રહ્મ પ્રાપ્તિ થાય. આમ થવાથી માનવને દુઃખ અને કલેશયુકત આ ઐહિક જીવનની કોઇ પણ પ્રકારની દરકાર કરવાની નથી, ત્યારે શાશ્વત્ અને સતત્ પરમાનંદ પ્રાપ્તિમાં આસ્પદ જે પરબ્રહ્મ તેની પ્રાપ્તિના માર્ગનું અવલમ્બન પ્રત્યેકે કરવું.

બુદ્ધના વખતનો તત્વ વિચાર.

આ પ્રકારે ધર્મ વિચાર અને તત્વ વિચાર ઉપનિષદ્ કાલે ભરત ખંડના કેટલાક ભાગો મધ્યે પ્રચલિત્ થયો હતો. આ વિચાર પ્રમાણે પોતાનો વર્તન ક્રમ ચલાવનારા પુષ્કળ મહાત્માઓ વખતો વખત નિર્માણ થઇ ઇતર જનોને પોતાની સમાન કરવા સંબંધ સતત્ પરિશ્રમ કરતા. આવો ક્રમ બુદ્ધના ઉદય પહેલાં અવ્યાહતપણે ચાલતો હતો. આ તત્વ વિચાર કેવળ પ્રચલિત્ કર્યો હતો, પણ તે કયા વેદનો ? એ વિષે જેવી જોઇએ તેવી પ્રતીતિ થતી નથી. બુધ્ધના વખતે આ બ્રહ્મ વિદ્યા પ્રતિપાદન કરનારને બ્રાહ્મણની સંજ્ઞા આપવામાં આવતી

એટલે ब्रह्म जानाति स ब्राह्मणः એ બ્રાહ્મણ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ પુરાતન કાળથી લોક સંમત છે. અને એ કાલના બ્રહ્મ નિષ્ઠ બ્રાહ્મણો ઇહ લોકમાં દેવ સરીખું માન ભોગવનારા હતા.

આવા સ્વતંત્ર વિચારના યુગ મધ્યે વેદનો આધાર નહિ સ્વીકારતાં માત્ર પોતાનીજ બુદ્ધિની સ્હાયતા લેઈ જે કાંઇ બને તેવું કરનારા કેટલાક મહાત્મા નિર્માણ થયા હોય એમ દિસે છે. ઉપનિષદ્ કાલે આરમ્ભાઈ, બુધ્ધના આગામન પર્યન્ત આ પ્રકરણના સ્વતંત્ર વિચાર કરનારા પુષ્કળ લોક થયા હતા. તેઓએ પોત પોતાની બુદ્ધિ અને વિચાર શક્તિના યોગે નિરનિરાળા તત્વ વિચાર અને ધર્મ વિચાર સ્વશિષ્યદ્વારા, તે સમયના લોકોમાં પ્રચલિત કરી નાંખ્યા. ઉપનિષદ્‌ના વખતે જ મોટા મોટા તત્વ વિચાર કરનારા જનો ઉત્પન્ન થયા તે પૈકી ઘણાકો એમજ કહેતા, કે 'આપણા વિચારોને ઉપનેષદોનો આધાર છે!' એવું તેમનું કહેવું ખોટું ન્હોતું. કારણ કે ઉપનિષદ્ કાલે સર્વ પ્રકારના ધર્મ વિચાર અને તત્વ વિચાર બીજ રુપે વિસ્તૃત થઇ ચુકયા હતા; તેથી પ્રત્યેક 'આપણા મતને ઉપનિષદોનો આધાર છે' એમ પ્રતિપાદન કરતા. હાલ જ્યારે ઉપલબ્ધ થયેલ સર્વ ઉપાનિષદો એકત્ર કરી અવલોકન કરવાનું શકય છે, ત્યારે તેવો કોઇ પણ પ્રકાર પુરાતન કાળે નહિ હોવાને લીધે વારંવાર ગુંચવાડો ઉભો થતો. આવી વિરોધી ખીનાની મીમાંસા કરવાનું તે કાલે અશકય હોવાના યોગે धर्मस्य तत्वं निहितं गुहायां महाजनो येन गतः सपन्थाः આ પ્રમાણે જેઓ જે કાંઇ કહેતા તે વિચાર જનોમાં પ્રસિધ્ધ કરવાની છૂટ હોવાથી આર્યાવર્તમાં તે કાલે અનેક ધર્મ પન્થ અને તત્વ વિચાર પધ્ધતિ નિર્માણ થઇ હતી. બુધ્ધ પણ આ અંશો પૈકી એક હતો. બુધ્ધના કેટલાક ધર્મ સિધ્ધાન્તોને ઉપનિષદો તરફથી આધાર મળી શકે તેમ છે, તેથી એવું દિસે છે, કે બુધ્ધ મત એ કાંઈ નવિન આડમ્બરવાળો ધર્મ મત નથી, પણ આપણા પુરાતન અગણિત ધર્મ વિચાર અને તત્વ વિચાર પૈકી; કેટલાકનું મણ્ડન કરનારો છે.

દેહને દણ્ડ આપનાર તપશ્ચર્યાનો પુરસ્કાર.

ઉપનિષદ્ કાલના પ્રારમ્ભથી તે બુધ્ધાવતાર સમય સુધી નિદાન પાંચસો વર્ષની સ્થિતિ કાંઇક વિલક્ષણ હતી. આ વખતે તત્વ વિચાર કરનારા સેંકડો જનો નિર્માણ થયા હતા. અને આવા નિર્માણ થયેલા જનોના મનમાં જે કાંઇ આવ્યું તે લોકો પાસે પ્રસિદ્ધ કરી નાંખતા. આથી કરીને જ્યાં ત્યાં ઘોટાળો ઉત્પન્ન થતો હતો. આ ભવાબ્ધિમાં આપણું ખરું કર્તવ્ય કયાં સમાયેલું છે? અને પરલોક પ્રાપ્તિને માટે કેવા ઉપાય યોજવાની જરૂર છે? તે વિષે લોકોનાં મનમાં શંકા ઉદ્‌ભવેલી હતી. કેટલાકના મનમાં પરલોક, આત્મા, પરમાત્મા, પુણ્ય, પાપ ઇત્યાદિ ધર્મની વાતો માટે અશ્રદ્ધા થઇ. જ્યાં ત્યાં અનાચાર અને ઉચ્છૃંખલતા શરૂ થઇ ચુકયાં હતાં. કેટલાક એમ પણ કહેતા કે ગિરિ કંદરા મધ્યે આ સંસાર છોડી બેસવું જોઇએ, અને ત્યાં તપશ્ચર્યા કરી દેહને દંડ આપવા જોઇએ; એટલે દેવની આપણાપર કરૂણા થાય તો, આપણને મોક્ષ પદની પ્રાપ્તિ થાય. આવી રીતે સંસારથી ત્રાસી ગયેલા કેટલાક જન મહન્ત બની લોકોને એવો બોધ કરતા, કે આ સંસાર કેવળ અસાર છે, તેની પછવાડે લાગી કર્મ માર્ગ મધ્યે અને પાપી જનોની સંગતિમાં આયુષ વ્યય કરવામાં કાંઈ અર્થ સમાયલો નથી, જેને આપણે સુખ માનીએ છીએ તે એકંદર સુખ વિષય; અશાશ્વત અને દુરાચારની પાછળ પ્રવર્તિત કરનાર હોવાને સબબે તેની લાલસા ધરવી હિતકર નથી; પણ વાસના પર જય મેળવી, અને માત્ર સંગ રહિત બની આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ સાધવી આ ઉપદેશનું પરિણામ જેના ચિત્તપર ચોટે, તે સંસાર ત્યાગ કરી

કેવળ વિરકત બની મહન્તની શિષ્ય દીક્ષા સ્વીકારતા. આ રીત્યે બનેલો ગુરુ શિષ્ય સમુદાય, બુદ્ધના વખતે સ્થલે સ્થલે દ્રષ્ટિ ગોચર થતો. આ વિરકત મણ્ડલ પોતાનું ઉપજીવન ભિક્ષાન્ને પર ચલાવતા હતા. તેથી તેને ભિક્ષુકની સંજ્ઞા આપવામાં આવતી આવો સન્યાસીઓનો સમુદાય તે વખતે પ્રચલિત થયેલા નિર નિરાળા મતોનો હતો. પોતાનો મત પ્રતિ પાદન કરવાને જે સાહિત્ય અવસ્યનાં લાગે તે તમામ મેળવવા માટે અખણ્ડ ઉદ્યોગ કરતા. આમ હોવાથી તેઓના શરીરમાં વાદ યુધ્ધ કરવાનાં, વાણીના વ્યાપારનાઃવચનો રૂપી પ્રમાણ ભૂત શસ્ત્રો સતેજ રહેતા; અને તેના લીધે સ્વપક્ષ મણ્ડન કરવાને ઘટતી રીતે સમર્થ બનતા.

દુઃખે નિવૃત્ત કેમ થાય? આ વિચાર આ કાલે વિવેકી મનુષ્યોના મનમાં સતત્ ઘોળાતો હતો. અને તેથી તેમાંથી મુકત બનવાને સારૂ નાના પ્રકારની યોજના યોજતા. કેવળ સંસાર ત્યાગ કરવાથી સર્વ દુઃખ વિમોચન થવાનું નથી. કેટલાકનું એવું કહેવું થતું, કે "ઘોર તપશ્ચર્યા વડે દેહને દણ્ડ આપવાથી ઇશ્વર પ્રસાદ પામવાને મનુષ્યને અલૌકિક સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે," કેટલાકના મને આ સિધ્ધિઓ દેહ દણ્ડવાળાને એટલે હઠ યોગીજનોને કેવળ પ્રાપ્ત થાય છે એમ કાંઇ નથી; પણ મનોજય અને વૃત્તિજય કરી શુધ્ધાચરણ રાખનારા મનુષ્ય પણ મેળવી શકે છે. આ સિધ્ધિના યોગે મનુષ્ય સર્વ પ્રકારના ઐહિક અનેક દુઃખોથી મુકત થાય છે એમ કહેવાય છે.

સાંખ્ય મત.

બુધ્ધના પહેલાં પણ નામધારી તત્વજ્ઞાન પધ્ધતિ હતી. એટલે સાંખ્ય મતવાદીઓ એ સમયે હતા ખરા. આ પદ્ધત્તિનો મૂલ પ્રવર્તક કપિલ કરીને એક મહામુનિ હતો. કપિલ મુની વિચાર પધ્ધતિને નિરીશ્વર સાંખ્ય કહેવાનું કારણ એવું છે, કે "આ વિશ્વ કોઇ પણ ઇશ શકિતએ નિર્માણ કરેલું છેજ નહિ" અને તેના આધાર તરિકે તે એમ સાબિત કરે છે, કે જેમ મૂળમાં કાંઇ પણ હોતું નથી તેમ કોઈએ કાંઇ પણ ઉત્પન્ન કરેલું નથી. પદાર્થને વિકાસ પામવાની શક્તિ અસલથી જો પદાર્થ મૂળેજ ન હોય તો તેને કોણ લાવી શકે તેમ છે! ગતિ પામવી, એ પરમાણુઓનો સ્વભાવ ધર્મ છે. આ પ્રકૃતિ રુપ પરમાણુના પ્રેરક રુપે પુરુષ સ્થિત છે, તે તેના થકી કદાપિ અલગ રહેવાયજ નહિ. તેનાં પણ જડ અને ચૈતન્ય, એવાં નામ આપવામાં આવ્યાં છે. કેમકે તે વિશ્વ મધ્યે સદ્રુપ છે. આ યોગ થકી આ ચરાચર વિશ્વ ઉત્પન્ન થયું છે. સત્વ, રજ, અને તમ આ ત્રિગુણે કરી યુકત જે પ્રકૃતિ તેનો માત્ર પુરુષજ સાક્ષી છે. અને પ્રકૃતિ સંગને અવલંબી સુખ દુઃખાદિકનો અનુભવ કરે છે. પુરૂષ પ્રકૃતિ બદ્ધ થવાને યોગે તેને ત્રણ પ્રકારનાં દુઃખ નડે છે. અર્થાત્ આધિદૈવિક— ઇન્દ્રિયો થકી થયેલું સુખ દુઃખ; આધ્યાત્મિક— આત્મા પરમાત્મા સંબંધ; અને આધિભૌતિક— પંચ મહા ભૂતોથી થયેલું સુખ દુઃખઃ. આ ત્રિવિધ તાપથી મુકત થવું એજ પુરૂષને મોક્ષ છે. આ મોક્ષ, પુરૂષની કર્મ વાસના નષ્ટ થઇ તેને સ્વસ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય એટલે પરીપૂર્ણ છે. આ પ્રમાણે સાંખ્ય મતનો મૂખ્ય સિધ્ધાન્ત છે. આ મતોનો અને પૂર્વે નિર્દિષ્ટ કરેલ વેદાનુસાર પ્રચલિત્ થયેલ બ્રહ્મવિદ્યાનો, બુદ્ધ મતપર પુષ્કળ સજડ બંધ બંધાયો હતો.

એકંદર રીતે જોતાં બુધ્ધના પહેલાં આર્યાવર્તમાં પુનર્જન્મની કલ્પના કર્માનુસાર ઘણી ખરાબ ગતિ પ્રાપ્ત કરનાર છે આ સિધ્ધાંત, ઐહિક જીવન કષ્ટ્ય અને અસાર છે એ સમજૂતી, અજ્ઞાન નાશ થઇ સત્ય જ્ઞાનનો થોડો સંસ્રુતિ વડે દુઃખની નિવૃત્તિ થાય છે આ નિર્ણય; સર્વ ઐહિક સુખોનો ત્યાગ કરી દેહ દંડ ન કરવાથી અથવા મનોજય કરવાથી શાશ્વત

સુખ પ્રાપ્ત થાય છે આવો ઉપદેશ એ તમામ સર્જાયું હતું. તે પ્રમાણે શુદ્રાદિ નિમ્ન ગણેલ જાતિને ઉચ્ચ વર્ણની સમાન મોક્ષ સાધવાનો અધિકાર નથી. મોક્ષ સિધ્ધિને માટે તપશ્ચર્યા કરી કષ્ટ સાધ્ય ઉપાયોની આવશ્યકતા અગત્યની છે; યજ્ઞાદિ કર્મ કાણ્ડ સ્વર્ગાદિ પ્રાપ્તિ બતાવનારાને ચિન્ત શુદ્ધ માટે વિહિત કર્યાં હતાં; આ રીત્યની સમજણ જ્યાં ત્યાં પ્રસરી ગઇ હતી. અને આવી સાધારણ સમજૂતી પ્રવૃત્તિ થઇ હતી. ત્યારે આર્યાવર્ત મધ્યે એ સમયે વિચાર સ્વાતન્ત્ર્યના યોગે જે પોતાની બુદ્ધી અનુસાર, ધર્મ કલ્પના અને તત્વ વિચાર જનોમાં પ્રકટ કરતા હતા. કોઇ કહેતું હતું કે "આ વિશ્વ અનાદિ અને અનંત છે," "તે પ્રારંભથીજ શાન્ત છે." અને "કોઇ આત્મા અનાદિ કે તે આદિ છે?" કોઇ "આ અનાધનંતત્વની એકવાક્યતા પ્રતિપાદન કરે છે."! કોઇ વળી એવો તર્ક ચલાવે છે, કે "વિશ્વ અને આત્મા અનાદિ છે તેથી તે બન્ને શાન્ત છે. જે અનાદિ નથી તે શાન્ત થઇ શકે?" કોઇ એમ પણ કહે છે, કે "અનાધનંતત્વની કલ્પના કેવળ વ્યર્થ છે. સર્વ કાંઇ આદિ મુક્ત અને શાંત છે." આ પ્રમાણે નાના પ્રકારના તર્ક કરતાં મૂખ્યત્વે બે વિચાર પધ્ધતિ નિર્માણ થાય છે: એક વિચાર પધ્ધતિ પ્રમાણે" જે કાંઇ ગોચર છે તેજ સત્ય છે. "એવો સિધ્ધાંત સ્થાપિત થયો હતો. અને બીજી વિચાર પધ્ધતિ મુજબ "જે કાંઇ ગોચર છે, ત્યાંજ તમામ અંચલત્વ પાછળ અસત્ય છે" આ સિધ્ધન્ત દ્રઢ થયો હતો. આવી રીત્યે તત્વવિચાર અને ધર્મવિચાર મધ્યે મતભિન્નત્વ થતાં ઇહલોકત્પતિ રિકત પરલોક છે કે નહિ, મનુષ્ય મરણ પામવાથી તેનો આત્મા શેષ રહેતો હશે કે નહિ. મનુષ્યે કરેલ પાતક બદલ તેને દેહ દણ્ડ થતો હોય તો કયા પ્રકારે થતો હશે? ઇત્યાદિ પ્રશ્નો ઉત્પન્ન થવા લાગ્યા. અને તત્કાલ સર્વ વિદ્યાપારંગત પણ્ડિતજનો મધ્યે આ પ્રકરણે પ્રચણ્ડ વિવાદ ઉભો કર્યો. આવી સ્થિતિ ઉપનિષદ્ કાલથી પ્રારમ્ભાઇ બુધ્ધના સમય સુધી-સૂમારે પાંચસો વર્ષ વિલક્ષણ સ્વરુપ ધરી રેહી હતી.

બુદ્ધ ધર્મનું સ્વરુપ.

બુધ્ધે આ ભારતભૂમિમાં નિર્માણ થઇ જે ધર્મ મત સ્થાપિત કર્યો, તેનું ધોરણ કેવું હતું? એ વિષે સંક્ષિપ્ત નિરુપણ કરતાં જણાય છે, કે "જે કાંઇ દેખાય છે તે સર્વ અશાશ્વત્-તેથી તે શ્રમ અને શોકયુકત છે. તેની લાલસા રાખવાથી ખરું સુખ કદી પણ પ્રાપ્ત થવાનું નહિજ" એવી સમજ સર્વત્ર દ્રઢ થયેલ હોવાને લીધે સંસારના દુઃખથી છુટવાનો માર્ગ કઇ દિશા તરફ હશે? તત્સબધે વિચારી જનો વિચાર કરતાં જે માર્ગ જેને યોગ્ય જણાય તેનો પુરસ્કાર કરવાની ઇચ્છા પ્રત્યેકના સ્વભાવે સિધ્ધ થતી. બુધ્ધ આવા વિચારી પુરુષો પૈકી એક હતો. તેના સમયે મૂખ્યત્વે બે પ્રકારના લોક સમાજ મધ્યે દષ્ટિએ પડતા એક પ્રકારના લોક એવું કહેતા, કે "પુરાતન કાલથી ચાલતી આવેલી યજ્ઞયાગાદિ ક્રિયા કરવાથીજ જીવિત્ સાર્થકય છે." બીજા પ્રકારના લોકો એવું વદતા, કે "આ શુષ્ક કર્મ કાણ્ડમાં કાંઇ પણ રહસ્ય સમાયેલું નથી, માટે આ દુઃખમય સંસારનો ત્યાગ કરી નાંખવા સારૂ વનમાં જઇ ધ્યાન ધારણ? તપશ્ચર્યા ઇત્યાદિ કરવાં યોગ્ય છે. આમ કરવાથીજ જીવિત્ ક્ષય થયે ખરી સુખપ્રાપ્તિ થવાની." પરંતુ બુધ્ધે તો આ ઉભય પ્રકારના લોકોની સમજ અને કૃતિમાં કાંઇ પણ અર્થ સમાયેલ નથી એમ માની, નવો જીવિત સાર્થકયનો માર્ગ કહાડ્યો; તે એવા પ્રકારનો હતો, કે "મનુષ્યે યજ્ઞાદિ કર્મકાણ્ડ કિંવા દેહ દંડવાળી તપશ્ચર્યાથી આપણા અમૈલિ જીરત ક્ષય કરવાને ત્યજી આવી પોતે વાસના જય કરી સદાચારી બનવું. માનવની અનીતિ તરફ જે બિનાની પ્રવત્તિ થનારી જણાય તેનો નાશ કરવાનો પ્રયત્ન

કરવો" આમ કરવાથી મનુષ્યનાં આચરણો પવિત્ર થઈ તેના દુઃખનો અન્ત આવે છે. અને તેને સુખ શાન્તિના લાભો થઈ અંતે સર્વ ઉપાધિનો ક્ષય થતાં નિર્વાણ પધ્ધતિ પ્રાપ્ત થાય છે. આવી નૈતિક ઉન્નતિ પ્રત્યેક પ્રાણીની થવી શક્ય છે, એવો બુધ્ધના મનનો નિશ્ચય હતો. તેથી તેણે મનુષ્ય જાતિને દુઃખથી છોડાવનારો પોતાનો અભિમત દર્શાવી ઉપદેશ કરવા સારૂ ફરવાનું નિર્ધાર્યું. સર્વ પ્રકારના અને સર્વ જાતિના સ્ત્રી પુરૂષ પ્રત્યે તેનો આ પ્રમાણેનો બોધ હતો. "તમે દુઃખમુક્ત જ્યારે હો ત્યારેજ તમે તમારી આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ કરી શકશો. આ ઉન્નતિ કર્મકાણ્ડથી અથવા તપશ્ચર્યાથી થનાર નથી. ખરી નીતિ રાખ્યા વિના, અને સર્વ પ્રકારની વિષય વાસના તેમજ સુખ તૃષ્ણાનો ઉચ્છેદ ? કર્યા વિના દુઃખ નિવૃત્ત થનાર નથી; આ દુઃખ નિવૃત્તિનો માર્ગ સર્વ જાતિના, વર્ણના, અને દરજ્જાના લોકોને સાધ્ય થવાને માટે કાંઈ પણ બંધનકારક નથી, તેમ આ માર્ગ સ્વીકારવાને કોઈ અનધિકારી છે એમ પણ નથી. આ પ્રમાણે તે વખતે આર્ય જનસમાજમાંજ વર્ણાદિનો ભેદ ઉત્પન્ન થયો હતો, અને અધિકાર તથા અનધિકાર પરત્વે જે સંશય ઉભો થયો હતો, તેનો પ્રતિરોધ કરનાર બુધ્ધ પ્રથમ પ્રવૃત્ત થયો.

સત્યાસત્ય નિર્ણય કેમ કરવો!

વેદ, સંહિતા, બ્રાહ્મણ, અને ઉપનિષદ્ મધ્યે જે સત્ય અને હિતકર હોય તે આપણા વિવેક બલે ઉપજાવી કહાડવું એવો બુધ્ધનો જનો પ્રત્યે ઉપદેશ હતો. તમે જે કાંઈ દેખો કરોછો તે તમામ સત્યજ છે એમ માનો નહિ. જે બિના પિત્ર પુત્ર પરમ્પરાથી ચાલતી આવે છે, અથવા જે કેવળ દંતકથા રુપે જનોમાં રૂઢ થયેલ છે તેનાપર શ્રધ્ધા રાખવી નહિ. કોઈ પણ બિના પુષ્કળ લોકોના મ્હોડેથી સાંભળવામાં આવે તોપણ તે ખરી છે એમ સહસા માનો એકાદ પુરાતન સાધુએ એકાદ બિના લખી રાખી હોય તો પણ તેનાપર ભરૂસો રાખવો એવું કદાપિ સમજશો નહિ, ખાલી કપોળ અનુમાનપર અથવા નિરાધાર કલ્પનાપર વિશ્વાસ ધરશો નહિ, કેવળ અભ્યાસના લીધે જે વાત તમારા શરીરપર સ્થિત થઇ હોય, તો પણ તે સત્યતાથીયુક્ત છે એમ કલ્પનાએ બાંધશો નહિ, કોઇ પણ વાત તમારા ગુરૂ અથવા વડિલ માણસોએ કહી હોય તોપણ તેને ખરી ગણશો નહિ; પણ યોગ્ય અવલોકન અને અને સત્યાસત્ય નિર્ણય કરી વિવેક પધ્ધતિએ અનુસરતાં જે સિધ્ધ થાય તેનો અંગિકાર કરી, તદનુસાર સ્વવર્તન સ્થાપિત્ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો" આ પ્રમાણે બુધ્ધનો સ્વશિષ્યપ્રતિ ઉપદેશ હતો.

બુધ્ધે, ગ્રન્થ પ્રમાણ્ય, અને પ્રવચન પ્રામાણ્ય વિષયનો નિકાલ લાવવામાં માત્ર વિવેક શક્તિનેજ પ્રાધાનત્વ આપ્યું હતું. જે અત્યન્ત ગુઢ પ્રશ્ન વિચારી મનુષ્યો પોતપોતાના સામર્થ્યાનુસાર અને ચિરરૂઢ પધ્ધતિ પ્રમાણે મુક્ત થવાના કામમાં ગુંથાયાં હતાં, તેનું પરિસ્ફોટન અને વિવેચન કરવાની પધ્ધતિ પ્રથમતા બુદ્ધે શરૂ કરી. તે વખતના આર્ય તત્વવેત્તાઓ; સત્યાસત્ય નિર્ણય માટે જે પ્રમાણે અવશ્ય કહેતા તે મધ્યે આ પ્રવચન પ્રમાણયનું મહાત્મ્ય હતું. જે બિના અતિકઠિન હોય, જે વિષયે માનવ કાંઇ તર્ક કરી શકતો નથી, ત્યાં આ પ્રવચન પ્રામાણ્ય સત્યવત્ માનવું જોઇએ એવો તેનો નિર્ણય હતો. પરતું બુધ્ધે તો ઘણે અંશે સર્વ સાધારણ પ્રવૃત્તિનો પ્રતિરોધ કરી એવું સ્થાપિત કર્યું. કે " જે બનાસ્વિ વિવેકના અંગે અગમ્ય જણાય, તેશ્ર ત્યાદિ પરમ પૂજ્ય માનેલા ગ્રંથમાં કદાચ હોય, કિંવા કોઇ પણ પરમ સાત્વિક પુરૂષ ઉપદેશ કર્યો હોય, અથવા ગમે તેમ હોય તોપણ માની શકાય નહિ. " આત્મા વિષે પણ આવી કલ્પના બુધ્ધની વખતે સર્વત્ર રૂઢ થઇ હતી, તેનો તેણે

લેશ માત્ર સ્વીકાર કર્યો નહિ. બુધ્ધના વિચારો "પ્રત્યેક માનવ બુધ્ધિમાં સત્યનો અંશ રહેલો હોય છે." ઇશ્વર કલ્પના સંબંધે પણ તેના આવા વિચાર હતા. "સંસૃતિ યુકત દુઃખ નિવૃતિ રૂપ જે મોક્ષ, તે માનવોને ઇહ લોકમાં પોતાના પરિશ્રમ વડેજ કેવળ પ્રાપ્ત થવા માટે, ઇશ શકિતનો અથવા દેવતા સમુદાયનો પ્રાસાદ જોડવાનો નિરર્થક પ્રયત્ન કરી મગ્ન બનવાનો મૂળથી હેતુ રાખવો હાસ્યાસ્પદ છે. આ દુઃખ વિમોચન કરવાનો માર્ગ મનુષ્ય જાતિ પરત્વે બુધ્ધે દેખાડયો. તેનું એવું કહેવું હતું, કે "મોક્ષ સિધ્ધિને જ્ઞાનની આવશ્યકતા છે." આ સિધ્ધાન્ત ઉપનિષદ્ ગ્રન્થોમાં પણ પ્રતિપાદન કરેલ છે. પરંતુ બુદ્ધના અભિપ્રાયે આજ્ઞાન કાંઇ બ્રહ્મ સંબંધી અથવા દેવ સંબંધી નથી, પણ માનવ અને ઇતર વસ્તુ જાતની સ્વરૂપ વાળી સ્પષ્ટ અને સત્ય ભાવનાનેજ માત્ર જ્ઞાન કહેવામાં આવતું. આથી કરીને મોક્ષ સિધ્ધિને વાસ્તે ચિત્ત શુધ્ધિ અવશ્ય થવી જોઇએ, એવું તેણે પ્રતિપાદન કર્યું. એકંદર રીત્યે જોતાં આ ચિત્ત શુધ્ધિ ઉપરજ પવિત્રતા, વિનય, આર્જતા, શાન્તિ અખિલ ભૂત માત્ર માટે નિઃસીમ પ્રેમ ઇત્યાદિ સદ્વૃતિ મનુષ્યોમાં ઉત્પન્ન થવી જોઇએ. તે પ્રમાણે પોતાના અનુયાયી જનોનો પોતાના મોક્ષ પ્રાપ્તિના સત્પથપર પૂર્ણ ભરૂસો બેસાડયો. તેના નિયમે વિનયશીલ થવું જોઇએ, અસત્કર્મ કરવા માટે શરમ આવવી જોઇએ, સર્વ પ્રકારની સત્ય વિદ્યા સંપાદન કરવી, સદૈવ ઉદ્યોગશીલ થવું, પોતાના મનનો ઉત્સાહ કદી પણ કમતી થવા દેવો નહિ, સર્વ પ્રકારનું અનુભવ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું, પોતાના આચરણો લોકોમાં અને એકાંતમાં નીતિના નિયમ પ્રમાણેજ રાખવાં જોઇએ, કેવળ બાહ્ય કર્મકાણ્ડ મધ્યે ગરક થવાથી, અથવા કોઇ ઇશ શકિતની કૃપા સંપાદન કરવાની ખટપટ કરી પરલોક પ્રાપ્તિની લાલસા ધરી, દુઃખ વિમોચનરૂપ મોક્ષ પ્રાપ્ત થવો અશકય છે," એવો બુધ્ધનો પોતાના શિષ્ય પ્રતિ ઉપદેશ હતો.

કર્મ કાણ્ડ અને તપશ્ચર્યા કરતાં નીતિનું પ્રાબલ્ય વિશેષ છે.

આ સમયના ગૃહસ્થાશ્રમી લોકો, જે વિધિ અને જે નિત્ય નૈમિત્તક કર્મો કરતા તે સર્વ નિરર્થક અને નિષ્ફળ છે, એમ બુધ્ધનું કહેવું હતું. તે પ્રમાણે વાનપ્રસ્થ જન ઘોર તપશ્ચર્યા કરી દેહને દંડ આપે છે, તોપણ નિરર્થક અને નિષ્ફળ છે, એમ તેનું કહેવું હતું પોતે નિર્દિષ્ટ કર્યા પ્રમાણે પવિત્ર અને નિર્દોષ આચરણ તેમજ પરોપકારને યોગે માનવી ધારેથી પુણ્યતા પ્રાપ્ત કરી ઇહ લોકમાં સ્વર્ગ તુલ્ય યોગ્યતાને પહોંચ શકે છે. એવો બુધ્ધનો નિશ્ચય થવાથી તેણે સ્વાભિપ્રેમ ધર્મ રહસ્ય ઇતર માનવી બંધુઓને ઉપદેશવાનો ક્રમ ઉત્સાહ પૂર્વક ચલાવ્યો. પોતાની પાછળ પોતે નિયત કરેલ ક્રમ નિર્ધોરીપણે ચલાવવો એવો તેણે પોતાના શિષ્ય સમુદાયને મોટા, આગ્રહ વડે ઉપદેશ કર્યો, કારણ, કે મનુષ્ય માત્રની વિપતિ નષ્ટ થવીજ જોઇએ, એવી તેની ઇચ્છા હતી. "મેં યોજેલા સ્વોન્નતિના અને સદાચરણના માર્ગનું અવલંબન કરવાથી મનુષ્યની એકંદર વિપતિ અને દુઃખ નિર્મૂળ થવાનું" એવું તે પોતાના મનથી માનતો અને વળી મોક્ષ સિધ્ધિનો માર્ગ સર્વ પ્રકારે સુગમ તેમજ સાધ્ય હોવાને લીધે તેણે એકંદર હીન, દીન, અને ત્રસ્તજનોને પોતાના માર્ગનું અવલંબન કરવાથી દુઃખ વિમોચન થવાનું બનશે; એવો ઉપદેશ કરવાનો આરંભ કર્યો. મુમુક્ષુજનોને પોતાની નીતિ બતાવી મદ્દિગલ કરાવી, દુર્વતિનું દમન કરવું, દુર્વાસનાપર જય કરવો અને અખિલ માનવ જાતિ પોતાનો બાંધવ વર્ગ છે, એમ સમજી તત્સંબંધે નિઃસીમ પ્રીતિ અંતરમાં રાખવી એટલે તેને મોક્ષ પ્રાપ્તિ સુગમ થવાની એવો તેનાં સર્વાંશે બોધનો સાર છે.

બુદ્ધધર્મપ્રસારનું વાસ્તવિક કારણ શું ?

બુદ્ધના વિચાર પ્રમાણે બ્રાહ્મણ અને શુદ્ર ઉચ્ચ અને નીચ, રાજા અને રંક એવા કૃત્રિમ ભેદમાં કોઇ પણ અર્થ સમાયલો નથી. સર્વ માનવ જાતિ સરખી છે. મોક્ષ માર્ગનો અનધિકારી એક પણ નથી. આવો સર્વ કૃત્રિમ ભેદાભેદ વિનષ્ટ કરનાર સત્ય ધર્મ રહસ્યં બોધ જેને તેને કાને પડવા લાગ્યો, તેથી તે તમામ તેના અનુયાયી થયા અને થોડા વખતની અવધિમાં તો બુધ્ધે પોતાના ધર્મનો પ્રસાર આખા એશિયા ખણ્ડમાં પ્રસારી આપ્યો. ગરીબ ખેડુતો, ભોળો ભલો કારીગર વર્ગ, ધનાઢ્ય શાહુકાર, મોટા બળવાળા સરદાર અને રાજા વગેરે સર્વ દરજ્જાના અને જાતિના લોક તેના અનુયાયી થયા. સુશીલ, સુસ્વભાવી, સદાચારી, શાન્ત અને સૌમ્ય એ વાતે કાલનાં સહસ્ત્રાવધિ આર્યજનોએ તેના મોક્ષ માર્ગનું અવલમ્બન કરી પોતાના ઐહિક જીવન સત્કર્મ અને પરોપકાર કરવાને વેચ્યાં. બુદ્ધના પહેલાં જે વિકટ ધર્મ વિધિ અને સામાન્ય જનોથી સહુસા નહિ ઝીલાઇ શકાય એવી જે યજ્ઞ યાગાદિ ક્રિયા વેદ વિહિત સર્વત્ર રૂઢ થઇ હતી, તે વિધિ, અને તે ક્રિયા કર્મ પ્રતિકુળ સ્થિતિના લીધે અથવા અનધિકાર પરત્વે અસધ્ય હોવા વિષે જેઓ સ્વીકારતાં, તેઓને આ બુદ્ધનો ઉપદેશ હિતકારક તેમજ સત્ય લાગ્યો. જેથી એવા સર્વેએ તે પંથનો સ્વીકાર કર્યો.

બુદ્ધના સમયે ધર્મ સંબંધી સાધારણ સ્થિતિ હોવાના સબબે ઉપદેશેલો મોક્ષ માર્ગ પુષ્કળ જનોએ અનુસરણ કર્યો કારણ કે તે સુગમ અને હરેક પ્રકારની સગવડતાવાળો હોવાથી તેનું અવલમ્બન કરવાને સર્વ પ્રકારના મનુષ્યોને કોઇ પણ રીતે બાધ નહિ હતો.

બુધ્ધે, આ ભૂતલપર સ્વધર્મોપદેશ કરવાને પ્રારંભ કર્યા પહેલાં લોકો મધ્યે ફરી પોતે આપવા ધારેલો ઉપદેશની સ્વઆચરણયુકત લોકોને સારી રીતે ખાત્રી કરી આપી, જેના યોગે તત્સંબન્ધી પૂજ્યતા બુધ્ધિ તત્કાલિન લોકોમાં જે પ્રકારે હતી, તે પાછળથી પણ કાયમ રહી સર્વ પ્રકારના સ્ત્રી-પુરૂષો મધ્યે રહી પોતાનું આચરણ અત્યન્ત નિર્દોષ રાખનાર મહા પુરુષ માટે, જનોને હૃદય મંદિરમાં આદર બુદ્ધિ અને અમર્યાદ શ્રધ્ધ ઉત્પન્ન થવી શકયજ છે.

આ પ્રકારે આ અદ્વિતિય અને અલૌકિક મહા પુરુષના વખતે આપણી સામાજિક સ્થિતિ હતી. આ ભારતભૂમિ મધ્યે એવા અપ્રતિમ નર રત્ન નિર્માણ થઇ, અખિલ માનવ જાતિને પોતાના તેજમાં આંજી નાંખી

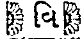
दोष मुक्ताफला प्रोक्ता वासना तन्तु सन्ततिः
हृदिन ग्रथिता यस्य मृत्युस्तेन जिघांसति ”

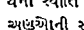
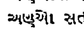
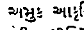
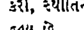
શ્રી વસિષ્ટ મુનીના કહેવા મુજબ “ દોષ રૂપ મુકતા ફલ જેના ઉપર પરોવ્યા છે એવી વાસનાની માળા જેને હૃદયે ગુંથેલી નથી, તેને જેમ મૃત્યુ હણવા ઇચ્છતું નથી, તેમ પરમ નિર્વાણ પદી પ્રાપ્ત કરી પોતાના નામને અમર કર્યું.”

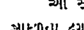
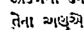
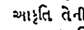
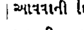
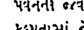
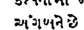
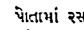
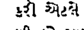
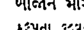
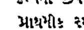
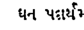
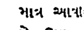
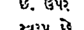
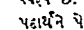
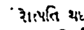
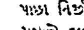
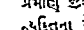
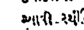
इतिशं

હલવદ, કાઠીઆવાડ. } प्रभाशंकर रत्नजी उपाध्याय.

जीवोत्पति.

વિશ્વમાં બે સૃષ્ટિ છે; નિર્જીવ અને સજીવ. જીવ એટલે શું ? વિજ્ઞાન દ્રષ્ટિએ જીવ પદાર્થની સ્થીતિ એવી છે કે તે પદાર્થની વ્યક્તિ તેના તેજ અણુઓની સ્થીર સ્થીતિની બનેલી નથી પણ તે વ્યક્તિના અણુઓ સતત્ પ્રવૃતિમાં હોઇ પ્રવાહમાં છે એટલે વ્યક્તિ અમુક આકૃતિની હોઇ તેમાં નવા અણુઓ સતત્ પ્રવેશ કરી, સ્થીતિને અનુકુળ રૂપ લઇ પાછાં બહાર નીકળી જાય છે.

આ સ્થીતિનો કંઇક ચિતાર પર્વતની ટોચ ઉપરના ઝાકળના ઢગ ઉપર મળે છે. પર્વત નિર્જીવ છે કારણ કે તેના અણુઓ તેની તે સ્થિતિમાં કાયમ રહે છે, પણ ઢગની આકૃતિ તેની તે રહી તેમાં ઝાકળના નવાં અણુઓ પવનની આવવાની દિશાએ દાખલ થઇ ઢગનું અંગ બની પાછાં પવનની જવાની દિશામાં બહાર નીકળી જાય છે. આ કલ્પનામાં જો એટલો ઉમેરો કરીયે કે જે અણુઓ ઢગનું અંગ બને છે તે માત્ર ઢગમાં પ્રવેશ કરી બહાર નીકળી ન જતાં પોતામાં રસાયણિક ફેરફાર થઇ ઢગને અનુકુળ રૂપ ધારણ કરી એટલે તેના પચનથી ઢગનું અંગ બને અને પછી બીજાને માર્ગ આપી પાછાં બહાર નીકળી જાય તો તે કલ્પના જીવની સ્થીતિને બહુજ મળતી આવે છે. જીવની પ્રાથમીક સ્થીતિ પ્રોટોપ્લાસ્મ નામના બહુજ નરમ પણ ઘન પદાર્થમાં જોવામાં આવે છે. પ્રાણી અને વનસ્પતિ માત્ર આવાજ પદાર્થના સંમદના જુદાં જુદાં રૂપ રૂપાંતર છે. ઉપર જણાવેલી ખાસ પચનક્રિયા જીવનું ખાસ સ્વરૂપ છે. આ પ્રમાણે પ્રાણી અને વનસ્પતિ બહારથી પદાર્થને પોતાના શરીરમાં લઇ પોતાની હયાતિ તથા પુનરોત્પતિ થઇ શકે એવા તેમાં ફેરફાર કરી નકામા પદાર્થ પાછા નિર્જીવ સૃષ્ટિમાં બહાર કહાડી નાંખે છે, અને આ પ્રમાણે જીવ વ્યક્તિમાં એકત્ર થયલા સજીવ પદાર્થો તે વ્યક્તિના મૃત્યુ પાછાં નિર્જીવ સૃષ્ટિમાં દાખલ થાય છે. આવી સ્થીતિ સર્વ જીવ પદાર્થની અંત સ્થીતિ છે.

ઉપર કહેલાં પ્રોટોપ્લાસ્મની સ્થીતિ નિર્જીવ અને સજીવ સૃષ્ટિની સરહદ ઉપરની છે. આ પદાર્થ કાર્બનના એક વિજાતીય રસાયણિક મિશ્રણથી બનેલો છે. સર્વ જીવ વ્યક્તિના અણુઓમાં આ પદાર્થ સમાયેલો છે અને આ પદાર્થમાં પોષણ અને પુનરોત્પતિ, લાગણી અને ક્રિયા વિગેરે જીવના મૂળ ગુણો સમાયેલા છે.

મોનેરા ને પ્રોટેસ્ટા નામના સુક્ષ્મ પ્રાણીઓમાં આ પદાર્થ એકલો સાવ સાદા સ્વરૂપમાં જોવામાં આવે છે. આમાં આ પદાર્થનાં ભિન્ન ભિન્ન અવયવો થયેલાં નથી પણ જીવના સર્વ ચિન્હો માલુમ પડે છે. સર્વ અણુઓ નિર્જીવ પદાર્થની જેમ એકસરખાંજ રસાયણિક પદાર્થનાં બનેલાં છે એટલે આ પ્રાણીમાં નિર્જીવમાંથી સજીવનું પહેલું પગથીયું હોય એમ ભાસે છે એટલે નિર્જીવ પદાર્થનાં સાદા અને સ્થીર રસાયણિક મિશ્રણને બદલે આ જીવ પદાર્થમાં સંકિર્ણ અને અસ્થિર મિશ્રણ થયેલું છે.

આ પ્રાથમીક જીવ પછી પ્રોટોપ્લાસ્મની ધીમે ધીમે જુદા જુદા જીવ લક્ષણોને અનુકુળ ગુણોમાં ઉત્ક્રાંતિ થઇ તેના ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના સમૂહ બની જુદાં જુદાં પ્રાણી વનસ્પતિઓ બનેલાં છે. આજનો વિષય આ ઉત્ક્રાન્તિ કેવી રીતે થઇ અને જીવનાં ઉચ્ચ સ્વરૂપો કેમ બન્યાં તે બતાવવાનો નથી પણ આ સર્વ પદાર્થના પાયારૂપ, પ્રોટોપ્લાસ્મ કણુની ઉત્પતિ શી રીતે થઇ તે દર્શાવવાનો છે. જડ પદાર્થના મળમાં જોતાં આપણી દ્રષ્ટિ અણુઓ (Atoms) અને તેની પેલીપાર વિદ્યુત્ અણુઓ (elections) સુધી પહોંચી-વિશ્વનાં પદાર્થ અને શક્તિના મૂળ સુધી પહોંચે છે પણ જીવ પદાર્થોમાં આપણી દૃષ્ટિ આ મૂળ પ્રોટોપ્લાસ્મીક કણ આગળ આવી અટકયો. અને કયાં જડ પદાર્થોમાં શા શા ફેરફાર થવાથી જીવ લક્ષણો આર્વિભૂત થાય છે તે જાણવું અતિ કઠણ પ્રશ્ન છે. જીવ અને નિર્જીવ વચ્ચેનો અંતર ટાળવાને અનેક પ્રયત્નો વૈજ્ઞાનિકોથી અત્યાર સુધી થયેલા છે પણ તેનું કંઇ યોગ્ય પરિણામ આવ્યું નથી. એટલે આ પ્રશ્ન વૈજ્ઞાનીઓમાં અતિ વિવાદગ્રસ્ત છે. નિર્જીવ પદાર્થના સંમિશ્રણમાંથી

धर्मनिष्ठ स्व. शेठ राजाराम गोविंदराम जे. पी.–उरा.

रा. बा. रामचंद्र इच्छाराम व्यास.
રિટાયર્ડ હુઝુર ડેપ્યુટી કલેકટર અને (જામનગર

દાર્થ અમુકજ વખતે પુષ્કળ ઉત્પન્ન થયાં તે સર્વ કાળે થયાજ જોઇએ, અને આવી રીતે તે સર્વ કાળે નિર્જીવમાંથી જીવ થયાજ કરે છે એમ માને છે.

ત્રીજો પ્રશ્ન એવો છે કે "બેક્ટેરીયા" એ નિર્જીવમાંથી સરતજ ઉત્પન્ન થયેલો જીવ છે કે તે જીવના બીજા કોઇ રૂપમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ છે? આ પ્રશ્નપર પણ ઉપરનાજ મત છે. આવી રીતે આપણી હાલની વિદ્યાની સ્થીતિ છે. આ મતમતાંતરનો કંઇ ચોક્કસ ખુલાસો આવી શકતો નથી. પરંતુ જેમ જેમ આપણી દ્રષ્ટિમર્યાદા વિજ્ઞાનના નવા નવા શોધોથી આગળ વધતી જશે, તેમ તેમ આનો કંઇક ખુલાસો મળશે; પણ તે આગળ વધેલી દ્રષ્ટિથી વળી બીજા કંઇ એવા તો નવા પ્રશ્નો ઉપસ્થીત થશે કે જેને માટે મતમતાંતર પાછા ઉભા રહેવાનાજ અને આ પ્રમાણે આપણું જ્ઞાન આગળને આગળ અજ્ઞાત પ્રદેશમાં વધતું જઇ અજ્ઞાત પ્રદેશની વધારે ને વધારે સંબંધમાં આવવાથી આપણે અજ્ઞાત વાદનો વધારે ને વધારે સ્વીકાર કરતો જવો પડશે.

विजयलाल कनैयालाल धृव.

એલ. સી. ઇ.

देह शुध्दि प्रायश्चित्त.

સ્વર્ગ અને મૃત્યુ-લોકની વચ્ચે એક અ મર્યાદિત અરાજક પ્રદેશ આવેલો છે એ સ્થાનમાં આ પાપ-પૂર્ણ પૃથ્વીના ઘણા ભાગ શાળી (!) જીવો ભ્રમણ કરી આવે છે, અને કરે છે છતાં પણ કદાચ ત્હેમને એ સ્થાનનું પૂર્ણ સ્વરૂ લક્ષમાં રહેતું નહીં હોય, એવું અમારૂં અનુમાન છે માટેજ જણાવવાની જરૂર છે કે એ સ્થાનમાં ત્રિશં નામનો રાજા પોતાનો અધિકાર-દંડ ધૂમાવતો ત્યાં સત ફર્યા કરે છે. ત્રિશંકુનું નામ તો વાચકોએ અવશ્ સાંભળ્યુંજ હશે. વળી એ ઉપરાંત વિવિધ વર્ણ આકાશ પુષ્પો વિકસી-ખીલીને એ સ્થાનને બેહેકા રહ્યાં છે! ત્યાં આવેલી કલ્પનાની રણભૂમિ ઉપ શશશૃંગના હથિયારો વડે લડતા વંધ્યા પુત્રોનું લશ્ સ્વપ્ન-વિજયના અવાજથી શૂન્ય-દિશાઓને ગજાવ રહ્યા છે. એ સ્થાનનાં રક્ષણ માટે ચારેમેર મજબૂ હવાઇ કિલ્લાઓ ચણી લેવામાં આવ્યા છે. એ વાં દુર્ગથી સુરક્ષિત થયેલા રમ્ય પ્રદેશનું નામ પ્રમ પ્રદેશ રાખવામાં આવ્યું છે. એ પ્રદેશના સુ વાયુદુર્ગને ચાર દરવાજા છે. તેમનાં નામ પણ અ ક્રમે, 'હા, થશે.' 'એમાં તે શું?' 'હમણાજ' અને 'આ તી કાલે' રાખેલાં છે. એ ચારમાંથી કોઇ પણ દરવા દાખલ થયેલા સ્વનામધન્ય મહાપુરૂષનો સંસાર પ " नेहनानास्ति किंचन, " ના સિદ્ધાન્તને માનના અકર્મણ્ય મહાજ્ઞાની વેદાંતીની પેઠે, પરિણામે પૂરે પ શૂન્યવત્ નીવડે છે.

જેઓ સતત પ્રયત્ન વડે મહત્ કાર્યો કરીને દુનિયામાં અમર નામ મેળવી ગયા છે, તેઓ ધ છે. જેઓ પોતાની સામાન્ય શક્તિ વડે સામાન્ય જ મંડળમાં શાંત અને ઉદ્યોગી જીવન ભોગવી, પ્રમ ણિક વૃત્તિથી સંસારનાં હમેશનાં કર્તવ્ય-સાધનમ પોતાનો ફાળો ભરી ગયા છે, સંસારના ચાલુ વ્યવહાર

બનતી મદદ કરી ગયાં છે, તેઓ પણ ધન્ય છે. પરન્તુ જેઓ ભાગ્યના ક્રમક્રમ વડે અચાનક એ બન્નેની વચ્ચેનાં પ્રદેશમાં આવી ફસે છે, ત્હેમનો બીજો કંઇ ઉપાય નથી. તેઓ ધારત તો ઘણું કરી શકત, વાઘ મારી શકત અને વિજય દુંદુભિ પણ વગડાવી શકત, પરંતુ 'ધારત તો' નાં કારણથીજ ત્હેમને હાથે કંઇ પણ થવું, એજ મુશ્કિલ-અરે, અસંભવ થઇ પડે છે! કહેવત છે કે મીયાંભાઈની બિલ્લી ધારે તો તો વાઘને મારે, પણ મીયાંભાઇની બિલ્લી ધારેજ શા માટે ? આપણા આજના પ્રસંગનો અધિનાયક પ્રવીણ પ્રાણલાલ પણ એવીજ પ્રકૃતિનો છે. કેમકે તેણે ઉપર જણાવેલા ત્રિશંકુ મહારાજાના પ્રમાદ-પ્રદેશમાં ઠેઠ સૂધી પ્રવેશ કીધેલો છે. આપણા એ મિત્ર, કલ્પનારમણીય, અધર લટકતા મહાસ્થાનનો વિધિવિડમ્બિત, મહામતિ મંડિત, વિતર્ક વિહારી યુવક છે. ત્હેના સંબંધમાં આવેલાં સઘળાં મનુષ્યો તેમજ સગાં સંબંધીઓનો દ્રઢ વિશ્વાસ હતો કે 'આવી તીવ્ર બુધ્ધિવાળો છોકરો જે ધારશે તે કામમાં ફતેહ મેળવી શકશે.' ન્હાનપણથી ત્હેના શિક્ષકો પણ ત્હેની કુશાગ્ર બુદ્ધિ અને તીવ્ર સ્મરણશક્તિની પ્રશંસા કરતા અને ગામના બધા છોકરાઓમાં એ વખતે તે શ્રેષ્ઠ બુદ્ધિશાળી ગણાતો. પણ દુર્ભાગ્યવશતઃ આ હદ બહારનાં વખાણ અને પ્રશંસા વાક્યોનાં ઘર્ષણથી એક માત્ર ત્હેની ઉદ્યોગીવૃત્તિ ક્રમે ક્રમે ઘસાઈ ગઇ અને આળસાઈએ ત્હેનાં હૃદય, મગજ અને મનોમંદિરમાં ઘર કર્યું. એ મહાશક્તિ આળસબાઇના પ્રભાવે કોઇ કાળે ત્હેણે કોઇ ઇચ્છા કરી નહીં, એ ઇચ્છાને અનુસરતો ઉદ્યોગ પણ કર્યો નહીં; તેમ કોઈ વિષયમાં સફળતા પણ મેળવી નહીં ! અને ત્હેના માટેનો લોકોનો ઉચ્ચ અભિપ્રાય તથા વિશ્વાસ પણ સાથે સાથે કોઇ દિવસ સફળ થયા સિવાય એમનો એમ અચળજ રહી ગયો ! બધા લોકોનું માનવું હતું કે પ્રાણલાલ 'ઇન્ટરમાં' પ્હેલે નંબરે પાસ થશે, અને ઉંચામાં ઉંચી સ્કોલરશીપ કે ઇનામ મેળવશે; પણ દુર્ભાગ્યે તેણે ઇન્ટરની પરીક્ષાજ આપી નહી ! લોકોનો સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હતો કે નોકરીમાં દાખલ થયા પછી થોડાજ વખતમાં ગમે તે ડીપાર્ટમેન્ટમાં પણ બુદ્ધિશાળી પ્રાણલાલ વગર મહેનતે મ્હોટે હોદ્દે ચ્હડી જશે ! પરંતુ કદીયે તે ચાકરીમાં પણ દાખલ થયો નહી અને મ્હોટે હોદ્દે પણ ચ્હડયો નહીં ! એથીજ ઉપર લખ્યું છે કે ત્હેના વિષેનો લોકોનો અભિપ્રાય બાપડો એમને એમ અચળજ રહી ગયો !

સામાન્ય લોકો તરફ ત્હેનો ભારે તિરસ્કાર હતો. કારણ કે તેઓ છેક સામાન્ય, અવિદ્વાન અને ઉંચી બુદ્ધિ-શક્તિ વગરના 'ઠ' હતા ! તેવીજ રીતે અસાધારણ મેધાવી અને વિખ્યાત વિદ્વાન પુરૂષો તરફ પણ ત્હેને તેટલોજ તિરસ્કાર હતો ! કારણકે પોતે મનમાં ધાર્યું કે તરતજ એ ધારણાની સાથે એ વિખ્યાત વિદ્વાનો અથવા બુધ્ધિશાળી પુરૂષો કરતાં પણ પોતે ચ્હડીયાતો થઇ શકતો ન્હોતો ! એથી દુનિયામાં જો કોઈ ત્હેનાં આદરનું પાત્ર હોય તો, તે માત્ર તેઓ પોતેજ હતા !

આજ સુધી તો પ્રાણલાલભાઇની સઘળી ખ્યાતિ, પ્રાપ્તિ, મહાશક્તિ, કીર્ત્તિ, સુખ—સંપત્તિ અને સૌભાગ્યવૃત્તિ વગેરે વગેરે બધુંય દેશકાલાતીત ત્રિશંકુરાજના અખુટ ભંડારમાંજ ભરેલું છે ! 'હા, તેમાં તેશું ? એતો સહજ છે ! 'કરવા ધારીયે તો બે દિવસમાં એથી પણ સરસ !' આ ઉદ્દગારો ત્હેમના મુખમાં સહજ હતા ! એ કલ્પના રાજ્યનો 'સહજતા ભંડાર' કદી પણ કોઇ કાર્યમાં ન્યૂનતા પ્રકાશ કરતો ન્હોતો; એથી સ્વકલ્પના-ગુણે પ્રાણલાલભાઈ સર્વ પદપ્રાપ્ત હતા. પરન્તુ આ દુનિયાંનાં સ્થૂલ-રાજ્યમાં તો વિધાતાએ, ત્હેમની મનઃકલ્પિત મહત્તાને સિધ્ધ કરનારો માત્ર એક શ્રીમંત સસરો અને એક સુશીલ સ્ત્રી એ બેજ આપેલાં હતાં, સ્ત્રીનું નામ હતું, લલિતાગવરી.

સ્રીનું એ નામ પણ પ્રાણલાલભાઇને કંઇ પૂરે પૂરૂં પસંદ ન્હોતું: ત્હેને બદલે એકાદ મધુર નામ ગોતવાની ત્હેમની કલ્પના છે, પણ ત્હેમની એ કલ્પના ક્યારે પૂર્ણ થશે, એ પણ એક કલ્પનાજ છે! વળી એ ઉપરાંત પોતાની સ્રીનાં, રૂપ-ગુણ અને જ્ઞાનને પણ તેઓ પોતાને યોગ્ય સમજતા ન્હોતા! પણ શું કરે? મૂર્ખ તવાદી હિંદુ સંસારમાં જેવું મળી આવે તેવું લઇ ચલાવવુંજ જોઇએ! બીજો કંઇ ઉપાયાન્તર ન્હોતો!

આ તરફ સુશીલ, વિવેકી અને પતિપ્રાણા લલિતાને મન, સ્વામીનાં સૌભાગ્ય-ગર્વની સીમાજ ન્હોતી. પોતાનો સ્વામી-બધી સ્રીઓના-બધા સ્વામીઓ કરતાં શ્રેષ્ઠ છે! એ બાબતમાં ત્હેને લેશ પણ સંદેહ ન્હોતો. ત્હેમના સ્વામીને પણ સંદેહ ન્હોતો, તેમજ લોકોની ધારણાને પણ પહેલાં પહેલાં સંદેહ ન્હોતો! કેમકે પ્રથમ તો એ પણ ત્હેમના વિશ્વાસને અનુકૂલજ હતી તો.

આ સ્વામી, ગર્વ, પાછળથી થોડા ઘણો કમી થવા લાગ્યો હતો કે કેમ? ત્હેની લલિતાનાં હૃદયમાં સર્વદા શંકા રહેતી. લલિતાની ઇચ્છા તો હતી કે જો પોતાનાં હૃદયનાં અભ્રભેદી, અચળ, ભકિત-પર્વતની ઉંચામાં ઉંચી ટોચઉપર પોતાના એ અનન્ય-અદ્વિતીય સ્વામીને બેસાડીને, ત્હેમની કિંમત નહિ સ્હમજી શકનારા મૂઢ મૃત્યુલોકનાં ઉપહાસ અને કટાક્ષ વચનોમાંથી ત્હેમનું રક્ષણ કરી શકી હોત, તો ત્હેના જેવી કોઇ બીજી ભાગ્યશાળી નહોતી! અને એમ થાત તો તે નિશ્ચિંત-ચિત્તે પતિદેવની પૂજામાં તુચ્છ-જીવન અર્પણ કરત! પણ દુર્ભાગ્યે આ જડ જગતમાં, માત્ર ભકિતબળવડે પોતાનાં ભકિત-ભાજનને અધર ઉંચકી સંસારના બીજા સામાન્ય લોકોની ઉપર લટકાવી શકાય તેમ પણ ન્હોતું! વળી સ્હામી બાજુએ પ્રવીણ પ્રાણલાલને સર્વથી શ્રેષ્ઠ અને સર્વ પુરૂષોના આદર્શ તરીકે ન સ્વીકારતાં તેનું ઉપહાસ કરે, એવાં દુષ્ટ પ્રાણીઓ આ પાપી સંસારમાં કંઇ વિરલ ન્હોતાં! એ કારણથી બિચારી ભોળી લલિતાને અનેક પ્રસંગે દુઃખ શોકનો ભોગ થવું પડ્યું હતું અને થવું પડે છે!

પ્રાણલાલ જ્યારે કોલેજમાં ભણતા ત્યારે મુંબઇમાં પોતાના સસરાને ઘેરજ રહેતા હતા. 'ઇન્ટર'ની પરીક્ષાનો વખત આવ્યો, ત્યારે પરીક્ષામાં બેઠા નહિ; કેમકે 'થઇ રહેશે.' ના દરવાજામાં થઇને તેઓ ક્યારનાએ પ્રમાદપ્ર-દેશમાં જઇ પહોંચ્યા હતા; અને એજ શુભ-કારણ-યોગે બીજા વરસથી ત્હેમણે કોલેજને પાણીચું પણ આપી દીધું!

આમ અણધારી આશાદોરી તૂટી પડવાથી, અને લોકોનો વિશ્વાસ કપાઇ જવાથી લલિતા બિચારી લોકમંડળમાં લજ્જાનો ભોગ થઇ પડી. તેથી એક દિવસ તો રાત્રે સ્વામીનાથને બ્હીતાં બ્હીતાં મંદસ્વારે કહ્યું:- "ત્હમે પરીક્ષા આપી હોત તો હું ધારૂંછું, ઘણું સારૂં થાત. તમારા જેવા બુધ્ધિશાળી તો જરૂર ફર્સ્ટ-ક્લાસજ આવત." પ્રવીણ પ્રાણલાલ અવજ્ઞાપૂર્વક તીવ્ર-સ્વરથી હસતા હસતા બોલી ઉઠયા:-"વાહરે! લલના શું પરીક્ષા દેવાથીજ પ્રવીણતાનો પૂરાવો મળતો હશે? પરીક્ષા આપવાથીજ શું પૂરણ પુરૂષોત્તમ બની જવાય કે? એમ તો આપણો રામલાલ પણ આ જોને એમ. એ. થયો છે; પણ એવોને એવો 'ઠ' જ રહ્યો છે; તેનું શું? બિચારામાં બે શબ્દો બોલવાના તો પૂરા હોશ નથી! ખરૂંને?"

લલિતાનું મન શાન્ત થયું. કવિ નર્મદાશંકર, દલપતરામ ડાહ્યાભાઇ વગેરે વગેરે મહાન પ્રતિભાવાળા પુરૂષો કંઇ પરીક્ષામાં બેઠા હતા? શું પ્રતિભાની કસોટી તે કંઇ પરીક્ષાથી થાય? ઘોડા ગધેડા અને બળદિયાં જેવાં મૂર્ખ શિરોમણી છોકરાઓ પણ આજે પરીક્ષાને સહજમાં પાર કરી શકે છે, એવી સામાન્ય પરીક્ષા આપવાથી તે વળી પ્રાણલાલ જેવા પ્રવીણ પુરૂષોનું ગૌરવ શું વધવાનું હતું? પરીક્ષામાંતો માત્ર ચાર ચોપડાં ગોખીને પણ પાસ થઇ શકાય!

પડોશીની કમળા પોતાની બાળ-બ્હેનપણી લલિતાને બીજે દિવસે આનંદસહિત નવા ખુશખબર

આપવા આવી કે પોતાનાં ભાઇ મણિશંકરે આ વખતની ઇન્ટરની પરીક્ષામાં ફર્સ્ટક્લાસ પાસ થઇને સ્કોલરશીપ મેળવી હતી.

પોતાની બ્હેનપણીના આ શબ્દો સાંભળીને વિના કારણ લલિતાને લાગ્યું કે કમળાનો આ આનંદ સરલતા ભરેલો ન્હોતો. પોતાનો પતિ પરીક્ષામાં બેઠો નહીં, તેથી તેને હલકો પાડવાના ખાસ અદેખાઇભરેલા હેતુથીજ ત્હેણે આ ખબર આપ્યા હતા; કમળા પોતા ની હાંસી કરવા માટેજ આવી હતી ! એથી બ્હેન પણીના ખુશખબર સાંભળી ખુશી બતાવવાને બદલે મ્હોં ઉતારી ઉંચા સ્વરે કહ્યું કે કમળા ત્હારા ભાઇએ તેમાં તે શી મ્હોટી મોથ મારી ? 'ઇન્ટર'ની પરીક્ષા તો કોઇ પરીક્ષાના હિસાબમાંજ નથી વિલાયતની કોઇ પણ કોલેજમાં બી. એ. થી નીચે તો પરીક્ષાજ નથી ! માટે ત્હેમાં તે શું તે ફુલાય છે ? "

અહિં કહી બતાવવાની કંઇ જરૂર નથી કે ઉપરની યુક્તિ અને સ્હમજણ લલિતાએ આગલી રાત્રે પોતાના સ્વામી પાસેથીજ ગ્રહણ કીધી હતી !

કમળા ખુશીખબર આપવા આવી અને પોતા ની પ્રિય સખીની પાસેથી જ્યારે ત્હેને બદલે કટુવચનો નો આઘાત પામી, ત્યારે પ્હેલ વ્હેલી તો, તે આશ્ચર્ય પામી. લલિતાને આમ અભાવ બતાવવાનું શું કારણ હશે, તે કંઇ સ્હમજી શકી નહીં. પણ તે પણ છેવટે તો સ્ત્રીજાતજ ખરીને ! તેથી વેળવારમાંજ તે લલિતાના મનનો ભાવ સ્હમજી ગઇ; અને ભાઇનાં અપમાન માટે ત્હેની જીભ ઉપર પણ તીવ્ર ઝેરનું એકાદ ટીપું સરી અવ્યું. તે બોલી:"—બાઇ ! મોથ મારી ન હોય તો કંઇ નહીં. તેમાં ત્હારૂં શું લૂટી લીધું ? 'ઇન્ટર' તો પરીક્ષામાં પણ ન ગણાય તે અમેં અબૂજ બૈરાંતે શું જાણીયે? અમારો તો ભાઇ બાપ કોઇ વિલાયત પણ ગયો નથી અને અમારો તો કોઇ સાહેબ સ્વામીની સાથે વિવાહ પણ થયો નથી ! તે ત્યાંની વાતો અમે શું જાણીએ ? અમે અજ્ઞાન નારી જાત તો એટલું જાણીએ છીએ કે આપણા દેશની કૉલેજોમાં ' ઇન્ટર ' ની પણ પરીક્ષા અપાય છે. અને તેમાં પણ બિચારા ઘણાય અભાગિયાઓ ફેલ પડે છે. હું તો શ્રધ્ધાભાવે. ત્હને ખુશખબર આપવા આવી હતી. તે ન ગમતું હોય તો રહ્યું બ્હેન ! હવે નહિ આવું." ઘણા શાંત અને મિષ્ટ ભાવે ઉપરનાં વચનો કહીને કમળા તો તરતજ પોતાને ઘેર ચાલી ગઇ; પણ આ તરફ લલિતા કડવો ઘુંટડો ઉતારી પોતાના ખાનગી ઓરડામાં જઇને ગુપચુપ રડવા લાગી.

થોડાજ વખત પછી બીજો એક જાણવા જેવો પ્રસંગ બન્યો. લલિતાના પિતાના સગાંમાંનું એક પૈસાદાર કુટુંબ દેશમાંથી જાત્રા કરવા ગયું હતું, તે પાછું વળતાં થોડા દિવસ મુંબઇ જોવાને લલિતાનાં બાપને ઘેર આવીઉતર્યું. તેમને ઉતારવા કરવાની ધામધૂમમાં થોડા દિવસ લલિતાના બાપ માણેકલાલ શેઠનાં ઘરમાં ખડી ગડબડ મચી રહી. શેઠના પ્રાણલાલ જમાઇ, આગળનું જે મ્હોટું દીવાનખાનું પોતાનું કરી બેઠા હતા, તે પ્હરોણાઓના આદર સત્કાર માટે ખાલી કરાવવામાં આવ્યું. અને તેટલા દિવસ જમાઇરાજને એટલો વખત પાસેના માળામાં કાકાજી સસરાની એક બેડોળ ખોલીમાં સમાસ કરવો પડયો !

આ બનાવથી પ્રાણલાલભાઇની આત્મ-પ્રતિષ્ઠા ઉકળીને ઉછળી આવી! અણસમજુ સસરાને હાથે આવું મ્હોટું અપમાન ! એ કેમ સહન થાય ? તેથી પહેલ વહેલાં તો પોતાની સ્ત્રીને પાસે બોલાવીને ત્હેના બાપની બની તેટલી નિંદા કરી, બેચાર ખારી-મીઠી ચોપડી કહાડી નિર્દોષ પત્નીને પુષ્કળ રડાવીને સસરાની અયોગ્યતાનો બદલો લીધો ! અને ત્યારપછી તોબરો ચ્હડાવવો, કોઇની સાથે બોલવું નહીં, સસરાને ઘેર જમવું નહીં, વગેરે પ્રબળ માત્રાઓ વડે પોતાનાં ખંડિત અભિમાનને સફળ કરી, પ્રકાશમાં લાવવાના યત્નો આરંભ્યા !

આ બધી વિધિ, પ્રાણલાલ ભાઇનાં મનથી તો યોગ્યજ હતી, પણ બિચારી લલિતા એ બધાં ફિતુર

જોઇને અતિશય શરમાવા લાગી. ત્હેનાં હૃદયમાં જે આત્મ-પ્રતિષ્ઠાનું સામાન્ય જ્ઞાન-લક્ષણ હતું, તેથી ત્હેને લાગ્યું કે આવાં સ્થાનમાં ઘરનાં-બ્હારનાં બધાં માણસોની સમક્ષ પોતાનું અભિમાન બતાવવું ત્હેના જેવી લજ્જત અને પ્રતિષ્ઠા હાનિ તો બીજી કોઇજ હોઇ ન શકે! એથી એકાંતમાં હાથે પગે લાગીને, રડી કકડીને, સમ સોગન આપીને, એ પુણ્ય-પ્રયોગમાંથી મૂર્ખ પત્નીએ પોતાના પ્રવીણ પતિને અટકાવી રાખ્યા. કેવી મૂર્ખ?

લલિતા છેક વિચારહીન અથવા અણસમજુ ન્હોતી. તેથી ત્હેણે ઉપરની બાબત માટે પોતાનાં માબાપ ઉપર કોઇ જાતનો દોષારોપ કીધો નહીં. સામાન્ય રીતેજ બહારથી આવેલા મહેમાનોની સ્વાગતા માટે જગ્યાની ફેરબદલી થાય એ સ્વાભાવિકજ હતું. પણ એ વખતથી ત્હેનાં મનમાં લાગ્યું કે પોતાનો પતિ હંમેશાં આમસાસરે પડયો રહે તે ઠીક નહીં. **अतिपरिचयादवज्ञा** એ ન્યાયે શ્વસુરપક્ષમાંથી પોતાના પતિ પ્રત્યેનો આદર હમેશના સહવાસથી થોડો થોડો ન્યૂનજ થાય, માટે અહિં વધારે રહેવું નહીં.

એ દિવસથીજ લલિતા હમેશાં સ્વામીને આગ્રહ પૂર્વક કહેવા લાગી કે–' ચાલો આપણે હવે દેશ જઇએ. હવે અહિં વધારે વખત રહેવું મને ગમતું નથી. "

પ્રાણલાલનાં હૃદયમાં અહંકાર અને આત્મ-પ્રતિષ્ઠાની તો પૂરેપૂરી સો ડીગ્રીઓ હતી, છતાં પણ દેશમાં પોતાનાં ગરીબ અને સાધનહીન આંગણે પાછા ફરવાની ત્હેની લેશ પણ રૂચિ ન્હોતી! એથી જ્યારે જ્યારે વાત નીકળતી, ત્યારે ત્હેનાસ્વામીદેવ એક પછી એક બહાનાં કાઢીને આસરે પડી રહી તાગડધિન્ના કર્યા કરતા. થોડો વખત પછી કંઇક દઢતા સહિત લલિતાએ અભાવ બતાવીને જણાવ્યું કે–"જો તમારો દેશ જવાનો વિચાર ન હોય તો સુખેથી નિર્લજ થઇને અહિં સસરાને ત્યાં ઘરજમાંઇ થઇ બેસી રહો. પણ હુંથી હવે અહીં રહેવાતું એ નથી અને સહેવાતું એ નથી. તમે તો શરમને નેવે મૂકી છે, પણ મ્હારાથી છેક એવાં નકટાં થઇને અહિં પડી રહેવાતું નથી. મ્હારા બાપની રજા લઇને હું તો મ્હારે એકલીજ દેશમાં આપણે ઘેર ચાલી જઇશ ".

આવા સ્ત્રી-હઠના દુરાગ્રહથી આખરે મનમાંને મનમાં વિરક્ત થઇને પત્ની સાથે મનોહર મોહમયી નગરીનો પરિત્યાગ કરી દૂરનાં પોતાનાં ન્હાનકડાં અપાત્ર ગામમાં આવેલાં ડોશીના કુબા જેવાં ખંડીયાર અને ગાંટીયાર જૂનાં પૂરાણા ઘર તરફ જવાનો નિશ્ચય કીધો રવાના થવાનો વિચાર સસરાને જણાવવાને પહેલ વહેલી જીભ પણ લલિતાનીજ ઉપડી. પુત્રી જમાઈનો પોતાને ઘેર જવાનો વિચાર સાંભળી માણેકલાલ શેઠ તથા લલિતાની માતાએ પુત્રીને ત્યાંજ રહેવાનો ઘણો આગ્રહ કર્યો. પણ પુત્રીએ તો મુંગે મ્હોડે જમીન તરફ જોઇ રહીને ગંભીર સ્વરે ડોકું હલાવી, ટુંકામાંજ સૂચવ્યું કે " ના હવે તેમ થઇ શકશે નહીં."

પુત્રીની આવી એકાએક દૃઢ-પ્રતિજ્ઞા જોઇને ત્હેનાં માતા-પિતાને સંદેહ ઉપજ્યો કે વખતે પુત્રી જમાઇને કોઇપણ રીતે માઠું લાગ્યું હશે, તેથી આતુરતા અને વ્યગ્રતાસહિત માણેકલાલ શેઠે લલિતાને પૂછ્યું કેઃ—" બેટા! એમ શું કરે છે? શું અમારા ઉપર ગુસ્સે થઇ છે? અથવા અમારાથી જાણતાં અજાણતાં કોઇ રીતે ત્હમે દુભવાયાં તો નથી! ત્હમને કંઇ અમારૂં દુઃખ લાગ્યું છે? "

લલિતાએ ગરીબડે મ્હોડે પોતાના પિતાની સ્હામે જોઇને વિનીતભાવે કહ્યું " લેશમાત્ર પણ નહીં. પિતાજી! ત્હમારો શો દોષ છે? ઉલટું ત્હમારે ત્યાં તો અમે ઘણાં માનસહિત સુખ-ચેનમાં રહ્યાં છીએ." એટલું કહીને તે બિચારી એકાએક રડી પડી. પણ ત્હેનો નિશ્ચય તો અચળજ રહ્યો.

માબાપે ઉંડા નિઃસાસો મૂકીને પુત્રી-જમાઇને નિરૂપાયે દેશ જવાની રજા આપી. માણેકલાલે મનમાંજ ધાર્યું કે ગમે તેટલા સ્નેહથી અને માનથી પુત્રીનું પાલન કરો પણ લગ્ન કર્યાં પછી છોકરીઓ તો પારકીજ મિલ્કત થઇ જાય છે, તેમાં શક નહીં.

તેજ દિવસે આંસુ ભરેલી આંખોએ સગાં સંબંધીઓની વિદાય લઇને પોતાના જન્મ કાલથી આજ સુધીનાં પ્રેમ-પાલણાં સ્વરૂપ પિતૃગ્રહને, પરિજનોને તેમજ સખી બ્હેનપણીઓને છોડીને સુશીલ બાળા એકલી પોતાના પતિ—દેવની સાથે પહેલ વહેલી શ્વસુર-ગૃહને માર્ગે વળી.

મુંબઇના શ્રીમંત ઘરના માળામાં અને ગામડાંના પર્ણકુટી જેવા ગરીબ ઘરના માંટીયાર કુબાઓમાં ઘણો તફાવત હોય છે. તેજ પ્રમાણે મુંબઇનાં જીવનમાં અને ગામડાંનાં ગરીબ જીવનમાં પણ ઘણો પ્રભેદ છે. મુંબઇની સાહ્યબી અને ગામડાંની મજુરી એ બેમાં બરાબર મુંબઇ અને ગામડાંના પરિમાણ જેટલોજ અંતર હોયછે. તોપણ સુશીલ લલિતાએ કોઇ દિવસ ભાવથી, વિચારથી કે આચરણથી પણ અભાવ બતાવ્યા શિવાય સઘળાં ગૃહકાર્યમાં લક્ષ દઇને સાસુને સર્વ પ્રકારે સહાય્યતા અને સંતોષ આપવા લાગી.

પુત્રીનાં સાસરાંની ગરીબ અવસ્થા જાણીને લલિતાના પિતાએ હેમની સાથે કામકાજ કરવા માટે એક ઘાટણ-ચાકરડી મોકલી હતી, પણ સ્વામીને ઘેર પહોંચીને તરતજ લલિતાએ ચાકરડીને પાછી મોકલી દીધી. પોતાનાં સાસરાંની ગરીબાઇ અથવા દરિદ્રતા જોઇને મ્હોટાં ઘરની ચાકરડી ઘડીએ ઘડીએ નાક મરડી, અભિમાન પ્રકાશ કરે, એવી આશંકા પણ લલિતાને ઘણી અસહ્ય જણાઇ હતી,

બિચારી સ્નેહ-પરાયણ સાસુ, લલિતાને મહેનતનાં કામકાજમાંથી અટકાવવાનો પ્રયત્ન કરતી, પરન્તુ લલિતામાં લેશમાત્ર પણ આળસાઇ, મ્હોટાઇનું અભિમાન, અપ્રસન્નતા કે અસંતોષ ન્હોતાં. તેથી ઉત્સાહ અને આનંદપૂર્વક અશ્રાન્ત ભાવે રાંધવું, રાંધવું, દળવું પાણી ભરવું, વાસણ માંજવાં વગેરે ન્હાનાં મ્હોટાં સઘળાં સામાન્ય ગૃહકાર્યોમાં મદદ કરીને લલિતાએ સાસુનું હૃદય જીતી લીધું. તેમજ ગામડાંની અન્યાન્ય સ્ત્રીઓ પણ હેના અતુલ સદ્‌ગુણો જોઇને ક્રમે ક્રમે મુગ્ધ બની ગઇ.

જ્યારે દેવ પાધરો હોય ત્યારે ઉલટું કરો તે પણ સુલટું થાય છે; પણ જ્યારે દેવ વાંકો હોય ત્યારે સુલટું કરો તે પણ ઉલટું બની જાય છે. એ નિયમ પ્રમાણે લલિતાની સેવા ચાકરી અને મહેનત મજુરીનું ફળ પણ ભાગ્ય-દોષે સંતોષજનક નીવડ્યું નહીં. કારણ દુનિયાંનો જીવતો જાગતો વ્યવહાર કંઇ જડ પુસ્તકોમાં ભરેલા નીતિનાં સિધ્ધાન્તો જેવો સીધો સાદો નથી. વિકટ વ્યવહાર જાળતો અનેક પ્રકારની કુટીલતા અને કઠિનતામાં વિંટળાયલી છે, એ વ્યવહારમાં પુરાણ અથવા ધર્મ-નીતિના ગ્રંથોની પેઠે સાદી ભાષામાં રચેલી સરલ ઉપદેશ-માલાઓ ભરેલી નથી. નિષ્ઠુર, કઠોર કલહ પ્રિય સેતાન વ્યવહારનાં ક્ષેત્રમાં વારંવાર ડોકીયાં કરી નીતિ-સુત્રોનો ખુરદો બનાવી દે છે; તેથી સામાન્ય નિયમ પ્રમાણે સારા, શુદ્ધ ભાવથી કરેલાં શુભ કર્મોનું ફળ સારૂંજ આવવું જોઇએ; એ નિયમ પાપી વ્યવહારશાળામાં પગલે પગલે ભાગી પડે છે; અને અચાનક ધર્મ કરતાં કર્મ નડે ત્યારે અણધારી આપદાઓ આવી પડે છે. લલિતાને પણ એમજ થયું.

પ્રાણલાલને બે ન્હાના અને એક મ્હોટો ભાઇ એમ ત્રણ બંધુઓ હતા. હિંદુનીતિ પ્રમાણે તેઓ બધા એક સાથે અવિભકત કુટુંબના ભાવનું પાલન કરતા સાથેજ રહેતા હતા. હેમનો પિતા, પ્રાણલાલનાં બાળપણમાંજ ગુજરી ગયો હોવાથી વૃદ્ધ માતાજીની પણ યોગમાયા રૂપે હેમને સેવા-પૂજા કરવી પડતી. ચાર ભાઇઓમાં આપણા પ્રાણલાલ તો સર્વ-ગુણ-સંપન્ન હતા, એટલે હેમના સંબંધમાં તો કંઇ લખવા બોલવાનું

નથી. બાકીના ત્રણ ભાઈમાં ન્હાના બે ભાઈઓ વિદ્યાર્થીની જીંદગી ભોગવતા હતા, માત્ર એક મ્હોટો ભાઈજ બહાર ગામ ચાકરી કરીને પચાશેક રૂપિયાનો પગાર લાવતો, તેના ઉપરજ સમગ્ર કુટુંબના સંસાર વ્યવહારનો ભાર અને આધાર હતો; ત્હેના ઉપરજ પ્રાણલાલ ભાઈના તર્કો અને ન્હાના ભાઇઓની વિદ્યા શિક્ષા ચાલતી હતી. પણ પ્રાણલાલના તો તે કંઈ હિસાબમાં ન્હોતું ! એટલા પગારમાં તે શું ? . .

આજકાલના મોંધવારી અને મુશીબતના દિવસોમાં આવડાં મ્હોટાં કુટુંબ માટે માત્ર પચાશ રૂપિયાની પેદાશ તે કંઈ મ્હોટું સૌભાગ્યનું ચિન્હ ન કહેવાય. કર કરારથી ચલાવે તો માંડ તેથી ખર્ચ નિભે, તોપણ મ્હોટા ભાઈની વહુ શ્યામકોરનાં સૌભાગ્ય-ગૌરવ અને અભિમાનની કંઈ સીમા નહોતી ! પચાશનો પગાર પણ શ્યામકોરનાં મદ અને મ્હોટાઇને વડાઈનું પાણી પાવામાં જોઇએ તેટલી મદદકર્તા થયો હતો. પોતાનો વર એકલો બધાંનાં ઓઝરાં ભરતો અને આખું વરસ પરદેશ ભટકીને મહેનત કરતો; તે માટેજ શ્યામકોર સમજતી કે કુદરતીરીતે તેને આખું વરસ ઓંબારા મારી આરામ ભોગવવાનો અને મ્હોટાઇનામદમાં બેસી રહેવાનો અધિકાર હતો. એ અધિકારબળે શ્યામકોર શેઠાણી ઘરનાં કામકાજને હાથ સરખો પણ લગાડતી નહીં; અને એવા ભાવ, પ્રભાવ, અને અહંભાવથી વર્તતી કે સુકર્મી સ્વામીની સ્ત્રી હોવાથી જાણે આખાં જગત્‌ને નિભાવી દેતી હોય અને તેથી સઘળું જગત્ ત્હેને આદરમાન આપવાને અને ત્હેનો પડતો શબ્દ ઉંચકી લેવાને બંધાયુંજ હોય ! તેમ પકું સમજતી હતી !

લલિતા જ્યારે સાસરે આવીને ગૃહલક્ષ્મીની પેઠે પ્રસન્ન નથી હમેશનાં કામકાજમાં ધ્યાન દેવા લાગી, ત્યારે શ્યામકોરનું સાંકડું અને અદેખું હ્રદય કર્કશ-કાંટાથી ભોંકાઇ જતું હોય તેમ પ્રજળવા લાગ્યું ! એ કાંટા વિંધાવાનું કારણ સહજ વિચાર કરવાથી સમજી શકાય તેમ છે. મ્હોટી વહુ એમ માનતાં હતાં કે ન્હાની વહુ મ્હોટાં ઘરની છોકરી હોવા છતાં, માત્ર લોકોને દેખાડવા માટેજ અને મિથ્યા માન ખાટી, મ્હોટી વહુને હલકી પાડવા માટેજ ઘર ખુણાનાં હલકાં કામ કાજને ઇંતરડીની પેઠે ચોંટી રહેતી હતી. તેથી પરિણામે લોકો મ્હોટી વહુની નિંદા કરી ત્હેને ઉતારી પાડતાં હતા. એ બધી લલિતાની લુચ્ચાઇ જહતી. તે ગમે તેમ હો, પણ મહિને પચાસ રૂપિયાનો પગાર લાવી સઘળાનું પોષણ કરનાર પતિની સ્ત્રી કોઇ પણ રીતે પૈસાદાર વ્હેવાઇની કન્યાનો ગૌરવ સહી શકેજ નહીં, એથી શ્યામકોરને લલિતાની નમ્રતામાં પણ લુચ્ચાઇ ભરેલી અસહ્ય આત્મશ્લાઘાનાં લક્ષણો લક્ષગોચર થવાં લાગ્યાં !

આ તરફ પ્રવીણ પ્રાણલાલભાઇએ અન્ય ઉદ્યમોના અભાવે અને પોતાની પ્રવીણતા સિધ્ધ કરવાના સદ્‌ભાવે થોડાજ સમયમાં પોતાના ક્ષુદ્ર જન્મસ્થાનમાં એક વિદ્વત્‌સમાજ તથા તેને અંગે એક જ્ઞાનવર્ધક પુસ્તકાલયની પણ સાથે સાથે સ્થાપના કીધી. દશ વીશ કાચી ઉમ્મરના, મુંછ કે અક્કલવગરના વિદ્યાર્થીઓને એકઠા કરીને ગામને પાદરે આવેલાં ખડીયા ખડખડ ખંડેર-મંદિરમાં સભા ભરી પોતે ધીઠાંચ પ્રમુખ પદે બિરાજીને વિદ્યાના મહિમા માટે ભર્તૃહરિ પ્રભૃતિ સાક્ષરોએ રચેલા શ્લોકોનો મગજમાં ભરેલો ભંડાર આડંબર સહિત ખાલી કરવા લાગ્યા ! અને ભભકભેર દીધેલાં ભાષણોનો હેવાલ તથા સભાઓનો રિપોર્ટ, સમાચાર પત્રોમાં સંક્ષિપ્ત રૂપે ટેલીગ્રાફ મારફતે તેમજ વિસ્તૃત રૂપે ટપાલ મારફતે મોકલવા લાગ્યા; તે છેક એટલે સૂધી વિદ્વતા-પ્રકાશના કાર્યમાં કૃતકાર્ય થયા કે કોઇ કોઇ એંગ્લો વર્નાક્યુલર પત્રના રિપોર્ટરની પદ્દિને પણ પહોંચી વળી, પોતાના દેશ તરફના નવીન સમાચાર છાપામાં છપાવીને પોતાના ગામના ગામડીઆ લોકોને તો ચકિતજ બનાવી દીધ ! જાણે છાપામાં છપાવું એ તે સ્વર્ગારોહણ જેવું અથવા મોક્ષના શિખર જેવું કેવું એક અસામાન્ય દુર્લભ કાર્ય હોય ! પણ દુર્ભાગ્યની વાત એટલીજ હતી કે છાપામાં છપાવાથી કંઈ ખીસામાં રૂપિયાનો

श्री रामकृष्ण परमहंस, कलकत्ता.

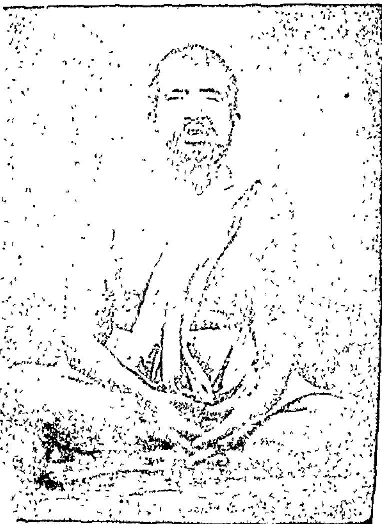
श्रीमती कालीमाताजी—कलकत्ता.

નથી, બાકીના ત્રણ ભાઈમાં ન્હાના બે ભાઈઓ વિદ્યાર્થીની જીંદગી ભોગવતા હતા, માત્ર એક મ્હોટો ભાઈજ બહાર ગામ ચાકરી કરીને પચાશેક રૂપિયાનો પગાર લાવતો, તેના ઉપરજ સમગ્ર કુટુંબના સંસાર વ્યવહારનો ભાર અને આધાર હતો; ત્હેના ઉપરજ પ્રાણુલાલ ભાઈના તર્કો અને ન્હાના ભાઈઓની વિદ્યા શિક્ષા ચાલતી હતી. પણ પ્રાણુલાલના તો તે કંઈ હિસાબમાં ન્હોતું ! એટલા પગારમાં તે શું ? . .

આજકાલના મોંઘવારી અને મુશીબતના દિવસોમાં આવડાં મ્હોટાં કુટુમ્બ માટે માત્ર પચાશ રૂપિયાની પેદાશ તે કંઈ મ્હોટું સૌભાગ્યનું ચિન્હ ન કહેવાય. કરકસરથી ચલાવે તો માંડ તેથી ખર્ચ નિભે, તોપણ મ્હોટા ભાઈની વહુ શ્યામકોરનાં સૌભાગ્ય-ગૌરવ અને અભિમાનની કંઇ સીમા નહોતી ! પચાશનો પગાર પણ શ્યામકોરનાં મદ અને મ્હોટાઇને વડાઈનું પાણી પાવામાં જોઇએ તેટલી મદદકર્તા થયો હતો. પોતાનો વર એકલો બધાંનાં ઓઝરાં ભરતો અને આખું વરસ પરદેશ ભટકીને મહેનત કરતો; તે માટેજ શ્યામકોર સમજતી કે કુદરતીરીતે તેને આખું વરસ બોખારા મારી આરામ ભોગવવાનો અને મ્હોટાઇનામદમાં બેસી રહેવાનો અધિકાર હતો. એ અધિકારબળે શ્યામકોર શેઠાણી ઘરનાં કામકાજને હાથ સરખો પણ લગાડતી નહીં; અને એવા ભાવ, પ્રભાવ, અને અહંભાવથી વર્તતી કે સુકર્મી સ્વામીની સ્ત્રી હોવાથી જાણે આખાં જગતને નિભાવી દેતી હોય અને તેથી સઘળું જગત્ ત્હેને આદરમાન આપવાને અને ત્હેનો પડતો શબ્દ ઉચકી લેવાને બંધાયુંજ હોય ! તેમ પકકું સમજતી હતી !

લલિતા જ્યારે સાસરે આવીને ગૃહલક્ષ્મીની પેઠે પ્રસન્ન નયી હમેશનાં કામકાજમાં ધ્યાન દેવા લાગી, ત્યારે શ્યામકોરનું સાંકડું અને અદેખું હૃદય કર્કશ-કંટાથી ભોંકાઇ જતું હોય તેમ પ્રજળવા લાગ્યું ! એ કાંટા વિંધાવાનું કારણું સહજ વિચાર કરવાથી સ્હમજી શકાય તેમ છે. મ્હોટી વહુ એમ માનતાં હતાં કે ન્હાની વહુ મ્હોટાં ઘરની છોકરી હોય છતાં, માત્ર લોકોને દેખાડવા માટેજ અને મિથ્યા માન ખાટી, મ્હોટી વહુને હલકી પાડવા માટેજ ઘર ખુણાનાં હલકાં કામ કાજને ધંતરડીની પેઠે ચોંટી રહેતી હતી. તેથી પરિણામે લોકો મ્હોટી વહુની નિંદા કરી ત્હેને ઉતારી પાડતાં હતા. એ બધી લલિતાની લુચ્ચાઇ જહતી. તે ગમે તેમ હો, પણ મહિને પચાસ રૂપિયાનો પગાર લાવી સઘળાનું પોષણ કરનાર પતિની સ્ત્રી કોઇ પણ રીતે પૈસાદાર ન્હેવાઇની કન્યાનો ગૌરવ સહી શકેજ નહીં, એથી શ્યામકોરને લલિતાની નમ્રતામાં પણ લુચ્ચાઇ ભરેલી અસહ્ય આત્મશ્લાઘાનાં લક્ષણો લક્ષગોચર થવા લાગ્યાં!

બા તરફ પ્રવીણ પ્રાણુલાલભાઈએ અન્ય ઉદ્યમોના અભાવે અને પોતાની પ્રવીણતા સિદ્ધ કરવાના સદ્‌ભાવે થોડાજ સમયમાં પોતાના ક્ષુદ્ર જન્મસ્થાનમાં એક વિદ્વત્‌સમાજ તથા તેને અંગે એક જ્ઞાનવર્ધક પુસ્તકાલયની પણ સાથે સાથે સ્થાપના કીધી. દશ વીશ કાચી ઉમ્મરના, મુંછ કે અકકલવગરના વિદ્યાર્થીઓને એકઠા કરીને ગામને પાદરે આવેલાં ખડીયા ખડખડ ખંડેર-મંદિરમાં સભા ભરી પોતે શ્રી પાંચ પ્રમુખ પદે બિરાજીને વિદ્યાના મહિમા માટે ભર્તૃહરિ પ્રભૃતિ સાક્ષરોએ રચેલા શ્લોકોનો મગજમાં ભરેલો ભંડાર આડંબર સહિત ખાલી કરવા લાગ્યા! અને ભભકભેર કીધેલાં ભાષણોનો હેવાલ તથા સભાઓનો રિપોર્ટ, સમાચાર પત્રોમાં સંક્ષિપ્ત રૂપે ટેલીગ્રાફ મારફતે તેમજ વિસ્તૃત રૂપે ટપાલ મારફતે મોકલવા લાગ્યા; તે છેક એટલે સૂધી વિદ્વતા-પ્રકાશના કાર્યમાં કૃતકાર્ય થયા કે કોઇ કોઇ અંગ્રેજી વર્નાકયુલર પત્રના રિપોર્ટરની પદ્દિને પણ પહોંચી વળી, પોતાના દેશ તરફના નવીન સમાચાર છાપામાં છપાવીને પોતાના ગામના ગામડીઆ લોકોને તો ચકિતજ બનાવી દીધા! જાણે છાપાંમાં છપાવું એ તે સ્વર્ગારોહણ જેવું અથવા મોક્ષના શિખર જેવું કેવું એક અસામાન્ય દુર્લભ કાર્ય હોય! પણ દુર્ભાગ્યની વાત એટલીજ હતી કે છાપામાં છપાવાથી કંઈ ખીસ્સામાં રૂપિયાનો

श्री रामकृष्ण परमहंस, कलकत्ता.

श्रीमती कालीमाताजी—कलकत्ता.

भारतजीवन मासिकपत्र.—

प्रोफेसर टी. के. गज्जर.

स्वामी रामतीर्थ.

ખનખનાટ થતો સંભળાતો નથી! અને ગરીબ ઘર સંસારમાં એક રાતો પૈસો પણ લાવી આપવાને બદલે ઉલટો પાંચ-પંદરનો મહિને દહાડે નકામો ખર્ચનો બોજો વધારી દેવાથી અળખામણા થઇ પડાય છે! એથી કુટુંબનાં માણસોને આંખના પાટા જેવા પ્રિય અને ગામના માણસોને સાબુસકાળીયા સાક્ષર જેવા ઉપહાસ-પાત્ર થઇ પડયા!

ઘરમાં શ્યામકોર અસે મિશે હીણું કમાઉ પતિવતી લલિતાને ખુલ્લી રીતે મ્હેણાં મારવા લાગી; એથી છેવટે જેઠાણીનો દિમાગ અસહ્ય થઇ પડવાથી પ્રવીણ પતિને સ્હમજાવી કોઇ પોતાને યોગ્ય ચાકરી નોકરી શોધી લેવાને દિવસ રાત અનુનય-વિનય કરવા લાગી, પણ પતિ દેવે ત્હેને કંઇ કાન દીધો નહીં! પ્રસંગવશાત્ મૂર્ખ-સ્ત્રીને સમજાવ્યું કે " દેશમાં એમ તો પોતાને યોગ્ય ઘણીએ નોકરી-ચાકરીઓ તૈયાર છે. વારંવાર એવી લાયક જગ્યાઓ ખાલી પણ થાય છે; પરન્તુ પક્ષપાતી ગવર્નમેન્ટ વર્ણ-ભેદે એ બધી મ્હોટી મ્હોટી યોગ્ય જગ્યા ઉપર પોતાની જાતિના ગોરાલોકોનેજ ઘુસાડી દે છે! પોતાના જેવા સુધરેલા-સાક્ષર દેશીઓ હજાર રીતે યોગ્ય હોય તો પણ ત્હેમને માટે કશી આશા રાખવી તે ખપુષ્પ સમાન વૃથાજ હતી." ભોળી લલિતાની બિચારીની શી બુદ્ધિ પહોંચે કે પતિદેવનાં આ વેદ વાક્યોનો ઉત્તર આપી શકે?

આ તરફ શ્યામકોર વહુ પોતાનાં દેર-દેરાણીને સંગે-પ્રસંગે, જાણતાં અજાણતાં કડવા શબ્દો અને મ્હેણાં-ટૂણાં સંભળાવી વાક્ય વિષ રેડવા લાગી. ગર્વ સહિત પોતાની ગરીબાઇને આગળ કરીને વારંવાર કહેતી કેઃ–"બાઇ! અમેતો ગરીબ માણસ છીએ, તે મ્હોટા માણસની દીકરીનું અને મ્હોટા માણસના જમાઇનું પોષણ શીરીતે કરી શકીએ? ત્યાંતો પૈસાની રોટલા લુગડાંની અને અમન-ચમનની રેલ છેલ હતી. કોઇ વાતનો ટોટો ન્હોતો. અને અહીંતો સૂકી-પાકી પેટ પૂરતી ભાખરીનાંય સાંસાં છે! આટલું બધું દુઃખ તમારાથી સહન કેમ થશે?"

સાસુ બિચારી મ્હોટી વહુથી ડરતી હતી, તેથી ગરીબ લલિતાનો પક્ષ કરીને ત્હેની સ્હામે કશું બોલવાનું સાહસ કરી શકતી નહોતી. બિચારી ન્હાની વહુ પણ પચાશના પગારદારનો રાઇને મળતો રોટલો, અને ત્હેમની અધર-પગે ચાલતી સ્ત્રીની મીઠી (!) વાણી મુંગે મ્હોડે માથે ચ્હડાવતી; પ્રારબ્ધવશાત્ સાંપડેલા દહાડા શાંતિથી, સહનતાથી ગુજારતી હતી.

એમ કરતાં થોડા સમય પછી મ્હોટો ભાઇ રજાના દિવસોમાં, થોડા વખત માટે ઘેર આવ્યો. એ વખત દરમ્યાન ત્હેણે પોતાની પત્નીને મ્હોડેથી ન્હાનાભાઇની અને ન્હાની વહુની વિરૂધ્ધમાં મીઠું મરચું, અને મરી મસાલો ભરેલાં તેજદાર ભાષણો શ્રવણ કીધાં. એ વકતૃત્વનું પ્રમાણ વધતાં વધતાં અસહ્ય થઇ પડયું, અને છેવટે જ્યારે હમેશ રાત્રે નિદ્રા સાથેનો વ્યાઘાત વધતો ચલ્યો ત્યારે મ્હોટાભાઇએ એક દિવસ પ્રાણલાલભાઇને પોતાની પાસે બોલાવી શાન્ત-ભાવે સ્નેહ સહિત કહ્યું કેઃ–"ભાઇ! હવે કંઇ તુમે ન્હાના બાળક નથી. ધંધારોજગાર વગર નકામા અહિં તહિં રખડી ભટકી દિવસો અને છોકરીનો વૃથા કાળક્ષેપ કરવો, તે કંઇ ઠીક ન કહેવાય. ત્હારા જેવા ભણેલ ગણેલ હુશિયાર જુવાનીયાને માટે ધંધા વગર ભટકવું ઘણું શરમભરેલું છે. માટે હવે તો જો તું કોઇ નોકરી શોધી લે તો ઘણું સારૂં. આ જોને કુટુંબ મ્હોટું ને સાધન છોટુંક એવી આપણી ગતિ છે. ત્યારે હું એકલો તે બધો-ખર્ચ કેવી રીતે ચલાવું?"

પ્રાણલાલભાઇ તો આ અપમાન ભરેલા શબ્દો સાંભળતાંજ પગ નીચે દબાયેલા સાપની પેઠે છેડાઇ, હુંફાડો મારીને ગાજી ઉઠયા કે–"બેવખત ગટરમાં નાખી દેવા જેવા ટુકડા રોટલા કે રંગુની ચોખાનો ચપટી ભાત ખવરાવે છે, ત્હેમાં તે વળી આટલો બધો મીજાજ શાનો બતાવે છે? એ ત્હારો ખોટો રોફ-ઓપ કંઇ અહિં સહન થશે નહીં. રાખ ત્હારો ભાત-રોટલો ત્હારાજ ઘરમાં" એટલું કહીને તરતજ મ્હોટાભાઇથી, ભાભીથી કુટુંબથી અને ગામથી રૂસણાં લીધાં! અને એજ ઘડીએ

સ્ત્રીને લઈને પોતાને સાસરે ચાલ્યા જવાનો સંકલ્પ કહી બતાવ્યો! પરંતુ લલિતા કોઈ પણ રીતે પીયર જવાને સંમત ન થઈ. ત્હેણે તો કહ્યું કે, મ્હોટા ભાઈનો જાડો મ્હોટો રોટલો અને મ્હોટી ભાભીની ગાળ ખાવી સારી પણ સસરાને ત્યાં ઘરજમાઈ તરીકે નકટાથઈ બેસી રહેવું એ ઘણું ખરાબ. કામ ધંધા વગર સાસરામાં રડીરોટલો ખાવો તેના જેવું મરદને માટેશરમ ભરેલું બીજું કંઈજ નથી. હું તો અહિંઆંજ ચાકરડી પેઠે, દીન-હીન દાસીની પેઠે, માથું નમાવીને રહી શકીશ, પણ મ્હારાં માબાપને ઘેર સુખ ચેન ભોગવી મ્હારી અને મ્હારા સ્વામીની માન મર્યાદા ઉપર પાણી નહી ફેરવું. પીયરની પાલખી કરતાં સાસરીયાંની શૂળી પણ સાત સારી. માતાનાં ઉપરાણાં કરતાં સાસુની લાત મીઠી. 'પીયરીયાં તે પારકાંને સાસરીયાં તે પોતાનાં, પોતાનાં કદાચ બે કડવાં વચન કહે તોપણ તેથી શેર લોહી ન્હડે. પણ પારકાં વચ્ચે તો મરતાં સુધી માથું ઉંચું કરીનેજ ચાલવું જોઈએ."

આ રોકડો જવાબ મળવાથી કંઇ ન બોલતાં પ્રાણુલાલભાઇ નિરૂત્તર થઈને ઘેર બેસી રહ્યા. એટલામાં ગામની એંગ્લો વર્નાક્યુલર સ્કુલમાં એક ત્રીજા શિક્ષકની (એસીસ્ટંટની) જગ્યા ખાલી પડી. પ્રાણુલાલને મ્હોટા ભાઈએ તથા લલિતાએ એ જગ્યા લઇ લેવાને ઘણીયે સ્હમજાવ્યો, આગ્રહ કીધો, પરંતુ એ બધાંનું સારાંને બદલે નઠારૂંજ ફળ આવ્યું. 'પોતાનો મ્હોટો ભાઈ અને એકની એક ધર્મપત્ની સુધ્ધાં ત્હેની યોગ્યતાનો કશો વિચાર કર્યા વિના આવી એક અત્યન્ત તુચ્છ નોકરી લેવાનો આગ્રહ કરે! કેવું દુર્ભાગ્ય! કેવી માનહાનિ? આવા અયોગ્ય વિચારો સાંભળીને ત્હેનાં મનમાં દુર્જય-પ્રબળ—અભિમાનનો સંચાર થયો. અને ભાઈ, મા, ભાભી, વહુ, ઘરબાર, અને સંસારનાં સઘળાં કામકાજ, તેમજ પ્રાણી પદાર્થો ઉપર આંગળ કરતાં પણ ચાર ગણો રાગ ઉપજ્યો! વિરાગ પણ ઉત્પન્ન થયો! અને આવા દુષ્ટ સંસારનો ત્યાગ કરી તપશ્ચર્યા કરવા ચાલ્યા જવાનો નિશ્ચય સુદ્ધાં કહી સંભળાવ્યો!

ત્યારે ધર્મ કરતાં કર્મ નડેલું જોઈને મ્હોટો ભાઈ બિચારો ગભરાઇ ગયો અને પ્રાણુલાલભાઈનો હાથ પકડી, કાલાવાલા કરી, માફ માગી, ત્હેને ઠંડો પાડ્યો. તેમજ ઘરનાં બધાં માણસોએ મનમાંજ ગાંઠ વાળી કે ત્હેને હવે કંઇ કહેવાનું કારણ ન્હોતું. કહેવા જવું તો વિના કારણ વિપરીત પરિણામજ આવશે. માટે ત્હેનાં જેમ ધ્યાનમાં આવે તેમ વર્તવા દેવું. કોઇ પણ પ્રકારે ઘરમાં બેસી રહેશે તો ત્હેમાં પણ ઘરની પ્રતિષ્ઠા અને કુટુંબનું સૌભાગ્ય છે. પણ ભાગી નાશીને બાવો થઇ બેસશે તો બાપનું નામ ડુબાવશે.'

રજા પૂરી થયા પછી મ્હોટા ભાઈ તો બિચારા પોતાની ચાકરી ઉપર ચાલ્યા ગયા. શ્યામકોર શેઠાણી અંદરને અંદર ધુંધવાતાં, આક્રોશથી મ્હોં ન્હડાવીને, ગાલો ફુગાવીને એક મ્હોટું ગોળાકાર કુદર્શન ચક્કર બનાવી બેઠાં! પ્રાણુલાલ શિવાય ઘરનાં બધાં માણસો એ 'કુદર્શન' ચક્રનાં દર્શનથી શ્રીકૃષ્ણનાં સુદર્શન ચક્ર જેટલોજ ભય પામતાં! પ્રાણુલાલ પણ ભય નહીં, ત્યારે અભાવતો પામતોજ હતો! તેથી થોડા દિવસને અંતરે ત્હેણે લલિતાને ખાનગીમાં જણાવ્યું કે "આજકાલ વિલાયત ગયા વગર કોઇ પણ પ્રકારની ભદ્રતા મેળવી શકાય તેમ નથી. સારી પેદાશનો કોઈ હુન્નર-ઉદ્યોગ અથવા માન—પ્રતિષ્ઠા વાળી નોકરી પણ વિલાયત ગયા વગર કોઇને મળતી નથી. આપણી યોગ્યતાને અનુસરતા ઉદ્યમ અર્થે મ્હારો તો વિલાયત જવાનો નિશ્ચય થયો છે, માટે ગમે તેમ કરીને તું ત્હારા બાપને સ્હમજાવી, ત્હેની પાસેથી ખર્ચ જેટલા પૈસાનો બંદોબસ્ત કરાવી દે."

એક તો વિલાયત જવાની વાત સાંભળતાંજ બિચારી પતિપ્રાણા લલિતાને માથે જાણે વજ્રપાત થયો હોય, તેવો આઘાત થયો. તે ઉપરાંત ખર્ચને માટે પોતાના બાપપાસે કેવી રીતે ભીખ માંગવા જવું? ત્હેની કંઇ સૂઝ પડી નહીં; તે બાબતનો વિચાર કરતાંજ, એ બિચારી લજ્જાથી અરધી મરવા જેવી થઇ ગઈ!

સસરા પાસેથી પોતાને મ્હોડે પૈસા માગવામાં પ્રાણુલાલની આત્મપ્રતિષ્ઠાને–પોઝીશનને-ખામી આવે! માટે પોતાના બાપની પાસેથી પત્નીએ છળ–બળ કે કળવડે શા માટે પૈસા ખેંચી ને લાવવા ? તેનું કંઇ પ્રાણુલાલને કારણ મળ્યું નહીં ! પતિની આજ્ઞા પાળવી, ગરજ ટાળવી અને સેવા સંભાળવી એ સ્ત્રીનો પરમ ધર્મ છે. ત્યારે શા માટે એ અનિવાર્ય ધર્મનું પાલન ન કરે ? તે કંઈ પ્રાણુલાલથી કલ્પી શકાયું નહિં ! આ કાર્ય-સાધના માટે પતિ-પત્ની વચ્ચે જબરો વિરોધ ઉભો થયો. પ્રાણુલાલે અનેક કટુ શબ્દબાણુ પ્રહાર કરીને પ્રતિપક્ષી પત્નીનું વક્ષસ્થળ વીંધી નાંખ્યું ! આખરે પ્રવીણુ પ્રાણુલાલનોજ એ તુમુલ યુદ્ધમાં વિજય થયો. કઠોર શબ્દ બાણુની મર્મ પીડિત વેદનાવડે લલિતાને દીર્ઘકાલ અશ્રુપાત કરવો પડયો, અને છેવટ કબૂલાત આપવી પડી કે જ્યારે પ્રસંગ આવશે, ત્યારે તેનો બંદોબસ્ત કરાવી દેશે ! આખર પ્રવીણુ તે પ્રવીણુજ ! પ્રવીણુને કોઇ પહોંચી શકે તેમ છે શું !

આવી તાણાતાણુ, હુંસા તુંસી અને ભૂખ-બરાના ઝપાટામાં કેટલાક દિવસ નીકળી ગયા. સુખના દિવસોની પેઠે દુઃખના દિવસો પણ એક સરખી રીતે પ્રત્યેક ચોવીશ કલાકનેજ અંતરે નવનવીન નામ કરણુથી આવિર્ભાવ અને તિરોભાવને પામે છે. સારો કે માઠો સમય સર્વદા એક સરખી રીતેજ વીતેછે, માત્ર સુખનું મીઠું સંભારણું અને દુઃખની કડવી યાદ, હૃદય ઉપર કોઇ કોઇ વખત પરસ્પર વિરોધી વિચારોની છાયા પાડી, સંસારનાં અસ્તોદય દ્વંદ્વને માનવહૃદયમાં પ્રતિબિંબિત કર્યા કરે છે.

દિવસો ચાલ્યા ગયા. ધનીનાં ધનગર્જનમાં અને નિર્ધનનાં કષ્ટ-અર્જનમાં વીંટળાયેલા દિવસો એક સરખી રીતે ચાલ્યા ગયા. દિવસોના માસ અને માસમાં સંક્રમિત થતું વરસ પૂરૂં થયું. મ્હોટાભાઇ નાતાલની રજામાં આવ્યાં હતાં. ત્હેમને પાછાં નોકરીપર દાખલ થયે પણ ત્રણ માસ થઇ ગયા. શ્વસુરગૃહ ત્યાગપૂર્વક પોતાના સ્વદેશમાં પ્રાણુલાલભાઈ પધાર્યા પછી બાર માસનું આખું એક વરસ વીતી ગયું. એટલા વખતમાં ત્હેમણે પોતાની પ્રવીણુતાની ઇતિશ્રી કરીને ગામડાનાં છોકરાઓમાં 'માસ્તર' નો મોંઘો અને માનીતો ઇલ્કાબ મેળવ્યો હતો. તેમજ સમાચાર પત્રોમાં અનેકવાર પોતાનું પવિત્ર નામ છપાવી પળીયાંને-કુટુમ્બને અને પિતૃઓને 'ધન્ય,' કીધાં હતા ! વગેરે વગેરે, એવાં એવાં પરાક્રમોમાં વરસનું અતિક્રમણું પૂરૂં થયું. એટલામાં પ્રાણુલાલની ન્હાની સાળીનાં લગ્ન આવ્યાં. આશરે પાંચ–પંદરેક દિવસ આગમચથીજ પ્રવીણુ અને માનીતા જમાઇરાજને આગ્રહપૂર્વક આમંત્રણુ થયાં. બહુ ધંધા-ધાંપામાં અને હુંડી પત્રીઓમાં ગુંચવાયલા જમાઇરાજે આનાખાવાને મિષે લખી સૂચવ્યું કે 'હાલ કંઇ એટલો અવકાશ ન્હોતો !' એથી સાસરીયાં તરફથી મનામણાં થયાં. પુત્રી જમાઇને માન–મરતબાસહિત તેડી લાવવા માટે સર્વ સાધન અને સમારોહપૂર્વક માણેકલાલ શેઠે પોતાના પુત્રને પાઠવ્યો. થોડી ઘણી ખેંચતાણુ કીધા પછી પ્રવીણુ પ્રાણુલાલભાઇ સાસરે જવાને સંમત થયા. લાઇબ્રેરી –સભા–સમાચાર પત્રો-રિપોર્ટો વગેરે વગેરે બધા કિંમતી વ્યાપાર–રોજગારને ત્હેમની ગેરહાજરીથી ઘણો ધક્કો પહોંચશે! પણ લાચાર ! સાળો પોતે જ્યારે આટલી બધી મહેનત–મુશીબત વેઠીને તેડવા આવ્યો, ત્યારે કંઇ ના કહેવાય ? અથવા નિરાશ કરીને પાછો ફ્હડાય ? એથી એક–બે દિવસમાંજ ઉતાવળથી સાસરે જવાની તૈયારીઓ થઇ ! એક વરસ સાસરિયાંનું સુખ ભોગવ્યા પછી લલિતાબાઇ પાછાં સ્વામીદેવ સહવર્તમાન પૂર્ણ પ્રતિષ્ઠાપૂર્વક પીયરીયે ચાલ્યાં ! અને થોડાજ દિવસમાં ગાજતી વાજતી મોહમયી નગરીમાં પુનઃ પ્રવેશ કરી, અંતરના આદર સત્કાર સહિત પિતૃ-ભવનને પ્રકાશવા લાગ્યાં ! શ્રીમાન્ સસરાજીને ત્યાં આગળનો જે આદરભાવ પ્રાણુલાલભાઇને ઓછો થઇ પડયો હતો, તેના કરતાં આ વખતે જમાઇરાજ અધિક–અતિ ઉત્તમ આદરમાન પામ્યા; તેથી ત્હેમનું વિશાળ દિલ તો બાગ-બાગ બની ગયું !

આ તરફ લલિતાગવરી પણ ઘણા દિવસે માનભેર પીયરીયે આવ્યાં હોવાથી, ધીમી ધીમી ગજગતિયે ચાલતાં, આદરમાનમાં મ્હાલતાં, કંઇ અસાધારણ ભારમાં આવી ગયાં હતાં! સાસરિયે જે લાજ, શરમ, મરજાદ અને દાબમાં રહેવું પડતું, તે દૂર થતાં અહિં સ્વજનોનાં સ્નેહમાં સખીઓના હાસ્ય-વિનોદમાં અને ઉત્સવના આનંદ તરંગમાં ત્હેનું સુકોમળ હૃદય પણ આન્દોલિત થવા લાગ્યું! આનંદના ઉછાળા મારવા લાગ્યું!

આજે માર્ગશીર્ષ શુદ્ધિ દ્વિતિયા છે. લલિતાની ન્હાની બ્હેન ચંપાનાં આવતી કાલે તૃતિયા ને દહાડે લગ્ન નિર્ધાર્યાં છે. લગ્ન મંડપ બંધાઇ ગયો છે. આવતી કાલથી વિવાહ-ઉત્સવની ધામધુમનો આરંભ થશે. વિશાળ કુટુમ્બનાં અનેક સગાં સંબંધીઓથી માણેકલાલશેઠનો માળો તો મનુષ્યોનાં કીડિયારાં જેવો બની ગયો છે. ગડબડ અને કોલાહલની કંઇ સીમાજ નથી. દૂરનાં અને નજીકનાં અનેક સગાં સંબંધીઓથી માળાની એકેએક કોટડી ભરાઇ ગઇ છે! તેથી માળાના કોઇ ખૂણામાં પણ તલપૂર જગ્યા ન્હોતી!

માન, પાન, ગાન, ભોજન આદિ લગ્નનાં મંગળ કાર્યોમાં આખો દહાડો અવિરામ લાગી રહેવાથી લલિતા આજે થાકીને તદ્દન લોથ પોથ બની ગઈ છે; એથી રાત્રિ થતાંજ વ્હેલી વ્હેલી જમી પરવારીને વિશ્રામ લેવા માટે પોતાના શયન મન્દિરમાં પેઠી. આગળ જે ખંડમાં લલિતા સૂતી તે ખંડ આ વખતે ત્હેમને આપવામાં ન્હોતો આવ્યો; પણ વિશેષ આદર ભાવ બતાવવાના હેતુથી ત્હેની માતાએ પોતાના જમાઇને ખાસ પોતાનો ખાનગી ઓરડો કહાડી આપ્યો હતો. અને એક સુસજ્જિત પલંગ ત્હેમને માટે ત્યાં ખાસ ગોઠવવામાં આવ્યો હતો! લલિતા એ ખંડમાં આવીને તરતજ ઉંઘી ગઇ. ત્યારપછી પ્રાણલાલ ક્યારે સુવા આવ્યો ત્હેની પણ લલિતાને કંઇ ખબર પડી નહિં. ગાઢ નિદ્રાએ આજ રાત્રે થાકેલી પાકેલી લલિતા ઉપર પોતાનો પૂર્ણ અધિકાર જમાવ્યો!

રહુવારના પહોરથીજ ઢોલ-શરણાઇ અને બેન્ડવાજાં વાગવા લાગ્યાં! વાજીંત્રોના નાદથી માણેકલાલનો મ્હોટો માળો ગાજી ઉઠયો! પરંતુ આગલા દિવસના થાક અને પરિશ્રમથી ગાઢ નિદ્રામાં પડેલી લલિતાના કાનપર એ ગર્જનાઓની પણ કશી અસર થઇ નહિં. એતો પ્હેલા પ્હોરમાં સુતી હતી, તેવીજ હજી સુધી ઘસઘસાટ ઉંઘતી હતી! ત્હેની બેહેનપણીઓ કમળા અને મોતીએ ધીમે ધીમે બારણાં ખખડાવ્યાં. પણ જ્યાં નગારખાનાંના નાદની ગણત્રી નહિં, ત્યાં બારણાંપર થતા ધીમાં ટકોરાની પીપુડીનો તે શો હિસાબ? પોતાના શાન્ત પ્રયોગ નિષ્ફળ ગયેલા જાણીને, એક બીજી તરફ આંખના ઇસારા કરી, હસતી અને ઉપહાસ કરતી બંન્ને સખીઓએ 'લલિતા, લલિતા બ્હેન!' એમ કહીને મ્હોટેથી બૂમો પાડવા માંડી! ત્હેમની બૂમોથી લલિતાની કુંભકર્ણ નિદ્રાનો છેવટે ભંગ થયો. એ અવાજ સાંભળી ઉંઘમાંથી અચાનક જાગી ઉઠતાંજ નજર કરી તો સ્વામીદેવતો ક્યારનાય ઉઠીને બહાર ગયેલા જણાયા! જાગીને વ્હેલા વ્હેલા ક્યારે બહાર ગયા! ક્યારે સૂવા આવ્યા હતા? ત્હેનું પણ કશું ભાન ન્હોતું! એથી લલિતા મનમાંને મનમાં બહુ શરમાઇ ગઇ! તરત ઉતાવળી ઉતાવળી પલંગપરથી ઉતરી કપડાં લત્તાં સરખાં કરીને બારણાં ખોલવા જતી હતી, એટલામાં અચાનક પલંગપાસેના કબાટ તરફ ત્હેની નજર ગઇ. જૂએછે તો, પોતાના પિતાનો કબાટ ખુલ્લો પડેલો છે અને ત્હેમની લોખંડની, કેશ બાક્સ, પણ કબાટની પાસેજ જમીન ઉપર ખુલ્લી પડેલી છે! તેમાંના થોડા રૂપિયા અને થોડું ત્રાંબાનાણું અસ્ત વ્યસ્ત હાલતમાં વેરાયેલું પડયું છે! હમેશાં નોટના થોકડા અને મહોરો પડી રહેતાં તેમાંનું આજે કંઇ પણ જણાતું ન્હોતું! એ જોઇને લલિતા પ્હેલીજ નજરે વિસ્મિત બની ગઇ!

આ બનાવ જોઇને તરતજ લલિતાને યાદ આવ્યું કે આગલે દિવસ સાંજે પોતાની માતાનો ચાવીનો ઝુમખો ખોવાઇ જવાથી ઘરમાં શોધ ખોળ

ચાલી રહી હતી. તે ચાવીઓ ચોરી જઇને કોઇ બદમાશ ચોરે તક સાધી આજે ચોરી કીધી હોવી જોઇએ; તેમાં કશો સંદેહ ન્હોતો. એટલામાં તરત ત્હેનાં પ્રેમ-સ્નિગ્ધ હૃદયમાં શંકા ઉપજી કે ચોરી કરતી વખને કદાચ ચોર, લોકોએ પોતાના સ્વામીને તો કોઇ જાતની ઇજા પહોંચાડી નહિં હોયને ! સ્નેહમાં સદાય શંકા રહેલી હોય છે; સ્વામીને દુઃખ થયું હોય એવી શંકાથી બિચારી લલિતાનું હૃદય ધડક ધડક કરતું કંપવા લાગ્યું ! કાર્ય-કારણ સંબંધની કશી કલ્પના ન થઇ શકવાથી એનો બિચારી સડકજ થઈ ગઇ ! માથું ભમવા લાગ્યું ! મ્હોડું શીવાઇજ ગયું ! થોડી વારે હૃદયને શાન્ત કરી ચારેમેર નજર ફેરવી. આ અકસ્માતનો કંઇ પત્તો મેળવવા લાગી, એટલામાં પલંગના પાયાપાસે જોયું તો પોતાની માનો કુંચીનો ઝુડો પડેલો દીઠો ! અને એ ઝુડાની નીચે એક તાજીજ લખેલી ચીઠી દાબી રાખેલી જણાઇ !

લલિતાએ તરતજ કુંચીઓ તથા ચીઠ્ઠી ઉપાડી લીધી. એ પત્રિકા ત્હેમના પોતાના પ્રવીણ સ્વામીદેવના હસ્તાક્ષરથીજ લખેલી હતી ! ખોલીને વાંચવાથી વિદિત થયું કે શ્રીયુત પતિ પ્રાણલાલજીએ પોતાના કોઇ મિત્રની સહાયતા વડે વિલાયત જવાની સ્ટીમરનો ચાર્જ મેળવીને ટીકીટ ખરીદ કીધી હતી, પણ વિલાયતમાં કરવા જોઇતાં ખર્ચનો બીજો કંઇ પણ બંદોબસ્ત ન થઇ શકવાથી નિરૂપાયે રાત્રિકાલે જ્યારે લલિતા ઘસઘસાટ ઉંઘતી હતી, ત્યારે પોતાના સસરાની કેશબાકસને હુવા દઇને જેટલી મળી તેટલી અર્થ-સહાય્ય ઉપર ત્હેણે સંતોષ માન્યો હતો. લલિતા પોતાનું આપેલું વચન વિસરી ગઇ હતી અને અત્યારસુધીમાં તે માટેનો કશો બંદોબસ્ત કરી આપવાની ઇચ્છા સરખીયે બતાવી ન્હોતી, તેથી બીજો કોઇ ઉપાય બાકી ન રહ્યો હોવાથી દ્રવ્ય પ્રાપ્તિનો, આ સહેલો અને સુતરો માર્ગ શોધી કહાડી, લલિતાના પરિશ્રમ વિના પતિદેવે પત્નીનું વચન પાળ્યું હતું; માટે તે વિષે આતુરતા રાખવાનું હવે કંઇ પ્રયોજન ન્હોતું ! વળી લખ્યું હતું કે આગબોટ શુક્રવારમાંજ રવાના થાય છે. માટે નિરર્થક ખાતર પાછળ દીવો કરી દોડધામ મચાવી મૂકવાનું પણ કંઇ પ્રયોજન નથી ! અજાણતાં કરેલી સહાયતા માટે સસરાજીને જમાઇ રાજે છેલ્લે આશીર્વાદ દીધા હતા !

આ પ્રવીણ-પત્રિકાનું આદ્યોપાન્ત વાચન પૂરૂં થતાંજ લલિતાગવરીનાં શરીરમાં વહેતું સઘળું લોહી ટ્હાડું હિમ બની ગયું ! જીવ તો જાણે જીર્ણ ખોળીયાંમાંથી બિચારો ઉડું-ઉડું થઇ રહ્યો ! આંખે તમ્મર ચ્હડી આવ્યાં ! હૃદયના ધબકારા બંધ થવા લાગ્યા ! અને ચક્કર ખાતું મગજ, આ જગતને છોડીને કોણ જાણે કોઇ એક અદૃષ્ય-અંધારા પ્રદેશમાં ભ્રમણ કરવા લાગ્યું ! બિચારી હતાશ લલિતા, પલંગનો પાયો પકડીને તેજ જગ્યાએ બેસી ગઇ ! ત્હેના કંપાયમાન દેહ-દુર્ગમાં કર્ણકુહરદ્વારા પ્રવેશ કરીને, કોઇ એક જાતનો તમરાંના અવાજ જેવો ગણગણાટ થવા લાગ્યો ! મૃત્યુની શાંત રાત્રિ જેવી નિસ્તબ્ધતાથી જાણે સમગ્ર જગત્ ઘેરાઇ જતું હોય તેવી ઘોરતા નજર સ્હામે પ્રસરવા લાગી ! ત્હેનીઉપર આંગણાંમાંથી દરવાજા બહારનો શરણાઇનો સુર, વાજાંઓનો ગડગડાટ, ઢોલ, ત્રાંસા અને નગારાંનો અવાજ તેમજ જનસમૂહનો કોલાહલ ત્હેના જડ કર્ણપ્રદેશપર અથડાવાથી શ્રવણયુગલ બ્હેર મારી જવા લાગ્યા ! આખો માળો આનંદ ઉત્સવના અવાજથી ગાજી ઉઠયો હતો ! જનસમૂહ માંગલિક પ્રસંગના ઉલ્લાસમાં ઉન્મત્તની પેઠે ગાજી રહ્યો હતો ! માત્ર દુર્ભાગી લલિતાનાં શયનમંદિરમાં-ત્હેનાં જડવત્ શરીરમાં-ત્હેનાં નિરાશામાં ડુબી જતાં તિમિરાચ્છન્ન હૃદયમાં, મૃત્યુના જેવી બિભીષિકા ફેલાઇ રહી હતી! પ્રલયના જેવી ઘોરતા પ્રસરી રહી હતી. સૂર્યદેવ રક્તવર્ણે વસુંધરાને હસાવી રહ્યા છે ઉત્સવનો આનંદ, લગ્ન-મંડપ શોભિત સૌભાગ્ય ગૃહને દીપાવી રહ્યો છે આનંદ, હાસ્ય, અને ઉજ્વલતામાં રંગાયેલાં હેમન્તનાં શીતલ કિરણો કૌતુક સહિત લલિતાનાં શયનમંદિર-

માં પ્રવેશ કરીને દુઃખીયારીનાં આંસુમાં હસ્યા કરે છે. શું તેમને લલિતાની દયા નહીં આવતી હોય? આટલો બધો દિવસ ચ્હડી ગયો છતાં આવા માંગલિક દિવસે હજી સુધી બારણાં બંધ જોઇને કમલ તથા જ્યોતી બહાર ઉભી ઉભી મ્હોટેથી હસવા લાગી. નિદ્રા નિમગ્ન સખીનું ઉપહાસ કરવા લાગી અને કમાડ ઉપર ધડાક ધડાક કરીને જોરથી હાથ ઠોકવા લાગી. તેમ છતાં અંદરથી કંઇ પણ જવાબ નહીં મળવાથી હેમનાં હૃદયમાં પણ શંકા અને ભયનો સંચાર થયો. ભયભીત ચિત્તે તેઓ બેબાકળી બનીને 'લલી' 'લલીબ્હેન!' કરીને બૂમો મારવા લાગી. ગભરાયેલી અકળાયેલી લલિતા, રૂંધાઇ ગયેલે રડતે અવાજે "બોલીઃ-" શું છે? હું હમણાં આવું છું. તમે તમારે જાઓને."

લલિતાના અવાજ અને જવાબ ઉપરથી હેની વ્યગ્રતાનું અનુમાન કરતી બન્ને સખીઓ તરતજ ગભરાયેલે ચ્હેરે હેની મા પાસે દોડી ગઇ, અને માને સઘળી વિગત નિવેદન કરીને સાથે તેડી લાવી.

માએ દરવાજાપાસે આવીને મ્હોટે સાદે કહ્યું: "લલી! બારણાં ઉઘાડને! શું થયું છે મા? હજુ સુધી ઓરડો બંધ કરીને શામાટે બેઠી છે? જલદી બોલ, બેટા! મને શુંનું શું થાય છે!"

લલિતા ઉભરાઇ આવતાં આંસુ લૂછતી અંદરથીજ રડતે અવાજે બોલીઃ-"બા! પ્હેલાંએકવાર મ્હારા બાપાજીને અહીં તેડી લાવ. હું ત્યાર પછી બારણાં ઉઘાડીશ."

ઉપરના શબ્દો સાંભળીને બિચારી પુત્રીવત્સલ માતા એકાએક ગભરાઇ ગઇ. તરતજ દોડતી જઇને માણેકલાલશેઠને તેડી લાવી લલિતાએ પોતાના પિતાનો સ્વર સાંભળીને બારણાં ઉઘાડ્યાં અને પોતાનાં માત પિતા અંદર દાખલ થયાં કે તરતજ પાછાં બંધ કરી દીધાં!

વિસ્મિત થયેલા માણેકલાલશેઠ ઓરડામાં દાખલ થયા કે તરતજ બારણાં બંધ કર્યા પછી લલિતા હેમના પગ પાસે લેટી પડીને આક્રંદ કરતી મ્હોટેથી રડવા લાગી; છાતી પીટવા લાગી અને માથાના વાળ પીંખવા લાગી. વળી પાછી પિતાજીના પગ પકડીને જોસથી રડવા લાગી. માણેકલાલે પણ એકાએક ગભરાઇને પૂછ્યું:-"શું છે બેટા! રડે છે શા માટે? અમને કંઈ કારણ તો કહેશે કે નહિ? બોલશે નહીં તો અમે શી રીતે જાણી શકીશું?"

"પિતાજી!" લલિતા ડુસકાં ભરતી-રડતી બોલી, મ્હને માફ કરો. ક્ષમા આપો. મ્હેં આપની પેટીમાંથી પૈસાની ચોરી કરી છે. મ્હેં પાપનું કામ કર્યું છે. આ અભાગણી પુત્રીને માફ કરો."

માણેકલાલ આશ્ચર્ય પામતો, કંઈ પણ કારણ કળી ન શકતાં સ્તબ્ધ થઇને પાસેની ખુરશી ઉપર બેસી ગયો. પછી ધીમેથી પૂછ્યું કેઃ-'વારૂ, પણ તેં શા માટે ચોરી કરી છે?"

'બાપાજી!' લલિતા બોલીઃ—"એમને વિલાયત મોકલવા માટે ખર્ચના પૈસાની જરૂર હતી. એ પૈસાનો બીજે કોઇ ઠેકાણેથી બંદોબસ્ત ન થઇ શક્યો માટેજ મેં આ કામ કર્યું છે".

"પણ તે મ્હારી પાસેથી શા માટે માગી ન લીધા? હું કંઇ તને ના કહેતો હતો?" હેના પિતાએ પૂછ્યું.

'બાપાજી' લલિતા રડતાં રડતાંજ બોલીઃ- 'તમે વિલાયત જવાની રજા ન આપો એમ ધારીને.'

માણેકલાલશેઠે લલિતાને હાથે આવું કાર્ય થવાની કદી પણ આશા રાખી ન્હોતી. તેથી હેમને ઘણો ગુસ્સો ચ્હડ્યો. લલિતાની મા, બધી હકીકત સાંભળીને બેવડાં દુઃખથી રડવા લાગી. એક તો પૈસા ગયાનું દુઃખ અને બીજું ભણેલો-ગણેલો, રૂડો-રૂપાળો જમાઇ ગયાનું દુઃખ! એથી શેઠાણીનું હૈયું હાથ ન

રહ્યું. આ તરફ પુત્રી પણ છાતીફાટ રડવા લાગી. ત્હેને પણ બેવડું દુઃખ હતું: એક તો સ્વામી વિયોગનું અને બીજું નહીં ચોરીની ચોરી પોતાને માથે વ્હોરી લીધાનું. મા-દીકરી ખુલ્લે મ્હોડે રડે છે. પિતાની આંખો રડતી નથી, છતાં પણ ત્હેનું હૃદય તો અવશ્ય રડે છે!

વિવાહોત્સવના મંગળ દિવસે, માંગલિક તોરણોથી શોભતાં શ્રીમંતઘરનું સુંદર શયનમંદિર, શયનમંદિરમાં રૂદન, અને તેનો બહારના ભાગમાં ચારેમેર વિચિત્ર સ્વરે પડઘા પાડતાં આનંદનાં વાજાં વાગે છે! આનંદની વચ્ચે વિષાદ! વિષાદને ફરતો આનંદ! વિચિત્ર સૃષ્ટિના સૃષ્ટા પરમાત્મન્! ત્હારી લીલા વિચિત્ર છે! અકળ છે!

જે નમ્ર, સુશીલ, સત્યશીલ, લજ્જાવતી લલિતા આજ સુધી કદીયે પોતાના પિતાપાસે એક પૈસો સરખો માગી શકી ન્હોતી; અને જે પતિપરાયણા સ્ત્રી પોતાના સ્વામીનું આત્મીય જનોમાં પણ લેશ માત્ર અપમાન થતું હોય, તો તે છુપાવવા માટે પ્રાણ સુદ્ધાં અર્પણ કરવાને તત્પર હતી; તે સાધવી, ઉદાર બાળાનું સત્યાભિમાન, આત્મસંમાન, પત્ની અભિમાન, પ્રિય પુત્રી તરીકેનું માન અને પ્રમાણિકપણાનું અભિમાન, આજે માંગલિક દિવસે એકઠાં થયેલાં અનેક લોકો વચ્ચે એકીવારે ચૂર્ણ વિચૂર્ણ થઇ ગયાં! ત્હેની આત્મમર્યાદા અને સ્વામી-સન્માનની મર્યાદા મૂળમાંથી નાશ પામીને, પ્રિય તેમજ અપ્રિય પરિચિત તેમજ અપરિચિત અનેક લોકોના પગ નીચે ચગદાઇને ધૂળમાં મળી જવા લાગી! લગ્નના સમારંભમાં એકત્ર-થયેલાં સજ્જન, મહાજન, સગાં સંબંધી અને ઓળખાણ પીછાણવાળાં બધામાં એની એજ ચર્ચા ચાલી રહી કે 'પહેલેથીજ દીકરી-જમાઇએ છૂપી મસલત કરીને, ચોરી કરવાનું કારસ્તાન રચ્યું હોવું જોઇએ. એટલા માટેજ ત્હેમણે આગલે દિવસે ચાવીઓ ચોરી લીધી હતી; ધણીયાણીની મદદથી રાત્રિમાંજ પૈસા ટકાનો હાથ મારીને સુધરેલા અને વિદ્વાન પ્રાણલાલભાઇ વિલાયત પલાયન કરી ગયા છે.'

જ્યારે માણેકલાલ તથા ત્હેની પત્ની અંદર ગયાં અને લલિતાએ એકાએક બારણાં વાસી દીધાં, ત્યારથીજ સ્ત્રી સુલભ આતુરતાથી કમળા અને મોતી બંન્ને બારણાંમાં કાન દઇને બધી વાતચીત સાંભળતાં હતાં. ત્હેમને જોઇને સ્વાભાવિક ઉત્સુકતાથી સગાં સંબંધી, તથા નોકર ચાકરો પણ ત્યાં એકઠાં થઇને બધી હકીકત જાણવા પામ્યાં છે; કેમકે શેઠ શેઠાણી, જમાઇનો ઓરડો ઉઘડાવી અંદર પેઠાં અને અચિંત્યો રડારોળ થઇ પડયો; તેથી ભય, શંકા અને ફિકર પામતાં કુટુંબીઓ કુતુહલથી ત્યાં એકત્ર થાય, એ સ્વાભાવિકજ હતું.

બિચારી નિર્દોષ હોઇને દોષિત બનેલી લલિતા કોઇને પણ પોતાનું મ્હોડું બતાવી શકી નહિં. બારણાં બંધનાં બંધ રાખીને ભૂખી-તરસી, રડતી, કકળતી પોતાનાં બિછાનામાં મોં છુપાવીને પડી રહી. ત્હેના એ અકારણ દારૂણ શોકથી કોઇને દુઃખ થયું નહીં. ત્હેની નિષ્કારણ વિપત્તિ અને દિલગિરીમાં કોઇએ પાંતી લીધી નહીં. કાવત્રાંબાજ, પ્રપંચી અને ચોર છોકરીની દુષ્ટ બુદ્ધિથી બધાંને ત્હેના ઉપર રોગ, દુઃખ અને અભાવ ઉપજ્યો. બધાંએ અભિપ્રાય બાંધી દીધો, કે, "આજ સુધી પ્રસંગ પડયો ન્હોતો, તેથીજ કુટીલ છોકરીની કુટિલતા છાની રહી હતી; આજે પહેલો પ્રસંગ મળતાંજ પાપિણીએ પોત પ્રકાશ્યું!"

દિલગીરી, શોક નિરૂત્સાહ અને વિસ્મયમાં ઘેરાયેલું ઘર, વિવાહ જેવા મ્હોટા માંગલિક પ્રસંગનો પણ યથેચ્છ આનંદ ભોગવી શક્યું નહીં! અને તેને માટે સઘળાં માણસો પુત્રી જમાઇને શાપ આપવા લાગ્યાં. આવી વિષાદની છાયામાં ઘેરાયેલો લગ્નોત્સવ યેનકેન પ્રકારેણ પૂર્ણ થયો. પૂર્ણ કર્યા વગર ઉપાયાન્તરજ ન્હોતો!

અચાનક શોક, દુઃખ અને અપમાનનો ભોગ થઇ પડેલી નિર્દોષ લલિતા, પોતાનું પીયરિયાંમાં અપ્રિય થઇ પડેલું કાળું મ્હોડું છુપાવવાને થોડાજ

વખતમાં પાછી સાસરે આવી. કહે છે કે ઘોડા વેગે આવ્યાં હતાં-ને કીડી વેગે ગયાં ! એ કહેવત લલિતાના પ્રસંગમાં રજેરજ ખરી નીવડી હતી. જે આદરમાન, સત્કાર અને ભાવસહિત હેને તેડી જવામાં આવી હતી, તેનો એક અંશગણ હેને પાછી મોકલતી વખતે અસ્તિત્વ ભોગવતો હોય તેવું કશું ચિન્હ દેખાડવામાં આવ્યું ન્હોતું ! સાસરે આવ્યા પછી પુત્ર વિયોગથી અધીરી થઇ પડેલી વિધવા સાસુની સાથે પતિ વિરહથી વ્યાકુલ બનેલી વહુનો સંબંધ-હૃદય બંધ વિશેષ ઘાટો થયો. બન્ને પરસ્પર હૃદય ખોલીને, પરસ્પર હૃદય મેળવીને, મૌન શોકની છાયા તળે ગંભીર સહનશીલતાનો અનુભવ કરવા લાગ્યાં. બન્ને સંસારનાં તુચ્છમાં તુચ્છ અને ન્હાનામાં ન્હાનાં કાર્યમાં પણ એક સાથે સ્વહસ્તે મહેનત કરી પોતાનું ન-હીન જીવન યાપન કરવા લાગ્યાં; દુઃખી યુવતી ો સાસુ જેટલા પ્રમાણમાં હેની નિકટ આવી, તેટ-ાજ પ્રમાણમાં હેનાં જનક જનની હેનાથી દૂર યાં-હેને પ્રાયઃ વિસરીજ ગયાં ! વાહ ! સંસાર, ાહ ! હારી લીલા અપાર છે ! માત્ર પૈસા, પૈસા અને પૈસા ઉપરજ હારો બધો આધાર છે !

લલિતા મનમાંને મનમાં ચિંતવન કરવા લાગી :-"બિચારી નિરાધાર સાસુ પણ દરિદ્ર છે. અને દૈવ-દોષથી હું પણ અત્યારે છેક નિરાધારજેવી અને દરિદ્ર છું. સાસુનાં દુઃખનું જે કારણ છે, મ્હારા દુઃખનું પણ તેજ કારણ છે. અમે બન્ને એકજ પ્રકારનાં દુઃખ-બંધનમાં એક સાથે બંધાયેલાં છીએ ! મા બાપ પૈસાપાત્ર. પ્રતિષ્ઠિત અને શ્રીમન્ત છે. એવાં સંપત્તિશાળી માબાપ મ્હારી દરિદ્ર અવસ્થાથી ઘણાં દૂર છે. એક તો દરિદ્રતાને લીધે દુનિયાદારીની તુલનામાં માબાપથી હું દૂર હતીજ: હેમાં વળી, ચોરીનો ચાંદ મળ્યા પછી વિશેષ દૂર થઇ પડી ! હેમની પ્રતિષ્ઠાની 'લેવલ'થી અતિશય નીચે જઇ પડી ! લોહીનો અને સ્નેહનો સંબંધ આટલાં બધાં પાર્થક્ય અને દૂરત્વનો ભાર વહી શકતો હશે કે કેમ તે કોણ જાણે ? "

વિચક્ષણ, પ્રવીણ પ્રાણલાલભાઇ વિલાયત સીધાવ્યા પછી પહેલવહેલાં તો પોતાની પ્રિયતમ પ્રેમની પૂતળીને પ્રેમ ભરી મીઠી ચીઠ્ઠી-પત્રિકાઓ લખી મોકલતા. પણ ક્રમે ક્રમે દિવસના પૂર્વાર્ધની છાયાપેઠે પ્રેમ પત્રિકાઓ પણ ન્યૂન-ન્યૂનતર અને વિરલ થવા લાગી! તેમ વળી પ્રારંભની પત્રિકાઓમાં પ્રેમનો જે પરિમલ પ્રસરી રહેતો, હેને સ્થાને પાછળથી ધીમે ધીમે અવગણના, અભાવ અને શુષ્કતાની ગંધ અલક્ષિત ભાવે છૂટવા લાગી ! એ દુર્ગંધ કંઇ છેક અકારણ ન્હોતી ! બુધ્ધિમત્તાવાળા સ્વામીની અવગણના અને અવહેલા પણ સકારણજ હતી ! હેના જેવી અભણ અકુશળ, ઘર કામમાં ગુંથાયેલી મજુરણ કરતાં વિદ્યા, બુદ્ધિ, રૂપ અને ગુણ વગેરે, વગેરે, સઘળા વિષયોમાં સઘળી રીતે ચ્હડીયાતી ઇંગ્રેજ યુવતીઓ, પ્રવીણ પ્રાણલાલ ઝવેરીને આદર અને પ્રેમનાં વચનવડે વધાવી લેવા લાગી ! પ્રવીણ, વાચાળ અને મિથ્યાભિમાની (Vain) હિંદુ યુવકને કોઇ મ્હોટા લક્ષાધિપતિનો પુત્ર સ્હમજીને, સુયોગ્ય, સ્વરૂપશાળી, અને સુબુધ્ધિમાન્ શ્રીમાન તરીકે હેને સત્કારવા લાગી ! ત્યારે પછી બાકી શું રહ્યું ? હવે લલિતા જેવી કાળી નીગર-કૂલી-નિર્બોધ અને જંગલી નેટીવ સ્ત્રી હેમના જેવા મહાપુરૂષના ધ્યાનમાં ક્યાંથી આવે ? હાથે સુંવાળાં ચામડાંનાં મોજાંવાળી, પગની ન્હાની પણ ફેશનેબલ જોડાવાળી, નડ્ડી, એટલાં વિવિધ રંગી, રંગ-બેરંગી વસ્ત્રો અને પીંછાંવાળી, સુંદર ગોરાં ગોરાં ગુલાબની છાયાવાળાં અને આછાઆછા બુરખાથી ઢાંકેલાં કોમળમુખડાંવાળી, નેતરની કમાન જેવી, આંગળી અડકાડતાં બેવડી વળી જાય તેવી પાતળી કટિવાળી, ભૂરી ભૂરી, ઉંડી માંજરી અને ભૂરકીભરી-હસ્તી, આંખોવાળી, સોનાના રંગને આંખ મારે એવા સરસ સોનેરી વાળવાળી, ચોકઠેઠમાં સુંવાળા હાથથી કાળજાનો કટકો કાપીને હાથેળીમાં ચાંપી દેનારી, જાદુવાળી, ઉજળાં ઉજળાં દુધને પણ સરખામણીમાં લજ્જવી મારે એવા બગલાની પાંખ

पंजाब केसरी—महाराजा रणजितसिंह.

भारतजीवन मासिकपत्र—

१९०९ ची लाहोरची कॉंग्रेसचा अध्यक्ष श्रीयुत मदनमोहन

पुण्याचा " केसरी " तथा " मराठा " पत्रांचा अधिपति

જેવાં ગૌર-ધવલ વર્ણવાળી, સૂર્ય અને ચંદ્રની શીત ઉષ્ણ કિરણ જાળમાંથી કોરી કહાડેલા કકડા જેવા સુકુમાર દેહવાળી, અને એવી એવી સૌન્દર્યને સિધ્ધ કરનારી જેટલી જેટલી ઉપમાઓ-આ સૃષ્ટિમાં પ્રચલિત હતી, અને થઈ છે એથી પણ અધિક ઉપમાઓને લાયક સુંદરતાવાળી અનુપમ ઈંગ્રેજ બાલિકાઓની મોહિનીથી જેમ જેમ પ્રાણલાલભાઇ ઘેરાતા ગયા, એ નીતિ નિયમની મર્યાદાઓને ગજવામાં રાખી મૂકનારી અથવા ઘોળીને પાણી કરી પી જનારી સુંદરીઓની દરજીની કાતર જેવી ચાલાક જીભલડીઓથી જેમ જેમ ત્હેનાં કાળજાંના પડદા કતરાતા ગયા, ત્હેમના સુકોમળ સોનેરી હાથથી અપાતા સોનેરી લાલ રંગના રેલા, ત્હેનાં કોતરાઈને કાણાં થયેલાં જીગરમાં જેમ જેમ ઉતરતા ગયા, તેમ તેમ ત્હેની પ્રવીણ વિચક્ષણ ચક્ષુઓ વધારે ખૂલવા લાગી ! તેમ તેમ ત્હેની કાળા-કૂલી હિંદુની જાડયતા જતી રહીને વિલાયતની ભવ્યતાનું ત્હેને ભાન આવવા લાગ્યું ! તેમ તેમ પોતાની અસામાન્ય જ્ઞાન પ્રતિભાવાળી અવસ્થામાં ત્હેને સ્પષ્ઠ સમક્ષ દર્પણવત્ જણાવા લાગ્યું કે ' પેલી હિંદુસ્તાનના છઠ્ઠા ખૂણામાં પડેલી જંગલી એક વસ્ત્રથી વીંટાયેલી, અર્ધનગ્ન અને અર્ધ ઘુંઘટાવાળી, કાળા વર્ણવાળી, બોલવા ચાલવા કે નાચવા કૂદવાના હોશ કોશ વગરની તુચ્છ લલિતા, એક અંશ માત્ર પણ ત્હેના જેવા મહાપુરૂષને લાયક ન્હોતી, ત્હેને પડખે ઉભી રહેવાને પણ યોગ્ય ન્હોતી ! ત્યારે એવી અપાત્ર-કુપાત્ર-કાળી-કૂલી સ્ત્રીને કદાચ પત્ર લખતી વખતે અનાદર-અભાવ-તિરસ્કાર કે અવગણનાનાં વચનો લખી દેવાય તો તે કોઇ પણ રીતે વિચિત્ર ન ગણાય ! ત્હેમાં શો શક ઉપજાવી શકાય તેમ છે ?

પરંતુ પ્રાણલાલ ભાઇનો આ નિશ્ચય પણ સઘળી વખત સાંગોપાંગ ટકતો નહીં ! અને તેપણ પાછું સકારણજ હતું ! જ્યારે આડંબરશાળી, કાળી ચામડીવાળા પ્રાણલાલ ભાઇના કાળાં કોટ, જેકેટના સઘળા ખીસા ખાલી થઈ જતા, વિલાયત જેવા ઠંડા દેશમાં જ્યારે ત્હેમને માટે રાતી દમડીનો પણ દુકાળ પડતો, ત્યારે નિરૂપાયે એજ કૂલીની છોકરી-સ્વયં કૂલીસ્ત્રીને ટેલીગ્રાફ કરી, ત્હેની પાસેથી તેજ ઘડીએ પૈસા મંગાવવામાં ત્હેને એક બિંદુમાત્ર પણ સંકોચ થતો ન્હોતો ! અને એ વખતે એજ કાળી કૂલી-સ્ત્રી, બન્ને હાથમાં સૌભાગ્ય ચિન્હ સ્વરૂપ ફકત બબ્બે કાચની બંગડીઓ રાખીને શરીરપરના સઘળા દર-દાગીના વેચી-સાટી સ્વામી દેવે મંગાવેલા પૈસા ઉભાઉભ મોકલતી હતી. જે જીવથી મોંઘા પૈસાનું ગૌરાંગ અપ્સરાઓને મ્હોડેથી એકવાર ' My own black rascal ! '' નું મધુર સંબોધન સાંભળવામાંજ સ્વામીદેવને હાથે કાંકરાની પેઠે પાણી થઇ જતું ! આમ દુનિયામાં કેટલે ઠેકાણે ગાયને દોહીને ગધેડાને પાવામાં આવતું હશે ત્હેનો કાંઇ હિસાબ કરી શકાય તેમ નથી !

આ તરફ લલિતાએ સ્વામીસેવા નિમિત્ત લજ્જા મૂકીને પોતાનું પહલું પણ પીયરથી મંગાવીને સાફ કીધું ! ગામડાંગામમાં કિંમતી દાગીના સારી રીતે સચવાશે નહીં, એમ કહીને ત્હેની માતાએ પોતાના તરફથી કરાવી આપેલા જે બહુમૂલ્ય દાગીના પોતાની પાસેજ રાખ્યા હતા, તે પણ પોતાના શ્વસુરપક્ષમાં કોઇ છેટેના સંગાંને ત્યાં લગ્ન, અઘરણી આદિ કોઇ પ્રસંગ આવે, ત્યારે તક સાધીને એકે-એક કરીને ઓધાય મંગાવી લીધા ! તેમની પણ ક્રમે ક્રમે એજ વલે થઈ ! છેલ્લે કાનની વાળી, રૂપોનાં સાંકળાં, બનારસી સાડી, જરીનાં પોલકાં અને ગરમ શાલ, સાડીઓ સુધ્ધાં મારવાડીને ત્યાં મૂકીને, ફુલ નહીંને ફુલની પાંખડી રૂપે પોતાનાથી જે બન્યું તે પતિદેવના ચરણમાં ધર્યું ! અને ત્હેની સાથેજ વિસ્તારથી વિનય અને દીનતાપૂર્વક કાલાવાલા કરીને અહિંની સઘળી હાલત સભ્ય સ્વામીને નિવેદન કરી પોતાનાં ગળાંનાં સોગન આપીને તરતજ પાછા સ્વદેશ પધારવાની પ્રાર્થના કીધી ! હાય ! એ વખતના એ-પત્રની પ્રત્યેક પંકિત અભાગણી અબળાનાં અશ્રુજળથી વિકૃત બનેલી હતી ! પ્રત્યેક અક્ષર હૃદયના લોહીથી લખાયેલો

હતો ! પણ એ આંસુની,--એ લોહીની, એ છેકાયેલાં અક્ષરોની કે એ પૈસાની કોને કિંમત હતી ?

એ વર્ષ પૂરૂં થયા પછી લલિતાની પ્રાર્થના પતિદેવે, પરમાત્માએ, અથવા એ બન્નેએ સાંભળી ! તેથીજ વર્ષ પૂરૂં થયું ત્યારે, માથે બાબરીવાળા, ન્હાની સેંથી પાડેલા, વાંકડાવાળ તથા ફ્રેન્ચ ફેશનની ટુકડી દાઢી કમાઇને કોટ, જેકેટ, પેન્ટ અને હેટ ચ્હડાવીને, અરધા હિંદુ-અરધા ઈંગ્લીશ જેવા દેશી ક્રિશ્ચીયન અથવા સાહેબના 'બટલર' બનીને પ્રવીણ પ્રાણલાલભાઇ પોતાના નામ પાછળ બૅરીસ્ટરનો બિલ્લો લગાડી સ્વદેશ પાછા ફર્યા ! હિંદ-માતાની સરજમીન ઉપર પગ મૂકતાંજ મુંબઇ નગરીમાં હોટેલનો આશ્રય લીધો ! સાસરાં તો સ્વપ્ને પણ રે તેમ ન્હોતાં અને પિતૃગૃહમાં વાસ કરવો પણ અસંભવ હતો ! કેમકે એકનો બૅરીસ્ટરસાહેબને યોગ્ય એ સ્થાનજ ન્હોતું ! તેમાં વળી ગામડાંનો રહેવાસી ગરીબ ગૃહસ્થ જો ન્યાતબહાર થયો તો ત્હેનું આવીજ બન્યું સ્હમજવું ! વળી એક તરફ મ્હોટા ભાઇ તથા ભાભી અને બીજી તરફ સાસુ તથા સસરો, પરમ આસ્તિક-ચુસ્ત હિંદુ હતા. તેઓમાંથી કોઇ પણ ઠેકાણે વિલાયત જઈ વટલી આવેલા ન્યાત બહારને સ્થાન અથવા આશ્રય મળે તેમ ન્હોતું ! તેથી 'કોઈ ન સંઘરે તેને છેવટ મસીદ સંઘરે' એવો ઘાટ થયો ! પણ હોટેલને પણ થોડાજ દિવસોમાં નવ ગજના નમસ્કાર કરવા પડયા ! કેમ-કે હોટલનાં ખર્ચ વેઠવાં એ કંઇ બૅરીસ્ટર બની બેસવા જેવા બચ્ચાંના ખેલ ન્હોતા ! અને પ્રાણલાલભાઇ પાસે હવે પૈસાના ખેલ પણ ન્હોતા ! એથી હોટેલ છોડીને એક સાધારણ ઘર ભાડે લઇ તેમાં નિવાસ કરવાનું નકકી ઠર્યું ! એ ઘરમાં રહીને ઠરી ઠામ થયા પછી પણ પોતાની પત્નીને સાથે રાખવાની બૅરીસ્ટર સાહેબે કશી ઇચ્છા બતાવી નહીં! વિલાયતથી આવ્યા પછી અને બૅરીસ્ટર બની આવ્યાં પછી, નિરાધાર માતા અને સ્ત્રીને બૅરીસ્ટર સાહેબ દિવસને વખતે-અને તે પણ Sunday જેવા કોઇ લીઝરના વખતે બે-ત્રણ વાર માત્ર મળ્યા હતા ! તે પણ બે-પાંચ મીનીટને માટેજ;—સાહેબને વધારે તો અવકાશ ન્હોતો ! એ ઉપરાંત, શાંત મનથી કે અશાંત મનથી મા અથવા સ્ત્રીની સાથે સાહેબનો પુનઃ મેળાપજ થયો નથી ! એ બંને નિરાધાર અભાગણી સ્ત્રીઓનાં મનને તોપણ એટલી શાન્તિ હતી કે બૅરીસ્ટર સાહેબ, પોતાના દેશમાંજ સગાં સંબંધીઓની આંખ સ્હામે-સમીપમાં તો છે ! વળી ત્હેની સાથે પ્રાણલાલની અસામાન્ય બારિસ્ટરીની કીર્ત્તિથી ત્હેમના ગર્વની સીમાજ રહી નહીં ! લલિતા પોતાને યશસ્વી, પ્રવીણ, અને સામાન્ય શકિતવાળા સ્વામીની અપાત્ર-અયોગ્ય સ્ત્રી ગણીને પોતે પોતાના તરફજ ધિક્કાર બતાવવા લાગી ! છતાં વળી પોતાને અયોગ્ય સ્હમજીને સ્વામીનો અહંકાર અધિક રૂપે અનુભવવા લાગી ! તે બિચારી દુઃખથી દુબળી થતી, છતાં અભિમાનથી ફુલતી જતી ! સ્વામીના ઘણા ખરા મ્લેચ્છ જેવા આચાર જોઇને ત્હેને દુઃખ થતું. ઘૃણા ઉત્પન્ન થતી. તોપણ કોટ-પેન્ટ અને ચસ્માથી શોભી રહેલા સ્વામીદેવનાં દર્શન મેળવી કૃત કૃત્ય થતી અને મનમાંનેમનમાં વિચારતી કે 'આજ-કાલ સાહેબ લોક તો સેંકડો હિંદુઓ બની બેસે-છે, પણ આવા અદ્વિતીય સાહેબ-બીજા કોઇ નથી ! બધી વાતમાં જાણે છેક વિલાયતી-આબેહૂબ સાહેબ ! હિંદુ છે એમ ઓળખી શકાતા પણ ન્હોતા! કેવો ઠાઠ! કેવો દિમાગ ? ", પણ દુર્ભાગ્યની વાત છે કે શરીર, પોષાક અથવા રીતભાતમાં બડા સાહેબ બની બેસવાથી આ જગતની વ્યાવહારિક જડતામાં-આર્થિક સ્થિતિમાં પણ કંઇ સાહેબ બની શકાતુ નથી ! પ્રાણ-લાલભાઇમાં પણ સાહ્યબીનાં લક્ષણો સઘળાં આવ્યાં પરંતુ સાહ્યબી ન આવી ! સંપત્તિ અને સરસ્વતીનું આદિવૈર બિચારા પ્રાણલાલને કર્મે આવી નડયું ! એથી લક્ષ્મીદેવી, ત્હેનાથી મ્હો મરડીને, દૂરનાં દૂર ચાલવા લાગ્યાં ! પણ અહિં સાહ્યબીનો ઠાઠ અને સાંઢ્યાંબીનાં

લક્ષણો નિભાવી રાખવા માટે ઘર અને ઓફીસનો ખર્ચ તો અચળજ રહ્યો ! અને એ ખર્ચ પાછું કર્જમાં રૂપાન્તર પામીને અટળ ગિરિશિખર પેઠે ડરામણે મ્હોડે સ્હામે ડોળા ધુરકાવવા લાગ્યું ! ખર્ચ વધ્યો, કર્જ વધ્યું ! cursed (શાપિત) ઇન્ડીઆમાં પ્રાણલાલ જેવા પ્રવીણ બારિસ્ટરના જ્ઞાન-ગુણનો પૂરતો આદર ન થવા લાગ્યો ! બેકદર કૂલીઓ કદી પણ હીરાની પરીક્ષા કરી શકે નહીં ! એ પ્રથમથીજ કલ્પેલાં સિધ્ધાન્ત સૂત્રનો કડવો અનુભવ ધીરે ધીરે સ્થિર થતો ગયો ! મુશ્કેલીની માત્રાઓ વધતી ગઇ; અસીલોની સંખ્યા ઘટતી ગઇ ! અને ત્હેમણે પકકું જાણ્યું કે બીજા બેરીસ્ટર ભાઇઓ અદેખાઇની આગમાં બળી ઝળીને છુપીરીતે ત્હેની ચ્હડતીમાં વિઘ્નો નાખવા લાગ્યા ! તેનીજ એ બધી લીલા હતી !

જ્યારે હોટેલમાંથી આવતી સ્હોરમદાર સ્વાદિષ્ટ ખાનાની ડીશ બંધ થવા લાગી ! ધનજીભાઇ તાડીવાલા-ની-દુકાનનું ખાતું બંધ થયું ! લાલ-સોનેરી અમૃતને બદલે ફિકકા પાણીના અથવા સોડાના પ્યાલાઓ વડે લઇ ચલાવવાનું નિર્માણ થયું ! કુતરાં પણ સુઘે નહીં એવી ઘરની રાંધેલી સડેલાં દાળ ભાત પટેટાંની રસોઇથી નિભાવી લેવું પડયું ! કાપડીઆ અને દરજીની દુકાનનાં બીલ ખડાંને ખડાં રહેવાથી નવાં નવાં ફેશનેબલ કપડાં લત્તાંનો ભંડોળ ખૂટી ગયો ! નવા સૂટ, નવ-નવાં સોકસ, રૂમાલ અને બૂટોને દળદરનું ગ્રહણ લાગ્યું ! અને પ્રારબ્ધ દોષે એ સાહ્યબીનાં લક્ષણ પૂરાં પાડનારા કૂલી વેપારીઓ બાર બાર મહિનાનાં ચ્હડેલાં બીલ માટે રોજ ધકકા ખાઇને સરસ્વતી સંભળાવવા લાગ્યા ! બેરિસ્ટર સાહેબ જેવા મહા પુરૂષને નહીં ઘટતાં તીખાં વચનોથી વધાવવા લાગ્યા ! લપેટા લીધેલા, લીસા, ચકચકતા મખમલ જેવા કોમળ ગાલનું ગૌરવ અને સુખની જ્યોતિ મ્લાન થવા લાગી ! ત્યારે ઉનાળાની ગરમીમાં બેરીસ્ટર સાહેબની સાહ્યબી પણ-ઓગળી, પીગળી, પાણી થઇને ઉડી જવા લાગી ! તેઓ પોતે પણ માગનારનું મુખડું જોતાંજ આમ તેમ ખૂણો-ખાંચો શોધતા અથવા ઓરડામાં ભરાઇ "શેઠ ઘરમાં નથી"નો સત્યતાના (!)દૃઢ આધાર ઉપર ઘડાયેલો જવાબ અપાવતા ! હાય ! પ્રવીણતા ! તું શું દરિદ્રતા-અને દીનતામાંજ કુટાવા-રીબાવા માટેજ પ્રાણલાલભાઇને પાલે પડી ? અસીલો પણ એવા મૂર્ખાં કે બેરીસ્ટર સાહેબે બહુજ નજીવો દર રાખ્યો છતાં, કોઇ પડખેજ ચ્હડતું નહીં ! ભાગજોગે કોઇ આવી ચ્હડતું તો ત્હેમની પ્રવીણતાનો લાભ લઇ, ગાળો દઇને છૂટતું ! અથવા બીજો બેરીસ્ટર રોકી પોતાનું કામ ચલાવી લેતું ! બીજાઓને પોતાના કરતાં ચચ્ચાર અને પાંચપાંચ ગણી ફી આપતા ! અને ત્હેમની તો બીજે ઠેકાણે નકકામી નિંદા કરતા તે વધારામાં ! પણ ખરૂં પૂછો તો એ બધો પ્રતાપ 'પ્રમાદ પ્રદેશ'નો હતો ! તેને પ્રતાપે, 'હા થશે. વારશી' ! કરનારા પ્રાણલાલભાઈ છેક છેલ્લી ઘડી સૂધી અસીલોના મુદ્દા તપાસતા નહીં. પોઇન્ટસ અને 'ફેકટસની' કશી નોંધ કરી લેતા નહીં. અને છેવટે કોર્ટમાં અસીલનો ફેસ્તો કરાવી કેસને-ચેશને અને-પોતાનાં એ ડ્રેસને બધાંને ફેઇલ્યરના મહાસાગરને તળીયે બોળી દેતા ત્હેમાં બિચારા બેરીસ્ટર સાહેબનો શો દોષ ! એકતો અસીલો પૂરી ફી આપે નહીં, એટલે મહેનત કેટલી લે ? વળી જજ કે મેજીસ્ટ્રેટમા મીઠું નહીં મળે ! સારી અને વજનદાર દલીલો પણ સાંભળે નહીં ! સાંભળે તો પણ પક્ષપાતથી ઉંધું તોળે ! ત્યારે તે કરવું શું ? કઢંગી દુનિયાંના આવા બેઢંગા ઢંગ રંગથી આખરે બેરીસ્ટર સાહેબ કંટાળ્યા ! પોતાની જે જીંદગી સા,રે, ગ,મ,ની તીવ્ર ચાવીઓના નિનાદના તીખા સુરપર શરૂ કરી હતી, તેજ જીવન-તંત્રીને ક્રમે ક્રમે કરૂણારસ ભરેલી કોમળ ચાવીઓના ધીમા સુરમાં ઉતારવી પડી ! ત્યારે પાછી વૈરાગ્ય અને ત્યાગની ધૂન મગજપર ચ્હડી ! બસ આવી બેકદર-નાપાક અને પાપી દુનિયાંનો ત્યાગ કરી સંન્યાસ લેવાના શૂરપર ચ્હડયા! **अशक्तिमानभवेत साधु** એ વાકય ઘણાએ સાંભળ્યું અને થોડાંએજ પાળ્યું હશે ! પણ એ થોડાની વિરલ સંખ્યામાંય પ્રાણલાલ ભાઇ પહેલો નંબર લે

તેવા પ્રવીણ હતા ! એટલામાં અચાનક ભાગ્યદેવીએ હેમનો હાથ પકડ્યો ! નશીબના ચક્કરમાં મરડાઈ ગયેલા આંકડાઓ એકાએક બદલાઇ ગયા ! લક્ષ્મી માતા, સાહેબની સુરતપર આખરે લોભાયાં ! અને સ્વસુરપક્ષના પરિવારમાં એક અસામાન્ય અકસ્માત બની જવાથી બેરીસ્ટર સાહેબની કલેશબહુલ વિકટ જીવન યાત્રાનું એકાએક પરિવર્તન થઇ ગયું ! કોમળ ચાવીઓમાંથી ધીમો સુર ફુંકાડતી જીવન તંત્રીને એકાએક વીજળીનો ધક્કો લાગવાથી પાછી નિષાદની તીવ્ર ચાવીઓ ઉપર ગાનઆરંભવાનો અવસર આવી મળ્યો !

સંસારનું વિચિત્ર ચક્ર કયા નિયમ અનુસાર ફરે છે, તે કોઇથી કહી શકાય તેમ નથી, એથીજ ઇશ્વરની માયાને અકળિત કહી છે. સૂર્ય પૂર્વમાં ઉગી-ને નિયમસર પશ્ચિમમાંજ આથમે છે ! જૂદી જૂદી ઋતુઓ નિયમસર આવે છે ને જાય છે. ગ્રહ નક્ષત્ર અને તારા-મંડળ પોતાના નિર્ધારિત નિયમસરજ ફર્યા કરે છે. સૂર્ય અને ચંદ્રનાં ગ્રહણો નિયમસર થયા કરે છે અને એક પછી એક યુગો પણ બરાબર નિયમસરજ બદલાયાં કરે છે. છતાં પણ એ નિયમોનો ક્યારે, કેવી રીતે અને શા કારણથી ભંગ થશે, તે શું કોઇ કહી શકે તેમ છે ? સૂર્ય પૃથ્વીનાં પરસ્પર આકર્ષણથી, અચાનક હેમના વચ્ચેનું પ્રતિપળે ઓછું થતું અંતર ક્યારે પૂરૂં થઇ જશે અને સૂર્યની અગ્નિ-શિખામાં પડીને આ પૃથ્વી કઇ ઘડીએ ભસ્મીભૂત થશે અથવા કયે દહાડે અફળાઇને ચૂર્ણ વિચૂર્ણ થઇ જશે, તે શું કોઇ જાણી કે જણાવી શકે તેમ છે ? કયા ગ્રહની સાથે કયો ગ્રહ ક્યારે પછડાઇ-પરકાઇને ભાંગી ફૂટી ચૂરે ચૂરા બની જશે, હેની શું કોઇ વિજ્ઞાની કદી પણ કલ્પના કરી શકશે ? કયે ઠેકાણેથી જમીન અથવા જ્વાળામુખી ફાટીને પળવારમાં જ-ળને ઠેકાણે સ્થળ અને સ્થળને સ્થાને જળ રેલાવી મૂકશે, હેનો શું કોઇ ચોક્કસ સમય આંકી બતાવે તેમ છે ? ભાગ્યનું ચક્કર ફરતાં વૈભવ અને ગર્વની અંબાડી ઉપર ચ્હડેલો રાજા મહારાજા કે રાજાઓનો રાજા કઇ ઘડીના છઠ્ઠા ભાગમાં, ગોથું ખાઇને વિના-શની ખીણમાં ગબડી પડશે ? અથવા તૃણથી પણ તુચ્છ અને સ્વલ્પ મનુષ્ય કયે વખતે અપરિમિત સુખ-સંપત્તિનો અધિકારી થશે ? હેનું શું કોઇથી અનુમાન થઇ શકે તેમ છે ? ઘણી વખત ધર્મીને ત્યાં ધાડ અને ચંડાળને ત્યાં સુખપાલ જોવામાં આવે છે, એ પણ શું ઇશ્વરનો નિયમજ હશે ? જો એમજ હોય તો પછી ' સત્યમેવ જયતે નાનૃતમ્' આદિ શાસ્ત્રના સિધ્ધાંતો કયાં પ્રાણીને પુંછડે લટ-કાવવા પડશે ? એ બધી બાબતોનો વિચાર કરતાં બિચારૂં મન, ભ્રમના ચક્કરમાં ગોથું ખાઇ જાય છે, કશો પણ નિર્ણય કરી શકતું નથી. કશી પણ કલ્પના બાંધી શકતું નથી. એથીજ લખ્યું છે કે ઇશ્વરની અકળ કળા છે. હેમની અગમ્ય લીલા છે, તૃણનો મેરૂ અથવા મેરૂનો તૃણ કરવો, સારામાંથી નરસું અને નરસાંમાંથી સારૂં કરવું, એવી અઘટિત ઘટના ઘટિયસી માયા જાળ પાથરનાર પરમા-ત્માની લીલાને વેદાંતીઓએ એટલા માટેજ અનિ-ર્વચનીય કહેલી છે. માટેજ કારણ-કાર્યનો સં-બંધ શોધવાની ગડમથલમાં પડવું એ મિથ્યાને સત્ય કરવામાં મથી કે મચી રહેવા સમાન છે, અને ઇશ્વરપર શ્રદ્ધા રાખી પ્રાપ્ત સમયમાં સંતોષ સેવવો એજ પરમ ધર્મ કહેવાય છે,

આજે ઇશ્વરની એજ અકળ, અચિંત્ય, કળાને યોગે પરમશ્રધ્ધાળુ આસ્તિક અને ચુસ્ત ધાર્મિક માણેકલાલશેઠ ઉપર અણધાર્યો વિપરીત પ્રસંગ ગુજર્યો છે. પરમ ધર્મપરાયણતા અને સત્યતાનાં સર્વાંશે પાલન છતાં પણ વૃદ્ધાવસ્થામાં આવી અણધારી આફતથી ઘેરાવાનું કારણ પૂર્વ જન્મનાં કોઇ બાકી રહેલાં પાપનું ફળ હશે કે શું હશે. તે અમે કંઇ જાણતા નથી. ? અમારી ટુંકી બુધ્ધિથી જે જાણી શકયા છીએ, તે માત્ર એટલુંજ કે હેમનો એકનો એક પુત્ર ચિમનલાલ પોતાની પત્ની અને

ન્હાની બ્હેન સહુવર્તમાન પાંચ પંદર દિવસ હવા ફેર કરવાને મુંબઇથી અમદાવાદ તરફ જતાં હતાં. ત્યાં રસ્તામાં દૈવ કોપથી અચાનક ટ્રેનના અકસ્માતમાં તેઓ ભોગ બની ગયાં! બીજે દિવસે અકસ્માતના સમાચાર મુંબઈમાં ફરી વળતાં બિચારા વૃધ્ધ માણેકલાલ જાતે પોતાના કુળદીપક, પુત્રવધુ અને પુત્રીની શોધ માટે ગભરાયેલી હાલતે દોડી ત્યાં આવ્યા! પણ જેમને યમનું આમંત્રણ થાય તેને કોણ રોકી શકે તેમ છે? કુદરતના નિયમને ઉંધો વાળી નવજુવાન પુત્ર, પુત્રવધુ અને કન્યા પરલોક સીધાવ્યાં અને ગલિતદંત, પળિતકેશ, જર્જરિત શરીર વાળા વૃદ્ધ માણેકલાલ પોતાની આખર અવસ્થામાં કુળવિનાશની મહા-વિપત્તિ ભોગવતા આ કલેશબહુલ સંસારમાંજ બેસી રહ્યા! એથીજ ઉપર લખ્યું છે કે કુદરતના નિયમનો કયારે અને શા કારણથી ભંગ થાય છે એ શું કોઈ કળી શકે છે? કળી શકતું હોય તે કલ્પનાના ઘોડા દોડાવી કહી બનાવો કે વૃધ્ધાવસ્થામાં વિના વાંકે ધર્માત્મા પુરૂષ માણેકલાલને આવી વિકટ વિપત્તિ શા માટે ભોગવવી પડી? ત્હેણે ઇશ્વરના પુણ્ય ભંડારમાં શી ચોરી કીધી હતી? અને આપણા પ્રાણલાલ -બેરીસ્ટર સાહેબે એવું તે શું મ્હોટું પુણ્ય કીધું હતું કે સસરાની વિપુલ સંપત્તિના તેઓ વગર મહેનતે એકા એક વારસ અને માલીક બની બેઠા?

દુર્ભાગ્યક્રમે નડેલા આ અકસ્માતથી માણેકલાલ શેઠને લલિતા શિવાય બીજું કોઈ આત્મીય રહ્યું નહીં. માણેકલાલનો બીજો ભાઇ પણ અગાઉથીજ નિર્વંશ અવસ્થામાં આ લોકનો ત્યાગ કરી ગયો હતો. માત્ર વૃદ્ધા પત્નીજ આશ્વાસન દેવાને અને અર્ધાંગના રૂપે વિપત્તિનો અર્ધો ભાગ ભોગવવાને જીવતી હતી: તે પણ જીવતી હોવા છતાં મરેલી જેવીજ હતી; કેમકે જે કોમળ હૃદયની અબળાએ લાંબા આયુષ્યના સઘળા દહાડા સુખ-ચેન અને આનંદ વૈભવમાંજ ગાળ્યા હતા, ત્હેના માથાંપર અચાનક સર્વ-નાશનું વજ્ર ટૂટી પડતાં દીન-અબળ હૃદયને જે આઘાત થયો હતો, તે શબ્દોથી કદીપણ બતાવી શકાય તેમ નથી. પરંતુ માથે પડેલું દુઃખ ભોગવી લીધા વિના ઉપાયાન્તરજ ન્હોતો. અધિકારી દંડે તેની અપીલ પણ થાય, પરંતુ દૈવ દંડે ત્યારે શું કરી શકાય તેમ છે?

આ અનિવાર્ય શોકજનક પ્રસંગને કેટલાક દહાડા વીત્યા પછી માણેકલાલે પોતાના જીવન-આધાર સ્વરૂપ એકની એક પુત્રીને પોતાને ઘેર બોલાવી અને ત્હેની સાથે વાતચીત કર્યા પછી બિચારો હૃદય ભગ્ન વૃદ્ધ પુરૂષ, આંસુ ગાળતો જાને બેરીસ્ટર સાહેબની પાસે આવ્યો. પ્રાણલાલે પ્રવીણતા વાપરી 'यत्र यत्र धुमस्तत्रतत्रवान्हिः' નાં ન્યાયસુત્ર પ્રમાણે અનુમાન પ્રમાણથી શ્વસુર આગમનનું કારણ સોએસો વસા કળી લીધું! છતાં પણ જાણે તે બાબતનું સ્વપ્નું સરખું પણ ન હોય! એવી રીતે પોતાના સાળા અને સાળીનાં અકાળ મૃત્યુ માટે અત્યન્ત દિલગિરી બતાવવા લાગ્યા! એ દિલગીરીનું દુઃખ આજે આટલા અન્તર પછી પણ એટલું બધું ઉછળી આવ્યું કે વાત કરતાં કરતાંમાં તો બેરીસ્ટર સાહેબની આંખોમાંથી દડદડ કરતાં ગરમ આંસુડાંઓ ટપકવા લાગ્યા!

બેરીસ્ટર સાહેબનો એક મૂર્ખ કલાર્ક દૂર ઉભો ઉભો આ દ્રશ્ય જોયા કરતો હતો, તે પોતાનાં અજ્ઞાનવશતઃ બેરીસ્ટર સાહેબના આ અપરિમિત શોકને તો'ઉપર ઉપરનો દેખાતો ઢોંગ અને પ્રપંચ'રહ્યમજી છાનોમાનો મ્હોં ફેરવી, મ્હોઢાંપર રૂમાલ ઢાંકી ધીમે ધીમે હસવા લાગ્યો! અને આ તરફ બેરીસ્ટર સાહેબનાં રૂદનની ડીગ્રીઓ વધવા લાગી! તેમ તેમ ત્હેનાં હાસ્યની પણ વધતી જતી ડીગ્રીઓને નાક છીકવાને મિષે ઉઠીને દબાવી દેવા લાગ્યો! સુશિક્ષિત પુરૂષોની હૃદય કોમળતાને આવા મૂર્ખ શિરોમણી છોકરવાદ જુવાનીઆઓ શું જાણે?

આ તરફ જમાઈના શોકનો કંઈક ઉપશમ થયો, ત્યારે વૃધ્ધ સસરાએ કહ્યું:—"ભાઇ ! હવે શોક કરવો વૃથા છે. ઈશ્વરનાં ઘર આગળ આપણું કંઇ જોર ચાલવાનું છે ? એ તો આપણો એટલોજ ઋણાનુબંધ હશે, તે વિશેષ સુખ કયાંથી મળે ? હવે તો અમારી આંધળાંની આંખ ત્હમે અને લલિતાજ છો. તમારી સાસુએ બિચારી રડી રડીને આંધળી થઇ છે અને ખરૂં પૂછો તો અરધી ગાંડી બની ગઇ છે. તેને દિલાસો દેવા માટે તમે ઘેર આવો ને હવે ત્યાંજ રહો તો ઘણું સારૂં. આ ઘરબાર હવે કહાડી નાખો અને આપણી નાતના રિવાજ પ્રમાણે તમારે જરા-દેહ-શુધ્ધિ પ્રાયશ્ચિત કરાવવું પડશે, તે થયું એટલે પછી કોઈ નાંધો નહીં લે અને પછી આપણે બધા ત્યાં સાથેજ રહેવાનું રાખીશું; સ્હમજ્યાને ? ત્હમારા વિના અમારે હવે બીજું કોણ છે ? જમાઇએ ત્હમે અને પુત્ર પણ તમે, હવે તો ત્હમેજ જીવતાં પાળજો અને મુવે બાળજો; એટલે હું સમજીશ કે હવેતો ત્હમેજ મ્હારા સ્વજન છો." એમ કહી વૃધ્ધ સાસરે આંખો લૂછી.

આ બધો વખત બેરીસ્ટર સાહેબ ડુસકાં ભરતા નીચું જોઇને બેસી રહ્યા હતા; તે સસરાનું કથન પૂરૂં થતાંજ આંખો લૂછી, નાક છીંકી, મ્હોડાંપર રૂમાલ ફેરવતા બોલી ઉઠયા.-'હા, સસરાજી ! હું પણ ત્હમારૂં બચ્ચુંજ છું ને. ત્હમારા જેવા શિરછત્ર અને મુરબ્બીની આજ્ઞા ન પાળીએ તો મારા જેવો કૃતઘ્ન બીજો કોણ હોય ? ત્હમે જેમ કહેશો તથા સંતોષ પામશો, તેમ કરીશું અને વર્તશું. એ બાબતની કશી ફિકર-ચિંતા કરતા નહીં. ત્હમારા સંતોષને ખાતર કહેશો તો એક નહીં ને, એક સાથે સાત વખત દેહ-શુદ્ધિ-પ્રાયશ્ચિત્ત કરાવીશ. પછી કંઇ છે ? હવેતો ત્હમારૂં મન શાન્ત થયું ન ?" બિચારા વૃધ્ધ માણેકલાલનું મન હવેતો સ્હેજે શાન્ત થયું ! એમ થાય તો બીજું શું કરે ? હઠીલા જમાઇએ પોતાની વાત કબુલ રાખી, એટલું જાણીને પણ ત્હેમનો જીવ કંઇક હેઠો બેઠો; કારણકે પ્રવીણ બેરીસ્ટર સાહેબ પહેલીજ પળે પોતાની આશા અને ઇચ્છા પૂર્ણ કરશે, એવી ત્હેમણે બીલ્કુલ આશા રાખી ન્હોતી ! બેરીસ્ટર સાહેબ પણ ભૂખમરાની અને દરિદ્રતાની [illegible]ના સુખદ(!)પ્રદેશમાં આવી સ્હડયા ન હોત તો [illegible] રાખેલી આશા કદી જમીન-આસ્માન એક [illegible] તોપણ પાર પડવાનોએ સંભવ ન્હોતો ! પણ કરે શું ? "કયા કરે નર ફાંકડા કે કોડીકા ઝ્હો સાંકડા !" [illegible] તળીયાં ઝાટક અવસ્થા હોવાથી અત્યારે તો કદા[illegible] આખો જન્મારો પ્રાયશ્ચિત પાળતા એકને એક સ્થા[illegible] બેસીજ રહેવાની સરત કરી હોત, તો તે પણ [illegible] વખતે તેઓ સાહેબ ઘણી ખુશીથી કબુલ કરતા. કબુલ આપતી વખતે બેરીસ્ટર સાહેબે મનમાંને મનમાં વિ[illegible]ર્યું કે:—પ્રાયશ્ચિત કયાં મ્હને ચોંટી રહેવાનું છે ? [illegible]ના કહેશું તો આ oldest fool પાછો ફરી બેસ[illegible] અને મ્હારે જીવતાં સુધી આવીને આવી ભિખારીની જીંદગીમાં સડવું પડશે! માટે ચાલ, બેટા પ્રાણલાલ ! લક્ષ્મી ચાંલ્લો કરવા આવે ત્યારે મ્હોં ધોવા જવાની કંઇ જરુર નથી. ગરજ પડે ત્યારે ગધેડાને પણ કાકો કહેવો તેમાં શી નવાઇ છે ? અને એક વાર તેજૂરીની ચાવીનો અધિકાર હાથમાં આવ્યો, એટલે પછી પેલા બધા દુષ્ટ બાર-લાઈબ્રેરી-વિહારી કુલી બેરીસ્ટરોને ત્હેમની અદેખાઇનો પુરેપુરો બદલો વાળી આપીશું ! મ્હારી પોતાની જે અસામાન્ય બુદ્ધિ-શક્તિ તેમજ પ્રવીણતાનું જોઇએ તેટલું સન્માન રાખતા નથી; તેમજ પ્રસંગે-પ્રસંગે ઉપહાસ કરી મ્હને તુચ્છ ગણી કહાડે છે, તેમને ગમે તેટલે ખર્ચ અને ભોગે મ્હારો પ્રભાવ પૂરેપૂરો બતાવી આપીશ કેમકે બદલો લેવાનો આ અચ્છો મોકો હાથ લાગ્યો છે. [illegible] તરત તો મેરી ભી ચુપ અને તેરી ભી ચુપ, [illegible] પણ પ્રાયશ્ચિત ન કરવાની સુધારક-સભામ[illegible]રીને લીધેલી પ્રતિજ્ઞાનું હાલ તરત તો ચુપચુપ [illegible]રીને પી જવુંજ જોઇએ ! યાર ! એ તો આ[illegible]વીજ છે ! પવનને પીઠ દઈ, ફેરવી ન બાંધી[illegible] બનીએ અને ગાંડ ગુમાવીએ તે નફામાં ! [illegible] તો સસરાજી જે કહે તેનું 'બાઉમ' કર[illegible]

પછી વળી આગે આગે ગોરખ જાગે. " આવા વિચારે લેશપણ આનાકાની કર્યાવગર બેરીસ્ટર સાહેબે દેહશુધ્ધિ પ્રાયશ્ચિત કરાવવાની કબુલાત આપી; એટલે માણેકલાલ શેઠે પોતાનો સંતોષ બતાવ્યો; અને જમાઈનો ત્હેને માટે ખરાં જીગરથી ઉપકાર પણ માન્યો ! "

ઇંગ્લીશ એટીકેટ પ્રમાણે એ ઉપકારનો પ્રત્યુતર વાળતાં જમાઇ રાજ તરત બોલી ઉઠયા કેઃ—"નહીંજી, મ્હારા મુરબ્બી ! એ ત્હમે શું બોલ્યા ! એમાં તે એવો મ્હોટો ઉપકાર શો ને વાત શી? રામ રામ કરો મ્હારા શેઠ ! એતો આ જુઓને, માથું માગો તો તે પણ ત્હમારૂંજ છેને ! મ્હારા સાહેબ ! અમે ત્હમારી આજ્ઞા નહીં પાળીએ ત્યારે બીજા કોની પાળ શું ત્હમે તો મ્હારા પિતાતુલ્ય છો ! "

આટલી વાતચીત થયા પછી માણેકલાલશેઠ જમાઇની સાથેજ પોતાને ઘેર આવ્યા. ત્યાં દાઢી–બાઢી બોડાવી, પેન્ટ તથા હેટને દેશવટો આપી, બારાં મજેનું ધોતીયું અને અંગરખું ન્હડાવી, બેરીસ્ટર સાહેબ બે કલાકમાં તો, પેલો ભરવાડ પુછતો હતો કે "સીતાનું હરણ થયું હતું તે પાછું માણસ કેમ થઇ ગયું ?" ત્હેનો ઉત્તર આપવાનેજ જાણે ત્હેમણે આટલું બધું કર્યું હોય તેમ બતાવી દીધું કે " જુઓ ! આ હિંદુમાંથી સાહેબ બનીને પાછા સાહેબમાંથી આમ હિંદુ બની ગયા ! ભાઇ ! પ્રવીણની લીલામાં તે પુછવું શું હોય?

બીજે દિવસે માણેકલાલ શેઠે વિદ્વાન અને શાસ્ત્રજ્ઞ બ્રાહ્મણોને પોતાને ઘેર તેડાવીને કેવી રીતે પ્રાયશ્ચિત કરવું જોઇએ, તે બાબતની ત્હેમની સલ્લાહ પૂછી. ત્હેમણે કેટલોક કાળ અંદર અંદર મસલત કીધા પછી નિર્ણય સિંધુ, સ્મૃતિયો પ્રભૃતિ પોતપોતાનાં થોથાં પોથાં ઉથલાવ્યા પછી નિર્ણય કીધોકે—"જો, બેરીસ્ટર સાહેબે પોતાની વિલાયતી યાત્રામાં મદ્ય–માંસાદિ અખાદ્ય અને નિષિધ્ધ પદાર્થોનો ઉપયોગ ન કીધો હોય તો ત્હેમને પ્રાયશ્ચિત કરાવીને પાછા જાતિમાં દાખલ કરાવી શકાય તેમ છે. " વિલાયતના વિલાસી પ્રવાસ દરમ્યાન પ્રવીણ પ્રાણલાલભાઇની સ્વાદિષ્ટ ભોજન સામગ્રીમાં જો કે ચતુષ્પાદ અને દ્વિપાદ પશુ પક્ષીઓની ઘણી જાતોનો સમાસ થઇ જતો અને ખરૂં પૂછો તો પાછા મુંબઇ આવ્યા પછી પણ હોટેલની 'ડીશ'માં હમેશ મ્હોટો ભાગ એ મૂર્ખ આર્યોનાં શાસ્ત્રનિષિધ્ધ પુષ્ટિકર પદાર્થોથીજ ભરેલો હતો. તેમજ લેબલ ઉખેડી નાખેલી 'જેપાનીસ લાલ ચાહ'ની બાટલી વગર તો ત્હેમને એક પગ પણ ચાલતું ન્હોતું ! તોપણ તરતજ એ બધી વાતોનો પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક અસ્વીકાર કરવામાં ત્હેમણે કશી પણ આનાકાની કીધી નહીં ! એ તો સમો વરતે તે સાવધાન; જીભ તો બિચારી ચામડાની છે. જેમ વાળીએ તેમ વળે ! ત્યારે પ્રસંગપર કોઇ વખત પૂર્વને બદલે પશ્ચિમમાં વાળી દીધી હોય, તો તેથી થઈ શું ગયું ? એથીજ કશા પણ આંચકા વગર ત્હેમણે જણાવ્યું કે " હું તો વિલાયતની વેજીટેરીયન સોસાઇટી'નો મેમ્બર છું અને આજસુધી શરાબના એક છાંટાને સુદ્ધાં અડકયો નથી તેમજ માંસ કેવું થાય તે મ્હેં નજરે પણ જોયું નથી ! "

આ બાબતનો ખુલાસો કરતાં પાછળથી પ્રાણલાલભાઇએ પોતાના એક અંતરના મિત્રને ખુલ્લેં ખુલ્લું હૃદય ખોલીને કહ્યું હતું કે ભાઇ શું કરવું ! ઘી ખાના સકકરસે તો દુનિયાં ચલાનાં મકકરસે. એ કહેવતને અનુસર્યા વગર આ દુષ્ટ દુનિયાંમાં રહેવાયજ નહીં ! લોકો જ્યારે જાણી જોઇને આપણે મ્હોડે ખોટું બોલાવવા ચાહે છે, ત્યારે એકાદ બળ મ્હોડેથી હા–ના કહેવામાં વાંધો લઇને વિખવાદ ઉભો કરવો ન જોઇએ. જો કબુલ કરૂં અને કહું કે મદ્ય માંસનો તો હમેશાં ઉપયોગ કરતો, કરૂં છું અને આ દેહમાં પ્રાણ છે ત્યાં સુધી કરીશ, તો સાળાઓ નાતમાં દાખલ કરેકે ? ભાઇ ! એતો જે જીભે મદ્ય–માંસનો સ્વાદ લીધો હોય, એજ જીભને કોઇ વખતે ગોમય, ગોમુત્ર અને મિથ્યા ભાષણ જેવા બે ચાર કડવા પદાર્થો ચટાડી પાછી વિશુધ્ધ કરવી જોઇએ! એવો આપણા લોકોનો સા-

માન્ય નિયમજ પડી ગયો છે. એ નિયમપર પગ કેમ મૂકાય ? અને ભાઇ, મ્હોટા સ્વાર્થ ખાતર ન્હાના દોષો ઉપર ઢાંકપછેડો કરવોજ જોઇએ. એ બધી વ્યવહારિક કુશળતા કહેવાય ! સમાજના નિયમોનું ઉલ્લંઘન કરી ત્હેમના સ્હામા થવું, ગાંઠ ગુમાવીને ગાંડામાં ગણાવું એ મ્હોટામાં મ્હોટી મૂર્ખતા છે. અને સાચું-ખોટું એતો દિવસ તેમજ રાતની પેઠે સમય સમયની છાયા રૂપે સદા બદલાયાજ કરે છે!"

ત્યારપછી મુહુર્ત જોઇને 'દેહ શુધ્ધિ પ્રાયશ્ચિત' કરાવવાનો તેમજ વટલેલા બેરીસ્ટર-સાહેબને પાછા જ્ઞાતિમાં લેવાનો એક શુભ દિવસ નક્કી કરવામાં આવ્યો. એ વખત દરમ્યાન લોકોનું અને મુખ્યત્વે સ્સુર-પક્ષનું મન જીતી લેવા માટે પ્રાણલાલ ભા ે માત્ર ધોતીયું, પાઘડી પ્હેરવા માંડયાં ! એટલુંજ ાતું પણ પક્કેપક્કા—ચૂસ્ત હિંદુમાં ગણાવા માટે ..તાનાં બુધ્ધિ બળ, શાસ્ત્ર જ્ઞાન, તર્ક અને ઉપદેશથી આર્યોના આચાર-વિચારોની શ્રેષ્ઠતા સિધ્ધ કરી, વાદ વિવાદમાં પ્રતિપક્ષીને હરાવી, યુરોપની સમાજને ગાલે સાહી ચોપડવા લાગ્યા ! અને આર્ય સિદ્ધાન્તોને માથે ચૂનો ચોપડવા લાગ્યા ! બેરિસ્ટર સાહેબના આચાર વિચારોમાં અચાનક આવો મ્હોટો ફેરફાર થયેલો જોઇને સઘળા આશ્ચર્ય અને આનંદ પામ્યા ! તે એટલે સૂધી કે પ્રાણલાલભાઇ પોતે પણ પોતાનાં બુદ્ધિબળ અને વેશ પરિવર્તન માટે સાનંદાશ્ચર્ય પામ્યા !

બદલાયેલી ભાગ્યદશાવાળી, સૌભાગ્યવાળી લલિતાગવરી તો આ આનંદ વ્યાપારથી અરધી ઘેલીજ બની ગઇ ! ત્હેનું, પ્રેમ પીયૂષમાં પલળી-ભીંજાઇને તરબોળ થઇ ગયેલું સ્નિગ્ધ-હૃદય આજકાલ આનંદ, ગર્વ અને ગૌરવથી ઉછળી ઉછળીને ઉભરાઇ રહ્યું છે ! હાસ્ય, ખુશાલી, અને વિનોદની ત્રિપુટી એક સાથે અનંત બની ગઇ છે ! તે સગર્વ મનમાં ને મનમાં કહેવા લાગી કે ' જે લોકો વિલાયત જઈ આવે છે, તેઓ તો બધા એકદમ-હમેશને માટે વિલાયતી સાહેબજ બની બેસે છે. ત્હેમને જોઇને તેઓ હિંદુ હશે, એવું કદી અનુમાન પણ કરી શકાતું નથી ! વળી તેઓ પોતાની નાત-જાત-અને નીતિ-રીતિ તરફ એટલી બધી છીટ બતાવે છે કે જાણે પોતે મ્હોટા દેવ, અને ત્હેના કુટુમ્બી અને દેશીભાઇઓ બધાં જંગલી પશુ ! પરંતુ મ્હારા સ્વામીનાથને તો એ છીટના રોગનું એક રજકણ પણ લાગ્યું જણાતું નથી! તેઓ તો કશો પણ વિભ્રમ વિકાર પામ્યા વિના સર્વાંશે હિંદુ સ્વરૂપેજ સ્વદેશમાં પાછા આવ્યા છે ! ઉલટો હિન્દુ ધર્મ અને હિન્દુ સમાજ ઉપરનો ત્હેમનો ભાવ અને ભકિત તો આગળનાં કરતાં પણ ઘણાં આગળ વધી ગયાં છે ! કેવા તેઓ ગુણવાન ! કેવા બુદ્ધિમાન અને કેવા શ્રધ્ધાવાન ? " આવા આવા આનંદ જનક અનેક તર્ક-વિતર્ક અને સુખ-સ્વપ્નોમાં લલિતા બાઇતો લીન બની ગયાં !

એમ કરતાં 'દેહશુદ્ધિ પ્રાયશ્ચિત' નો નક્કી કરેલો દિવસ આવી પહોંચ્યો. એ દિવસે સ્હવારથીજ ધામધુમ ચાલી રહી. બ્રાહ્મણો, શાસ્ત્રીઓ પંડિતો, સગાં સમ્બન્ધીઓ અને ઇષ્ટ-મિત્રો એક પછી એક ક્રમાનુસાર આવવા લાગ્યા. દિવસ ચ્હડતાં નાતીલા અને ઓળખીતાઓ પણ એકત્ર થવા લાગ્યા. ત્હેમની ઠકુથી માણેકલાલ શેઠનો મ્હોટો માળો ખીચોખીચ ભરાઇ ગયો ! માનીતા જમાઇનું 'પ્રાયશ્ચિત' શેઠ આજે બહુ ઠાઠમાઠથી કરાવે છે ! પૈસા ખર્ચવામાં કોઇ જાતનો લોભ રાખ્યો નથી ! બ્રાહ્મણોનું ટોળું પવિત્ર વેદોચ્ચાર અને રૂદ્રિના વાક્ય ધ્વનિથી ગગન ગજવતું પ્રતિપળે મ્હોટું થતું જતું હતું.

બીજી તરફ એકત્ર થયેલા અને આમંત્રણથી બોલાવેલા સમ્બન્ધીઓનાં ભોજનની તૈયારીઓ થવા લાગી ! પાંચ જાતના પકવાન્ન-સ્વાદિષ્ટ મિષ્ટાન્ન, વિવિધ શાક પાન, અને મનભાવતાં ભોજનની અનેક સામગ્રીઓનો રંગ આજે કંઇ ન્યારોજ હતો ! સંક્ષેપમાં આજના દિવસને મ્હોટા લગ્નોત્સવ જેવા ભપકાથી ઉજવવા માટે ઉદાર શેઠે કોઇ પણ વાતની ખામી કે કચાશ રાખી ન્હોતી !

खा. बा. मसाणी साहेब विद्याधिकारी
वडोदरा.

स्वर्ग. सोरावजी लीमजी पालमकोट.
(સચિત્ર હિંદી આફ્રિકના ઉત્સાહી તંત્રી-મુંબઇ.)

પાછા પાવન કરવામાં આવ્યા! દેવને ન્હડાવેલો પ્રસાદ આરોગી લીધા પછી તામ્બુલની બીડી આપી ગુરૂદેવે પ્રવીણ પ્રાણલાલભાઈનાં મસ્તિક ઉપર હાથ મૂકી હસ્તે મ્હેરે આજ્ઞા કરી–"પુત્ર! વડીલોને પગે લાગો!" ત્હમારા જન્મ જન્માન્તરના દોષ આજે ભગવતી શ્રુતિના પ્રતાપે દૂર થયા છે. જાઓ ફતેહ કરો!"

બેરીસ્ટર સાહેબ, હાસ્યચમકિત મુખે ગુરૂદેવને, પંડિતોને, સસરાજીને તેમજ અન્યાન્ય વડીલોને પગે લાગ્યા! સૌએ ત્હેમને આશિર્વાદ આપ્યા, એટલામાં અંતઃપુરમાંથી સાસુજીએ જમાઇને મ્હોડું જોવા અને આશિર્વાદ દેવા તેડાવ્યા. બેરિસ્ટર સાહેબ સ્વસ્થ ચિત્તે, હસિત મુખે, પાન ચાવતા ચાવતા પ્રસન્નતા પૂર્વક અંતઃપુર તરફ ચાલ્યા. ઝીણું રેશમી નાગપુરી પીતીયું છેક પ્હાની નીચે ઢસડાતું હતું. માન, આનંદ અને ગૌરવથી ભારે થયેલી ગજ ગતિયે જમાઇરાજ સવાસોનું એક પગલું ભરતા હતા! જાણે પોતાના અસીમ પરાક્રમ પ્રતાપથી બન્ને કુલને તારી દીધાં હોય ને!

આ તરફ સસરાજી, પંડિતો અને બ્રાહ્મણ વર્ગને ઉદાર હાથે દક્ષિણા વ્હેંચતા હતા. વેદ મંત્રો અને આશિર્વાદોનો મંગલ ધ્વનિ આકાશનું પણ પેટ ફાડીને જાણે આરપાર નીકળી જતો હોય, તેમ દશે દિશાઓને ગજાવી રહ્યો હતો જેમણે દક્ષિણા લીધી હતી તે પંડિતો પણ સભા મંડપમાંજ બેસીને વાદ વિવાદ સહુકારે શાસ્ત્ર ચર્ચા ચલાવતા પોતપોતાનું પાંડિત્ય પ્રકાશતા અને વિસ્તારતા હતા! માણેકલાલ શેઠ મંદ હાસ્યપૂર્વક દક્ષિણાદાન કરતાં, પંડિતોના તર્ક પ્રધાન વાદ વિવાદ સાંભળતા, સ્વજનોનાં વિશાળ વૃંદથી ઘેરાઇને ગૌરવ સહિત બેઠા હતા. એટલામાં દરવાજાપરથી નોકરે આવીને એક ન્હાનકડું સુંદર વીઝીટીંગ કાર્ડ શેઠના હાથમાં મૂકતાં જણાવ્યું કે "શેઠ સાહેબ! બહાર એક મડમ સાહેબ આવ્યાં છે, ને અંદર આવવાની રજા માગે છે."

માણેકલાલ શેઠ સાંભળીને આશ્ચર્ય પામ્યા. અને માત્ર "હેં!" એટલા શબ્દોચ્ચારમાંજ ત્હેમનો આશ્ચર્યનો ઉચ્છવાસ વિરામ પામ્યો. બીજીજ પળે મુંગે મ્હોડે હાથમાં મૂકાયેલાં ન્હાનાં સરખાં, સુંદર, લીસાં લીસાં વીઝીટીંગ કાર્ડ ઉપર નજર ફેરવી. એ ન્હાનકડાં કાર્ડ ઉપર ન્હાના ન્હાના મરોડદાર સુંદર રીતે છાપેલા અક્ષરોમાં લખ્યું હતું 'મીસીસ પ્રાણલાલ ઝવેરી અર્થાત્ પ્રાણલાલનાં પત્નિ! કેવું આશ્ચર્ય? માણેકલાલ શેઠ કેટલોક વખત ત્યાંને ત્યાં મુગે મ્હોડે, સ્થિર દ્રષ્ટિયે ન્હાનાં સરખાં કામણગારાં કાર્ડ ઉપર મીટ માંડીને જોઈ રહ્યા હતા! પણ એ એક સામાન્ય શબ્દનો અસામાન્ય અર્થ–ગ્રહ કરી શકયા નહીં! એટલામાં તો વિલાયતના ઠંડા હિમ જેવા પ્રદેશોમાંથી તરતની આવેલી, ગુલાબી લાલીવાળા ગોરા કુમળા ગાલવાળી, લાંબા અને સોનેરી, ચકચકતા વાળવાળી, ભૂરી ભૂરી ઉંડી માંજરી ' બ્લુ આંખોવાળી, દુધનાં ફીણ જેવા ઉજળાવાનવાળી, સિંહણીની કટિના પણ કટકા જેવી છેક પાતળી કેડવાળી, મૃગલી જેવાં નાજુક પગલાં ભરનારી, હસિત–મધુર–મુખમુદ્રાવાળી એક ઈંદ્રભૂવનની અપ્સરા તુલ્ય ઇંગ્રેજ રમણી રંગ મંડપમાં આવી પહોંચી! વિશાળ માનવ–સમાજના મંડપ વચ્ચે ઉભી રહીને ચોમેર જામેલા પુરૂષ સમુદાયનું નિરીક્ષણ કરવા લાગી! ધારી ધારીને એક પછી એક પુરૂષની મુખમુદ્રા તાકવા લાગી! પણ ત્હેની ચિરવિરહિત ચક્ષુઓને પોતાનાં પરિચિત પ્રિય મુખનું દર્શન થયું નહીં!

આ તરફ મેમસાહેબને એકાએક ચુસ્ત હિંદુ ગૃહસ્થની ધર્મ ક્રિયા વચ્ચે નિર્ભયતાથી આવી ઉભેલી જોઇને પંડીતો ગભરાયા, ત્હેમની શાસ્ત્રચર્ચા શાન્ત પામી. ત્હેમની સંહિતાના સમગ્ર તર્ક વિતર્ક ઉડી ગયા! ત્હેમના પાંડિત્ય પ્રકાશનું પુરાણ એકાએક બંધ થઇ ગયું! કોલાહલ બંધ પડી ગયો! કોઇ પંડિત રાજ ધર્મ ભ્રષ્ટતાના ત્રાસથી થરથર કંપવા લાગ્યા! ત્યારે કોઈ પંડિત રાજનું ભાગેલા ડબ્બા જેવું ખાંગુ બોખું મ્હો અને ત્હેની ચકાસેલી બ્હેબાકળી આંખો ઘડીયાળનાં

લોલક પેઠે ડગમગવા લાગ્યાં! પણ કોઇની શબ્દોચ્ચાર કરવાની સુદ્ધાં હિમ્મત ચાલી નહીં! ઉત્સવના આનંદથી ગાજતો સભામંડપ શ્મશાનવત શાન્ત અને નિસ્તબ્ધ બની ગયો! પવન અને પ્રકાશની ગતિ પણ જાણે અટકી પડી હોય! એવી શાંતિ પથરાઇ રહી! હવે શું થાય છે? તે પ્રત્યેક આંખ આતુરતાથી જોવા લાગી! એટલામાં જમીનપર ઘસડાતાં રેશમી કિનારીવાળાં કિંમતી ધોતીયાંની પાટલીનો છેડો ઝુલાવતા, અલસ મન્થર ગતિયે ચાલતા, તાંબુલ રંગથી લાલબિંબ થયેલા અર્ધ ખુલ્લા અધર વચ્ચે હસ્તાં મ્હોડાંની દંત-પંક્તિ દીપવતા, પ્રવીણ બેરીસ્ટર પ્રાણલાલભાઇએ ખભાપર ચઢાવેલી નવી જનોઇનો બીજે હાથે વળ ઉખેડતાં ઉખેડતાં સભામંડપની રંગભૂમિ ઉપર પુનઃ પ્રવેશ કર્યો! ત્હેમને જોઇને એક પળવારમાંજ ઇંગ્રેજ-રમણી કમાનમાંથી છૂટેલાં તીરની પેઠે દોડી! બેરીસ્ટર સાહેબની ઘઉંરંગની ડોકમાં બગલાની પાંખ જેવા ધોળા અને કમળ જેવા સુકોમળ કર-પંજર વીંટાળી દીધા! છાતી ઉપર ધડકતી છાતી મૂકી ભર સભા વચ્ચે દૃઢ આલિંગન આપી બેરીસ્ટર સાહેબનું જીવિત કૃતાર્થ કીધું! અને એ સર્વનાં શિખરરૂપ ગોરી ગોપી જેવી મડમ સાહેબે કાળા કહાનના પાન ચવર્ણથી લાલબિંબ થયેલા હોઠ ઉપર પોતાના નાજુક હોઠ મુકી દમ્પતીના મિલન આનંદને દર્શાવનારૂં એક મીઠું ચુમ્બન મુદ્રિત કીધું! શ્વાસેશ્વાસ, પ્રાણેપ્રાણ, હૃદયથી હૃદય અને દેહથી દેહ મેળવી, દંપતી ધર્મનાં સૂત્ર પ્રમાણે બન્ને અર્ધાંગને એક થવાનો યોગ સાધીને પ્રવીણ પ્રાણલાલભાઇનું બાકી રહેલું દેહશુધ્ધિ પ્રાયશ્ચિત પૂર્ણ કીધું! વેદના મંત્રો સુકાઇ ગયા! પંડિતો તો બિચારા પાઘડાં પ્હેરી પ્હેરીને પલાયન કરવા લાગ્યા! યજ્ઞ વેદી ઉપર શરમાઇને બુઝાઇ જતા અગ્નિ દેવનું વિસર્જન બતાવતો ઝાંખો ધુમાડો ધીમે ધીમે આકાશ તરફ ચ્હડી જવા લાગ્યો! કુટુંબના ઓળખાણ પિછાણના અને જ્ઞાતિના આસજનો પણ ઝાડપર એકઠાં થયેલાં પંખીડાં જેમ એક બંદુકનો અવાજ થતાંજ ટપોટપ ઉડી જાય છે, તેમ પાંખો ફફડાવી, મોજડીઓ ચ્હડાવી, મંદહાસ્યપૂર્વક ઉડી જવા લાગ્યા! રાણુ કાગડીઓ જેવી છૂટી છવાઇ બૈરીઓ પણ બારીમાંથી ડોકીયાં કરતી, ડરતી, પાછી ફરતી આભી બની ગઇ હોય અથવા મેમ સાહેબની અદેખાઇ કરતી હોય તેમ તાકી તાકીને બેરીસ્ટર સાહેબ અને તેમની ગોરી ગોરી ગોરડીની પ્રણયલીલા, પ્રેમભીની આંખોએ અવલોકવા લાગી! સ્ત્રીઓનો સ્વભાવજ કૌતુક પ્રિય હોય છે! ત્યારે ત્હેનું શું કહેવું?

એ દિવસે સંહિતાના તર્ક પાછા સંભળાયા નહીં! એ દિવસે જ્ઞાતિ ભોજનનાં ભાણાં પાછાં પીરસાયાં નહીં! અને એ દિવસે બિચારી ક્ષુદ્ર લલિતાને પોતાના મહાન્ સ્વામીનો પૂરેપૂરો મહિમા ગાવાનો અવસર મળ્યો નહીં! તેમજ એ દિવસે પવિત્ર ધૃત ધૂમે ઉદિત થઇને યજ્ઞવેદીને પાછી પોતાનાં ભૂરા ભૂખરા રંગથી શોભાવી નહીં! ત્યારથી માણેકલાલ શેઠે જમાઇનું મરતાં સુધી મ્હોડું ન જોવાના આકરા સોગન લીધા! પણ બિચારી લલિતા તેમાં શું કરે? પ્રિયપતિનું દેહ શુદ્ધિ પ્રાયશ્ચિત્ત અચાનક અપૂર્વ અલૌકિક ભાવે ભજવાઇ ગયું; ત્યારે Action ના પ્રમાણમાં Reaction પણ થવુંજ જોઇએ!

वसन्त.

ભણાવવા લગભગ ૧૮૦૦૦૦૦૦૦ અઢાર કરોડ રૂપૈઆ જોઇએ. જેમાં સરકાર આજે માત્ર ૨, ૫૪, ૩૮૦૦૦ આશરે આખાત કેળવણી ખાતા ઉપર ખરચે છે. તેમાંથી ઘણું કરી ૧, ૮૦૦૦૦૦ આશરે પ્રાથમિક કેળવણીપર ખરચાતા હશે. સરકારને વાર્ષિક આવક આશરે એક અબ્જ રૂપૈઆની છે. તેમાંથી ફક્ત અઢી કરોડ કેળવણી ઉપર ખરચાય એટલે કે પેદાશના ફક્ત અઢી ટકા કેળવણીપર ખરચાય એ ખેદજનક વાત છે ઉપર જણાવેલા અઢાર કરોડમાંથી ઓછામાં ઓછી પાંચ કરોડ, તો સરકારે, પોતાની ખરી પેદાસમાંથી આપવાજ જોઇએ. બાકીના બારથી તેર કરોડ મ્યુનિસિપાલટીઓ, ડિસ્ટ્રીકટ બોરડો, જાહેર કંપનીઓ તથા પોર્ટ ટ્રસ્ટો જેવા મોટે ભાગે મજૂરોને રોકી તેમના અંગ બળનો લાભ લઇ કમાણી કરતાં ખાતાંઓ પાસેથી મેળવવાની સરકારે તજવીજ કરવી જોઇએ.

આ યોગવાઇ કરતાં પણ પ્રાથમિક કેળવણી ફરજીઆત કર્યા વિના છુટકો નથી. કારણ કે જે દેશમાં વિદ્યાના લાભ જણાય છે. ત્યાં પણ તેમ કરવાની જરૂર પડી છે. ફરજીઆત કાયદા તરફ લોકોની અપ્રીતિ હોય છે તે વાત ખરી પરંતુ તેજ લોકોના લાભ માટે તેમ કર્યા વિના છુટકોજ નથી. અઢાર કરોડ રૂપિઆની સગવડ કરીને પણ જો લોકને ફરજ નહિ પડવામાં આવે તો એ સગવડ નકામી છે. એ તો બાળકને પરાણે ઓસડ પાવા જેવું છે ફરજ્યાત કાયદા જુદા જુદા પ્રકારના થાય છે. સીધી ફરજ્યાત અને આડકતરી ફરજ્યાત. આવા કામમાં સીધી ફરજ્યાત કરતાં આડકતરી ફરજ્યાત વિશેષ લાભકારક નીવડશે. માટે તેવા ઉપાય યોજવાની સરકારે જલદીથી તજવીજ કરવી જોઇએ અને સુશિક્ષિત લોકોએ તે કામમાં મદદ કરતા થવું જોઇએ.

विश्वनाथ म. वैद्य.

બાર–એટ–લો.

धर्म अने कर्म.

વર્ષા ઋતુમાં ધોધબંધ પડતી જળધારાઓ જ્યારે ગામના મલીન માર્ગે અપવિત્ર સ્થાનો સમીપ વ્હેતા ગંગાના પવિત્ર પ્રવાહમાં મળી જાય છે, ત્યારે પવિત્ર ગંગાજળના યોગથી એ મલીન જળ પણ પવિત્ર બની જાય છે. બીજી તરફનો વિચાર કરતાં ગંગાનું પવિત્ર પાણી વક્ર પ્રવાહમાં વહીને ગટ્ટર જેવાં મલીન સ્થાનોમાં કર્મનાશદ્વારા આવી પડે છે; ત્યારે તેની સ્વાભાવિક પવિત્રતા પણ નાશ પામે છે, અને ગટ્ટર જેવાં મલીન સ્થાનોના કચરામાં મળીને મલીન બની જાય છે. મનુષ્યોનાં કર્મોની ગતિ પણ એવીજ છે. કોઇ પણ પ્રકારનું કર્મ કર્યા વિના કોઇ પણ જીવ પળવાર પણ રહી શકતો નથી. એ કર્મની ગતિ પ્રમાણે જીવાત્માને શુભાશુભ કર્મફળ ભોગવવું પડે છે. જડ દેહદ્વારા થતાં એવાં ક્ષુદ્ર કર્મો જ્યારે ધર્મના સાત્વિક પ્રવાહમાં મળે છે; અર્થાત્ અનિયત રીતે થતાં કર્મોને જ્યારે ધર્મમાં અથવા તો સાત્વિક ભાવવાળા ઉદ્દેશમાં વાળવામાં આવે છે ત્યારે આ અપવિત્ર મળ–મૂત્રથી બનેલા જડ દેહનાં અલ્પ અને તુચ્છ કર્મો પણ પવિત્ર તેમજ મહાન્ બની જાય છે. તેઓ પવિત્ર બને છે અને તેના કર્ત્તાને પણ પવિત્ર બનાવી દે છે! બીજી દિશામાં મ્હોટાં કર્મો પણ જો અધર્મ્યા અથવા રાજસિક,–તામસિક ભાવના ઉદ્દેશથી કરવામાં આવે તો તે તરતજ અપવિત્ર બની જાય છે અને તેના કર્તાને પણ અપવિત્ર બનાવી દે છે! એથીજ ધર્માર્થે પશુહત્યાને પણ ઘણે ઠેકાણે હત્યા નથી કરી **वैदिकी हिंसा हिंसा नभवति** એ શાસ્ત્રનું વાકય આપણા લોકોમાં સર્વત્ર પ્રચલિતજ છે, અર્થાત્ ધર્માર્થે થતો વધ અને અધર્માર્થે અન્ન ધનાદિનું અપાતુ દાન એ બન્ને કર્મનાં ફળનો પરસ્પર વિરોધ આપણે સહજમાં સમજી શકીએ તેમ છે. ક્ષુધાર્થીની ક્ષુધા નિવૃત્તિ માટે દયા વશ થઇને આત્મ બલિદાન આ-

પવું એ પણ એક મહાન કર્મ છે. એ આત્મ-વધ અથવા આત્મ-બળિદાન રૂપ પાપ કર્મ પણ ધર્મ-પ્રવાહમાં મળીને પવિત્ર ફળદાતા થાય છે. આવીજ રીતે આત્મ બળિદાન દેનારા ઓશનીર વિગેરે મહાપુરૂષો આજે પૃથ્વીમાં પ્રાતઃ સ્મરણીય ગણાય છે. પરંતુ ખરૂં જોતાં તો આત્મ-હત્યા અથવા આત્મ-ઘાત કરવો એ શ્રુતિ સ્મૃતિમાં ઘણું પાપનું કાર્ય કહ્યું છે પણ ધર્મના પવિત્ર સંસ્પર્શથી એ કાર્યનાં દોષ પાપ દૂર થઇ તેને બદલે પવિત્રતા પ્રકાશ પામે છે

બીજી તરફ સુવર્ણ દાન, અન્ન દાન, ધનદાન એ બધાં પુણ્ય-કાર્યો મનુષ્યનો પાપમાંથી ઉદ્ધાર કરનારાં છે તે પણ જો પાપ કાર્યના ઉદ્દેશથી આપવામાં આવે-કોઇનો વધ કરવા માટે અથવા કોઇનું બુરૂં કરવા માટે એ દાનનો ઉપયોગ થાય-તો તે પુણ્યનાં નહિ પણ મ્હોટાં પાપનાં કાર્ય ગણાય છે. અને પાપ કાર્યના ઉદ્દેશથી અપાયેલાં દાનનો દાતા પણ પાપ-પંકમાં પડીને નર્કનો અધિકારી થાય છે.

વળી ઇશ્વરને અર્પણ કરવાના ભાવથી જે ધર્મ પાળવામાં આવે છે, તે પરમ-ધર્મ સમજવો. ઇશ્વર નિમિત્તે જે ધર્મનુ અનુષ્ઠાન નથી થતું તેને નિકૃષ્ટ ધર્મ સમજવો. ગંગા અને ગટરનાં પાણીનું દ્રષ્ટાંત અહિં આ ધર્મ સંકલના બીજી બધીમાં પણ એવીજ રીતે લગાડી શકાય છે.

આપ્રમાણે ઉચ્ચ—લક્ષ્યમાં દ્રષ્ટિ રાખીને આપણે કર્મ નિર્વાહ કરવો જોઇએ. કર્મો ત્રણ પ્રકારનાં છે કાયિક, વાચિક અને માનસિક. ખાન પાન આદિ કાયિક કર્મો કહેવાયછે; ગાવું, બોલવું વગેરે વાચિક-કર્મો કહેવાય છે; અને પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિના વિચાર, ચિંતવન આદિ માનસિક કર્મો કહેવાય છે.

આજે વિદેશી વસ્તુઓ ન વાપરવાની પ્રતિજ્ઞા પ્રવૃત્તિ ચાલી રહી છે તે પણ માનસિક કર્મના નિવૃત્તિ પરાયણ હેતુથીજ ધર્મ-પ્રવાહમાં મેળવીને ચલાવવી જોઇએ. ક્રોધથી અથવા અધર્મ-પ્રવાહના સંસર્ગથી એ પ્રવૃત્તિ, પાપ રૂપ બની જવાનો ભય રહે છે. જે માદક પદાર્થોની ગંધ સુદ્ધાં ગ્રહણ કરવાનો શાસ્ત્રોએ નિષેધ કરેલો છે, તે આપણે અવિચાર-બુદ્ધિથી ધૂમ્રપાન વિગેરે દૂષિત પ્રવૃત્તિઓદ્વારા હમેશાં સેવીએ છીએ. એ માદક સેવા વડે આપણે મોટું અધર્મ-કર્મ કરીએ છીએ, માટે ત્હેમનાં સેવનને અધર્મજાણીને દ્રઢતાપૂર્વક ત્હેમનો ત્યાગ કરવો જોઇએ. બીડી, સીગારેટ, ચીરૂટ અને બીજા માદક પદાર્થો અધર્મ રૂપ છે, માટે તે બધા ત્યાજ્ય અને અગ્રાહ્ય છે એવી જેની વૃત્તિ પરાયણ ભાવના તેજ પવિત્ર, તેજ ધર્માનુસારિણી સમજવી. મદ્યપાનનો આપણાં શાસ્ત્રમાં અતિશય નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે માટે મદ્યપાન કરવાથી અધર્મ થાય, એ હેતુથીજ મદ્યપાન ત્યાજ્ય અને અગ્રાહ્ય છે. આવી રીતે મદ્યપાનનો ત્યાગ પણ ધર્મની દ્રષ્ટિએ થવો જોઇએ. વિલાયતી અન્ન, વિલાયતી બિસ્કુટ વિગેરે વિદેશી ખાદ્ય પદાર્થો બધા મ્લેચ્છાન્ન કહેવાય છે અને આપણાં શાસ્ત્રમાં મ્લેચ્છાન્નને અભોજ્ય તથા નિષિધ્ધ કહેલું છે તેનો સ્પર્શ કરવાથી પણ મહાપાપ લાગે, માટે સઘળા ખાવાના વિદેશી પદાર્થોને ત્યાજ્ય અને અગ્રાહ્ય સમજવા જોઇએ. વિલાયતી સાકર અને વિલાયતી મીઠું પણ અસ્થિ આદિ અસ્પર્શ્ય ભ્રષ્ટ ચીજોનાં મિશ્રણથી બનેછે માટે તે પણ શાસ્ત્ર દ્રષ્ટિએ અનિષિધ્ધ છે. તેથી સાકર, મીઠું, દવા દારૂ, વિગેરે સઘળા વિદેશી અસ્પર્શ્ય પદાર્થોને ત્યાજ્ય તેમજ અગ્રાહ્ય સમજીને ધર્મ-દ્રષ્ટિએ ત્હેમની નિવૃત્તિ પુન્ય કાર્ય છે.

મેચ-બોકસની દીવાસળી પણ ફોસ્ફરસના યોગથી બને છે અને એ ફોસ્ફરસ શબદેહનાં અંશાવશેષ માંથી પેદા થાય છેઃ તેથી તે અશુદ્ધ અને અસ્પર્શ્ય છે. માટે મેચ-બોકસનો ઉપયોગ પણ દોષિત અને પાપમય છે. આવી ધારણાથી તેની નિવૃત્તિ કરવી એ ધર્મ રૂપ છે વિલાયતી વસ્ત્રોમાં પણ ચરબી, મીણ, સ્ટાર્ચ વિગેરે અપવિત્ર અને ભ્રષ્ટ ચીજો વપરાય છે, તે ઉપરાંત વિલાયતી વસ્ત્રો ખંડિત હોય છે એવાં અપવિત્ર અને ખંડિત વસ્ત્રો દેવતાને ધરાવી શકાય નહિ અને એવાં આછાં પાતળાં, ખંડિત તેમજ દૂષિત

વસ્ત્રો પ્હેરી કાર્ય કરવું, પણ પાપ રૂપ છે, માટે તેમનો ધર્મ-બુદ્ધિથી ત્યાગ કરવો. લજ્જા જાળવનારા અખંડ દેશી વસ્ત્રોનો ઉપયોગ કરવો, એ શાસ્ત્રીય સિધ્ધાંત અનુસાર ધર્મ કાર્ય છે. આવી રીતે સઘળી વિદેશી વસ્તુઓનો બહિષ્કાર એક માત્ર ધાર્મિક દ્રષ્ટિથીજ થવો જોઈએ. ક્રોધપૂર્ણ રાજસિક, તામસિક દ્રષ્ટિથી તેમનો ત્યાગ કરવાથી આપણું પોતાનું અંતઃકરણ દૂષિત થાય છે.

વળી આપણો પોતાનો દરિદ્ર દેશ એક મૂઠી અન્નને માટે મુશ્કેલીમાં આવી પડયો છે. બિચારાં ગરીબ માનું સંતાનોને પેટ પૂરતુ અન્ન અને પાણી પણ મળી શકતાં નથી. મરકી દુષ્કાળ અને મોઘવારીમાં હાહાકાર કરતા અગણિત દેશવાસીઓ પ્રતિ દિવસ પ્રાણ ત્યાગે છે. તેમને આપણાં કોઈ પણ કાર્ય દ્વારા જો એક ચપટી અન્ન આપી શકાય તો દયાવશે ભાવનાથી કરવામાં આવેલું એ અનુષ્ઠાન ધર્મ રૂપ સમજવું. હિંદવાસી બંધુઓ આ પ્રમાણે વિચાર કરીને જે કંઈ કર્મ કરો તે ધર્મ-બુધ્ધિથી કરજો. રાગ-દ્વેષ અથવા ક્રોધને વશ થઈને કદીપણ કોઈ કર્મ કરશો નહિ. ક્રોધસહિત કરેલું અધર્મ મૂલક કર્મ સનાતન હિંદુને શોભે નહિ. વળી તમારાં કર્મ, ધર્મને ઇશ્વરના ચરણમાં અર્પણ કરજો. ઇશ્વરને અર્પિત થયેલાં કર્મો સંસ્કારી થઈને આપણા આત્માનો પણ ઉધ્ધાર કરે છે. શાસ્ત્રની આ શિક્ષા સદા સર્વદા ત્હમારા હૃદયમાં પવિત્ર ભાવે ધારણ કરજો અને તેનું જો યથાવિધિ પાલન કરવામાં આવશે તો એક દિવસ અવશ્ય ત્હમે સઘળી પ્રવૃત્તિઓમાંથી મુકત થશો; એક દિવસ અવશ્ય તમે મનોવાંચ્છિત મેળવશો અને પૂર્વની પેઠે એક દિવસ અવશ્ય પાછા વિજય દુંદુભિ વગડાવતા આ સૃષ્ટિમાં ભારતનો ગૌરવ વિસ્તારશો.

वसन्त.

आर्योंना प्रेमनो आदर्श.

પ્રેમના સાગર કૈલાસપતિ ભોળાનાથ, આજે પરમાત્મા પરબ્રહ્મનાં ધ્યાનમાં નિમગ્ન છે! પવન વગરનાં શાન્ત સ્થાનમાં અચળ બળતા નિષ્કમ્પિત દીપકની પેઠે ધીર-સ્થિર-ચિત્તે શંકર ભગવાન સમાધિ લગાવી રહ્યા છે. પરમ યોગી પુરૂષની યોગ-સમાધિમાં ભંગ પાડવાથી શંકર ભગવાન વખતે શાપે ભરાઈ શાપ આપશે, એવા ભયથી સમગ્ર વન પ્રદેશ નિશ્ચળ, નિસ્તબ્ધ અને શાન્ત બની ગયો છે. ભગવતી ગૌરી યોગેશ્વરની અનન્ય મને સેવા કરે છે. એટલામાં એકાએક એ પવિત્ર યોગ-વનમાં અકાલે વસન્તનો આવિર્ભાવ થયો! વનલતા અને તરૂવર માલાના સમૂહમાં સુકોમળ નવપલ્લવ દેખાવા લાગ્યા! એ નવપલ્લવિત મંજરી હસી હસીને સ્નેહની સાનો કરવા લાગી! વૃક્ષોની ડાળીએ ડાળીએ નવાં પુષ્પો ખીલ્યાં! ભ્રમર પુલના ગુંજારવથી અને કોકિલાઓના ટહુકાઓથી મધુર વન પ્રદેશ મુખરિત બની ગયો! હિમાચલનાં શિખરપરથી ઉતરી આવેલો શીતળ સમીર, સરસર કરતો, ઠંડી લહરિયો વરસાવતો, વહેવા લાગ્યો! વિવિધ વર્ણ-લાવણ્યમાં શોભતી વનલતાઓ આજે પ્રેમલતા બનીને આનંદનું નૃત્ય કરવા લાગી છે!

પુરન્દર પ્રેરિત પંચબાણ-મદન આજે આ યોગ-વનમાં પિનાકપાણિ-પરમ યોગી-પાર્વતિપતિનું મન ડગાવવાને તપસ્વીની યોગ-સમાધિનો ભંગ કરવાને અને ત્હેમનાં ચિત્તની ચંચલ વૃત્તિયોને ઉત્તેજિત કરી અખંડ તપોબળનું પાણી ઉતારવા ઘણાને સમારોહપૂર્વક આવી પહોંચ્યો છે! એથીજ આજે અકાળે આ પરમ પવિત્ર યોગ-વનમાં વસન્તનાં કુંકુમ્ વર્ણાં પગલાં થયાં છે! એથીજ આજે અણધાર્યાં વસંતનાં વાજાં દશે દિશામાં વાગી રહ્યાં છે!

ધ્યાન-સમાધિ પૂરી થતાંજ મહાદેવનાં નેત્રો ઉઘડયાં. ચંદ્રનો ઉદય થતાંજ સમુદ્રનાં પાણી જે

પ્રમાણે પળવાર કંપી ઉઠે છે, તે પ્રમાણે સ્હામેના વસન્તના આકસ્મિક ઉદયથી શંકરભગવાનની ચિત્તવૃત્તિ માત્ર પળવારને માટે કિંચિત કંપાયમાન થઈ! તરતજ હેમણે સ્હામેથી દૃષ્ટિ ખસેડી, વામાંગે ઉભાં રહેલાં ભગવતી તરફ નજર ફેરવી, બિમ્બાધર શોભિત, અલૌકિક સુંદરી, જગન્માયા ઉમાનાં પવિત્ર મુખ કમળ ઉપર ક્ષણકાળ એ દૃષ્ટિ સ્થિરભાવે ચોંટી રહી. ચલિત ચિત્ત વૃત્તિને વસંતના સંસ્પર્શથી ચ્હડેલું મન્મથનું ઝેર તત્કાળ ઉતરી ગયું! અચળ મનોબળવાળા, મહાન, યોગી શંકર ભગવાને તરતજ ચંચળ વૃત્તિના અવિહિત વેગને પાછો વાળી લીધો! ચિત્તને પાછું શાન્ત અને સ્વવશ બનાવ્યું; અને પોતાના આ ક્ષણિક ચિત્ત વિકારનું કારણ શોધવા માટે ચારે દિશાઓમાં તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિપાત કીધો. હેમણે જોયું કે સ્હામેની વસન્ત શોભિત વનલતાપર બેસીને મૂર્ખશિરોમણિ મદન-મહારાજ પોતાના તરફ તાકી-તાકીને હેનાં પુષ્પ-ધનુમાંથી સુકોમળ સંમોહન પ્રેમબાણ ફેંકી રહ્યો છે! મહાદેવ તરતજ પોતાની ચલિત ચિત્તવૃત્તિનું કારણ કળી ગયા! કામ ઉપરના ક્રોધથી તત્કાળ હેમનું ત્રીજું લલાટ-લોચન ઉઘડી ગયું! અને હેમાંથી પ્રબળ અગ્નિ શિખાઓ બહાર નીકળી મદનને બાળવા લાગી! જોતજોતાંમાં તો મંદમતિ, રતિપતિને બાળીને ભસ્મસાત્ કરી દીધો! પ્રેમેશ્વર પાર્વતિપતિની સ્હામે વિશ્વવિજયી મદન પણ પરાજિત થયો! બળી-બળીને ખાખમાં મળી ગયો! ઉન્માદક વસન્ત, પાર્વતી માતાનું અતુલ સૌંદર્ય, અને મદનનાં મોહક બાણ એ ત્રણે શક્તિઓ સાથે મળીને પણ શંકર ભગવાનનાં હિમાચલ સ્વરૂપ અચળ ચિત્તને વિકળ કરવામાં સમર્થ નીવડયાં નહીં! સ્વર્ગીય સૌન્દર્ય ભૂષિતા, દક્ષદુહિતા પાર્વતી ભગવતીનું કેવું અલૌકિક સ્વરૂપ! સુષમાભિમાનની ચપળા લક્ષ્મી ચંદ્રમાં જઈને કમળનાં કમનિય સૌંદર્યનો ઉપભોગ કરી શકતી નથી! તેથીજ તે સ્થિર અને અચળ રહી શકતી નથી! વળી પાછી કમલવાસિની કમળમાં જઈને સુધાકરની સૌંદર્ય સુધાની ક્ષુધાતૃપ્તિ કરી શકતી નથી! તેથીજ હેના ઉપર ચંચળતાનો મ્હોટો આક્ષેપ મૂકવામાં આવે છે! પરંતુ ઉમામુખનો આશ્રય મેળવીને તે ચંદ્ર-કમળ ઉભયસંભવા પ્રીતિનો અનુભવ કરી શકે છે. અને મદન પોતે પણ વિશ્વ વિજયી છે! તે ઉપરાંત આગને મળતી વાયુની સહાય પેઠે તેને તનમન ઉન્માદક વસન્તની સહાય મળી! છતાં પણ આજે તે યોગી પુરૂષ મહાશંકરનું મન મોહાવવા જતાં પોતેજ મૃત્યુનાં મ્હોમાં પડીને બળીને ખાખ થયો! પવિત્ર પ્રેમ બળની સમક્ષ વિશ્વવિમોહક ત્રિલોકવિજયી મદન અને હેનાં વસન્ત આદિ ઉદ્દીપન ને પણ આજે સર્વથા પરાજય સ્વીકારવો પડયો! આજ શામાટે? તેઓ તો સર્વદા પ્રેમની પાસે પરાજિત છે. વિષય લાલસાવાળા કામી, હરામી અને ખોટી વાસનાથી નિર્બળ મનના બનેલા માણસોપાસેજ હેમનું પરિબળ ચાલે છે! વિષયના કીચડમાંજ હેમની સમગ્ર શક્તિને પ્રકાશ પામવાનો સુયોગ સાંપડે છે! કામવિકાર, વિષય વાસના અને ક્ષુદ્ર અસંગ લિપ્સાજ રૂપના મોહથી મુગ્ધ બને છે. અને ચન્દ્ર-ચન્દન-તથા વસન્ત આદિ ઉન્માદક ઉપકરણોના યોગથી પાગલ બની જાય છે! આર્યો વિષયવાસનાને—ક્ષુદ્ર કામવિકારને ધિક્કારે છે! હિંદુઓના પવિત્ર પ્રેમનો આદર્શ-પાર્વતી-શંકર! ઉમા મહેશ્વર!

પંચબાણ ધારી કામદેવને સ્વનેત્ર સમક્ષ બળી મરતો જોઈને પાર્વતીજી બોલી ઉઠયાં "છિ:! બળ્યો એ રૂપનો ગર્વ! રુપમાં તો સામાન્ય શક્તિ પણ નથી! સમાધિભાવના-સાધનાવના રૂપ છેક શક્તિહીનજ છે"

ત્યાર પછી જગન્માતા ઉમાજી સમાધિનું અવલમ્બન કરીને તપશ્ચ્યાદ્વારા પોતાનાં સ્વરૂપ સૌન્દર્ય સાર્થક કરવામાં સફળ થયાં. મદનનો પરાજય અને વિનાશ કરનાર યોગેશ્વર મહાદેવજીનો તપસ્વિની પાર્વતીજીએ પરાજય કીધો. અમારો આર્ય વર્ગ આજે પવિત્ર પ્રેમનો એ આદર્શ વિસરી ગયો છે તેમનાં સ્મૃતિપટ ઉપરથી પ્રેમનું એ અનુપમ ચિત્ર આજ સર્વાંશે

अशोक स्तम्भ.

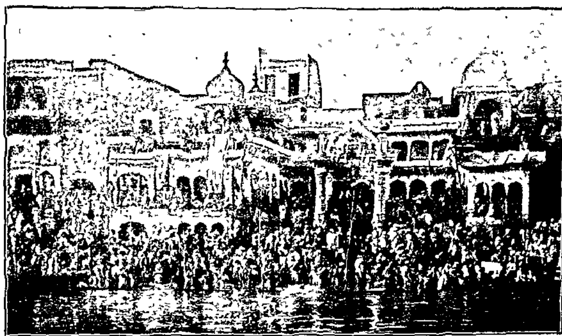

स्तंभ लिपि.

गंगा-मणीकर्णिकाघाट-काशी.

यमुना-विश्रामघाट-मथुरा.

ભૂંસાઇ ગયું છે. એથીજ આજે આપણા દેશમાં ઉચ્છૃંખળતા અને ક્ષુદ્ર વિકારની વાસના ફેલાઇ રહ્યાં છે. આજે આપણે વાસ્તવિક પ્રેમનો આદર્શ વિસરી જઇને અધમ ભોગ તૃષ્ણાને પ્રેમનાં નામથી ઓળખીએ છીએ. પરિણામે સર્વત્ર ભ્રષ્ટાચારનો પ્રસાર કરી વિષયોની હોળી સળગાવીએ છીએ અને સ્વર્ગીય ભારતભૂમિને સ્વહસ્તે નર્કાગાર બનાવી મૂકીએ છીએ!

સંયમ વિના પ્રેમ સંભવે નહિ. અને તપસ્યા વિના સંગમ સહજ–સાધ્ય થઇ શકતો નથી. માનવ જન્મ ધારણ કરીને આત્મ–સ્વરૂપને ઓળખવું, અનંત પરમ પુરૂષમાં વિલીન થઇ જવું, એજ સઘળાં સ્ત્રી-પુરૂષોનું મુખ્ય લક્ષ્ય-બિંદુ છે. અનંત બ્રહ્મને સાંકડાં, ક્ષુદ્ર હૃદય-પિંજરમાં પૂરી શકાતો નથી. માનવ, યત્નવડે સાંતનેજ ધારણ કરી શકે છે. એથીજ આર્ય પૂર્વજોએ મૂર્તિ-પૂજાની કામના કીધી છે. નારીનાં કોમળ હૃદયમાં એક સાથે અનેક મૂર્તિની છાયા, ત્હેની સાધનામાં વિઘ્નરૂપ થઇ પડે છે, એથીજ શાસ્ત્રોએ આજ્ઞા કરી છે કે આર્ય રમણીનો એક માત્ર દેવતા તેનો પતિ; એજ તેનો ઇષ્ટ અને એજ તેનો આરાધ્ય ઈશ્વર છે.

સ્વામી ભક્તિ, સ્વામી સેવા શિવાય હિંદુ નારીને બીજી કોઇ પૂજા, ઉપવાસ અથવા વ્રત, નિયમની આવશ્યકતા નથી. દેવતાનાં ચરણમાં જે પ્રમાણે ભક્તોને આત્મ–વિક્રય કરવો પડે છે, દેવતાની સેવામાં જે પ્રમાણે મનઃ પ્રાણ સમર્પણ કરવાં પડે છે, તેજ પ્રમાણે નારીજાતિને પણ સ્વામીનાં ચરણમાં તન, મન, સર્વસ્વ સમર્પણ કરવા પડે છે. ઇશ્વર એકજ છે, અભિન્ન છે; બે નથી. હિંદુ નારીનો દેવતા પણ પતિ એકજ છે. પતિ શિવાય બીજો કોઇ તેનો દેવ, ઇષ્ટ અથવા પરમેશ્વર થઇ શકતો નથી. હિંદુ પતિ, પત્નિનો સંબંધ કંઇ ઘડી-પળનો સંબધ નથી. હિંદુ-શાસ્ત્રની માન્યતા પ્રમાણે આચંદ્રપતિનો પવિત્ર સંબંધ આલોક, પરલોક અને જન્મ જન્માંતરનો છે. હિંદુનારી લગ્ન પ્રસંગે પતિના ચરણમાં મસ્તક સમર્પણ કરી કહે છે કે **"सती योशितपुमां समभ्पेति भवांतरेस्वपि"** અર્થાત્ હે પ્રાણનાથ! જન્મો જન્મના તમે સ્વામી થજો. " એટલે મૃત્યુ પછી પણ-જન્માંતર થતાં પણ હિંદુ પતિ-પત્નિનો સંબંધ તુટી શકતો નથી, પતિ દેવના પ્રત્યે પત્નિની આવી દેવ-બુધ્ધિ ઉત્પન્ન કરવા માટે સાધન અને અભ્યાસની જરૂર છે. સતત અનુશીલનની અપેક્ષા છે. પવિત્ર પ્રેમનાં એવાં પવિત્ર સાધન અને અનુશીલનની ઉપેક્ષા કરીને જેઓ વિષય વાસનાને ભ્રમક્રમવડે પ્રેમ સમજે છે, તુચ્છ ઇંદ્રિયોનાં મિલનમાં એ પ્રેમનો અનુભવ લેવા ચ્હાય છે, લોહી, માંસ અને મળ–મૂત્રના યોગમાં સ્વર્ગીય પ્રેમની ઝાંખી કરવાની ઇચ્છા રાખે છે; તેઓના એવા પ્રયાસ અને મિલનનાં વિષમ ફળ પાકે છે. તેઓ અમૃતને નામે વાસ્તવમાં પ્રાણ–હારક ઝેરનુંજ પાન કરે છે. આજકાલ મનુષ્ય જીવનમાં નિત્ય પ્રતિ આવા સેંકડો અનર્થો ઘડાતા દ્રષ્ટિએ પડે છે. માનવ ચરિત્રનું નિપૂણતાં ભરેલું ચિત્ર આંકનાર મહાકવિ કાળિદાસે દુષ્યંત-શકુંતલાના આવા અયોગ્ય મિલનમાંથીજ ઉપજેલા અનર્થની સુંદર છબી આંકી બતાવી છે.

શકુંતલાનાં ખીલેલાં યૌવન-સૌંદર્યનાં દર્શનથી દુષ્યંત રાજા મુગ્ધ બને છે. મોહવિવશ થઇને સાનભાન ભૂલી જાય છે, એજ પ્રમાણે દુષ્યંતનાં દર્શનથી શકુન્તલા પણ અધીર અને અવશ થઇ પડે છે; વિષય વાસનાએ પ્રેમનો અધિકાર લીધો છે. પતિ પત્નિનો શાસ્ત્ર-વિધિ-અનુસાર પવિત્ર દંપતિ સંબંધ બંધાયા પહેલાંજ ઉભય હૃદયનો યોગ થયો છે પતિ પત્નિ વચ્ચે દેવતા અને સેવિકાની બુધ્ધિ પરિપકવ થવ નો અવસર મળ્યો નહિ. ઇદ્રીય ઘટિત મિલન બની આવ્યું; પરંતુ આ પ્રકારનાં અવિહિત મેળાપ ઉપર દેવતાઓનો શાપ હોય છે. આ પ્રકારનું શાસ્ત્ર નિષિધ્ધ મિલન કોઇ પણ વખતે હિતકારક નીવડતું નથી. એ સિધ્ધાંત દર્શાવવા માટેજ દુર્વાસા ઋષિ-

ના શાપથી દંપતિના મેળાપમાં અચાનક વિક્ષેપ પડયો; અને ઉભયને કષ્ટ, કલેશ ભોગવવા પડયાં. ત્યાર પછી હમેશનાં સ્વામી દેવતાનાં ધ્યાનથી શુદ્ધ થયેલી અને એકાંતનાં તપથી નિર્મળ હૃદય બનેલી શકુંતલાનો દોષ જયારે પશ્ચાતાપના જળથી ધોવાઇ ગયો, ત્યારે પવિત્ર પ્રેમમૂર્તિ દુષ્યંતપતિની સાથે તેનો પુનઃ મેલાપ થયો, એ પવિત્ર મેળાપ સ્થાયી સુખકારક અને જન્મ જન્માંતરનો હતો. કવિશ્રેષ્ઠ બાણની કાદંબરીમાં પણ પુંડરિક અને મહાશ્વેતા તેમજ ચંદ્રાપીડાદિનાં ચરિત્રો કવિએ એ એકજ ઉપદેશ આપવાના હેતુથી આંકેલાં જણાય છે.

હિંદુ ગૃહસંસારમાં પતિ-પત્નિ વચ્ચે આલોકથી પરલોક પર્યંત દેવતા અને સેવિકાનો અખંડ સંબંધ છે, હિંદુ વિધવાના પક્ષે પણ પતિનાં સ્થિત્યંતર પછી બીજા પતિનો નિષેધ છે. પતિનો હાડ, માંસ અને રકત, ચર્મનો બનેલો પાર્થિવ દેહ, રોગ, શોક કે પીડાથી આ લોકનો પરિત્યાગ કરી શકે છે; પરંતુ સતી-પત્નિનાં પવિત્ર હૃદયમંદિરમાં વિરાજિત થયેલી સ્વામી-દેવની મૂર્તિ, દેહમાં પ્રાણ હોય ત્યાંસુધી કદી પણ દૂર થઇ શકતી નથી હિંદુ જાતિના પ્રેમનો આ ઉચ્ચ-આદર્શ જગતનાં બીજા કોઈ પણ સ્થાનમાં મળી શકે તેમ નથી. હિંદુ બાલિકાને શિશુ વયથીજ આવા પ્રકારનું શિક્ષણ મળતું રહે છે. હિંદુ જાતિ પ્રેમનું માહાત્મ્ય સંપૂર્ણ રીતે જાણે છે. એથીજ તેઓ પતિને પતિ સાથે અને પતિનાં કુળ સાથે જીવન પર્યંત ધ્રુવતારાની પેઠે નિશ્ચળ રાખવા સર્વદા યત્નવાન જણાયા છે. વિવાહ સમયે કન્યા ધ્રુવતારાને સાક્ષી રાખીને કહે છે કેઃ—

ध्रुवमसि ध्रुवाहं पतिे कुले भूयासम् ॥

"ધ્રુવ નક્ષત્ર! ત્હમે જેવા સ્થિર, ધીર અને અવિચલિત છો તેવીજ હું પણ પતિકુળમાં સ્થિર, ધીર અને અવિચલિત થાઉં."

વાચક બંધુએ કદાચ સતી શિરોમણી અરૂંધતીનું ઉજ્જવલ અને પવિત્ર ચરિત્ર વાંચ્યું અથવા સાંભળ્યું હશે.

तेषां मध्य गतासाध्वी पत्युः पादार्पितेक्षणा ॥
साक्षादिवतःसिद्धिवभापेवह्यरूंधती *

જેની સ્વરૂપ સુંદર પ્રતિમા જોઇને ઉદાસીન યોગી ભોળાનાથનું મન પણ વિષય વાસનાથી ચલિત થયું હતું તે સતી શિરોમણી અરૂંધતી પોતાનું જીવન-સર્વસ્વ પતિચરણમાં સમર્પિત કરીને આકાશમાં પણ રૂષિવર વશિષ્ઠની સહચરી થઇ હતી. એ અરૂંધતી માતાને સાક્ષી રાખીને હિંદુની નવપરિણીતા બાળિકા પ્રતિજ્ઞા કરે છે કે "હે માતા અરૂંધતી! હું પણ ત્હમારી પેઠે આલોક અને પરલોકમાં સ્વામીની સાથે એક સરખી જોડાએલી રહું."

વિવાહકાળે જે હિંદુ બાલિકાને આવા પ્રકારના વચનથી બંધાવું પડે છે અને ત્યાર પછી જીવનનાં પ્રત્યેક કાર્યમાં પણ એજ વચનનું સદા સર્વદા પાલન કરવું પડે છે. એની પરમ પવિત્ર અનન્ય—ભકિત પરાયણા હિંદુનારી શું કદી પણ પત્યંતર કરી શકે? મ્હોટાં દુઃખની વાત છે કે આજે અમારા હિંદુ ભાઇઓ પ્રેમનો મહિમા અને પ્રેમનું સ્વરૂપ ભૂલી ગયા છે! મ્હોટાં દુઃખની વાત છે કે અમારા હિંદુ ભાઇઓ વિધવા વિવાહ જેવી નિષિધ્ધ વાતો લઇને આજે સુધારાનાં મેદાનમાં દોડાદોડી કરી રહ્યા છે! અને તેથીજ ઘણાં દુઃખપૂર્વક પ્રાચીન આર્યોના પ્રેમનું આદર્શ આજે અમારે અહિં આંકી બતાવવું પડયું છે-મુખ્ય આદર્શ બદલાઇ જવાથીજ આજે હિંદુ-સમાજમાં અનેક અનર્થો ઉભા થયા છે. દેશનાં મ્હોટાં મ્હોટાં કુલીન કુટુંબોમાં પણ આજે વાસીદે સાંબેલું તણાઇ જાય છે! એથીજ આજે નિરૂપાયે પ્રાચીન ધર્મપોથી લઇને વાચક સમક્ષ ઉપરના પ્રસ્તાવની અવતારણા કરવી પડે છે. જો તેમાંથી પ્રાચીન પ્રેમ-આદર્શની કિંચિત માત્ર પણ ઝાંખી થઇ શકશે તો લેખક પોતાનો શ્રમ સફળ થયો સમજશે.

વસન્ત.

* એ સંતર્ષિમાં પતિ ચરણે અર્પિત નેત્રા સાધ્વી અરૂંધતી મૂર્તિમતી તપસ્વિનીની પેઠે અધિક શોભા પામવા લાગી.

अक्काली वीर फूलासिंह.

"Romans, make way;
the good Andronicus,
Patron of Virtue,
Rome's best champion.
Successful in the battles.
that he fights,
With honour and with
fortunes returned.
From Where he circumscribed
with his sword,
And brought to yoke,
the enemies of Rome."

Shakespeare.

પંજાબમાં ફૂલાસિંહ નામક એક મહા વીરતાધારી અક્કાલી થઇ ગયો છે. તે જાટ જાતિનો સિક્ખ હતો. તેનો પિતા એક ગરીબ અક્કાલી હતો કે જે અમૃતસરમાંના કોઇ અક્કાલ બૂંગામાં નોકરી હતો. ફૂલાસિંહને સર્વથી પ્રથમ પ્રકાશમાં આવવાનો અથવા તો નામાંકિત થવાનો પ્રસંગ ઇ. સ. ૧૮૦૯ માં મિસ્ટર મૅટકૅફની અરદલીના લોકોપર હલ્લો કરનારાઓના નાયક બનવાથી મળ્યો. એ આક્રમણની નિષ્ફળતા થયા પછી થોડા દિવસમાંજ ફૂલાસિંહ પોતાના બધા સાથીઓને સાથે લઇને મહારાજા રણજિતસિંહના મહાલયમાં બળાત્કારે ઘુસી ગયો અને ત્યાં આવી વસેલા પરદેશીય અંગ્રેજોને મારી નાખવા માટે તૈયાર થયો. એ કાર્યમાં તેણે રણજિતસિંહનું પણ સાહ્ય માગી અને કહ્યું કેઃ–"જો આપ એમ નહિ કરો, તો હું આનો બદલો ખુદ મહારાજા અને તેમના વંશજો પાસેથી પણ લઇશ !" રણજિતસિંહને તેની આવી માગણીથી બહુજ આશ્ચર્ય થયું અને તે ગાંડા માણસ અને તેના સાથીઓના અચાનક ઘુસી આવવાથી તે મનમાં ગભરાયો હોય, તો તે પણ સંભવિતજ માની શકાય. પરંતુ રણજિતસિંહ તેની એ પ્રાર્થનાનો સ્વીકાર કરે, એ અશક્ય હતું; કારણ કે, એનું ફળ શું આવવું જોઇએ, એ રહસ્યને તે સારી રીતે જાણતો હતો.

રણજિતસિંહનો સ્વભાવ ઘણોજ ગંભીર હતો, એટલે તેણે ફૂલાસિંહને કહ્યું કે;–જો તમારી બદલો લેવાનીજ ઇચ્છા હોય, તો બહેતર છે કે, તમે મને પોતાનેજ મારી નાખો; કારણ કે, જો હું અંગ્રેજોના એલચીને મારી નખાવીશ, તો મારો પોતાનો નાશ પણ અવશ્ય થવાનોજ." એ પછી કેટલીક બહુજ આડી અવળી અને લાંબી પહોળી દલીલો આપ્યા પછી રણજિતસિંહે ફુલાસિંહ અને તેના સાથીઓનાં હથિયાર હેઠાં મૂકાવ્યાં અને અંગ્રેજો પાસેથી બદલો લેવાની તેની લાલસાને બહુ નહિ. તો તે વખતને માટે તો દાબીજ દીધી. એ પછી તેને પોતાને સોનાનાં કડાંની જોડી અને તેના સાથીઓને ઓછી કીંમતની બીજી ચીજો બક્ષીસ તરીકે આપીને પ્રસન્નતા પૂર્વક તેમને વિદાય કરવામાં આવ્યા.

એ સમયમાં ફૂલાસિંહ અક્કાલી બહુજ પ્રસિદ્ધ થઇ ચૂક્યો હતો. થોડા દિવસમાંજ અક્કાલી લોકોએ તેને પોતાનો નાયક અથવા સરદાર માની લીધો. ઓછામાં ઓછા ત્રણ ચારસો ઘોડેસ્વાર અને પેદલ સિપાહીઓ તેની આજ્ઞાને આધીન રહેવા લાગ્યા. એ સવને સાથે રાખીને તે ચારે તરફનાં ગામોમાં અનેક પ્રકારના અત્યાચારો કરવા લાગ્યો અને પૂરેપૂરો લુટારો બની ગયો. પણ તે ગરીબો પર દયા કરતો હતો અને પૈસાદારોને ખુબ લૂંટતો હતો. એથી તેને ઘણોજ લાભ થયો. ગરીબ લોકો તેના દોસ્ત અને સાથી બની ગયા અને તેને પોતાથી બનતી મદદ પણ આપવા લાગ્યા.

ફૂલાસિંહના એ લુટારાના રૂપમાં ફેરવાઇ જવાની ખબર મહારાજા રણજિતસિંહના કાને પણ જલ્દીજ

પડી ચૂકી. જેમને તે અકકાલી સરદારે લૂંટયા હતા, તે લોકોએજ મહારાજાને ખબર આપી હતી, મહારાજા એ પુરૂષને સારી રીતે જાણતા હતા, એટલે તેના તરફ પ્રસિધ્ધ તિરસ્કાર બતાવવાનું તેમણે યોગ્ય ન વિચાર્યું. રણજિતસિંહે તેને દરબારમાં આવી હાજર થવા માટેનો સભ્યતા ભરેલો સંદેશો કહાવ્યો. જ્યારે તે આવ્યો ત્યારે મહારાજાએ તેને ઘણી મૂલ્યવતી વસ્તુઓ ઇનામ તરીકે આપી અને સારા માર્ગે ચલાવવાનો અને ધર્મપૂર્વક વર્ત્તવાનો ઉપદેશ પણ કર્યો પણ એનું ફૂલાસિંહના હૃદયમાં કાંઇ પણ પરિણામ ન થયું અને તેણે પોતાના કાર્ય ક્રમમાં લેશ માત્ર પણ ન્યૂનતા ન કરી. એટલે એ પછી રણજિતસિંહે તેની પાછળ મોટી મોટી ફોજો મોકલી તેને ડરાવવાના પ્રયત્નો કર્યા; પણ તે વીર અકકાલી એવી ગીદડ ધમકીઓથી ડરી જાય, એ ભૂતો ન ભવિષ્યત જેવુંજ હતું. તે પોતાના લૂટ મારના માર્ગમાં આગળ અને આગળ વધતોજ ગયો. તેની સાથે બીજા લોકો પણ મોટી સંખ્યામાં આવીને ભેગા થયા હતા. કોઇ કોઇ વાર તો તેની સાથે ચારથી પાંચ હજાર સુધી માણસોની સંખ્યા જોવામાં આવતી હતી. રણજિતસિંહના પોતાના દરબાર અને રાજભવનમાં પણ લુટારા અકકાલિયોનો ભય પ્રસરી ગયો; કોઇ કોઇ વાર ફુલાસિંહ મોટા મોટા સરદારોના ઘરોમાં પણ ઘુસી જતો હતો અને તેમના સારા સારા ઘોડા અને બીજી ઉત્તમ વસ્તુઓ ધોળે દહાડે લૂટી લાવતો હતો. સરદારો પાસેથી તે દંડ પણ લેતો હતો અને પોતે પોતાના તથા પોતાના સાથીઓના ખર્ચ માટે કર પણ ઉઘરાવતો હતો. જો લોકો દંડ ન આપે, તો તેનું કડવું ફળ તેમને તરત ચખાડવામાં આવતું હતું. રણજિતસિંહ પોતે પણ એ દંડ આપવાથી બચ્યો નહોતો, અને પોતાના સરદારો પ્રમાણે તે પોતે પણ એ સર્વ અત્યાચારોને ચુપચાપ સહન કર્યા કરતો હતો. તે પોતાની દૂર દર્શિતાથી કોઈ કોઇવાર વગર માગેજ ફુલાસિંહને અમુક રકમ મોકલી આપતો હતો. એથી ફુલાસિંહ મહારાજા રણજિતસિંહ સાથે સભ્યતા અને વિનયથીજ વર્તતો હતો. અન્તે બુદ્ધિમાન્ મહારાજાના મનમાં જે અકકાલી સરદાર અને તેના સાથીઓ તેને આટલા બધા પીડતા હતા, તેમની પાસેથી પોતાનો સ્વાર્થ સિધ્ધ કરી લેવાની કલ્પનાનો આવિર્ભાવ થયો અને તેથી તેમણે તે સર્વ લોકોને પોતાની નોકરીમાં રાખી લીધા. રણજિતસિંહનો એવો સ્વભાવ હતો કે, જ્યારે પણ કોઇ વીર લુટારાનું નામ સાંભળતો, એટલે તરત તેને પોતા પાસે બોલાવતો અને પોતાની નોકરીમાં રાખી લેતો હતો. એથી જ્યારે પણ રણજિતસિંહને અફગાન અથવા તો બીજા શત્રુઓ સાથે યુધ્ધ કરવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતો, ત્યારે એ લુટારાઓની વીરતાથીજ તેને વિજય મળતો હતો. એ લોકો મરણ અને આપત્તિનો લેશ માત્ર પણ ભય કે વિચાર રાખતા નહોતા અને તેથી વિજયલક્ષ્મી એમના ગળામાંજ વરમાળા આરોપી હતી.

જ્યારે ફુલાસિંહ પોતાના સાથીઓ સહિત રણજિતસિંહનો નોકર થઇ ગયો, એટલે પછીથી તેના પક્ષમાં રહિને અનેક વાર તેણે પોતાની વીરતાનો પરિચય કરાવ્યો. ઇ. સ. ૧૮૧૮માં મુલ્તાનના શાહ-રપનાહની દીવાલને તોપોના ગોળાના મારથી તોડી નાંખીને હલ્લો કરવાનો માર્ગ કરવામાં આવ્યો હતો; એમાં દીવાલપર સર્વથી પ્રથમ ચઢનારો ફુલાસિંહના સાથીઓમાંનો એક અકકાલીજ હતો. તે પોતાને આજ્ઞા મલ્યા વિનાજ પોતાની સાથેના લગભગ ચાલીસ માણસોને લઇને અંદર ઘુસી ગયો હતો અને સમગ્ર સૈન્યને આવવાનો માર્ગ ખુલ્લો કરી આપ્યો હતો. જો તેમણે એ સાહસ ન કર્યું હોત, તો સૈન્યને કદાચિત્ કેટલાક વધારે દિવસ સુધી કિલ્લાને ઘેરો નાખીને બેસી રહેવું પડયું હોત. કહેવામાં આવે છે, કે વીર અકકાલીને-કે જેનું નામ જસ્સાસિંહ હતું અમલનો નશો કરવવામાં આવ્યો હતો; પણ એ આ ક્ષેપ અસત્ય છે. કારણ કે, એ પુરૂષ ધર્મમાં એટલો બધો દ્રઢ હતો કે; લોકો તેને માલાસિંહના નામથીજ બોલાવતા હતા. સિખ્ખ લોકો પરમાત્માનું

નામ લેતી વેળાએ જે માળા ફેરવે છે, તેજ અર્થમાં આ ' માલા ' શબ્દનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. ગમે તેમ હો, પણ એજ જસ્સા અથવા માલાસિંહ અને તેના સાથીઓની સહાયથીજ રણજિતસિંહે આટલી શીઘ્રતા અને સુલભતાથી મુલ્તાન લેવામાં સમર્થ થયો હતો, એ તો નિર્વિવાદ છે. કિલ્લામાંથી એટલા બધા ગોળા વર્ષતા હતા કે, સૈનિકોને પોતાના મોર્ચામાંજ પડ્યું રહેવું પડતું હતું. એ યુધ્ધમાં જસ્સાસિંહ અને તેના પાંત્રીસ સાથીઓ માર્યા ગયા. કિલ્લો સર થવા પછી એ બધા લોકો દીવાલની અંદર મરી પડેલા મળી આવ્યા હતા.

ઈ. સ. ૧૯૧૯ માં કાશ્મીર વિજયના સમયમાં ફુલાસિંહે પોતાની અદ્વિતીય વીરતાનો સારો પરિચય કરાવ્યો, અને તેના બદલામાં રણજિતસિંહે બહુ ધનમાલ આપી સરદારની પદવીપર ચઢાવ્યો હતો. એ પછી તે મહારાજાની સેવામાંજ રહેવા લાગ્યો. અફગાનો સાથે જે લડાઇ થઇ હતી, તેમાં પણ તે સાથે ગયો હતો અને ઘણીજ કીંમતી મદદ આપી હતી.

ઈ. સ. ૧૮૨૩ માં કાબુલ નદીના ઉત્તર કિનારે 'ટીરી' નામક સ્થાનમાં એક યુધ્ધ થયું. પ્રથમ અફગાનોના વિજયનો રંગ દેખાવા લાગ્યો. મહારાજા અને તેમનો યૂરોપિયન જનરલ વેનટ્રા તથા એલારે પોતાથી બનતા બહુ પ્રયત્નો કર્યા, પરન્તુ સૈન્યમાં બહુજ ગભરાટ અને ભય ફેલાઇ ગયો. મહારાજાની સેના અફગાનો આગળથી ન્હાસવાની તૈયારીમાં હતી શત્રુઓ ટીરીની પહાડીપર મોર્ચો માંડીને બેઠા હતા તેમને ત્યાંથી હટાવવા માટે કેટલીક વાર હલ્લા કરવામાં આવ્યા, પણ તેમાં સફળતા ન થઇ. એથી સૈનિકોના સાહસ અને ઉત્સાહનો ભંગ થયો. પરાજયનો સંભવ પૂરેપૂરો દૃષ્ટિગોચર થવા લાગ્યો. મહારાજાએ પોતે આગળ વધીને સૈનિકોને ધમકી આપી તથા પરમેશ્વર અને ગુરુના સોગંદ આપીને આગળ વધવાની આજ્ઞા કરી, તે પોતે ઘોડાપરથી નીચે ઊતરીને આગળ ચાલ્યા, તલવાર ખેંચી શત્રુની સ્હામા વધ્યા અને સૈનિકોને કહ્યું કે, મારી પાછળ પાછળ ચાલ્યા આવો; પણ તેમની ધમકી, પ્રાર્થના અને સોગંદ આપવાની કૃતિ નિષ્ફળજ નીવડી! રણજિતસિંહ અત્યંત નિરાશ થયો અને ઇશ્વરની પ્રાર્થના કરવાનો તથા માળા ફેરવવાનો તે પોતાનો છેલ્લો ઉપાય યોજવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો. પરંતુ એજ સમયે તેણે ફુલાસિંહ અને તેના સાથી અકકાલીઓનો કાળો ઝંડો પહાડીની ખરાબરમાં અને ત્યાર પછી ઉપર ચઢતો જોયો. અકકાલી સરદાર પોતાના પાંચસો યોધ્ધાઓ સહિત શત્રુઓપર આક્રમણ કરવા માટે પહાડપર જતો હતો. યુધ્ધમાં રણજિતસિંહે ફુલાસિંહને તેના પોતાના માણસોના અગ્રભાગે રહી લડતો અને ઘોડાની પીઠપરથી પડતો જોયો. તેના ગોઠણના હાડકાપર ગોળી વાગી હતી અને તેથી તેનું તે હાડકું બિલકુલ ટૂટી ગયું હતું. તેને તેના માણસો ઊપાડીને પાછો લઇ ગયા હતા. પ્રથમ તો એવોજ ભાસ થયોકે, તે અપાંગ અથવા અવયવ હીન બની ગયો છે! પરંતુ ફુલાસિંહ સાધારણ મનુષ્ય નહોતો તે પોતાના હાથીપર બેસીને અકકાલીઓના હલ્લાના અગ્રભાગે ચાલતો જોવામાં આવ્યો, અને અકકાલીઓ પોતાના સરદારની પાછળ પાછળ ચાલ્યા જતા હતા. તે હાથીપર બેઠો બેઠો બધા અકકાલીઓને પોકાર કરી કરીને ઉત્સાહિત બનાવતો હતો. પરંતુ સૈનિકોએ તેના એ ઉત્તેજક ભાષણને પણ ધ્યાનમાં ન લીધું. કેવળ ફૂલાસિંહ અને તેના સાથીઓજ પહાડપર શત્રુઓના સ્થાન તરફ આગળ વધતા ગયા. અફગાનોએ એમના આક્રમણની સાર્ગ પ્રતીક્ષા ન કરી, એટલે લોકો પોતાના મોરચામાંથી નીકળીને દોડતા દોડતા પહાડની તળેટીમાં આવ્યા અને પોતેજ હલ્લો કરવા લાગ્યા. એ વેળાએ ફૂલાસિંહે પોતાના સાથીઓને ઘોડાઓ પરથી નીચે ઉતરીને પગે ચાલવાનો હુકમ કર્યો અને સાથીઓએ તે હુકમને માથે ચઢાવીને પગે ચાલવા માંડ્યું. તેમણે ' વાહ ગુરુજી ! ' કહીને આકાશ અને અવનીને કંપાયમાન કર્યાં એના જવાબમાં મુસલમાનો ' અલ્લાહુ અલ્લાહુ ' ના પોકારો

કરવા લાગ્યા ઘોડાઓ કાંઇક તો એ હલ્લાથી ચમકીને અને કાંઇક પોતાના સ્વભાવને અનુસરીને શત્રુઓ તરફ ભાગવા લાગ્યા. આ અચાનક આક્રમણથી અફ્ગાનોમાં બહુજ ગભરાટ મચી ગયો. એ પ્રસંગને જોઇને અકકાલીઓએ પોતાની બંદુકો ફેંકી દીધી અને તલવારો ખેંચીને એટલા વેગથી હલ્લો કર્યો કે, ગનીમોને તરત હરાવી દીધા અને પહાડી પર પોતાના પગ જમાવી દીધા. અકકાલીઓના એ વિજયને જોઇને બધા સૈનિકોની મરી ગએલી વીરતા પાછી જાગૃત થઇ અને તેઓ સાથે મળીને એ પ્રસંગનો લાભ લેવા માટે વાયુના વેગે ત્યાં દોડી ગયા. એ સમયે અકકાલીઓ અને સૈનિકોના મધ્યમાં બારસો અથવા પંદરસો અફ્ગાનોની ટોળી સપડાઇ ગઇ બન્ને તરફથી ઘેરાઇ જવાથી તેઓ પલાયનમ્ કરવા લાગ્યા અને જે અકાલીઓ તેમનાથી ઉપરના ઉંચા ભાગમાં ઉભા હતા તેમનાથી બચવાનો પોતાથી બનતો ઉદ્યોગ કરવા લાગ્યા. જ્યાં તેમના આઠથી દશ હજાર સાથીઓ સંગીન મોરચામાં હતા, તે પહાડીની ઉપર જવા માટેની અફ્ગાનોએ ઇચ્છા કરી.

પરંતુ ફૂલસિંહ તેમને એમ સહજમાં પોતાના પંજામાંથી છટકી જવા દે, તેવો ભોળો માણસ ન હોતો. તેણે ઉલટીને એવા તો બળથી હલ્લો કર્યો, કે અફ્ગાનોને ત્યાંને ત્યાંજ સજ્જડ થઇ જવું પડ્યું. અકકાલીઓના આક્રમણને રોકવાના ઉદ્યોગમાં અફ્ગાનોના છસોથી પણ વધારે માણસો માર્યા ગયા. અકકાલીઓના પણ ઘણા લોકો કામ આવી ગયા. જ્યારે કેવળ ૧૫૦ અકકાલીઓજ બાકી રહી ગયા ત્યારે ઈશ્વરે તેમને વળી એક નવીન બળ આપ્યું. એ વીરોની વીરતાથી સૈનિકોનો ઉત્સાહ એટલો બધો વધી ગયો હતો કે તેઓ એમની મદદ માટે તરત દોડી ગયા અને અફ્ગાનોને મારીને ન્હસાડી દીધા. એ પછી તેઓ તેઓ પહાડીની ઉપરના શત્રુઓને મારવા માટે આગળ વધ્યા. ફૂલાસિંહના શરીરમાં એટલામાં એક બીજી ગોળી પણ લાગી ગઇ. પરંતુ તેની જરા પણ પરવા ન કરીને તે પોતાના હાથી પર બેસીને આગળ વધતો જ રહ્યો, જ્યારે તે મોરચાની પાસે જઇ પહોંચ્યો, ત્યારે અફ્ગાનોની બન્દુકોમાંથી ગોળીઓની વૃષ્ટિ વર્ષવા લાગી અને તેથી અકકાલીઓની ઘણીજ મોટી હાનિ થઇ. ફૂલાસિંહના હાથીના મહાવતને પણ ગોળીઓ લાગી ચૂકી હતી. જ્યારે હાથી શત્રુઓની બન્દુકોની પાસે જઇ પહોંચ્યો, ત્યારે મહાવતનો ભય અનિવાર્ય થયો. તેણે આગળ વધવામાં આનાકાની કરવા માંડી. સરદારે તેને આગળ ચાલવાનો હુકમ કર્યો, પરંતુ મહાવત ડરી ગએલો હોવાથી પાછળ હટવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. એથી કોપ વશ થઇ પોતાની કમ્મરમાંથી પિસ્ટલ કાઢીને ફૂલાસિંહે તેના માથામાં ગોળી મારી અને તેને નીચે પાડી નાખ્યો. ત્યાર પછી પોતાની તલવારની અણીનો અંકુશ તરીકે ઉપયોગ કરીને તેણે હાથીને શત્રુઓની દિશામાં ચલાવ્યો. તે હજી વધારે આગળ વધવા પામ્યો નહોતો, એટલામાં તો કોઇ અફ્ગાનની ગોળીએ આવીને તેના મસ્તકમાં પ્રવેશ કર્યો, તે હોદામાંજ પડી ગયો અને ત્યાંજ સ્વર્ગવાસી થયો ! પોતાના સરદારના સ્વર્ગવાસી થવાથી અકકાલીઓના મનમાં કોપનો એવો તો ભયંકર અગ્નિ પ્રજ્વલી ઉઠ્યો કે, તેઓ મરણિયા થઇને અફ્ગાનો પર તૂટી પડ્યાં. જો કે તેમનો પહેલો હલ્લો સફળ ન થયો, તોપણ તેઓ વિશેષ વીરતાથી હલ્લાઓ કરતાજ રહ્યા. વારંવાર આક્રમણ કરીને અંતે વીર પંજાબીઓની સેનાએ અફ્ગાનોના મોરચા તોડી નાખ્યા અને ગનીમોને ત્યાંથી હાંકી કાઢ્યા. પ્રારંભમાં વિજયનો રંગ ન દેખાવાથી, જે ઘણાક સૈનિકો ન્હાસી ગયા હતા, તેઓ પણ પાછા મહારાજા રણજીતસિંહ સાથે આવી મળ્યા અને જે અફ્ગાનો ઉપરથી હાંકી કઢાયા પછી પહાડની તળેટીમાં આવીને એકઠા થયા હતા તેમના પર ક્રૂરતાથી તૂટી પડ્યા. એથી અફ્ગાનોના ગભરાટનો અવધિ થયો અને તેમનામાં ભંગાણ પડી ગયું. એ યુદ્ધમાં શિકોના પાંચ હજાર કરતાં વિશેષ વી-

શેના શરીરનું રણ ભૂમિને બળિદાન અપાયું, પરંતુ અફગાનોના એથી પણ બમણી સંખ્યાના વીરો કામ આવી ગયા હતા

મહારાજા રણજીતસિંહે ટીરીના યુધ્ધમાં ફુલાસિંહની વીરતા અને તેના સાથીઓની સહાયતાથીજ વિજય મેળવ્યો હતો. અકકાલીઓના સરદારની વીરતાની સિકખ અને મુસલમાન--મિત્ર અને શત્રુ-બન્નેએ એક મુખથી પ્રશંસા કરી હતી જ્યાં તેનો સ્વર્ગવાસ થયો હતો, તે સ્થાનમાં તેની છતરી (સમાધિ) બંનાવવામાં આવી હતી અને તે અત્યાર સુધી પણ કાયમ છે. જો કે એ છતરીની રખવાલી લોકોજ કરે છે, તથાપિ એ સ્થાન હિંદુ તેમજ મુસલમાન બન્નેને માટે એક તીર્થ સ્થાનજ બની ગયું છે. એ સ્થાન લુંડા એટલે કે કાબુલ નદીના યૂસુફજાઇઓની તરફના કિનારાપર નોશેરામાં આવેલું છે.

ફુલાસિંહના સમય પછી અકકાલીઓની બહુજ અવનતિ થઇ ગઇ છે. હવે તો તેઓ નીચી જાતિવાળાઓ સાથે પણ મળે હળે છે અને બધી જાતના વ્યવહારો કરે છે. આ પ્રકાર તેમનો પ્રસિદ્ધ સરદાર ફુલાસિંહ ચાલવા દેતો નહોતો. અમૃતસર આદિ અકકાલી બુંગા વિના અન્ય સ્થાને હવે અસલી જાટોની જાતના અકકાલીઓ બહુજ ઓછા મળી આવે છે. અસલ અકકાલી વીર હોય છે તે સ્વતંત્ર અને ઘમંડી હોય છે. તે ગરીબોનો મિત્ર અને ધનાઢયોનો વૈરી થવામાં પોતાનું સૌભાગ્ય માને છે. ધર્મના વિષયમાં તો તેને લગભગ ઉન્મત્તજ સમજવો જોઇએ. પોતાના ગુરૂ ગોવિંદસિંહના કરેલા કાયદાઓનું તે દૃઢતાથી પાલન કરનારો હોય છે. જે વસ્તુની તેને આવશ્યકતા હોય છે. તે વસ્તુ પોતાના મિત્ર પાસેથી પણ પડાવી લેવાંમાં તે અચકાતો નથી. પોતાપર કોઇના થયેલા ઉપકારોનો બદલો વાળી આપવામાં તે સદા તૈયાર રહે છે પૈસાની પરવા તે હોતીજ નથી. આવશ્યકીય પદાર્થ મળ[illegible] નિરંતર સંતુષ્ટ રહે છે. ધર્મ માટે પ્રા[illegible] તૈયાર રહે છે. ફૂલાસિંહ એવા પ્રકારનોજ અકકાલી હતો; પરંતુ અફસોસ કે, એ જાતિ લગભગ નષ્ટ થઇ ગઇ છે!

"કૌનસા હય કામ, હો ફરમાનસે ઇસ દમ નહીં:
કયા યે શકિમ આપકા દિલ્જનસે હુમદમ નહીં?
કોઇસી હોવે મુખાલિફ વો નહીં યા હમ નહીં;
જાન જાયે કારે આકાકે લિયે તો ગમ નહીં!"

એજ ફૂલાસિંહનો પરમ સિદ્ધાંત હતો અને અંતે મહારાજા રણજિતસિંહના લાભ માટે માતૃભૂમિના લાભ માટે રણભૂમિમાં પોતાના પ્રાણ અર્પણ કરીને પોતાના એ સિદ્ધાંતની સત્યતાનો તેણે પ્રત્યક્ષ પરિચય કરાવ્યો હતો અને તેથીજ આજે તે પૂજ્ય છે. મરી ગયા છતાં પણ લોકોના સ્મરણમાં જીવતો છે અને અનંત કાલ પર્યન્ત જીવતોજ રહેવાનો! શું ભરત ભૂમિ, વીર પ્રસવિની ભરતભૂમિ, હવે એવાં સંતાનોને જન્મ નહિ આપે?

नारायणदास विसनजी ठक्कर.

स्वदेशीनो सागर.

રાગ—દેશ—લાવણી.

એ......સ્વદેશીના શુદ્ધ સાગરમાં
નવ ઉછળે શ્યામ તરંગ;— ટેક.
સુખ દુઃખના ભરતી ઓટે તે,
બદલે શ્વેત નવ રંગ — સ્વદેશીના—
વાદળમાંથી રૂધિર વરસે.
નભ ધરા પર તૂટી પડશે,
વિજ ભસ્મ દૃષ્ટિને કરશે,
[illegible] ભયે ગભરાઇ ન છોડે
દેશ ધર્મ સજ્જન,—સ્વદેશના.

भाइलाल ज. उपाध्याय (मास्तर.)

ધાર્મિક શિક્ષણ સંબંધે બે બોલ.

આજ કાલ છોકરાંને નિશાળે બેસાડવાની યોગ્ય ઉમ્મર પાંચ સાત વર્ષની ગણાય છે. નિશાળમાં કુમળાં મગજવાળાં બાળકને ભણવાના વિષયો ઘણાજ છે. દરેક વિષયની અગત્ય એક સરખીજ ગણાય છે. કેટલાક વિષયો દરેક બાળકને અનુકુળ હતા નથી, તેમ છતાં પણ સમાન કાળજીથી દરેક બાળક બધા વિષય શિખવાને બંધાયો હોય એવી માન્યતા પ્રમાણે તેમને કેળવણી આપવામાં આવે છે. બાળકને અમુક વિષય અનુકુળ છે કે તે તેની બુદ્ધિને યોગ્ય છે તેનો વિચાર કરવાની દરકાર કરવામાં આવતી નથી. બાળક પોતે તો અજ્ઞાન છે—તેમજ કેટલાંક માબાપો પણ આવી જાતનો નિર્ણય કરવાની શકિત ધરાવતાં નથી, અને અધિકારીઓને સારૂં પરિણામ બતાવવાની લાલસાથી શિક્ષકો પણ કાંઇ કરી શકે તેમ હોતું નથી. આવા સંજોગોમાં કેળવણી કેવી અપાય છે તે જોવાનું કામ કોના માથે? કેળવણી સંગીન છે કે ખપ જોગીજ કે એ જોવાની જોખમદારી કોના માથે? આવી કેળવણીનું શું પરિણામ આવે તેનો માત્ર વિચાર કરવોજ બસ છે!

વળી જુદી જુદી જાતના અને વળી જુદા જુદા ધર્મનાં અને મતનાં અનેક બાળકો અને બાળકીઓને સાથેજ કેળવણી આપવાની પદ્ધતિ ચાલે છે ત્યાં તો કોઇ પણ પ્રકારનો નિર્ણય કરવો એ ઘણુંજ મુશ્કેલ કામ છે, અને વખતે કરવામાં આવે તો તે નુકશાનકારક પણ થઇ પડે છે. શિક્ષકો જાણે છે, સમજે છે, પણ તે પ્રમાણે વર્તવું—તેમને માટે અશકય છે, આવા સંજોગોમાં ધર્મની કેળવણી કેવી રીતે આપી શકાય? ધર્મને બદલે નીતિની કેળવણી આપી હોય તો ચાલી શકે કે નહીં? ધર્મની કેળવણી આપવી એવો વિચાર થાય તો પણ કયા ધર્મની કેળવણી આપવી? વગેરે પ્રશ્નો આવી પડે છે.

ઉપરના પ્રશ્નો વિષે બે બોલ કહેવાનોજ આ લેખનો ઉદ્દેશ છે.

ધર્મનું બંધારણ નીતિ ઉપર છે, અને નીતિનું બંધારણ કેટલે અંશે બલ્કે ઘણે અંશે ધર્મ ઉપર છે. કોઇ પણ ધર્મમાં અનીતિ કરવા સૂચવેલું નથી, એટલે એક રીતે ધર્મ અને નીતિ સમાન-અર્થ-સૂચક શબ્દો છે, વળી ધર્મનાં તત્વો જાણ્યા સિવાય પણ નીતિનાં તત્વો સમજી શકાય-તેનું ગ્રહણ કરી શકાય. હિન્દુસ્તાનમાં પ્રચલિત ધર્મોમાંથી એક પણ ધર્મ, શાળામાં ભણતાં બાળકોને શિખવવાનો આગ્રહ કરી શકાય નહીં પરંતુ સર્વ ધર્મમાં સમાન જે તત્વ—આપણે બધા ભાઇઓ અને બ્હેનો છીએ, કારણ કે આપણે એકજ પરમેશ્વરનાં બચ્ચાં છોકરાં છીએ—આપણને ઇશ્વરની પ્રાર્થના કરવામાં અને નીતિના માર્ગ ઉપર લેઇ જવામાં મદદગાર થઇ પડે. સામાન્ય ગુણોનું વર્ણન કરી ઇશ્વરની સ્તુતિ કરતાં બાળકોને શિખવવામાં આવે તો તેઓ પોતાના ધર્મનાં તત્વ પોતાના માબાપ અગર ગુરૂ મારફતે શિખવાની આકાંક્ષા બતાવે. આ એક અમુલ્ય લાભ શિક્ષકો આપી શકે. દરરોજ નિશાળના વખતની શરૂઆતમાં પહેલી પાંચ દશ મિનિટ ઇશ્વર સ્તુતિમાં ગાળવામાં આવે તો તે વખત નકામો કાઢેલો ગણાશે નહીં. "ઓ! ઇશ્વર તું એક છે, વગેરે વગેરે" કવિતાઓ કોઇ પણ ધર્મમાં વાંધા પડતી ગણાય નહીં. પુખ્ત ઉમ્મરના અને વયોવૃદ્ધ માણસો પણ અઠવાડીયામાં અગર મહિનામાં એકાદ બે વખત એકઠા થઇ તેજ પ્રમાણે સામાન્ય પિતા પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરે તો એક બીજા મતનાં અંતરો કેટલે દરજ્જે દુર કરી શકાય. આ ઉપરથી એમ સમજવાનું નથી કે કોઇ પણ માણસે પોતાનો ધર્મ છોડી દેવો; પણ દરેક માણસ પોતાનો ધર્મ પાળવા ઉપરાંત, પોતાનાં ક્રિયા કર્મ કરવા ઉપરાંત પણ એકજ નિયંતાની પ્રાર્થના કરી શકે.

अहमदनगरनी बेगम चांदबीबी.

झांशीनी राणी लक्ष्मीबाई.

भारतजीवन मासिकपत्र—

“ स्वदेशी ” हिलचालना पहिला प्रचारक—सार्वजनिक काका पूना

शाकुन्तलानो पुत्र भरत सिंहना बच्चां जोडे रमे छे.

ઘણાં ખરાં ધાર્મિક મંડળો સાધુ, ફકીર વગેરે સંતોનું પોષણ કરી શકે છે. તેવા સંતોની સત્તા કેટલાક રાજાઓ અને શ્રીમંતોની સત્તા કરતાં વધારે છે, પરંતુ એવા પુરૂષો ધર્મના શિક્ષક તરીકે કામ કરે એવી આશા રાખવી વ્યર્થ છે! હિન્દુ સમાજમાં બ્રાહ્મણની સત્તા—જો કે અસલના વખત કરતાં નરમ થવા લાગી છે તો પણ માનનીય ગણાય છે. લોકોના ઉપર અગર જન સમાજ ઉપર ધર્મનો કાંઈપણ બોધ કરવામાં એ સત્તા યોગ્ય રીતે કામે લગાડી શકાય. બીજા વર્ગના લોકો શિક્ષક તરિકે કામ ભલે કરે. પણ બ્રાહ્મણોની અસર હિન્દુ સમાજ ઉપર વધારેજ થવાની, અને એ સત્તાના શિષ્યો થવામાં હિન્દુ સમાજને પણ બાધ ન આવે.

હિન્દુ ધર્મની મહત્તા ગમે તેટલી હો, છતાંપણ દિલગીરી સાથે કહેવું પડે છે કે એક મુસલમાન, પારસી અગર ખ્રીસ્તી પોતાના ધર્મનાં જેટલાં તત્વો જાણે છે, પોતાના ધર્મના જેટલા દરજ્જે જે નિયમો પાળે છે તે પ્રમાણમાં એક હિન્દુ પોતાના ધર્મની ઘણીજ થોડી માહિતી ધરાવે છે. વસ્તુ સ્થિતિ આમ હોવાનું કારણ માત્ર એટલુંજ કે બીજા ધર્મનાં છોકરાંને થોડી ઘણી ધર્મની કેળવણી પોતાના ઘરમાં મળી શકે છે, અને હિન્દુ છોકરાંને કેટલીક ક્રિયાઓ સિવાય ધર્મના જ્ઞાન સંબંધમાં શુન્ય જેવાજ રાખવામાં આવે છે! હિન્દુ છોકરાં પોતાના ધર્મનાં શ્રેષ્ઠ તત્વોથી પણ ઘણી વખતે અજ્ઞાન હોય છે. આટલાજ માટે બાળકો ન્હાનાં હોય ત્યારેજ ધર્મનાં કેટલાંક તત્વો તેમને મ્હોંડે કરાવી રાખવાનું કામ તથા ફરજ તેમનાં માબાપ ઉપર આવી રહે છે. છોકરાંને સવારમાં વહેલાં ઉઠાડી, નિત્ય કર્મ કરાવી, ન્હવરાવીને પાંચ દશ મિનિટ તેમની પાસે ઇશ્વર સ્તુતિ કરાવવામાં આવે તો આગળ જતાં નેજ છોકરાં ધર્મનું સારૂ જ્ઞાન સંપાદન કરી શકે.

આપણી આવી સ્થિતિ હોવાનું મુખ્ય કારણ આપણી સ્ત્રીઓની અભણતાના લીધે છે. સ્ત્રીઓ જો કેળવાયલી હોય તો પોતાના બાળકોને કેળવવામાં કોઇપણ માણસની શિખામણની જરૂરની અપેક્ષા રાખે નહીં. કેટલેક ઠેકાણે સ્ત્રીઓ કેળવણી લેતી થઇ છે, પરંતુ તેમને કેવી જાતની કેળવણી આપવી એનો નિર્ણય થયો નથી; તેમ છતાં પણ જેટલે દરજ્જે મનની ખીલવણી કેળવણીથી થશે તેટલોજ વિશેષ લાભ થવાનો સંભવ છે. જ્યારે સ્ત્રીઓ પોતાની જરૂરિયાતો સમજી શકશે, પોતાના વડિલોના શબ્દોને માન આપતી થશે, પોતાનાં છોકરાં પ્રત્યે પોતાની ફરજ સમજતી થશે, ત્યારેજ હિન્દુસ્તાનમાં નરરત્નો ઉદ્‌ભવવાનો સંભવ અને વખત આવી રહેશે.

ધર્મનાં મંડળો સ્થપાય તો તે દ્વારા પણ ઘણો લાભ થઈ શકે. આવાં મંડળો પાસે બોધરૂપી વ્યાખ્યાનો, ભાષણો કરાવવાથી ધર્મનું ઘણુંજ જ્ઞાન ફેલાવી શકાય. અઠવાડીયામાં એકાદ બે દિવસ સારા વિદ્વાન પાસે એ સંબંધમાં ભાષણ અપાવાય તો કેટલુંક ઉપયોગી ધાર્મિક જ્ઞાન સ્હેલાઈ અને સરળતાથી ફેલાવી શકાય. નાની છોકરીઓને પણ વિદ્વાન સ્ત્રીઓ મારફતે એટલું તો જ્ઞાન આપી શકાય.

चुनीलाल गोवर्धनदास.
બી. એ; એસ. ટી. સી. ડી.

પ્રશ્ન—છપ્પો.

ચાર હસ્તિપર ચંદ્ર, જમીનથી અધ્ધર રહેછે
કળિયુગનું વેમાન, બેઠે આનંદ ઉપજે છે
છ કાને કુંડળ, આઠ એને વળી ચાંચો
ચાર દીશામાં દ્રષ્ટ. પાંખ વિણ, વાયુ સાચો
નિશદિન જો ચાલ્યા કરે, લઘુ પંથ કાપે નહીં
મુખવિણ બોલેએ કહી, ધીરજ કહે સમસ્યા કહીં ?

પ્રશ્ન

શણગાર રહે ખાધા વિના, કોઈ દિન કરે પોકાર
મુખ પુરે મુંગો રહે, ચાહે સહુ નરનાર
ઉતર દીંચકો

कवि धीरज काका.

पांडवो अने कौरवोना युद्धमां सामील थयली जातो.*

મત્સ્યપતિ વિરાટનાં ઢોર કૌરવો અને ત્રિગર્તો વાળી ગયા ત્યારે પાંડવો તે પાછાં વાળી લાવ્યા તેના અહેસાન બદલ વિરાટે પોતાની કન્યા ઉત્તરા, અર્જુનના દીકરા અભિમન્યુ વેરે પરણાવી. મત્સ્યની રાજધાની ઉપપ્લવ્યમાં લગ્નનો મહોત્સવ ઉજવાયો અને નીચે જણાવેલા રાજાઓ અને ઠાકોરો આમંત્રણ સ્વીકારી ત્યાં પધાર્યા: આનર્તથી દાશાર્હને લઈ કૃષ્ણ, પાંડવોના મિત્રો કાશિરાજ અને શિબિરાજ, પંચાલના દ્રુપદ, યજ્ઞસેન, શિખંડી અને ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, અને બીજા ઘણાં રાજાઓ-જેમનાં નામ સ્પષ્ટ કથવામાં નથી આવ્યા તેઓ લગ્ન પ્રસંગે આવ્યા.

પાંડવોના વનવાસની મુદત ખલાસ થતી હોવાથી આ પ્રસંગે કૌરવો પાસેથી પોતાના બાપદાદાના રાજ્યનો હિસ્સો માગવાનો નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો; અને એ કાર્ય કરવા માટે વિષ્ટિ ચલાવવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું.

કૃષ્ણ અને પાંડવો મામા ફોઈનાં ભાંડુઓ હતા. કૃષ્ણની બ્હેન સુભદ્રા અર્જુનને વરી હતી; કૃષ્ણ અને અર્જુન એક બીજાના અનન્ય સખા હતા: એટલે કૃષ્ણ અને તેના સાથીઓનો પાંડવો સાથેનો સંબંધ લોહીનો, લગ્નનો અને મૈત્રિનો હતો. કૃષ્ણ અને ત્હેનાં સગાંઓએ પાંડવોના કુમકે રહેવાનું વચન આપ્યું અને લગ્ન થયે તેઓ પોતાને દેશ ગયા.

સુનીતિની આકાંક્ષા હોય તો દુર્યોધનની પ્હેલાં ભારતવર્ષના જુદા જુદા રાજાઓને પોતપોતાનું લશ્કર લઈ સહાય માટે નોતરવા પોતાના પુરોહિતને મોકલવા દ્રુપદે સૂચવ્યું. આવી રીતે અગાઉથી આમંત્રણ કરવાથી ઘણા રાજાઓ પાંડવોની કુમકે આવશે એવી દ્રુપદની ધારણા દુર્યોધને બર આવવા દીધી નહિ. પાંડવોના આમંત્રણની પોતાને પોતાના જાસુસોથી ખબર પડી કે તરતજ એણે રાજાઓને આમંત્રણ દૂતો મોકલ્યા.

કૃષ્ણ અને ત્હેના બાંધવો (સગાં) ની મદદ બન્ને પક્ષને અગત્યની હોવાથી દુર્યોધન અને અર્જુન ઉભય દ્વારિકા ગયા. બન્નેનું મન મનાવા કૃષ્ણે નવોજ તોડ કાઢ્યો. અયુધ્યમાન; ન્યસ્તશસ્ત્ર કૃષ્ણ પાંડવોના પક્ષમાં ગયા; અને નારાયણ નામના લડાયક ગોપોને દુર્યોધનના પક્ષમાં લડવા મોકલ્યા. યાદવો અને ત્હેમનાં ગણો-ભોજ, અંધક, વૃષ્ણિ, સાત્વત, માધવ, દાશાર્હ, આહુક, કુકુર-એકજ પક્ષ તરફ ઢળ્યાં નહિ સ્વાભાવિક રીતે ઘણાખરા કૃષ્ણ અને પાંડવોની કુમકે ગયા: યુયુધાન, ચેકિતાન અને બીજા લડવૈયાઓ પાંડવોને જઈ મળ્યા; પણ કૃતવર્મા દુર્યોધનને જઈ મળ્યો, આમ સર્વ યાદવોની વિરૂધ્ધ તે શામાટે વર્ત્યો તેનું ચોકકસ કારણ જણાવવામાં નથી આવ્યું. પાંડવોના પક્ષમાં ગયલા બધા યાદવો વૃષ્ણિ, સાત્વત વગેરે કહેવાતા ત્યારે કૃતવર્મા એકલોજ ભોજ કહેવાતો હતો એ હકીકત ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે. સહ્યાદ્રિની પૂર્વમાં વસતા ભોજો સાથે એને ભોજ તરિકે કદાચ નાતો હોય અને તેથી વિદર્ભ તથા મહિષ્મતી સાથે પણ એને સંબંધ હોય. બીજા બધા યાદવો સહ્યાદ્રિની લગભગ પશ્ચિમે વસતા હતા; કૃષ્ણની રાજધાની દ્વારિકા હતી અને યુયુધાન આનર્તમાં રહેતા હતા.

આમંત્રણ સ્વીકારી રાજાઓ દરેક દિશામાંથી આવી પ્હોંચ્યા, નકુલ સહદેવનો મામો શલ્યાધિપતિ પાંડવોના પક્ષમાં જવા નીકળ્યો; પણ ત્યાં પ્હોંચતા પ્હેલાં દુર્યોધન એને મળ્યો અને ઉદાર આગતા સ્વાગતના તથા કાલાવાલાથી ત્હેને પોતાના પક્ષમાં લઈ

* (F. E. Pargiter: The Nations of India at the battle between the Pandavas and Kauravs. નામના લેખનો તરજુમો.)

લીધો, બીજાઓએ જે જે પક્ષ લીધો તે સબબસર લીધો. મહાભારતમાં આપેલી યાદીમાં, મુખ્ય મુખ્ય રાજાઓનાં નામ ગણાવેલાં છે; આ દરેક મુખ્ય રાજા એકેક અક્ષૌહિણી સૈન્ય લઇ આવ્યો હતો. પાંડવોના પક્ષમાં સાત અને કૌરવોના પક્ષમાં દશ અક્ષૌહિણી લશ્કર થયું હતું, કૌરવોને પોતાની એક સાથે અગીઆર અક્ષૌહિણી થઈ. એકઠા થયલા આ લશ્કરમાં ભારતવર્ષની બધી જુદી જુદી જાતો આવી હતી. એટલે એમનાં નામ ધ્યાનમાં લેવાં જેવાં છે. આ ઉપરાંત રાક્ષસો અને નાગ સિવાય બીજા કોઈ લડવૈયા લડવા આવ્યાં નહોતા. દરેક રાજા પોતાનું લશ્કર લાવ્યો હતો એટલુંજ નહિ પણ પોતાની સ્હેમાં રહેતા પડોશીઓને પણ સાથે તેડી લાવ્યો હતો.

યુયુધાન, દ્રુપદ, વિરાટ, ભગદત્ત અને સુદક્ષિણના સંબંધમાં ઉક્ત હકીકત સ્પષ્ટ લખેલી છે. આમ, રાજાઓ પોતાની સ્હેમાં રહેનાર જાતોને લાવ્યા હતા એટલુંજ નહિ પરંતુ યુયુધાન અને દ્રુપદની સાથે ભાડુતી લશ્કર પણ હતું. (તે વખતે રાજ્યની દરેક રૈયત લડાયક હોવાથી હાલની માફક જાથુનું લશ્કર ન્હોતું રાખવામાં આવતું. લડાઇ વખતે દરેક વીર તૈયાર થતો. છતાં કેટલાક રાજ્યોમાં બીજા રાજ્યના વતનીઓને પગારદાર લડવૈયા તરિકે રાખવામાં આવતા અને તેમનું જે સૈન્ય થતું તે પ્રજાકીય નહી પરંતુ ભાડુતી લશ્કર.)

બન્ને પક્ષના મુખ્ય રાજાઓ નીચે પ્રમાણે હતાઃ—

પાંડવ પક્ષના રાજાઓની યાદી બે વખત આપવામાં આવી છે, તે રાજાઓનાં નામઃ—(૧) યુયુધાન સાત્યકિ, નિરનિરાળા દેશના લડવૈયા લઈને; (૨) ચેકિતાન; (૩) ચેદિરાજ ધૃષ્ટકેતુ; (૪) મગધરાજ જરાસંધનો પુત્ર જયત્સેન અથવા સહદેવ; (૫) પંચાલ નરેશ દ્રુપદ, પોતાના સામંતો અને પુત્રો સાથે; એના લશ્કરમાં વિવિધ જાતની પ્રજાઓ (Nations) હતી; (૬) મત્સ્યપતિ વિરાટ પાર્વતીયોને લઇ આવ્યો હતો; (૭)સાગરના ઉપકંઠના દેશોમાં વસતા લોકોનું લશ્કર લઇ પાંડયરાજ અથવા (૭) પાંચ કૈકય ભાઇઓ જેઓમાં બહૃત્ક્ષત્ર જ્યેષ્ઠ હતો. (બે યાદીઓમાં ફક્ત છેલ્લો જણાવેલો તફાવત છે.)

કૌરવોના પક્ષમાંઃ—(૧) પ્રાગ્જ્યોતિષનો રાજા ભગદત્ત, ચીના અને કિરાતને લઇ આવ્યો હતો; (૨) સોમદત્તનો પુત્ર ભૂરિશ્રવા; (૩) મદ્રનાથ શલ્ય (૪) ભોજ, અંધ અને કુકુરોને લઇ કૃતવર્મા હાર્દિકય; (૫) જયદ્રથ અને સિંધુ સૌવીરના બીજા ઠાકોરો, (૬) યવન અને શકનું લશ્કર લઇ કામ્બોજનો રાજા સુદક્ષિણ (૭) દક્ષિણા પથના નીલાયુધ નામના લડવૈયા સાથે માહિષ્મતીનો નરેંદ્ર નીલ; (૮) અને (૯) અવંતિ, વિંદ અને અનુવિંદના બે રાજાઓ–દરેક એક અક્ષૌહિણી સાથે; અને (૧૦) પાંચ કૈકય ભાઇઓ–જેમનામાં વિંદ જ્યેષ્ઠ હતો.

બેમાંથી ગમે તે પક્ષ, રાજાઓએ જે કારણસર લીધા હતા તે કારણો જણાવેલાં છે. પાંડવોનો પક્ષ લેનારને તેમ કરવાનાં શા શા કારણો હતાં તે પ્હેલાં જોઇએ.

પાંચાલનરેશ દ્રુપદ દ્રૌપદીનો પિતા હતો એટલે પાંડવોનો સસરો થતો હતો. સગપણને લીધે તે પોતાના પુત્ર પરિવાર અને ભાયાતોને લઇ પાંડવો તરફથી લડવા આવ્યો હતો. સૃંજય અને સોમક નામના બે કુટુમ્બના તેઓ સૌ કુટુમ્બીઓ હતા.

વિરાટ પાંડવોના અહેસાન તળે હતો અને કન્યાદાનને લીધે તેમનો વેવાઇ થયો હતો. આવા સંબંધોને લઇને તે પાંડવોની કુમકે ગયો. બન્ને પક્ષ સાથે મિત્રતા હતી છતાં લોહી, લગ્ન અને દોસ્તીના સંબંધથી કૃષ્ણનો પાંડવો માટે પક્ષપાત હતો; યુદ્ધમાં એઓ લડયા ન્હોતા પણ પાંડવોના પક્ષને એમની જબરી ઓથ હતી તેમજ પાંડવોને લડવાની સલાહ એમણેજ આપેલી અને ઉત્તેજેલા. તેના બાંધવો (relatives) યુયુધાન સાત્યકિ અને ચેકિતાનને દુર્યોધન સાથે કોઇ પણ જાતનો નાતો ન્હોતો એટલે કૃષ્ણને અનુસરી તેઓ પોતાના લશ્કર

સાથે પાંડવોના સૈન્યને જઇ મળ્યા. કૃષ્ણના મોટા ભાઈ બળરામને કયો પક્ષ લેવો એ બાબતમાં મુંઝવણ થવાથી યુદ્ધમાં સ્હેજે પણ ભાગ લીધા વિના તટસ્થ રહેવા તેઓ યાત્રાએ ચાલ્યા ગયા. બીજા યાદવોમાં વસુદેવનો પિત્રાઇ અને વસુદેવની બ્હેન અને પાંડવોની માતા કુન્તીને દત્તક લેનાર કુન્તીભોજ પણ પાંડવોની તરફ થયો.

આ સંગ્રામ થયો તે અગાઉ જે રાજ્યકીય બનાવો બન્યા હતા તેની ટૂંક હકીકત વર્ણવાથી બીજા રાજાઓના હેતુઓ સ્પષ્ટ થશે. મગધના નરેંદ્ર જરાસંધે પૂર્વ ભારત વર્ષ, મધ્ય દેશ અને મધ્ય ભારતવર્ષના રાજાઓનું સમ્રાટપદ મેળવ્યું હતું. ચેદિરાજ શિશુપાલ, કરુષનો રાજા વક્ર, તથા વંગ અને પુણ્ડ્રના નૃપતિઓ તેના મળતીઆ હતા. અંગનું રાજ્ય કર્ણને તેણે આપ્યું હતુ એટલે તે તેનો મિત્ર હતો અને પ્રાગ્જ્યોતિષનો નૃપ ભગદત્ત તેને આધીન હતો. ભોજકટમાં ભોજોનો રાજા ભિષ્મક, જે દાક્ષિણાત્યોનો અધિપતિ કહેવાતો હતો તેણે જરાસંધની આણ સ્વીકારી હતી અને પોતાના બાંધવો ભોજોનાં બીજાં કુલોથી છુટો થયો હતો. ભિષ્મથી નીચ કુરુઓ પણ જરાસંધના મિત્રો હતા. અંધક અને વૃષ્ણિને તેણે નયથી તાબે કર્યા હતા, દખણમાં પશ્ચિમ પ્રદેશમાં પાંડવોનો નાનો કુન્તીભોજ કાંઇક સ્વતંત્ર હતો. મથુરાની આસપાસ વસતાં ભોજોના અગાઉ કુળોજ ફક્ત કૃષ્ણને લીધે જરાસંધને હંફાવતા હતા. આ રાજ્યકીય આક્રમણોને લીધે મધ્ય દેશમાં વસની ઘણી પ્રજાઓની સ્થિતિ પલટાઇ ગઇ અને સ્વતંત્રતા જાળવવા કેટલીક પ્રજાઓ પશ્ચિમ તરફ ચાલી ગઇ. આ તોફાનોમાં કૃષ્ણને પોતાનું બુદ્ધિબળ અજમાવવાનો સારો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો. ભોજકુળનો કંસ જરાસંધની બે કન્યા પરણી તેનો જમાઇ અને સામંત થયો. આ સગપણની હુંફમાં તેણે મથુરામાં પોતાની સત્તા જમાવી અને પોતાના કુળભાઇઓ પર જુલ્મ ગુજારવા માંડયો. કૃષ્ણે કંસનો વધ કર્યો અને મથુરાની ગાદી ઉપર કંસના બાપને (ઉગ્રસેનને) બેસાડયો. આને લીધે કૃષ્ણ અને જરાસંધ અનેકવાર મથુરાપર ચઢીને ગયો પણ ફાવ્યો નહિ; તોપણ તેનાં આક્રમણોનો ત્રાસ એટલો બધો વધી ગયો કે કાઇને કૃષ્ણ અને તેનાં બાંધવો મથુરા છોડી દ્વારિકા જઈ વસ્યા.

રાજસૂય યજ્ઞ કરી સાર્વભૌમ ચક્રવર્તી થવાની પાંડવોએ તૈયારી કરવા માંડી ત્યારે જરાસંધનું પ્રતિસ્પર્ધિપણું લક્ષમાં લેવું પડયું હતું. ભીમ, અર્જુન અને કૃષ્ણે જરાસંધને ત્યાં જઇ દ્વંદ્વયુદ્ધમાં તેનો વધ કર્યો. મગધના રાજ્યાસન ઉપર તેઓએ જરાસંધના પુત્ર સહદેવને બેસાડયો. સહદેવે ગાદી મળી તેના ઉપકારમાં પાંડવો અને કૃષ્ણ સાથે દોસ્તી કરી. જુદા જુદા રાજાઓને એકત્ર કરી સામ્રાજ્ય સ્થાપવાની જરાસંધે કરેલી યોજના તેના મૃત્યુથી તુટી પડી. એણે બાંધવા માંડેલું રાજ્યમંડળ વીખેરાઇ ગયું અને ન્હાનાં ન્હાનાં મંડળો બંધાયાં.

અંગો, વંગો, પુણ્ડ્રો અને પૂર્વ ભારતનાં બીજાં રાષ્ટ્રો અંગાધિપતિ કર્ણના સ્નેહને લીધે પાંડવોના પક્ષમાં ભળ્યા નહિ. પ્રાગ્જ્યોતિષનો ભગદત્ત સ્વતંત્ર થયો. ચેદિરાજ શિશુપાલની સરદારી હેઠળ ચેદિ અને કારૂષ એક થઇ ગયા. ભિષ્મક સ્વતંત્ર થયો. અને પાંડવોની તરફદારી એણે કરી. આ બધામાં શિશુપાલ સમર્થ હતો માટે રાજસૂય યજ્ઞમાં કૃષ્ણે એને માર્યો. એની ગાદિપર એનો પુત્ર ધૃષ્ટકેતુ બેઠો, ગાદી માટે તે કૃષ્ણનો આશીંગણ હોવાથી ત્હેના આધીન ચેદિ અને કારૂષ કૃષ્ણના અનુયાયી થયા. વળી શિશુપાલની મા કૃષ્ણની ફોઇ અને પાંડવોની માસી હતી એટલે આ સંબંધ વધારે મજબૂત થયો. કુરુક્ષેત્રના મહાયુદ્ધમાં, તેથી ચેદિ અને કારૂષ પાંડવોના પક્ષમાં લડ્યા. ભિષ્મકનો પુત્ર અને કૃષ્ણનો સાળો રુકિમન પ્હેલાં પાંડવોના પક્ષમાં ગયો અને પછી કૌરવોના પક્ષમાં, પણ બન્ને ઠેકાણે ધરો ન થયો એટલે તટસ્થ રહ્યો.

જરાસંધના અવસાનથી મગધમાં પણ ઉથલપાથલ થઇ. સહદેવને હિસ્સે જરાસંધના રાજ્યનો ફક્ત પશ્ચિમ ભાગ આવ્યો. જરાસંધની રાજ્યધાની ગિરિવ્રજ જે ત્હેના રાજ્યના પૂર્વ ભાગમાં હતી ત્યાં

દંડધાર અને દંડ નામના બે રાજાઓ રાજ્ય કરતા હતા.સહદેવનો જયત્સેન અથવા જયસેન નામનો ભાઇ હતો. તેના હાથમાં પણ કાંઇક સત્તા આવી હતી. સહદેવ પાંડવોની તરફ થયો, દંડધાર તથા દંડ કૌરવોની તરફ થયા. તેજ પ્રમાણે મગધના બીજા રાજાઓ જરાસંધ અને જયત્સેન કૌરવોના પક્ષમાં ગયા.

પાંડવોના પક્ષમાં પાંચ કૈકયો અને પાંડ્યપતિ કેમ ગયા તેનાં કારણો પણ આજ રીતે સ્પષ્ટ થાય છે. કૈકયની ગાદી માટે બે પિતરાઇ કુટુમ્બ (જે દરેક પાંચપાંચ ભાઇઓનું હતું) વચ્ચે ઝઘડો થયલો અને તેમાં એક કુટુમ્બ જીત્યું અને બીજું હાર્યું. હાર્યા તે ભાઇઓ પાંડવોના મળતીઆ થયા અને જીત્યા તેઓ પોતાના પડોસીઓ–સિંધુ, સૌવીર, મદ્ર આદિની સાથે કૌરવોને જઇ મળ્યા.

પાંડ્ય નૃપતિને સારંગધ્વજના કુટુમ્બની અને મથુરાની સાથે સંબંધ હશે એમ લાગે છે, એટલે તે કૃષ્ણ અને પાંડવોનો મિત્ર હતો.

કૌરવોના ઝુંડાનીચે જેજે રાજાઓ લડવા એકઠા થયા હતા તેઓના હેતુ ઉપર વર્ણવેલા રાજ્યકીય ફેરફારોથી સ્પષ્ટ જણાય છે. આ ઉપરાંત જે હેતુઓ હતા તે હવે જોઇયે.

કર્ણ દુર્યોધનનો ખાસ દોસ્ત અને સલાહકાર હતો. ખરૂ જોતાં કર્ણ અને શકુનિને લીધેજ મહાયુદ્ધ થયું હતું. અસ્ત્રશસ્ત્ર વિદ્યામાં કર્ણ અર્જુનનો હરીફ હતો, દુર્યોધન માટે લડવા તે પોતાના અંગ લડવૈયાને લઇ ગયો એટલુંજ નહિ પણ પોતાના પાડોસી વંગો અને કલિંગોને (તેમના રાજા શ્રુતાયુધ સાથે,) તેડતો ગયો.

પ્રાગ્જ્યોતિષનો ભગદત્ત પાંડવોનો સ્નેહી હતો. પરંતુ જરાસંધ સાથેની દોસ્તીને લીધે તેને પાંડવો તથા કૃષ્ણ સાથે વેર થયું હોય અને તેથી કદાચ તે કૌરવોના સાથમાં ભળેલો.

પુર્વોત્તર પ્રદેશમાંથી જે જે કુમક મળી તે ઉપર કૌરવો ઝુઝયા. ધૃતરાષ્ટ્રની પુત્રીનું લગ્ન સિંધુસૌવીરપતિ જયદ્રથ સાથે થયું હતું. દ્રૌપદીનું હરણ કરતાં પાંડવોને હાથે જયદ્રથ સખ્ત હાર પામ્યો હતો; એટલે કૌરવોની મદદમાં રહેવાનાં અને પાંડવોની સ્હામા થવાનાં તેને સબળ કારણો હતાં. દશ રાષ્ટ્રોનો તે મુખ્ય હતો. તે સર્વેને તે પોતાની સાથે લઇ ગયો હશે. એની ફોઝમાં રાજાઓ પણ હતા. તેમનાં નામ જણાવેલાં નથી. પણ ગાંધાર, ત્રિગર્ત, કુલિંદ, શિબિ અને ઘણું કરી અમ્બષ્ટના રાજાઓ તેની સાથે આવ્યા હશે. આમાંના કેટલાકોને કૌરવોની કુમકે જવાના અંગત કારણો પણ હતાં.

ગાંધારનો રાજા શકુનિ સૌબલ દુર્યોધનનો મામો થતો હતો એટલુંજ નહિ પણ તે દુર્યોધનનો મુખ્ય મંત્રી હતો. દ્યૂતમાં યુધિષ્ઠિરને તેણે હરાવ્યો હતો. એની સાથે લડાઇમાં એનો દીકરો ઉલુક આવ્યો હતો.

ત્રિગર્તપતિ સુશર્મા કૌરવોની સાથે મત્સ્યપતિનાં ઢોર વાળવામાં મ્હાત થયો હતો એટલે પાંડવોને અને તેને કટ્ટી દુશ્મનાઇ હતી.

મદ્રાધીશ શલ્ય શી રીતે કૌરવોના પક્ષમાં સામીલ થયો તે પાછળ કહેવાયું છે. પણ તે કારણ બેવજુદ લાગે છે. જયદ્રથનું સાર્વભૌમપણું તે સ્વીકારતો હોય અને તેથી કદાચ તેણે કૌરવોનો પક્ષ લીધો હશે.

પશ્ચિમોત્તર પ્રદેશના બીજા રાજાઓમાં કામ્બોજનો સુદક્ષિણ અને કૈકય રાજપુત્રો હતા. કૈકય રાજપુત્રો શા માટે કૌરવોના ઝુંડા તળે લડવા ગયા તે જણાવી ગયા છીએ પણ સુદક્ષિણનો હેતુ ચોકકસ જણાતો નથી. જયદ્રથ તો દોર્યો દોરવાયો હોય.

મધ્ય હિંદુસ્તાનના રાજાઓ પાસેથી દુર્યોધનને મદદ સારી મળી. કૃતવર્મા, નીલ અને અવન્તિના બે રાજાઓ તેની કુમકે આવ્યા હતા. આ લોકો દુર્યોધનની તરફ કેમ થયા તે કળાતું નથી. પશ્ચિમ હિંદમાં વસતા યાદવો મધ્ય અને દક્ષિણ હિંદ તરફ પથરાયા હોય અને ત્યાંના રાજ્યોને હેરાન કર્યાં હોય

તો કદાચ માહિષ્મતીનો નીલ અને અવન્તિના બે રાજાઓ પાંડવો અને કૃષ્ણની વિરુદ્ધ થયા હોય, પણ કૃતવર્માનો ઉદ્દેશ સમજાતો નથી.

મધ્ય દેશમાંથી ફક્ત ભૂરિશ્રવસ્ કૌરવોનો મદદગાર હતો; પણ તે કોણ હતો તે નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે. ભિષ્મના કાકા અને શાન્તનુના ભાઇ પ્રતીપના પુત્ર વાહ્લીકના પુત્ર સોમદત્તનો તે પુત્ર હતો; એટલે કૌરવો સાથે એનો કુળ સબંધ હતો, હસ્તિનાપુરની ગાદીપરથી હાથ ઉઠાવી પ્રતીપ મોસાળની ગાદીપર બેઠો હતો. પ્રતીપની મા શૈબ્યા હતી એટલે તે કદાચ શિબિરાજ થયો હોય પણ શિબિઓ સાથે તેને જરા પણ સંબંધ હોય એવું જણાતું નથી. ઇતર શિબિરાજોનાં નામ ગણવામાં આવ્યાં છે, પાંડવોની તરફ એક શૈબ્ય લડયો હતો. કૌરવોના પક્ષમાં ગોવાસન શૈબ્ય હતો. વાહીક કે વાહ્લીક નામની પ્રજા પણ લડાઇમાં સામીલ હોય છે. નામોનું સાદ્રશ્ય તાજુબી ભરેલું છે પણ મહાભારતમાં સરખાં નામ ઘણીવાર જોવામાં આવે છે એટલે વાહ્લીકોનો રાજા વાહ્લીક હતો એવું સાબીત કરી શકાય નહિ. ભૂરિશ્રવસ્નો નાનો ભાઇ શલ વાહ્લીકમાં રહેતો હતો; દ્રૌપદીના સ્વયંવરમાં વાહ્લીકનો રાજા અથવા વાહ્લીક આવ્યો હતો. આ મૂળ વાહ્લીક નહિ હોય કારણકે તેનું વય તે વખતે ઘણું જૈફ હોવું જોઇએ. વાહ્લીક બીજો કોઇ હોવો જોઇએ. આગળ ઉપર વાહ્લીકો વિશે વધારે ચર્ચા કરવામાં આવશે. એ બધા ઉપરથી પ્રતીત થાય છે કે વાહ્લીકો વાહ્લીક અને તેના પૌત્ર ભૂરિશ્રવસ્થી તદ્દન નિરાળા હતા. અમે ત્યાં ભૂરિશ્રવસ્નું રાજ્ય હશે, પણ કુરુવંશનો હોવાથી તેણે સહજ કૌરવોનો પક્ષ લીધેલો. યુદ્ધ થયા આગમચ વિષ્ટિ અને સંદેશાઓ ચાલ્યા હતા તે દરમ્યાન વાહ્લીક, સોમદત્ત અને ભૂરિશ્રવસ્, કૌરવોના દરબાર સાથે સંબંધ ધરાવતા હતા એવું જણાવવામાં આવ્યું હતું.

આ ગણાવેલા રાજાઓ ઉપરાંત બીજા ઘણા રાજાઓ, ઠાકોરો, પ્રજાઓ એક અથવા બીજા પક્ષમાં લડયાં હતાં. દરેક બાજુપર કોણ કોણ હતું તે નક્કી કરવા આ બધાંઓનાં સંબંધમાં વધારે વીગતવાર તપાસ કરવી ઘટે છે.

પાંડવોના પક્ષમાં કોણ કોણ હતા ?

દ્રુપદ અને ધૃષ્ટદ્યુમ્નની સાથે આવેલા પાંચાલો અમિતૌજસ, જયન્ત, ક્ષત્રદેવ, ક્ષત્રધર્મન, સત્યજિત્, સુધામન્યુ, અને ઉત્તમૌજસ, સુશર્મન્ અથવા સુધન્વન; વિરાટના બાંધવો શતાનિક, મદિરાક્ષ, શંખ અને સૂર્યદત્ત; યાદવ-લાગતો અનાધૃષ્ટિ; અને બીજા પાંડવોના મળતીયા રાજાઓના સંબંધીઓને આપણે લક્ષમાં લઇશું નહિ. વળી બીજા કેટલાક રાજાઓનાં નામ ગણાવ્યાં છે પણ તેમને વિષે ચોકકસ માહિતી મળતી નથી, જેમકે પૌરવ, દઢધન્વન, જે પૌરવો લાવ્યો હતો; રોચમાન (અથવા એ નામના બે રાજાઓ), સત્યધૃતિ સૌચિત્તિ, સેનાબિન્દુ ક્રોધહન્તૃ અને શ્રેણીમન્ જેઓ કુરુવંશના હતા, અને ચિત્રાયુધ, હવે બાકી રાજાઓ રહે છે તેમનાં રાજ્યો નિર્ણિત થાય એવાં છે.

પાંડવોના પક્ષમાં કાશીરાજ અભિભૂ અને તેનો પુત્ર હતા, પાંશુરાષ્ટ્રપતિ વસુદાન, અભિસારનાથ ચિત્રસેન; અને કોઇ શૈબ્ય ઠાકોર-એની પદવિ સ્પષ્ટ અનુમાનથી કદાચ કળી શકીએ, કાશીરાજ જરાસંધનો પડોશી હતો. તેનાથી એ ત્રાસ પામ્યો હશે અને એ ત્રાસમાંથી મુક્ત કરનારા પાંડવોનો અને કૃષ્ણનો ઋણી થઇ તેમના પક્ષમાં ભળ્યો હશે. વળી ભીમ કાશીની રાજકન્યા સાથે પરણ્યો હતો.

કોસલો વિશે કાંઇક કહેવું જોઇશે. તેઓ બન્ને પક્ષ તરફથી લડયા હતા. કોસલોનો રાજા આ વખતે બૃહદ્બલ અથવા બૃહદ્રથ હતો. સૂર્યવંશ આ યુગમાં ઝાંખો પડી ગયેલો લાગે છે. જરાસંધના ચક્રવર્તી સમ્રાટ થવાથી કદાચ આમ બન્યું હશે. પૂર્વ કોસલને એની સન્તાનો જબરો આઘાત લાગ્યો હશે; વળી એમ પણ કહેવામાં આવ્યું છે કે એનાથી ત્રાસીને પૂર્વ કોસલો દક્ષિણ તરફ ચાલ્યા ગયા હતા. તેથી દક્ષિણપથમાં પૂર્વ કોસલોનું સ્થાન-વેનગંગા આગળ

વસતા એક રાજાની સાથે એક કોસલ રાજાનું નામ દેવામાં આવ્યું છે એટલે એટલામાં હશે. મહા-કોસલ અથવા દક્ષિણ કોસલની વૃદ્ધિ આવાં કારણોથી નહિ થઈ હોય? બન્ને કોસલો વચ્ચે સંબંધ રામના જમાનામાં થયો હશે, કારણ કે રામે પોતાના વન-વાસના દશ વર્ષ છત્તીસગઢની નજદીકમાં ગાળ્યાં હતાં. કોસલ કરતાં કાશીનું મહાભારતમાં વધારે મહત્ત્વ લાગે છે. જરાસંધના નિપાત પછી કાશીની સત્તા વધી હોય અને પુર્વ કોસલને એણે નમાવ્યું હોય. જ્યારે જ્યારે પાંડવો તરફથી કોસલોને લડતા વર્ણવ્યા છે ત્યારે ત્યારે તેમનું નામ કાશીઓની સાથે જોડાયલું હોય છે. કોસલરાજ કૌરવોના પક્ષમાં ગયો હતો પણ કેટલાક કોસલો પોતાના સરદારો સાથે પાંડવોના પક્ષમાં ગયા હતા. બીજી કેટલીક પ્રજાઓનાં નામ ગણાવેલાં છે પણ તેમના રાજાઓ કે સરદારોનાં નામ નથી જણાવવામાં આવ્યાં. જેમની સત્તાને તેઓ આધીન હશે તેમની તરફથી તેઓ લડવા આવ્યા હશે એમ જણાય છે. એટલે નૃવંશ વિદ્યા (Ethnology) ની દ્રષ્ટિયે એમનું મહત્ત્વ બહુ રહેતું નથી.

પ્રભદ્રકાઃ આનો અર્થ 'ખુબસુરત' થાય છે. પાંચાલો, કૈકેયો, અને કામ્બોજોના વિશેષણ તરીકે એ વપરાયું છે. એનો અર્થ કદાચ જુવાન સરદારોનું ટોળું થતું હશે.

પટચ્ચરાઃ મત્સ્યોના સંબંધી હતા એટલે મત્સ્યોની સાથે પાંડવોના પક્ષમાં ગયા હશે. મત્સ્યપતિ પાર્વતીઓને સાથે લાવ્યો હતો. આ પાર્વતીયો પારિપાત્ર ગિરિ (અરવલ્લી) ના ઉત્તર ભાગમાંથી આવ્યા હશે અને પટચ્ચરાઃ કદાચ તેઓ પણ હોય.

દશાર્ણાઃ કૌરવોની તરફ પણ તેઓ હતા એવો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે, પણ તે ભુલ-ભરેલો લાગે છે; કારણ કે તેમનો રાજા પાંડવોના પક્ષમાં હતો અને તે એ પક્ષ લે એ કુદરતી હતું. -દ્રુપદનો પુત્ર શિખંડી દશાર્ણ રાજકન્યા સાથે પરણ્યો હતો. દશાર્ણો ચેદિરાજની આણ સ્વીકારી તેની ફોઝ ભેગા પણ આવ્યા હોય.

દ્રાવિડો, ચોલો, કેરલો, કાંચ્યોનાં નામ પણ આવે છે. પ્હેલા અને છેલ્લા સ્હામા પક્ષમાં હતા એમ પણ જણાવેલું છે, આ નામોનું મહત્વ કાંઈજ નથી. પાંડય રાજા અથવા રાજા નીલ એ લોકોમાંથી ભાડુતી સિપાહીઓ લાવ્યો હશે.

સાલ્વેયાઃ પણ પાંડવોની તરફ હતા. કૌરવોના મળતીઆ સાલ્વોથી તેઓ ભિન્ન છે. તેઓ મત્સ્યોના સંબંધી હતા એટલે તેમને લીધે પાંડવોના પક્ષમાં ભળેલા.

આ ઉપરાંત પાંડવોના પક્ષમાં કેટલીક ન્હાની પ્રજાઓ પણ હતીઃ નાકુલો, લડકો અને પડકો; હુંડાઓ, શરવો, તિત્તિરો, તુંબુમો, વાહ્લિકો અને તંગણો વળી બીજી કેટલીક પ્રજાઓ બન્ને પક્ષમાં હતી; દાશેરકો, કિરાતો, કુલિંદો, નિષાદો અને કુંડી વિષા અથવા કાંડીવૃષો. તંગણો અને વાહ્લિકો હિંદુસ્તાનના ઉત્તરસ્થ સીમાની પારથી આવ્યા હતા. કુલિંદો અને કિરાતો હિમાલયના દક્ષિણ નીચે પ્રદેશના વતની હતા. નેપાલની પૂર્વમાં આવેલા કુલુના વાસીઓ કુલિંદો હતા અને છેક દૂર પૂર્વના વાસી કિરાતો હતા. આ પ્રજાઓના લડવૈયા દ્રુપદ અથવા કૈકેયોની સાથે પાંડવોના પક્ષમાં ગયા હશે અથવા ત્રિગર્ત કે પ્રાગ્જ્યોતિષના રાજાઓની હારે કૌરવોના પક્ષમાં ગયા હશે. તુંબુમો અને નિશાદો ઘણું કરી વિંધ્યાચળમાંથી આવ્યા હશે. તેઓ કારૂષો અથવા અંવન્તિઓની સાથે આવેલા. આ શિવાયની ચોક્કસ માહિતી બીજી પ્રજાઓ વિષે મળતી નથી, તેમ આ લેખમાં એ પ્રજાઓનું મહત્વ પણ અલ્પ હોવાથી તેમને આપણે પડતી મૂકીશું.

હવે કૌરવોના પક્ષમાં કોણ કોણ હતા તે જોઈએ. ભિષ્મ, દ્રોણ, કૃપ, અશ્વત્થામા વગેરે ધૃતરાષ્ટ્રના સગા અને આશ્રિતો ધ્યાનમાં લઈશું નહિ.

પોતાના રાજા શ્રુતાયુધ સાથે કલિંગો પૂર્વ હિંદમાંથી આવ્યા. અંગાધિપતિ કર્ણ સાથે વંગો, પૌંડ્રો, તામ્રલિપ્તકો, ઉત્કલો, મુંડા, મલદો આવ્યા. પૌર્વ માગધો આવ્યાનું પાછળ જણાવેલું છે. આ બધા પ્રાચ્યો ('પૂરબીઆ') તરિકે વર્ણવાયા છે.

મધ્ય દેશથી પોતાના રાજા બૃહદ્રથ અથવા બૃહદ્બલ સાથે કોસલો આવ્યા. કેટલાક વિદેહો અને વૃકો પણ એમના ભેગા આવ્યા હશે.

કૌરવોના પક્ષમાં વત્સોને પણ સામીલ કરવા જોઈએ. એમના પક્ષમાં ઘણે સ્થળે મત્સ્યોનું નામ જોવામાં આવે છે પણ તે ભૂલ લાગે છે, કારણ કે મત્સ્યો તો પાંડવોનાજ મળતીઆ હતા. વત્સોને બદલે વત્સ્ય અને વાત્સ્ય નામો ઘણી વખત વપરાયાં છે એટલે ભૂલ થવાનો સંભવ વધારે લાગે છે. વત્સો અને વત્સભૂમિ વિશે પણ ઉલ્લેખ આવે છે. વત્સાધિરાજ દ્રૌપદીના સ્વયંવરમાં હાજર હતો.

સૂરસેનો કૌરવની તરફ હતા. મથુરાની આસપાસના તેઓ રહેવાસી હતા. મથુરાનો રાજા કંસ અને તેનો ભાઈ સુનામન્ જે સૂરસેનોનો રાજા હતો—એ બન્નેને કૃષ્ણે મારી નાંખ્યા હતા એટલે તેઓ કૃષ્ણ અને પાંડવોના વિરોધી થઈ કૌરવો ભેગા મળ્યા હશે.

પશ્ચિમોત્તર પ્રદેશમાંથી અમ્બષ્ઠો, શિબિઓ, વશાતિઓ અને વાહ્લીકો આવ્યા હતા. અમ્બષ્ઠોનો રાજા શ્રુતાયુસ્ અને શિબિઓનો ગોવાસન શૈબ્ય હતો. ગોવાસનની પુત્રીનું લગ્ન યુધિષ્ઠિર વેરે થયું હતું એટલે ગોવાસન પાંડવોના પક્ષમાં હોવો જોઈએ. એક શૈબ્ય સામંત પાંડવોના લશ્કરમાં હતો પણ ખરો. પરંતુ શિબિઓ હમેશાં કૌરવોના જ લશ્કરમાં જોવામાં આવે છે. અને શિબિઓ અને અમ્બષ્ઠો જયદ્રથને લીધે કૌરવના પક્ષમાં ભળ્યાં હશે. શિબિઓ અને વશાતિઓનું નામ સાથે જોવામાં આવે છે એટલે તેઓ બન્ને એકજ રાજ્યની પ્રજા હશે.

વાહ્લીકોનું નામ અનેકવાર આવે છે. તેઓને કૌરવ વાહ્લીક સાથે કાંઈ લેવાદેવા નથી. તેઓને મદ્રો સાથે ગાઢો સંબંધ હતો—એટલો ગાઢો સંબંધ હતો કે બન્નેનું એકજ શબ્દ બન્યું હતું. મદ્રોના નાતાવાળા એટલે તેમની સાથે તેઓ કૌરવોનાજ પક્ષમાં જાય. પંજાબની પાંચ નદીઓના પ્રદેશમાંથી આવેલા પંચનદો સિંધુસૌવીરો સાથે ગયા હશે.

આ બધાં તાયફાઓને લગતા અભિષાહો હતા. સૂરસેનો, શિબિઓ, વશાતિઓની સાથે પ્રાયઃ એમનું નામ સંકળાયલું હોય છે. પંજાબનો પૂર્વ ભાગમાંથી તેઓ આવ્યા હશે. પાંડવોના મળતીઆ અભિસારોથી તેઓ નિરાળા હતા. આજ પ્રમાણે વારધાનો અથવા વાટધાનો.

નજદીકના પશ્ચિમ પ્રદેશમાંથી શાલ્વો આવેલા. તેમનો રાજા શિશુપાલનો મિત્ર કે ભાઈ હતો. શિશુપાલના મરણ પછી તે કૃષ્ણની સ્હામે થયો હતો. બન્ને વચ્ચે જબરી દુશ્મનાવટ જામી હતી અને છેવટે કૃષ્ણને હાથે તે મુવો. એટલે કુદરતિ રીતે શાલ્વો પાંડવો અને કૃષ્ણના વિરોધી પક્ષમાં જાયજ. કૈકેય રાજકુમારોની સાથે તેઓ પોતાના રાજા ઉગ્રકર્મનની સરદારી નીચે ત્યાં ગયા હતા.

મધ્ય દેશના પશ્ચિમદક્ષિણ (નૈઋત્ય) માંથી માલવો આવ્યા હતા. ક્ષુદ્રકો પણ. દક્ષિણમાંથી અન્ધ્રો અને અન્ધકો. અન્ધકો, કુકુરો, ભોજો, વૃષ્ણિઓ વગેરે યાદવો હતા. તેઓ કૃતવર્માની ફોજમાં ગયા હશે. અન્ધ્ર અને કુકુરો દ્રાવિડ હતા. માહિષ્મતીના રાજા નીલ સાથે તેઓ ગયા હશે.

આ બધાં ઉપરાંત નિષાધો, વિદર્ભો, ત્રૈપુરો, કુન્તલો, મેકલો, વગેરે નીલ અને બે અવન્તિ નૃપો સાથે ગયા હતા. આ બધા દાક્ષિણાત્યો કહેવાતા. નિષાધોનો તો રાજાજ નહોતો. કુન્તલોના બે દેશ હતા. એક બેલારી અને બેલગામની વચ્ચે અને બીજો કાશીની દક્ષિણે હાલ ચુનાર છે ત્યાં. તેઓ એ બન્ને સ્થળેથી આવ્યાં હશે. દક્ષિણના કુન્તલો અને મેકલો અન્ધ્રોના ભેગા ગયા હશે.

बे हजार वर्ष पुर्वेनी भरतखंडनी स्त्री.

ઉપર પગ મુકતાંજ નાજાંને ન્હાનો ભાઇ સોરાબ મળ્યો.

સોરાબ—કેમ નાજાં આજતો ત્હેં ખુબ વાર સુધી રૂસ્તમજી જોડે વાત કરીને શું? વીંટી કઇ ગમી?

નાજાં—સોરાબ! તું કયા વેર આવો રહેવાનો? હજી ત્હારી મશકરી કરવાની રીત ન ગઇ.

સોરાબ—એમ કાંય બોલે છે. નાજાં! કંઇ ન્હોતી વાત થઇ વીંટીની, બોલ જોયે, વળી ત્હેં હલકી પસંદ કરીને રૂસ્તમે ત્હને ના કહી,

આ બધી વાત પેસ્તનની વહુ શીરીન રૂમાલ ગુંથતાં સાંભળતી હતી તે એકદમ બોલી ઉઠી.

શીરીન—કેમ નાજાંબાઇ! સારી મુકીને ખોટી પસંદ કરીને ઘેરમાં અત્યારથીજ ઉગારો કરવા માંડયો કે?

નાજાં—હમે જાણોછ કે મને એવું નકામું ખરચ પસંદ નથી.

શીરીન—બાવાજી અપાવે તો લો કે નહિ લો.

નાજાં—તે પણ નહી લઉં, મ્હને શોખજ નથી.

શીરીન—ત્યારે અંત શો આવ્યો? રાખી કઇ?

સોરાબ—કીમતી. રૂસ્તમજી શેઠ જાય એવા છે કે?

શીરીન—રૂસ્તમજી શેઠ અત્યારથીજ તમારે માટે ગાંડા થયા છે ખરૂં ને! એમ કહેતી ભાભી નણંદનો વાંસો થાબડતી અંદર ગઇ.

નાજાં પણ શરમાતી ઘરમાં ચાલી ગઇ.

* * *

એક સ્હાંજે રાત્રીના સાત વાગે આલબ્લેસ બાગ આગળ ગાંડીઓની ધમાલ ચાલી રહી હતી, આખો આલબ્લેસ બાગ રોશનાઇથી શોભાયમાન હતો. થોડે થોડે છેટે કીટસન લાઇટના સ્થંભ નાખ્યા હતા. ફુલના તોરણોથી શોભાયમાન બનાવી દીધો હતો પેસતાં શરૂઆતમાં બેન્ડ રખાવ્યું હતું જે કોઇ ગાંડીમાંથી ઉતરી દરવાજામાં પેસતું તેને સલામી અપાતી હતી;

વચ્ચે મેદાનમાં ખુરશીઓ નંખાયલી હતી, ત્યાં જેમને ઠીક પડતું ત્યાં આવનાર બેસતા હતા. પેસતાં સ્હામે ડાબી પાસ હોલમાં લેમન, આઇસ વિગેરે રખાવ્યું હતું, જમણી પાસના હોલમાં લગ્ન થવાનું હતું. એ હોલ પુર રોશનાઇથી ઝગઝગીત હતો, ને તેજ પ્રમાણમાં ફરનીચર ગોઠવ્યું હતું.

વચ્ચે નાજાં ને રૂસ્તમ બન્ને ઉભાં હતાં. ગળામાં ફુલના હાર પહેર્યા હતા, ત્હેની બ્હેન ભાભી વિગેરે આવનારને લેવા તથા એક બીજા સાથે ઓળખાણ કરવામાં ગુંથાયાં હતાં. ન્હાનાં છોકરાં સુંદર પોશાકને જોવાનું દેખીને આનંદમાં એક બીજા સાથે રમતાં હતાં, અંદર લગ્ન ક્રિયા શરૂ થઇ. બ્હારથી બધા અંદર આવવાં લાગ્યાં. આ હોલની બ્હારીઓ ગીરગામ ટ્રામ ટર્મીનસ જવાના રસ્તા ઉપર પડતી હતી. બ્હારના લોકો ઉંચા થઇ બ્હારીમાંથી જોવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા, પણ ફક્ત વર કન્યાનાં માથાંજ દેખાતાં હતાં. આજનો દેખાવ ઘણોજ રમણીય ને દમામ ભર્યો હતો તેથી જે કોઇ એ રસ્તે થઇ જતું તે પાંચ દસ મીનીટ કે પા કલાક ત્યાં ઉભુંજ રહેતું.

પ્રકાશની સાથે ત્યાં આવેલ બાનુંઓની સાડીઓનો ઝગઝગાટ ને છોકરાની ટોપીઓ વિગેરેની રમતથી આકાશમાં જેમ તારાનો ચળકાટ લાગે તેવી રીતે આલબ્લેસ બાગ પણ ઝળકી રહયો હતો.

લગ્ન પુરાં થયાં બેન્ડ શરૂ થયું. વર ને કન્યા આશીર્વાદ લેવા ગયાં.

એમને એમ થોડો વખત ગયો. બાર વાગ્યા ને બને વરવહુ એક શણગારે બગીમાં બેસી પોતાને ઘેર ગયાં. એકાદ અઠવાડીયું રહી બન્ને સુરત આવ્યાં. રૂસ્તમનો પ્હેલેથીજ સુરત રહેવાનો વિચાર હતો તે નાજાંને રૂસ્તમે જણાવ્યો હતો, ને નાજાં પણ તેમ કરવા ખુશી હતી.

સુરત આવ્યા પછી તેઓ ઘણાંજ આનંદમાં પોતાનો વખત ગાળતાં. રૂસ્તમ જેમ બને તેમ નાજાંને ખુશી રાખવા તેની પાસે ને પાસે રહેતો ને એને જરા પણ દિલગીર રહેવા દેતો નહિ.

આમને આમ છ મહિના ગયા. વખત ગયો તેમ તેમ રૂસ્તમ પોતાના ધંધામાં મશગુલ રહેવા લાગ્યો ને ઘરમાં ન રહેતાં બ્હારને બ્હાર રહેતો.

સ્હવારે ઉઠીને નાજાં સાથે ચ્હા નાસ્તો લેતો તે છેક રાત્રે આવતો; ત્યાં સુધી ઘેરજ ન આવતો,

આથી નાજાં વધારે ને વધારે દિલગીર રહેવા લાગી ને આનું કારણ સ્હમજી શકી નહિ, એ પણ હવે સ્હવારે રૂસ્તમ પ્હેલાં નાસ્તો કરી લેતી ને કોણ જાણે ક્યાં જતી તે બીજે દિવસે સ્હવારે દેખાતી.

આયા આ જોઈને વિચારમાં પડી કે બાઇ દરરોજ ક્યાં જતા હશે. આખા દિવસમાં બીલકુલ દેખાતાંજ નથી. રૂસ્તમ પણ સ્હવારે નાસ્તા ઉપર નાજાંને ન દેખતો એટલે બેચાર દિવસ એમ ધાર્યું કે મોડી ઉઠતી હશે. ....

પરંતુ હમેશાં આવું થવા માંડયું એટલે એને પણ નવાઇ લાગી. જયારે આયાને પૂછયું ત્યારે કહ્યું કે એ તો રોજ સ્હવારનાં વ્હેલાં ઉઠીને આમ કંઇ જાય છે.

રૂસ્તમ—ત્યારે તું કાંય ત્હેની સાથે નથી જતી?

આયા—શેઠજી હું તો રોજ કહું છું પણ તે ના પાડે છે ને એકલાંજ બાઈ સાહેબ જાય છે.

તે પછી રૂસ્તમે તપાસ કરી કે આનું કારણ શું? તે ઘણી વખત એની પાછળ જતો પરંતુ તે એવે રસ્તે જતી કે એનો પતોજ લાગતો નહિ. માણસો પણ પાછળ જઇ બહુ તપાસ કરી આવતા પણ ત્હેનો પતોજ લાગતો નહિ, તે કોની સાથે જાય છે તે પણ ખબર નહિ પડી. એક દિવસ રૂસ્તમને વિચાર આવ્યો કે છુપી પોલીસના અમલદાર અનુમીયા છે ત્હેને કહું; તે તપાસ કરી આપશે, કારણ ઘરનાની હવે શોધી કાડવાની હીમત ન્હોતી.

અનુમીયાં ડીટેકટીવને બોલાવીને બધી વાત કરી. અનુમીયાં સમજી ગયો. બીજે દિવસે અનુમીયાંએ તપાસ શરૂ કરી. સવારમાં ઉઠી નાજાં જેવી બ્હાર નીકળી કે તરત અનુમીયાં ત્હેની પાછળ ગયો; સીધોને સીધો જતો હતો ત્યાં નાજાં વળી એટલે ત્હેની આગલા ખાંચામાં થઇ સ્હામેની બાજુએ નીકળ્યો. નાજાં આગળ ને એ પાછળ એમ ચાલતાં હતાં; નદીના કીનારા ઉપર થઇ નાજાં પોતાના બંગલામાં દાખલ થઇને અનુમીયાં વિચારમાં પડયો કે એના એજ ઘરમાં પાછી આવી પણ તે ભુલ હતી. બંગલાના પાછલા ભાગમાં થઇને ત્રીજે માળ, અગાસી પાસેના ઓરડામાં ગઇ ને એક ઢોલીઓ પડયો હતો ત્હેના ઉપર પડીને ડસકે ડસકે રોવા લાગી,

તરત અનુમીયાં પાછો ફર્યો ને રૂસ્તમને તેડી લાવ્યો. નાજાં સ્હામી આંગળી કરી કહ્યું: 'જુવો શેઠ લાવો હવે ઇનામ.'

રૂસ્તમ તો આ જોઇ વિચારમાં પડયો, કે આશું? ખરી વાત કે ખોટી અનુમીઆએ કહી. તે પ્હેલી તો ખરી ન માની હવે ખાત્રી થઇ કે આમ હશે. અનુમીઆં પછી આવીશ કરીને ગયો.

નાજાં વાત થતી સાંભળીને ચમકી કે કોણ છે?

રૂસ્તમ નાજાં પાસે જતાંજ બોલી ઉઠયો.

રૂસ્તમ—નાજાં રોજ તું હઇયાંજ આવતી કે? મને ખાલી બ્હીવરાવી માર્યો, કેમ ત્હને હઇયાં દિવસ વેર ગમતું.

નાજાં—ડીયર રુસ્તમ ખરી વાત છે. પરંતુ યાદ છે કે લગન થયું ત્યારે મ્હને શું કહેલું ને ત્યારે તો તું દિવસના દિવસ વેર મ્હારી પાસેથી ખસતોજ નહિ. મ્હને ત્યારે દરરોજ કહેતો કે તારી પાસેથી દુર મને બીલકુલ જવું ગમતું નથી, ને બ્હાર જતાં પણ તરત ઘેર પાછા વળતાં ને આતો કલાકોની કલાક હું કયાં છું ને શું કરૂં છું, ત્હેનો ત્હમને ખ્યાલ બી નથી કેવું નવાઇ જેવું! વિલાયત જેવે દુર ગયાતા ત્યાં ત્હમે ન ભુલ્યા ને ધંધાને અંગે સાવજ વિસારી મુકી શું? દરેક જણ પોતાની પત્ની તરફ આ પ્રમાણે વર્તતા હશે? કબુલ કરૂં છું કે ધંધો મુકીને અમારે માટે ગાંડા ન થવું. પણ કંઈ તો લાગણી રાખવી જોઈએ. આખો દિવસ ધંધામાં રોકાવ. સ્હાંજે કંઇક

વખત મળે ત્યારે મેળાવડામાં કે કલબોમાં જાઓ, રાત્રે કોઈ મીત્રને ઘેર જાઓ યા ઘેર તેડી લાવો ત્યારે હમારી સાથે ત્હમે ક્યારે વાત કરવાના. માફ કરજો વ્હાલા રૂસ્તમ ડીઅર! પણ ઘણા દિવસની ગભરાયલી આજ જેમ બોલાયું તેટલું બોલી રૂસ્તમના ખભા ઉપર માથું નાખી દીધું; તેટલામાં અનુમીઆં ડીટેકટીવ આવ્યો.

અનુમીઆં—શેઠજી છો કે; રૂસ્તમે જવાબ દીધો ને અંદર બોલાવ્યો

રૂસ્તમ—કેમ મીઆં ક્યાં જઈ આવ્યા,

અનુમીઆં—આવાજ કામમાં. શેઠ હમારે તો એનુ એ. શેઠ ઇનામ આપો.

રૂસ્તમ—મીઆં શું આપુ, બોલો.

અનુમીઆં—શેઠ મને શું પુછો? છો જે ઠીક લાગે તે આપો.

રૂસ્તમ—નહિ ત્હમે કહોને. આ કામ એવું શું ભારે છે?

અનુમીઆં—શેઠ જાણ્યા પછીજ કે? નહિતો ત્હમે વિચારમાં પડી ગયા હતા કે આનું શું કરવું. હવે નરમ બોલોછો. શેઠજી ખાત્રી રાખજો કે ત્હમને આ શું ભુલભુલવણી છે તે ખબર નજ પડત.

નાજા—મ્હારા રૂસ્તમનો સ્નેહ મળ્યો એથી આ વધારે નથી. લ્યો મીઆં ચાલો એમ કહીને પોતાને હાથેથી માણેકની કીંમતી બંગડી હતી તે કાડી ફેંકી. ખુશિ થાઓ જાઓ,

મીઆં ખુશી થતો ચાલ્યોજ ગયો, ને રૂસ્તમ આ બધું જોઈ રહ્યો.

નાજા—વ્હાલા રૂસ્તમ, નવાઇ જેવું કંઈજ નથી. આટલા દિવસ હું એમ ધારતી કે હવે મ્હારાથી રૂસ્તમ કંટાળ્યા છે. પ્હેલાં મે શરૂઆતમાં ત્હમારી લાગણી દુર કેમ થઈ એ જાણવા ઘણાંજ ફાંફાં માર્યાં પણ ત્હેનું કંઇ પણ કારણ હાથ લાગ્યું નહિ એથી દીલગીર થઇ, મ્હેં આ રસ્તો સોધ્યો. દરરોજ સ્હવારથી રાત ચેર હઈયાં સુતે સુતે રડ્યા કરતી ને રાત્રે ત્હમારી પથારીમાં સુતા પછી આવી સુઇ જતી ને સ્હવારે પાછી ચાલી જતી. આટલું કર્યા છતાં પણ ત્હમે મ્હારે માટે કંઇ પણ કરો છોકે નહિ તે મારે જાણવું હતું પણ કંઇ ખબર ન પડી છેવટ મ્હે ત્હમારે માટે ઘણોજ ખોટો વિચાર કર્યોતો અને એથી વ્હાલા રૂસ્તમ, હું ત્હારી પાસે માફ માગું છું.

હવે કોઇપણ દિવસ હું ત્હારે માટે એ વિચાર નહિ લાવું.

રૂસ્તમ—પણ નાજા એટલામાં ત્હને આ શું સુઝ્યું કે બંગડી આપી દીધી.

નાજા—વ્હાલા રૂસ્તમ, ત્હારો સ્નેહ હશે તો આવી ઘણી બંગડી મ્હને વધારે કીમતી નથી. ડીઅર રૂસ્તમ એવી હજારો બંગડી આવશે પણ રૂસ્તમનું ગયેલું વ્હાલ ને વફાદારી ફરી ન મળે.

આ જોઇ રૂસ્તમ ખુશી થયો. સ્ત્રી મળોતો આવીજ મળજો. તરતજ રૂસ્તમ મીઆંની પાછળ જઈ જોયતી રકમ આપી બંગડી પાછી લાવ્યો ને નાજાના હાથમાં મુકી. બન્ને સ્નેહ ને આનંદની વાતોમાં ગુંથાયા.

શાન્તિ કુટિર; સૌ પ્રમિલા.
શાન્તાક્રુઝ.

नूतन वर्ष हर्षोद्गार.

ગજલ.

અનુપમ આત્મ ભાવોથી–હૃદય પટને રસે રસતું.
સુહાગી વર્ષ આ નવલું, મુબારક હો! મુબારક હો! ॥૧॥
કનક કિરણો સુધા સ્ત્રવતાં, અમી ભરતાં પ્રભાકરનાં;
અને રી કીર્તિ ઉજ્વતાં. મુબારક હો! મુબારક હો! ॥૨॥
અમારા આર્ય ગૌરવમાં વડીલોની વિભૂતિ દઈ,
દિગંતે દિવ્યના ભરતાં મુબારક હો. મુબારક હો. ॥૩॥
જનેતા જન્મભૂમિને. સ્વદેશી આર્ય બંધુની.
સુભગ સદ્‌ભાવના ધરતાં. મુબારક હો. મુબારક હો. ॥૪॥
વપુ સુખ સંપતી સાધન. અને શુભ સંતતિ તન મન
પ્રભુતા પ્રૌઢતા પામી. મુબારક હો, મુબારક હો ॥૫॥
સ્વદેશોને વિદેશીના: ભલી મુળ ભેદના ભાવો
અમોલું ઐક્ય આદરવા. મુબારક હો. મુબારક હો ॥૬॥

(कासरवाला)

मोंगलबादशाह शाहजहांननी बेगम मुमताजमहाल.

ऊषानु स्वप्न.

द्रौपदीवस्त्रहरण.

उछरती प्रजा तरफ विद्वानोनुं कर्तव्य.

લોર્ડ મોર્લી, પ્રો. ગોખલે અને બાબુ અરવીન્દ ઘોષ એ બહુજ જુદા જુદા પ્રકારના મનુષ્યો છે, પણ એ ત્રણે એક બાબત બહુ ભાર મૂકીને કેહે છે કે "વિદ્યાર્થીઓને સંભાળમાં લ્યો." કોઇ પણ પ્રજા ભવિષ્યમાં ઉન્નત થવા ઇચ્છતી હોય અને જગતની મહાન પ્રજાઓમાં ઉચ્ચ દરજ્જો પ્રાપ્ત કરવા ઉત્સુક હોય તેણે ઉછરતી પ્રજા તરફ બેદરકાર રહેવું ના જોઇએ.

નિશાળો અને કોલેજોની કેળવણી બહુ વધી ગઇ હોય એમ કેટલાક ધારેછે પરન્તુ આંકડા જોઇને એ કોઇ બોલતા નથી: આપણા દેશમાં સો છોકરામાં ૧૦ છોકરા ભણેલા છે અને ૯૦ તદ્દન અભણ છે. અને છોકરીઓમાં તો ૧૦૦૦ એ ૬–૭ ભણેલી છે! આવી સ્થીતિ છે ત્યાં દરેક દેશહિતચિંતકનું કર્ત્તવ્ય છે કે તેઓએ જ્ઞાન અને કેળવણી વધારવા પ્રાણતોડ પ્રયાસ કરવા જોઇએ; સ્થળે સ્થળે નિશાળો નીકળવી જોઇએ અને જ્યાં સુધી એક પણ બાળક ભણ્યા વગરનું રેહે ત્યાં સુધી પોતાનું ભણતર વૃથા સમજવું જોઇએ. પ્રાથમિક કેળવણી મફત અને ફરજીઆત કરાવવા જેટલી રાજકર્ત્તાની ગુંજાશ ના હોય તો પ્રજાજનોએ એ કાર્ય પ્રથમ અગત્યનું હોવાથી એને જરૂરનાં ધન, એકસંપ અને સુવ્યવસ્થા તૈયાર કરવાં જોઇએ.

માધ્યમિક કેળવણી અને ઉચ્ચ કેળવણી લેવા પણ જેઓ લાયક હોય તે બધામાંથી કોઇ પૈસા વગર ભણતો ના અટકવો જોઇએ. સ્કોલરશીપો, ઇનામો, પુસ્તકો અને મફત બોર્ડીંગો સંખ્યાબંધ નીકળવી જોઇએ અને ઔદ્યોગિક અને વિજ્ઞાન શાસ્ત્રની ખાસ શાખાઓ માધ્યમિક અને ઉચ્ચ કેળવણીના વર્ગોમાંથી નીકળવી જોઇએ. આ યુગનો આર્યાવર્ત્તનો કેળવણીનો મહાન પ્રશ્ન બહુ સબળતાથી ધરવાનો પ્રસંગ હવે આવી પહોંચ્યો છે, એ બધું થવાની હવે શરૂવાત જરૂર થવી જોઇએ, પરન્તુ દર્મીયાન હાલના ભણતા વિદ્યાર્થીઓ અને બાળાઓ ભવિષ્યમાં સારાં નગરજન નીવડે; સદાચારી, સ્વદેશહિતચિંતક, વિદ્વાન અને કર્ત્તવ્યનિષ્ઠ થાય એવું કરવાની ફરજ દરેક વિદ્વાન સજ્જન અને સન્નારીને માથે હાલમાં પડેલી છે. આધુનિક નિશાળો અને કોલેજો માત્ર બુદ્ધિ ખીલવવાનું અથવા એથીએ ઉતરતું જુદા જુદા વિષયોની માહિતી મગજોમાં ઠાંસવાનું કામ ઘણે ભાગે કરે છે, અને ૪૦-૫૦ વર્ષમાં ઉચ્ચ કેળવણીના પ્રતાપે આપણા દેશમાં ઘણા મહાન પુરૂષો ઉત્પન્ન થયા છે એ ખરૂં, છતા એ કેળવણીનો લાભ લઇ શકયા હોત તેના કરતાં ઘણો ઓછો આપણે લીધો છે. આ બહુ શોકકારક ઉદ્‌ગારો છે પણ ખરા છે. " Of all sad words of tongue or pen the saddest are these " It might have been. "

ત્યારે મ્હારે જે મુખ્ય કેહેવાનું છે તે હવે કહું છું. કોલેજ અને હાઇ સ્કુલમાં જે કેળવણી વિદ્યાર્થીઓ લેછે તેને જરાક બ્હારથી મદદ કરવાની જરૂર છે. એ કેળવણીની વિરૂદ્ધ કંઇ કાર્ય કરવાની જરૂર નથી પણ એને સંપૂર્ણતા આપવા માટે બ્હારથી સહાય આપવી જરૂરની છે. મુંબઇમાં જેવી સ્ટુડન્ટસ બ્રધર હુડની સંસ્થા છે અને કલકત્તામાં જેવી ડૉન સોસાઇટી છે તેવીજ જાતની સભાઓ શેહેરે શેહેર અને ગામડે ગામડે સર્વ સ્થળના વિદ્વાનોએ પોત પોતાના સ્થળની શકિત અનુસાર કાઢાડવી જોઇએ. એમાં સામાન્ય રીતે નીચેના નિયમો રખાય તો સારૂ:

૧. સદ્‌ગૃહસ્થો અને વિદ્યાર્થીઓ એ સભાના સભાસદો થઇ શકે. (મ્હોટા સભાસદો અને ન્હાના સભાસદો.)

૨. ન્હાના સભાસદોની ફરજો:–અ નિશાળ કે કોલેજનો અભ્યાસ સરસમાં સરસ રીતે કરવો અને કોઇ પણ વિષયમાં કચાશ રેહેવા દેવી નહીં. क નિશાળના લેસન ઉપરાંત કંઇ બ્હારનું વાચન રાખવું. મ્હોટા સભાસદમાંથી એક મુખ્ય સભાસદ

એક ન્યુસપેપર અને એક માસિક પસંદ કરી આપે તે નિયમિતપણે વાંચવું અને તેજ પ્રમાણે પુસ્તકો પણ વાંચવાં. નિશાળના અભ્યાસમાં બહુ વખત જાય એવું હોય અથવા પરીક્ષાઓ ચાલતી હોય તેવી વખતે આ વાંચન અધુરૂં રહે તો હરકત નથી પણ રજાઓમાં ખાસ વખત ઉપરના વાંચનને માટે રાખવો. (ક) વિદ્યાર્થીઓએ અપશબ્દ કદી બોલવા નહીં; બીડી, ભાંગ કે બીજા માદક પદાર્થોનું તથા કોઇ પણ જાતનું વ્યસન રાખવું નહીં; જુઠું બોલવું નહીં; અને નિયમીત રીતે ટાઇમ-ટેબલ કરીને વખતનો સદુપયોગ કરવો. ડાયરી રાખીને પોતાનો વખત કેવી રીતે ગાળ્યો તેની નોંધ કરવી અને પોતાનાં ભાઇ ભાંડુ-તરફ, માબાપ તરફ તથા શિક્ષકો તરફનાં કર્ત્તવ્યો બરાબર બજાવવાનો પ્રયત્ન કરવો. દરરોજ કસરત કરવી અને પોતાના વાંચનનો લાભ સભાસદો-ને અને મિત્રોને પરસ્પર આપવો.

મ્હોટા સભાસદોની ફરજો:—મ્હોટા સભાસદોએ પોતાનામાંથી એક બે સભાસદોને મુખ્ય સભાસદો નીમવા; તેઓએ ન્હાના સભાસદોના સહવાસમાં રહેવું; એમનામાં વિદ્યાને માટે રસ ઉત્પન્ન થાય, જ્ઞાન પિપાસા વધે અને સદ્ અભિલાષો ઉત્પન્ન થાય. એવા પ્રયાસો વારંવાર કરતા રહેવું. ન્હાના સભાસદોના શિક્ષકો અને માબાપોની ઓળખાણ કરવી અને વિદ્યાર્થીઓના સંબંધી બધી ખબરો રાખવી; અને માબાપ તથા શિક્ષકોને કહેવી. એમની ફરજો સભાના નિયમોમાં બતાવ્યા પ્રમાણેની પાળેછે કે નહીં તે જોતા રહેવું અને ના પાળતા હોયતો પળાવવા પ્રેમપૂર્વક પ્રયત્ન કરવો.

મુખ્ય સભાસદો અઠવાડીઆમાં બેવાર ન્હાના સભાસદોની સભા બોલાવી ત્યાં ન્યુસપેપરના વિષયો-ને લગતો, માસિકોને લગતો અને એવાંજ બીજા અગત્યના વિષયો ચર્ચવા. અને વિદ્યાર્થી-ઓને સમજાવવા. સાહિત્યમાંથી ઉત્તમ પુસ્તકો બતાવવાં; એમાંના વિષયોની રસ પડે એ રીતે સમજણ પાડવી; સારાં કાવ્યો વાંચી સંભળાવવાં અને વિદ્યાર્થીઓની રસવૃત્તિ કેળવાય, એમનાથી ઉચ્ચ આનંદ શું છે એ સમજાય અને સૃષ્ટિ સૌંદર્યમાં અને ઈશ્વરની લીલામાં મન પરોવાય એવી તજવીજ કરવી, જીવન ચરિત્રો, ઇતિહાસ અને ભૂગોળ, ખગોળ તથા વૈજ્ઞાનિક વિષયોમાં રસ પડે એવાં ભાષણો પ્રસંગોપાત મ્હોટા સભાસદો પાસે અથવા બ્હારથી વિદ્વાનો બોલાવીને અપાવરાવવાં. બને ત્યાં મેજીક લેન્ટર્ન તથા ચિત્રોની મદદ લેવી.

વર્ષમાં બે ત્રણ વાર બધા સભાસદોએ પીકનીક પાર્ટી કે એવા કોઇ નિમિત્તે બ્હાર-દૂર કોઈ જોવા લાયક સ્થળે જવું ને ત્યાં બધો દિવસ જ્ઞાન સાથે ગમ્મતમાં ગાળવો. વિદ્યાર્થીઓ મ્હોટા થતા જાય તેમ મ્હોટા સભાસદના વર્ગમાં જઈ શકે અને બીજા નવા, વર્ષોવર્ષ આવી સંસ્થામાં લેવાય.

આ રીતનું અથવા આને મળતું કોઇ કાર્ય હાલના વિદ્વાનોએ કરવા જેવું છે અને કેળવણીની બાબતમાં મ્હેં ઉપર કહ્યું તેમ ફરજીઆત પ્રાથમીક કેળવણીની બાબત મહાન આત્મભોગ આપી બધો દેશ તૈયાર ના થાય ત્યાં સુધી આપણી છેક પાસેનું કર્ત્તવ્ય હાલના વિદ્યાર્થીઓને સંભાળમાં લેવાનું છે તે આવી કોઇ રીતે બની શકે.

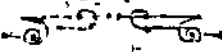
The best thing is to do the next thing that lies before us to be done and not to be bad astray into Utopian regions by quiatie dreams."

આપણી છેક નજીક જે કાર્ય કરવાનું પડ્યું છે તેજ કરવું તે ઉત્તમ વાત છે. અને ગગન માર્ગનાં શેખચલ્લી જેવાં સ્વપ્નાંમાં દોરવાઇ જવું એ ઉચિત નથી.

તા. ૬—અમદાવાદ, ખાડીયા.

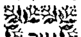
હરિપ્રસાદ વ્રજરાય દેશાઈ.
એલ. સી. પી. એન્ડ. એસ.

बिचारो बालक.

"One generous feeling, one great
Thought, one deed,
of good, ere night, would make life longer
seem
Than if each year, might number a thous-
and days,
Spent as is this by nations of mankind.
We live in deeds, not years, in thought
not breaths,
In feelings not in figures on a dial.
We should count time by heart throbs
He most lives,
Who thinks most, feels the noblest, acts
the best."

Phillip James Bailey.

આ કથા કલ્પનાત્મક નથી. ૧૯૫૬ના દુષ્કાલ વખતે, ના. સરકાર તરફથી સન્માન મળે, એકાદ ખિતાબ અગર ચાંદ મળે, લોકો વાહ વાહ કરે તેવી આશાથી અમદાવાદનાં અનાથાશ્રમોમાં, દુષ્કાલનાં બાંધ કામો ઉપર ઘણાં માણસ જનસેવા ઉઠાવતાં, આ પણ છેક વખોડવા જેવી પ્રવૃત્તિ નહોતી, એ રીતે પણ લોક સેવા થતી. યશની અપેક્ષા વગર નિષ્કામ કર્તવ્ય કરનાર મનુષ્ય વિરલ હોય ત્યાં આવાં માણસની પણ જરૂર રહે છે.

આ સમયે ગુજરાતમાં દુષ્કાલનો ત્રાસ હતો. અનાજ પાણીની મોંઘવારી અને પૈસાની ખામીથી હજારો લોકો ભૂખમરો વેઠતાં હતાં, ઘાસ ચારો નહિ મળવાથી, સેંકડો મરણ પામતાં હતાં. માણસો પણ ઢોરને મોતે મરતાં હતાં.

આ આપત્તિની અમદાવાદના એક સામાન્ય સ્થિતિના સજ્જન ઉપર ઘણી અસર થઇ આવી. તેની પાસે હજાર બારસો રૂપિઆ હતા. લોકોનાં દુઃખ જોઇ એનું હૃદય એટલું દ્રવીભુત થયું કે, સાધારણ રીતે એક કમાનાર ને પાંચ ખાનાર તેવાં કેટલાંક મજુર કુટુંબનો પુરતી રીતે નિર્વાહ થાય, તેઓ ખિચારાં તૃપ્ત રહે, તેમનાં બાળકને સાધારણ કેળવણી પણ મળે એવો બંદોબસ્ત કરવાનો તેને વિચાર થયો.

તેવા વિચાર થતાં આસપાસની મદદ કેટલી મળશે. પોતાનાં સાધન વગેરે સર્વનો વિચાર કરી પોતાના સઘળાં સંચિત પૈસા ખરબાદ કરીને પણ આવાં દશ કુટુમ્બને નિભાવવાનો તેણે સંકલ્પ કર્યો.

દીનબન્ધુ સવારે, તેમ સાંજે પોતાની નોકરી પરથી ફારેગ થતાં, આ દસ કુટુમ્બની મુલાકાત લેતો. તેમનાં સુખદુઃખની, તેમની સગવડ, અગવડની વાત સાંભળતો અને અને જોઇતી મદદ આપતો. બાલકો ઉપર તેની ખાસ પ્રીતિ હતી. વખતોવખત તે તેમને પાઇ પૈસા આપતો, કોઇ વખતે રમકડાં વહેંચતો. સાંજ સવાર તેના આવવાના વખત અગાઉ અર્ધો કલાકથી તેઓ દીનબન્ધુની રાહ જોતાં. તેને દૂરથી જોતાં તેમનાં હૃદય હર્ષથી ભરાઇ જતાં. તેઓ તેને મળવા દોડતાં અને પાસે જઇ સૌ તેને "પ્રણામ" કરતાં. આ સૌ બાલકોમાં એક વિધવાનો પુત્રો હતો. દુષ્કાળનાં દુઃખથી મુઝાયલી, લાચારીમાં આવી

---

* મનુષ્ય-જાતિ સામાન્ય રીતે પોતાનો સમય ગાળે છે તે મુજબ એક હજાર દિવસનું વર્ષ ગાળવા કરતાં દરરોજ એક સત્કાર્ય થાય તો તે વધારે લાંબું જીવન ગાળવા સમાન થઇ પડે. આપણા જીવનની તુલના વર્ષથી નહિ પણ કાર્યથી, શ્વાસોચ્છ્વાસથી નહિ પણ વિચારથી, સમયના વધવાથી નહિ પણ લાગણીથી થવી જોઇએ. હૃદયની લાગણીથી આપણે સમયની ગણના કરવી જોઇએ. જે વધારેમાં વધારે વિચાર કરે છે, વધારેમાં વધારે જેને લાગણી થાય છે, જેનાં આચરણ સર્વોત્તમ છે તેણેજ વધારે લાંબુ જીવન ગાળ્યું કહી શકાય. ફિલિપ જેમ્સ બેલિ.

દીનબન્ધુને કહેતાં બહુ સંકોચ થયો છતાં તેણે ડૉ. દેશાઈને પ્રશ્ન કર્યો કે " કોઈ બીજા ડાકતરની સલાહ લેવી ઠીક પડશે? "

ડૉકટરને આથી કાંઈ પણ અચરજ લાગ્યું નહિ. તેણે કહ્યું કે " તમે સલાહ લેશો તો અડચણ બિલકુલ નથી; પણ સલાહ લેવી નકામી છે. બિચારા બાલકને બચવા જેવું હોત તો હું ગમે તે મહેનતે પણ તેને બચાવવા યત્ન કરત."

મિલ-મજૂરના એક ભાઈને દવા લેવા પોતાની સાથે આવવા કહી, બાલકના સંબંધમાં કેટલીક સૂચના કરી " ચાલો જઈએ " એમ દીનબન્ધુએ ડૉ. દેશાઈને કહ્યું.

તેમના જતાં જતાં બાલક બોલ્યો. " પ્ર—ણા—મ—પે—લી—ગા—ડી. "

દીનબન્ધુને આ પ્રણામની ઘણીજ અસર થઈ. કટરનો અભિપ્રાય તેને સાંભરી આવ્યો. તેની આંખમાં ાંસુ આવ્યાં; ગદ્ગદ્ કંઠે તે બોલ્યો, " ભાઈ બાલક ણામ. તારી ગાડી કાલ જરૂર લાવીશ. કાલ સવારે તને આપી જઈશ".

*

બીજે દિવસે સવારે—બેસતા વર્ષને દિવસે—બાલકને આપવાની ગાડી લઈ, બાલક ગાડી જોઈ કેવો પ્રસન્ન થશે એમ વિચાર કરતો દીનબન્ધુ સારંગપુર આવ્યો. બાલકના મકાનની કાંઈક નજીક આવતાં છેટેથી રડવાનો અવાજ આવ્યો. વધારે નજીક જતાં, બાલકના મકાન આગળ તેણે ૮–૧૦ સ્ત્રીઓને રડતાં, કૂટતાં જોઈ 'અરરર!' બોલી દીનબન્ધુ ત્યાંજ અટકી ગયા. બાલક મરણ પામ્યો હતો. આંખોમાં આંસુ સહિત તે મૃત બાલકનું મ્હોં જોવા મકાન આગળ ગયો; પરન્તુ બાલકને લઈ ગયા હતા.

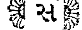
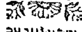
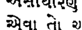
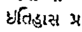
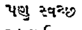
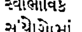
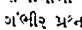
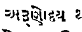
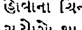
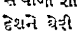
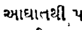
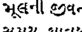
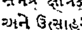
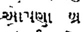
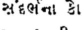
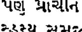
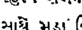
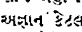
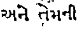
—डाह्याभाई लक्ष्मण—बन्धु समाज.

મુંબાઈ: તા. ૮-૧-૧૯૧૦

युगान्तरनो अरूणोदय.

श्रद्धां प्रातर्हवामहे श्रद्धां मध्यंदिनं परि ।
श्रद्धां सूर्यस्य निम्रुचि । ऋग्वेदसंहिता.

We walk by faith.
2. Cor. V. 7.

સર્વ કોઈ જાણે છે કે કેટલાક વખતથી આપણો દેશ અને આપણો જન સમાજ અસાધારણ સંયોગોમાંથી પસાર થાય છે. એ સંયોગો એવા તો અગ્રાહ્ય અને એવા તો વિકટ હતા કે જ્યાં ઈતિહાસ પ્રકાશ પાડી શકતો નહતો, શાસ્ત્રબુદ્ધિ પણ સ્વચ્છ અને સ્પષ્ટ માર્ગ બતાવતી નહતી, અને સ્વાભાવિક મનુષ્યબુદ્ધિ પણ કુંઠિત થતી હતી. એ સંયોગોમાં આપણું કર્તવ્ય શું હતું તે પણ એક ગંભીર પ્રશ્ન હતો. પરન્તુ સદ્ભાગ્યે અત્યારે કંઈક અરૂણોદય થતો દેખાય છે. અને પ્રકાશ સમીપ હોવાના ચિન્હોની ઝાંખી થવા લગી છે. એ વિષમ સંયોગો શા હતા? પશ્ચિમનાં મોજાઓએ આપણા દેશને ઘેરી લીધો હતો. ત્યાંની જીવનભાવનાઓના આઘાતથી પરાણે અને કંઈક સ્વાભાવિક રીતે આપણી મૂલની જીવન ભાવનાઓ ગત્યન્તર પામી હતી. આપણું સમગ્ર ક્ષાત્રકર્મ પશ્ચિમની એક બળવાન, સમૃદ્ધિવાન અને ઉત્સાહશીલ પ્રજાના હાથમાં સંક્રાન્ત થયું હતું આપણા બ્રાહ્મણો આપણા દેશના પ્રાચીન શબ્દસંદર્ભના કોશાગાર રૂપ રહ્યા હતા એટલુંજ નહિ પણ પ્રાચીન વિદ્યાનું પરિશીલન કરનારા નવીનો તેનું રહસ્ય સમજવા સમજાવવા યત્ન કરતા તો તેમની સાથે મહા વિગ્રહ આરંભતા. પ્રાચીન વિદ્યાથી બહુધા અજ્ઞાન કેટલાક નવીનો પ્રાચીન એટલું બધું નિન્દતા અને તેમની અને જનસમાજની વચ્ચે મહાન્ વિગ્રહ

ચાલતો હતો. રાજ્યજીવનમાં રાજ્યકર્તા અને પ્રજાના વિચારો વચ્ચે મહાન અન્તર પડી ગયો હતો. સામાજિક જીવનમાં સમાજના પ્રાચીન નેતાઓના વિચારો અને નવીન યુગના દશ્યમાન થતા ધર્મો વચ્ચે તેથી પણ વધારે અન્તર હતો. સાંપત્તિક જીવનમાં પણ નવીન યુગને અનુકૂલ પ્રવૃત્તિઓને અભાવે દિવસે દિવસે આપણે પાછાજ હઠતા હતા. આ સંયોગોમાં કેટલાક સમય સુધી કાલ પ્રવાહમાં તણાયા પછી આપણા સ્વાભાવિક વિદ્યાનુરાગે આપણને જિજ્ઞાસુ કર્યા, આપણી સાંપત્તિક નિકૃષ્ટતાએ આપણને જાગ્રત કર્યા, અને મનુષ્યજીવનની ઉતકર્ષશાલિતાના સ્વાભાવિક ધર્મોના બલથી આપણે અત્યારે એવા સંયોગોમાં પ્રવેશ કર્યો છે કે જ્યાં આપણને આપણા માર્ગની કંઇક ઝાંખી થાય છે, અને આશાનાં ઉત્તેજક કિરણોએ આપણા જડવત્ થઈ ગયેલા અંતરાત્માને ગરમી પહોંચાડી હોય એમ જણાય છે.

પૂર્વના સંયોગોના બળથી મૂર્છિત થએલાઓને હજી આ જાગ્રતિમાં કંઇ સત્ત્વ કે સત્ય દેખાતું નથી. તેઓના માનવા પ્રમાણે હજી આપણી ગતિ કંઇ સુધરી નથી. દિવસે દિવસે અનાત્મારાધનતાના જીવનમાં આપણે વધારે ને વધારે ઉંડા ઉતરીએ છીએ, પ્રાચીન વિદ્યાનું બલ નવા યુગની વિદ્યાના બળના પ્રમાણમાં નજીવું લાગે છે; અને નવી વિદ્યા અને તેના સંસર્ગથી ઘડાતો આચારવિચાર દેહને લાગેલા ધર્મોઉપર એટલી અનન્ય ભક્તિની અપેક્ષા રાખે છે, કે આધ્યાત્મિક જીવનને માટે અવકાશજ રહેતો નથી અને રહેવાનો નથી. રાજ્યજીવનમાં જે વિષમતાઓ પહેલાં હતી તેની તેજ તેમને વધારે બળવાન અને વધારે નિશ્ચિત સ્થિતિમાં દેખાય છે. સાંપત્તિક સ્થિતિમાં પણ પશ્ચિમનાં પરાક્રમો સાથે આપણાં તરફડીયાં તેમને હિસાબે કંઇજ ગણત્રીમાં નથી. આ અને આવા વિચારથી ગ્રસ્ત થયેલો વર્ગ ભવિષ્યમાં વધારે દુઃખ અને વધારે કઠિનતા દેખે છે. અને કોઇ પણ પ્રકારના સદુત્સાહને મૂર્ખાઇનું ચિન્હ માને છે. એક વર્ગની જ્યારે આ નિરૂત્સાહની સ્થિતિ છે ત્યારે બીજી તરફ એવો પણ એક વર્ગ—હવેતો વર્ગ એ સંજ્ઞા આપ્યા વિના ચાલે તેમ નથી—ઉત્પન્ન થયો છે કે જે આ નિરૂત્સાહનો પ્રતિકાર અરાજકતામાં જુએ છે. આ વર્ગ આપણા દેશ ઉપર બ્રિટિશ રાજ્યના અસ્તિત્વ માત્રને અનિષ્ટ સમજે છે, અને કેટલાક તો પશ્ચિમની વિદ્યાને પણ દોષાવહ માની તેનું નિરસન કરવું ઇષ્ટ ધારે છે. અને વર્તમાન સ્થિતિનો અન્ત લાવવાના ઉદ્દેશથી ખુન અને ઉન્મત્તતાનાં,અરાજકતાનાં, અધાર્મિકતાના, કૃત્યો કરવામાં કર્તવ્યબુદ્ધિ માને છે!

આજની સ્થિતિ આવી છે, છતાં પૂર્વના જેટલી વિષમ અને અચિન્ત્ય નથી. નવીન વિદ્યાના સંદેશાઓની સાથે પ્રાચિન વિદ્યાનું સંઘર્ષણ શરૂ થયું છે. સમાજના પૂર્વની પ્રણાલિકાના નેતાઓને નવીન યુગના બળની, નવીન યુગની ગતિની, દિશાની, અને તેમાં તેમના કર્તવ્યની ઝાંખી થવા લાગી છે. રાજ્ય ધુરંધર વર્ગને પ્રજાની સાથે સહધર્મચાર કરવાની આવશ્યકતા સમજાઇ છે, અને તેને માટે કેટલાંક ગંભીર પગલાં પણ લેવાઇ ચુકયાં છે. અને સર્વથી આદરણીય એ છે કે ખંતીલી સાચી સ્વદેશિતાનો પ્રચાર વધવા માંડયો છે. ટુંકામાં વિગ્રહયુગ અસ્ત પામતો જાય છે, સમન્વયયુગનો અરૂણોદય ક્ષિતિજમાં દેખાવા માંડયો છે. આજકાલે દ્રષ્ટિગોચર થતી અરાજકતા પણ તેલ વિનાના દીવાની વાટમાંથી નીકળતી મેશ જેમ દીવાના અસ્તની સમીપતા સુચવે છે તેમ વિગ્રહયુગના અન્તની સમીપતાનુંજ ચિન્હ છે. અને સમન્વયયુગના સૂર્યોદયની સાથેજ એનુ આયુષ્ય પણ ક્ષીણ થશે એવું સ્પષ્ટ સમજાય છે.

અત્ર લાંબા લેખનો અવકાશ નથી. પૂર્વ અને પશ્ચિમ સમન્વયમાંજ આપણાં ધાર્મિક, સામાજિક અને રાષ્ટ્રિય પ્રશ્નોનું અન્તિમ સમાધાન સમજાયછે; વિરોધમાં નહિં. એ સમન્વયનો આરમ્ભ વિદ્યામાં, સાંપત્તિક રચનામાં, અને રાજ્યનીતિમાં પણ થવા માંડયો છે, એ નિર્વિવાદ છે તો પછી આ લેખકના નમ્ર અભિપ્રાયમાં નિરૂત્સાહને

માટે અવકાશ નથી. અરાજકતા સ્વતઃ નિન્દ્ય છે, દણ્ડ્ય છે. સીમાન્તે પહોંચેલા નૈરાશ્યનો અન્ત આવતાં અને આશાસૂર્યનો ઉદય થતાં તે સ્વતઃજ અદૃશ્ય થશે. આ નૈરાશ્યનો અન્ત લાવવામાં રાજ્ય ધુરન્ધર અને પ્રજાહિતચિન્તકો બન્નેના શ્રમને માટે અવકાશ છે. અરાજકતા નિન્દ્ય છે એટલે એની નિન્દા ધર્મધુરંધરો તરફથી થાય છે અને થશે. અરાજકતા દણ્ડ્ય છે એટલે એનો દણ્ડ રાજ્ય તરફથી થાય છે અને થવો જોઈએ. પરન્તુ હવે એ અરાજકતાનું નિવારણ આચાર વિચાર અને પ્રવૃત્તિઓના સમન્વયથી કરવાનો કાળ આવી પહોંચ્યો છે. સર્વને સ્પષ્ટ સમજાય છે કે યુગાન્તરનો આરમ્ભ થઈ ચૂક્યો છે. આ યુગાન્તર પૂર્વ અને પશ્ચિમ વચ્ચે, રાજા અને પ્રજા વચ્ચે, પ્રાચીન અને નવીન વિદ્યાના આચાર્યો વચ્ચે, જુના અને નવા લોકનાયકો વચ્ચે, વર્ધમાન દશાને પામવાના વિગ્રહના રૂપમાં નથી; પરંતુ તે બધાં વચ્ચે સમન્વયમાં અને સહચારના સ્વરૂપમાં હવે દેખાવા માંડયો છે. એનો અરૂણોદય પ્રત્યક્ષ થયો છે.--અને એ પ્રકટ થશે એવો સંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે. અને એ વિશ્વાસમાં ટકી રહેવા અને નિરુત્સાહ કે અકાર્યને વશ થવામાંથી બચવા સારૂ શ્રદ્ધાનું શરણું લેતાં, સર્વને માટે અમે

> श्रद्धां प्रातर्हवामहे श्रद्धांमध्यंदिनं परि ।
> श्रद्धां सूर्यस्य निम्रुचि ॥

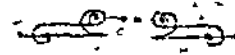
उत्तमलाल के. त्रिवेदी.

नुतन वर्ष सुखद हो !

રાજા પ્રજાના ધર્મ સમજી હકક સઘળા સાંગજો,
સંસારની બદીઓ બધીયે; નિડરતાથી કાપજો;
વેપાર ને વાણિજ્યમાં, સાહસ કરી આગળ થજો,
કુટુંબમાં આનંદસહ, આ વર્ષ આખું ગાળજો;
રૂણિ માતૃભૂમિના આપણે બંધુ બધા એ જાણજો,
ઘડી એક બે હંમેશ, એ ઉધ્ધારવાને ગાળજો;
રંકપ્રતિ સદ્‌ભાવ ને, સ્ત્રીની પ્રતિષ્ઠા રાખજો,
કિર્તી બધે પ્રસરાવતાં, આ વર્ષ આખું ગાળજો.

विद्याविलासी.

बिमार बुलबुल.

બિમાર! આલિયું બુલબુલ! બિમારી દરદથી રોતું!
થયું દિલ ગુમ, ન ખાતું ગમ, ગગન ભેદી નથી જોતું!
ઉડે ના એ, ન એ ગાતું, ન આંસુ આંખમાં માતું!
અરે રે! થકતું-રોતૂ! ન જોયું એ હવે જાતું!
અયે! રોવું નથી લાઝીમ અગર મુશ્કેલ મરવાનું!
હવે, બચ્ચા! મુસાફિરને મુનાસિબ કુચ કરવાનું!
ગરીબી રો નહીં-બાપુ ખરે! બદબખ્ત તું, બુલબુલ!
વિસારે કાં અજબ ચૂમ્યૂં ઈરમ્ ગુલઝારનું તું ગુલ!
તરીકતમાં તું ગાતું તે, હકીકતમાં થયું ઝાહિર!—
"હઝારો માસથી મોંઘી સુહાગી લયલ–તુલ્–કાદર
હતો રમઝાનનો મહિનો અને એ ચાંદ છવ્વિશમો!
બિમારીમાં ભલાઇ શી ભરી એ દિલ-ગુલે-ખુશબો!
સિકન્દર શાહનશાહીમાં ન તલવારે શકે લાધી—
ઝરો આબે—હયાતીનો! તહીં બુલબુલ મરવું લાધી!
ખડી ચોકી ન છે કયાંહી! જૂઓ, ચશ્મો જુએ, ખોલી!
ઉઠાવી સુરીખત પી લે! ન પી તો મતુલ્ગી તારી!
મગર, બુલબુલ! ગુલે મશગુલ! ધરી આ યાદગીરી તાજ
ભલા કે, બેતબાંમાં બિમારી ગા ખુમારીની!
ન રો બિલકુલ હવે બુલબુલ! ગરીબ આંસુથી રો ના!
રૂવે તો ખૂનથી રોવું! અગર આંસુ બધાં પી જા!
બિમારીમાં છવાં લેવું હંદ ગુલ બુલબુલે જોઇ!

સાગરાશ્રમ, (વનવાસ.)
૨૪; સપ્ટેમ્બર-૦૯

सागर.

ગ્રીમોલ્ટનો એનરજીકલ સીરપ, શરીર અને મગજની નબળાઈ માટે સર્વ
ઉત્તમ દવા છે. તે ભુખ વધારે છે. ધાતુ ઉત્પન કરે છે અને ઘણું પુરૂષાર્થ આપે છે

ભર જુવાનીની પુર બાહાર ભોગવવા ચાહાતા હો તોજ ગ્રીમોલ્ટ કું. નો

"એનરજીકલ સીરપ."

વાપરો.

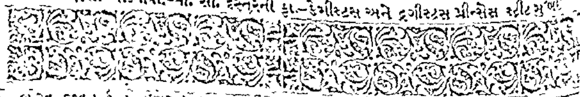

સ્વચ્છ અને મજબુત દાંત એ સુખી જીંદગીનું એક ઉમદા સાધન છે. માટેજ

"ડેન્ટોલ"

ટુથ પાઉડર એક વખત વાપરવા ખાસ આગ્રહ પુર્વક
ભલામણ છે

મેસર્સ આતનીયાદ-વી. શી. દસ્તુરની કાં.—કેમીસ્ટસ અને ડ્રગીસ્ટસ પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ મુંબઈ.

ભ.રેત જ્ઞાન પ્રેસ નંબર ૨૮૨-૮૪ કાલબાદેવી રોડ ઓફીસની ગાડી—મુંબાઇ.

ઇસ્તમબોલી કલફ.

સફેદ બાલ પાંચ મીનીટમાં કુદરતી જેવા કાલા.

અમારો ઇસ્તમબોલી કલફ સફેદ બાલવાલાઓના લાભમાં મોટા આશીરવાદ સમાન થઇ પડયો છે આ કલફના ખાસ ગુણો એ છે કે બાલ પાંચ મીનીટમાં કુદરતી જેવા કાલા થાય છે અને કોઈ પણ પ્રકારનો ચામડીપર ડાઘ પડતો નથી. આ કલફ ખાસ તેલના માફક લગાડી શકાય છે બાલ તદન સુવાળા રેશમ જેવા બને છે તેમ કોઈ દહાડો ભુરા પડતા નથી. દર પંદરમે દહાડે નીકળેલી નવી બુટીઓપર બે ટીપાં લગાડી આપવાથી કોઈ પણ દહાડો સફેદ બાલ જોવામાં આવતો નથી એથી વધુ હવે શું જોઇએ? એક વખત વાપરી ખાતરી કરો. અમારા કલફનો એક બોકસ એક જણને ઓછામાં ઓછા ત્રણ મહીના સુધી ચાલે છે. બાલ કુદરતી જેવા કાલા ન થાય તો અમો કીમત પાછી આપવાને બંધાયેલા છીયે? એક વખત પધારો તો સેમ્પલ તરીકે મુફત લગાડી આપશું. કીમત રૂા. ૧ પોસ્ટેજ જુદુ, બાહેર ગામ કોઈ પણ માણુસ મંગાવશે તો વી. પી. થી મોકલી આપશું.

આફ્રીકાના ગ્રાહકોએ પોસ્ટલ ઓડર અગાવથી મોકલવા

દરેક કલફના શોખીનોને એક વખત મહેરબાની કરી કલફ વાપરી જોવા ખાસ ભલામણ કરીએ છીએ.

સુલેમાન આહમદ સોદાગર.

ઠેકાણું.—ચોબારી મહોલો પારસી ગલીને નાકે મુંબઈ નં.

અનુક્રમણિકા.

આથી બીજી ખાત્રી કઈ ?

જલદીથી બહાર પડશે.

૧ દાવીનિઝમ અને જાત્યભ્યુદય.

૨ દાવીનિઝમ અને જીવન સમસ્યા.

... અને ... ની ઉન્નતિ.

भारत जीवन मासिक पत्र

श्री आद्य शंकराचार्य अने शिष्य वर्ग.

ભારતજીવન પ્રેસ મુંબઇ.

ભારત જીવન.

अप्रतीतो जयति संधनानि प्रतिजन्यान्युत या सजन्या ॥

પુ. ૭ ફેબ્રુઆરી ૧૯૧૦—પોષ ૧૯૬૬ અંક ૨

" स्वदेश सेवा. "

ભુજંગી છંદ.

વદુ વેણુ શુણો બધા મિત્ર મારા
લહો અંતરે કોતરી ગુણ સારા
રહી સુખમાં દેશીના દુઃખ ટાળો
ધરી ધીર વીરો વીરોને વધારો—૧
ગ્રહી નીતિ રીતિ સદા લાભકારી
વહો સંપથી ને લહો સુખભારી
વિદારી પ્રિતે દોષ સૌ ગુણ ધારો
ધરી ધીર વીરો વીરોને વધારો—૨
વધે દેશમાં સંપત્તિ સંપ ભાઈ
ઉપાયો લઇને લહો સૌ વધાઈ
જગે દુઃખની વેળ વ્હેતી વિદારો
ધરી ધીર વીરો વીરોને વધારો—૩
ખરે આપણા બાન્ધવો દુઃખમાંહી
રીબાઈ મરે નીત્ય મુંઝાઇ આંહી
તમો તે તણી રેમ દીલે ઉતારો
ધરી ધીર વીરો વીરોને વધારો—૪
જતી નીત્ય રીધ્ધિ સિદ્ધિ દુર દેશે
વિચારો પછે હાથમાં ધુળ રે'શે
ભણીને ગણી દેશ વિદ્યા પ્રસારો
ધરી ધીર વીરો વીરોને વધારો—૫
સુધારો ખરો પ્રેમ દ્રષ્ટિથી શોધી
પ્રસારો પછે પ્રેમથી બન્ધુ દેશી
ખરી સુખ શાંતિ જગે સર્વ ધારો
ધરી ધીર વીરો વીરોને વધારો—૬
અરે ફેન્સી મુખથી ના ઉચ્ચારો
થવા ફેનસીની કદિ ઉર ધારો
ધરીને ખરો વેષ દેશીજ થાવા
ધરી ધીર વીરો વીરોને વધારો—૭
વઢી ફેનસી ફેનસી હાટ વાળ્યો
સુધારો ગુમાવી કુધારો વધાર્યો
ખરે આંખ માંડી વીરો સૌ નિહાળો
ધરી ધીર વીરો વીરોને વધારો—૮
થવા "એનઇગ્લીશ" સૌ દેશી ચાલ્યા
બળે અંતરે ધીર વીરો બિચારા
ઉઠોને બધા દોષ વીરો વિદારો
ધરી ધીર વીરો વીરોને વધારો—૯
ભુલી આર્ય નીતિ બધા દેશભાઇ
ધરી ફેનમી રીતિ જે દુઃખદાઇ
થવાના સુખી ના કદિ દીલ ધારો
ધરી ધીર વીરો વીરોને વધારો—૧૦
અહો અંતરે જો બધા સુખભારી
વધારો વિદ્યા દેશમાં પ્રેમ ધારી
બની વીર સાચા જગે હિત ધારો
ધરી ધીર વીરો વીરોને વધારો—૧૧

माणेकलाल महादेव वोरा.

गान स्पर्धा.

"મધુરિ* ! મધુરિ !!" બોલી યુવાને દૃષ્ટિ ફેરવી
આકાશે ચન્દ્રિકા ખીલે; ઉદ્યાને† રમ્ય કોકિલા
'મધુરિ' શબ્દરવ પડયો કાંઈ, એ કર્ણો કમ્પ્યા,
વસન્તિકાની કુંજ મહિં એ ભાવો ભેટયા.
હતું હૃદય કો શાન્ત ચન્દ્રિકા શીતલતાએ
કનક જડયા શા ભાવ ઉછળતા'તા એ હૃદયે.
નિમન્ત્ર્યું પ્રેમીનું પ્રેમી સ્વીકારે, કોઇ; કોકિલા
ને ત્યહાં ઘોષ-૨૧ આવે. "કુહુઅ શું ઉઅ" નીભિએકતા
કુંજ પશ્ચિમ કરી યુવાને આ સહુ લીલા.
પ્રમત્ત ઉરનાં પ્રતિબિંબ કંઇ પડયાં વિલીન્યાં;
શબ્દ 'મધુરિ‡' પડે સરી પાછો મુખથી કે
ને સ્મિત લહરિ છવાય છે એ મુખડે ને કે.
સ્થાનકે શબ્દ પ્હોંચ્યો એ, છવાઇ શાન્ત મુકતા,
પહોંચી સ્મિતની છાયા ઉડીને શબ્દ સાથ એ
કરે કોકિલા ગાન અહા શું મીઠું મીઠું;
ગગન ચન્દ્રિકા હસે અહા શું અણુ દીઠું દીઠું;
રસિક હૃદયની વિરલ ભાવના મધુરી+ આવી*
"મધુરિ ! મધુરિ ! પ્રિયે મધુરી રમ્ય કોકિલા
થવાદો ગાન સ્પર્ધાએ ઉદ્યાને રમ્ય સૌ લીલા.'
પડી કોકિલા શાન્ત ગાન શીખે એ મીઠું;
ઝંખવાણી ચન્દ્રિકા કરે અણુ દીઠું દીઠું;
રસિક હૃદયની દિવ્ય ભાવના મધુરી એવી.
પ્રેમ જગતની દિવ્ય એકતા મધુરી એવી.

स्नेहज्योति.

*બન્નેને સમ્બોધન. †સ્થળ સૂચવે છે. §વિશેષણ ‡સામાન્ય નામ. નાયકા. +આગમન થયું *ઉદ્ભવ થયવા આતતિની.

નોંધ ચર્ચા.

ઘણી મહેનત, ઘણી માથાકુટ, ઘણાં ભાષણો, ઘણી દોડધામ પછી અંતે પાર્લામેન્ટની ચુંટણીનું કામ પૂર્ણ થયું છે પણ જે ફળની આશા રાખવામાં આવતી હતી તેવું ફળ મળ્યું નથી. લીબરલો ફરી પણ રાજગાદી ઉપર આવ્યા છે પરંતુ ગયા વખતના જોર શોરથી નહીં કે પૂર્ણ સત્તાથી પણ નહીં. એકંદર રીતે જોતાં આ વખતની સરકાર એ નેશનેલીસ્ટ પાર્ટીની દયા ઉપરજ પોતાનાં વડપણને સોંપી રહી છે અને આયરલેંડના નેશનેલીસ્ટો જેને પણ પોતાની મદદ આપે તેઓજ વિજયી થઇ શકે તેમ છે.

આપણામાં કહેવત છે કે બે લડે એમાં ત્રીજાનું કામ થાય અને તે કહેવત ઉપરથીજ આપણી વાચનમાળામાં બે બિલાડી અને વાંદરાનો પાઠ નાખવામાં આવ્યો છે જે કહેવત—જે પાઠ આપણે ઇતિહાસમાં પણ પગલે પગલે સિદ્ધ થતાં જોઈએ છીએ આ ઉપરની બીનામાં પણ એક એવુંજ તત્વ જણાયછે. કેમકે લીબરલ અને કોન્ઝરવેટીવોની મારામારીએ આ વખતે નેશનેલીસ્ટોનાં હાથ મજબૂત કરી આપ્યા છે. આપસ આપસની ખેંચ તાણ કરી તેઓ જે પ્રમાણમાં ચુંટી કઢાયા છે તે પ્રમાણે જોતાં બન્ને પક્ષની સંખ્યા એકંદર રીતે સરખી છે. એટલે જેમ બન્ને ત્રાજવાંમાં સરખું વજન હોય તો જે ત્રાજવામાં એક તોલો જેટલું વજન પણ મૂકવામાં આવે તે વધી જાય તેવી રીતે લીબરલ અને કોન્ઝરવેટીવ બન્ને પક્ષો આજે નેશનેલીસ્ટો પક્ષના ભીખારી જેવા થઇ પડયા છે અને તેઓની દયા ઉપરજ બન્નેની આશાઓ લટકી રહિ છે.

લેબર પાર્ટી તો હમેશાંની માફક લીબરલોનેજ પોતાના મતો આપશે પરંતુ જુદાં જુદાં છાપાંઓ જે મત દરશાવે છે તે ઉપરથી જણાય છે કે નેશનેલીસ્ટો જો પોતને ખાનગી રીતે પણ હોમરૂલ આપવા માટે વચન આપવામાં આવે તોજ તેઓ લીબરલોને મદદ કરશે એમ જણાય છે તેવીજ રીતે કોન્ઝરવેટીવોની સત્તા ઘટાડવાનું બીલ લાવવાની પણ પૂરતી ધમાલ ચાલી રહી છે હવે જોઇએ છીએ કે ઉંટડો કઇ તરફ બેસે છે.

બંગાળના નવ નેતાઓનો છુટકારો.

સરકારની વક્ર દ્રષ્ટિને ભોગ થયેલા જે નવ નેતાઓને સરકારે દેશપાર કર્યા હતા તેમને લોર્ડ મીન્ટોની સરકારે આખરે છુટા કર્યા છે. આ લોક માન્ય પુરૂષોના છુટકારાથી સમસ્ત ભારત વર્ષમાં સંતોષની લાગણી ઉત્પન્ન થઇ છે. જો કે આ બીના હિંદના પરમહિતૈષી એંગ્લો ઇન્ડીયન પત્રકારો ને અરૂચી કર થઇ પડી છે. તોપણ લોર્ડ મીન્ટોના સરકારે આ પગલું સત્યજ ભર્યું છે એમ કહેવામાં કંઇજ શંકા નથી. આ લોક માન્ય પુરૂષોને જે કાયદાને આધારે દેશપાર કરવામાં આવ્યા હતા. તે કાયદો ઘણા જૂના વખતમાં અસ્તિત્વમાં આવ્યો હતો તે વખતના સંજોગોને તે અનુકુળ હશે પરંતુ હાલના સમયે આ કાયદાના અસ્તિત્વ સંબન્ધી ઘણી ચર્ચા છેક પાર્લામેન્ટ સુધી ઉપસ્થિત થઇ છે. ઘણાઓએ એવા કાયદાની આવશ્યકતા સ્વિકારી નથી. કારણ કે એ કાયદાને આધારે જેને પકડવામાં આવે છે તેને પોતાનું નિર્દોષીપણું સિદ્ધ કરી આપવાની તક આપવામાં આવતી નથી. જે માણસોને આ કાયદાની રૂએ શિક્ષા ફરમાવવામાં આવી હતી તેઓ એવા ન્યાય પરાયણ અને પ્રજાનાં હિતેચ્છુ છે. તેઓ તેવા કાયદા વિરૂધ્ધ આન્દોલન કરવામાં કદી પણ

જણાયા નથી. સત્તાવાળાઓ અને પોલીસ તેમના વિરૂધ્ધમાં જાય એવા એક પુરાવો દર્શાવી શકયા નથી તો સાબીત કરી આપવાની વાતજ કયાં ? અને એટલાજ માટે પાર્લામેન્ટમાં હિંદના હિત ચીંતકોએ આને માટે પુકાર ઉઠાવ્યો હતો. જ્યારે આ સ્વદેશ સેવકોને દેશપાર કરવામાં આવ્યા ત્યારે ઘણા માણસો વિચારમાં પડયા હતા કે આવા પ્રકારની સજા શા માટે કરવામાં આવી હશે ? આનું કારણ એકજ જણાઇ આવે છે અને તે એ છે કે દુદૈવ બંગાળના બાગલા પછી, માણેકતોલાના અત્યાચારના સમાચાર પછી, અહીંની સરકાર ઘણીજ શંકાશીલ બની છે. પોલીસના માણસોને આ રાજકર્તાની તીવ્ર વાસ દરેક દિશામાં આવે છે. તેઓ સ્હેજ સ્હેજમાં ચમકી ઉઠે છે. અને આવા સંજોગો વચ્ચે જેમના પ્રતિ લેશ શંકાનું કારણ, વાસ્તવિક વા અવાસ્તવિક તેઓ ધારે છે, તેમને થોડા સમય જાહેર આન્દોલનમાંની આરામ લેવાની તક આપે છે. લો, મા, અશ્વિનીકુમાર દત્ત, પુલીન બીહારીદાસ, કૃષ્ણ કુમાર મીત્ર આદિએ લોક સેવામાં પોતાનો અમૂલ્ય સમય વ્યતીત કર્યો છે. લોકોની ઉચ્ચાકાંક્ષા આગળ વધારવાને પ્રયત્ન કર્યો છે. જાગૃતિ ફેલાવવાને, પ્રાણ તોડ મહેનત કરી છે અને તેમના દુઃખના પ્રસંગ પછી થએલી મુકતાને આનંદ પ્રદર્શિત કરી, તેઓનો આદર સત્કાર કર્યો છે. દેશ સેવાનો માર્ગ સરળ નથી. ડગલે ડગલે વિઘ્ન અને અવરોધ છે. આ વિઘ્નમાંથી પસાર થવાને જે ધૈર્ય આ દેશ ભકતોએ દર્શાવ્યું છે. તેમને માટે આ દેશના લોકો તેમના નામ ઇતિહાસમાં અમરજ ગણશે. લોર્ડ મીન્ટોની સરકાર ૧૪ માસના લાંબા સમય પછી, પાર્લામેન્ટમાં થએલા અનેક પ્રશ્નો પછી, પોતાની ભૂલ જોઇ શકવાને સમર્થ થઇ છે, અને તે ભૂલને સુધારવાને માટે એંગ્લો ઇન્ડીયન પત્રકારોના વગર માગેલી અમૂલ્ય સલાહને ન ગણકારી જે રાજનીતિજ્ઞતા, દુર અંદેશીપણું અને નિડરતા બતાવી છે તેને માટે લોર્ડ મીન્ટોની પ્રજાને ધન્યવાદ આપીએ છીએ. એક વિદ્વાન વાસ્તવિક કહે છે કે—

"Better late than never"

વર્તમાન પત્રોની સ્વતંત્રતાપર અંકુશ

આ વખતની લોર્ડ મોર્લે અને મીન્ટોવાળી સુધારાના યોગે નવી અસ્તિત્વમાં આવેલી ધારા સભામાં વર્તમાન પત્રની સ્વતંત્રતાપર અંકુશ મુકનારો જે કાયદો પસાર થયો છે તે કેવળ નિરાશા જનક અને સંતાપ જનક છે. વર્તમાનપત્રોની સ્વતંત્રતા દરેક સુધરેલી સમાજમાં આવશ્યક મનાય છે, અને એક રીતે એ પ્રજાનો પ્રાકૃતિક હક છે. આ લગભગ છીનવી લેવા જેવું કરવામાં અમને ભય છે કે સરકારે ગંભીર ચુક કરી છે. ઇતર દેશ કરતાં આ દેશમાં વર્તમાનપત્રોની સ્વતંત્રતા વધારે આવશ્યક છે અને તેમ હોવાનાં ઘણાં સંગીન કારણો છે. આ કારણો પૂર્વે એક અંગ્રેજ વકતાએ અહીંની સભામાં સ્પષ્ટ રીતે સિધ્ધ કરી આપ્યું છે. અહીંના રાજ્યકર્તા આ દેશના નથી, તેમની ભાષા આ દેશની ભાષાથી ભીન્ન છે, તેઓ પ્રજાના સંસર્ગમાં વધારે આવી શકતા નથી, અને આને પરિણામે તેઓ આ દેશના લોકોના વિચાર અને ખરી લાગણીઓથી કેવળ અણ વાકેફ હોય છે. આવા સંજોગો વચ્ચે વર્તમાનપત્રોની સ્વતંત્રતા એજ માત્ર દેશની પ્રજાના ખરા વિચાર જાણવાનું ખરૂં સાધન છે, વળી વર્તમાન રાજ્યકર્તાઓની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરવાનું પ્રજામાં પ્રદર્શિત કરવાનું પણ સાધન છે. આવા ઉત્તમ સાધનને કચડી નાંખવામાં સરકાર દુરદર્શિતાની ખામી જણાય છે, એ નિઃસંદેહ છે. લોર્ડ વીલીયમ બેન્ટીકના સમયમાં લોર્ડ મેટકાફે વર્તમાન પત્રોને છુટ આપતાં જે અમુલ્ય વચનો ઉચાર્યાં છે. તેનો અનાદર જોવામાં આવે છે. એટલુંજ નહિ પણ સ્વાતંત્ર્ય પ્રિય અંગ્રેજો જેઓ બીજી પ્રજાને ગુલામગીરીમાંથી

મુક્ત કરવાને માટે અભિમાન ધરાવે છે. જેઓ છાપાની સ્વાતંત્ર્ય ઘોષણા વારંવાર કરે છે તેઓએ આવા નિંદ્ય કાયદાને અસ્તિત્વમાં આણ્યો એ ખરે ખર ખેદ જનક છે. અહીંના વર્તમાન પત્રોપર અંકુશની ખોટ ન્હોતી. ૧૨૪, એ, ૧૫૩, એ, ની કડક રાજદ્રોહની કલમ એવા વિલક્ષણ બુધ્ધિ સામર્થ્યથી યોજવામાં આવી છે કે ગમે તેવા પ્રકારના રાજદ્રોહને શિક્ષા કરવાને સરકારને બીજા સાધનની જરૂર પડે એવો લેશ પણ સંભવ નથી. વળી વર્તમાન પત્રો રાજદ્રોહને ફેલાવે પ્રજામાં ખરાબ લાગણી ઉત્પન્ન કરે એવાં લખાણોને પ્રભાવે ખુવાનો ઉતેજીત થઈ ખૂન કરે એ માનવું ભુલ ભર્યું છે, એથી ઉલટું અહીંના વર્તમાન પત્રોએ અહીંના ઉછાંછળા કાર્યોને વખોડી કાઢયાં છે; અને તિરસ્કારની તીવ્ર લાગણી પ્રદર્શિત કરી છે. વર્તમાન પત્રોપર આવા પ્રકારનો પ્રતિબંધ મુકવાથી સરકાર પ્રજાનો ખરો અભિપ્રાય જાણવાને શક્તિમાન થશે કે નહિ એ સંદેહ જનક છે. કારણ કે હિંદમાં જેને અશાંતિ નામે ઓળખવામાં આવે છે તેનાં કારણો જુદાં છે. વર્તમાન પત્રોને એની સાથે કંઇ લેવા દેવા નથી અશાંતિમાંના કેટલાક કારણોમાંનું એક કારણ સરકારની અધુના ધારણ કરેલી સાંકડા પ્રકારની રાજનીતિ છે. આ અશાંતિ બંધ કરવાને મીન્ટોની સરકારે જે ઉપાય યોજ્યો છે તે ઉપાય ભયંકર વ્યાધિ કરતાં અધિક ભયંકર છે. અને આમ કરવામાં સરકારનો હેતુ કેટલે અંશે ફળીભુત થશે એ ભવિષ્યની બીના છે.

આ કાયદાથી મેજીસ્ટ્રેટના હાથ બળવાન બનાવવામાં આવ્યા છે. જો મેજીસ્ટ્રેટના ધ્યાનમાં આવે તો વર્તમાન પત્રના માલિકો પાસેથી રૂા. ૫૦૦થી ૨૦૦૦ની રકમ જામીનગીરી તરીકે માગી શકે. આવાજ પ્રકારની જામીનગીરી છાપખાનાના માલેકોને પણ વાસ્તવિક વા અવાસ્તવિક સંજોગો વચ્ચે આપવી પડે આ કાયદો બેશક અહીંના છાપખાનાના માલેકને માટે ઘણોજ કડક અને સંતાપ જનક છે. અહીંના છાપખાનાવાળા એવી ભારે રકમની રોકડ જામીનગીરી આપવાને સમર્થ નથી અને આનું પરિણામ એ આવવાનો સંભવ છે કે ઘણાકોને આ ધંધો છોડવો પડશે. આવા કડક કાયદાની વિરૂધમાં અહીંની સમસ્ત પ્રજા મતે પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો છે. અફસોસ છે કે આ વાતપર સરકારનું યથાર્થ લક્ષ્ય નથી. અશાંતિ! અશાંતિને દાબવાને અન્ય ઉપાય અમલમાં મુકો. લોકોની ખરી લાગણી જાણવાના સાધનને નિર્મુળ ન કરો. આ ભયંકર કાયદો જેટલો દેશને નુકશાનકારક એટલોજ અને એથી અધિક સ્વતંત્રપિપાસુ ઇંગ્લંડ અને ઇંગ્લંડના વિરનરોને કલંક લગાડનારો છે. અને સરકારે આ વાત માન્ય નહિ કરીને એક ગંભીર ભૂલ્ય કરી છે એ સંશય રહિત છે.

अमेरिकन महात्मा अब्रहम लिन्कननी शतवर्षी.

ગઇ તારીખ ૧૨ મી ફેબરવારી ૧૯૦૯નો દિવસ એ અમેરિકાવાસીઓ માટે અસાધારણ આનંદનો પ્રસંગ હતો. લગ્નનો પ્રસંગ વારંવાર આવે છે, પુત્રાદિની પ્રાપ્તીનો સમય પણ વારંવાર મળી આવે છે પણ માતભૂમિ તરફ પ્રિતી દર્શાવવાનો અને તેથી પણ અધિક તેવા દેશભક્તોનું સનમાન કરવાનો પ્રસંગ અલભ્ય છે. દરેક દેશમાં દરેક સ્થળમાં વસતા અમેરિકાવાસીઓએ એ દિવસ આનંદમાં પસાર કીધો હતો અને તે દિવસે મહોત્સવ ઉજવ્યો હતો.

જ્યારે જ્યારે ભારતે ધર્મની ગ્લાનિ અંધારે,
ત્યારે ત્યારે ભારતે મહાત્મા જન્મજ ધારે,

એ એક સાક્ષર વર્ય મહોદયે કીધેલો ગીતાજી ના એક શ્લોકનો ભાષાનુવાદ યથાર્થ છે. અમેરિકાના સંબંધમાં એ વાત આજના ચરિત્રમાંથી સત્ય કરેલી જણાય છે. જે સમયે મહાત્મા લીંકનનો જન્મ થયો તે સમયે આજનાં અમેરિકાની સર્વોપરી સ્થીતિનો કોને ખ્યાલ હશે! ઇ. સ. ૧૮૫૯ માં અમેરિકા દેશ જે સ્થીતિનો ભોગ થઇ પડયો હતો તે નભુતો. ન ભવિષ્યતિ જેવી હતી. એ મહાન્ વિપત્તિમાંથી મુકત કરનાર પુરૂષ એજ આજનો આપણો ચરિત્ર નાયક છે.

સત્તરમી સદીના આરંભમાં યુરોપવાસીઓ ઉતર અમેરિકામાં આવી વસવા લાગ્યા. અમેરિકા તે સમયે જંગલી દેશ હતો, અને જંગલો સાફ કરવા માટે મજુરોની પરમ આવશ્યકતા હતી. એ મજુરો ક્યાંથી લાવવા એ એક અગત્યનો સવાલ થઇ પડયો. સમય સાધીને પોર્ચુગાલવાસીઓએ હબ્શી લોકોને પકડી લાવી આ દેશમાં વેચવા માંડયા. આ વ્યાપાર ધીમે ધીમે યુરોપવાસીઓએ પોતાને સ્વાધીન કરી લીધો.

ઇ. સ. ૧૭૭૬ માં ઉતર અમેરિકાની પ્રજાએ સ્વતંત્રતાનો ઝંડો બુલંદ કીધો. અમેરિકાવાસીઓએ લોહી વહેવરાવીને તેનું પ્રમાણ આપ્યું; અને તે દેશ યુરોપવાસીઓથી સ્વતંત્ર બન્યો. પોતાની ઉદારતા કહો કે હારનો પશ્ચાતાપ કહો પણ યુરોપવાસીઓએ અમેરિકાવાસીઓ સાથે સહાનુભૂત થઇને ગુલામો વેચવાનો ધંધો લગભગ બંધ કીધો; પરંતુ સર્વથા બંધ નહીં થવાનું કારણ માત્ર સ્વાર્થ પરાયણતા સીવાય બીજું કાંઇ નહોતું. દક્ષિણ તરફની પ્રજા ગુલામો દ્વારા ખેતીનું કામ કરાવી મોજ મારતી હતી. પરંતુ 'મનુષ્ય માત્ર એક સરખા છે' એ સામાન્ય વાક્યની જય ઘોષણાનું પરિણામ આજે આપણે નીહાળી શકીએ છીએ. ગુલામગીરીનો સર્વથા નાશ કરવાને એક પક્ષ ઉભો થયો. ઉભય પક્ષ વચ્ચે મહાન તકરાર થઇ અને ઇ. સ. ૧૮૫૯ માં દેશની દશા એટલી નાજુક થઈ પડી, કે છેવટે દેશનો આધાર પરમાત્મા ઉપર છોડવાની ફરજ પડી. આ ગંભીર સ્થીતીનો ખ્યાલ કલ્પનાથી આવે તેમ નથી, તેમાંથી દેશને મુકત કરવાને એક દેવી પુરૂષની પરમ આવશ્યકતા હતી એ મહાપુરૂષમાં નિરભિમાન, સમપ્રેમ, તિવ્ર બુદ્ધિ વીગેરે અનેક ગુણોની અગત્ય હતી, મતલબ કે "પર દુઃખે દુનીઆમાં દુઃખ" એ સાંદી લીટીનો ખ્યાલ હોવાની અગત્ય હતી. તેનામાં દેશભકતી અને આત્મભોગની પરમ આવશ્યકતા હતી. એ મહાન્ કામ કરનાર દેશભક્ત મહાત્મા લીંકન હતા. આ મહાત્માની ઉમ્મર ઇ. સ. ૧૮૫૯ માં પચાસ વર્ષની હતી અને પોતાના નીર્દોષ ભાઈઓની ખાતર તે સામે થયો. ગુલામોના ધંધાના સંબંધમાં ઇ. સ. ૧૮૬૦ માં બંને પક્ષ વચ્ચે દ્વંદ્વ યુધ્ધ થયું. યુધ્ધમાં સામે થવાને પ્રેસીડંટ લીન્કને દેશવાસીઓની મદદ માગી. વિના યુધ્ધથી આ બાબત પતાવી દેવાનો લીન્કનનો મનોભાવ હતો, પણ તેમ બન્યું નહીં; અને અપીલનો કાંઇક જુદાજ પ્રકારનો જવાબ મળ્યો. "Abraham we are coming" અમેરિકાવાસીઓમાં સેના જેવું કશું નથી. જ્યારે જરૂર પડે છે ત્યારે દરેક દેશને ખાતર પોતાના ઘરબારનો ત્યાગ કરે છે. વારંવાર પ્રેસીડંટ લીન્કને આદમીઓની માગણી કીધી અને તેણે ૨૭૬૩૬૭૦ આદમીની માગણી કીધી ત્યારે તેને ૨૭૭૨૪૦૮ આદમીનું ઝુંડ મદદમાં મળી આવ્યું. પાંચ વરસ સુધી યુધ્ધ થયું. સાત લાખ કરતાં વધુ આદમીઓનું બંને પક્ષ તરફથી બલીદાન અપાયું. અબજો રૂપીઆની ખુન્હારી થઇ, ત્યારે તેનું પરિણામ ગુલામી ધંધાના નાશમાં આવ્યું. ત્રીસ લાખ હબશી ગુલામો લીંકનના ગુણગાન કરતા પુજા કરવા લાગ્યા પોતાનો મહાન ઉદ્દેશ સમાપ્ત કરીને મહાત્મા લીંકને પણ પોતાના જીવનનું બલિદાન આપ્યું.

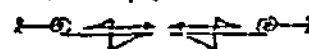
કોર્ટ માર્શલમાં થયેલા ચુકાદાને છેવટનો મંજુર કરાવવા માટે પ્રેસીડંટ આગળ મોકલવાનો સામાન્ય રીવાજ છે. પ્રેસીડંટ લીંકન આવી સતની

સર્વથા વીરોધીમાં હતો. એટલે સુધી કે તેની આ દયા સારૂ બીજા લશ્કરી અમલદાર વારંવાર મશ્કરી કરતા હતા. એક વખત વીસ પચીસ વર્ષના એક યુવકને લશ્કરી અદાલતે મોતની સજા ફરમાવી. માત્ર ગુન્હો પહેરા ઉપર સુઇ જવાનોજ હતો. પ્રેસીડંટ લીંકને આ સજામાંથી તે યુવકને મુક્ત કરીને જણાવ્યું કે " બાળક એતીકાર છે, તેને સમીસાંજથીજ સુઇ જવાની ટેવ છે અને તે ઉંઘી જાય તે સ્વભાવીકજ છે. તેની હત્યા હું મ્હારે શીર લઇ લઇશ" આ યુવક પાછળથી ફ્રેડીકસબર્ગની લડાઇમાં માર્યો ગયો અને તેના અંગ ઉપરથી કપડાં ઉતારી લેવામાં આવ્યાં ત્યારે તેના હૃદય ઉપર પ્રેસીડંટ લીંકનની છબી જોવામાં આવી એ છબીમાં God bless President Abrabam Lincoln એવું લખેલું હતું. મહાત્મા લીંકન દયા અને માયાની ખચિત્ મુર્તિ હતો એમ તેના ચરિત્રમાંથી જણાય છે.

કવિ દલપતરામની " અંતે એના એજ વખાણે કરી ફજેતી ફોક, હીંમત નવહારો." એ પંકતી આ મહાત્માના સંબંધમાં ખરી પડી છે. સને ૧૮૬૦માં જેઓ વીરોધી હતા, તેઓએજ તેનો ઉત્સવ ઉજવ્યો હતો. યુધ્ધમાં પોતાનો વિજય થયા બાદ વિરૂધ્ધ પક્ષીઓને નરમ રીતથી છુટા કરવામાં આવ્યા તે માટે સર્વ કોઇ તેનો ગુણાનુવાદ કરે છે. મહાત્મા લીંકનના શતવર્ષીય ઉત્સવ માટે મહિનાઓ થયાં તઇયારીઓ થઇ રહી હતી અને જે લાકડાના ઘરમાં એ વીર પુરૂષનો જન્મ થયો હતો તેનું રક્ષણ કરવાને સભાઓ ઉભી થઇ અને અમેરિકા વાસીઓએ પોતાના તે વીર પુરૂષનો તેવી અનેક રીતે સત્કાર કીધો. આપણે પણ આજે તે વીર પુરૂષનો સત્કાર-પુજા કરીશું અને ભારતવાસીઓને પોતાના તેવા વીર પુરૂષોની જયંતીઓ અને શતવર્ષીઓ ઉજવવાની તથા તેમાંથી ગ્રાહ્ય ગ્રહણ કરવાની પ્રેરણા કરે એવી તે પરમ પિતાને પ્રાર્થના કરીશું. ઇતિ.

चीमनलाल छोटालाल देशाइ.

विरबाला ताराबाई.

(જાનેવારીના ખાસ અંક માટે લખઈ આવેલુ)

આસરે પાંચસો વર્ષ પેહેલા મધ્ય હિંદુસ્થાનમાં હાંક-ઠોડા નામનું એક નગર હતું. તે મધે શિવરતન નામનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તે વેળા શીલા નામના કોઇ અફગાન સરદારે શિવરતન ઉપર સ્વારી કરીને તેનો પૂર્ણ પરાજય કર્યો. અને તેને નગર છોડીને જવા ફરમાવ્યું. તે વેળા શિવરતન લાચાર થઇને અરવલી પર્વતમાં ચાલ્યો ગયો. શિવરતનને એક તારા નામની સ્વરૂપવાન બાલિકા હતી. એ જેવી સ્વરૂપવાન હતી તેવીજ તે શૂરે અને ચતુર હોવાથી થોડાજ વખતમાં તે વીરબાળાને શોભે એવી વિદ્યામાં પ્રવીણ થઇ. તે હમેશ શિકાર કરવા માટે જતી હતી. શિકારે જતી વેળા પુરૂષનો વેશ ધારણ કરતો હતી. તે વેળા તે સ્રી છે એ ઓળખવાની કોઇની પણ હીંમત થતી ન હતી.

રાય શિવરતન પોતાનું ઠોડા નગર સ્વાધીન કરી લેવા માટે હમેશ પ્રયત્ન કરતો હતો. પરંતુ કડવા અફગાન લોકોએ તેનું કાંઇ ચાલવા દીધું નહીં. તેણે બે-ત્રણ વેળા પ્રયત્ન કરી જોયો. પરંતુ તેણે કાંઇ યશ મેળવ્યો નહી. તેથી તેને સ્વસ્થ બેસવું પડયું. આગળ જેમ જેમ શૂરબાલા તારાબાઇ વધતી ગઇ તેમ તેમ તેનું શૌર્ય પણ વધવા લાગ્યું. પોતાની કન્યાંની શુરતા જોઇ વળી એક વેળા તેની સાહ્યતાથી અફગાન ઉપર સ્વારી કરવી એવું તેના મનમાં આવ્યું: તે મુજબ તેણે સહુ તૈયારી કરીને વીરબાલા તારા બાઇ સાથે અફગાન લોક ઉપર

સ્વારી કરી. તેને તેમાં યશ મળ્યો નહી. તે વેળા તારાબાઇએ લઢાઇને શોભે એવોજ પેહેરાવ કર્યો હતો. તેણે તે વેળા લઢાઇમાં શુરતા દેખાડવામાં કાંઇ પણ કસુર કરી ન હતી. પરંતુ કમનસીબ શિવરતન પરાભવ પામ્યાથી શુર તારાબાઇને પણ નાઇલાજથી હાર ખાવી પડી.

શુર તારાબાઇના અપ્રતિમ રૂપ અને શુરતાની પ્રખ્યાતી ચોતરફ પસરવા લાગી. તેના રૂપની પ્રશંસા સાંભળીને કેટલાક રાજપુત્રો રાય શિવરતન પાસે તારાનું પાણી ગ્રહણ કરવાના હેતુથી આવવા લાગ્યા. તે રાજપુત્રોમાં મેવાડનો રાજા રાયમલનો જુવાન છોકરો જયમલ્લ પણ આવ્યો હતો. તેણે શિવરતનને કીધું કે 'આપ તારાને જઇ પુછો તેના અપરોક્ષ મને કાંઇ પણ કરતાં આવડતું નથી.' શિવરતનનો કહેવાનો મુદ્દો એટલોજ હતો કે. માહરી પુત્રી અજાણ નથી ભણેલી અને લઢાઇમાં પ્રવીણ છે. તેને સાધારણ રાજપુત્ર સાથે પરણાવવાથી જો તે દુર્વ્યસની અગર દુબળો નીકળે તો તારાને માથા નામથી રડવાનો અને મને દોષ આપવાનો પ્રસંગ આવે.

રાય શિવરતનનો ઉપર જણાવેલો જવાબ મળતાની સાથેજ જયમલ્લ તારા પાસે ગયો. અને તેને કીધું કે 'માહરા મનમાં તારી સાથે પાણી ગ્રહણ કરવાની ઘણી ઇચ્છા છે. માટે તે તું માહરી ઇચ્છા પુરી કરવા તૈયાર થા' તારાએ તેનું બોલવું સાંભળી લીધું. અને છેવટ જવાબ આપ્યો કે 'આપનું કહેવું કબુલ છે. પરંતુ માહરી એક પ્રતિજ્ઞા છે. તે જો આપ કબુલ કરતા હો તો હું તમારી સાથે વિવાહ કરવા તૈયાર છું. તે પ્રતિજ્ઞા એજ કે હાલમાં માહરા પીતાની રાજધાની ઠોડા નગર એ અમારી પાસેથી અફગાનોએ લીધેલું છે આપે માહરા પીતાને પાછું મેળવી આપવું.' એના જવાબમાં જયમલ્લ બોલ્યો. કે 'એમાં શું મોટું છે? હું તે સહજ મેળવી આપીશ' એવું કહીને જયમલ્લ પાછો પોતાને નગરે ગયો. પરંતુ ત્યાં ગયા પછી તે ઠોડા નગર મેળવવા માટે કાંઇપણ પ્રયત્ન ન કરતાં મોજ મજામાં રહેવા લાગ્યો. અને પાછો કેટલાક દહાડા પછી તારાની અભિલાષાથી તે તારાના મેહેલમાં કોઇની પણ પરવાનગી ન લેતા ગયો. તે બાતમી રાય શિવરતનના કાન ઉપર ગઇ. તેથી તેને ઘણો ક્રોધ ચઢયો. અને ક્રોધમાં તેણે જયમલ્લને મારવાનો ઠરાવ કીધો ને તેણે આખરે તેનો જીવ લીધો.

મેવાડના રાયમલ્લ રાણાને ત્રણ પુત્ર હતાં. તે પુત્રોના નામો—જયમલ્લ, પૃથ્વીરાજ, અને સંગ હતા. તે મધે જયમલ્લ પોતે મોટો હતો. પોતાના મોટા ભાઇને શિવરતને ઠાર માર્યાની બાતમી પૃથ્વીરાજને મળી. તે મળતાંજ તેના નશીબની પરિક્ષા લેવા માટે મનમાં તારાની ઇચ્છા રાખી જવા માટે રવાના થયો. અને થોડાજ દાહડામાં જઇ પોહચ્યો. અને ત્યાં તારાને મળ્યો અને પોતાની ઇચ્છા તેને જણાવી. તે વેળા તારાએ જયમલ્લને જે જવાબ આપ્યો હતો તેજ તેણે પૃથ્વીરાજને પણ આપ્યો. તે જવાબ સાંભળીને પૃથ્વીરાજ છાતી ઉપર હાથ મુકીને બોલ્યો 'જો હું ઠોડા નગર ન જીતું તો હું રજપૂતજ નહી.' આ પૃથ્વીરાજનું બોલવું સાંભળીને તારાને પણ લાગ્યું કે—ઠોડા નગર જો પોતાના પીતાને મેળવી આપશે; તો તે એજ રાજપુત્ર મેળવી આપશે. આજ સુધી જે રાજપુત્રોએ માહરી સાથે પરણવાની ઇચ્છા પ્રગટ કરી. તે ફક્ત નામનાજ રાજપુત્ર હતા. માહરા રૂપને જોઇનેજ તેઓ માહરી સામે ઠોડા નગર મેળવી આપીશું એવું કેહેતા. પણ આની પેઠે એકે એ પણ મને નિશ્ચયથી કહ્યું નહોતું

અપૂર્ણ.

वीराट सभामां द्रौपदी.

ભારતજીવન પ્રેસ મુંબઇ.

निराश कदि थवुं नहिं.

(જાનેવારીના ખાસ અંક માટે આવેલું)

(NEVER DESPAIR.)

" અમે આશાવાદી, આશાવાદી,
નિરાશાને નહીં ગણનારા રે
છઈ અમે આશાવાદી, આશાવાદી. " (કોઠારી)

સુખદુઃખ, ચ્હડતી પડતી, ગરીબી તવંગીરી, ઉન્નત્તિ, અવનતિ વીગેરે અનેક પ્રકારનાં દ્વંદ આપણે આ જગતની અંદર અવલોકીયે છીએ. આની અંદર આશાવાદ અને નિરાશાવાદ, એવું પણ એક દ્વંદ છે લીલાવતીના નાટકની અંદર આવે છે કેઃ—

" તું હળવેરે ઘુંઘટનો પટ ખોલે
મમ જીવ. ચડયો ચકડોલે "

તેની માફક આજે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ આપવું કે સરકારી શાળામાં જે મળે છે તે શિક્ષણથી ચલાવી લેવું. કોલોનીયલ સ્વરાજ્ય લેવું કે સ્વતંત્ર સ્વરાજ્ય મેળવવું, (ઠેકાણું તો હજુ કાંઇ મળવાનું નથી!) શુદ્ધ સ્વદેશીનેજ વળગી રહેવું કે જરૂર પડેતો રાજ્યદ્વારી હથિયાર તરીકે Bureaucracy ગોરા અમલદાર વર્ગનો ભય રાખ્યા સિવાય " બોયકોટનો " પણ ઉપયોગ કરવો, Repressive Policy, પરાણેજોર જુલમથી દાબી દેવાની રાજ્યનીતિથી બીરૂ બની ભાગી જવું કે રાજ્યદ્વારી મેદાને જંગમાં દ્રઢતા, હિંમત અને આગ્રહથી, દક્ષિણ આફ્રિકાની અંદર આપણા શુરવીર હિંદી ભાઈઓ " સત્યાગ્રહ " ની લડાઇ ચલાવે છે તેની માફક ચિવટાઇથી સત્ય સિદ્ધાંતો અને વ્યાજબી માંગણીઓને વળગી રહેવું? આ અને આવી જાતના વિચારોએ ભારત ભૂમિનું વાતાવરણ અનેકાંશતઃ આચ્છાદિત કરી ભારતીય સંતાનોનાં હૃદયોને પણ ચકડોળે ચ્હડાવેલાં છે. તેવા સમયમાં કેવળ રાજ્યદ્વારી દ્રષ્ટિથી નહિં પણ સામાન્ય દ્રષ્ટિથી " આશા નિરાશાવાદ " ઉપર હું પણ બે શબ્દો લખવા માટે લલચાઉં તો તે સ્વાભાવિકજ છે.

પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિનું દ્વંદ જ્યારે આપણે વેદાંત ગ્રંથો, હિન્દુધર્મ શાસ્ત્રો અને ત્રણ બાજુ પાણી અને મથાળે હિમાલય પર્વતથી ઘેરાયેલા અથવા કહોકે સુરક્ષિત થયેલા આર્યાવર્ત્તની અંદરજ જોઈએ છીએ અને અન્યદેશો તો હજુ Material Progress પ્રાકૃતિક પ્રગતિમાં એટલા બધાં રચ્યા મચ્યા પડયા છે કે નિવૃત્તિ શું અને તેની લેહેજત કેવી હોય છે તે જાણતા પણ નથી અને જાણવાની દરકાર પણ કરતા નથી, ત્યારે " આશા નિરાશાવાદ " નું દ્વંદ તેથી વધુ વ્યાપક અને વધુ લોક દ્રષ્ટિ સમક્ષ હોય એમ જણાય છે. અંગ્રેજીમાં આ દ્વંદ માટે Optimism (આશાવાદ) અને Passimism (નિરાશાવાદ) એવા શબ્દો છે; સંસ્કૃતમાં એવા શબ્દો છે; ફારસી ભાષામાં એવા શબ્દો છે; ટુંકમાં ઘણી ખરી ભાષામાં આ વાદ માટેના પર્યાયવાચી શબ્દો મળી આવતા હોવાથી તેની વિશેષ વ્યાપકતા પ્રત્યક્ષ થાય છે. આશા અને નિરાશા જેવી રીતે વ્યાપક છે તેવી રીતે જન સમાજ પણ તે વાદની અંદર વિભક્ત થયેલો જણાય છે. નિવૃત્તિ માર્ગના, શાન્ત વૃત્તિના ઉદાસિન સાધુ મહાત્માઓને બાદ કરતા, કેટલાક ભાઇયો નિરાશામાં ઢળી પડયા છે ત્યારે કેટલાક બંધુઓ આશામાં નિમગ્ન રહી, આનંદ ઉડાવતા પણ નજરે પડે છે. સત્તાના મદમાં અંધ બનેલી સ્વતંત્ર પ્રજા પરતંત્રતાની પીડાના દુઃખના અનુભવને અભાવે ઘણી વખત જેમ સત્તા વગરની, અવાજ વગરની, પરતંત્ર પ્રજાને કષ્ટ આપવામાં કારણ ભુત થઇ પડે છે તેમ આજનાં દ્વંદના ટુકડા કરી " નિરાશા " ના ટુકડાને મ્હેં બાજુએ ફેંકી દીધેલા હોવાથી તે ભાગને મારા લખાણમાં કાંઇ જાણ્યે અજાણ્યે અન્યાય મળી જાય તો તે સાહજીક સ્હમજી, મારા બંધુઓ માફ કરશે એવી આશા છે. હું પોતે Opti-

mist આશાવાદી છું અને મારો Motto મુદ્રા લેખ પણ Never Despair નિરાશ કદી થવું નહીં" એ છે અને હમેશાં મ્હારી આવી આશાવાદિ અને આનંદિ વ્રત્તિ રહેવાનાં કારણો પણ છે, જે જણાવવાને માટેજ આજે, જડ છતાં નિર્દોષ બિચારાં ખડીઓ, કલમ અને કાગળને તસ્દી આપવા બેઠો છું! શરીર, મગજ અને હાથ તો ઘરના હોવાથી તેની દયા શું ખાવી!

કાર્ય કારણના ધારા મુજબ જ્યારે આ સૃષ્ટિનો સરજનહાર પરબ્રહ્મ પરમાત્મા પોતેજ પરમાનંદ સ્વરૂપ છે ત્યારે તેની સૃષ્ટિ દુઃખમય હોય એવું બની શકેજ નહીં. આ એક દયાળુ પરમેશ્વરના રાજ્યમાં ત્યે દુઃખજ હોય તો પછી સુખ મળેજ ક્યાં? ખરી રીતે તો આ જગત્માં જેઓ દુઃખ દેખે છે તેઓનાં હૃદય નિર્બળ હોય છે અને ચક્ષુઓમાં દોષ હોય છે. આ સંસારમાં એવી કઇ વસ્તુ છે કે જે સુંદર અને મનોહર નથી? સમગ્ર સારથી ભરેલો હોય તેને "સંસાર" કહેવામાં આવે છે છતાં જો કોઇ તેને "અસાર" કહે તો તેમા કોનો દોષ? આવી રડતી સુરતો માટે એક ઉર્દુ કવીએ ઠીકજ કહ્યું છે કે:—

"ગલત યેહ લફ્જ યેહ બન્દિશ બુરી યેહ મજમુ સુસ્ત
હુનર અજીબ મિલાહે યેહ નુકતા ચીનોંકો"

આપ વિચાર કરોકે શું દુનિયામાં દુઃખ અધિક છે? શું અશાન્તિનું રાજ્ય ફેલાઇ રહ્યું છે? શું જગત્માં બધી વાતો બુરી છે? શું આ ભુમંડળ ઉપર પરમેશ્વરને બદલે સૈતાનનું રાજ્ય ચાલી રહ્યું છે? શું આ જગતમાં કાંઇ સાર નથી? જો આ બધા સવાલોનો હકારમાં જવાબ આપો તો આપણે માટે સ્ટોઇક (Stoic) લોકોની માફક આત્મઘાત-પ્રાણાર્પણ કરવું તેજ બેહતર છે. પણ મારા ધારવા મુજબ આત્મઘાત કરવા નિરાશાવાદી નંબર વન પણ તૈયાર હશે નહિં. તેનું ખરૂં કારણ એજ છે કે આ સંસાર ધારીએ છીએ એવો દુઃખ મય નથી. અંધારી રાત્રે આકાશ તરફ દ્રષ્ટિ ફેંકો અને જુઓકે આકાશનાં રૂપેરી બિન્દુઓ સમાન કેવા તારાઓ ઝગમગી રહ્યા હોય છે. પર્વતો તરફ દ્રષ્ટિ કરો. તે કેવા બરફના રૂપેરી તાજ પહેરી મ્હાલતા હોય છે; વેહેતી નદીયો તરફ નજર નાંખો, તે કેવી કેલિ કરતી બાળાની માફક અસ્ખલિત પ્રવાહ વડે ખળખળ વહી, સુહામણા દ્રશ્યવડે હૃદય શોકને શાન્ત કરે છે. આસપાસ જંગલ તરફ નિહાળીને જુઓ, કેવો મખમલનો સુંદર ગાલીચો બિછાવી દગ્ધ આત્માને શાન્તિનાં શીતળ જળનું પાન કરાવી રહ્યું છે; અરે! તમારા સુંદર શરીરપર પણ જરાતો ધ્યાન આપો, કેવો મજેનો ચ્હેરો, કેવાં અપૂર્વ નેત્રો, કેવું વિલક્ષણ નાક, અને કેવાં ઉત્તમ ગાત્રો છે! જયાં જુઓ ત્યાં આવી ઉત્તમતા અને ઉત્તમતાજ નજરે પડે છે છતાં શું તમે એમ કહોછો કે સંસાર અસાર છે? મારા ધારવા મુજબ તો અહીં દુઃખ કરતાં સુખની સામગ્રીઓ વિશેષ છે. ઉત્તમ શીતળ વાયુ, ચિત્ત પ્રફુલિત કરનારૂં ઠંડુ ઠંડુ જળ, મીઠાંમીઠાં ફળ, રસ ભરી તરકારીઓ, ઉત્તમ અન્ન, છાયાદાર વૃક્ષ, અમૃતમય ચાંદની, પ્રાણદાતા સૂર્યની રોશની, અને જગતની સર્વ શ્રેષ્ઠ વસ્તુઓ વડે શાન્તિનું રાજ્યજ ચાલી રહ્યું નજરે પડે છે. આવી અપૂર્વ વસ્તુઓ છતાં અમારા જીવનને સફળ ન સમજીએ તો અમારા જેવા બીજા મૂઢ કોણ હોઇ શકે:—

"ते पांदैवोपशप्तानां
सलिलाद् ग्निरुत्थितः"

હવે કેટલાક લોકો એમ કહે છે કે ભાઇ! દુનિયામાં બધુ સુખ છે, પણ અમને સુખ મળતું નથી. હું કહું છું કે આ વાત ખરી નથી. બધાને સુખ મળે છે. કોઇ મનુષ્યને ૨૪ કલાક, અથવા તેના અરધા ૧૨ કલાક અથવા તેના પણ અરધા ૬ કલાક, અરે! તેથી પણ ઓછું, દુઃખીમાં દુઃખી મનુષ્યને એક કલાક પણ ચાલું નિરંતર દુઃખ જ થયા કરે છે એમ કોઇ કહી શકશે? કદિ નહીં.

ક્યાંચ દુઃખ આવે છે તો પણ થોડી સેકન્ડો કે મીનીટો સુધી દુઃખ ભોગવ્યું કે તરત દયાળુ પરમાત્મા સુખને પણ મોકલી આપે છે. ૧૫ મીનીટ પણ ચાલુ એક સરખી રીતે કોઈ માણસ દુઃખી થયા કરે તો અવશ્ય તેના પ્રાણજ ઉડી જાય. ભીડભંજન ભગવાન તેમ થવા દેતોજ નથી. દુઃખના વિચાર કે દુઃખની દશાની સાથેજ સમાનતા જાળવી રાખવા સુખના વિચારો અને સુખની સામગ્રી પણ સાથેજ મોકલે છે. કેદની અંદર ચકકી પીસતો કેદી પણ વસ્તુતઃ નિરંતર દુઃખી નથી. તેને કારાગૃહનું ધ્યાન ઓછુંજ આવે છે. દુઃખના વિચાર આવતાંની સાથે તરતજ તેનો જીવ બીજી વાતના વિચારે ચડી જાય છે. ફાંસીને માચડે લટકેલાઓનાં પણ હસતાં મુખ દેખાય છે તેનું પણ તેજ કારણ છે. મોતના દુઃખના વિચાર ઉપર જોતાં જણાશે કે સુખના વિચારનો તે ચોકકસ વિજય છે; આવાં મહાન ગણાતાં દુઃખોમાં પણ સાથે સુખ રહેલું હોય છે. પરમાત્મા જેવો પિતા પોતાનાં સંતાનોને દુઃખ આપે તે બનેજ નહિં. દુઃખ રૂપી દરદને દુર કરવા "વિસ્મૃતિ" રૂપી અમૃતગુટિકા તેણે પ્રથમથીજ બનાવી રાખી છે. ગમે તેવો પ્યારો પુત્ર મરી જાય છે છતાં થોડા કાળ પછી આપણે તે દુઃખ તદન ભુલી જઇએ છીએ. અરે! બે દિવસ પછી પણ મરણ સમયે તાત્કાળિક જે દુઃખ થાય છે તે રહેતું નથી. (Time heals the wounds) કાળે કરી સર્વ દુઃખ ભુલી જવાય છે, તે આપણને સુખી કરવાનીજ ઈશ્વર ઇચ્છા છે એમ નથી બતાવતું તો શું બતાવે છે? જેને કુદરતી દુઃખની લાગણીયો માનવામાં આવે છે તે પણ કેટલે દરજ્જે કમ હોય છે. આખા દિવસના ચોવીશ કલાકમાં ભુખ માત્ર બેજ વખત લાગે છે; પાણીની તરસ પણ ઘણી ઓછી વખતજ લાગે છે; વધુ શું કહીયે, પણ જેને સર્વથી મહાન દુઃખ અને મ્હોટામાં મ્હોટી આફત માનવામાં આવે છે તેનું "મૃત્યુ" પણ આ મનુષ્ય દેહ ટકી રહેવાના ૧૦૦ વર્ષના સમયમાં આખા જીવન ભરમાં એકવારથી વધારે વાર આવતું નથી. મારા ધારવામુજબ તો જે લોકો એમ કહે છે કેઃ—

"અગર હૈ ઇદકા એક દિન
તો અશરા હૈ મુહર્રમકા"

તેને બદલે આપણે એમજ કહેવું જોઈયે કેઃ—

"અગર હૈ ઇદકા એક દિન
તો યક છિન (ક્ષણ) હૈ મુહર્રમકા"

આવી રીતે જગત સુખમય છે અને પ્રભુ પિતાએ સર્વ સુખની સામગ્રીઓ સજીવ આપણા વાસ્તે તૈયાર રાખી છે છતાં કેટલાક લોકો દુઃખજ દેખતા જણાય છે તેનું ખરૂં કારણ તો એ છે કે તેઓ જ્યાં દુઃખ નથી હોતું ત્યાં પણ "ઉલર પાણા પગ ઉપર" તેની માફક પોતાની મેળેજ દુઃખ ઉત્પન્ન કરી લેછે. કોઇ ગૃહસ્થને ત્યાં જતાં તે આપણે માટે ઉત્તમ ભોજન તૈયાર કરાવી આપણી સ્હામે રાખે છતાં આપણે આંખ નાક ઉંચા ચ્હડાવીએ તો તેમાં તે ગૃહસ્થનો શું દોષ? તેવીજ રીતે પરમેશ્વરે આપણને માટે બધાં સુખ તૈયાર રાખ્યાં છતાં આપણે દુઃખીજ થયા કરીએ તો તેમાં આપણીજ ન્યુનતા નહીં તો બીજું શું? વિચાર દ્રષ્ટિથી જોવામાં આવે તો આ જીવનમાં જેટલું સુખ મળે છે તેટલું દુઃખ મળતુ નથી. રામચંદ્રજીએ હજારો વર્ષ રાજ્ય કર્યું જ્યારે વનવાસ તો માત્ર ૧૪ વર્ષ જ ભોગવ્યો હતો. પાંડવોનું પણ તેમજ. આવા અનેક દાખલાઓ આપણને મળી શકે પણ જે દયાળુ પ્રભુએ 'દુઃખ ભૂલી જવા 'વિસ્મૃતિ" જેવું તત્વ આપણને આપેલું છે તેનો દુરૂપયોગ કરી સુખને ભુલી જઇ દુઃખનાજ વિચારો આપણે કર્યા કરીએ છીએ તેમાં કોઇ શું કરે? વિચાર દ્રષ્ટિને અંધ બનાવી કામ લેવામાં આવે તેમાં પરમાત્માનો શું દોષ? બુધ્ધિ પૂર્વક વિચાર કોઇ કરશે તો ઝટ જણાઇ આવશે કે વાસ્તવિક રીતે દુઃખ તે દુઃખ છેજ નહીં પણ દુઃખ તે સુખની માતા છે. ભુખના દુઃખ વગર જમવાનો આનંદ કેવી રીતે આવે? થાકના દુઃખ વગર મીઠી નિંદ્રાનો આનંદ કેવી રીતે અનુભવાય?

ખરૂં જોતાં દૈવ આપણો દુશ્મન નથી પણ દયાળુ દોસ્ત છે. તેનાં મોકલેલાં દુઃખો પણ ભવિષ્યનાં સુખનાં કારણ રૂપ થઇ પડે છે. દુઃખ તે દુઃખ નહીં પણ હમેશાં સુખના કારણ રૂપજ હોય છે એવી દ્રઢ માન્યતા, તે જઇ.

જ્યારે દુઃખ તે ખરી રીતે દુઃખજ નથી તો પછી તેની વાતજ શું કરવી. પણ રોનાથીએ વધીએ તો એક એવી જાતના અજ્ઞાન લોકો નજરે પડે છે કે જેઓ પરમાત્માએ જે સુખની વસ્તુઓ આપી હોય છે તેમાં આનંદ નહીં માનતાં, અપ્રાપ્ત વસ્તુના શોચમાંજ દુઃખી થયા કરે છે! પરમાત્માએ બુદ્ધિ જેવું સર્વોત્તમ તત્વ આપ્યુ છે તે માટે મગ્ન નહીં બનતાં પાંખો કેમ ન આપી તેને માટે રડયાજ કરે છે! કેટલાકો તો પોતાની સામાન્ય સુખી સ્થિતિમાં સંતોષ નહીં માનતાં રાત દિવસ રાજા મહારાજા બની જવાનાંજ સ્વપ્નો જોયા કરે છે! તેઓને ભાગ્યેજ ખબર છે કે બહારથી રાજ્ય વૈભવ માગનારાઓનાં પણ હૃદય તપાસવામાં આવે તો ભાગે તો અંદરથી કોયલાજ મળવા સંભવ છે. Uneasy lies the head that wears the Crown જે મસ્તકપર મુકુટ બિરાજે છે તેની અંદર અશાન્તિજ ભરેલી હોય છે. અંગ્રેજોના રાજ્ય પર સુર્ય અસ્ત પામતો નથી એમ કહેવાય છે છતાં થોડાજ સમય પૂર્વે એક અંગ્રેજ અધિકારીએ ઇગ્લં-ડમાં હિન્દની અશાન્તિ પર બોલતાં જણાવ્યું હતું કે જો હિન્દુસ્તાનની છુપી પોલીસ આપણને મદદ કરતી અટકી જાય અને એનારકીસ્ટ લોકો છુપી પોલીસવાળાઓનાં ખુનો કરી તેઓમાં ત્રાસ ફેલાવી તઓને આપણી મદદે આવતા અટકાવી દીએ તો આપણે હિન્દુસ્તાનનું રાજ્ય ચલાવવું ઘણું મુશ્કેલ થઇ પડે હિન્દુસ્તાનની પ્રજા એવી કોમ કોમ વાર વ્હેચાઇ છિન્ન ભિન્ન થઇ ગઇ છે કે એક કોમનો માણસ બીજી કોમ ઉપર બારિક નજર રાખી છુપા દૂતનું કામ કરતો કદિ પણ અટકે તેમ નથી; વળી આ જાગૃતિનાં જમાનામાં હિન્દના સદ્ ભાગ્યે બધી કોમો એકત્ર થઇ જાય તો પણ સ્વભાવથીજ હિન્દની પ્રજા એટલી તો રાજ્ય ભકત છે કે તે કાંઇ પણ રાજ્ય વિરૂધ્ધ વિચાર પણ કરતી નથી. હાલમાં થોડા ઘણા એનારકીસ્ટો જાગ્યા છે તો તેઓનો તો, હથિયાર બંધીના કાયદાને લીધે દારૂગોળા મળવાના અભાવે, સંભાળ પૂર્વક જાસ્તીના જે પગલાં ભરાય છે તેથી અને આખા હિન્દની પ્રજા તેમને ધિક્કારે તેથી, થોડા સમયમાં સમૂળગો નાશજ થઇ જવાનો. ટુંકમાં અંગ્રેજી રાજ્ય તમામ રીતે સુરક્ષિત છે અને રહેવાનું પણ છે છતાં આ લખવાનું કારણ એટલુંજ છે કે આવા બળવાન રાજ્યના બહારથી દેખાતા સુખી નેત્તાઓને પણ અંદરખાનેથી હમેશાં ચિન્તા અને દુઃખ રહ્યા કરે છે. માટે હે બંધુઓ! બહારથી બીજાઓનો ભપકો દેખી મનને કલેશ નહીં આપો. Remain contented with what is given by God પરમેશ્વરે જે આપ્યું છે તેથી સંતોષ માનો અને સુખી રહો. આ સંતોષીપણાનો અર્થ આજ કાલ નવરા, દેશના ભારરૂપ રખડતા ભટકતા, નિરૂદ્યમી સંતોષી સાધુડા જેવો નહીં કરતા! પરમેશ્વરે જે દશા આપી હોય તેમાં સંતોષ માનો, છતાં ઉચ્ચ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવાની અભિલાષાનો નાશ નહીં કરો. Ideal આદર્શ હમેશાં ઉચ્ચ રાખો. સાથે પ્રાપ્ત વસ્તુમાં સંતોષ માની પ્રાપ્તવ્ય તરફનો પ્રયાસ પણ જારીજ રાખો. મોક્ષ દશા તે આદર્શ રૂપ છે તેથી પામર દશામાં પીડાવા કારણ નથી. અંગ્રેજો કહે છે તેમ લાયક બનીને "સ્વરાજ્ય" મેળવવું તે આપણી અંતિમ નેમ છે પણ તે ન મળે ત્યાં સુધી પરતંત્ર દશામાં રહેવાથી દુઃખી થવાનું કારણ નથી. રાજાને ઇશ્વર માનવો એ આપણા વેદશાસ્ત્રોમાં છે. રાજભક્ત રહેવું એ તો આપણી ફરજ છે. વળી રાજા પાસે સુખ માંગવાનો પ્રયત્ન કરવો એ પણ આપણી ફરજ છે. હમણાંનો વખત જોઇને નિરાશ થવું નહિં પણ સુખ મેળવવાને યત્ન કરવો, ધૈર્ય છોડવું નહિં ધર્મ ત્યજવો નહિં, અહિં રાખેજ પરમ ધર્મ માનવો અને પરમાત્માની અંદર અચળ વિશ્વાસ રાખી, આશા વડે તમારા કામને ચિવટાઇથી વળગી રહી, આગળ અને આગળ વધો. કદિ પણ નિરાશ બનો નહીં. આવી દ્રઢ વૃત્તિ થતાંજ ખાત્રીથી માનજો કે તમારૂં પ્રાપ્તવ્ય, પ્રાપ્ત થયેલી સિધ્ધ વસ્તુ ઠરી ચુકશે. ઇત્યોમ્

ગીરગામ-મુંબઇ } કનૈયાલાલ ગીરધરલાલ કોઠારી
તા. ૧૯-૧-૧૦ } મેનજર-"આર્ય પ્રકાશ"

चित्र माळा.

कविश्री सवितानारायण.

વડનગરા નાગર બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિના વયોવૃધ્ધ. કવિશ્રી સવિતાનારાયણ ગણપતિનારાયણનો જન્મ સુરતમાં થયો છે. એઓશ્રી સ્વ. સાક્ષર કવિ નર્મદાશંકર અને સાક્ષર કવિ સ્વ. નવલરામ લક્ષ્મીરામના સહાધ્યાયી છે. એમની યુવાવસ્થામાં ગુજરાતમાં સ્વ. દુર્ગારામ મેહેતાજી સરખા સુધારકોના શબ્દઘોષો ગાજી રહ્યા હતા. અસલી સુરત શેહેર તે સમયે વિદ્વાન નરરત્નની હૈયાતીથી મગરૂર હતું. અવનવા સંસ્કારથી ભુષિત આપણા વયોવૃધ્ધ કવિશ્રીની વિદ્વત્તાના પોષક શેઠ ગોરધનદાસ ગોકળદાસ તેજપાલ થયા. જેમનાં કુટુંબમાં તેઓ આજ ઘણાં વર્ષ થયાં રહેલા છે અને પોતાની વિદ્વત્તા, વારંવાર જનસમાજમાં બોધ તથા મનરંજન સાથે ફેલાવતા રહે છે જે સમયે સ્વદેશીની બાબત કોઇ ગુજરાતમાં સમજતું નહોતું તે વખતે પણ-આજથી વીશ વર્ષ ઉપર-એમણે સ્વદેશી વીષે વિસ્તારથી કાવ્યો કર્યાં છે. અને પ્રજામાં તેહેનો સારો સતકાર થયો છે. તેઓ ધર્મ કર્મનિષ્ઠ છે. નિરાભિમાની અને મળતાવડા સ્વભાવના છે. વૃધ્ધ થવા છતાં એમના શરીરની તંદુરસ્તી ઘણી સારી જળવાઇ રહી છે-તેમજ એમની કવિત્વ શકિત પણ એવીને એવીજ સારી રહી છે તે જોઇ હમને ઘણો આનંદ થાય છે. એઓશ્રીનાં સ્વદેશ ભક્તીનાં કાવ્યો ફરીથી છપાય અને જન સમાજને સસ્તી કિમ્મતે લાભ મળે તો તેથી કવિશ્રીની કીર્તિ તથા એમનું સ્વદેશપ્રેમનું ચિન્હ સચવાઇ રહેશે. કવિશ્રીનાં બીજાં પણ અનેક કાવ્યો અમને જોવા સાંભળવાની તક મળી હતી. એ સંગ્રહ પણ પ્રકટ થવાની અગત્ય છે. કવિશ્રીની કદર કરનાર શેઠ ગોવર્ધનદાસ ગોકળદાસ તેજપાલને પણ ધન્ય છે! આ દેશના કવિ અને લેખકોનાં પૂસ્તકોની કદર નહિં થવાથીજ દેશ ઉન્નતિ ઉપર ચઢયો નથી. શ્રીમંત અને સાધારણ પ્રજા વર્ગને અમારી ભલામણ છે કે સારાં સારાં પુસ્તકોને અવશ્ય ઉતેજન આપવું. તેમ થવાથીજ દેશનો હુન્નર ઉદ્યોગ વધશે.

कविराजश्री धीरजराम नरभेराम पूराणी.

ગુજરાત અને કાઠીયાવાડમાં માન પામેલા વયોવૃદ્ધ કવિશ્રી ધીરજરામનો ફોટોગ્રાફ પ્રકટ કરતાં અમને ઘણો આનંદ થાય છે. તેઓશ્રીની જન્મ ભૂમિ ભરૂચ છે. કવિશ્રીનાં શૃંગારરસથી તરબોલ થયલી પ્રાસાદિક કાવ્ય વાણી-સાંભળનારને હૃદયના ઉંડા ભાગમાંથી આનંદ આપે તેવી છે. એઓશ્રી પણ કવિ નર્મદાશંકર, કવિ દલપતરામ આદિ વિદ્વાન કવિઓના ઇષ્ટ મિત્ર છે. તેઓએ વીર, શૃંગાર, આદિ રસથી ભરેલાં કાવ્યો રચ્યાં છે. તેમનું રચેલું પ્લેગવર્ણન અને અન્ન પાણીનો મહિમા, એ કાવ્યો ખરેખર વાંચવા જેવાં છે. એઓ પણ મસ્ત કવિ છે! એમનાં લખેલાં ઘણાં રસભરિત કાવ્યો હોવાં છતાં તે કયે ખૂણે પડયાં હશે તેનો પતો નથી. એઓ શ્રીનો ફોટોગ્રાફ ગુજરાતી પ્રજાને મળે તેટલા માટે અમને બહુ મહેનત પડી છે. છબી પડાવવાનો વારંવાર આગ્રહ છતાં તેઓ અમારા હાથમાંથી છટકીજ જતા! પરંતુ મહામહેનતે તેમની છબી લેવડાવવામાં આવી. અને આજે તે વાંચક વર્ગને ભેટ કરવામાં આવે છે. તેઓનો આનંદી ચ્હેરો, નિખાલસ સ્વભાવ, નિઃસ્વાર્થ પરોપકાર વૃત્તિ, કોઇનું પણ ભલું કરી આનંદ પામવાની ઉત્કંઠા, ધર્મ નિષ્ઠપણું, અને મિત્રમંડળમાં રાત દિવસ મોજ મેળવવાની ઇચ્છા, એજ તેહેમનો જીવનમંત્ર છે. એઓશ્રીના એક બંધુ સ્વ. બાળકૃષ્ણ નરભેરામ પુરાણી માસ્તર જામનગર હાઇસ્કુલમાં માસ્તર હતા, અને તેમના ન્હાના ભાઇ રા. રા. હરિકૃષ્ણ નરભેરામ પુરાણી હમણાં જામનગર સ્ટેટમાં દિવાન ઓફિસમાં છે. કવિરાજ શ્રી ધીરજરામ ઉર્ફે "ધીરજકાકા"ના સ્વભાવ પ્રમાણેજ તેહેમના બન્ને

બંધુઓ પણ સરલ સ્વભાવના અને મીલનસાર પરોપકારી હોવાથી હેમનું કુટુંબ બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિમાં આદર્શરૂપ છે. કવિશ્રીના ભત્રિજાઓ રા. પુરૂષોત્તમ ભાઇ અને રા. છોટુભાઇ, એ બન્નેએ એમ. એ. સુધી અભ્યાસ કરી વિદ્વતા અને સૌજન્યતા મેળવી છે. કવિરાજ શ્રી ધીરજકાકા પોતાના પરમસ્નેહિ મિત્ર ભરૂચ નિવાસી સ્વર્ગસ્થ કેવળરામ ડાકટર સાથે હમેશાં ખૂબ આનંદમાં, હાસ્ય વિનોદમાં, સમય વિતાડતા હતા. તથા ડાકટર સાહેબ અને સંગિત હાસ્ય પ્રેમી કવિશ્રી બન્ને જ્યારે કેટલાક લતિફાઓ કરતા ત્યારે જોનાર-સાંભળનારને જે આનંદ મળતો તે અતુલ હતો. અગર જો કોઇ દેશી રાજાને ત્યાં આવાં હૃચમુખાં નરરત્નો રહ્યાં હોય તો ખરેખર તે રાજાને ભોજ રાજાનો દરબાર કહેવામાં આવે. કવિરાજશ્રીનું વય લગભગ ૬૫ વર્ષનું છે. હમણાંજ તેઓને એક પૂત્ર રત્ન પ્રાપ્ત થયું છે. પરમાત્મા અમારા તે "બાળ કવિ"ને દિર્ધાયુ બક્ષે અને પિતાની પેઠે યશ મેળવવા ભાગ્યશાળી બનાવે.

स्व. लोक प्रीय कलेक्टर मी. जेक्सन.

નાશિકના લોક પ્રીય અને વિદ્વાન કલેકટર મી. જેકસન સાહેબનું ખુન કોઇ બદમાસ એનાર્કિસ્ટને હાથે કરવામાં આવ્યું છે. એ જાણી બહુ ખેદ થાય છે. બ્રીટિશ ગવર્નમેન્ટની વફાદારી ભરેલી નોકરી બજાવનાં પ્રમાણિક અમલદારોને જીવનું જોખમ ખેડવું પડે છે તે આપણે કેટલાક વખત થયાં જોતા આવીયે છીએ. આવાં ખુનો થાય એ ખરેખર ધિક્કારવા લાયક કૃત્ય છે. હિંદુસ્થાનનો ધર્મ અહિંસા પરમોધર્મ છે. આપણે રાજાને ઇશ્વર બરાબર માનતા આવ્યા છીએ. અને તે પ્રમાણે માન્યતા કાયમ રાખવી એજ આપણો પરમ ધર્મ છે. રાજાનો અને પ્રજાનો સંબંધ પિતા પૂત્ર બરોબરનો છે. પિતાની પાસે જે કાંઇ માંગણી કરવાની હોય તે વ્યાજબી રીતે, લાગણી થાય એવી રીતે જણાવવી જોઇએ. તેને બદલે આવી ખુનો મરકી થાય એ આ દેશની પ્રજાને માટે ઘણું શરમ ભરેલું છે. નાશકના કલેકટર મી. જેકસન એક વિદ્વાન અને લોકપ્રીય સીવીલીયન હતા. તેઓએ પોતાની નોકરી દરમ્યાન પ્રજાનો પ્યાર મેળવ્યો હતો એટલુંજ નહિં પણ જુદા જુદા જીલ્લાની પ્રજામાં દરબારો ભરીને તેમના અભિપ્રાયો જાણી તેની દાદ સરકારને પહોંચાડવાના ધોરણની શરૂઆત કરી હતી. સરકારી અમલદારો પ્રજા સાથે ભેળાય અને તેમની ફરિયાદો જાણી લઇ તેના ઉપાયો કરે એજ વારતવિક માર્ગ છે. મી. જેકસન તેના મ્હોટા હિમાયતી હતા. તેઓ સંસ્કૃત ભાષા ઉપર બહુ પ્યાર રાખતા હતા-શોધ ખોલ કરતા હતા- અને કેટલાક દક્ષિણી બ્રાહ્મણ-સંસ્કૃત ભાષાના વિદ્વાનોને-પૈસાની મદદ આપતા હતા. દયાળુ, ઉદાર અને વિદ્યાવિલાસી જનોનાં ખુનો થાય એ શું બતાવે છે? ભવિષ્યમાં મળનારા ઉંચા હકકોના માર્ગમાં આડખીલી નાંખવી એજ! વાંચક વર્ગને તે. અમે ભલામણ કરીએ છીએ કે એવા દુષ્ટ કાર્યો ત્યાગ કરીને શાંત રીતે દેશના ઉધ્યોગ હુનરનો વધારો કરવાનેજ મેહેનત કરવી એજ ઇષ્ટ છે. પરમાત્મા મરહુમ મી. જેકસનનાં આત્માને અખંડ-અનંત શાંતિ બક્ષે!

खा.बा. सैयद शमसुद्दीन कादरी. बी. ए.

મુંબઇ સરકારના ઓરિયેન્ટલ ટ્રાન્સલેટર ખા. બા. કાદરી સાહેબની છબી પ્રકટ કરતાં અમને ઘણો આનંદ થાય છે. ખા. બા. કાદરી સાહેબ પ્રથમ ગુજરાતમાં એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેકટરના હોદ્દા ઉપર હતા. તે જગ્યા ઉપર રહી લાંબો વખત સુધી, પ્રમાણિકપણાથી નોકરી બજાવ્યા પછી તેઓની સુરત જીલ્લામાં ડેપ્યુટી કલેકટરની સરકારી જોખમ ભરેલી જગ્યા ઉપર નિમણુંક થઇ. તે જગ્યા ઉપર પણ રાજા પ્રજાની પ્રીતિ સંપાદન કર્યા પછી ગયાં ૧૯૦૭ ના વર્ષથી બ્રીટિશ ગવર્નમેન્ટે તેઓશ્રીને મુંબઇ સરકારના ઓરિયેન્ટલ ટ્રાન્સલેટરની જગ્યા આપી તેઓની કદર પિછાની છે. ખા. બા. કાદરી સાહેબની

દરેક નોકરી દરમ્યાન પ્રજાને તેમજ સરકારને તેમના કામથી પૂરતો સંતોષ મળ્યો છે. એઓશ્રી નિરાભિમાની સ્વભાવના, મિત્ર વત્સલ અને ધર્મ ચુસ્ત છે. તેઓને ગ્રંથ લખવાનો પણ શોખ છે. જ્યોતિષ શાસ્ત્રના વિષય ઉપર એઓશ્રીએ મૂળ અરબ્બી ભાષામાંથી એક પૂસ્તક રચ્યું છે તેમજ ઘણી શોધ ખોલ કરીને ઇસ્લામી બંધુઓને ઉપયોગી થઇ પડે એવું એક પુસ્તક તૈયાર કર્યું છે. અમે આશા રાખીએ છીએ કે આ પુસ્તકો ઘણાં જલદી બહાર પડે અને તેમ થવાથી વાંચક વર્ગ ઉપર ઉપકાર થાય. ખા. બા. કાદરી સાહેબ મળતાવડા સ્વભાવના અને દરેક ધર્મ તરફ સમાન ભાવથી જોતા હોવાથી સમાગમમાં આવનાર પ્રત્યેક મનુષ્ય તેઓ શ્રીનાં વખાણ કરે છે. તેજ પ્રમાણે સરકારની વફાદારી ભરેલી નોકરી બજાવતા હોવાથી તે પક્ષમાં પણ તેઓનું સારૂં માન છે. ઇશ્વર તેઓને સહ કુટુંબ દિર્ઘાયુ બક્ષે.

સ્વ. રતિલાલ વી. મજમુદાર.

ભારત વર્ષના કેટલાક યુવાનોએ સ્વદેશ સેવાનું વ્રત કેવી રીતે પાળ્યું છે અને દેશને કેવી રીતે ઉપયોગી થઇ પડાય તેનું ઉદાહરણ સ્વર્ગસ્થ રતિલાલ બી. મજમુદારે બતાવી આપ્યું છે. સ્વ. રતિલાલ કાયસ્થ જ્ઞાતિના હતા. તેમનો જન્મ ૨૩-૨-૧૮૬૩ માં થયો હતો. રંક માતાપિતાને ત્યાં જન્મીને પણ તેમણે અંગ્રેજી કેળવણી લીધી હતી. સુખ દુઃખની છાંયા નીચે પણ તેઓ વિલાયત જઇ બેરિસ્ટર થવા પામ્યા હતા. તેઓ એક વિદ્વાન લેખક હતા. તેઓમાં દેશ સેવાની એટલી બધી લાગણી હતી. કે મુંબઇની કોંગ્રેસ વખતે તેઓએ વોલંટિયરોના કેપ્ટનનું કામ ઘણીજ બાહોશીથી બજાવ્યું હતું. પોતાનો બેરિસ્ટરનો ધંધો હોવા છતાં પણ દેશની સેવા બજાવવાનો ધંધો તેમને બહુ વ્હાલો હતો. દેશપૂજ્ય દાદાભાઇ ઇંગ્લંડથી મુંબઇ આવ્યા તે વખતે તથા સુરતની કોંગ્રેસમાં તકરાર પડી તે વખતે તેમણે ઉત્સાહથી ભાગ લીધો હતો તે સ્તુતિપાત્ર કામ ભૂલાય તેવું નથી. સ્વ. રતિલાલભાઇને પુસ્તકો લખવાનો પણ શોખ હતો. તેમનાં લખેલાં સાહસસંગ્રહ અને શાકુન્તલા પુસ્તકો વાંચવા જેવાં છે. તેઓ શાન્ત વૃત્તિના, ઉમંગી હોઇ દેશહિતના કાર્યમાં તત્પર રહેતા. મુંબઇની કોંગ્રેસ વખતે તેમણે છેક કોલંબો સુધી જઇને ફંડ ભેગું કર્યું હતું. મરહુમ પોતાની પાછળ એક બે વર્ષની પુત્રી તથા વિધવાને મુકી ગયા છે. પરમાત્મા ત્હેમના આત્માને શાંન્તિ આપો.

રા. રા. વકીલ સાકરલાલ ડાહ્યાભાઈ.

વકીલ સાકરલાલ ડાહ્યાભાઇ ભરૂચના બ્રહ્મક્ષત્રીય જ્ઞાતિના છે. ક્ષાત્ર વંશમાં જન્મ થવો એ પૂર્વના પુણ્યનો પ્રતાપ કહેવાય છે. પણ ક્ષાત્ર ધર્મ બજાવવો એ વળી તેથી પણ વિશેષ દુર્લભ્ય છે. કોઇ પણ વર્ણમાં જન્મ્યા પછી તે વર્ણના આશ્રમ પ્રમાણે ધર્મ બજવાય નહિં ત્યારે તેવા મનુષ્યનું જીવન સાર્થકય મનાતું નથી. શ્રીયુત સાકરલાલભાઇએ અંગ્રેજી અભ્યાસ કરી રહ્યા પછી કનિષ્ઠ નોકરીમાં નહિં જોડાતાં વકીલાતનો અભ્યાસ કરી ડીસ્ટ્રીકટ પ્લીડરની પરિક્ષામાં પાસ થયા. ઉત્સાહ અને ખંતથી કરેલાં કામોમાં મનુષ્યને વિજય મળે છે. તેમ તેઓને પોતાના વકીલાતના ધંધામાં વિજય મળ્યો એટલુંજ નહિં પણ ૧૯૦૭માં ભરૂચમાં રા. રા. અંબાશંકર ઉતમરામ મલજી વિગેરે ગ્રહસ્થોની મેહેનતથી એક સ્વદેશી પ્રદર્શન ઉઘાડવામાં આવ્યું હતું. અને તેજ સમયથી ભરૂચ ઇન્ડસ્ટ્રીયલ સ્પીનિંગ વીવીંગ મીલ ઉભી કરવામાં આવી હતી. આ મીલમાં ખંતથી લાભ લઇ, બીજા ભાગીદારો સાથે શ્રીયુત સાકરલાલભાઇએ જે મેહેનત કરી છે તે ખરેખર બીજા નિરૂત્સાહ થતા ધંધાદારીઓને અનુકરણ કરવા જેવું છે હિંદુસ્થાનના જુદાજુદા ભાગમાં મુસાફરી કરીને-મેહેનત કરીને તેઓએ મીલના શેરો ખપાવ્યા છે. અને ઠેઠ વિલાયત જઇ પોતાની જાતિ દેખરેખ નીચે, કરકસરથી મિલને માટે સાંચા કામ ખરિદી લાવ્યા છે. એટલુંજ નહિ પણ તે સાંચા કામ હિંદુસ્થાનની કોઇ પણ મીલ કરતાં ઉંચા પ્રકારનું માનવામાં આવે છે. મિલના શેરો ભરાવતાં તેઓને જે વિપત્તિ ભોગવવી

પડી છે. તે તરફ જોતાં બીજો કોઇ પણ માણસ ધૈર્ય ત્યજી દે અને ઉપાડેલું સાહસ પણ ત્યજી દે! પરંતુ શ્રીયુત સાકરલાલભાઇએ તેમ નહિં કરતાં પોતાનું કામ ખંતથી આગળ ચાલુજ રાખ્યું અને અંતે તેમાં વિજય મળ્યો છે. એ મિલનું સાંચાકામ બધું ગોઠવાઇ ગયું છે. અને થોડા દહાડામાં તેનાં મીઠાં ફળો મેળવવાને ગુજરાતની પ્રજા ભાગ્યશાળી થશે. અમારા દેશના બાકગકાટ કરનારા સ્વદેશના હિમાયતીઓને અમે શ્રીયુત સાકરલાલભાઇની ખંત અને મેહેનતનું અનુકરણ કરવાની ભલામણ કરીશું. શ્રીયુત સાકરલાલભાઇ ચુસ્ત ધર્મનિષ્ઠ છે. દયાળુ અને શ્રદ્ધાવાન છે. દેશોદયનાં કાર્યોમાં દ્રઢ આગ્રહથી વળગી રહે છે તેમ ધર્મનાં કાર્યોમાં પણ આગેવાની ભર્યો ભાગ લે છે. ઇશ્વર તેને દિર્ઘાયુ કરે વિજય આપે.

स्व. सेठ राजाराम गोविंदराम जे. पी.

સુરત નિવાસી શેઠ રાજારામ વીશા નાગર વાણિયા જ્ઞાતિના હતા. સુરતની મ્હોટી આગના વખતથીજ મુંબઇ આવી વ્યાપારમાં ઝોકાવ્યું હતું. ચંચળ બુધ્ધિના અને બાહોશ હોવાથી સોનાનો અને રૂનો વેપાર ધમધોકાર ચલાવી સારી પેઠે દ્રવ્ય કમાયા ભાગ્ય દેવી કંઇ દરેક મનુષ્યોને નિરાશ થવા દેતી નથી. જેઓની મનોવૃત્તિ હમેશાં એકજ ધ્યેયને વળગી રહે છે તેને એક દિવસ પણ સારૂં ફળ મળે છેજ શેઠ રાજારામે પોતાને મળેલા દ્રવ્યનો સદ્ ઉપયોગ કરવાથી સરકારમાં અને વેપારી વર્ગમાં યશ મેળવ્યો છે. હિંદુસ્થાનમાં પ્રસિધ્ધ થઇ પડેલી નારણદાસ રાજારામની પેઢીના તેઓ એક ભાગીદાર હતા. કે જે કંપની રૂના વ્યાપારીઓ તરીકે હજુ પણ સારી સ્થિતિ ભોગવે છે. તેઓએ હિંદુઇભાઓના સુખને માટે સુરત નજીકના ડુમસ ગામમાં એક સેનિટેરિયમ–" શાંતિભૂવન " બંધાવ્યું છે. અને અનેક મનુષ્યો તેનો લાભ લઇ તનદુરસ્ત થાય છે. દવાખાનાંઓ બંધાવવા કરતાં સેનિટેરિયમ બંધાવવાનું મહાન પુણ્ય છે. શેઠ રાજારામે બીજા અનેક સન્માર્ગ–ધર્મ કાર્યમાં–પોતાનું દ્રવ્ય વાપરી ગરિબોની આશિષ લીધી છે. તેઓ પોતાની પાછળ ધર્મ પત્નિ જડાવબાઈ ઉપરાંત પોતાની બ્હેન શિવકોરના મ્હોટા કુટુંબને મૂકી સ્વર્ગવાસી થયા છે. શેઠ રાજારામના સ્વર્ગવાસી થયા પછી પણ ત્હેમનાં ધર્મ નિષ્ઠપત્નિ બાઈ જડાવે સુરતમાં પાણીની ટાંકી, જાનવરોની ઇસ્પીતાલ તથા પોતાની જ્ઞાતિના છોકરાઓ માટે સ્કોલર શીપો સ્થાપેલી છે. ડુમસમાં રામચંદ્રજીનું ભવ્ય મંદિર તથા બીજાં વિદ્યાવૃધ્ધિના અને ધર્મનાં કાર્યો કરી પુણ્ય મેળવ્યું છે. મનુષ્યનું જીવન સાફલ્ય થવા માટેનાંજ એ કર્મો છે. જેઓ પૈસા મેળવીને એવાં કાર્યો કરે છે. તેમનાજ જીવનને ધન્ય માનવામાં આવે છે. એઓશ્રીના ભાણેજ શેઠ ઠાકોરદાસ નરોતમદાસ અને શેઠ મોતીલાલ નરોતમદાસ પણ પોતાના વડિલોના જેવાજ ધર્મ કર્મનિષ્ઠ છે. ઇશ્વર ત્હેમના કુટુંબને એવાંજ સત્કાર્યો કરવાની બુધ્ધિ પ્રેરે!

स्वर्गस्थ मी. पालमकोट.

સચિત્ર " હિંદિ આફ્રિક " માસિક પત્રના અધિપતિ અને માલેક મી. સોરાબજી લીમજીભાઇ પાલમકોટના મરણની નોંધ લેતાં દિલગીરી ઉપજે છે. ઉત્સાહથી સાહિત્યમાં ભાગ લેનારા પારસી લેખકોમાં મી. પાલમકોટ એક ઉગંગી ગ્રહસ્થ હતા. તેઓ પહેલાં " માસિક મજાહ " નામનું માસિક પત્ર ચલાવતા હતા. તેમાં તેમને યશ મળ્યો. સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં તેમણે જુદાજુદા લેખકો અને કવિઓના લેખો પ્રસિધ્ધ કરી વાંચક વર્ગને કંઇક જુદો સ્વાદ ચખાડ્યો હતો. તેઓને લેખો અને કવિતાઓ લખવાનો ઘણો શોખ હતો. મુંબઇમાંથી પ્રસિધ્ધ થતાં " મેન એન્ડ વુમન ઑફ ઇન્ડિયા " નામનું માસિક પત્ર જોયા પછી તેમને સચિત્ર માસિક પત્ર ચલાવવાનો શોખ થયો, તેઓ ઇંગ્લંડ. અમેરીકા ગયા. ત્યાં તેઓએ સચિત્ર વર્તમાન પત્રો અને માસિક પત્રો જોયાં, અનુભવ મેળવ્યો અને મુંબઇ આવી " હિંદી માસિક "

हैद्राबादना एक महोल्लानो देखाव.

भारतजीवन प्रेस मुंबई.

પ્રકટ કર્યું. પરંતુ અમારા દેશના દુર્ભાગ્યે વાંચકો તરફથી હજારોની સંખ્યાનો આશ્રય મળ્યો નહિ. તો પણ કદર થઇ. તેઓ અમારા નિરાભિમાની અને સરલ સ્વભાવના પરમ સ્નેહી મિત્ર હતા. પરસ્પર એક બીજાના કાર્યમાં મદદ કરવાને હમેશાં ઉદાર રહેતા. આવા એક ઉમંગી વિદ્વાન મિત્રને ગુમાવવાથી અમને બહુ ખેદ થાય છે. મરહુમ પોતાની પાછળ એક વિધવા અને વિદ્વાન લેખક બ્હેનોને મૂકી ગયા છે. હમણા " હિંદિ થાફીક " ત્હેમનાં બ્હેનો ચલાવે છે. વાંચક વર્ગ ત્હેમનાં કાર્યની કદર કરશે. એવી અમારી ભલામણ છે. મરહુમ શ્રીયુત પાલમકોટના કુટુંબ તથા બ્હેનોને ધૈર્ય આપતાં અમે ઇશ્વર પાસે માંગણી કરીએ છીએ કે એવા ભલા બંધુના આત્માને અવિચ્છિન્ન શાન્તિ પદ આપો.

गं. स्व. बाजीगौरी अने गं स्व. न्हानी व्हेन गज्जर.

આપણા દેશની સ્ત્રીઓની સ્થીતિ સુધારીને અને તેઓને વિદ્યા અને હુન્નરનું જ્ઞાન મળે એવા ઉચ્ચ આશયથી સુરતમાં એક વનિતા વિશ્રામ સ્થાપવામાં આવ્યું છે. આ સંસ્થાના સ્થાપક અને ચાલક ગંગા સ્વરૂપ બાજી ગૌરી અને ન્હાની બ્હેન ગજ્જર છે. તેઓએ પોતાના જીવનનો અવશેષ ભાગ સ્ત્રીઓનાં કલ્યાણ માટે ગાળવાનો સંકલ્પ કરી એક મ્હોટી રકમ એ સંસ્થાને અર્પણ કરી છે. એટલુંજ નહિં પણ ગુજરાત કાઠીયાવાડમાં પ્રવાસ કરી, ભાષણો કરી એક સારૂં ફંડ ભેગું કર્યું છે. સુરતમાં નાગર ફળીયામાં સ્થપાયલા આ આશ્રમમાં લાભ લેતી સ્ત્રીઓની છબી પણ આજના અંકમાંજ આપવામાં આવી છે. આ એક મહાન પરોપકારી કાર્ય છે. એ સંસ્થાને દરેક ગુજરાતી ભાઇએ મદદ કરવી જોઇએ. અને આવી સંસ્થાઓ દરેક સ્થળે સ્થપાવી જોઇએ. આપણા દેશની વિધવા અને સધવા સ્ત્રીઓ નવરાશનો વખત વાતોનાં તડાકામાં ગાળે છે પરંતુ આવી સંસ્થાઓ સ્થાપવામાં આવે તો સ્ત્રીઓને વિદ્યા હુન્નરનુ જ્ઞાન મળી તેઓનો સંસાર સોનાનો બને. બન્ને બ્હેનોને ધન્યવાદ આપતાં અન્ય ધનવાન સ્ત્રીઓને પણ અમારી એવીજ ભલામણ છે કે જીવનનો ધર્મ પરોપકાર છે. તેંજ સુધારો તો આ લોક અને પરલોકમાં અનંત સુખ શાંતિ મળશે.

नाडियादनुं सुप्रसिध्ध देशाई कुटुंब.

स्व. रा. रा. हरिदास विहारीदास देसाई

આ જગત્ એક કર્મક્ષેત્ર છે. પ્રાણી માત્રે જન્મ ધારણ કરીને વર્ણાશ્રમ પ્રમાણે કર્મ કરવુંજ જોઇએ. અને તેમાં યશ મળવો એ પરમાત્માને હાથ છે. ભારતભૂમિ એવા અનેક કર્મવીર પુરૂષોની જન્મ દાત્રી છે. ઘણા વીર પુરૂષોની માતા છે. નડીયાદ નિવાસી સ્વર્ગસ્થ રા. રા. હરિદાસ વિહારીદાસ દેશાઇ પણ એજ વીર પ્રસૂતાના પૂત્ર હતા. તેમણે ખેડા જીલ્લાના નડિયાદ જેવા એક ન્હાના શેહેરમાં જન્મ લઇને પણ નિરાશાવાદીઓને જે કંઇ ઉદાહરણ આપ્યું છે તે યુવાનોથી વૃધ્ધ પર્યંતને માટે આદર્શ રૂપ છે. જન્મ ગ્રહણ કરો વિદ્યા સંપાદન કરો, વિદ્વાન થાઓ, અને તમારા કુટુંબનેજ માટે નહિં પણ જગતને માટે તમારા સદ્ગુણોનું અને તમારાં ઉચ્ચ કર્મોનું આદર્શ બતાવી જાઓ. તેમ કરવાથીજ તમારી ભવિષ્યની પ્રજા પોતાને જીવન ક્રમ આદર્શ રૂપ બનાવશે. અને તેથીજ ભારતભૂમિમાં અનેક કર્મ વીર પુરૂષો ઉત્પન્ન થઇ દેશની કીર્તિ અવિચળ કરશે.

સ્વર્ગસ્થ રા. રા. હરિદાસભાઇએ અંગ્રેજી, ગુજરાતી કેળવણી નડીયાદમાંજ લીધી હતી. અને ગુજરાતની ઉચ્ચ આદર્શ વિભૂતિ સ્વરૂપ સ્વર્ગસ્થ મણિભાઇ જશભાઇ તથા સ્વ. સા. મનઃસુખરામ સૂર્યરામ ત્રિપાઠી તથા રા. રા. રણછોડભાઇ ઉદયરામ જેવા મિત્રોની સાથે સહાધ્યાયી થઇ ધીમે ધીમે ઉચ્ચ

સીપાલિટીમાં ચેરમેન તરીકે સ્વતંત્રતા પૂર્વક અને નિડરતાથી કામ કર્યું હતું. આ વખતે ભાવનગરના મહારાજા તખ્તસિંહજીએ એમને એસીસ્ટન્ટ રેવેન્યુ કમીશ્નર તરીકે પોતાનાં રાજ્યમાં બોલાવવાથી ત્યાં ગયા અને તે રાજ્ય સાથે જોડાઇ તે ખાતાના કાયદાઓમાં પ્રશંસનીય સુધારાઓ કર્યા કે જે હજુ સુધી ત્યાંની પ્રજા યાદ કરે છે. ધીમે ધીમે મહારાજાના સેક્રેટરી થયા પછી એજ રાજ્યમાં ચિફ રેવેન્યુ કમિસ્નર થયા અને રાજાપ્રજા ઉભયમા માન મેળવ્યું. ત્યાર પછી જુનાગઢના નવાબ સાહેબે રેવેન્યુ કોન્સિલ તરીકે બોલાવવાથી તે જગ્યા ઉપર ગયા. ત્યાંથોડાંક મહિના રહ્યા બાદ મરહુમ શાહજાદા શેરઝુમ્માખાનના નેટીવ કમ્પેનિયન તરીકે નિમણુક થઇ. શાહજાદાને આવા એક ઉચ્ચ વિચારના મિત્ર મળવાથી રા. રા. ગોપાળદાસભાઇ ઉપર તેમને ઘણો સ્નેહ ભાવ ઉપજ્યો. નામદાર નવાબ પણ એમણે બજાવેલી સેવાથી ખુશી થયા, પોતાના મદદનીશ તરીકે તેમજ રેલ્વે બોર્ડના મેમ્બર તરીકે નિમણુક કરી. નવાબ સાહેબના રાજ્યમાં જોડાયા ત્યારથી વિશ્વાસુપણાથી અને પ્રમાણિકપણે પોતાની નોકરી બજાવ્યા કરી હતી તેથી નામદાર નવાબ સાહેબ તેમના ઉપર પ્રસન્ન ઘણા રહેતા હતા. તેઓશ્રીએ જેજે ખાતા સાથે સંબંધ રાખ્યો તે તે ખાતાંઓમાં અગત્યના સુધારાઓ કર્યા હતા. અને તેથી રાજા પ્રજાની પ્રીતિ સંપાદન કરી હતી. જ્યારે એઓશ્રી ભાવનગરમાં હતા ત્યારે રાધનપુરના એડમિનિસ્ટ્રેટરના એસીસ્ટંટ તરીકે પણ થોડો વખત રહ્યા હતા. ત્યાં પણ એઓએ રેવન્યુ ખાતાનુ કામ કુશળતાથી બજાવી એડમિનસ્ટ્રેટર મેજર લાઇડનો ઉચ્ચ અભિપ્રાય મેળવ્યો હતો. પરંતુ ભાવનગર રાજ્યના આગ્રહથી પોતાની અસલ જગ્યાએ જોડાયા હતા. પોતાના ખાનદાન કુટુંબના ચાલતા આવેલા રીવાજ પ્રમાણે એઓશ્રી પણ ધર્મ કર્મ નિષ્ઠ અને પરોપકારી તેમજ ઉદાર સ્વભાવના છે. ધર્મનાં પુસ્તકોનું અધ્યયન, ઇશ્વર ઉપર અટલ શ્રધ્ધા; તથા પ્રજાની સેવા, એ સઘળાં પરલોકના હિતકારક સાધનોમાં પ્રવૃત્ત રહે છે. ખેડુત પ્રજાને ખેતીવાડીનું જ્ઞાન મળે તે માટે તેઓ ઘણો પ્રયાસ કરી રહ્યા છે. પ્રદર્શન વિગેરે ઉન્નતિનાં સાધનોમાં ઉમંગથી ભાગ લે છે. ઇશ્વર "દેસાઇ કુટુંબ" ની કીર્તિ અવિચલ રાખે અને તેમની પ્રજાને પણ પોતાના વડિલોને પગલે ચાલવાની સુબુધ્ધિ અવિચલ રાખે એજ પ્રાર્થના છે.

व्यभिचार निषेध.

છત્રપતિ સરદાર, પતિ લંકાકો મ્હોટો,
ખીશકોટી સુભટ્ટ, દ્રવ્ય દલકો નહિં તોટો,
લક્ષ પ્રવીની નાર, લન્કકી સબમેં ચઢતી,
રામ પત્નિ લે ગયે, આઇ વો દીનસેં પડતી,
મદોન્મત્ત મારૂતિ આયો લંકાગઢ માંહી,
જીત્યો યોધ્ધ કપિંદ્ર, ઇન્દ્રજીત રોળ્યો ત્યાંહી,
દોલતકો ભંડાર દીનો બીભિછન ભાઇ
લય કીનો સબ દેશ કીઇ ભક્તનકી સાહી.
તડિત્ પડિત્ ટંકાર કીયો ધનુષકો ભારી,
રામ પત્નિ લે ગયે ક્રુર રાવનકો મારી,
મતિ બૂરી પરનાર માર મરકટકો ખાયો,
જીવ ગયો બેમોત નર્કમેં રાજ ગુમાયો,
પરદારા તજ પ્રીત, પ્રીત પરનારે બુરી,
ધન જોબન જલ જાય કોઇ દીન ફીરતી છુરી.
કહે ધીરજ કર જોડ છોડ પરત્રીયા પ્રીતિ.
કોન મનુષ હેં માત્ર, દેખ રાવનમેં બીતિ.

દોહરો.

પરનારી અભિલાષથી, બચવાની શી આશ?
રિધ્ધિ સિદ્ધ શકિત છતાં રાવણ પામ્યો નાશ.

कवि धीरजराम निर्भयराम पुराणी.

મહાત્મા શ્રી કૃષ્ણાનંદ સરસ્વતી સ્વામી

અને

તેમના લેખ.

(જાનેવારીના ખાસ અંક માટે લખાઇ આવેલું)

શ્રી કાશી કૈવલ્યધામનિવાસી પરમહંસ પરિવ્રાજકાચાર્ય શ્રીમાન્ કૃષ્ણાનંદ સરસ્વતી સ્વામી માર્ગશીર્ષ ૨ મંગળવારે એટલે તા. ૧૪ મી ડીસેમ્બર ૧૯૦૯ ને દિવસે સમાધિસ્થ થયા. તે વખતે તત્રસ્થ તમામ વિદ્વન્મંડળના મુખથી એમ ઉદ્ગાર નીકળ્યો કે આર્યાવર્તનો સૂર્ય અસ્ત થયો છે, અને આવા અપૂર્વ મહાત્માના જેવો પાક થવો હવે અતીવ દુર્લભ છે. આવા ઉદ્ગારનો મર્મ શો છે તે સમજવાને માટે એ મહાત્માને લગતી જે કંઇ હકીકત મળી આવી છે તે, તથા એમણે દેહ ધારણ કરી શું લોકોપયોગી કામ કીધું છે તે પ્રસિદ્ધિમાં લાવવાની પ્રવૃત્તિ અનુચિત નહિ કહેવાય.

એ મહાત્માનો જન્મ લગભગ એંસી વરસ ઉપર કર્ણાટકમાં પંપા નામના ગામમાં થયો હતો. એમનું નામ ચૂડામણિ રાખવામાં આવ્યું હતું. એમના પિતાનું નામ રામ હતું ને માતાનું નામ જાનકી હતું તેનું બીજું નામ જયા પણ હતુ. ઘર જો કે ઘણું શ્રીમંત નહોતું પણ પ્રતિષ્ઠાને તપોધનથી સમૃદ્ધ હતું. એમના પિતામહ ઘણી સારી સ્થિતિમાં હતા અને તેને કુમશીકર સરદારનો આશ્રય હતો. તેમ બ્રાહ્મણ રાજવંશીઓના સંબંધી હતા. એમના પ્રપિતામહ રાયભટ્ટ કાશીમાં મોટો યાગ કીધો હતો ને તેના અવસાન સમયે તેની સ્ત્રી તેની પાછળ સતી થઇ હતી. શ્રી નૃસિંહ સરસ્વતી જે સાક્ષાત્ દત્તાત્રયના અવતાર મનાય છે, ને જેમનું માહાત્મ્ય 'ગુરુ ચરિત્ર' નામના પ્રસિદ્ધ પુસ્તકમાં વર્ણવેલું છે, તેમના ચાર મુખ્ય શિષ્યોમાંના સાયંદેવ એમના કુટુંબમાં થઇ ગયા છે. એ કુટુંબમાં વેદવિદ્યાનો પરંપરાગત વાસ હતો. તે પ્રાચીન શિષ્ટાચરણને માટે પ્રખ્યાત હતું, તથા વિરલ આદિસિદ્ધ તથા આજાનસિદ્ધોને જન્મ આપી મહાન્ ગૌરવને પામ્યું હતું. યોગભ્રષ્ટોને જન્મ આપવાને આવાંજ કુટુંબ યોગ્ય હોય છે કે તેથી તેના પાકમાં કચાસ ન રહે.

આઠમે વર્ષે ચૂડામણિને ઉપવીત આપવામાં આવ્યું. તે વખતે એમનું સંસ્કૃત જ્ઞાન એટલું હતું કે સાધારણ શ્લોક વગર ચૂકે રચી શકે. ચૌદ વર્ષમાં સાંગોપાંગ ઋગ્વેદ ભણી રહ્યાને અડધી પોણી કૌમુદી પણ તૈયાર કીધી. આગળ અભ્યાસ વધારવાને કાશી જવાનો મનોરથ થયો. ઘરમાં નાનપણથી સહુને લાડકા હોવાથી પરદેશ જવાની રજા નહિં મળે એવા ભયથી કોઇને કહ્યા કહાવ્યા વિના એટલી લઘુ વયે એકલા નીકળી પડયા. સારે નસીબે રસ્તામાં કાશી જતો સથવારો મળ્યો, તેના સંગમાં અમુક મુદતે કાશી આવી પહોંચ્યા. ત્યાં પોતાના ગામના એક અગ્નિહોત્રી રહેતા હતા, તેમણે એમને પોતાનાં ઘરમાં રાખ્યાં ને પુત્રવત્ સંભાળ લીધી. કાશીમાં સર્વ શાસ્ત્ર પારંગત વિશાલ કીર્તિ સત્યસંધ શ્રી રાજારામ શાસ્ત્રી કાલે હતા તેમની પાસે અભ્યાસ કરવાનો પોતાનો મૂળ સંકલ્પ હતો. પરંતુ અગ્નિહોત્રી મહારાજ આ યુવાન વિદ્યાર્થીને એ રાજારામ શાસ્ત્રીના ગુરુ પ્રચંડ પંડિત સિદ્ધસારસ્વત શ્રી કાશીનાથ શાસ્ત્રીને ત્યાં લઇ ગયા. પૂછપાછ કરતાં વિદ્યાર્થી પરિચિત ઘરનું બાળક જણાયું; તેથી શાસ્ત્રી મહારાજે ઘણાજ માયાળુ સ્વભાવથી એમને પોતાની પાસ અભ્યાસ કરવાને કહ્યું, ત્યારે એમણે જવાબ દીધો કે મેં તો રાજારામના શિષ્ય થવા સંકલ્પ કીધો છે, માટે આપની પાસે નહિં, પણ તેમની પાસે ભણીશ. કાશીનાથજી એ સાંભળી હસ્યા ને ઘણા પ્રસન્ન થયા. તરત રાજારામને બોલાવીને કહ્યું કે આ બટુકને તમારી પાસે અભ્યાસ કરવો છે તો એને સ્વકીય સમજી

સંભાળથી અભ્યાસ કરાવજે, કેમકે એ કંઇ વિલક્ષણ નીકળશે એમ ભાસે છે. ઇત્યાદિ.

ત્યાર બાદ શુભ દિવસ જોઇને એ બ્રહ્મચારી બટુકે રાજારામજી, જે સરકારી સંસ્કૃતશાળાના અધ્યાપક હતા, તેમનું વિધિપુરઃસર અર્ચન કરી તેમના શિષ્ય થવાની મનઃકામના બર આણી. એમના સહાધ્યાયીમાં સરસ્વતીના અવતાર રૂપ બાળશાસ્ત્રી રાનડે, ષટ્શાસ્ત્રસંપન્ન રાજારામ શાસ્ત્રી બોડસ આદિ ધુરંધર વિદ્વાન થઇ ગયા છે. પોતે ધીરે ધીરે ગુરુજીના ઘણાજ કૃપાપાત્ર બની થોડા વખતમાં બુદ્ધિબળથી સકળ શાસ્ત્રમાં પ્રવીણ થયા. એમની નિપુણતાને કુશાગ્ર બુદ્ધિ એવી હતી કે જેમ ગુરુ દ્રોણાચાર્યના ઘણા વિદ્યાર્થી છતાં અર્જુનના ઉપર તેમની અધિક પ્રીતિ હતી તેમ શાળાના સઘળા વિદ્યાર્થીઓમાં ગુરુજીનો વાત્સલ્યભાવ પોતાની ઉપર થવાને માટે એ વિશેષ ભાગ્યશાળી હતા. ધીરે ધીરે ગુરુજીની જોડે વિદ્વાનોની સભામાં એમણે ભાગ લેવા માંડયો. ત્યાં પણ કોઇ કોઇ વાર એવા પૂર્વપક્ષ ખડા કરતા કે તેનું નિવારણ ત્રણ ત્રણ ચાર ચાર દહાડા લગી ચર્ચા ચાલવા છતાં થતું નહિં. આ જોઇને ગુરુજી તથા પરમ ગુરુજીને ઘણોજ વિનોદ થતો.

એ અરસામાં તંત્ર શાસ્ત્રનો અભ્યાસ એમણે પરમોદાર શ્રી શિવાનંદ મહારાજ પાસેથી કીધો. એ મહાત્મા બહુ સમર્થ હતા. શાપાનુગ્રહ કરવાની શકિત ધરાવતા, ને તંત્રાચાર્ય પદવીને સર્વ પ્રકારે યોગ્ય હતા. એમના પૂર્ણ પ્રસાદથી એમના આ શિષ્ય પણ તેવીજ યોગ્યતા સંપાદન કરી શકયા હતા.

શાળામાં ભણી રહ્યા પછી ગુરુજીએ શાળામાં નોકરી લેવાની સલાહ આપી. ઉત્તરમાં એમણે એમ કહ્યું કે 'ગુરુ શિવાય બીજાની નોકરી કરવાનો સંકલ્પ મને ઉદ્‌ભવતોજ નથી.'

શાળા છોડયા પછી થોડા વખત જુદે જુદે સ્થળે મુસાફરીએ નીકળ્યા. જ્યાં વિદ્વાનોનો સમૂહ હોય ત્યાંની મુલાકાત અવશ્ય લેતા. આ દેશાટનમાં ઘણા ઘણા રાજદરબારોમાં એમનો મહાન સત્કાર થતો. તેમાં પંડિતો જોડે વાદવિવાદમાં વિજય લક્ષ્મીનો લાભ અધિક થતો. કાશ્મીરમાં ત્યાંના મહારાજા સમક્ષ સ્થાનિક પંડિતો જોડે ઘણી સરસ તાડબાંજી થઇ હતી, ને તે જોઇને નરાધીશે એમનાં ઘણાંજ વખાણ કીધાં હતાં. અહિં એમણે ભાષ્યાંત લગી વ્યાકરણનો અભ્યાસ સરળ કેમ થાય તે વિષયમાં એક વ્યાકરણનો ગ્રંથ લખ્યો હતો, તે ત્યાંના પંડિતોના હાથમાં વાંચવા સારૂ ગયો તે ગયો. પાછો કર્ત્તાની પાસે આવ્યોજ નહિં.

પોતે મુસાફરીમાં હતા તે વેળા એક રામાનુજ પંડિત કાશીમાં આવ્યો હતો. તેણે પોતાનો સિધ્ધાંત એવી ચતુરાઇથી પોતાના ગ્રંથમાં પ્રતિપાદન કીધો હતો કે તેને છેક બાળશાસ્ત્રી રાનડે એ સુધ્ધાં પ્રશંસા પત્ર લખી આપ્યું. કેટલેક કાળે પોતે મુસાફરીમાંથી કાશીમાં આવ્યા ત્યારે ઉપલો વૃત્તાંત સાંભળ્યો, રામાનુજનો ગ્રંથ વાંચ્યો ને તુરત તેનું ખંડન કરવામાં પ્રવૃત્તિ થઇ, ને 'અદ્વૈતસામ્રાજ્ય' નામનો ગ્રંથ લખ્યો. એ ગ્રંથમાં રામાનુજ મતનું તથા મધ્વ મતનું ખંડન શાસ્ત્ર પ્રમાણ તથા યુકિત બળથી કરી અદ્વૈત મતનું મંડન અપૂર્વ રીતે કીધું છે. એ ગ્રંથ જ્યારે વે. સં. બાળ શાસ્ત્રીને વંચાવ્યો ત્યારે તેઓ એટલા બધા પ્રસન્ન થયા કે ગ્રંથ પોતાને ખરચે છપાવવાની ઇચ્છા બતાવી ને રામાનુજના ગ્રંથને પ્રશંસા પત્ર આપવામાં પોતાની ઉતાવળ કબુલ કીધી. બાળશાસ્ત્રીના શરીરનો અકાલિક અંત આવવાથી એ ગ્રંથ તે પોતે છપાવી શકયા નહિં પણ પાછળથી છપાયો છે.

કાશી આવ્યા પછી એમનાં માતાપિતા પણ કાશી યાત્રાએ આવ્યાં હતાં. તેમનો મેળાપ થયો. એમની વિદ્યા તથા બુદ્ધિ વૈભવ જોઇ માવતરને આનંદ કેટલો થયો હશે તે સહજ ખ્યાલમાં આવી શકે છે. માતા પિતાએ એમને ગૃહસ્થાશ્રમી થવાનો ઘણો આગ્રહ કીધો. પણ એમનું શાસ્ત્ર જ્ઞાન કંઈ પંડિતાઈ બતાવવાનું નહોતું, પણ સંગીન હતું. શાસ્ત્રનો સાર તથા સંસારનું સ્વરૂપ પોતે પામી ગયા હતા. તેથી ગૃહસ્થ થવાની ઘસીને ના કહી. માતાને માઠું પણ લાગ્યું. પણ પોતે એકના બે થયા નહિં. તેણે ત્રણ વરસ વિચાર કરવાની અવધી આપી દરમ્યાન માતુશ્રીનો કાશીવાસ થઈ ગયો. પિતાએ જોયું કે પુત્રની વૃત્તિ પૂર વૈરાગ્યથી રંજિત છે, તેથી તેમણે એની ત્યાગવૃત્તિના વેગને રોકવાનું દુરુસ્ત ધાર્યું નહિં. માત્ર એટલુંજ કહ્યું કે તું ભણી ઉતર્યો છે તો એક લોકમાન્ય ગ્રંથ લખ, ને કોઇ પુણ્ય ક્ષેત્રમાં દેવાલય કર, એટલે હું સંતોષ માનીશ; આટલી અનુજ્ઞા કરી પોતે પોતાને વતન ગયા.

આણી તરફ આપણા ચરિત્ર નિરૂપણના વિષય ઉપર વૈરાગ્યનાં મોજાં જોસ ભેર અથડાવવા લાગ્યાં. વિરક્તતાની વૃદ્ધિની જોડે સંસારની નીરસતા પણ વૃધ્ધિંગત થતી ગઇ. જેમ ગોપીઓ કૃષ્ણના વિરહથી વિહ્વળ થઇ ગઇ હતી તેમ પોતે ગુરુ અન્વેષણને માટે તીવ્ર આતુરતાથી બેચેન થવા લાગ્યા. એ વખતની સ્થિતિનું વર્ણન એમણે પોતાના એક ગ્રંથમાં સવિસ્તર કીધું છે. આવી સ્થિતિમાં એમને એકવાર સ્વપ્નામાં દૃષ્ટાંત થયો કે દ્રોણગિરી ઉપર તું આવ એટલે તારો મનોરથ સિદ્ધ થશે. થોડે અંતરે પાછો તેવો ને તેવોજ દ્રષ્ટાંત થયો તેથી પોતે ત્યાં જવાનો નિશ્ચય કીધો. ત્યાં એમને પરમહંસ પરિવ્રાજકાચાર્ય શ્રી સચ્ચિદાનંદ સરસ્વતી અવધૂત મહાત્માનો મેળાપ થયો. તેઓ સિધ્ધ કોટિના મહાત્મા હતા. તેમની જોડે માત્ર કલાક પોણા કલાકના સમાગમથી પ્રાપ્તવ્યની પ્રાપ્તિ થઇ. જ્યાં પાત્ર, વૃત્તિ ને સ્નેહ તઇયાર હોય ત્યાં જ્યોતિ પ્રકટવામાં વિલંબ લાગતો નથી. આ મહાત્મા એમના સન્યાસ ગુરુ હતા. એમની પાસે સંન્યાસ દીક્ષા લઈ કૃષ્ણાનંદ સરસ્વતીનું નામ ધારણ કરીને કેવળ નૈષ્કર્મ્ય સિધ્ધિ અનુભવવા લાગ્યા. બહુધા એક સ્થળે રહેતા નહિં. એકાંત વાસ વધારે પસંદ કરતા ને દુનિયા તરફ છેકજ બેદરકારીથી જોતા. લાંબો મુકામ માત્ર કાશીમાં થતો તે વેળા એમના વિદ્યાગુરૂ મહાનુભાવ રાજારામ શાસ્ત્રી એમના દર્શને જઇ 'ૐ નમો નારાયણાય' કહી વંદન કરતા તે વેળા એઓ તેમને વારતા કે મહારાજ, આપને એ ઘટે નહિં. આ આશ્રમમાં પણ આપનો અનુગ્રહ ક્ષણભર ભૂલાતો નથી. પાછળથી ગુરુજીએ પણ સન્યાસ ગ્રહણ કીધો હતો.

કાશીમાં શ્રી કૃષ્ણાનંદજીએ 'સ્વાનુભૂતિવિલાસ' નામનો ગ્રંથ લખી નાના પ્રકારના પૂર્વ પક્ષો ખડા કરી તેનું સમાધાન પોતેજ પોતાના વિનોદાર્થ કીધું છે, ને જીવન મુક્તની દશા કેવી હોય છે તે દર્શાવ્યું છે. એ લઘુગ્રંથ જોઇને ગુરુજી ઘણાજ પ્રસન્ન થાત, પણ તે વખતે રાજારામ શાસ્ત્રી સિદ્ધિ ગત થયા હતા તેથી ગ્રંથને અંતે સ્વામીજીએ લખ્યું છે કે 'સૌજન્યનાનિધિ એવા મારા પૂર્વ ગુરૂશ્રી રાજારામ શાસ્ત્રી ચાલ્યા ગયા" એવી ચિંતા કરીને હે જીવ, તું શોક મા કર'

એ અરસામાં દ્વારિકાપીઠના આધિપત્ય વિષયક ગુજરાતમાં ભારે ચર્ચા ઉભી થઇ હતી. એ પીઠ માટે ઘણા કાળથી અવ્યવસ્થા ઉત્પન્ન થઇ હતી. રાજરાજેશ્વર નામના સ્વામી જે વખતે બ્રહ્મચારી અવસ્થામાં હતા ત્યારે દ્વારિકા પીઠાધિકારી કેશવાનંદ સરસ્વતી સ્વામીપાસે સન્યાસ દીક્ષા લેવા ગયા તેમણે દીક્ષા આપવા ના કહી. પણ જ્યારે થોડે કાળે તેઓ વિદેહ કૈવલ્ય પામ્યા ત્યારે રાજરાજેશ્વર સ્વામીએ

કર્નાળીમાં શ્રી આનંદાશ્રમ નામના ગૌડ સન્યાસી પાસે દીક્ષા લઇ યુકિત પ્રયુકિતથી દ્વારિકાના ખાલી પડેલા પીઠાસનને હસ્તગત કીધું. જેમ સિંહાસનને અંગે દાયભાગ રહ્યો છે, એટલે વંશ પરંપરા જેનો હક પહોંચતો હોય તેને મળે છે, તેમ આચાર્ય સિંહાસન પણ શિષ્ય પરંપરા પ્રાપ્ત થાય છે. દ્વારિકા પીઠનાથી મૂળ વારસ દેશકાંતિને સબબે દક્ષિણમાં મૂળબાગલ સંસ્થાનમાં જઇને રહેલા છે એમ ઘણાનું માનવું છે. દ્વારિકા પીઠનાં યોગપટ્ટાદિ ચિન્હ અદ્યાપિ ત્યાં છે. ત્યાંના શ્રી સદાનંદ તીર્થ સ્વામી તથા શ્રી રાજરાજેશ્વર સ્વામી એ બેઉનું કોઇ નિમિત્તથી બાવીસેક [...]સ ઉપર સુરતમાં આવવું થયું. દ્વારિકાની આચાર્ય [...]દીના બેઉ પોતપોતાને હકદાર કહેવા લાગ્યા. [...]ાચાર્ય ગાદીનો હક ઠરાવવાનું કામ મૂળ શંકરા[...]ર્યની પધ્ધતિ અનુસાર હોવું જોઇએ. એ કાર[...]થી સુરત શહેરના મહાજનોએ કાશી, પૂના મુંબઇ [...]ાદિના પ્રસિધ્ધ વેદશાસ્ત્રવિદ્ માન્ય પંડિતોને સાદર [...]ામંત્રણ કરી સભા ભરી. અને વેદશાસ્ત્રાર્થ હક[...]ન શ્રીમાન કૃષ્ણાનંદજીને અધ્યક્ષ સ્થાનને માટે પસંદ કીધા. સભા ઘણીજ ઠાઠમાઠ ભરેલી હતી, ને જનકરાજાના વખતમાં યાજ્ઞવલ્કય પ્રભૃતિ પંડિત સભાની સ્મૃતિ કરાવતી. એક વિશાળ મંડપમાં હજારો પ્રેક્ષકો ને બ્રાહ્મણવૃંદની મેદની મળી હતી. તે વેળા સભા સમક્ષ સોળ પ્રશ્ન ત્યાંના એક બ્રાહ્મણ વર્ગે પૂછયા કે દ્વારિકા પીઠના મૂળ સંપ્રદાય પ્રવર્તક આચાર્ય સુરેશ્વર હતા કે પદ્મપાદ હતા; સાધારણ સન્યાસી ને પીઠાચાર્ય સન્યાસીની દીક્ષામાં કંઇ ફેર છે કે કેમ; શ્રી શંકરાચાર્યે નિમિત્ત કીધેલા ચાર પીઠની કોઇ શાખા છે કે નહિ; ખાલી પીઠ કેવી રીતે પૂરાય છે; એક પીઠ ઉપર પીઠાંતરાચાર્યનો શિષ્ય બેસી શકે કે નહિ; મૂલબાગલ સંસ્થાનના શ્રી સદાનંદ તીર્થની કઇ પીઠની પરંપરા છે ઇત્યાદિ તમામ પ્રશ્નોના સ્પષ્ટ ખુલાસા અધ્યક્ષ સ્વામીજીએ કીધા ને તે સર્વ સભાસદોએ સ્વીકાર્યા. એ શાસ્ત્રાર્થ 'સંશયતિમિરભાસ્કર' નામના પુસ્તકમાં પ્રસિદ્ધ થયો છે.

ત્યાર બાદ એજ બાબતપર રાજરાજેશ્વર સ્વામી તરફથી સુરતમાં એક સભા બોલાવવામાં આવી. તેમાં ચાર પ્રશ્નો ઉપસ્થિત કીધા હતા ને તે સ્વામીજીને કાશીમાં મોકલી આપવામાં આવ્યા હતા. તેનાં ઉત્તર મહામહોપાધ્યાય રાજારામ શાસ્ત્રી બોડસ, મ. રામ દીક્ષિત બાપટ, ગંગાધર શાસ્ત્રી દાતાર આદિ દશ શાસ્ત્રીઓની સમ્મતિ સાથે સ્વામીજીએ સભા ઉપર મોકલી આપ્યા પ્રશ્નોત્તર વાંચવા જેવાં છે. ને તેમાં શ્રી સદાનંદ તીર્થનો હક દ્વારિકાના પીઠ ઉપર સાબીત કીધો છે.

આથી સંતોષ ન પકડતાં શ્રી રાજરાજેશ્વર સ્વામીએ 'જગદ્ગુરુ પીઠાધિકાર વ્યવસ્થાચંદ્ર' નામનો નિબંધ છપાવ્યો. ને દ્વારિકાપીઠ ઉપર પોતે બેસી શકે એમ સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કીધો. તેનો જવાબ સ્વામિ શ્રી કૃષ્ણાનંદજીએ મૂળ પૂર્વ પક્ષ સહિત છપાવી પ્રસિદ્ધ કીધો છે ને તે ઉપર કાશીના મોટા મોટા પંડિતોએ અનુમતિ આપી છે.

દ્વારિકા પીઠના બેઉ દાવાદાર સમાધિભાવને પ્રાપ્ત થયા એટલે એ ઝઘડો ઘણે અંશે શાંત થયો. આ ઝઘડાને આટલા લંબાણથી જણાવવાનો હેતુ એટલોજ કે છે કે એ વિવાદે સ્વામીજીની ખ્યાતિ આખા દેશમાં, ને વિશેષે કરીને ગુજરાત કાઠીયાવાડમાં ફેલાવી, ને તેમની વિદ્વત્તા તથા બુદ્ધિબળને જગત પ્રસિદ્ધમાં આણ્યાં.

અપૂર્ણ

"भक्तकवि भोजल"

(જાનેવારીના ખાસ અંક સારૂં આવેલુ)

ગુર્જર સાહિત્યના ભક્ત મંડલમાં વિરાજતા મહેતા નરસિંહ પછી ભક્તકવિના નિર્મલ અને પવિત્ર પ્રતિષ્ઠિત નામથી જો કોઇ પણ અન્ય કવિ સુશોભિત થયો હોય તો તે આપણો નાયક ભોજલરામ છે. તે કવિ હતો અને સાથે ભક્ત પણ હતો.

આ ઉભય કારણોથી તે એક ધર્મવીર હતો. સૃષ્ટિના ઇતિહાસમાં જેજે મનુષ્યોએ પોતાની અસાધારણ અલૌકિક શક્તિવતે આપણા સાધારણ અને ક્ષુલ્લક જનસ્વભાવને ઉચ્ચકર અને દિવ્યતત્વાંશી બનાવવાને પોતાનાથી બનતો બહુ વિધ પ્રયાસ કરેલો છે; તેઓમાંના એક ગણાવાનું માન આપણા આ મહાત્મા ભોજલને પણ છે. જેવી રીતે અસાધારણ ગુણોથી અલંકૃત આત્માઓનો જીવનક્રમ અસાધારણ; અને જેવી રીતે તેઓની અર્થસિદ્ધિ કરવાનાં સાધનો પણ અસાધારણ તેવી રીતે તેની મનોરથસિદ્ધિ કરવાનાં સાધનોની કથા અસાધારણ રસથી અદ્ભુતજ છે. ધર્મ, અર્થ, કામ, મોક્ષ એ ચતુર્વિધ તત્ત્વસિદ્ધિ અર્થે મનુષ્ય સ્વભાવ મથન કરી રહ્યો છે એ વાર્તા સર્વવિદિત છે. કોઇ મનુષ્યો ધર્મક્ષેત્રમાં ધમધમાટ કરી રહ્યા છે. તો કોઇ મનુષ્યો અર્થવાદમાં આથડી રહ્યા છે. કોઇ કોઇ લોકો કામકૂપનાં મન ગમતાં મીઠાં જલનું પાન કરવા તેમાં જે કુદી પડ્યા છે; તો કોઇ કોઇ દિવ્ય તેજાંશી આત્માઓ મોક્ષ મંદિર વિષે પ્રવેશ કરવાને માટે માયા જલમાંથી મુક્ત થવાને મથી રહ્યા છે. આ પ્રમાણે સર્વ કોઇ મન પ્રસન્ન ઉદ્યમમાં ઉતરી પડ્યું દેખાય છે. ભોજલ ભક્તે ઉક્ત ચતુર્વિધ તત્વોમાંથી મોક્ષ તત્વને સર્વથી સરસ અને ઉપયોગી જાણ્યું અને તેને પ્રાપ્ત કરવાનો નિશ્ચય કર્યો હોય એવું તેઓનો જીવનકથામાંથી જણાઇ આવે છે. આવા ઉક્ત ઉચ્ચ ઉદ્યમને લીધે આ ભક્તરાજનું જીવન શ્રોતવ્ય અને અનુકરણીય છે; તે અનુપમેય હોઇને આપણા અભ્યાસમાં આવવાને યોગ્ય છે. પોતાના જન્મની સાથેજ ચિત્તમાં કોઇ અદ્ભુત ચટકો લાગવાથી આ અસાર પણ સારભૂત મનાતા સંસારના રાગભોગાદિ સર્વ પ્રકારની સમૃદ્ધિનો ત્યાગ કરી, માત્ર ભાવિ દૈવી સંપત્તિના શોધનાર્થ, ઘરબાર સર્વ છોડી ફકીરી લઇ નીકળી પડવું એ જો મનુષ્યમાં અનુદ્ભૂત અવસ્થામાં રહેલું અમાનુષી તત્વ સૂચવતું નથી તો પછી અન્ય શું સૂચવે છે? જે મનુષ્ય બાહ્યસૃષ્ટિ અને અન્તઃસૃષ્ટિના ભેદ જાણવાને સમર્થ થયો છે તે મનુષ્ય કેવો અંશાવતારી હોવો જોઇએ? જેણે અશ્રાન્ત યત્નવતે પોતાની દૃષ્ટિ " શૂન્ય શિખર " ઉપર અચલ રીતે ટકાવી રાખી તે મનુષ્યને આપણે મહાત્મા નહી કહીએ તો અન્ય સંજ્ઞા શું આપીશું? ભોજલ ભકિત રસમાં ભૂલી રહ્યા હતા અને પોતાની માનસિક દૃષ્ટિવતે પેલી અદૃષ્ટ વસ્તુનાં સાક્ષાત્ દર્શન કરતા હતા એજ તેમના અમાનુષી ગુણોની પ્રતીતિ કરાવવા બસ છે. મુખવાદ કરે કાંઇ મહાત્મા થઇ જવાતું નથી. બે ચાર હરિ કીર્તન ગાયે અને " બાવી ત્રેવી ટીલાં કરે " પણ ખરા ભક્ત કહેવાવાતું નથી. સૃષ્ટિના મંડાણથી તે અદ્યાપિ કંઇક ' ભગત જગતને ઠગત ' એવા ડોળ ઘાલનારા બાવા યોગી થઇ ગયા છે પણ તેમાંના કોઇનું નામ માત્ર પણ આપણે જાણતા નથી ભોજલ થઇ ગયા છે, એવી લોક વાણી ભોજલરામના સત્ય સ્વરૂપનું ચિત્ર આપવાને બસ છે. ભોજલ ભકતનું નામ સર્વ ગુર્જર પ્રજામાં પ્રખ્યાત છે એજ તેમનું માહાત્મ્ય છે—એજ તેના નામનો ઉજ્જવલ કીર્તિસ્તંભ છે. ' નરસિંહ મહેતાનાં પ્રભાતીયાં,' "શામળ ભટ્ટના છપ્પા" અને ' ભોજલ ભકતના ચાબખા," એ વાક્ય ત્રિપુટીમાં ભોજલના નામને અમર કરવામાં આવ્યું છે એ તેના ઉચ્ચ ગુણોનું લોકમાન છે. ભોજલરામ કવિ હતા, તત્ત્વદર્શી હતા, ભકત હતા તેમનો ભકિત પ્રવાહ અસ્ખલિત, તેમનું તત્વ વિચારમિશ્રિત અને તેમનું જ્ઞાન ઉંડું હતું. રા. હરગોવિંદ દાસના કહેવા પ્રમા

ણે તેમની સ્મરણ શકિત અદભુત હતી. તેઓનું જી વન તો અદભુત હતુંજ તો પછી તેમની તમામ શકિતઓ અદભુત હોય તેમાં શું આશ્ચર્ય ? એવા આપણા ભોજલરામને વિષે બહુ કાંઇ જાણવામાં આવ્યું નથી; પરંતુ જે કાંઇ જાણવામાં આવ્યુ છે તે સર્વ ત થા તેમણે રચેલાં અને લોકોમાં ગવાતાં પદો ઉપર થી જે કાંઇ તેમનાં વિચાર જ્ઞાન ઇત્યાદિ ને લગતું આપણા જાણવામાં આવ્યું છે તે ઉપર હવે આપણે સંક્ષેપમાં બોલીશું.

જે ભકતરાજનું ચરિત્ર નિરૂપણ અત્રે કરીએ છીએ તે પવિત્ર આત્મા આપણા વન લીલાથી વિભૂષિત થય લા મ્હોટી સુરાષ્ટ્રમાં આવેલા જીવપુર (જેતપુર) ના મના ગામ સમીપ દેવડી ગાલોલ નામનું ગામ છે તે દેહધારી થઇ અવતર્યા હતા. તેમના જન્મ દિવસ વાર તથા તિથિ જાણવામાં આવ્યાં નથી પરંતુ તે જન્મ વર્ષ સંવત ૧૮૪૧ છે તેમના પિતાનું ના કૃષ્ણદાસ અને તેમની માતાનું નામ ગંગાબાઇ હ ભોજલ ભકત સારલિયા કહેવાય છે તેથી કદાચ્ ાના પૂર્વજ સાવલીના રહેવાશી પણ હોયઃ તેઓ ા કણુગી હતા. ભોજલ ભકત ઉપરાંત ગંગાબાઇ પેટે બીજા બે પુત્રનો જન્મ થયો હતો અને તે ઉ પુત્રનાં નામ કરમણ અને જસો અનુક્રમે હતાં ઉકત પુત્રો પણ ભોજલરામને પ્રતાપે ભકતરૂપે ગયા છે. જન્મથીજ ભોજલરામ કોઇ વિચિત્ર પ્રકૃ તિના માલુમ હતા. શૈશવમાંથી માતાનું દૂધ પીધેલું તે છેક દ્વાદશ વર્ષની વયના થયા તે કાલ પર્યંત તે ઓ દૂધ પીનારાજ રહ્યા. અન્ન શું કહેવાય તેની તો તેમને સુગંધ પણ નહોતી એતો વિશ્વમાન્ય વાત છે કે, જન સમાજરૂપી સાગરની ઉપર તરતાં ફુઓમાંથી જે સંખ્યામાં મહાન્ પુરૂષો થયા છે તેનાં કરતાં અધિક સંખ્યામાં, તેને તળિયે નિવાસ કરતી ચુદ્રિમાંથી કંઇક રત્નો ઝળકી ઊઠયાં છે. નરસિંહ મહેતાની પેઠે ભોજલરામનો જન્મ એવા સંયોગોમાં થયો હતો કે, તે બાળક સ્વાભાવિક રીતે વિદ્યા સંસ્કાર વિનાંનુંજ રહે. વળી તે ગામડીયા ગામમાં રહેનારા પછી વિદ્યાની તો વાતજ શી ! આ પ્રમાણે પ્રાકૃત નહિ પણ અસં સ્કૃત ભોજલરામ વિદ્યા વિમુખ રહ્યા, પરન્તુ તેઓ દૂધાધારી બાળક હોઇને સર્વ લોકના આશ્ચર્યનું પાત્ર થઇ પડયા જે મનુષ્ય બાર બાર વર્ષ પર્યંત અન્ન ખાય નહિ તે લોકોમાં પ્રચ્છન્નાવસ્થામાં રહેલાં અદભુત તત્વને જો જાગ્રત્ કરે તો તેમાં કશું આશ્ચર્ય જનક નથી. ભોજલરામના આ તપનો કીર્તિવાયુ હવે ચતુર્દિશામાં વાવા લાગ્યો. લોકોને તે ચમત્કારે ચોંકાવી દીધા તેઓની શ્રધ્ધા પુનઃ અંકુરિત થવા લાગી. આવા પ્રસંગે પવિત્ર ગિરનારની ગુફામાં વાસ કરનાર કોઇ રામે તવન નામનો યોગી ત્યાં ચડી આવ્યો. તેણે આપણા ભવિષ્યના ભકતનાં કેટલાં એક લક્ષણો વિલોકી તેની માતાને જણાવ્યું કે, " આ બાલક આગળ જતાં એક મહાન ભકત થશે અને તેને દક્ષિણ દિશાના રાજા એકવાર બહુ પીડા કરશે; પણ પછીથી તેનું ઘણું માન સન્માન કરશે. " આ અતીતના વચન ભવિષ્યમાં સફળ થયાં હોય એવું ભોજલરામના ઉત્તર જીવનના એક વૃત્તાંત ઉપરથી સિધ્ધ થાય છે. એવું કહેવાય છે કે, તે અતીતે તે પ્રસંગે ભોજલરામને સારો ઉપદેશ કર્યો હતો અને ભોજલ તે દિવસથી તેના શિષ્ય થયા હતા. આ સંત સમાગમ થયા પછી ભોજલરામ અન્ન ખાવાનો અભ્યાસ કરવા મંડયા અને ગુરુ દીક્ષાવતે પ્રાપ્ત કરેલા જ્ઞાનને પરિ ણામે તે દિવસથી તેમનું ચિત્ત ભકિત માર્ગમાં વિશેષતઃ વિચરવા લાગ્યું. આ પ્રમાણે ભોજલરામમાં તેમની બાલ્યાવસ્થામાંથીજ ભકિતનાં બીજ રોપાઇ ગયાં હતાં; અને તે બીજ કાલ કલશવતે ધીરે ધીરે સિંચાતા જલવતે પલ્લવિત થઇ ફલદાયી તરુવરમાં પરિણમી લોકદૃષ્ટિનું વિરામસ્થાન અને તેમના સંચારને અર્થે વિહાર કુંજ થઇ પડયાં. ભોજલે ભલે દ્વાદશ વર્ષ દૂધાધારી રહી મહા તપ કર્યું કે જેથી કરી તેમના જ્ઞાનાગારનાં દ્વાર ઉઘડી ગયાં અને અખિલ ગુર્જર પ્રજાને તેનો બહોળો ઉપયોગ કરવાનો સમય આવ્યો ! ' પુત્રનાં લક્ષણ પારણેથી પરખાય, એ લોકોકિતનું ઉદાહરણ ભોજ

લક્ષણ પોતેજ છે. જે શુભ છે તે દિન પ્રતિદિન અભિવૃધ્ધિ પામતું જોય છેજ; અશુભ છે તે અસ્ત પામતું જાય છે. ભોજલરામમાં એવું એક તત્ત્વ હતું કે જેને માત્ર એકજ વખતે પાવક સ્પર્શ કરવાની આવશ્યકતા હતી. તે પાવક સ્પર્શ તેને સંત સમાગમથી થઇ ગયો. એકવાર અગ્નિ પ્રકટ થયો પછી તો તે વૃધ્ધિ પામતો જવાનોજ, અંતે સંપૂર્ણ પ્રભાથી પ્રજ્જ્વળી ઉઠવાનો સત્યનો સ્વભાવ પણ તેવો છે. જેમ સવિતા નારાયણ પોતાના ઉદય કાલમાં શુધ્ધે એકાદું કિરણ ફેંકીને પોતાનું આગમન સૂચવે છે. અને પછી ધીમે ધીમે પોતાની પૂર્ણ પ્રભામાં પ્રકટ થઇ પૃથ્વી પટ્ટ ઉપર કોઇ પણ સ્થળે અંધકારનો પગ રહેવા દેતા નથી તેમ સત્યનો સ્ફુલિંગ ધીમે ધીમે વૃધ્ધિ પામી અવિદ્યારૂપી અંધકારનો નાશકરી પોતાના અપૂર્વ તેજથી પ્રકાશે છે. ભોજલરામની જીવન કથા પણ તેવીજ છે. હવે આપણે ભોજલરામને બાલકાંડની ક્રીડાઓમાંથી મુકત થયલા જોશું. હવે તેમને આપણે પેલા દુધાધારી ભોજલ રામ રૂપે નહિ; પણ ભકિત પરાયણ થયેલા ભોજલ રામ રૂપે વિલોકીએ છીએ. હવે આપણે મુંગા નહિ પણ બોલતા—બોધ કર્તા બાલ ભકત થઇને " નિદ્રામાંથી જાગી જીવન સામું ,, એક દ્રષ્ટિથી જોતાં ભકતરાજના દર્શન કરીએ છીએ. તેમને તેમનું પોતાનું જીવન, પ્રભાત કોઇક અલૌકિક આનન્દનું આસ્પદ હતું. તેની શીતળ અને શાન્ત મૃદુ મૃદુ સમીર લહરીઓથી તેમનો આત્મા કોઇ નવલ નાદનું શ્રવણ કરતો હતો. તેમની સર્વ વૃત્તિઓનો વિરોધ થઇ ગયો હતો. તેમને મન, રાગ તે રોગ, લોભ તે ક્ષોભ અને શોક તે ક્ષય છે. એમ ભાસવા લાગ્યું. નિષ્કામ ભકિતમાંજ મુકિતનું મૂલ છે એવી તેને પ્રતિ દિવસ પ્રતીતિ થતી ગઇ. ભવસાગર તરવાનું નાવ તેનો એક નાથ છે, તેજ છે. અન્ય કોઇ છિદ્રિત છે— નથી તો કાલાન્તરે થવાનું છે, આવા પ્રકારનું ભોજલનું ચિત્ત થઇ ગયું. તેને હવે લોકો પૂજવા લાગ્યા અને તેનું શિષ્ય મંડળ બંધાવું શરૂ થયું. નરસિંહ મહેતા આદિ ભકતો તો ઘણાજ થઇ ગયા છે; પરન્તુ આવા ભાગ્યશાલી ભકતો તો બહુજ થોડી સંખ્યામાં થયા છે કે, જેઓનો તેમના પોતાના જીવનકાળમાંજ લોકો તરફથી સત્કાર થયો હોય. નરસિંહ મેહતા કે જેની કીર્તિ કેટલેક અંશે આ ભોજલ કરતાં પણ વિશેષ છે તેને તેમના જીવનમાં યોગ્ય સન્માન મળેલું નહિ પણ આ ભકતરાજને મળ્યું તે તે લોકના સમયના આચાર વિચારોનું સુંદર ચિત્ર આપે છે. આપણો દેશ, નરસિંહ મહેતાના વખતમાં નહતો ધર્મમાં કે ન હતો અધર્મમાં; માત્ર અંધકારમાં ઉંલગોટીઓં ખાતો હતો. પાછળથી જન સમાજ ધીમે ધીમે પોતાની મૂળ સ્થિતિ પ્રતિ ગમન કરતી હોય તેમ જણાય છે. દેશમાંથી જેમ જેમ અંધકાર હઠતો જાય છે તેમ તેમ લોકોનાં ચિત્ત ઠેકાણે આવતાં હોય એમ નજરે પડે છે. નરસિંહ અને ભોજલ ભકત વચ્ચેના વચલા વખતમાં એટલે આશરે ત્રણસેં વર્ષમાં આટલો ભેદ જણાય છે તો એ પ્રમાણે અને એ ગતિએ લોકો જો પોતાની મૂલ સ્થિતિ પ્રતિ વળતા જાય તો એક એવો પણ સમય કદાપિ આવે કે, આર્ય ધર્મ પુનઃ પોતાની ભૂત તેજોમય કીર્તિને પ્રાપ્ત કરી શકે! આ ઐતિહાસિક ઉદાહરણથી એવું અનુમાન કરી શકાય છે કે, જનસમાજ ધીમે ધીમે અંધારામાંથી અજવાળામાં આવતી જાય છે. ... ...

આ તો આપણે બીજી કેડીએ ચઢી ગયા હવે ચાલો પ્રસ્તુત વિષયમાં ઉતરીએ. શ્રધ્ધાળુ લોકો ભોજલરામને ભાવથી ભજવા લાગ્યા. ભોજલરામ તો જાણે પૃથ્વીપરના દેવ હોય એમ ચોરે પાસ મનાવા લાગ્યું. તે મન ધાર્યું કરી શકે છે એવી વાતો ચાલવા લાગી. પૂજ્ય ભાવ એ આર્ય લોકોનું અન્તર્જીવન છે, વિશ્વાસ એ આપણું પ્રકૃતિ લક્ષણ છે. ભોજલરામને તેવો કોઇ ભકત દેવકીગલોલ ગામમાંથી ઉપાડી અમરેલી સમીપ આવેલા ફતેપુર ગામમાં

લઇ ગયો. ભોજલની સાથે તેના ઉભય ભ્રાતાઓને પણ ત્યાં લઇ જવામાં આવ્યા. તેઓનો પિતા કૃષ્ણદાસ આ વખતે ગુજરી ગયો હતો. સુખી પિતા! જેને ઘેર આવા મહાભકતનો જન્મ થાય તેના કરતાં અધિક સુભાગ્યવાન્ કોણ છે અન્ય! તેના કરતાં વિશેષ કોનું છે જીવિત ધન્ય! તે કૃષ્ણદાસ પેલા નરસિંહના પિતા કૃષ્ણદાસ જેવોજ ભાગ્યશાલી; કારણકે તે બન્ને કૃષ્ણ સેવકોના પુત્રો ભકત કહેવાયા! પ્રાચિન કાવ્ય સંશોધન કર્ત્તા કહે છે તે પ્રમાણે ભોજલરામનો શિષ્ય જીવરામ કદાચ તેમને ફતેપુરમાં લાવ્યો હશે. ભોજાની માતા આ સમય જીવતી હતી કે મૃત્યુ પામી ગઇ હતી તે સંબંધે કશી ખબર નથી. ભોજલરામની સંસારિક સ્થિતિ શું હતી તે વિષય ઉપર કશું પણ બેધડક બોલી શકતા નથી. ભોજલરામ પરણ્યા હતા કે નહિ એ પ્રશ્ન હવે સ્વાભાવિક રીતે ઉઠે તેમ છે, કારણ કે તેમણે રચેલા વસ્તુત!–કહેનાં ગાયેલાં એક પદ ઉપરથી એવું અનુમાન ખેંચી શકાય છે કે કદાચ તેઓ પરણેલા હશે તે પોતે કહે છે કેઃ—

"રે મેં દુઃખ દુનિયામાં ભાળી,

પરણી નારી પિયેર મેલી વાળીરે"

"વઢતીરે સુવે ને વઢતીરે ઉઠે,

કજીઆમાં છે કાળીરે"

"પટાળાં લઇને મેં તો પિયર વળાવી,

ને દુઃખડાં મેલ્યાં ટાળીરે;"

આ ઉકત પદપાદો ઉપરથી એમ પણ સમજી શકાય કે, ભોજલરામે પોતાનાં માત પિતાની આજ્ઞા માનીને સંસાર પ્રવેશ કર્યો હશે! અને સામાન્ય રીતે આપણે પણ જાણી શકીએ કે, એવાં માત પિતા તો બહુજ વિરલ માલુમ પડે છે કે, જેઓ પોતાનાં બાલકોને પરણાવ્યા વિના સંતોષે રહી શકે! આપણો હિંદુ સંસાર ઉકત વિચારની વિરૂધ સાક્ષી આપી શકતો હોય એવું મ્હારૂં માનવું નથી તેથી ભોજલરામ પરણ્યા હોય એવું માનવાને મને સબળ કારણ મળે છે. પાછળથી તે પોતે જેમ વર્ણન કરે છે તેમ આ સંસાર તેમને મન દુઃખમય લાગ્યો હશે. વળી તેમને છોકરાંઓ થયાં હશે અને પોતાની નારી પણ ઘણી વઢકણી નીકળી હશે તેથી પોતે કંટાળો પામી તેઓ કહે છે તેમ તેને "પટોળાં" દઇને પછી તેને પિયર "વળાવી" દીધી હશે એમ પણ સહજ કહી શકાય! ભોગીનો શત્રુ યોગી, એ સૂત્ર કદાપિ એકાદિ પ્રસંગે અસત્ય ઠરે પણ તે સર્વ કાલ સ્વતઃ સિદ્ધ સત્યજ છે. ભોજલરામને ભકિત વરી હતી, હોય પણ તેને યુવતિ વરાવવામાં આવી તેથી તે ઉભય નારીઓમાં કલેશ થાય તેમાં આશ્ચર્ય શું! ભોજલ ભકતને 'અદ્વૈત"જ પ્રીય હતું દ્વૈત નહિં. તે ભકતનિ જીવન કથાનો આ એટલે કે તેઓએ ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કર્યો હતો પણ પછીથી ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે તેનો પરિત્યાગ કર્યો હતો એ વૃત્તાંતજો સત્ય હોય, તો ભોજલરામ અલ્પાંશે ઠપકાને પાત્ર ઠરે ખરા! સંસારમાં રહીને સંસારની બ્હાર પોતાની દૃષ્ટિ રાખી હોત-જેમ કમલ જલમાં વસીને કરે છે તેમ તો તેમનું જીવન લેશમાત્ર પણ કલંકથી દુષિત કરવાનો કોઇને પણ પ્રસંગ આવતજ નહિ. પરણેલી 'નો પરિત્યાગ જરાક પણ પાપપ્રદ છે. જેમ દંડ ઉપર ચક્ર ફરે છે પણ દંડ ફરતો નથી અને સ્થિર થઇ રહે છે તેમ સંસારરૂપી ચક્રની નૃત્યાદિ લીલા ગમે તેમ થતી ગઇ હોત અને પોતે તેમની મધ્ય અડગ થઇને જો ઉભા હોત તો તેમનું ચરિત્ર નિઃશંક વિશેષ પ્રશંસનીય લેખાત! આવા પ્રકારનું ભોજલરામ વિષેનું આપણું સંસારિક. દૃષ્ટિથી અભિપ્રાય-હવે તેમના ઉકત શબ્દોનું આપણે અન્ય રીતે વિવરણ કરીશું. કવિઓનો અને તેમાં પણ ભકતોનો તથા ઉપદેશકોનો એવો પ્રચલિત રિવાજ છે કે, તેઓ શિષ્યને વા વાચક વર્ગને ઉદેશીને કેટલીક

અપૂર્ણ.

वहु चोरी.*

૭

(જાનેવારીના ખાસ અંક માટે આવેલું)

(૧)

પ્રસિદ્ધ ઉપદેશક વકતા બાબુ કેશવચન્દ્ર સેનના વ્યાખ્યાનોથી મુગ્ધ થઇ જઇ બ્રાહ્મધર્મની દીક્ષા લેવાની ધામધુમ જે સમયે કલકત્તાના નવ યુવકોમાં જોશભેર ચાલી રહી હતી તે સમયની વાત હમે કહીએ છીએ.

બંગાળા પ્રાન્તમાં વર્ધમાન જીલ્લામાં મહામાયા નામનું એક એકાંત ગામ છે એકાંત એટલા માટે કે રેલવે સ્ટેશનથી વીસ માઇલ અને પોષ્ટઓફીસથી પાંચ માઇલ દૂર વસ્યું છે. ગામના મધ્ય ભાગમાં મહામાયા દેવીની એક મૂર્તિ સ્થાપેલી છે. અને તે ઉપરથીજ ગામનું નામ મહામાયા પડયું છે.

આ ન્હાના સરખા ગામમાં એક બંગાળી જમીનદાર રહેતા હતા. ત્હેમનું નામ વિધુભૂષણ બંદોપાધ્યાય, ત્હેમનો વચલો પુત્ર અનાથચરણ, બી. એ. ની પરીક્ષા આપીને થોડાક દિવસથી ઘેર આવ્યો હતો. ત્હેની ઉમર બાવીસ વર્ષની હતી. બાંધો મજબુત હતો. ચ્હેરો પણ કાંઈ મંદ નહોતો. છતાં પણ કેટલાક કારણસર પિતા ત્હેનાથી નારાજ રહેતા. નાખુશ રહેવાનું પ્હેલું કારણ એ હતું કે છોકરો 'બ્રંહ્મસમાજ' માં જવા આવવા લાગ્યો છે એવી ડોસાને ખબર પડી હતી. બીજું ઘેર સોળ વર્ષની સ્ત્રી બેઠી હતી પણ ત્હેના સ્હામું એ ઝાંખતો પણ નહીં. ત્હેનું કારણ શું હતું ? એ કહેતો કે જે સ્ત્રીને હું પસંદ કરીને પરણ્યો નથી તે મ્હારી પત્ની નહીં પણ બ્હેન છે. જો કોઈ પુછતું કે એવું હતું તો એની સાથે લગ્ન કર્યું જ શા માટે ? તો એ ઉત્તર આપતો કે જે સમયે લગ્ન થયાં તે સમયે મ્હારો એવો મત નહોતો. એને જાહેરે એમ પુછવામાં આવતું કે હવે એ બીચારીની શી વલે તો એ કહેતો કે, હમે બન્ને બ્રાહ્મ ધર્મમાં દીક્ષા લઈશું. અને ત્યહાર બાદ કેશવ બાબુના પ્રયાસથી બ્રાહ્મ વિવાહનો જે નવો કાયદો ઘડાય છે ત્હેની રૂએ હમે બન્ને વિવાહ બંધન તોડી નાંખીશું અને એ વખતે એ મરજીમાં આવશે એ પુરૂષની સાથે પરણી શકશે—

પરણીને કલકતા ગયા પછી અનાથશરણને એક ગૃહસ્થ સાથે જીવજાન દોસ્તી બંધાઇ હતી. ત્હેનું નામ હેમન્તકુમારસિંહ હતું. એ દીક્ષિત બ્રાહ્મ હતો. ત્હેની સાથે દોસ્તી બંધાયા પછી થોડાકજ સમયમાં અનાથ ત્હેની એક દુરની સગી નગેન્દ્રબાલાના સમાગમમાં આવ્યો. અને ત્હેના મનમાં ભૂત ભરાયું કે નગેન્દ્રબાલા મ્હને ચાહે છે. મનની આ ચંચળતા માટે અનાથ પ્હેલાં તો ઘણોજ લજ્જીત અને દુઃખી થયો, પણ હેમન્તકુમારે ત્હેને શાન્ત પાડયો. એણે કહ્યું કે પ્રેમ એક ઇશ્વરી શકિતનો વિકાશ છે. શુદ્ધ પ્રેમને પાપ સ્પર્શ કરી શકતો નથી. અધુરામાં પુરૂં હેમન્તકુમારે પોતાનો દૃઢ વિશ્વાસ જણાવ્યો કે પ્હેલાં પ્રેમે બંધાયા વગર જે લગ્ન થાય તે લગ્નજ ન કહેવાય. દેહ લગ્ન તે કાંઇ લગ્ન નથી. અનાથે મંદાકિની સાથે લગ્ન કરતા પહેલાં કાંઇ સ્નેહ બાંધ્યો નહોતો, તેથી એ ત્હેની સ્ત્રી નહી પણ બ્હેન છે. આ અદ્દભુત વિચાર હેમન્તેજ અનાથશરણના મગજમાં ઠસાવ્યો હતો. નગેન્દ્રબાળાનો સ્નેહ પણ અનાથશરણ ઉપર છે. એવું અનુમાન આ બન્ને મિત્રોએ કરી લીધું હતું. હેમન્ત એમ ધારતો હતો કે, આ બન્નેનું લગ્ન થાય તો તે એક નમૂનારૂપ લગ્ન ગણાય. કારણ કે બન્નેનો એક બીજા ઉપર સ્નેહ છે. પણ અનાથની પ્હેલીવારની સ્ત્રી જીવતી હોવાથી એ લગ્ન અસંભવિત હતું. આ દશામાં તો

* શ્રીયુકત પ્રભાત કુમાર મુખોપાધ્યાયની બંગાળી વાર્તાનો અનુવાદ.

નગેન્દ્રબાલા આગળ પોતાનું હૃદય ખોલીને સ્નેહ જાહેર કરવાનો પણ અધિકાર અનાથને નહોતો. અનાથનું મન વાળવા માટે હેમન્ત ઘણી વખત દિલાસો આપતો કે પ્રાણ સાથે પ્રાણનું સંમિલન-આત્મા સાથે આત્માનો યોગ એજ પ્રેમની આન્તિમ સફળતા છે. વિવાહ કર્યાંમાંજ કાંઇ બધું આવી નથી જતું. પણ આ આરસામાંજ ઉપર જણાવ્યા મુજબ બાબુ કેશવચન્દ્રસેનના ભગીરથ પ્રયાસથી બ્રાહ્મ વિવાહનો નવો કાયદો પસાર થયો. અને આ બન્નેના વિચારોએ નવોજ પલટો ખાધો.

મધ્યાન્હકાળ વીતી ગયો છે. ગ્રીષ્મ ઋતુનો તાપ ખુબ જોરથી પડી રહ્યો છે. અનાથશરણ બ્હારની ઓરડીમાં ટેબલ ઉપર બેઠો છે. આજ ઓરડામાં ત્હેની બેઠક હતી તેમજ રાત્રીએ ત્હેનું શયનસ્થાન પણ હતું. ભીંત ઉપર કેટલીક વિલાયતી છબીઓની સાથે એમ એકતારો પણ ટાંગેલો છે. દરરોજ પ્રભાત અને સન્ધ્યાકાળે એ એકતારો વગાડીને અનાથ બ્રાહ્મ સંગીત ગાતો. એ શયનગૃહની સજાવટમાં ઉપર લખેલી ચીજો ઉપરાંત એક મ્હોટું ઘડિયાળ, ટેક-કબાટ અને એક પલંગ સિવાય બીજું કાંઇ નહોતું.

ટેબલની અંદરથી હેમન્તકુમાર તરફથી હમણાંજ આવેલો એક પત્ર અનાથશરણ વાંચવા લાગ્યો એમાં જ્યહાં જ્યહાં નગેન્દ્રબાળાનું નામ હતું ત્યહાં ત્યહાં ચુંબન કર્યું. પત્રને ઉઘાડો રાખી આંખો મીચીને જાણે ધ્યાન ધરતો હોય એમ પોતાની માની લીધેલી પ્રેમ મૂર્તિનું અન્તર દર્શન કરવા લાગ્યો. ટન્ ટન્ કરતાં ઘડિયાળમાં બે વાગ્યા. અને અનાથે ધીમે ધીમે ચક્ષુ ઉઘાડયાં; પત્રને પાછો પરબીડીઆમાં બંધ કરી દીધો અને ઘણોજ વિચાર કરીને કાગળના એક ટુકડા ઉપર લખ્યું કે "આજ રાતે બધા સુઇ જાય ત્યહારે તું એકવાર મ્હારી બેઠકમાં આવજે" લખીને કાગળને ખુબ ઘડીઓ કરીને રાખી મુકયો. અને ઉપર કહેલા પરબીડીઆમાં બીડેલો પત્ર ટેબલના ખાનામાં મુકીને એ પાછો બ્હાર ચાલ્યો ગયો.

અંતઃપુરમાં જઇને જુએ છે તો આંગણામાં કોઇ નથી, પહેલા ઓરડામાં ત્હેની મ્હોટી ભાભી કેટલીક બ્હેનપણીઓ સાથે ગંજીફો રમી રહી છે. બીજા ઓરડામાં જઇને જુએ છે તો પલંગ ઉપર ત્હેનાં માજી સુતેલાં છે. ગેલેરમાં ત્હેનો ન્હાનો ભત્રીજો છાનોમાનો બોરનું અથાણું ખાઇ રહ્યો છે. કાકાને જોઇને ત્હેણે શરમના માર્યો હસી દીધું. કાકા પણ ત્હેના ત્હામું ન જોતાં આગળ વધ્યા ત્રીજો ઓરડો પૂજાનો હતો. ત્યહાં શાલિગ્રામની મૂર્તિ હતી. મૂર્તિ પૂજાનો વિરોધી હોવાથી એ આજ સુધી ત્યહાં ગયો નહોતો. બ્હાર ઉભો રહીને જુએ છે તો ત્હેની સ્ત્રી મંદાકિની મેજ ઉપર શાક સમારી રહી છે. જમણા હાથ ઉપર કેળના પાંદડા ઉપર સમારેલું શાક પડયું છે. મંદાકિનીના હોઠ પાન ખાધાથી લાલ થયેલા છે. માથા ઉપર ગરમીને લીધે પરસેવાનાં ટીપાં બાઝી રહ્યાં છે. સાડીનો એક છેડો ગળા ઉપર પડયો છે. સ્વામીને જોતાંજ ત્હેણે શરમાઇને નીચું જોયું. લગભગ એક મિનીટ સુધી અનાથ વિસ્મય ચકિત ચિન્તે સ્ત્રીનાં મુખ તરફ જોતો ઉભો રહ્યો. લગ્ન પછી આ પહેલોજ દિવસ હતો કે જ્યહારે અનાથે પોતાની પત્નીને મન ભરીને જોઇ એટલામાં ઘરની પાછળના આંગણાના વૃક્ષ ઉપરથી હવાના જોરે એક પાકું આમ્રફળ નીચે પડયું. એનો અવાજ થતાંજ મંદાએ ઉંચું જોયું, તો સ્વામી બહાર ઉભા છે. એ જોઇને એ પાળીને પડતી મૂકીને તરત ઉભી થઇ ગઇ. અને લાંબો ઘુમટો તાણીને બ્હારીના કઠેરા આગળ જઇ ઉભી. ત્હેના પાલવે બાંધેલો કુંચીઓનો ઝુમખો ઝણ ઝણ અવાજ કરવા લાગ્યો.

અનાથે ધીમે પગલે એ ઓરડામાં પ્રવેશ કર્યો અને મંદાકિનીના પગ તરફ તાકીને પેલી કાગળની ગોળી ફેંકીને ચાલ્યો ગયો.

એના ગયા પછી મંદાએ કાગળ ઉઠાવી લીધો. પહેલાં કમાડ બંધ કર્યાં. પછી બ્હારી આગળ આવી ને કાગળ વાંચ્યો અને બહાર જોવા લાગી.

એક આંબાના વૃક્ષ ઉપર પાકાં ફળ ઘણાં ઝુમી રહ્યાં હતાં, ત્હેના ઉપર બેઠેલી કોયલ ટુહૂ ટુહૂ કરી રહી હતી. પાછો કાગળ વાંચ્યો. પાછી આંબાના વૃક્ષ તરફ જોવા લાગી. વૃક્ષની વચમાંથી આકાશ દેખાતું હતું. મંદાએ કાગળ છાતી સરસો ચાંપ્યો અને નારાયણ શાલીગ્રામને પ્રણામ કરીને ઉઠીને પાછી બારી આગળ જઇ પત્ર વાંચવા લાગી.

શું આ એના જીવનનો પ્હેલોજ દિવસ છે? હા, વિવાહ થયા પછી મંદાએ કોઇ દિવસ સ્વામીની સાથે વાતચીત કરી નહોતી. જ્વરથી પીડાતો અવસ્થામાં ત્હેનું લગ્ન થયું હતું. ત્રણ દિવસ સાસરાના ઘરમાં ફુલ શય્યા ઉપર સુઇ રહી હતી પણ સ્વામીની મુલાકાત થઇ નહોતી. એ વખતે એની ઉમ્ર તેર વર્ષની હતી. વચમાં આવી ને થોડા દિવસ સાસરવાસો કરી ગઇ હતી પણ એ વખતે અનાથ શરણની બુધ્ધિ ફરી ગઇ હતી. ત્હેના વિચારજ બદલાઇ ગયા હતા. ભાઇબંધ દોસ્તદારોના ઘણુંએ સમજાવ્યા છતાં પણ અનાથ અંતઃપુરમાં નહોતો જતો. આ વખતે ગુસ્સે થઇને કોઇએ એને મનાવવાનો યત્નજ ન કર્યો.

અનાથની મા આ સંબંધમાં ત્હેને સમજાવવા માટે સરખી ઉમ્રની સ્ત્રીઓને આગ્રહ કરતી પણ કોઇએ તેનું કહ્યું માન્યું નહીં.. આટલા દિવસે સ્વામીને ત્હેનું સ્મરણ થયું? ત્હારે શું મંદાનું જીવન આજ સફળ થશે? શું હવે એ સૌભાગ્યવતી થશે? સગાં વહાલાં તથા સખીઓને મ્હોંએ સ્વામીનાં પ્રેમની વાત, સૌભાગ્ય સુખની કથા સાંભળતાં એને પોતાની સ્થિતિ માટે મનમાંને મનમાં બળાપો થયા કરતો હતો, કે હાય! મ્હેં એવું તે શું પાપ કર્યું છે કે, ઇશ્વર મ્હને આવો સખત દંડ દે છે. તો આજ એનું બધુંએ દુઃખ દૂર થઇ જશે? એકાએક મંદાકિની ચિન્તાના સાગરમાં ગોથાં ખાવા લાગી. એટલામાં કોઇએ બહારનાં કમાડનો ઉલાળો ખખડાવ્યો. ગભરાઇને ત્હેણે કમાડ ઉઘાડીને જોયું તો ત્હેની ન્હાની નણંદ હરિમતી બહાર ઉભી હતી.

હરિમતી બાળ વિધવા હતી. પાંચ સાત વર્ષની વયમાંથી એને એ દશા પ્રાપ્ત થઇ હતી. હરિમતી જો કે મંદા કરતાં ત્રણ વરસે મ્હોટી હતી તોપણ એ બેમાં ઘણોજ પ્રેમ હતો. બંને એક બીજાના સુખ દુઃખનાં ભાગી હતાં. મંદાની આકુળ વ્યાકુળ સ્થિતિ જોઇ હરિમતી ચોંકીને બોલી ઉઠી, 'અરે મંદા! ત્હને આ શું થયું છે? મંદાએ ધીમે સ્વરે ઉત્તર આપ્યો 'થાય તે વળી શું'

'તો પછી કમાડ શેના બંધ કર્યાં હતાં?'

મંદા ચુપ થઇ ગઇ.

આથી હરિમતીનો સંદેહ ગાઢો થયો, અને મંદાને ગળે વળગી પડીને એ પુછવા લાગી 'કેમ નહીંજ બતાવેને?'

'બતાવીશ'

'ક્યારે બતાવીશ'

'રાતે'

'રાતે નહીં. હમણાંજ કહે'

મંદા કહેતી નથી. હરિમતી છોડતી નથી. આખરે નણંદની હઠથી કંટાળીને મંદાને ઉત્તર આપવો જ પડયો.

એની વાત સાંભળીને હરિમતી પ્હેલાં તો ચુપ રહી. પછી ધીમે ધીમે હસવા લાગી. મંદાએ પૂછયું 'હસેછે શેની?'

હરિમતીએ કહ્યું 'ત્હારા સ્વામીનાં આચરણ જોઇને હસુંછું.' મ્હેં ધાર્યું'તું તેજ થયું. આ વખતે એ ઘેર આવ્યા પછી ત્હારી પછાડીને પછાડીજ ફરે છે. મ્હેં તો એક વખત મ્હોટાં ભાભીને કહ્યું'તું પણ ખરૂં.'

'શું કહ્યું હતુ'

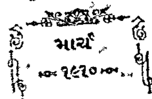
'એજ કે હવે અનાથનું ચિત ઠેકાણે આવ્યું છે. બસ આ વખતે યત્ન કરી જુઓ તો જરૂર અંતઃપુરમાં આવશે.'

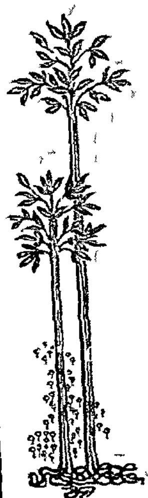
ભારત જીવન પ્રેસ નંબર ૨૪૨-૪૪ કાલબાદેવી રોડ આંગ્રેની વાડી—મુંબઇ.

સચિત્ર માસિક

ભારતજીવન

પુ. ૭—અંક ૩

વ્યવસ્થાપક
[illegible]ભાઈ રામચંદ મહેતા.

વાર્ષિક મુલ્ય

ભારત જીવનમાં નવો ફેરફાર !

દરેક અંકમાં ૧૦૦ પૃષ્ઠ !

ભારત જીવન માસિક પત્રનો જાનેવારીનો ખાસ અંક ગુજરાતી પ્રજામાં માન પામ્યો છે. વખણાયો છે. જુદા જુદા ગ્રહસ્થો તરફથી અને જુદાં જુદાં વર્તમાન-પત્રો તરફથી ઉંચા અભિપ્રાયો મળેલા હોવાથી અમારા ઉત્સાહમાં વધારો થયો છે. એ અંકના લેખો અને છબીઓ વાંચક વર્ગને પસંદ આવ્યાં છે એટલુંજ નહિં પણ કેટલાક ગ્રાહક બંધુઓ તરફથી તેની સારી કદર થઇ છે. હજુ પણ અમારી મેહેનતનો બદલો જોઇએ તેટલાં ગ્રાહકનો વધારો થઇને મળ્યો નથી. આવા ખાસ અંકો પારસી પત્રકારો તરફથી પ્રકટ થતાંજ તેની હજારો કોપીઓ વેચાઇ જાય છે. પારસી જાતિને પોતાની જાતિ તરફ અભિમાન હોવાથી અને "ઉત્તેજન આપવું" એ પોતાની ફરજ સમજતા હોવાથી દરેક પારસી પત્રો સારી સંખ્યામાં પ્રકટ થાય છે. ગુજરાતી ભાષા જાણનાર એક કરોડની વસ્તી હોવા છતાં ગુજરાતી સાહિત્યને તેઓ તરફનું ઉત્તેજન નથી, પારસી જાતિ થોડી સંખ્યામાં હોવા છતાં તેઓને વાંચનનો બહુ શોખ છે. ગુજરાતી લોકોની પેઠે એકનું પત્ર દશ જણાં વાંચતા નથી. પણ દરેક ગ્રહસ્થ ખરીદી ઉત્તેજન આપે છે. અમારા ગુજરાતી ભાઇઓ ધનવાન છે, વિદ્વાન છે, વિદ્યા વિલાસી છે, છતાં પણ ગુજરાતી ભાષાને ઉત્તેજન નહિં આપવાનું કલંક તેમને માથે ચોંટેલું છે. જ્યારે એ કલંક ધોવાશે ત્યારેજ ગુજરાત દેશની, ગુજરાતના સાહિત્યની અને ગુજરાતના હુન્નર ઉદ્યોગની ઉન્નતિ થશે.

ગ્રાહકો પ્રત્યે એક પ્રાર્થના !

ગુજરાતી ભાષાને જોઇએ તેટલું ઉત્તેજન નથી છતાં પણ જે કાંઇ ઉત્તેજન મળે છે તે ઉપરથી જણાય છે કે ગુજરાતી ભાઇઓને વાંચનનો તો શોખ છે, તેઓને સારી વસ્તુની કદર છે. ભારત જીવનને અમે હજુ પણ ઉંચા પ્રકારનું બનાવવાના યત્નો કરીએ છીએ.

અમે અમારા વાંચક વર્ગ પાસે આજે એક પ્રાર્થના કરીએ છીએ. એ પ્રાર્થનાનો તેઓ સ્વીકાર કરશે એવી અમારી ખાત્રી છે. આજના અંક સાથે દરેક ગ્રાહકને પાંચ પાંચ ઑર્ડર કાર્ડ મોકલવામાં આવે છે. દરેક ગ્રાહક બંધુ પોતાના મિત્ર મંડળને ભલામણ કરી પાંચ પાંચ ગ્રાહક કરી મોકલવા કૃપા કરશે તો ભારત જીવન એક બે મહિનામાં દરેક મહિને ૧૦૦ પાનાનું પ્રકટ કરવામાં આવશે. અમારા દરેક શુભેચ્છક મિત્રો અને ગ્રાહક બંધુઓ એ કામ સહેલાઇથી કરી શકે તેમ છે. તેઓ સહજ ભલામણ કરશે તો તેઓના મિત્રો "ભારત જીવન" જેવાં ઉત્કૃષ્ઠ સચિત્ર માસિક પત્રના ગ્રાહક થયા વિના રહેશે નહીં. જે ગુજરાતી ભાઇઓ દર વર્ષે સેંકડો રૂપિયાનો પરદેશી માલ ખરીદી આખા દેશમાંથી કરોડો રૂપિયા પરદેશ મોકલે છે. તે ગ્રહસ્થો ભારત જીવનને માટે ફક્ત મહિને ચાર આના ખરચવાને આનાકાની કરશે નહિં. અર્થાત વરસ દહાડે ત્રણ રૂપિયા ખરચી ૪૦૦—૫૦૦ પાનાનું (હમણાની રીત પ્રમાણે) માસિક પત્ર, ૧૦૦—૧૫૦ છબીઓ ઉપરાંત ૨૫૦ પાનાનું ઐતિહાસિક નવલ કથાનું પુસ્તક ભેટ મેળવી ગુજરાતી સાહિત્યને ઉત્તેજન આપવામાં તેઓ પાછા પડશે નહીં. તેમ થવાથી અમે પણ અમારી ફરજ બજાવવામાં પછાત પડીશું નહીં. દરેક ગ્રાહકો તરફથી પાંચ પાંચ ગ્રાહકો થઇ આવતાં તરતજ ભારત જીવનના કદમાં વધારો કરી દરેક અંક ૧૦૦ પાનાનો બહાર પાડીશું. એટલે બાર મહિને તેઓને ૧૨૦૦ પાનાનો મોટો ગ્રંથ, ભેટનું પુસ્તક, અનેક લેખો અને અનેક છબીઓ મળશે. કદની સાથે

અનુક્રમણિકા.

ચિત્ર માળા.

शतमुख यज्ञ करनार प्रभुना परम भक्त
महात्मा श्री मनसुखराम

भारतजीवन प्रेस मुंबई.

ભારત જીવન.

अप्रतीतो जयति संधनानि प्रतिजन्यान्युत या सजन्या ॥

પુ. ૭ — માર્ચ ૧૯૧૦—માહા ૧૯૬૬ — અંક ૩

થશે સઘળું થવાનું તે.

ગઝલ.

કરી સહુવાસ ડાહ્યાનો દિવાનાં કંઇ તો ડાહ્યા થા;
ફિકર આ સૃષ્ટિની સારા! કર્યે વળનાર તારૂં શું?
ઝુકાવે. તેની પૂઠયે આ જગત ઝુકે ઝપાટાથી;
થતું આવ્યું થવા દેવું! બને છે જે અનાદિથી.
નથી તું સિદ્ધિ વાળો કે! નથી માતૃબર મુડીનો;
સૂણે છે કોણુ ધ્વનિ તારો! નગારામાં તતુડીનો.
પરિશ્રમથી કદિ તારી! કૃતિ તું સત્ય ઠેરવશે;
છતાં પ્રતિ પક્ષિ જાગ્યો તો! ધર્મેલું ધુળમાં મળશે.
તને સઘળું ગમે સારૂં! જગતનું શ્રેય પણ ઇચ્છે;
છતાં વદિ, પક્ષમાં ઇન્દુ! પુરણુ ખીલ્યો શું મેળવશે?
અખિલ આર્યાવૃતે સુખના! પિછોડી કેમ પથરાયે?
"નહીં દુખ તો કદર સુખની! કહે ક્યમ સૃષ્ટિમાં થાયે?
રહ્યું સુખ દુખને પડદે! પરાધિન તે થવા સ્વાધિન
ભલા! કુદરત કસોટીમાં! થવું નાં સંકટોથી ખિન્ન.
ભરૂસો ધારી ભગવતનો! બની ને સ્વસ્થ હુમણાં રે'
અવધની નોબતો વાગે! થશે સઘળું થવાનું તે.
થતાં પળ સ્પર્ષ પારસનો! સુવર્ણ હથીયારે જ્યમ થાયે
રવી પ્રકટે જ રાત્રી રે'! થશે સઘળું થવાનું તે.

કાંસરવાલા.

शीखुं जइ पास ए कोनी?

(ગઝલ.)

જગતના જાણુ ભેદુઓ! દલિલો દૈને દરશાવો;
મને ના ગમ પડે જેની! કહો એ ભેદના ભાવો. ૧
તિમીરે છાંય દ્યુતિની! કટુતા મીષ્ટ વસ્તુથી;
શિતળતા ઉષ્ણુતા સાથે! મને ભાસે કહો શ્યાથી? ૨
જગત દુઃખો દવા દારૂ! કરેથી જો દબાઇ રે'
અને મુજ દર્દ દવાઓથી! કહો શાને વધે છે રે?. ૩
ગણે જેને જગત ગાંડું! મને તે ડાહ્યું દેખાતું;
જગતના શ્વેત પડદામાં! મને કાળું નજર થાતું. ૪
ભળે જો એકમાં બીજું! ગણિત શાસ્ત્રે ગણાયે બે;
અને મુજને મળેલાં બહુ! બનેલાં એક સમઝાયે. ૫
અમારા કોષમાં શાને? "અહમ" શબ્દોનું અંધારૂં;
અમારૂં મારૂં ને બદલે! 'તમારૂં' 'તારૂં' હું ભાળું. ૬
શીખ્યો ના બાદ કે ભાગ્યા! ફકત ગુણ્યા ઉમેર્યા એ.
ભણ્યો છું ભુલ્ય તેમાં કહો! ગુરૂની કે એ મારી છે? ૭
મધુ રસના રસજ્ઞોને! મધુનો સ્વાદ સમઝાયે.
પીધો મેં પેટ ભર તો એ! નહીં રસ જ્ઞાન શે થાયે? ૮
ભરી મૃગ નાભી કસ્તુરી! નથી મૃગને ખબર તેની;
મને નથી ભાન ભાવોનું! શીખું જઇ પાસ એ કેની? ૯

कांसरवाला.

वाटिका.

ગજલ.

લીલુડી સઘન કુંજો, સુવિદ્યાની લતિકાની
વહતાં કંઇ પિયુષ ઝરણાં, મનોગમ રમ્ય વાટિકા
ફુઆરા કંઇક ઉડે છે, શું વરસાવી સુસાહિત્યો
શી શિતલ અનિલ લહરી, મનોગમ રમ્ય વાટિકા
બધે દ્રુમે બધે છોડે, દિસે આજે વસન્તિ રંગ
ચક્ષુ હર્ષ ઉભરાવે, મનોગમ રમ્ય વાટિકા
લલિત સુમનો ખુલ્યાં ઉઘડ્યાં, પીએ મકરંદને ભમરા
દિવાનો આ દિસે બુલબુલ, મનોગમ રમ્ય વાટિકા
બહુ શાન્તિ તણા સર ત્હાં, ઉડે સુખની મધુર લહરી
ઘણા હંસો નિવાસી ત્હાં, મનોગમ રમ્ય વાટિકા
કદાપિ પ્રેમનો સાગર, શું કેકાનો મીઠો લહેકો
અહાહા! સ્વર્ગનો કડકો, મનોગમ રમ્ય વાટિકા
અહાહા! તત્વનો દરીઓ, કવિ કોકીલની ઝાડી
અહાહા પુણ્યની મુર્તી, મનોગમ રમ્ય વાટિકા
ત્રિભુવનનું હ્રદય કેન્દ્ર, પ્રમાણિક આર્યની ડગળી
માતા હિન્દ દેવીની, મનોગમ રમ્ય વાટિકા.

त्रिभुवन गौरीशंकर व्यास.

શય્યા ભોગી નવલ યુવતિ એકલી વાટ જોતી,
વ્હાલા તેના હ્રદય રસના ભોગીનું ધ્યાન ધર્તી;
જ્યોતિ પુંજે ચકમક દીસે દિવ્ય મન્દીર શાની,
વાગે માત્ર મધુર રણકા, ખાટ ધામી હીચન્ત. ૩

આવ્યા એને પ્રણય રસના ભોગી માધુર્યતાના,
પ્રેમી કાન્ત પ્રથમ નજરે ભેટતા કીકીઓમાં;
શાણી બાળા ઉઠતી ઉભતી આવતી સામી ધીમે,
ઝાલી હાથ પ્રણય રસનો પ્રેમમાં શું તરે છે! ૪

બોલી મીઠું પ્રથમ પતિને કેમ છે પ્રકૃતિને,
"આજે થાક્યા અતિવ જગના કાર્યથી એમ ભાસે;
ભૂંડી માયા, જગત જનને સાવ ભૂંડા ગણુ હું,
સ્વાર્થે સ્વાર્થે નિજ તનમન ગુંથતાં ગુંથતાં શું! ૫

ત્યાગી એવા ભીષણ દુઃખદા ધૂર્ત વિચાર ઉરા,
બેસો આહીં ક્ષણભર લહો સુખ વિલાસ રૂડા
થાશે તે તો સઘળું સમયે જગતનું દિન ઉગ્યે,
આવા શાન્ત ભવન સુખમાં જગતનું નામ નો'યે. ૬

રાત્રિ કેરો સમય પતિને જો ન વીતે સુખેથી,
પત્નિ તેની ગણવી કુલટા ભાગ્યહિણા પતિની;
શા શા દુઃખો પતિ બહુ ધરે પત્નિને કાજ નાથ
તેનો બદલો કદી નવ વળે પત્નિ સેવાથી નાથ! ૭

બોલો બોલો સુખરુપ બનું કેમ હું આપ પાસ,
શય્યા રૂડી અહીંજ કરી છે આપ માટેજ ખાસ;"
પ્રણયથી ભર્યો સાંભળી બોલ મીઠા
અમરપુરીમાં ભોગવે દિવ્ય લીલા. ૮

હ્રદય કુમળું પુષ્પથી ખૂબ પોચું,
! હુમણા તેહ ભીતીથી છોડયું;
હ્રદય સરખું કાન્તને કામિનીનું,
ભર મળ્યું વીસરી જાય એનું. ૯

માઇશંકર કુબેરજી શુક્લ

स्वरूप.

शतमुख यज्ञ करनार मर्मुनो ५.
महात्मा श्री मनसुखराम

नोंध चर्चा.

ભારત જીવનનો જાનેવારીનો ખાસ અંક વાંચક વર્ગે આનંદપૂર્વક વધાવી લીધો છે. તે માટે અમે પરમાત્માનો જ ઉપકાર માનીયે છીએ. મુંબઇનાં પ્રસિધ્ધ "સાંજ વર્ત્તમાન" સુરતનાં "દેશી મિત્ર," ભરૂચનાં "ભરૂચ સમાચાર." વડોદરાનાં "શ્રી સયાજી વિજય." અમદાવાદનાં "ગુજરાતી પંચ" અને "પ્રજા બંધુ" આદિ વર્તમાન પત્રોના વિદ્વાન તંત્રીઓએ પોતાના પત્રદ્વારા અભિપ્રાય આપી સંતોષ બતાવ્યો છે તથા અમારા કેટલાક વાંચક બંધુઓ અને સન્મિત્રોએ અભિનંદનના પત્રો લખી અમને ધન્યવાદ આપ્યો છે. તે આથવા ગ્રાહક બંધુઓ અને મિત્રો વગેરેનો ઉપકાર માનીએ છીએ. જે મનુષ્યો સજ્જન છે, સુજ્ઞ છે, વિદ્વાન છે, સરસ્વતિ દેવીના ઉપાસકો છે તેઓ **सज्जनां गुण मिच्छन्ति** એ ન્યાયે જ્યાં ત્યાં સારૂં જ જુવે છે. દરેક વસ્તુમાં ઉત્તમતા જ જુવે છે. ભારત જીવન પ્રત્યે બતાવેલી તેઓની ઉંચી લાગણી એ તેઓની હૃદયની છાપ છે, અને એ છાપ તે સદ્ગુણ છે. ઉદાર ચરિત્રના મનુષ્યો બધી વસ્તુમાં ઉચ્ચતા જ જુવે છે. અને તેની જ પ્રશંસા કરે છે. ભારત જીવનમાં પણ કંઇક દોષો હશે. વસ્તુ માત્ર સદ્ગુણ અને દુર્ગુણથી ભરેલી હોય છે. પરંતુ જેઓએ તેના સદ્ગુણને જ જોઇ પ્રશંસા કરી છે તેઓ નિર્મળ હૃદયના અને ગુણગ્રાહી મહા પુરૂષો છે. અમે તેમનો પુનઃ આભાર માનીએ છીએ. આ સમયે અમારી એજ પ્રાર્થના છે કે આજના પહેલે પાને અમે પ્રત્યેક વાંચક બંધુને પાંચ પાંચ ગ્રાહક કરી મોકલવાની પ્રાર્થના કરી છે. આ પ્રાર્થના આગ્રહ પૂર્વક કરવામાં આવી છે, એ પ્રાર્થના ઉપર વાંચક બંધુઓ લક્ષ આપી ગ્રાહકો કરી મોકલશે તો અમે ખાત્રી પૂર્વક કહીએ છીએ કે થોડા વખતમાં જ "ભારત જીવન"નો દરેક અંક ૧૦૦ પાનાનો પ્રકટ કરવામાં આવશે. અનેક જાતનાં નવાં નવાં ચિત્રો પ્રકટ થશે અને અનેક વિષયના લેખો પ્રકટ થઇ ગુજરાતી બંધુઓને નવો જ સ્વાદ ચખાડવામાં આવશે.

હિંદુસ્થાનમાં સ્વદેશી ઉદયોગ વધે તો જ આ દેશની પ્રજા બીજા દેશની પ્રજાઓ પેઠે સુખી થાય એ મત અનેક મનુષ્યો તરફથી સ્વિકારાયો છે. આ પૃથ્વિમાં આ એકજ દેશ એવો છે કે જેનો ઉદયોગ સૌથી ઉતરતો છે અને તેની કમાણી પણ સૌથી ઉતરતી છે. આપણી દયાળુ સરકારે પણ એટલી વાત સ્વિકારી છે કે હિંદુસ્થાન દેશનો ઉદયોગ હુન્નર વધવો જ જોઇએ. તેણે કેટલાક સ્વદેશી હુન્નરોને ઉત્તેજન આપ્યું છે, અને હજુ આપતી જ જાય છે. મદ્રાસના કાચના કારખાનામાં બે વર્ષ સુધી બળતણ મફત આપવાનો ત્યાંની સરકારે ઠરાવ કર્યો છે. તે ઉપરાંત વણકરોને પણ મદદ આપે છે. જુદા જુદા વૈસરાય સાહેબ, નામદાર ગવર્નર સાહેબ અને ન્હાના મ્હોટા અમલદારોએ પણ સ્વિકાર્યું છે કે પ્રમાણિક સ્વદેશીને ઉત્તેજન આપવા તૈયાર છીએ. એક તરફ આ દેશમાં કેળવણી ઓછી છે. બીજી તરફ સ્વદેશી હુન્નર ઉદયોગને પ્રજાનું ઉત્તેજન નથી. એટલે દેશનો હુન્નર વધતો નથી. તેથી જ દેશી લોકો વધારે કમાણી કરી શકતા નથી. પરંતુ હવે વખત એવો આવ્યો છે કે તે માટે આપણી દયાળુ સરકારને જ પ્રાર્થના કરવી પડે છે કે તેણે આ દેશના હુન્નર ઉદ્યોગને પ્રજા ઉત્તેજન આપે એવા પ્રકારના સખત કાયદા ઘડવા. નિષ્પક્ષપાતી અને સત્યને ચાહનાર બ્રીટિશ ગવર્નમેન્ટે આ દેશનો ખરો રોગ જાણી લીધો છે. દેશીઓની પડતીનાં કારણો જાણી લીધાં છે, હવે માત્ર પ્રજાના ધનવાનોને સાથે મદદમાં લઇ માત્ર દેશી હુન્નર ઉદ્યોગ આગળને આગળ વધે એવાં મજબૂત પગલાં ભરવાનું જ બાકી રહ્યું છે. પ્રજામાં શ્રીમંત ગણાતા ગ્રહસ્થોએ નામદાર સરકારને પોતાની બચાવતની રકમો મોકલી આપવી જોઇએ. અને

દરેક સ્થળે હુન્નર ઉદ્યોગનાં ન્હાનાં મોટાં કારખાનાં એ ઉઘડાવી દઈ અનેક નિરાધાર માણસોને રોજી અપાવવા સાથે દેશના ઉદયોગને પાછો તેટપર લાવવો જોઈએ.

※

અમદાવાદમાં સરદાર ચીનુભાઈ માધવલાલની સખાવતથી ટેકનીકલસ્કુલ ઉઘાડવામાં આવી છે. એ સ્કુલમાં મીલને લગતું શિક્ષણ આપવાની શરૂઆત થઇ છે. વળી હુમણાંજ સર કરીમભાઇ ઇબ્રાહીમે પોતાની સખાવતનો ઉદાર ફાળો નામદાર મુંબઇ સરકારને આપ્યો છે. તેઓશ્રીએ સાડા ચાર લાખ રૂપીઆ આપી એવી ઇચ્છા બતાવી છે કે શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ એટલે નિયમ પ્રમાણેના હુન્નર ઉદયોગનું શિક્ષણ આપવામાં આવે, અને દેશી હુન્નર ઉદયોગને ઉત્તેજન મળે એવા શોધ ખોળ થઇ તેનો ફેલાવો થાય. ધન્ય છે આવા ઉદાર ગૃહસ્થોને ! ધન્ય છે એમની કમાણીને ! સર કરીમભાઈએ દેશી ઉદ્યોગોના ફેલાવા માટે જે સખાવત કરી છે તે ખરેખર બીજા શ્રીમતોને અનુકરણ કરવા જેવી છે. તેઓશ્રીએ એ રકમનો વહિવટ કરવાનું નામદાર સરકારના હાથમાં સોંપ્યું છે તે પણ વ્યાજબીજ છે. અમારા દેશીઓમાં કેટલાક વહિવટ કરનારાઓ પક્ષપાત કરે એ બનવાજોગ છે. લાખો મૈલ દુર રહેનારી વ્યાપારી જાત હિંદુસ્તાનમાં રેલ્વે ચલાવે છે. પણ તેના વહિવટમાં એક પાઈનો ફેર પડતો નથી. અને તેના શેર હોલ્ડરોને ભારે નફો મળે છે અંગ્રેજ જાત ઘણી ખંતીલી અને હોંશિયાર છે. દેશનું રાજ્ય ચલાવવામાં પણ કેટલી સરળતા છે, આગગાડી, તાર ટેલીફોન, સ્ટીમર વિગેરે યન્ત્રોના વ્યવહારો કેટલી બધી સરળતાથી નિયમ પ્રમાણે ચાલે છે વિશાળ દેશનો કાર્યભાર કેટલા બધા ચોકસ નિયમોથી ચાલે છે. તેજ મહા સમર્થ પુરૂષોના હાથમાં સર કરીમભાઈએ જે વહિવટ સોંપ્યો છે તે સુરક્ષિતપણે ચાલશે એવી અમારી ખાત્રી છે. પરંતુ મુંબઇમાં તેમ જ ગુજરાત કાઠીયાવાડના ઘણા દેશોમાં અનેક શ્રીમંત ગ્રહસ્થો છે. ઠેકાણે ઠેકાણે ઉદયોગ હુન્નરનાં સ્થાનો ઉઘડે છે અને પ્રજાવર્ગ તેને ઉત્તેજન આપે તો મ્હોટું પુણ્યનું કામ થશે. અમારા દેશના શ્રીમંતો ખાઇ પી ને આનંદ ભોગવે છે. લાડી, વાડી ને ગાડીમાં મોજમજા કરે છે, પણ તે કાંઇ સ્વર્ગની સામગ્રી નથી. પરોપકાર, દયા અને નમ્રતા જ સુખ છે શ્રીમંત બંધુઓ જાગૃત થશે અને પરોપકારનાં કામો કરશે તો હેમના જીવનનું સાર્થક થશે.

※

હિંદુસ્થાનના થોડાક શ્રીમંતોને જોતાંજ કોઇ આખા દેશને ધનવાન ગણશે પરંતુ બીજા દેશોની સરખામણીમાં હિંદુસ્થાનની ઉપજ કેટલી છે હેના આંકડા બહાર પડ્યા છે. તે ઉપરથી જણાશે કે આ દેશની પ્રજાની વાર્ષિક કેટલી આવક છે !

૧	સ્કોટલેન્ડ	રૂ. ૬૭૫
૨	અમેરિકા (યુ. સ્ટે.)	૫૮૫
૩	ફ્રાન્સ	૪૦૫
૪	જર્મની	૩૩૦
૫	નોર્વે	૩૦૦
૬	આષ્ટ્રીયા	૨૨૫
૭	રશિયા	૧૬૫
૮	આસ્ટ્રેલીયા	૬૦૦
૯	બેલજીયમ	૪૨૦
૧૦	કેનેડા	૩૮૦
૧૧	હોલેન્ડ	૩૩૦
૧૨	સ્વીટઝર્લેન્ડ	૨૮૫
૧૩	સ્પેન	૨૪૦
૧૪	ઇટાલી	૧૮૦

અને

૧૫ હિંદુસ્થાન (ફક્ત રૂ.) ૧૫.

આ આંકડાઓ ઉપરથી જોઇ શકાશે કે સુધરેલા દેશો કરતાં આ દેશની પ્રજાની વાર્ષિક આવક માત્ર પંદર રૂપિયાજ છે. કોઇક શ્રીમંતો લાખો લાખો રૂપિયા મેળવતા હશે ત્યારે અનેક ગરિબ માણસો અન્ન વિના ભૂખ્યા પડી રહેતા હશે ! એટલે

એ બધી ગણત્રી ધ્યાનમાં લઇનેજ ઉપલી ગણત્રી કરવામાં આવી છે. છતાં એટલું તો સ્પષ્ટજ છે કે આ દેશના લોકો હુન્નર ઉદ્યોગમાં પછાત પડેલા હોવાથી જ ત્હેમની એવી સ્થિતિ પોતે જાણી જોઇને વ્હોરી લીધી છે. જે દેશની પ્રજા પોતાના હુન્નર ઉદ્યોગને સજીવન કરે નહિં તેને માટે બીજા કોઇને પણ ઠપકો આપવો એ અયોગ્ય છે. માણસ પોતે ધારે તે મ્હોટાં કામો કરી શકે છે. તો પછી પોતાના હુન્નર ઉદ્યોગને સજીવન કરવો એ શું મ્હોટી વાત છે!

અમદાવાદમાં જગદ્‌ગુરૂ શંકરાચાર્ય શ્રી માધવતિર્થજીએ વ્યાખ્યાનો શરૂ કર્યા છે. પ્રજાના ધર્મગુરુઓના પ્રયાસ વડેજ જાતિનું બંધારણ બંધાય છે. દરેક જાતિને પોતાના ધર્મ કર્મનું ભાન કરાવવું એ ધર્મ ગુરુઓનું કર્તવ્ય છે. આચાર વિચાર અને નીતિધર્મને ત્યાગી બેઠેલા હિંદુભાઇઓને તેમનો ધર્મ શિખવવાની બહુ જરૂર છે. તેમનો મુખ્ય ધર્મ બ્રહ્મચર્ય ધારણ કરી પોતાના કર્મકાંડમાં પ્રવૃત્ત રહેવાનો છે. ખરા ધર્મથી વિમુખ રહેવાનું અને હાલની પતિત દશામાં આવવાનું કારણ ધર્મગુરૂઓની મોળી પડી ગયલી સત્તાનું છે. કેટલાક ધર્મગુરૂઓ જાતેજ વિદ્યાનો ઉડાવીને વિવિધ વિલાસના સાગરમાં ડુબ્યા રહ્યા છે! અજ્ઞાન-મૂર્ખ રહ્યા છે. શિષ્યો ઉપર અનેક જાતના ટેકસ નાખતા રહ્યા છે. તેમને જ્ઞાન આપવું કે ધર્મ-નીતિ સ્હમજાવવી એ મુખ્ય કામને વિસારી બેઠા છે. કેટલાક પોતેજ ધર્મ વિહિન થયા છે. પતીત થયા છે—ધર્મ ભ્રષ્ટ થયા છે! આ બધાં દેશની પડતીનાં મજબૂત કારણો છે. ધર્મગુરુઓએ તો વિદ્યા મેળવી ઉચ્ચ સંસ્કારી થવું જોઇએ. સ્વાદેન્દ્રિ અને શ્રવણેન્દ્રિ, દ્રષ્ટેન્દ્રિ, અને ઘ્રાણેન્દ્રિ આદિક ઈન્દ્રિયોને પરિતૃપ્ત કરવાની સામગ્રીઓ શોધનારા જીવતા બ્રહ્મરાક્ષસો જેવા છે. અજ્ઞાનતાથી અવનતિ થાય છે. અને અવનતિ એ નર્કકુંડ કરતાં અધિક ભયંકર દશા છે! જે ગુરુઓ પોતે અજ્ઞાન હોય છે તે શિષ્યોને પણ તેવાજ રાખે છે. છતાં ઉજ્જડ ગામના એરંડા પ્રધાનની પેઠે પોતે મોજ શોખ કરે છે ત્યારે બીચારા શિષ્યો રૌરવ નર્ક-દુઃખ ભોગવે છે. અમે તો ભલામણ કરીએ છીએ કે, બ્રીટીશ ગવર્નમેન્ટે આ દેશની પ્રજા ઉપર દયા કરીને એવા ઢોંગી, ધર્મગુરૂઓને-મોજ શોખનાજ ભોગ થઈ પડેલા, દેશના કંટકરૂપ-ગુરુઓને શોધી, ખોળીને, ખુણે ખાંચરેથી બહાર લાવીને તેમને વિદ્યા ભણાવી લાયક બનાવવા. કારણ કે એવા ધર્મગુરૂઓ પોતે મોજ મઝા ઉડાવે અને શિષ્યો અજ્ઞાનને લીધે દુઃખ ભોગવે છે! અને નાહક શિષ્યો પાસેથી કર વસુલ કરી રાતા પાડા જેવા બને છે!

જગદ્‌ગુરૂ શંકરાચાર્યજીએ અધિકારી જનોમાં વ્યાખ્યાનો આપી પ્રજા ઉપર ઉપકાર કરવા માંડયો છે. ગુરૂનાં હિત વચનો ઇશ્વરની આજ્ઞા પ્રમાણે માની લેવાની પ્રત્યેકની ફરજ છે. એ જ પ્રમાણે તેઓ હમેશાં વ્યાખ્યાનો કરતા રહી શિષ્ય વર્ગ ઉપર ઉપકાર કરશે તો શિષ્યોને કર્તવ્યનું ભાન થશે. ધર્મ પ્રમાણે વર્તતાં શિખશે, અહિંસાને જ પોતાનો ધર્મ સમજશે, બાળલગ્નનો બંધ કરશે, શાસ્ત્ર પ્રમાણે કર્મકાંડ કરશે અને પોતાનો ઉદ્યોગ ધંધો કરી સુખી થવાનો માર્ગ ગ્રહણ કરશે. ધર્મગુરૂઓનાં હિત વચનોથી ભરેલાં વ્યાખ્યાનો વગર—કથાઓ વગર પ્રજા આડે રસ્તે ચ્હડી ગઇ છે. નીતિ ધર્મને ટોલ્લે મૂકી બેઠી છે, ભ્રાતૃભાવની લાગણી ભૂલી ગઇ છે. પરસ્પર સ્હાય કરવાનું કામ વેગળું જતું રહ્યું છે. એવા વખતમાં જગદ્‌ગુરૂનાં વ્યાખ્યાનોએ ધન્વંતરીનું કામ કરવા માંડયું છે. ત્હેમનાં ભાષણોનો પ્રભાવ સારો પડેલો જણાય છે. તેઓશ્રીને અમારી વિનંતિ છે કે ગુજરાતનાં પ્રત્યેક સ્થળે આવાં ભાષણ કરી પ્રજાને સીધે રસ્તે ચ્હડાવવી અને ધર્મપરાયણ બનાવવી. સાચા ધર્મગુરૂઓનું એ જ કર્તવ્ય છે. દરેક ધર્મગુરૂ આ પ્રમાણે પોતાના શિષ્ય વર્ગને બોધ આપશે તો ત્હેમનું કલ્યાણજ થશે.

દુનિયામાં જ્યાં ત્યાં ઠગાઈ લુચ્ચાઇની વાતો વધી પડી છે. પ્રમાણીકપણું અને સત્યતાને ચ્હાનારા માણુસો વિરલા જ નજરે પડે છે. સંસારના મોહમાં પડેલા મનુષ્યો અનેક કાળાં ધોળાં કરીને પણ પૈસા મેળવી મોજશોખ ભોગવવાનું શિખ્યા છે! જાણે તે "અમર ફળ" ખાઇને આવ્યા હોય અને યુગના યુગ સુધી જીવી તે સુખ ભોગવવાના હોય તેમ આમથી તેમથી પૈસા ભેગા કરી અન્તે અનેકને રડાવી રખડાવી મોતને શરણુ થાય છે. મુંબઇના શોખીન શેઠીયા દ્વારકાદાસ ધરમસીનો પ્રપંચ ઉઘાડો પડયા પછી હમણાં એક ઇંગ્લંડમાં એવો જ મહાપુરૂષ (!) બહાર આવ્યો છે! તે લંડનના સાઉધેમ્પટનમાં મકાનો બાંધવાનો ધંધો કરતો હતો. તેનું નામ જ્યોર્જ ફ્રેન્કલીન. એ ગ્રહસ્થે પોતાનું ગળું કાપી ંખી આપઘાત કર્યો છે. તેણે કરેલા ઘોટાળા મર-મ દ્વારકાંદાસને ભુલાવે તેવા કહેવાય છે. મરણ છી તેની ઠગાઇઓ બહાર આવી છે. તેની ઠગાઇ ખો રૂપિયાની છે. વળી તેણે એકે એક બેંક અને ાલીસીટરોનાં મ્હોટાં લશ્કરને પોતાના સપાટામાં ંધેલું જણાયું છે. ત્યાંની એક જાણીતી બેંકે ૯૦૦૦ પાઉન્ડ અને એક સોલીસીટરની પેઢીએ ૦૦૦૦ પાઉન્ડ, ગુમાવ્યા છે! ફ્રેન્કલીન તે જીલ્લામાં તણીતો હતો અને ત્યાંની કૌન્સીલના પ્રમુખ તરીકે ાડો વખત મેજીસ્ટ્રેટ પણ હતો. જમીન અને મકા-ાનો મ્હોટો સટો કરતો હોવાથી કેટલાક જમીનોના ટ્ટકા ઉપર નવ નવ વખત નાણું કરજે કાઢી સટ્ટામાં ગુમાવ્યું હતું! પોતાના માંગનારાઓને વ્યાજ આપી શકયોં ત્યાં સુધી એ ઘોટાળો ચાલ્યા કર્યો પણ જ્યારે વ્યાજ ન અપાયું ત્યારે તે સંબંધી તપાસ ચાલી. તેના માંગનારાઓના સોલીસીટરની સભા ભરાઇ ત્યારે બધું ભોપાળું બહાર આવ્યું! ઉજળા ઠગો એવી જ રીતે મોજમઝા કરે છે અને સાધુ પુરૂષો ભુખે મરે છે. જમાનાનો રંગ એવો જ છે! એવા ઠગોથી સાવચેત રહેવું એજ મનુષ્યોનું કર્તવ્ય છે!

ગુજરાતમાં શત મુખ યજ્ઞ-નામનો મ્હોટો યજ્ઞ થયો છે. ગુજરાતના ભક્તિપરાયણ લોકોએ પોતાની ભકિતનું ખરૂં સ્વરૂપ દેખાડી આપ્યું છે. આ યજ્ઞ કરનાર એક ગરીબ બ્રાહ્મણ મેહેતાજી છે. તેને દશબાર રૂપિયા પગાર મળે છે. પરંતુ તેઓ ઇશ્વરના પરમ ભક્ત છે. ભકિત એજ ત્હેમનું જીવન કાર્ય થઇ પડયું છે. સંસારની મોહમાયામાં ચિત્ત નથી. તેમનું ચિત્ત ચોટયું છે ફકત એક ઇશ્વરની ભકિત કરવામાં! આ ભકતરાજનું નામ મહાત્મા મનસુખરામ હરિવલ્લભ માસ્તર છે. તેઓ ગુજરાતના બામણગામના રહીશ છે. બાલ્યાવસ્થાથી જ ત્હેમને ઇશ્વરની ભકિત ઉપર નાદ લાગ્યો છે. સંસારમાં રહી ગ્રહસ્થાશ્રમ ચલાવવા છતાં પણ તેમની અટલ ભકિતને યોગે તેઓ જીવન મૂકત જેવા થઇ રહ્યા છે. કહે છે કે તેઓ ડાકોરના શ્રી રણછોડજી મહારાજના પરમ ભકત છે. પહેલાં પણ તેઓએ એક બે ન્હાના યજ્ઞો કર્યાં છે. પરંતુ આ વખતનો શત મુખ યજ્ઞ તો જેને ઇશ્વર ઉપર સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા હોય તેવા ભકતથી જ થાય છે. તેમની પાસે પૈસા નથી. પરંતુ તેમની ઇચ્છા થતાંજ પર-માત્માએ કાંઇથી કાંઇ મેળવી આપ્યું છે. કોઇના રોકડા રૂપિયા તો કોઇના અનાજ, ઘી, ખાંડ, શાક, વિગેરે સામગ્રી દરરોજ આવતીજ હતી, હમેશાં હજા-રો બ્રાહ્મણોને જમણ મળતું હતું. અનેક દેશથી અનેક વિદ્વાન શાસ્ત્રીઓ પધાર્યા હતા. હજારો બ્રાહ્મ-ણો આવતા હતા અને તે ઉપરાંત ગુજરાતની શ્રદ્ધાળુ પ્રજાનાં ટોળે ટોળાં યજ્ઞનાં દર્શન કરવા આવ્યાં હતાં. એકી વખતે સો યજ્ઞકુંડ કરવામાં આવ્યા હતા. સ્વર્ગ સય, અતિરૂદ્ર, વિષ્નુયાગ, ગાયત્રીપુરશ્ચરણ, અરાડ પુરાણનું પારાયણ અને સહસ્ત્ર ચંડી વિગેરે યજ્ઞોની

વેદીઓ પણ એ યજ્ઞ મંડપમાંજ કરવામાં આવી હતી. બ્રાહ્મણો વેદના મંત્રો બોલી રહ્યા હતા. અગ્નિમાં ઘૃત, તલ, સમીધ આદિ પવિત્ર વસ્તુઓ હોમાતી હતી. અને તે જોનારના મન હૃદયને પવિત્ર કરતી હતી.

* * *

આ શતમુખ યજ્ઞ વડોદરાની પાસેના કાયલી ગામમાં થયો છે. ૧૨૦૦ ઘરની વસ્તીવાળું નાનકડું ગામ હોવા છતાં એ વખતે સ્વર્ગપુરી જેવું થઈ રહ્યું હતું. શ્રીમંત સરકાર ગાયકવાડે તંબુઓ વિગેરે જોઈતી વસ્તુઓ પુરી પાડી હતી. આવો યજ્ઞ બે હજાર વર્ષમાં થયો નથી એમ કહેવાય છે. તેવો યજ્ઞ શ્રીમંત સયાજીરાવ ગાયકવાડ મહારાજાના રાજ્યમાં કોઇ પૂર્વનાં પૂણ્યનેજ પ્રભાવે થયો છે. અને ઇતિહાસમાં ચીર સ્મર્ણીય રહેશે. ઘણામાં ઘણું દશ મુખ યજ્ઞ થાય છે. કાશીના પંડિતો અને વૃધ્ધો કહે છે કેઃ દોઢસો વર્ષ ઉપર કાશીમાં રામરાજાએ દશમુખ યજ્ઞ કર્યો હતો. બીજે કોઈ ઠેકાણે થયેલો જાણવામાં નથી. કિશનગઢનો રાજા પરમ વૈષ્ણવ ભક્ત છે. તેણે શ્રૌત યજ્ઞ કર્યો હતો. શ્રૌત યજ્ઞને માટે ભુમિ પવિત્ર અને ઉત્તમ જોઇએ. તેથી તેણે પોતાનું વિશાળ તળાવ તોડી નાંખી તેમાંનું જળ કાઢી નાંખ્યું તેના મધ્ય ભાગમાં યજ્ઞ કર્યો હતો. પણ ઇશ્વર કૃપાએ બીજે વર્ષે પુષ્કળ વર્ષાદ પડવાથી તેમાં બમણું જળ ભરાયું અને મેહસુલ પણ બમણી ઉપજી હતી તેમજ રાજાને પુત્ર પ્રાપ્તી થઇ હતી. આ શતમુખ યજ્ઞ પણ કોયલી ગામના તળાવમાં કરવામાં આવ્યો છે. શાસ્ત્રમાં એ યજ્ઞનું ફળ પણ શ્રેષ્ઠ કહ્યું છે. દેશમાં સર્વ પ્રકારના વિઘ્નો નાશ પામે છે. પ્રજા આબાદ થાય છે અને રાજા પ્રજામાં ઐકયની લાગણી વધે છે. પરમાત્મા એ શુભ ફળ આપે!

* * *

આ યજ્ઞમાં મદદ કરનાર તરીકે રા. પટેલ કાનદાસજી જીજીભાઇ રૂ. ૫૫૦) શા. મોતીભાઇ મોટા કુવાવાળાએ રૂ. ૯૦૦, અગીઆરસ અને બારસનો ફળાહાર તથા જમવાનો ખર્ચ સરાશ ગામ નિવાસી ઇશ્વરભાઈ તારાચંદે આપ્યો છે. સુરત નિવાસી નાગર ગ્રહસ્થ વિરસુખરામે રૂ. ૨૫૦૦ તથા એકલવારાના ઠાકોર શ્રી દીપસિંહજીએ રૂ ૧૦૦ યજ્ઞના કાર્ય માટે મોકલાવી આપ્યા હતા. કોઇ એક ભાવિક ગ્રહસ્થે ૨૦. મણ બટાકાનું ગાડું નનામું મોકલી આપ્યું હતું. એ ઉપરાંત બીજા કેટલાક પરમાર્થી ગ્રહસ્થોએ છુપે નામે કાંઇ કાંઇ વસ્તુઓ મોકલી, મહત્ પૂણ્યના કાર્યમાં ભાગ લીધો છે. સો કુંડ કરી તેમાં દરરોજ આહુતિઓ અપાય છે. અનેક મનુષ્યો ઇશ્વરનું નામ લે છે. આકાશ અને પૃથ્વિ પવિત્ર વેદ મંત્રોચ્ચારથી ગાજી રહી છે. વાતાવરણ પવિત્ર થાય છે. દર્શન કરનાર પવિત્ર થાય છે. શ્રદ્ધા અને ભક્તિનાં અંકુરો ઉત્પન્ન થાય છે. જે દેશમાં યજ્ઞો થાય, પવિત્ર વસ્તુઓની આહુતિઓ અપાય, વેદના મંત્રોચ્ચાર થાય, પરમાત્માની ભક્તિ થાય, તે દેશને ધન્ય છે, તે દેશની પ્રજાને ધન્ય છે, તે દેશના રાજાને ધન્ય છે. રાજા પ્રજાનું સદ્દભાગ્ય છે! પવિત્ર વસ્તુઓના સંસર્ગથી જ મનુષ્યો પવિત્ર થાય છે. ગુજરાતની રસાળ ભુમિ, એવી દિવ્ય પવિત્ર વસ્તુ વડે પવિત્ર થઈ રહી છે! આવા અનેક યજ્ઞો થાવ અને અનેક મનુષ્યો શ્રદ્ધાપૂર્વક ઇશ્વરની ઉપાસના કરે તો આ દેશના મનુષ્યોના હૃદયમાં ઉચ્ચ વિચાર જન્મ પામે, તેમની કલેશમય સ્થીતિ બદલાઈ જઇ જીવન સુખમય બની જાય. દુષ્કાળ, મરકી જેવા જીવલેણ રોગો ન્હાસી જાય. કલેશ, કુસંપ રાજીનામાં આપે! અને જ્યાં ત્યાં આનંદ આનંદ થઈ રહે! પરમાત્મા અમારા દેશના મનુષ્યોને સદ્બુદ્ધિ આપે અને આવાં અનેક ધર્મનાં કાર્યો કરાવી અમારી માતૃભૂમિને અને અમારા દેશ બંધુઓને પવિત્ર કરે!

चित्र माळा.

वर्तमान काळना न्रासिंहमेहता भक्तराज मनसुखराम

જનની જણ તો હરિભગત કાં દાતા કાં શૂર;
નહીં તો રહેજે વાંઝણી પણ ન ગુમાવિશ નૂર.

ખરેખર તે જનનીએજ પ્રસવ કર્યો છે કે જે જનનીએઃ— હરિભગત કાં દાતા કાં શૂર ને જન્મ આપ્યા છે આજે જે પહેલું ચીત્ર આપવામાં આવ્યું છે તે રણછોડજીના અનન્ય ભકત મનસુખરામ ભાઇ ખરેખરા હરિભક્ત અને અચળ

શ્રદ્ધાવાન ભાવિક હિન્દુ છે. તેઓ ધનવાન નથી. તેમ કંઇ આસપાસ અક્ષર લમાડેલા વિદ્વાન પણ નથી. પરંતુ રણછોડજી જોડે એકતાર થએલા હરિભગત છે. તેઓ પોતાનાં જીવનચરિત્રની જાહેર ખબર આપવાને ન ઇચ્છનારા અને તેસાથે એક ખુણે ખાંચરે નાના ગામને ખુણે બેસી માત્ર પોતાના ઇષ્ટની આરાધના કરનારા મ્હા પુરુષ હોવાથી કોઇ પણ તેનાં આખાં જીવનથી માહિતગાર પુરૂષ હમને મળ્યો નથી પરંતુ હમે જે કંઇ ખબર મેળવી છે તે એટલીજ છે કે તેઓ બ્રાહ્મણ ગામના એક ભણાવનારા મહેતાજી છે. તેઓને નાનપણથીજ દર પુનેમે શ્રી રણછોડજીનાં દર્શન કરવા જવાનું વ્રત છે જે વ્રતને અંગે એક વખત એવો પણ આવ્યો હતો કે પૂનેમને દિવસે પરિક્ષકે તેના છોકરાઓની પરિક્ષા લેવા આવવાને લખ્યું પણ મેહતાજીને તો પૂનેમને દિવસે ડાકોરજી જવાનું વ્રત એટલે તેઓ શ્રી ડાકોર ચાલી ગયા ભાવિકોનું કહેવું છે કે તે વખતે મહેતાજીને સ્વરૂપે શ્રી રણછોડજીએ પરિક્ષક પાસે હાજર રહી છોકરાઓની પરિક્ષા આપી. હાલ તેઓએ વડોદરા પાસેનાં કોયલી ગામમાં શતમુખ યજ્ઞ કર્યો છે."

જ્યારે તેઓની પાસે અરધી પણ નથી પરંતુ ભાવિકો કહે છે કે નામ વગર બાહર ગામથી ગાડાંનાં ગાડાં ભરી ચીજો આવ્યે જાય છે. જેમ નૃસિંહની લાજ શ્રી કૃષ્ણે રાખી હતી તેમ આ મહાત્માએ પણ પોતાની લાજ ડાકોરજીને હાથે સોંપી છે. "બહુ રત્ના વસું ધરા" પવિત્ર માતા ભારતી એવાં એવાં રત્નોનેજ જણતી આવી છે. અને તેથીજ આજે પણ સર્વ જગતની આદર્શ રાણી તરીકે બીરાજી છે.

મુંબઇની જાણીતી એક્ટ્રેસ મીસ ગૌહર.

પ્રસ્તુત અંકમાં બીજું ચિત્ર મુંબઇની જાણીતી અને માનીતી એક્ટ્રેસ મીસ ગૌહરનુ આપવામાં આવ્યું છે, તેનો જન્મ મુંબઇમાં જ થએલો છે. યહુદી જાતિમાં ગમે તે ધંધો કરવાની સર્વને સ્વતંત્રતા હોવાથી પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે મીસ ગૌહર આજથી નવ દશ વર્ષની વાતપર પોતાની ૧૪ વર્ષની અવસ્થામાં બાલીવાળાની વિક્ટોરિયા નાટક મંડળિમાં એક્ટ્રેસ તરીકે જોડાઇ હતી અને હરિશ્ચંદ્ર નાટકમાં તેને મળેલો અપ્સરાનો પાર્ટ તેણે એવી તો યોગ્યતા અને અભિનય કળાથી ભજવી બતાવ્યો હતો કે, તે દિવસથી જ પ્રેક્ષકોએ એક નાટકકાર તરીકે તેનાં ચળકતાં ભવિષ્યની આશા બાંધી હતી જે આશા આજે સોળેસોળ આના પૂર્ણ થએલી છે.

મધુરકંઠ, લાવણ્ય, પ્રસંગાનુસાર અંગવિક્ષેપ અને મુદ્રાપરિવર્ત્તન તથા અભિનય કૌશલ્ય ઇત્યાદિ જે ગુણો એક્ટ્રેસમાં હોવા જોઇએ. તે સર્વ ગુણો એ બાનૂમાં છે અને તેથી અમે દૃઢ આશા રાખીએ છીએ કે, પોતાની એ કળાને જો તેઓ અભ્યાસથી વધારતાં રહેશે તો એક દિવસ એવો પણ આવશે કે, લોકો તેમની ગણના ઇંગ્લંડની સારી સારી એલનટેરી જેવી એક્ટ્રેસો સાથે કરશે અને એમના જેવાં એ એક જ એક્ટ્રેસ કહેવાશે.

જુજ પગારથી ૫૨૫) રૂપિયાનાં મોટા પગારપર હિન્દુસ્તાનમાં જો કોઇ પણ એક્ટ્રેસ આવી શકયાં હોય, તો તે મીસ ગૌહર પહેલાંજ છે. લાવણ્ય, વિદ્યા અને સાધનસંપન્નતા હોવા છતાં એ બાનુનો સ્વભાવ અહંકાર રહિત અને નમ્ર તથા મળતાવડો છે, એથી તેમના ગુણો વળી વધારે ઝળકી નીકળે છે. હાલમાં એઓ નાટ્યાચાર્ય સ્વર્ગવાસી અમૃતલાલ કેશવલાલ નાયકના બંધુ રા. વલ્લભદાસ કેશવલાલ નાયકની માલેકીની નવી નીકળનારી શેકસ્પીયર નાટક મંડળીમાં જોડાયાં છે અને એપ્રીલની અધવચમાં એ મંડળીનો ખેલ પ્રજા સમક્ષ રજુ થવાનો હોવાથી ફરી એકવાર મુંબઇની શોકીન પ્રજાને મીસ ગૌહરના અભિનયને જોવાનો યોગ્ય પ્રસંગ મળશે. અમે એ મંડળીની અંતઃકરણપૂર્વક ઉન્નતિ ઇચ્છીએ છીએ.

महात्मा श्री कृष्णानंद सरस्वती स्वामी.

અને

તેમના લેખ.

(ગયા અંકથી ચાલુ)

આવા ઉચ્ચ પ્રતિભાશક્તિ વાળા લોકોત્તર મહાત્મા એક સ્થળે રહી લોકનું અજ્ઞાનતિમિર દૂર કરે અને શાસ્ત્રદૃષ્ટિનો અનુભવ કરાવે એવી લાલસાથી એમના અમુક અંગિત શિષ્યે એક સ્થળે નિવાસ કરી રહેવા પ્રાર્થના કીધી. શિષ્યના પ્રારબ્ધ વેગનાં બળથી તે ધ્યાનમાં આવી. આ ઉપરથી કાશીમાં એક ઊર્ધ્વામ્નાય મઠ કરવાનો નિશ્ચય થયો. કૈવલ્યપદ પામ્યા પછી મઠ બાંધીને રહેવું એ અનુચિત છે એમ શંકા લાવવાની નથી. કેમકે જે અર્થે મનુષ્યતા પમાય છે તે કામ તે મનુષ્ય કરીનેજ નિવૃત્ત થાય છે. જોકે બ્રહ્મ દૃષ્ટિમાં જગત્‌દૃષ્ટિનું નિમજ્જન તેજ સન્યાસ છે, તો પણ દેહધારીને પ્રાથમિક સંકલ્પથી સંગૃહિત વસ્તુનો પરિશેષ રહે છે ત્યાં લગી વ્યુત્થાનનો અવશ્ય સંભવ છે, ને તે કાર્ય થવાનો પણ અવશ્ય સંભવ છે. એ કર્તવ્ય કરવામાં સન્યાસ બલપ્રદ છે, ને તે થયા પછી નૈષ્કાર્મ્યસિદ્ધિમાં તે વિશ્રામ પામે છે. એ કર્તવ્યકર્મથી જેણે નિર્બીજ સમાધિ પ્રાપ્ત કીધી છે તેવા વિદ્વાનનું કૈવલ્ય ખંડિત થતું નથી. એવા પ્રકારના વ્યુત્થાનને ધર્મમેઘ સમાધિ કહે છે. તેમની અજાતવાદ વ્યુત્પત્તિ એજ તેમનું કૈવલ્ય છે.

આ પ્રમાણે શ્રી મોક્ષલક્ષ્મીનિકેતન વારાણસીમાં પંચ ગંગાતીરે બ્રહ્મઘાટ ઉપર ઉર્ધ્વામ્નાય મઠ સં. ૧૯૪૭ ના વૈશાખ સુદ ૧૩ ને દિવસે સ્થપાયો. એ જગ્યા 'કૈવલ્યધામ' ના નામથી ઓળખાય છે. મઠની અંગદેવતા શ્રી અખિલાંડેશ્વરી શ્રેયસ્કરી બ્રહ્મવિદ્યાંબા છે. શ્રી કૈવલ્યનાથ પરશિવ મહાદેવ છે. શ્રીગુરૂપાદુકા, નરનારાયણ, ચતુર્વેદાદિ પરિવાર છે. એ પ્રમાણે શ્રીકૈવલ્ય ધામની વ્યવસ્થા છે. જેમ સૂર્ય પોતાના અનંત કીર્ણ સર્વ દિશામાં ફેલાવે છે, તેમ ચતુર્વર્ણ જીર્ણોદ્ધાર પરાયણ શ્રી સ્વામિજી ધર્મ, નીતિ તથા અધ્યાત્મ્યના નાના પ્રકારના લેખો લખી આ મંગળ ધામમાંથી ચો તરફ પોતાનો અનુગ્રહ પસારી રહ્યા હતા.

શકે ૧૮૧૩માં સ્વામિજીએ 'વૈદિક પદ્ધતિ' નામનો ગ્રંથ અમુક શિષ્યોની પ્રાર્થનાથી લખ્યો ને છપાવ્યો. એ ગ્રંથની રચના અપૂર્વ છે. એનાં નવ પદ અથવા સોપાનમાં ભાગ પાડયા છે. પહેલું પદ 'નેત્રોન્મીલન' નામનું છે. એમાં નવીન પ્રજાના અનેક કુતર્કનું સમાધાન કીધું છે. શાસ્ત્ર તથા તર્કના બલાબલનો વિચાર, વેદ ઇશ્વરકૃત છે તેનો વિચાર, ઉત્તરોત્ત જ્ઞાનવૃધ્ધિ માનનારાઓનો વિચાર, પ્રતિમા પૂજન વિચાર, અવતાર વિચાર, ચાતુર્વર્ણ્ય વિચાર, ભૂભ્રમણ વિચાર, સૂર્ય પરિમાણ વિચાર, યુગ વિચાર, ઇત્યાદિ ઘણી ઘણી બાબતોનું શાસ્ત્ર તથા ન્યાયથી સમાધાન કીધું છે, ને આધુનિક વિચારના માણસોની આંખ ઉપર ખોટા વિચારનાં પડળ આવ્યાં છે તે ખસેડવાનો અત્યુત્તમ પ્રયાસ કીધો છે. બીજું સોપાન 'વેદાધિકાર નિર્ણય'નો છે. એમાં વેદ ભણવાનો કોને અધિકાર છે, ઉપનયનનો કોને અધિકાર છે, ગમે તે માણસ વેદ ભણી શકે કે કેમ, વૈદિક યાગમાં હિંસા છે કે કેમ ઇત્યાદિ ઘણી વાતનું સમાધાન કીધું છે. ત્રીજા પદનું નામ 'વેદ શબ્દોદ્ધાર' છે. એમાં વેદનું અનાદિત્વ તથા અપૌરૂષેયત્વ સિધ્ધ કીધું છે. ચોથું પદ 'વેદાર્થવિમર્શન' છે. એ સૂત્રાત્મક છે. તેમાં શ્રુતિ સમન્વય, પ્રમાણ નિર્ણય, અધિકાર સિદ્ધ, ફલ નિરૂપણ, અનધિકાર નિરૂપણ અને સમાધિ એવાં છ પાદ છે. પાંચમામાં 'દ્વિજત્વલિંગ'નો નિર્ણય છે. એમાં સંસ્કાર વિચાર, ભસ્મ ધારણ વિચાર, દ્વીપાંતર ગમનાદિનો વિચાર કીધો છે. છઠ્ઠું

કવિત્વ શકિતનો, ભકિત ભાવનો ને શૃંગારના મર્મવિતપણાનો આભાસ પાડે છે. એમાંથી નાત જાતના મંત્રોચ્ચાર તથા યત્રોધ્ધાર થાય છે ને તે તંત્રના જાણકારને બોધ સાથે બેહદ આનંદ આપે છે. ઘણાં શાસ્ત્રોનો માહિતગારજ એની ગુપ્ત ખુબીઓ બરાબર સમજી શકે કે સમજાવી શકે એવો એ ગ્રંથ છે. કર્તાએજ આખરના શ્લોકમાં કહ્યું છે કે 'જે તંત્ર શાસ્ત્રમાં પાવરધો હોય, અક્ષરમાં કુશળમતિ હોય, વ્યાકરણ ને ન્યાયનો વેત્તા હોય, સાંખ્ય તથા યોગ શાસ્ત્રનો મર્મજ્ઞ હોય, વેદ વેદાંતમાં પ્રવીણ હોય, અને ગુપ્ત રીતે કહેલી વાત જાણી શકે એવો હોય, તેણે આ ગ્રંથ ઉપર ઇચ્છા હોય તો સુંદર ટીકા કરવી.

તંત્રને લગતું બીજું પુસ્તક 'અનુત્તર સિદ્ધાંત પરામર્શ', લખ્યું છે. એ નાનકડો પ્રબંધ છે. એમાં વેદશાસ્ત્ર ને તંત્રશાસ્ત્રની એકતા કીધી છે. બેનો એકજ સિધ્ધાંત છે એમ બતાવ્યું છે, તેમ કેટલીક તકરારી બાબતોના ખુલાસા કીધા છે.

'સૂર્ય સાધુ ચરિત્ર' એ નામનો કાવ્યનો એક લઘુ ગ્રંથ સ્વામીજીએ ગોંડલમાં લખી પ્રસિધ્ધ કીધો છે. એમાં સૂર્યની સાધુતાનું વર્ણન કરતાં ઉચ્ચ પ્રકારની કાવ્ય કળાને પ્રકટ થવાનો પ્રસંગ મળે છે.

'મહામહોપાધ્યાય' શબ્દ શી રીતે સિધ્ધ થાય એવી એક ચર્ચા વિનોદ અર્થે 'વિગ્રહ પરામર્શ' નો લેખ લખીને સ્વામિજીએ કાશીના પંડિત વર્ગ આગળ ઉભો કીધો. તેમાં એ શબ્દ જે રીતે સિદ્ધ કરવા જાય તેમાં કંઇ ને કંઇ વ્યાકરણનો વાંધો આવે છે એમ બતાવ્યું. એનો જવાબ ત્યાંના નવીન પંડિતોએ સૂઝયો તેવો લખી મોકલ્યો. પણ તેનો ફરી રદીયો 'નવીન કૃત સમાધાન પરામર્શ' લખીને બહાર પાડયો તેનું ઉતર અદ્યાપિ કોઇએ આપ્યું નથી.

સ્વામિશ્રીની, શાસ્ત્રીય સર્વ વિષયમાં અસાધારણ નિપુણતા ને તલસ્પર્શી બુધ્ધિવિચક્ષણતા જગ જાહેર થયાથી એમની કીર્તિ આખા દેશમાં પ્રસરી હતી તેથી શાસ્ત્ર સંબંધી સંદિગ્ધ બાબતોમાં ભિન્ન ભિન્ન સ્થળેથી એમના અભિપ્રાય માટે પ્રાર્થના થવા લાગી.

કોઇ વિશ્વનાથ દીક્ષિત નામના બ્રાહ્મણે લખી પૂછાવ્યું કેઃ-શાસ્ત્રમાં એમ છે કેઃ સમુદ્રમાં વહાણમાં બેસી મુસાફરી કરનાર દ્વિજ પ્રાયશ્ચિત્ત કરે તો પણ તેનો સંગ્રહ ન થાય.' એમ શી રીતે બને? શુધ્ધ થાય પછી જ્ઞાતિમાં પ્રવેશ ન થાય તો શુધ્ધ થયું નકામું છે. તેનો સંગ્રહ ન થાય એમ હોય તો શાસ્ત્રે પ્રાયશ્ચિત્ત શું કામ બતાવ્યું? આ સવાલનો જવાબ સ્વામિજીએ એવી યુકિત પુરઃસર આપ્યો છે કે તેથી શાસ્ત્રને બાધ ન આવતાં મુસાફરી કરનારનો જ્ઞાતિમાં પ્રવેશ થઇ શકે, ને ઉપલી કારિકાનો અર્થ સંદેહથી મુકત થાય. એ શાસ્ત્રાર્થ 'કૃત પ્રાયશ્ચિતસ્ય જાતિ પ્રવેશ પ્રતિબંધ પરામર્શ' એ નામે છપાવ્યો છે.

કોઇ બીજાએ વળી એમ પૂછયું કે મોક્ષ જ્ઞાનથી થાય છે, ને જ્ઞાન ગુરૂવિના થતું નથી, તો કાશીમાં મરવાથી મોક્ષ શી રીતે મળે? અને તેજ પ્રમાણે પ્રયાગમાં જે પોતાનું શરીર સંગમમાં ત્યાગ કરે છે તે અમૃતત્વને પામે છે એટલે મુકત થાય છે એમ શ્રુતિ કહે છે તે કેમ બને? એનો ખુલાસો 'મોક્ષ મીમાંસા' નામના શાસ્ત્રાર્થથી કીધો છે. તેમાં કંઇએક અજ્ઞાત વસ્તુ જણાવી છે.

પ્લેગનો ઉપદ્રવ ઘણો વધ્યો ત્યારે લોકોએ એમની વિનંતિ કીધી કે આ સંકટમાંથી બચવાનો હુવે તો કોઇ શાસ્ત્રીય ઉપાય હોય તે કહો. સ્વામિજીએ કહ્યું કે એ માહેશ્વર જ્વરનો પ્રકાર છે. માહેશ્વર જ્વર અને વૈષ્ણવ જ્વર બેઉ બાણાસુરના યુધ્ધ પ્રસંગે સામસામા આવે છે. માહેશ્વર જ્વર હારીને અંતે હૃષીકેશને શરણે જાય છે, અને પ્રતિજ્ઞા કરે છે કે અમુક રીતે પ્રયોગ કરવાથી હું પીડતો બંધ થઇશ. તે પ્રયોગ કરો એટલે પીડા દુર થશે. કાશીમાં એ પ્રયોગ કાર્ય સાધક થયો હતો એમ ત્યાંના લોકના કહેવામાં છે. આ બાબત લોકોની જાણને માટે છપાવી પ્રસિદ્ધ પણ કીધી હતી.

અપૂર્ણ.

'भक्त कवि भोजल'*

(ગયા અંકથી ચાલુ)

વખત કાવ્યો તથા ઉપદેશાત્મક પદો લખે છે અને તેવાં પદ દ્વારાએ તેઓ પોતાના શિષ્ય એવા વાંચકોને પોતાના ચિત્તસ્થ વિચારોનો બોધ આપે છે. ભોજલરામે કદાચ આ માર્ગ પણ ગ્રહણ કર્યો હોય? પરણેલો પુરુષ સંસાર જાલમાં સપડાઇ જઇ કેવી ઉપાધીને અધીન થઇ રહે છે તે વિષયનું સાંગોપણ ચિત્ર આલેખવાને અર્થે તે ભકતરાજ કદાચ આવા આત્મોપદેશક પદ દ્વારાએ આવું ગાણું ગાય એ વાત પણ સંભવિત છે. પરન્તુ આવા પ્રકારનો કાવ્યાર્થ કરતાં 'ન પરણું', શબ્દો આડા આવે છે' "ન પરણું" ને સ્થાને "ન પરણો" શબ્દો વાપરવામાં આવ્યા હોત તો તે અંતસ્થ પાદ સામાન્યતઃ ઉપદેશાત્મકજ ઠરત; પરંતુ તેવું થયું નથી અને, વિશેષમાં, તે અખિલ પદમાં પ્રથમા વિભકિતમાં ભોજલરામે જે કહેવાનું છે તે કહ્યું છે. વળી આ ભકત કવિ પોતાના અન્ય ઉપદેશાત્મક પદોમાં આવો નિયમ સાચવતા હોય એમ પણ દેખાતું નથી. તો પછી આ એકજ પદને નવીન રંગમાં નિરખવું અને ભોજલરામના ગૃહ સંસારની ઉપર મીંડું મૂકવું એ કોઇ પણ રીતે સન્યાય લાગતું નથી. જો ભોજલરામે તે અખિલ પદને શુધ્ધ ઉપદેશાત્મક શૈલીમાં લખ્યું હોત, તો તેઓ લેશમાત્ર પણ દોષિત ઠરત નહિ; પણ ભોજલરામે તે પ્રમાણે કર્યું નથી તેથી સામાન્ય રીતે અનુમાન તો એજ નીકળે છે કે, ભોજલરામ પરણેલા હતા. હવે, આવો નિર્ણય કરતાં પુનઃ એક પ્રશ્ન ઉભો થાય છે, કે, ભોજલરામ " ન રાખુ" શબ્દોને સ્થાને 'ન પરણુ' શબ્દો શા માટે લખે છે? ભોજલરામના તે શબ્દોનું નિરાકરણ કેવી રીતે કરવું? આ પ્રશ્ન નો ઉત્તર આપી શકાય તેમ છે. ભાષાશાસ્ત્રનો એવો નિયમ છે કે શબ્દોના અર્થ અનેક રીતે થઇ શકે છે. ભોજલરામને આત્મકથા કરનાર રૂપે કલ્પીને, " ન પરણું " શબ્દોનો લાક્ષણિક અર્થ કરીએ તો "ન પરણું". એટલે "પરણેલી ન રાખું "—" સ્ત્રી તરીકે ન રાખું " એવો શબ્દાર્થ થાય છે; અને આ અર્થને અનુસરીને હું ભોજલરામનું આ ઉકતપદ સમજ્યું છું. ભોજલરામ એટલા ભોળા સ્વભાવના કે તેમણે પોતાની જીવન કથાનો પડદો ખુલ્લો મૂકી દીધો? ઉકત પદ લખી ભોજલરામે ઉપદેશ કરવાનું ધાર્યું હોય એવું મ્હારૂં માનવું નથીજ. આ પદનો સાર એટલોજ છે કે સ્ત્રીને પરણવા પહેલાં પ્રત્યેક મનુષ્યે વિચાર કરવો કે જેથી પાછળથી પશ્ચાતાપ કરવો પડે નહિ. હવે તે પદ કયારે ગવાયું તે પ્રશ્નનું સમાધાન આપણે કરીશું. આ પદમાં ભોજલરામની જીવન કથાનું વર્ણન છે તેથી એવું અનુમાન થઇ શકે છે કે તે પદ ભોજલરામે સંસાર ત્યાગ કરતી સમયે તરતજ ગાયું હશે અને પછીથી ઉપદેશ અર્થે નહિ, પણ એક મનોદ્ગાર રૂપે એક પોથીમાં નોંધી રાખ્યું હશે; અને એ કારણને લીધે તે પદને આપણે તેમનાં ભકિતકાવ્યમાંથી દુર રાખવું જોઇએ. મ્હારા જાણવામાં આવ્યું છે કે, તેમના ભકત શિષ્ય જીવરામ કહેતા હતા કે, ભોજલરામ પરણેલા ન હતા. શિષ્ય જીવરામનો આવો મત પણ ધ્યાન આપવા યોગ્ય છે. જીવરામ ભોજલ ભકતનો ઉપાસક થયો હશે તે પહેલાં કદાચ ભોજલરામે સંસારનાં બંધનો ત્રોડી નાખ્યાં હોય એવું અનુમાન સંભવવાળું છે. મ્હારા અભિપ્રાય પ્રમાણે ભોજલરામના વૈરાગ્યનું કારણ તે પદમાં વર્ણવેલી સંસારોપાધીઓજ છે. ભોજલરામ જે ભકત થઇ જીવનમુકત થઇ ગયા તે આ પદ રચાયું તે સમયના અરસામાંજ. જીવરામ શિષ્યનું કહેવું પણ સત્ય કે ભોજલરામ પરણેલા ન હતા; કારણ કે તેણે તો ભોજલની પત્નીને જોઈ પણ ન હતી. વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય છે. તે સંસારની અસારતા અનુભવ્યા પછી

* આ લેખ વડોદરા વિદ્યાધિકારી ઓફીસ તરફથી પ્રકટ થવા આવ્યો છે. 　તંત્રી

થાય છે. જન્મ વિરાગી કરતાં સંસારનાં ફલ ચાખી થયેલાં વિરાગીઓની સંખ્યા અધિક હોય છે. ભોજલરામની જીવનકથા સંબંધે બહુ જણાતું નથી તેથી તેમના વિષેની સર્વ વાતો અનુમાન ઉપર રાખી શકાય છે અને અનુમાન કરવાનો એવો નિયમ છે કે આસપાસના સર્વ પ્રસંગો ઉપર ધ્યાન રાખી જે વિશેષ સંભવીત હોય તે અનુમાન ગ્રહણ કરવું. આ સર્વ વાતો ધ્યાનમાં રાખી. ભોજલરામને આપણે જન્મ વિરાગીના વર્ગમાં નહિ મુકતાં, તેમને સંસારની ખટપટથી કંટાળો પામી વૈરાગી થઇ ગયેલાના વર્ગમાં મુકીશું. ભોજલરામનું ઉકતપદ તેમાં સાક્ષી ભૂત ગણી શકાય તેમ છે. આ શિવાય વળી એક બીજું પદ સાક્ષી આપી કહે છે કે ભોજલરામ એક વખત પરણ્યા હતા. તે પદની લીટી નીચે પ્રમાણે છે;-

" નારીને નર પરણે રે બીજી કદી વારકી રે ?
હાં રે કદી કેસરી ખડ ન ખાય રે. "

આવા પ્રકારનો નિર્ણય કરવાથી, ભોજલરામમાં પાછળથી ઉગી ભૂમિ કરી રહેલા ભક્તિ ભાવને કોઇ પણ રીતનો ડાળો ડાઘ લાગી શકતો નથી. ભોગીમાંથી યોગી આવીજ વિધિએ થવાય છે.

ભોજલરામની જીવનકથાનું સંસાર પ્રકરણ અત્ર સમાપ્ત થાય છે. હવે તે સંસારી નથી પરન્તુ સિધ્ધ છે. હવે, તે દેવડી ગાલોલ વાળો ઉગતો બાલાર્ક નથી; તે તો હવે, ફતેહપુરનો ઝગઝગતો દિનમણિ છે. હવે, તેમની દ્રષ્ટિ મર્યાદા જીતપુર (જેતપુર) અને તેની સંનિધિમાં આવેલાં ન્હાનાં ન્હાનાં ગામડાં અને ખેતરાંમાં નથી; પરન્તુ તે અધિક વિસ્તાર પામેલી દેખાય છે. આ કાલે હવે તે શિષ્ય નથી; પરંતુ શિષ્ટ ગુરૂજન રૂપે મનાયલા છે. ફતેહપુરમાંથી હવે ભોજલરામના જયઘોષ નીકળવાનાં છે. તેમના મનોગત વિચારોની સરિતા આ સ્થલેથી પ્રવાહ પામવાની છે. તેમનો કીર્તિચંદ્ર અત્ર ઉદય પામી પામર કુમુદોનો વિકાસ કરવાનો છે, ભોજલરામના તેજઃપુંજથી પ્રકાશિત થયેલા ગ્રહોનું પરિક્રમણ હવે, ફતેહપુર-વિજય-નગરમાં જ્ઞાનપ્રભાથી પરિવેષ્ટિત થયેલા ભોજલ કાન્તરૂપી મધ્ય બિન્દુની આસપાસ આરંભાય છે. તેમની ભક્તિરૂપી શક્તિમાં રહેલું ગુરૂત્વાકર્ષણ દિન પ્રતિદિન વૃધ્ધિ પામતું જાય છે. અપૂર્ણ બળવાળા પદાર્થોનું જેમ સંપૂર્ણ બલવાળા પદાર્થ પ્રતિ આકર્ષણ થાય છે તેમ અપૂર્ણ બુધ્ધિ વિકાસવાળાં મનુષ્યો સંપૂર્ણ શક્તિવિકાસવાળાં મનુષ્યો પ્રતિ ખેંચાઇ પડે છે. આ ન્યાયે ભોજલરામની આસપાસ ભક્તોનાં ટોળાં ભરાવા લાગ્યાં. હવે, ચાલો આપણે ભોજલરામના વિજયનાદના ધ્વનિ પ્રમાણે આપણી ગતિ ફતેહપુર પ્રતિ કરીએ. ભોજલરામનાં પરાક્રમો હવે કેવાં કેવાં થાય છે તેનું આપણે યથાશક્તિ વર્ણન કરીશું.

ભોજલરામ હવે તપ કરતા દેખાય છે. આસનોપવિષ્ઠ થયલા ભોજલરામ હવે " સોહં નામ જપોરે ભાઇ, હરિ ભકતકું હે સુખદાયી " એવો ઉપદેશ કરતાં કરતાં અજપાજપ જપવા મંડી ગયા: દ્વાદશવર્ષ પર્યન્ત આવું તપ તેમણે કર્યા કર્યું. તે તપોબલના તેજ તરંગે સ્થલે સ્થલે અજવાળું કરી દીધું અને પ્રબોધિત થવાની આશામાં ને આશામાં મુમુક્ષુ મનુષ્યો તે ફતેહપુર ગામ પ્રતિ પોતાના પગ ઉપાડવા લાગ્યાં " જેને છૂટી અંતરમાંથી લે'ર નામ રૂપી નિરમળી " તેઓ સર્વે હવે ભોજલરામ પાસે જવા લાગ્યાં અને તેમના પ્રસાદથી પાવન થવાને પ્રયત્ન કરવામાં પ્રેરાયા. તેમનામાં રહેલી આકર્ષણ શક્તિને પરિણામે તેમનું શિષ્ય મંડળ ઘડાવા લાગ્યું. ભોજલરામના ડંકાના ઘોષનો પ્રતિધ્વનિ ચતુર્દિશ સંભળાવા લાગ્યો. પ્રજા સ્તુતિ રૂપી પવનના તરંગોપર આરૂઢ થયેલો તે મંગલરવ મહારાજા ગાયકવાડના તે સમયના દિવાન વિઠ્ઠલરાવના કર્ણપટ ઉપર અથડાયો અને તે પ્રત્યાઘાતની સાથેજ તે મંત્રી ચોંકયો અને કવિ કાલની સત્તા નીચે તેઓ હોવાથી તેમના મનમાં કંઇ સંશય જન્મ પણ થયો. સૌરાષ્ટ્રના આ

ખાલ સિંહના મનમાં ભોજલરામની શકિત વિષે જરા તરા અવિશ્વાસનો ઉદ્ભવ થયો અને તે ઉપરથી તેમણે તે મહાત્માની પરીક્ષા કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. ભોજલરામને અમરેલી આવવાનું આમંત્રણ થયું. ભોજલભકત ત્યાં પધાર્યા. વિસ્મય પામેલા વિઠ્ઠલરાવ-મંત્રી ભકત પરીક્ષા કરવાને તત્પર થયા. ભોજલ માટે કરવામાં આવેલી ભવિષ્ય વાણી ફળીભૂત થવાનો પ્રસંગ સમીપ આવ્યો. સામાન્ય જન સમાજમાં પોતાનો પ્રભાવ પ્રકટ કરી બતાવવાનો સમય ભરાઇ ગયો. ભકતરાજને એક ઓરડીમાં પૂરી મુકવામાં આવ્યા અને તેઓ કોઇ પણ પ્રકારના પ્રપંચમાં પડે નહિ તેવા હેતુથી તેની આસપાસ ગુપ્ત રીતે મનુષ્યોને ગોઠવવામાં આવ્યાં. આવાજ રંગનું એક નાટક આજ દેશમાં આશરે અઠીસો વર્ષ ઉપર રમાયું હતું. નરસિંહ ભકતને પણ રાય મંડલિકે કારાગૃહના વાસી બનાવી દીધા હતા. તેમની ભકિતની પરીક્ષા કરવાને અર્થે. આ ઉભય ભકતોને રાજ્ય વર્ગ તરફથી આટલી અડચણ કરવામાં આવી હતી. નરસિંહ ભકત વિજયવાન નીવડયા હતા તે પ્રમાણે આ ભકત પણ નીવડવાના હતં; અને થયું પણ તેમજ. ભોજલરામ શાન્તિ ધરીને આસનોપવિષ્ટ થઇ, હસ્તમાં માલા ગ્રહણ કરી ઇશ્વર ભજન કરતા એક ચિત્ત થઇ બેસી ગયા. તેમના મનમાં વ્યગ્રતા તો હતીજ નહિં. "હરખ શોકની નાવે હેડકી' એવા જે તેઓ, તે, તો ઉરમાં આનંદ લાવી પોતાની કેફમાં ગર્ક થઇ ગયા. "ભલા કેમ ભકિત મુકેરે, આવ્યો અવસર ન ચૂકે રે" એ મહા વાકયનો અભ્યાસ કરનાર ભકતરાજ આવા નિર્માલ્ય દુઃખથી પરાભવ પામી પોતાનું ધૈર્ય કેમ ત્યજી દે? તેઓ કેહતા હતા કે "સત્યવાદી ભાયડારે, એ તો અટક પડે ઓળખાયરે" અને તે સૂત્રને આધારે તેઓ પોતાની સત્યતા દર્શાવવાને ઉત્સુકજ હતા. માથે ભલેને દુઃખના નગારાં ગડગડે અને જોઇએ તો ભલેને તેનો મુશલધાર વર્ષાદ વરસે તો પણ જ્ઞાની પોતાનું જ્ઞાન છોડતાજ નથી. "સંતો શૂરા ચડે સંગ્રામ, કાયર શું જાણે રે" એ શુદ્ધ વાકયમાં તેમને બહુજ પ્રતિતી હતી, ભોજલરામ ભકત હતા;—ભકિત રસમાં મસ્ત બન્યા હતા; તેઓ પોતાના હૃદયસ્થ સત્ત્વને સારી પેઠે સમજતા હતા. તેઓ પોતાનું અન્તર્બલ કેટલું છે તેનું પ્રમાણ બાંધી શકયા હતા. તે સર્વ સિધ્ધાન્ત ઉપર વિશ્વાસ રાખી ભોજલરામે પોતાની પરીક્ષા કરવા દીધી. વિઠ્ઠલરાવ મંત્રી વિશ્વાસ વિનાના અને ભોજલ ભકત તો 'ભ્રમણા' ભાંગેલ પોતાના ભાવમાં અચલ શ્રધ્ધાવાળો હતો. હરિકૃપાની ગતિ અકળ છે. ભોજલરામ પોતાના ચમત્કાર દર્શાવવા લાગ્યા. કુદરતી હાજરતોની હરકતોથી તેઓ મુકત થઇ ગયા. પેલા અવિશ્વાસી પ્રધાન ભકતરાજને અન્નજલ આદિ મોકલાવતા અને ભોજલરામ તે સર્વને આરોગી જતા. મળ-મૂત્રાદિની ઉપાધિઓથી તેઓ દૂર રહેવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે પરીક્ષિત સ્થિતિમાં રહેતાં રહેતાં તેમને પંદર દિવસ થઇ ગયા હોય પણ ભકતરાજ ડગ્યા નહિ અને અન્તે વિઠ્ઠલરાવ દિવાન મનમાં વિમાસણ કરવા લાગ્યા કે આ કાર્ય બહુ અયોગ્ય થઇ ગયું. તેમનો સંશય નાશ પામી ગયો. ભોજલરામનું માહાત્મ્ય તેમને સમજાયું. રાય મંડલિકના જેવી તેની ચિત્ત-સ્થિતિ થઇ ગઇ. ભોજલરામને બંધન મુકત કરી તેમણે પોતે તેમના ચરણમાં સાષ્ટાંગ પ્રણામ કર્યા પછી પોતે જ્ઞાન ભિક્ષા યાચી. ભોજલરામનો વિજય ચતુર્દિશ પ્રવર્તાયો. દિવાનજી દીન થઇ ભોજલભકતને સેવવા લાગ્યા. આપણા વીરભકત પોતાના વિનયવતે દિવાનજીને વારી પોતાનો વિવેક પ્રદર્શિત કરવા લાગ્યા. ધન્ય છે ભકતરાજને! ધન્ય છે તેની શાંત ચિત્તવૃત્તિઓને! દિવાનજી ઉપર ક્રોધ ન લાવતાં તેઓ ઉલટા પ્રસન્ન થઇ ગયા. ભકતનો સ્વભાવ આવોજ છે. "અવગુણ ઉપર ગુણ કરે, ધન્ય ધન્ય જનની તેની રે." દિવાનજીએ ભકતરાજ ઉપર આટલો જુલમ કર્યો તો પણ ભકત તો ભકત રહ્યા. દિવાનજીની ઉપર કોપાયમાન ન થતાં તેમણે ઘણીજ નમ્રતાથી તેમને જણાવ્યું કે અમારી વાણી તમારા જેવા પુરૂષને પસંદ પડે નહીં તેથી હરિ-

કિર્તન કરવાં ઠીક નહિ; આપ રામનું નામ લો; એજ હરિકિર્તન છે. વિઠ્ઠલરાવના આગ્રહમાં મણા નહિ અને ભક્તરાજના વિવેકમાં મણા નહિ, અન્તે વિજયી ભક્ત પરાજય પામ્યા અને એક પછી એક એમ દોઢસો ચાબખા ગાઇ બતાવ્યા. તે ચાબખા કયા કયા છે તે વિષે કંઇ જાણવામાં આવ્યું નથી. દિવાનજી આ ભક્તની ભક્તિ તથા શક્તિ જોઇને આનંદ પામ્યા. સરસ્વતી દેવીની કૃપા! તે વાગીશ્વરીના પ્રતાપથી ભોજલરામની જ્ઞાનમય કવિતારૂપી સરિતા ઉછળતી, ધડધડતી તેના હૃદયાગારમાંથી પ્રવાહિત થતી, દિવાનજીના અશ્રધ્ધામય ચિત્તને જ્ઞાનામૃતવડે વિશુધ્ધ બનાવતી શાન્તિપદ પ્રાપ્ત કરાવતી, તેની સમીપ આવેલા પ્રદેશોને ફલરૂપ કરી દેતી હતી. દિવાનજીનો મોહ નષ્ટ થઇ ગયો, તેમની ધર્મભાવના ઉદ્દીપિત થઇ ગઇ. ભોજલરામની સત્યતાની પ્રતીતિ તેમને થઇ આવી. તેઓ પ્રસન્ન થઇ ગયા. ભક્તરાજનો સારો સત્કાર કરી તેમને પુનઃ ફતેહપુર પ્રતિ વિદાય કર્યા; અને પોતે જેમ ગાયું છે તેમઃ- "પાછાં પગલાં ન હોય પૂરાનાં,

વહી નીકળ્યા વસમી વાટે રે;

ભોજો ભગત કહે, ગુરૂ પ્રતાપે,

પૂજાણા જઇને પાટે રે;"

આ પ્રમાણે ભોજને 'ભીમ'ને આપણા કવિભક્તે પોતાની શક્તિનો પ્રભાવ દેખાડયો અને પાછળથી જઇ તે સર્વ ચાબખા પોતે પોતાના શિષ્યોને ગાઇ બતાવી શીખવી દીધા. આપણા કાલમાં આપણે રખડતા રઝળતા તંબુરિયા અને બાવા યોગીને મુખેથી તેમાંના ઘણા ચાબખાનું શ્રવણ કરીએ છીએ. આ વૃત્તાંત આટલેથીજ અટકે છે. આ ઉપરથી કથા ઉપરાંત ભોજલરામના જીવનનો શેષ ભાગ કેવો હતો તે સંબંધે આપણે હજુ અજ્ઞાન છીએ. ઇશ્વર કરે અને કોઇ શોધકને તે મહાભક્તના સંબંધમાં અધિક પ્રકાશ મળે!

ઉપર વર્ણવેલી બીના ફતેહપુરમાં બની અને જો હાસ્યરસ અર્થે કહીએ તો ફતેહપુર ગામમાં રહેવાથી ભોજલરામની વિશેષ ફતેહ થઇ! જોયું ફતેહપુર નામનું માહાત્મ્ય! હવે નાટકનું સ્થળ બદલાય છે. ફતેહપુરમાંથી વીરપુરની ભૂમિ વિષે ફતેહમાંથી વીરપુરૂષ થઇ ગયેલા ભોજલ પાત્રને આપણે વિલોકીએ છીએ. યુદ્ધ સમાપ્તિ થયે વિજયવાન થયેલો વીર રહે છે તે વીરપુર! ભોજલરામના ગુણને મળતાં ગામ અને તેનાં નામ! ભોજલરામને વીરપુર અતિ પ્રિય થઇ પડયું. અને ત્યાં તેણે ઘણા શિષ્યો બનાવ્યા. પોતાના ભ્રાતાને કંઇ પણ સંતાન નહોતાં થતાં તેથી તેમને આશીર્વચન આપી એક પુત્ર ઉપજાવ્યો, તે મ્હોટો થતાં જ્ઞાની થયો અને તે ભોજલની પછી તેમની ગાદી ઉપર આવ્યો. આ હકીકત સિવાય ભોજલ ભક્ત વિષે આપણે કાંઇ જાણતા નથી, તેઓએ સંવત ૧૯૦૬માં ૯૫ વર્ષની વયે પોતાની દેહ છોડી અને એમનો આત્મા પરમાત્મા સાથે લીન થઇ ગયો. વીરપુરમાં ભોજલ ભક્તનું મંદિર છે. અને ત્યાં તેમની પાદુકા પૂજાય છે. ફતેહપુરના વાસીઓ આપણા ભક્તરાજના સ્મરણ ચિન્હાર્થે તેમની પાઘડી તથા માલાને પૂજે છે. કેવી તેઓની ભાવના! ફતેહપુરમાં ભોજલરામનું મસ્તક કંઠ સહિત અને વીરપુરમાં તેમનાં કમલચરણ—તેમના પ્રતિના ભાવમાં અહોનિશ પૂજાય છે એટલુંજ આપણી આર્ય બુધ્ધિ દર્શાવવાને બસ છે; તેમને માટે પ્રજામત કેવું અને કેટલું હતું તેનું માપ આ ઉપરથી થઇ શકે છે. આર્યાવર્તની પ્રજાએ પોતાના વીર પુરૂષોને દેવતા રૂપે કેવી રીતે ગણ્યા છે તેનું આ એક દૃષ્ટાંત છે.

અપૂર્ણ.

जयसुखराय वि. पुरुषोत्तमराय जोषीपुरा. एम. ए.

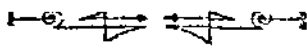
વિદ્યાધિકારી ઓફીસ-વડોદરા.

मुंबईनी जाणीती ने मानीती एक्ट्रेस गोहर.

ભારતજીવન પ્રેસ મુંબઇ.

વીરબાલા તારાબાઈ,

૨

પૃથ્વીરાજે તારાબાઇને ઉપલો જવાબ આપ્યો અને તાબડતોબ પોતાની સાથે શૂરવીર પાંચસો ઘોડે સ્વાર લઈને તે અફગાન લોક ઉપર ચડી જવા લાગ્યો. પૃથ્વીરાજને એકલો અફગાન સેના ઉપર મોકલવો તારાબાઇને પ્રશસ્ત લાગ્યું નહી. માટે પોતે પણ લડાઈનો સર્વ સામાન સાથે લીધો અને એક ચપળ ઘોડા ઉપર બેસીને, પૃથ્વીરાજે સાથે આવવા ના કેહેવા છતાં પણ તે તેની સાથે ચાલી ગઈ. જે વેળા પૃથ્વિરાજ અને વીરબાળા તારાબાઈ એ બંને ટોડા નગરે આવીને દાખલ થયા, ત્યારે અફગાન લોકમાં જ્યાં ત્યાં ચળવળ થઇ ગઇ. શૂરબાળા તારાબાઇના રૂપ ઉપર સર્વે અફગાનો મોહી પડયા. અફગાનોની હાલ-ચાલ ઉપરથી તે લોકોના મનનો સહુ આશય જાણી લીધો. અને તે પૃથ્વીરાજ સાથે એક બાજુએ ગઇ. અને તેણે પુરૂષનો વેષ ધારણ કર્યો. અને તે બંને જણ મોટા આવેશથી અફગાન લોકો ઉપર ધસી ગયા. તે વેળા વીરબાળા તારાબાઇ કોઈ શૂર રજપુત્ર જેવી શોભતી હતી.

જે વેળા તે બંને અફગાન લોકો ઉપર ધસી ગયા. તે વેળા અફગાન લોકોનો સુબેદાર કાંઇક સેના સાથે લઇને કયાંક ચાલ્યો જતો હતો તે જોતાંજ પૃથ્વીરાજે તેની ઉપર પેહેલો હુલ્લો કર્યો. તે વેળા વીરબાલા તારાબાઇ પણ તે તરફ મોટા જોસથી ધસી ગઇ પૃથ્વીરાજે પોતાનો ભાલો ખેંચીને સુબેદારના પેટમાં ઘુસેડયો. તે વેળા શૂરબાલા તારાબાઈ સ્વસ્થ હતી કે શું? નહી. તેણે પણ પોતાની તરવાર કહાડીને ચાલાકીથી તે સુબેદારના શરીર ઉપર એક બે વાર કર્યા. એવા જખમો લાગવાથી, તે સુબેદારના બે ટુકડા થઇને તે મરવાના પંથે લાગ્યો. સુબેદારની એવી સ્થિતિ જોઇને સર્વે અફગાન લોકો લાચાર થયા અને પૃથ્વીરાજ સાથે લડાઈ કરવાની તેમના અંગમાં તાકાત રહી નહીં. કેટલાએક વખત પછી, તે સુબેદાર પણ ધરણી ઉપર મરણને શરણ થયો. એવું જોતાંજ સર્વે અફગાન લોકો જ્યાં રસ્તો જણાયો ત્યાં ન્હાસવા લાગ્યા. આ લોક કોણ? આપણા ઉપર આટલા આવેશથી કેમ હુલ્લો કર્યો. એ કાંઇ પણ તે લોકોને સમજાયું નહીં. અફગાન સેના, નાહાસી જાય છે. એ જ્યારે પૃથ્વીરાજે અને વીરબાલા તારાબાઇએ જોયું. ત્યારે તે બંને જણે એક તરફથી તે સેનાનો રસ્તો રોકીને તે અફગાન સેનાને કતલ કરવી શરૂ કરી. એકલી વીરબાળા તારાબાઇએ પોતાની તરવારથી બસો વારોની કતલ કરી અને થોડી વારમાં તે વીર કન્યા તારાબાઈ અને પૃથ્વીરાજે અગણીત અફગાન સ્વારોને ધરણી ઉપર સુવાડી દીધા. અને એકદમ નગરમાં પ્રવેશ કર્યો. નગર રક્ષક લોકો સાથે પણ તે મોટા આવેશથી લડયા. તે ઠેકાણે તે બનેએ પોતાના ખડ્ગોથી અફગાન સેનાને ઘણી ગભરાવી નાખી. તે મધેથી કેટલાકોને ઠાર માર્યા. કેટલાક મરવાના પંથે લાગીને ધરણી ઉપર પડયા. કેટલાક તો પોતાનો જીવ બચાવવા માટે નગરની બહાર ચાલ્યા ગયા. જ્યારે હવે આપણી સાથે લડવાને કોઇ પણ તયાર નથી. એવું તે બનેએ જોયું. તે વેળા તે બંનેએ ટોડા નગર તાબામાં લીધું. પોતાનો જય થયો એ જાણીને તે બન્નેને કેટલો આનંદ થયો હશે, એની કલ્પના અમારા પ્રિય વાંચકોએ કરવી. પોતાની રાજધાની પોતાને મળી એ જોઇને રાય શિવરતનને પણ આનંદ થયો. પેહેલાના જેવું તે ટોડા નગર શૃંગારેલું જણાવા લાગ્યું. પૃથ્વીરાજનું શૌર્ય જોઇને લોક પણ બહુ ખુશી થયા. જ્યાં ત્યાં તેની શૂરતાની ખ્યાતી પસરવા લાગી. રાય શિવરતનને પણ પૃથ્વીરાજ અને વીરબાળા તારાબાઇની શૂરતાનું આશ્ચર્યજ લાગ્યું. પોતાના પેટે કન્યા રત્ન હોઇને તેણે પોતાનું જીવિત સફળ કર્યું ! રાય શિવરતને પૃથ્વીરાજ ઉપર ખુશી થઇને

પોતાની વીર કન્યા તેને અર્પણ કરી. તેનું લગ્ન મોટી ધામધુમથી પાર પડ્યું. પોતાની પ્રતિજ્ઞા મુજબ પૃથ્વીરાજે પોતાના પીતાને ટોડા નગર મેળવી આપ્યું તે બદલે તેને પણ આનંદ થયો. અને તેણે અંતઃકરણથી વર્યો ! પૃથ્વીરાજને પણ પોતાને સ્વરૂપવાન તથા શૂરવીર એવી પત્ની મળી એ બદલ આનંદ થયો. તે દમ્પત્તિ બહુજ આનંદમાં રહેવા લાગ્યું.

લગ્ન થયા પછી કાંઇક દાહડા સુધી તારાબાઇ પતી સાથે પોતાના સાસરે આનંદથી ગઇ.

જે વેળા પૃથ્વીરાજ પોતાની શૂરપત્ની સાથે મેવાડ પ્રાંતમાં આવ્યો. તે વેળા તેનો પીતા રાણા રાયમલ્લ અતી દુઃખમાં અને વિપન્ન અવસ્થામાં પડ્યો હતો. તેને એવું થવાનું કારણ કે તેનો ભાઇ સૂર્યમલ્લ શત્રુભાવથી રહેવા લાગ્યો હતો. રાયમલ્લ પોતાનો શત્રુ છે. એવું તેને રાત દહાડો લાગવા માંડ્યું હતું. રાણા રાયમલ્લનો નાશ કરી તેને ક્યારે મેવાડની હદ્દપાર કરીને તે રાજ્યપદ ઉપર હું ક્યારે અધિષ્ઠિત થઇશ એવું તેને થઈ ગયું હતું. માટે તેણે રાયમલ્લ ઉપર સ્વારી કરી. તે વેળા રાયમલ્લ પાસે થોડી સેના હોવાને લીધે તેનો પરાજય થયો. અને સૂર્યમલ્લને મેવાડની રાજધાની મળી. અને રાયમલ્લને ઉપર જણાવેલી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઇ. એ હકીકત પૃથ્વીરાજે જાણી. પોતાનો પુત્ર ધર્મ પાળવા માટે તેણે એક હજાર સેના તાબડતોબ ભેગી કરી. અને પોતાની વીરપત્નીની સાથે સૂર્યમલ્લ ઉપર સ્વારી કરી. તે વેળા તારાબાઇએ પોતાની વીરતાની હદ કરી નાંખી. તે વેળાની તેની તે શૂરતા જોઇને શત્રુના લોકો સુદ્ધાં આશ્ચર્ય પામ્યા! એ સુકોમળ સ્ત્રી એટલાં બધા ધૈર્યથી લડશે એ કોઇને પણ કલ્પના ન હતી. તેણે પોતાની તરવારથી ઝપાઝપ લોકોને કાપી કાઢ્યા ! વીરપત્ની તારાબાઇ જેમ જેમ એક એકને કાપવા મંડી તેમ તેમ એક પણ વીરને તેની આગળ સ્હામું આવવાની હિંમત થઈ નહી. જે તે પોતાના જીવ બચાવવા માટે નાહાસવા લાગ્યા! પરંતુ તારાબાઇ તેનો પતો લગાડીને તેને ઠાર માર્યાં વગર છોડતી ન હતી. બીજી બાજુએ પૃથ્વીરાજે પણ શત્રુ ઉપર એક સરખી બાણોની વૃષ્ટી ચલાવી હતી. વીસામો પણ લીધો ન હતો. એ લડાઈ ત્રણ દિવસ સુધી સરખી ચાલુ હતી. ત્રીજે દહાડે પૃથ્વીરાજે અને તારાબાઇએ સૂર્યમલ્લનો પૂરો પરાભવ કર્યાથી સૂર્યમલ્લને હારવું પડ્યું. એ લડાઇમાં તે બંને પતી પત્નીને પુરો યશ આવ્યાથી રાયમલ્લને બહુજ આનંદ થયો. મેવાડની રાજધાની પોતાના પીતાને આપીને પોતે પત્ની સાથે કમળનેર જઇ ઘણા દહાડા રહ્યો. તે ઠેકાણે કોઇ કોઇ વેળા તરવાર, ભાલા, તીર વીગેરે શસ્ત્રોનો ઉપયોગ કરવાનો પ્રસંગ આવતો હતો તેમાં તેમને જય મળવાનો જ અને શત્રુ તેમને શરણ આવવાનો જ એવો પ્રકાર થતો હતો.

પૃથ્વીરાજને એક બહેન હતી તેનું લગ્ન સીરોહીના પ્રભુરાવ સાથે કર્યું હતું. જે વેળા પૃથ્વીરાજ કમળનેર હતો. તે વેળા તેની બહેને એક કાગળ તેને લખ્યો હતો. તે નીચે મુજબ હતો—

'તેમને (પતિને) અફીણનું વ્યસન છે એ આપને માલમ છે જ. અફીણની કેફમાં મને હમેશ માર ખાવો પડે છે તેથી મ્હારી સ્થિતિ બહુ દુઃખમય છે. તો આપ મને તુરત મળી જજો." કાગળની મતલબ વાંચી અને તુરત તે તરફ જવા નીકળ્યો. તે વેળા તારાબાઇએ પણ તેની સાથે જવાની હઠ લીધી. પરંતુ પૃથ્વીરાજે તેને સાથે લીધી નહિ. પોહોર રાત ગયા પછી પૃથ્વીરાજ સીરોહી આવી પહોંચ્યો. ત્યાંથી બીજે ક્યાંય ન જતાં જે મહેલમાં પ્રભુરાવ સુતો હતો તે ઠેકાણે ગયો અને તરવાર મ્યાન બહાર કહાડીને પ્રભુરાવના ગળા ઉપર મુકી. તે વેળા પ્રભુરાવ જાગ્યો હતો. પૃથ્વીરાજ આવેશથી બોલ્યો, 'સ્ત્રીઓને દુઃખ આપવાને જે તયાર છે તે માણસ શાનો? શુર કુળમાં ઉત્પન્ન થવામાં તેનો શું ઉપયોગ છે? એવો જે માણસ તેને આ

પૃથ્વી ઉપર જીવતો રાખીને કરવું છે શું ?' એટલું પૃથ્વીરાજ બોલે છે તેટલામાં પ્રભુરાવ સહુ પ્રકાર જાણી થર થર ધ્રુજતો 'મને જીવદાન આપો, હું ભૂલ્યો, ફરી એવું કરીશ નહિ'' એમ કરગરવા લાગ્યો પણ પૃથ્વીરાજે તે વેળા તેના બોલવા તરફ ધ્યાન આપ્યું નહિ. આ ભયંકર પ્રકાર જોઇને જ્યારે પૃથ્વીરાજની બ્હેન પૃથ્વીરાજના પગે પડીને 'તેમને મારશો નહિ' એમ વીનવવા લાગી ત્યારે પૃથ્વીરાજે પોતાની તરવાર ઉંચકી અને હું કાંઇ કરતો નથી એવું કહ્યું. પૃથ્વીરાજે એટલી-જે પ્રભુરાવના ગળા ઉપર તરવાર મુકવાની-હીંમત કરી તે ફક્ત પ્રભુરાવ ઠેકાણે આવે એટલા હેતુથી જ! પોતાની બ્હેન પોતે જીવતા હોવા છતાં રંડાય એવું કોઇને પણ સારૂં લાગશે કે ? તેમાં વળી પૃથ્વીરાજ સરખા શુરવીર ભાઇને પોતાની જ બ્હેનના પતિને ઠાર મારવો એ સારૂં લાગે ?

ઉપલો પ્રકાર થવા પછી પૃથ્વીરાજ સીરોહીમાં રહ્યા હતો તે વેળા પ્રભુરાવ તેનો ઘણો આદર સત્કાર કરતો કહેતો કે, પૃથ્વીરાજે મ્હારૂં જે અપમાન કર્યું તે બદલ મ્હારા મનમાં બીલકુલ વેર નથી. પ્રભુરાવ આપણા સાથે હમેશ ખુલ્લા દીલથી રહે છે. જે એને બોધ આપ્યો તે તેના મનમાં ઠીક ઉતર્યો એવું પૃથ્વીરાજને સમજાયું. આગળ થોડા દહાડા પછી પૃથ્વીરાજ પોતાના નગરે જવા નીકળ્યો. ત્યારે પ્રભુરાવે તેને છેલ્લી મિજબાની આપી અને રસ્તામાં ક્ષુધા લાગશે, માટે આહાર કરવા માટે કાંઇક જણસો સાથે આપી અને પૃથ્વીરાજને રવાના કર્યો. કમળનેર આવતાં રસ્તામાં પૃથ્વીરાજને બહુ ક્ષુધા લાગી માટે તેણે એક સારી પાણીની જગ્યા જોઇને ત્યાં પ્રભુરાવે આપેલી - જણસો પૈકી કાંઇક ખાઇને પાણી પીધું અને ક્ષુધા શાંત થયા પછી કમળનેરનો રસ્તો પકડ્યો. થોડીક વારમાં તેને રસ્તે જતાં ચક્કર આવવા માંડ્યાં. તે વેળા તેને લાગ્યું કે "મ્હારૂં વેર લેવા માટે પ્રભુરાવે આપેલી જણસોમાં કાંઇ ઝેરી જણસ તો નહિં હોય! કાંઇક વાર પછી ખાધેલી જણસોમાં ઝેર છે, એવી પૃથ્વીરાજની પાકી ખાત્રી થઇ! અને તેણે જાણ્યું કે, આપણે આ ઝેરમાંથી કાંઇ જીવવાના નથી. એવું જાણવાની સાથેજ તેણે તુરત એક સ્વાર મોકલાવીને પોતાની સ્રીને ત્યાં બોલાવી. જે વેળા તારાબાઇને સ્વારે જલદી ચાલો એવું કીધું તે વેળા તે સ્રી શૂરી છતાં પણ ગભરાઇ ગઇ. તે કાંઇ સમજી નહીં. પરંતુ ધીરજ ન છોડતાં, તે જ્યાં પૃથ્વીરાજ હતો ત્યાં આવી. પરંતુ ત્યાં શું હતું! તે બાપડીના આવવા પહેલાંજ પૃથ્વીરાજના જીવને યમરાજ પોતાના દરબારમાં લઇ ગયા હતા. તેનો ફક્ત જડ દેહ તે જગા ઉપર કાયમ રાખ્યો હતો. પોતાના પ્રિય પતીની એવી સ્થિતિ નજરે જોઇને જે કાંઇ તારાબાઇની સ્થિતિ થઇ તે વિસ્તારથી લખવાની શક્તિ આ મારી નિર્બળ કલમમાં ક્યાંથી રહે ?

તારાબાઇએ રૂદન કરીને પોતાના પ્રિય પતીના દેહને ભીંજવી નાંખ્યું અને તે પતી પાસેજ શોક કરતી પડી. તે વેળાનો તેનો શોક કોઇ પણ પથ્થર જેવા કઠણ હૃદયના માણસે જોયો હોત તો તેનું પણ અંતઃકરણ ફાટ્યા વગર રહે નહિં. તેનો શોક એટલો વધી ગયો કે 'મ્હારા વ્હાલા! મ્હારા પ્રિય પતી!' એ નામ વગર તેના મુખમાંથી બીજો કોઇ પણ બોલ બહાર પડતો ન હતો. જે વેળા તેના પ્રિયપતીનો દેહ બાળવા માટે તેના માણસોએ ચિતા રચીને તે ઉપર મુક્યો. તે વેળા તે શુરી પત્ની તારાબાઇએ તે ચિતામાં કુદકો માર્યો. અને પોતાના પ્રિય પતી સાથે સ્વર્ગલોકનું સુખ ભોગવવા માટે ગઇ. એવી રીતથી એ શુરાં પતી પત્નિનો અંત થયો. આવી તારાબાઇ સરખી સ્રીઓ આ ભરતખંડને ભૂષણરૂપ થઇ એમાં શંકા નથી.

ધરમચંદ લાલચંદ.

સંમાપ્ત.

वहु चोरी.

(२)

મંદા ધીમે ધીમે સીડી ચ્હડીને સ્વામીના શયનગૃહ આગળ જઇ પહોંચી. કમાડની તડમાંથી જોયું તો દીવો બળી રહ્યો છે. અંદર પ્રવેશ કરતાં તેને ઘણો ભય લાગ્યો. હૃદય ધડકવા લાગ્યું. પગ ઉપડયા નહીં. આખરે ઘણી હિમ્મત ધરીને બારણું ખોલીને ચુપચાપ પ્રવેશ કર્યો.

અંદર જઈ જુએ છે તો માથા ઉપર લેમ્પ બળતો રાખીને પતિ નિદ્રાવશ થયેલા છે.

કમાડની સાંકળ અંદરથી બંધ કરી. દીવો બુઝાવી નાંખ્યો. ચાંદનીનો પ્રકાશ જાળીઓમાં થઇને આખા ઓરડામાં પડતો હતો. અને એ જ્યોત્સ્નાને લીધે મંદાને પોતાના સ્વામીનું મુખ સ્પષ્ટ દેખાતું હતું. તેણે ઉભા રહીને ઘણીવાર સુધી એ સુતેલા પતિનું મુખ ન્હાળ્યાજ કર્યું. મનમાં વિચાર ઉદભવ્યો ' આ મ્હારા સ્વામી! સ્વામી તો ઘણા સુન્દર છે!

આ પ્રમાણે એક મિનિટ વીતી ગઇ. મન્દા મનમાં વિચારવા લાગી: આ તો બહુ સારૂં કહેવાય, બીજાને પોતાને ત્યહાં બોલાવીને પોતે લસલસાટ ઉંઘે છે.

શું કરવું ત્હેના વિચારમાં કેટલોકવાર રહી. આખરે વિચાર કર્યો કે હજુ સુધી કોઇ દિવસ સ્વામીજીના ચર્ણારવિન્દની સેવા કરી નથી; તો આજ એ પ્હેલવ્હેલો સુયોગ મળ્યો છે ત્હેનો લાભ શા માટે ન લેઉં?

આ વિચારથી એ પલંગ ઉપર બેસીને પોતાના કોમળ હસ્તવડે સ્વામીના પગ ચાંપવા લાગી. આરામથી અનાથ શરણની નિદ્રા વધારે ગાઢી બની. જાળીઓમાંથી મીઠો મીઠો દક્ષિણ વાયુ આવતો હતો. આમ કેટલોક વખત લગભગ અડધોએક કલાક વીતી ગયો. મંદા થાકીને સ્વામીના પગ આગળ સુઇ ગઇ.

ખરેખર એ વાગ્યે અનાથની આંખ ઉઘડી ગઇ. પૂરી ચેતના આવ્યા પછી થોડીવાર આમતેમ જોતો રહ્યો. જાણે કે કોઈને ખોળતો હોયની. ધીમે ધીમે સ્મરણ આવ્યું કે આજ મન્દાકિનીને આવવાનું કહ્યું છે. જાગતો હતો ત્હાં સુધી એની રાહ જોઇ હતી પણ સાડબાર વાગી ગયા ત્હારે મન્દાકિનીના આવવાની આશા છોડી દઇને સુઇ ગયો હતો. વિચારમાં ને વિચારમાં પાસું બદલ્યું. આ વખતે ત્હેના પગે મન્દાકિનીના અંગને ઠોકર મારી. કોમળ સ્પર્શથી વિસ્મિત થઈને અનાથ બેઠો થયો. જુએ છે તો મંદા ભર ઉંઘમાં છે. જ્યોત્સ્ના એ વખતે ખલીને મન્દાકિનીના મુખ ઉપર પ્રકાશ નાંખી રહી હતી. એ પ્રકાશમાં અનાથ નિદ્રા મગ્ન નવયૌવના પત્નીને જોવા લાગ્યો. લાગ્યું કે એ ઘણી સુન્દર છે. ત્હેના હોઠ વારા ફરતી ફફડતા હતા; સમજાયું કે મન્દા એ વખતે કોઇ સ્વપ્ન જોતી હશે.

સ્ત્રીનું મુખપાન કરતાં કરતાં અનાથ વિચારવા લાગ્યો. આ તો ઘણી સુન્દર છે! નગેન્દ્રબાલા કરતાં પણ સુંદર!! બે ત્રણ મિનિટ એ વીચારમાં ગાળીને ત્હેણે મ્હોં ફેરવી લીધું, આંખ મીંચીને અસ્ફુટ સ્વરે બોલ્યો 'હે ઇશ્વર! આ ક્ષણે હૃદયમાં બળ આપ.

ચન્દ્રનો પ્રકાશ હૃદયની દુર્બલતા આણશે, એમ ધારી અનાથે બતી સળગાવી. ઘાસલેટના તીવ્ર પ્રકાશથી મંદાનું સ્વપ્ન ઉડી ગયું હશે એમ ધારી મન્દાકિનીના પગ ઉપર હાથ મુકી ત્હેને જગાડી.

મન્દા ઉઠીને અત્યંત શરમાઇ ગઇ. ઉંઘમાં કપડા લત્તાનું ઠેકાણું નહોતું રહ્યું તે બધું ઠીકઠાક કરી રીતસર લાજ કહાડીને અનાથની તરફ ઘુમટાથી તીરછી નજરે જોતી નીચે મ્હોંએ બેઠી.

અનાથ બોલ્યો ' મન્દાકિની '

મન્દાએ નિમેષમાત્ર ઘુમટાની અંદરથી અનાથની તરફ જોઇને પાછું શરમાઇને નીચું માથું કર્યું.

' મન્દાકિની. આજ ત્હને શા સારૂ બોલાવી છે, એ જાણે છે?'

મન્દા ઝટ લઇને બોલી ઉઠી કે 'હું તો કાંઇ નથી જાણતી!

અનાથ બોલ્યો ' ત્હારે સાંભળ, મ્હારી સાથે ત્હારે આવવું પડશે. આવીશ ? '

મન્દાએ ઉત્તર આપ્યો નહી. અનાથે ફરીથી પુછયું ' આવીશ ને ? '

મન્દાએ મૃદુ સ્વરે જવાબ આપ્યોઃ મ્હને જ્યહાં લઇ જશો ત્ય્હાં આવીશ. '

'મ્હારા માબાપને જણાવ્યા વગર છાનામાના જવું પડશે. આવી શકીશ. ? '

મન્દાએ જવાબ આપ્યો નહીં. અનાથ બોલ્યો ' સવાલનો જવાબ દે. અત્યારે શરમાયે નહીં ચાલે. બોલ, આવીશ કે નહીં ? '

મન્દા બોલી 'મા બાપથી છાનાં કેમ ? ત્હેમની મંજુરી મેળવીને ? આજકાલ તો બધાએ પોતાની બૈરીઓને પરદેશ લઇ જાય છે.'

'એ પ્રસ્તાવ હું કાકા આગળ કહી ચુકયો છું પણ પિતાજીની મરજી એથી વિરૂધ્ધ છે. એ કહે છે કે આજકાલના છોકરાંની મતિનું ઠેકાણું શું? પોતાને ન્હુલામાં પડવું હોય તો ન્હુલામાં પડે, પણ મ્હારા ઘરની વહુવારૂ મ્હારા છતાં બુટ, મોજાં અને પોલકાં પહેરીને બ્રાહ્મ સમાજમાં જાય એ તો મ્હારાથી દેખ્યું જાય નહીં.'

'ત્હારે શું એ ખરી વાત કે હમે મ્હને બ્રાહ્મ સમાજમાં લઇ જશો ? '

'હા, આપણે બન્ને જણાં પવિત્ર બ્રાહ્મ ધર્મમા દિક્ષા લઇશું.'

મંદા સમજી કે આ તો પતિની ઘેલછા છે અથવા તો મ્હારી મશ્કરી કરી રહ્યા છે. તે બોલી હું ઠાકોરજીને અને દેવ દેવીઓને માનુ છું. હું બ્રહ્મજ્ઞાની કેવી રીતે થઇ શકું ?

અનાથે ગંભીરતાથી જવાબ આપ્યો, 'એ બધું ત્હારે છોડવું પડશે એ બધું ભુલી જા. હું કેવી રીતે એક ઇશ્વર ઉપર વિશ્વાસ રાખી શકું છું ? '

'ત્હમે તો ભણ્યા ગણ્યા છો. મ્હને શું આવડે છે ? '

'ત્હને પણ લખતાં વાંચતાં શીખવીશ. કલકત્તા જઇને બધી ગોઠવણ થશે. છોકરીઓની નિશાળમાં ત્હને દાખલ કરાવીશું.

મંદાકિનીએ ઝટ જવાબ આપ્યો 'લખતાં વાંચતાં શીખવું હશે તો ત્હમારી પાસે શીખીશ. આટલી મ્હોટી ઉમરે કાંઇ નિશાળે જવાતી નથી.

અનાથ થોડીક વાર ચુપ રહીને બોલ્યો, 'તું ભુલ કરે છે. આપણે બન્ને એક જ ઘરમાં રહેવા નહીં પામીએ.'

મન્દાકિનીએ વિસ્મયભાવે પ્રશ્ન કર્યો. 'ત્ય્હારે હું કયાં રહીશ ? '

'એજ છોકરીઓની નીશાળમાં ત્ય્હાંજ છોકરીઓને ભણવાનો, રહેવાનો, તેમ જ ખાવા પીવાનો બંદોબસ્ત હોય છે.'

મન્દાએ દઢ સ્વરે જવાબ આપ્યો 'ત્ય્હારે હું આવીશ નહીં.'

અનાથે જોયું કે રોગની ખરી ચિકિત્સા થઈ નહીં. બધી વાત ખુલ્લે ખુલ્લી કહ્યા વગર છુટકો નથી. તે બોલ્યો 'આટલા દિવસ સૂધી હું ત્હને શા માટે મળ્યો નહોતો ત્હેની ત્હને ખબર છે ?

મન્દાએ કહ્યું 'હા, એ સંબંધમાં કાંઇ સાંભળ્યું હતું પણ પકકી ખબર નથી.'

'નથી સમજી તો હવે સમજવું પડશે. સાંભળ પહેલું તો એ કે આપણું લગ્ન પ્રેમના ફળરૂપ નહોતું. બીજું એમાં જે કર્મકાંડ થયું હતું તે મૂર્તી પૂજકોના મત મુજબ થયું હતું. આ બે કારણથી મ્હારા વિચાર પ્રમાણે, એ લગ્ન ફોગટ છે. તેથી તું મ્હારી સ્ત્રી નથી પણ બ્હેન જેવી છે, સમજી ? '

'ના.'

'તો હવે સાંભળ. હું ત્હને ચ્હાતો નથી.'

મન્દા બોલી 'એ તો હું રોજ જોતી હતી.'

'હું એક બીજીને ચાહું છું.

'ત્હારે મને કલકત્તા લઈ જઈને શું કરશો ?'

'જો મન્દા, મ્હેં ત્હારી સાથે પ્રેમ વગર લગ્ન કર્યું છે અને એમ કહીને ત્હારા ઉપર પુરો અત્યાચાર કર્યો છે તેથી ત્હારૂં બાકીનું જીવન નિષ્ફળ કરીને ત્હારૂં સત્યાનાશ વાળવા હું મંગતો નથી. આપણે બન્ને જણાં બ્રાહ્મ ધર્મ ગ્રહણ કરીશું. અને એમ કર્યાથી આપણું પહેલાનું વિવાહબંધન તુટી જશે. તે વખતે તું પણ સ્વતંત્ર થઇશ અને જેની સાથે મન હશે તેની સાથે લગ્ન કરી શકીશ. એટલા માટે કલકત્તા જઇને આપણા બેનું એકલા રહેવું અસંભવ છે હવે તો બધું સમજીને ?

મન્દાકિનીએ જરા વધારે ઘુમટો તાણ્યો કાંઇ પણ સવાલ જવાબ કર્યા નહીં. લાકડાની પુતળીની પેઠે બેસી રહી. કેટલીક વાર પછી અનાથ જોઈ શક્યો કે મંદા રોઈ રહી છે.

આથી અનાથના મનમાં દુઃખ ઉપજ્યું. ઇચ્છા થઇ કે મંદાનો ઘુમટો ખોલીને ત્હેના આંસુ લોહી નાંખું પણ ત્હેની કઠોર કર્તવ્ય બુદ્ધિએ ત્હેને તેમ કરતાં રોક્યો. આવી રાતે, નિર્જન ઘરમાં, એક યુવતી સ્ત્રીના અંગને સ્પર્શ કરવો એ એને નીતિ સંગત લાગ્યું નહીં. તેથી તેણે ફક્ત પ્રશ્ન જ કર્યો: મંદા રૂવે છે શા માટે ? હું ત્હારા મંગળને માટે તો આ યોજના કરૂં છું.'

પણ મંદાકિની કાંઈ બોલી નહીં. ત્હેનું રૂદન પણ બંધ થયું નહીં.

અનાથ બોલ્યો ' મન્દા ! ' આ વખત ત્હેનો સ્વર બીજા જ પ્રકારનો હતો. આ સ્વર આદરનો સ્વર હતો. આ સ્વર સાંભળી મંદા વધારે રડવા લાગી.

અનાથ વિસ્મિત થઈને વિચારવા લાગ્યો 'આ વાત સાંભળવાથી જ મંદાને આટલું બધું દુઃખ ઉપજ્યું ? આટલો બધો કલેશ ? ભવિષ્યના છુટકારાનો આનન્દ એ અનુભવી શકતી નથી ? હું ત્હેને ચ્હાતો નથી, ચ્હાઇ શકવાનો નથી. એ બધું એ જાણે છે; આ બંધન તુટી જતાં જીવનના સુખમય માર્ગે ચાલવાનો ત્હેને પ્રસંગ મળશે. છતાં પણ આ સૂચનાથી એને આટલું ખોટું શા માટે લાગ્યું? ત્હારે શું એ મ્હારા ઉપર પ્રેમ રાખે છે ? '

એટલામાં ઘડીયાળમાં ટન્ ટન્ ટન્ કરતો ત્રણ વાગ્યાનો ટકોરો થયો. મંદાએ ઉભી થઇને કહ્યું, હું જાઉં છું.'

અનાથે મંદાને સ્પર્શ કર્યો, ત્હેનો હાથ પકડયો. અને કહ્યું કે 'ત્હારા મનની વાત મ્હને હૃદય ખોલીને કહે મન્દા.'

મન્દાએ ધ્રુજતે સ્વરે જવાબ આપ્યો 'હમણાં મ્હારૂં ચિત્ત ઠેકાણે નથી.'

'ત્હારે કાલે આવજે, આવીશ ? '

'જોઇશ.'

'જોઇશ બોઇશ નહીં, મન્દા કાલ જરૂર આવજે.' અનાથના કંઠ સ્વરમાં આગ્રહનો ધ્વનિ સ્પષ્ટ જણાઇ આવતો હતો. મન્દાએ કહ્યું 'ઠીક,' આટલું બોલી બહાર ચાલી ગઇ.

* * *

બીજે દિવસે અનાથ પથારીમાંથી ઉઠયો ત્હારે દિવસ ચ્હડી ગયો હતો. ત્હેની આંખો આગળ મન્દાકિનીની આંસુભરી આંખો છબીની માફક તરવા લાગી.

અનાથ ઉઠીને બેઠો થયો, તો એણે જોયું કે બીછાનામાં સોનાનો કાંટો પડી ગયો છે. અનાથે પટ પેટીમાં મુકી દીધો.

દરરોજ પ્રાતઃકાળે એ બ્રાહ્મ ધર્મનું સંગીત ગાતો અને પરમાત્માની ઉપાસના કરતો હતો. એમાં કોઇ દિવસ અંતરાય પડવા દેતો નહીં. પણ આજ એ

પોતાનું નિત્યકર્મ પણ કરી શકયો નહીં. ત્હેનું મન આજે ઘણું ઉદ્વિગ્ન હતું.

ગામથી દુર નદી કિનારે જઇ અનાથ ફરવા લાગ્યો. થોડી વાર બાદ એણે જોયું કે ત્હેના ઘરનો નોકર માખનસિંહ દોડતો દોડતો, હાંફતો હાંફતો ત્હેની તરફ ચાલ્યો આવે છે.

એકાએક અમંગળની શંકાથી ત્હેનુ હૃદય કાંપી ઉઠ્યું. શું થયું હશે? એ મ્હને બોલાવવા આવ્યો છે? મન્દાકિનીને તો કાંઇ નહીં થયું હોય, કાંઇ નિરાશાની મારી એ કાંઇ કરી તો નહીં બેઠી હોય?

એટલામાં માખન પાસે આવ્યો. અનાથે જોયું કે એ રૂવે છે.

જલદી પુછ્યું 'કેમ માખન? શું થયું છે?'

માખન રોતાં રોતાં બોલ્યો 'ભાઈ શું કહું! સત્યાનાશ વળી ગયું, ભુવાને બોલાવવા જાઉં છું. સાપ કરડયો છે.

અનાથ સમજ્યો કે મંદાકિનીને સાપ કરડયો છે. માખન જલદી ભુવાને બોલાવવા દોડેલો હોવાથી કોને સાપ કરડયો છે એ પુછવું અનાથ ભુલી ગયો.

તરત અનાથ ઘેર પાછો ફર્યો. પહેલાં એ સાધારણ ચાલે ચાલ્યો, પછી ચાલનો વેગ જરાક વધાર્યો અને થોડી વાર પછી તો દોડવા લાગ્યો.

હવે તે પોતાના વિશાળ મકાનના આગલા દરવાજામાં પેઠો અને ત્હાંથી બગીચામાં પ્રવેશ કર્યો. બગીચામાં ઘરની નજીક આવતાં ત્હેણે વૃક્ષોની આડમાં હરિમતી અને મન્દાકિનીને જોયાં. એ બન્ને જણીઓ તળાવમાં ન્હાવા જતી હતી. ત્હેમને જોઇને અનાથને ધીરજ આવી. એ બન્નેનાં માથાં ઉઘાડાં હતાં. મન્દાનું મુખ કલાન્ત અને હરિમતિનું મુખ કૌતકપૂર્ણ હતું. આ બન્નેએ અનાથને પાસે આવતો જોયો ત્હારે મન્દાકિનીએ ઘુમટો તાણ્યો અને હરિમતિએ ત્હેજ મ્હોં મલકાવ્યું. જાણે કે કહેતી હોયની કે હું ત્હમારી બધી વાત જાણું છું. અનાથે ત્હેને પુછ્યું 'હરિ, સાપ કોને કરડયો?' હરિમતિએ વિસ્મિત થઇને કહ્યું 'સાપ કરડયો? કોને કરડયો? મ્હને તો ખબર નથી.'

અનાથને દિવાનખાનામાં ગયા પછી ખબર મળી કે માખનસિંહની સ્ત્રીને સાપ ડંખ્યો છે. એટલે એ માખનની ઓરડી તરફ ચાલ્યો. ત્હાં જઇને જુએ છે તો ઘણાંક લોક એકઠાં થયાં છે. ભુવાઓ જોરથી મંત્ર ભણી રહ્યા છે. પણ ખાલી મંત્રો ભણવાથી તે કાંઇ ઝેરી સાપ ઉતરે? સ્ત્રીને સાપ ઉતર્યો નહીં. અને માખન જ્યહારે બીજા ભુવાને બોલાવી આવ્યો ત્યહારે તો એની સ્ત્રી કય્હારનીએ બીજી દુનિયામાં પહોંચી ચુકી હતી. એ અવસ્થા જોઈને માખનની શી દશા થઇ! પાંચ વર્ષના છોકરાની પેઠે એ જમીન ઉપર આળોટી આળોટીને રડવા લાગ્યો. આ શોકજનક દૃશ્ય ઘણાઓથી જોઇ શકાયું નહીં. હાય, હાય, પોકારતા લોકો ત્હાંથી વીખરાવા લાગ્યા. અનાથ પણ આંખ મીંચીને પાછો ફર્યો; અને શાન્ત થઇને વિચારવા લાગ્યો કે, એક અભણ ગામડીઆ નોકરના સંસ્કાર વગરના હૃદયમાં આટલો બધો પ્રેમ!! ઇચ્છા થાય છે કે હેમન્ત કુમારને બોલાવીને એક વાર આ દૃશ્ય બતાવું. એ હમેશાં કહ્યા કરે છે કે પ્હેલેથી પ્રેમ બંધાયા વગર ખાલી મન્ત્ર ભણીને હસ્ત મેળાપ કરી આપે તે વિવાહ નહીં. એવા વિવાહોમાં પરસ્પર પ્રેમ હોવો એ બીલકુલ અસંભવ છે.

ઘેર જઇને જુએ છે તો હેમન્ત કુમારનો એક પત્ર પડયો છે. અનાથ આતુરતાથી એ પત્ર વાંચવા લાગ્યો.

કલકત્તા,
જ્યેષ્ઠ વદ ૨ સોમવાર.

પ્રિય ભાઇ,

ગઇ કાલે ત્હને જે પત્ર લખ્યો છે તે પહોંચ્યો હશે. આજ એક શુભ સમાચાર છે. કાન્તિ-

પુરના રાજા શ્રીયુકત અશ્વિનીરંજન બહાદુર હેમ-ના પુત્રને માટે એક શિક્ષકની શોધમાં છે. સ્હવારમાં બે કલાક ભણાવવું પડશે પગાર પચ્ચાસ રૂપિયા એ સાંભળીને હું હેમને મળવા ગયો હતો તું એ જગ્યા સ્વીકારીશ તો એ ઘણા ખુશી થશે પણ એ મંજુર હોય તો એક અઠવાડિયામાં કામ ઉપર જોડાવું પડશે માટે આ પત્ર પહોંચતાં તું પહેલાના નિશ્ચય મુજબ બ્હેન મન્દાકિનીને લઇને ચાલ્યો આવ. ત્હારો ઉત્તર મળતાંજ હું મહિલા વિદ્યાલયમાં હેને માટે બધો બંદોબસ્ત કરી મુકીશ.

નગેન્દ્રબાલા જ્યહારે મ્હને મળે છે ત્યહારે ત્હારી ખબર પુછે છે ત્હારા તરફ એનો પ્રેમ ઉત્તરોત્તર વૃધ્ધિ પામતો જાય છે તેમાં કાંઇ સન્દેહ નથી બ્હેન મન્દાકિનીને લઇ આવવાનો ઠરાવ તું બદલતો નહિં એમ કરવામાં વિઘ્ન નડે એમ હોય તો યાદ રાખજે ;, પૃથ્વીના ઘણા શુભ કાર્યો કરવામાં વિઘ્નો સ્હામા પ્રવું પડે છે.

ઇસુખ્રિસ્ત પોતાના પ્રિય ધર્મના પ્રચારને માટે પ્રાણ સુધ્ધાંત આપતાં અચકાયા નહોતા. સર્વ મંગળ-કારી વિધાતા ત્હને સ્હાય થાઓ!

ત્હારો,

શ્રી હેમન્તકુમારસિંહ.

અનાથે હેમન્તકુમારના પત્રનો કાંઇ પણ ઉત્તર લખ્યો નહીં. મન્દાકિનીનું અશ્રુપૂર્ણ મુખારવિન્દ હેની આંખ આગળ તરવા લાગ્યું. એની મરજી વગર શું કરવું? એ તો ઘણી દુઃખી છે!! કેમ કરીને એને કલકતે લઇ જવી!

આજ સ્હવારે માખનસિંહનું આચરણ જોઇને હેના વિચાર અને વિશ્વાસમાં એક આઘાત પહોંચ્યો હતો. એમ કેમ ન હોય કે મન્દાકિની હેને ચ્હાતી હોય અને તેથીજ વિવાહ બન્ધન તોડી નાંખવાની સુચનાથી એને એટલો બધો કલેશ પહોંચ્યો હોય! લગ્ન કરતાં પહેલાં પ્રણયનો સંચાર ન થયો હોય માટે પછીથી પણ થવો અસંભવ છે એ વિચારની દઢતા સંબંધે અનાથના મનમાં સંશય ઉત્પન્ન થયો.

સન્ધ્યાકાળે હેનો બાળક ભત્રીજો હેના હાથમાં એક કાગળ આપીને એકદમ પલાયન કરી ગયો. કાગળ પરબીડીયામાં બંધ હતો. પણ હેના ઉપર કાંઇ સરનામું નહોતું. અનાથે પરબીડીયું ફાડીને કા-ગળ વાંચવો શરૂ કર્યો. હેમાં લખ્યું હતું:—

પ્રિયતમ,

ત્હમે મ્હને જ્યહાં લઇ જશો ત્યહાં આવવા તૈયાર છું. હું ત્હમારી અનુગામિની થઇશ. આજ રાત્રે મળવા આવી શકાશે નહિ.

ચરણાશ્રીતા દાસી,

શ્રીમતી મન્દાકિની દેવી.

આ પત્ર વાંચીને અનાથ ઘણોજ વિસ્મય પામ્યો, આવવાને તૈયાર છે? વિવાહ બન્ધન તોડવાનું હેને કાંઇ દુઃખ નથી? પત્રની પંકિતઓ હેણે ફરીફરીને વાંચી. જો એમ માની લેઉં કે એને વિવાહ સંબંધ છોડવાથી દુઃખ થતું નથી તો એ સિધ્ધ થયું કે એનો મ્હારા ઉપર પ્રેમ નથી. પણ જો એમ હોય તો 'પ્રિયતમ' અને 'ચરણાશ્રીતા દાસી' શબ્દો લખ્યા છે હેનું તાત્પર્ય શું? ઘણો વિચાર કરીને એણે નિશ્ચય કર્યો કે એ તો લખવાની રૂઢી છે હેનો કાંઇ ખાસ ભાવાર્થ નથી. પણ આ સિધ્ધાન્ત ઉપર આવતાં હેના મનમાં એક જાતની પીડા ઉત્પન્ન થઇ.

પણ એ પીડા ક્ષણ માત્ર રહી. મનને એણે તરત સમજાવી દીધું કે એ હેને ચ્હાય કે ન ચ્હાય તેથી ત્હારે શું? મને જવાબ આપ્યો કે 'ના, મ્હારે હેની સાથે કાંઇ લાગેવળગે નહીં'. નગેન્દ્રબાલાની માનસિક પ્રતિમાનું એ ઘણા આગ્રહપૂર્વક ધ્યાન ધરવા લાગ્યો. નિશ્ચય કર્યો કે હવે એક પણ દિવસનો વિ-લંબ કરીશ નહિં. અને કાલ ને કાલેજ મન્દાકિનીને

લઈને કલકત્તા ઉપડી જઈશું. રાતના એક વાગ્યે ઘરમાંથી નીકળીશું. બે ગાઉ દૂર રતનપુર ગામ છે; ત્હાં સુધી પગે ચાલીને જઈશું. અને ત્હાંથી બેલગાડીમાં સ્ટેશને પહોંચીશું. તારકેશ્વર થઈને જતાં આઠ ગાઉનો રસ્તો છે, પાંડુઆથી અગીઆર ગાઉ થાય છે પણ પાંડુઆ થઈને જવું જ ઠીક છે. ગામના લોકને મળવાનો સંભવ નહીં રહે; જરા વધારે ચાલવું પડશે અને જરા વધારે વખત લાગશે. પણ કાંઇ ફીકર નહીં. આખી રાત ત્હેને ઉંઘ આવી નહીં. ભવિષ્યને માટેની અનેક કાલ્પનિક તૈયારીઓ કરવામાં ત્હેનું મગજ તપી ગયું.

બીજે દિવસે સ્હવારે ઉઠીને મન્દાકિનીને લખ્યું.—

પ્રિય બ્હેન,

આજ રાત્રે એક વાગ્યે આપણે મુસાફરીએ નીકળીશું. એ વખતે તું મ્હારી મેડીમાં આવજે. જણસોમાં એક બીજી સાડી સિવાય કાંઇજ લેતી નહીં

શ્રી અનાથશરણ બન્દોપાધ્યાય.

એ રાત્રે એક વાગ્યે વહુની ચોરી કરીને અનાથ પલાયણ કરી ગયો.

બે દિવસની મુસાફરી બાદ મધ્યાન્હના બાર વાગ્યે જ્યહારે પાંડુયાના બજારમાં અનાથશરણ મંદાકિનીને લઈને ગાડીમાંથી ઉતર્યો તે સમયે તાપ ઘણો જ સખત પડતો હતો. બન્નેનાં શરીર ઉપર પરસેવાના રેલા ચાલી રહ્યા હતા. ગાડી ભાડું ચુકાવીને અનાથ એક દુકાને ગયો. દુકાનદારે આગતા સ્વાગતા કરીને બીછાવવા માટે એક સાદડી આપી. અંદરથી એક મજુરણે આવીને મન્દાકિનીને સ્ત્રીઓના ઓરડામાં બેસવાની વિનતિ કરી.

એક ઘરની પછાડી એક પડાળી હતી. અને એ પડાળીની નીચે એક વાવ હતી. વાવનું પાણી ઘણું નિર્મળ હતું. મન્દાકિનીનું અંગ ઘણું તપી ગયું હતું; તરશના માર્યા ગળું સુકાઈ જતું હતું. ઘરની દાસીને બજારમાં સોદો લેવા મોકલીને મન્દાકિની સ્નાન કરવા ગઇ. અત્યાર સૂધી એને વિશ્રામ મળ્યો નહોતો. તેથી દાસી બજારમાંથી પાછી ન આવી ત્હાં સૂધી, લગભગ અડધા કલાક સૂધી, મન્દાકિની ઠંડા પાણીમાં જ બેસી રહી. દાસી આવી એટલે એણે હાથ પગ લુછી નાંખીને રાંધવાનું શરૂ કર્યું.

૪

કુદરતના નિયમનો આવી રીતે ભંગ કરવાની સજા મળતાં કાંઇ વધારે વાર લાગી નહીં. રાંધી રહેતાં પહેલાં જ મન્દાને સખત તાવ ચ્હડી આવ્યો.

ગાડીના ટાઈમની ખબર કહાડવા તથા હેમન્ત કુમારને તાર કરવા અનાથ સ્નાન કરીને સ્ટેશને ગયો હતો. પાછો આવી જુએ છે તો ઘેર આ દશા થઈ છે. મન્દાના શરીર ઉપર હાથ મુકયો. અંગમાં જ્વરને લીધે આગ સળગી રહી હતી. આંખ્યો લાલચોળ થઇ ગઇ હતી. ટહાડ ચ્હડવાથી હાથ પગ ઠન્ ઠન્ કાંપી રહ્યા હતા. સાથે નહોતું બીછાનું કે ફાલતુ વસ્ત્ર. મન્દા સુશે શેના ઉપર? ઓઢશે શું? અનાથ બોલ્યો 'જરા થોભ. હું અહીંથી કાંબળી માંગી લાવીને બીછાનું કરી આપું.'

મન્દાકિની બોલી 'પણ ત્હમે પહેલાં ખાવા બેસો. પ્હેલાં ત્હમને ખવડાવીને પછી સુઇશ.

અનાથ બોલ્યો 'ગાંડી! અત્યારે ખાવાનો વખત છે? ત્હને આટલી પીડા છે અને હું ખાવા બેસું?'

મન્દા ધ્રુજતે ધ્રુજતે બોલી, 'મ્હને પીડા છે તેમાં શું થયું? તેટલા માટે ત્હમારે કાંઇ ઉપવાસ કરવો? આ બે દિવસના કષ્ટમાં જ ત્હમારૂં મ્હોં સુકાઈને અડધું થઇ ગયું છે.'

અનાથે દુકાનદાર પાસે જઈને એક ગોદડું અને ત્રણ ચાર કાંબળીઓ માંગી લાવ્યો. મન્દાને માટે એની પથારી કરીને બોલ્યો, 'સુઇ જા' મન્દા બોલી 'એ શું બોલ્યા? ત્હમે નહીં ખાસો ત્હાં સૂધી હું સુઈ નહીં જાઉં.'

અનાથે ત્હેના કહ્યા ઉપર ધ્યાન ન આપ્યું અને મન્દાકિનીને સુવાડી. પથારીમાં પડ્યે પડ્યે

મન્દાકિની બે ત્રણ વાર બોલી, 'ભાત ટ્હાડો થતો હશે. ત્હમે ખાઇ લ્યો' પણ હવે ત્હેનામાં વધારે આગ્રહ કરવાની શકિત ન્હોતી રહી. ધીમે ધીમે તાવના જોરથી એ બેહોશ થઇ ગઇ.

* * *

ત્રણ દિવસ પછી જ્યહારે મન્દાકિનીને ભાન આવ્યું, ત્યહારે આંખ ઉઘાડીને જુએ છે તો સ્વામી પથારીની પાસે બેઠા છે,

અનાથે પુછ્યું, 'મન્દા, કેમ છે ?'

મન્દા બોલી 'ઠીક છે. ત્હમે ભાત ખાધો ?' બોલતાં બોલતાં એણે આસપાસ દૃષ્ટિ નાંખી તો એ દુકાન નથી, એ ઘરજ નથી. પોતે પલંગના ઉપર સુતેલી છે. પુછ્યું 'આ શું ? હું આ ક્યહાં આવી છું ?'

અનાથે કહ્યું, 'મન્દા, મ્હને આશા ન્હોતી કે મ્હારી સાથે ફરીથી વાતચીત કરીશ. ત્રણ દિવસ થઈ ગયા. આ અહિંના એક જમીનદારનું ઘર છે.'

મન્દા બોલી, 'ત્રણ દિવસ થયા ?'

'હા મન્દા, ત્રણ દિવસ તું બેભાન રહી. હવે તું બચે તો સાર્થક થાય.'

થોડીક વાર ચુપ રહીને મન્દા અત્યંત નમ્ર સ્વરે બોલી 'મ્હારે ત્હમને એક વાત કહેવી છે!'

અનાથે પુછ્યું 'શી વાત મન્દા ?'

'મ્હને બચાવશો નહીં.'

આ વાત સાંભળીને અનાથના ચક્ષુમાંથી જળ વ્હેવા માંડ્યું. એ બોલી ઉઠ્યો, 'એ શું બોલે છે, મન્દા, એ શું બોલે છે. ત્હને મટી જશે. તું બચી જઇશ.'

મન્દાના બન્ને હોઠ કાંપવા લાગ્યા. આંસુભરી આંખો અનાથની તરફ ફેરવી ને બોલી, 'મ્હને બચાવીને શું કરશો ? મ્હને જવા દો.'

અનાથ બોલ્યો 'ના મન્દા ' ત્હને હું જવા નહીં દઉં'.

'મ્હને જીવાડીને શું કરશો ?'

'હું ત્હને ચ્હાઇશ '

રોગિનીનું દુર્બલ મસ્તક ચિન્તાનો ભાર હવે વધારે સહન કરી શક્યું નહીં. આંખ મીંચીને તે પથારીમાં પડી.

થોડીવાર પછી ડાકટર આવ્યો. અનાથે હસતે મ્હોંએ ત્હેને નમસ્કાર કરી કહ્યું. 'બપોરની દવાએ ત્હેના ઉપર સારી અસર કરી છે. ત્હેને ભાન આવ્યું છે. થોડીવાર ઉપર વાતચીત કરતી હતી.

ડાકટરે કહ્યું : તો હવે કાંઇ બ્હીવાનું નથી. બે દિવસમાં તાવ ઉતરી જશે. પણ ત્હમે તો ભુખે મરી ગયા હશો. ત્રણ દિવસથી કશુંએ ખાધા વગર ત્હમે અહિંયા ત્હેની ચાકરીમાં બેસી રહ્યા છો. ત્હમારી માફક પત્નીના ઉપર પ્રેમ રાખનાર સ્વામી થોડાજ હશે.

અનાથ મનમાં બોલ્યો ' ઘણા થોડા !! ' પ્રકાશમાં બોલ્યો કે ' એ મ્હારી સ્ત્રી છે. અને ત્હેની સેવા કરવી એ તો મ્હારી ફરજજ છે. પણ આપે જે મહેરબાની બતાવી છે ત્હેના જેટલાં વખાણ કરીએ તેટલાં થોડાં છે.'

પ્રવીણ ડાકટર સાહેબ આત્મ પ્રસંશાથી સંકુચિત થઇને બોલ્યા. ' મ્હેં કાંઇ વિશેષ કર્યું નથી. એ તો અમારો ધંધોજ છે.'

' ત્હમે જો જમીનદારને કહીને આ ઘર ન ઉઘડાવી આપ્યું હોત તો એ દુકાનમાં સાદડીઓ ઉપર સુઇને મ્હારી સ્ત્રી બચી શકત . ?

ડાકટર સાહેબે વાત ફેરવી નાંખી અને ઔષધ તથા ખાનપાન વગેરેની સુચના આપીને ચાલતા થયા.

એ રાત્રે દશ વાગ્યે મન્દાનો તાવ ઉતર્યો. એ આખી રાત એને સારી ઉંઘ આવી. ત્હેની પાસે સુઇ રહીને અનાથ પણ ઘણે દિવસે સારી પેઠે ઉંઘ્યો.

૫

બીજે દિવસે સ્હવારે ડાકટર આવ્યા ત્ય્હારે મન્દાકિનીએ ત્હેમની લાજ કહાડી. જ્વર ઉતરી ગયો છે એ સાંભળીને ડાકટર ઘણાજ પ્રસન્ન થયા, અને કહ્યું કે હવે કાંઇ ભય નથી. હવે દરદીને ખુબ પ્રફુલ્લ રાખવાની જરૂર છે.

ડાકટર ચાલ્યા ગયા. અનાથે મન્દાને નિયમિત રીતે ઔષધ પીવરાવ્યું. ત્ય્હાર બાદ એ જણની વચ્ચે વાતચીત આરંભ થઇ.

મન્દા બોલી 'આટલા દહાડા શું ખાધું ?'

'ડાકટર સાહેબને ઘેરથી ખાવાનું આવતું હતું.'

'તો ચ્હેરો શેનો ઉતરી ગયો ? બીલકુલ સુકાઇને અડધું શરીર થઇ ગયું છે. ત્હમારા આ બધા કષ્ટનું મૂળ હું જ છું. મ્હારે માટે શા સારૂ આટલું બધું દુઃખ વેઠ્યું ?'

અનાથ મૃદુ હાસ્ય કરીને બોલ્યો, 'હું માંદો થાઉં તો તું મ્હારે માટે એટલું જ કરે ને ?'

'ઇશ્વર મ્હારા મનમાં એવો વિચાર ન આણે.'

અનાથે મન્દાનો એક હાથ પકડીને આદરપૂર્વક પુછ્યું, 'ના ના, ખોટું ન લગાડીશ. હું તો એમ કહું છું કે ધારો કે દૈવ સંયોગે હું માંદો પડયો હોઉં તો તું એટલીજ સેવા કરે ને ?'

'કરૂં જ તો !'

'શા માટે ?'

ગળગળે સ્વરે મન્દા બોલી 'ત્હમે મ્હારા પતિ છો.'

મન્દાના હાથને પોતાના હાથમાં દાબી અનાથ બોલ્યો 'ત્ય્હારે તું મ્હારી સ્ત્રી છે.'

મન્દાએ સ્મિતપૂર્વક જીજ્ઞાસા કરી 'ક્ય્હારથી?'

'જ્ય્હારથી ત્હને ચ્હાવા લાગ્યો ત્ય્હારથી.'

મન્દાકિની થોડીક વાર ચુપ રહી. પછી બોલી, ત્હમે તો બ્રાહ્મ ધર્મી છો ને ? ત્હમારાથી જુઠું બોલાય કે ?'

અનાથ બોલ્યો 'હા, હું બ્રાહ્મ છું. હું જુઠું બોલતો નથી. હું ત્હને ચાહું છું.

'ત્ય્હારે એ દિવસે એમ કેમ કહ્યું હતું કે 'ચાહીશ !'

અનાથ થોડીવાર નિરૂત્તર રહીને બોલ્યો 'પણ તું તો મ્હને ચાહતી નથી ને ?'

'કેમ જાણ્યું ?'

ત્હેં તો આપણું વિવાહ બન્ધન તોડવાનું મંજુર કર્યું છે. એટલા માટે તો મ્હારી સાથે કલકત્તા આવવા નીકળી છું.'

મન્દાએ હસીને કહ્યું 'વાહ બહુ સારૂં સમજ્યા!!'

'ત્ય્હારે શું હતું ?'

'ત્હમે શું એમ સમજ્યા કે હું આવવાનું પસંદ કરતી હતી ? ના, ના, એ તો આપણા ઘરની ઘરડી દાસીએ મ્હને સમજાવીને મોકલી હતી.

'ત્ય્હારે શું એની એવી ઇચ્છા હતી કે ત્હારૂં લગ્ન બીજી વાર થાય ?'

'હા, લગ્નનું પાત્ર પણ નક્કી કરી દીધું હતું.

'કોણ ?'

'યમરાજા.'

અનાથ હસવા લાગ્યો. મન્દા બોલી 'બુઢ્ઢી દાસીએ મ્હને કહ્યું હતું કે જેવી રીતે એ ત્હને ઘરમાંથી ચોરી કરીને લઇ જાય છે તેવી રીતે તું પણ રસ્તામાં ત્હેના મન ઉપર ધાડ પાડજે. તેમાં ન ફાવે તો ?

અનાથ એને બોલતાં રોકી બોલ્યો: તો શું ! એ બીજા વિવાહનો બંદોસ્ત કરવા જતી હતી. ત્હેં તો ખરેખર ધાડ પાડી. એક તરફથી ધાડ પણ પાડી બીજી તરફથી બીજા લગનની તૈયારી પણ કરી. કેમ ?

'ના પણ એ વિવાહ પ્રેમ વિવાહ નહોતો. તેથી ત્હેમાં વિઘ્ન આવ્યું. પણ એ કહોને કે મ્હેં ક્યે સમયે ત્હમારા ઉપર ધાડ પાડી ?'

'એ બધું પછી કહીશ.'

'નહીં, એટલું તો કહો કે મ્હેં ક્‌હારે ધાડ પાડી.'

'ક્‌હારે? જે દિવસે તું પ્હેલીવાર મ્હારા બીછાનાની પાસે સૂતી હતી ત્‍હારથી આરમ્ભ કર્યો અને ત્‍હાર પછી આખા રસ્તામાં ધાડ ચાલુ રહી.'

આપણા ચાણાકય પંડિતે ડાહ્યા માણસોને ઉપદેશ કર્યો છે કે **घृत कुम्भ समा नारी** અને **तप्तांगार सम पुरुष** એકજ સ્થાને વાસ કરવો નહીં. વાસ કરે તો પંચાત પડે. એ નરનારી જો પતિપત્નિ હોય અને તરૂણ વયનાં હોય તો પછી પુછવુંજ?'

મન્દાએ અલ્પ હાસ્ય કરીને પુછ્યું. 'તો પછી રસ્તામાં હૃદયનો ખુલાસો કેમ ન કરી દીધો?'

અનાથ કાંઇ પણ ઉત્તર ન આપતાં સ્ત્રીના મુખ તરફ જોઇ રહ્યો.

મન્દા મૃદુસ્વરે બોલી 'નગેન્દ્ર બાલા'? મ્હારા ામીને નગેન્દ્રબાલા લઇજવાની છે ને? એ જબરી ચી છે! ચાલો એકવાર કલકત્તા જઇએ મ્હારે ને જોવી છે.

અનાથ બોલ્યો 'ના, કલકત્તા નહીં જઇએ. હણાં તો ત્‍હારૂં શરીર સુધારવા પાછા ફરવું પડશે.'

મન્દાએ એ વાત ઉપર કાંઇ ધ્યાન ન આપ્યું ને પુછ્યું 'કેમ ખરેખર એ ત્‍હમારા ઉપર પ્રેમ ખતી હતી? એમ હશે તો એને બિચારીને ઘણું ાટું લાગશે.'

'એ મ્હારા ઉપર પ્રેમ રાખતી હતી કે નહીં ι તો એ જાણે અને ઇશ્વર જાણે.'

'ત્‍હમે એને પુછ્યું નહોતું?'

'ના, એની સાથે એ સંબંધમાં કાંઇ વાતચીત હોતી થઇ.

'ત્‍હમે એને ચ્હાઓ છો એ તો એને ખબર છેને.'

'એ કેવી રીતે જાણે?'

મન્દાએ ગંભીર સ્વરે કહ્યું. 'ઠીક એને ખબર .હીં હોય. પણ ત્‍હમને તો ખાત્રી છે ને કે ત્‍હમે ત્‍હેને ચ્હાઓ છો.'

'અરે શેનું ચ્હાવાનું? એવુંજ હોય તો આટલી જલ્દી તું મ્હને સંપૂર્ણરૂપે કેવી રીતે જીતી લે? આ પ્રસંગ ઉપરથી ખાત્રી થઇ ગઇ કે મ્હારો એના ઉપર ખરો પ્રેમ નહોતો. કેવળ બ્હારનો પ્રેમ હતો. ત્‍હેના સારા આચાર વિચાર, ત્‍હેની વિદ્યા બુદ્ધિ અને સૌંદર્ય વગેરે સદગુણોએ મ્હને મુગ્ધ કરી નાંખ્યો હતો.

બે દિવસ બાદ મન્દાને પુરો આરામ થયો. એ બે દિવસ બન્નેએ બગીચામાં ઘણા આનંદપૂર્વક ગાળ્યા.

આજ્હાંજે ડાકટર સાહેબને ત્‍હાં જમીને કાલે સ્હવારની ગાડીમાં બન્ને મુંગેર જવા નીકળશે. પ્રવાસની બધી તૈયારી થઇ ચુકી છે.

સન્ધ્યાકાળે ડાકટર સાહેબના દિવાનખાનામાં અનાથને હેમન્તકુમારનો એક પત્ર મળ્યો.

કલકત્તા.

જ્યેષ્ઠ વદી ૧૦ મંગળવાર.

પ્રિય બન્ધુ,

બ્હેન મન્દાકિનીની અસ્વસ્થતાના સમચાર જાણી ઘણો ખેદ થયો. ઇશ્વર ત્‍હેને જલ્દી આરામ કરે

આજ ત્‍હને એક અત્યંત અશુભ સમાચાર લખું છું. તૈયાર થઇ જા. તું એકલો હતો. ત્‍હારો દ્રઢ વિશ્વાસ હતો કે નગેન્દ્રબાલા ત્‍હને ચ્હાએ છે. મ્હારો પણ એવોજ અભિપ્રાય હતો. પણ કાલે સન્ધ્યાકાળે મ્હારી એ કલ્પનાના ચુરેચુરા થઇ ગયા છે. સાંભળવામાં આવ્યું છે કે શરતચન્દ્રની સાથે નગેન્દ્રબાલાનો વિવાહ નકકી થયો છે. વળી પકકે પાયે એ પણ ખબર મળી કે બે વર્ષથી એ બન્ને પરસ્પર પ્રેમથી જોડાયલાં છે. એટલે નગેન્દ્રબાલાની વર્તણુંક ઉપરથી ત્‍હેં જે અનુમાન કર્યું હતું કે એ ત્‍હને ચાહે છે એ કેવળ ભ્રમજ હતો.

હવે તું શું કરીશ? આ અસહ્ય શોક ગમે તેમ કરીને સહન કરવો જ પડશે

ત્‍હેં વળી એક બીજી ભૂલ કરી છે. હિન્દુ ધર્મ પ્રમાણે જે લગ્ન થઇ ચુકયાં છે. ત્‍હેની સાથે નવા બ્રાહ્મ લગ્નના કાયદાને કાંઇ લાગતું વળગતું નથી.

એટલે તમે બન્ને બ્રાહ્મ થાઓ તો પણ એ બન્ધન તોડી નાંખવાનો માર્ગ તો બંધ જ છે.

'તું કલકત્તા આવીશ? બ્હેન મન્દાકિનીને આરામ થાય અને તું ચાર પાંચ દિવસની અંદર અહિ આવે તો પણ પેલી રાજાને ત્યાંની નોકરી મળવાની હવે આશા નથી. કારણ કે એ જગ્યા ક્યહારનીએ પુરાઇ ગઇ છે. પણ મ્હારી સલાહ એ છે કે, બ્હેન મન્દાને ઘેર મુકી આવીને તું થોડા દિવસને માટે હિમાલયના કોઈ નિર્જન પ્રદેશમાં જઈ આવ્ય અને ત્હાં તપસ્યા અને ઉપાસના દ્વારા ત્હારું ચિત્ત સ્થિર થશે અને આત્માને શાન્તિ મળશે.

ત્હારો,

શ્રી હેમન્તકુમારસિંહ.

રાત્રે નવ વાગ્યે ડાકટરને ત્હાંથી પાછા આવીને અનાથે પોતાની સ્ત્રીને પત્ર વંચાવ્યો. મન્દા એ વાંચી હસી હસીને બોલી 'તો હવે નગેન્દ્રબાલા ઉપર મને કાંઇ દાઝ નથી. મુંગેર ન જતાં કલકત્તા ચાલો. નગેન્દ્રબાલાનો વિવાહ જોઇશું'.

અનાથ બોલ્યો 'તો ચાલો, મુંગેર જવાની મતલબ એજ હતી કે નગેન્દ્રબાલાને ભુલી જવાનો અવસર મળત.

'ત્હારે એમ ચોખ્ખે ચોખ્ખું કહોને, એમ શેના કહેતા હતા કે ત્હારૂં શરીર સુધારવા જવું છે?'

બહાર અન્ધકારમાં બકુલના વૃક્ષોમાં એક કોકિલા બેઠી હતી. જાણે તે માણસોની ભાષા જાણતી હોયની! મન્દાકિનીની આ અદભૂત કથા સાંભળી. ને ત્હેને ઘણો આનંદ થયો. ત્હેણે મૃદુ સ્વરે ગાવાનું શરુ કર્યું. અનાથે સ્ત્રીના વક્ષઃસ્થળ આગળ માથું રાખીને ત્હેના મુખને પ્રેમ પૂર્વક એક ચુમ્બન કરી કહ્યું 'ના એમ કાંઇ નહીં'

૧૬-૧-૧૯૧૦.

शिवप्रसाद दलपतराम पंडित.

अन्तर्यामी माणस.

પરનું મથાળું વાંચી વાંચકો અજબ થશે કેમકે અન્તર્યામીપણું અથવા મનની જાણવાની શકિત કંઈ કાળથી આપણે એક સર્વ શકિતમાન ઈશ્વરમાંજ અનુભવી છે. પણ કલજુગના કૌતક અનેરાં દીઠામાં આવે છે. કાળા માથાનો માનવી સ્વપ્ને પણ નહિ ધારેલું હાલ ખરેખર કરી બતાવતો જણાય છે. એ પણ મહિમા પ્રભુની માનવપર અગાધ કૃપાનો જણાય છે.

વિલાયતમાં એક મી૦ સ્ટુઅર્ટ કમ્બર લેન્ડ નામનો પંડિત જાગ્યો છે તે લોકોના મનની વાત કહી આપવાનો કાબુ બતાવવા માંડયો છે. આપણા રાજ રાજેશ્વર સાતમા એડવર્ડ, રૂશીયાના ઝાર, તુરકીના સુલતાન, જર્મનીના કયસર, ઇજીપ્ત યાને મીસરના ખેદીવ વગેરે મોટા રાજ રજવાડાને મળી તેમના મનની વાત કહી બતાવી દુનીયાને ઘણી અજાયબીમાં નાંખી છે. મી૦ કમ્બરલેન્ડે તેમની શકિતની કસોટીના પ્રસંગોની નોંધ ગયા વરસના પીયરસન્સ મેગેઝીનમાં પ્રગટ કરી હતી. અમારા વાંચતારાઓને તેની શકિતનો ખ્યાલ આપવા સારૂ તેમાંથી કેટલાક ઉદાહરણ નીચે આપીએ છીએ.

એક વખત "ફર્ડિનન્ડ ડી. રોથ્સ ચાઈલ્ડ" ના કુટુંબ સાથે મી૦ કમ્બરલેન્ડ રહેતા હતા. તે વખત પરીક્ષાનો પ્રસંગ આવી પડયો. આપણા હાલના રાજરાજેશ્વર તે તે વખતના યુવરાજ ત્યાં આગળ ખુદ હાજર હતા. તેમણે પોતે જ ઘણો અટપટો સવાલ શોધી કહાડયો અને મી૦ કમ્બરલેન્ડે કહ્યું કે,—હું મનમાં જે આકારનો વિચાર કરતો હોઉં તેનું એકદમ ચીત્ર ચીતરી બતાવો. મી૦ કમ્બરલેન્ડ કોઇ દિવસ ચિત્ર વિદ્યા શીખ્યા હતા નહિ એટલે તેમને એ વાત આકરી લાગી; પણ આખરે વાત

કબુલ રાખી. તરત પોતાની આંખે પાટા બંધાવ્યા અને યુવરાજનો હાથ પોતાના હાથમાં લઇ થોડીજ વારમાં બીજે હાથે એક કાગળમાં કંઇ લીટા ચીતરવા માંડયા. પછી આંખો છોડી પેલા કાગળમાં બધાએ જોયું અને વિચિત્ર આકાર જોઇ હસી પડયા. આકાર એક જાડા ભુંડ જેવો હતો પણ જોનાર તરત જોઇ શકે કે તે શીખાઉ માણસે ચીતરેલો હાથી હશે પણ હસવાની વાત મુખ્ય એ હતી કે તેને પુછડું નહિ હતું. .... વિષે યુવરાજને પુછયું તો તરત જણાયું કે ાુ મનમાં એક પુંછડા વિનાના હાથીનીજ કલ્પના હતી. યુવરાજ આ પરીક્ષાથી મી૦ કમ્બરલેન્ડ ઘણાજ પ્રસન્ન થયા. આવીજ રીતે મી૦ કમ્બર રૂસ ભાષા જાણતા નહિ હતા છતાં રુશિયાના ત્રીજા એલેકઝાન્ડરના મનના વિચારો રૂસી ામાં જ ઉકેલીને ઉતારી આપ્યા હતા.

એક વખત સ્ટોકહોમમાં ત્યાંના વિદ્વાન રાજા ાાસ્કર હજુર તેઓ ગયા હતા અને એક દુભાષીયા ા મદદથી પોતાની શકિતનો પરિચય ત્યાં આપતા તા; પણ રાજા ઓસ્કર જાતે વિદ્વાન હોવાથી ભાશીયાને ભૂલો કરતો જોઇ જાતે તેની સાથે વાત કરવા લાગ્યા અને પોતાના વિચારો કહી આપવાની ઇચ્છા જણાવી જે પરથી સ્વીડીશ ભાષા નહિ જાણતા હતા તો પણ તેમના મનની વાત કહી આપી હતી.

ડેનમાર્કના રાજાના લગ્ન વખતે યુરોપના ઘણા રાજકુટુંબો વચ્ચે આપણા રાણી એલેકઝાંડ્રીયા જેઓ તે વખતે પ્રીન્સેસ ઓફ વેલ્સ હતાં તેમણે મી૦ કમ્બરની શકિતની પરીક્ષા માટે એક વિચાર ઉકેલવાનું ફરમાન કર્યું. તરત પોતાની રીત પ્રમાણે કમ્બરલેન્ડે એકદમ ઉઠી ત્યાંના રાજાની ખાનગી ડાઇનીંગ રૂમ (જમવાના ઓરડા) માં જઇ ટાંગેલી એક તસ્વીર લાવી રાણીના હાથમાં મૂકી. છબી મરહુમ પ્રીન્સ ઓફ વેલ્સની છબી હતી અને રાણીજી મનમાં એવુંજ ધારતાં હતાં કે મી૦ કમ્બર લેન્ડ એ ખંડમાંથી અત્યારે તેમને તે છબી લાવી આપે. બધાય તે જોઇ તાજુબ થયાં અને મી૦ કમ્બર લેન્ડ એ ખંડમાંથી અત્યારે તેમને તે છબી લાવી આપી પરીક્ષા લેવાઇ હતી પણ બધામાં તે ફતેહમંદ નીવડયા હતા.

મી૦ કમ્બરલેન્ડ એક વખત મેડ્રીડમાં હતા ત્યારે રાજા આલફોન્ઝો સ્પેનની ગાદીપર આવ્યા નહિ હતા; અને રાજકારભાર વૃદ્ધ-રાજમાતા ચલાવતા હતા. તે રાજમાતા વિષે મી૦ કમ્બરલેન્ડ કહે છે કે,—એ બાઇના જેવી વિચિક્ષણ અને બુદ્ધિશાળી તથા દ્દઢ પ્રતિજ્ઞાવાળી, ઘણે ફર્યો છતાં કોઇને જોઇ નથી. રાજમાતા મી૦ કમ્બરલેન્ડની ખ્યાતી સાંભળી પરીક્ષા જોવા તેમને પોતાને ત્યાં તેડાવ્યાં હતાં અને કહ્યું કેઃ—"હું એક માણસનું ખુન કરવા ધારૂં છું અને તે માણસ કોણ છે તે કહી આપો!" પોતાની વિધિસર આંખ બાંધી થોડા વખત રાણીજીનો હાથ પોતાના હાથમાં લઇ એકદમ તેઓ એક કાગળને છરી માફક લઇ બીજા ઓરડા તરફ ધસ્યા અને ત્યાં જઇ એક સોફા ઉપર અર્ધી ઉંઘમાં સુતેલી બાઇ આગળ જઇ ડાબે હાથે તેનું ગળું પકડયું અને જમણા હાથમાંની ખોટી છરી તેણે તેના મર્મમાં ભોંકી દીધી. વિચિક્ષણ રાણી ઘણાંજ ખુશ થયાં હતાં કેમકે તેમણે તેવીજ રીતે ખુન કરવાનો મનમાં વિચાર કીધો હતો.

જર્મનીમાં પણ એવી એક વીચીત્ર વાત નીકળી હતી. ગ્રીસના રાણીએ ચિત્રકળાનો બીનવાકેફ આદમી કુકરનું કેવું ચીત્ર દોરે એ ખ્યાલ લાવી પોતાના પેપરવેટનો વિચાર કીધો હતો. જે પરથી મી૦ કમ્બરલેન્ડે તેવું ચીત્ર કહાડી દીધું હતું.

જર્મનીનાં વેઢીનબર્ગ ગામમાં એક વખત મી૦ કમ્બરલેંડ એક કલબમાં ગયા હતા જ્યાં રાજકુમાર "એકરેબુ ખેલતા હતા. રમત પૂરી થયા પછી સહુ સહુને રસ્તે પડયા તે વખતે એક સભાસદે મી૦ કમ્બરલેંડને કહ્યું કે હું એક માણસનું ખુન કરવા

કરવા ધારૂં છું તે કેવી રીતે તરંત પોતાનો હુમેશનો વિધિ અજમાવી મી૦ કમ્બલાંડ પેલા કુમાર ઉપર ધસ્યા અને તેના ઘા કરવાનો અભિનય કર્યો પછી જાણે ગળું કાપ્યું અને પછી મુડદું સંતાડી દેવા માટે તેમને "એકરેણના ટેબલ નીચે ઢસડી દીધા અને પછી ધીરે ધીરે લુંટની આશામાં તેમનો ગજવા ફંફેડવા માંડયાં પણ કાંઇ નીકળ્યું નહિ એટલે યુવરાજ ઉડી બેઠા થઇ ગઇ અને બધો અભિનય સંભારી સહુ હસી પડયા. પેલા સભાસદના વિચારો પગલે પગલે ખરેખરા મી૦ કમ્બરલંડે પકડી આપ્યા.

स्वर्गनी श्रेष्ठता.

अथवा

एक आर्त जीज्ञासु वाइए कुदरतने पुछेल प्रश्नो.

“ મ્હારા રસ્તાની આસપાસ ઉડતા પવનો મને કહો તમે કોઇ એવી જગ્યા જાણો છો કે, જ્યાં માણસો કદાપિ રડતા ન હોય. એવી કોઇ એકાંત અને ખુશનુમા ખીણ જાણો છો કે ત્યાં દુઃખ અને શ્રમ હોયજ નહિ ? અને ત્યાં શ્રીમિત્તઆત્માને વિરામ મળે ? ” જોરથી ફુંકાતો પવન મંદ થઇ ગયો, અને દયાથી નિશ્વાસ નાંખતો હોય તે પ્રમાણે બોલ્યો. “ નહિ ”

“ મ્હારી આસપાસ જેનાં મોજાં ક્રિડા કરે છે. તેવા ગંભીર મહાસાગર અને કહે તું એવી કોઇ સુખી જગ્યા જાણે છે. કોઇ દુરનો ટાપુ એવો છે, કે જ્યાં શ્રમિત માણસો જે માટે નિશ્વાસ નાંખે છે, તે સુખ તેને મળે ? જ્યાં શોકનું દર્શનજ થતું નહોય. અને સ્નેહ અમર રહેતો હોય ?” નિરંતર ચાલતાં અને અવાજ કરતાં મોજાં થોડીવાર શાન્ત થયાં અને નિશ્વાસ નાખતાં હોય તે પ્રમાણે બોલ્યાં. “ નહિ ”

“ રાત્રીની સાથે આલિંગનમાં સુપ્ત થયેલી પૃથ્વીને પવિત્ર વદનથી નિહાળતા શાન્ત ચંદ્ર તું કહે. તારાથી બધા પ્રવાસમાં તને એક પણ એવી જગ્યા નથી મળી કે જ્યાં દુઃખી માણસને સ્વસ્થતા મળતી હોય !” પ્રશ્ન સાંભળી ચંદ્ર દુઃખી થતો વાદળાની પાછળ છુપાયો અને મધુર પણ શોકપૂર્ણ સ્વસ્થ રીતે બોલ્યો. “ નહિ. ”

“ મ્હારા આત્માં મને કહે દૈવી આશા અને ભગવાત આસ્થા મને કહો. શોક પાપ અને મૃત્યુથી વિરામ મળે એવું કોઇ સ્થળ નથી ? એવી કોઇપણ જગ્યા નથી કે જ્યાં મનુષ્ય સુખ પામે અને શોકને આશ્વાસન અને શ્રમને વિરામ મળે.”

આશા, આસ્થા અને પ્રીતિ મનુષ્યની સર્વોત્કૃષ્ટ અધિષ્ઠાત્રી દેવીઓ તેમણે પોતાની પ્રકાશિત પાંખો હલાવી કહ્યું. “ હા ” “ સ્વર્ગમાં ”

ली० साहित्या भिलाषी.

जगतमां कोइ कोइनुं नथी.

ધનાશ્રી.

જોયું સહુ બહુ મથી જગતમાં કોઇ કોઇનું નથી,
સ્નેહો સંબંધી સ્વાર્થનાં સાથી ગ્રહ્યું આદ્ય અંતથી.-જ.
સંસારી સુખ જોયાં ને રોયા ખરચો નહીં તંતથી, -જ.
સકૃત સુમન સહુ હરવા બેઠાં ધાર્યું અમે ખંતથી.-જ.
ધનમદથી બની અંધ વિચરતા પરવા કરતા નથી.-જ.
નાશ થશે ધન બન્યો અભાગી પ્રેમ ઘટયો સર્વથી-જ.
જગત તણી જંજાલથી ધ્રાયો શું સુખથી કહું કથી-જ.
સાર મળ્યો નહિ આ સંસારે રહો ભજનમાં મથી-જ.
પીતાંબર ધારી પ્રભુ રટવા લાગ્યો છંદ સંતથી-જ.

जोशी पीतांबर नरशी भट्ट.

आधुनिक साहित्य समीक्षा.

ઇક સ્થળે એમ વાત ચાલી રહી છે. માંગળિક ધ્વનિમાં લોક મગ્ન દીસે છે. ઉદય ગીરિપર ફરીથી સૂર્ય દેવનું દર્શન થાય છે. પૂર્વ તરફના પ્રદેશપર પ્રભાત ઉદયને લીધે સૂર્યરશ્મિ ધીમે ધીમે આવેછે છે. તે સમયે એક યુવક પોતાના મનમાં નીચે પ્રમાણે ઉદગાર કાઢે છે.

ઘણાં લાંબા સમયથી પૂર્વ પ્રદેશ અંધકારમાં ડુબી ગયેલ હતું, તેને ફરીથી જાગૃતિમાં આવવાની આશા તજવામાં આવી હતી. ઘણી વિટંબનાઓ સહન કરવામાં આવી હતી. તદપિ આશા તંતુ પુનરુજ્જીવન કલ્પનામાં પણ લેવાને અશક્ત થઇ હતી. દેશનું ભવિષ્ય કોઇ મ્હોટી પ્રલયમાં ગળીત થઇ જશે એવું ભાન પળે પળે થયા કરતું હતું. કારણ કે રાતનો અંત આવશે એવું ચિન્હ દેખાતું હતું નહિં. આવી આવી નિરાશામાં વળી વ્યય કરવામાં આવતો હતો. ઇશ્વરની ગતિ ન્યારી છે. દુઃખ અને સુખ, આશા અને નિરાશા, રાત્રિ અને દિવસ આદિ ઇશ્વરીય નિયમને તાબે છે. અને તેજ નિયમાનુસાર એક માંગલિક પ્રસંગે ઇશ્વર કૃપાથી આવી ગાઢ નિદ્રા રાત્રિ સમય ઉદાવાથી યુક્ત પૂર્વ પ્રદેશ પ્રજાને પ્રભાતનું ભાન થવાથી જનસમૂહ આનંદ લહરીમાં મગ્ન થઇ રહ્યો હતો.

પરોઢીઆનો સમય હતો. અદ્યપિ પ્રભાતને વાર હતી તે સમયે એક વિદ્વાન યુવક જેણે તપમાં અંધકારનીજ સ્થિતિ યથેચ્છ અનુભવેલી હતી. તે વિચાર કરવા લાગ્યો.

પાશ્ચાત્ય અનુભવે મને શીખવાડ્યું છે કે યથાર્થ સ્થિતિ રૂપ અને ભાસ તેમાં તફાવત છે. મારો અનુભવ પણ આ વિચારને અનુમોદન આપે છે; રખેને આ કદાચ ખરેખર પ્રભાત ચિન્હ ના હોય. રખેને ખરેખર ભાસજ હોય. આવા લાંબા વખત સુધી દુઃખદ સ્થિતિમાં પડેલા દેશને એકાએક પ્રભાતનું સુખ તે ક્યાંથી આવી મળે? મ્હારા આવા વિચારને કદાચ અન્ય પ્રજા સમૂહ ઇશ્વર અનુગ્રહમાં અશ્રદ્ધા માની લેશે. મને તેની પરવા નથી. દુઃખીઓ માણસ દુઃખજ જોયા કરે છે. દૂધથી દાઝેલો માણસ છાશને પણ ફુંકીનેજ પીવા શરૂ કરે છે. માટે મારે પણ આ પ્રભાત ચિન્હને મારા જ્ઞાનાનુસાર તપાસીને પછી એક વિચારપર આવવું જોઇએ. મારૂં મન જ્ઞાનની કસોટીથી કબજે રાખે કે આ તો ખરેખર પ્રભાત ચિન્હ છે. તોજ મારે જનસમાજમાં આનંદનો લ્હાવો લેવાને તત્પર થવું જોઈએ. પણ જો તેમ ના હોય. તો મ્હારે પૂર્વ આચરણ જારી રાખવું જોઇએ. અર્થાત્ મ્હારા દેશ બાંધવોને પ્રભાત પ્રાપ્તિને વાસ્તે જે જ્ઞાન-નીતિ-પ્રયત્ન આરાધનાનો બોધ આપતો હતો તે વધારે જોસથી ચાલુ રાખવો જોઇએ. માટે એક નિર્ણયપર આવવું જોઇએ. પ્રભાત ચિન્હ જોવાને મ્હારે પ્રજાકીય સાહિત્યનું યથેચ્છ નિરીક્ષણ કરવું જોઇએ.

સાહિત્ય.

જનસમાજના વિચાર—રીત રીવાજ—લાગણી ઉન્નતિ ક્રમ—સત્ય સ્થાન—સ્પૃહાઓ વિગેરે દર્શાવનાર આદર્શ સાહિત્ય છે. કોઇ પણ પ્રજાનું અમુક સમયનું સાહિત્ય તપાસીએ તો તે પરથી તે પ્રજાની સ્થિતિનું ભાન થાય છે. એક એંગ્લો-ઇંડીયન પત્રકારે લેખ લખ્યો હતો, તેમાં એવી દલીલ કરી હતી કે હાલના હિંદુસ્તાનનું સાહિત્ય જોઇએ છીએ તો જણાય છે કે હિંદુસ્તાનમાં નવો જુસ્સો દર્શાવનાર સાહિત્ય કંઈ ઉત્પન્ન થયું નથી; માટે આ જુસ્સો ખરેખર વસ્તુસ્થિતિ નથી! પણ થોડા સમયનો ઉભરો છે. આ વાત સર્વાંશે સત્ય નથી. બંગાળી તથા મહારાષ્ટ્રનું સાહિત્ય અતિ ત્વરાથી વૃદ્ધિને પામે છે. ત્યાં તત્વજ્ઞાન, ઇતિહાસ-શાસ્ત્ર વિગેરેપર ઉત્તમ પ્રકારના નીવન લેખ લખાય છે ત્યાં પ્રજાનો માનૂ લાવાનો શોખ વધતો જાય છે. (અપૂર્ણ)

આજકાલ કેટલેક ઠેકાણે અમારાજ નામને મળતું નામ અને અમારી દવાને લગતાં
નામ રાખી બેઠેલા હોવાથી લોકો ભુલાવામાં પડી જાય છે માટે આથી જાહેર
કરવાનું કે ડા૦ ઇચ્છાપોરીઆનું જુનું અને જાણીતું દવાખાનું
લુહાર ચાલીમાં છે. હમારી બીજી શાખા છેજ નહીં
એ ધ્યાનમાં રાખવુ.

બચ્ચાંઓને ખરી તંદરોસ્તી આપનારૂં.

બાળ અમૃત.

આ દવા ઘણી જાતની દેશી વનસ્પતીઓનો અરક બનાવી સરબતનાં રૂપમાં બનાવેલું છે. એનો ઉપયોગ કરવાથી બાળકોના જુના ને બારીક **તાવો** અજીરણથી થતા **ઝાડા, પેટની કબજીયેત, મરડો, અતીસાર, લોહીનું પડવું, દાંત,** આવતાં થતી બીમારીઓ. **ઉપલીયું, આંકડીનું દરદ, અતીશય રડવું, ખાંસી, હાંફણ, શરાણી,** વિગેરે બચ્ચાંનાં દાંતને ઘણોજ ફાયદો કરે છે.

શીશી એકની કીંમત રૂપીઆ ૦ાા અડધો.

બનાવનાર ડાકટર ઇચ્છાપોરીઆ.

ઠેકાણું:–કાલબાદેવી રોડ–લુહારચાલી નવો રસ્તો.–મુંબઇ.

સોલ એજન્ટ એમ. એન. પાઠક–કાલબાદેવી રોડ નંબર ૨૯૦ મુંબઇ. આર. સી. બાલીવાળા ઠે૦ કણપીડ–સુરત. દારા ખુરશેદજી સાદન–નવા આતશબેરામ સામે ધોબીતળાવ–મુંબઇ. સ્વદેશી બનાવેલુ **દંતમંજન** પણ હમારે ત્યાંથી મળશે. કીંમત આના ચાર.

ગ્રીમોલ્ટનો એનરજીકલ સીરપ, શરીર અને મગજની નબળાઈ માટે ઘણીજ ઉત્તમ દવા છે. તે ભુખ વધારે છે. ધાતુ ઉત્પન કરે છે અને ઘણુ પુરૂપાર્થ આપે છે.

ભર જુવાનીની પુર બાહાર ભોગવવા ચાહાતા હો તોજ ગ્રીમોલ્ટ કું. નો

"એનરજીકલ સીરપ."

વાપરો.

સ્વચ્છ અને મજબુત દાંત એ સુખી જીંદગીનું એક ઉમદા સાધન છે. માટેજ

"ડેન્ટોલ"

ટુથ પાઉડર એક વખત વાપરવા ખાસ આગ્રહ પુર્વક ભલામણ છે

એકલા આડતીયા:-બી. સી. કસ્તુરની કું.—કેમીસ્ટસ અને ડ્રગીસ્ટસ પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ મુંબાઈ.

ભારતરત્ન પ્રેસ નં. ૨૪૨-૪૪ કાલબાદેવી રોડ અગ્નિની વાડી—મુંબઈ.

સચિત્ર માસિક

ભારતજીવન

પુ. ૭—અંક ૪

એપ્રીલ.

૧૯૧૦

વાર્ષિક મૂલ્ય
રૂ. ત્રણ.

વ્યવસ્થાપક
ડાહ્યાભાઈ રામચંદ્ર મ્હેતા.
કાલબાદેવીરોડ—મુંબઈ.

ज्योतिर्विभूषण पंडित कार्तान्तिक शर्म्मा–गढसिसा (कच्छ.)

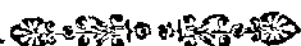
भारतजीवन प्रेस मुंबई.

ભારત જીવન.

अप्रतीतो जयति संधनानि प्रतिजन्यान्युत या सजन्या ॥

પુ. ૭ એપ્રીલ ૧૯૧૦—ચૈત્ર ૧૯૬૬ અંક ૪

विजय–निशान

(ગઝલ–કવ્વાલી.)

હમે સૌ હિંદના યોગી, ધરીશું ધ્યાન ભારતનું;
ઉઠાવી ધર્મ–ધ્વજ કરમાં, કરીશું ગાન ભારતનું.
ધરીને શીલની સેલી, ર્હુડાવી જ્ઞાનની કફની;
વિરક્તિ–દંડ શિર મેલી, ઝિલીશું તાન ભારતનું.
જગાવી કષ્ટની હોળી, લગાવી ઇષ્ટની ઝોળી;
જમાવી સંતની ટોળી, ભજનમાં ભાન ભારતનું.
ગયું જે જે હતું નબળું, રહ્યું તે સૌ થયું સબળું;
ભુલાયું વિશ્વ આ સઘળું, સ્વિકાર્યું જ્ઞાન ભારતનું.
ત્યજી છે લોકની લજ્જા, ત્યજી છે શાન્તસુખ-સજ્જા;
હમારાં માંસ કે મજ્જા, બધું કુરબાન ભારતનું.
નથી કંઇ માનની ઇચ્છા, નથી અપમાનની પરવા;
નથી સુખ ભોગની વાંચ્છા, ચહ્યું સન્માન ભારતનું.
હૃદયમાં પ્રેમ-લય જાગી, સમાધિ લક્ષમાં લાગી;
હમે ત્યાગી—વિરાગીએ, લગાવ્યું ધ્યાન ભારતનું.
નસોમાં રક્ત ભારતનું, શરીરમાં અન્ન ભારતનું;
મુખે બસ! ગાન ભારતનું, સ્વરોમાં તાન ભારતનું!.
હમારા જન્મનું સાર્થક, હમારા મોક્ષની સીડી;
હમારાં સ્વર્ગને માટે, ર્હુડે વિમાન ભારતનું,
ગગનમાં નાચતો ઝુંડો, જગતમાં ઉડતું ચેતન;
જીવનમાં રેલતો-આત્મન્, વિજય-નિશાન ભારતનું.

विद्याविलासी. वसन्त.

पंखीने

—

દ્રુત વિલંબીત.

મધુર પક્ષી તું મીષ્ટ જ ગાન ગા
ફીકર કે નવ ક્લેશ તને જરા
નડતી કે દમતી તુજને કદી
ફીકર વીણ ઉડંતુ અહીં તહીં
મધુર રમ્ય ઝરા વહતા જ્યાં
ગિરિ ચુમંત શશી કિરણો ત્યાં
વળી સુરમ્ય સુવૃક્ષની વાટીકા
ફુલ તણો સુપરાગ વહે ત્હાં
સકલ નીંદની પાંખ વિષે જઈ
અખીલ વિશ્વ સુશાન્ત રહેલમાં
તવ તું ગાન સુધા વરસાવતું
તુજ સહે મુજને લઇને ઉડતું

ખંડ શિખરણી.

મને ખેંચે ત્હારૂં મધુર પંખી ગાયન રૂડું
લઈ જા તુજ સંગે, અહીં થકી ઉંચે વ્યોમ મહીંતુ
ઉપાધી વિનાની
રૂચીરી કો એવી
જગા શોધી કાઢી, લઇ જઇ અને તું મૂક ત્હાં
સદા આનંદોએ, વસી રહું પછી હું નીત્ય ત્હાં

बुलबुल.

नोंध चर्चा.

હિંદુ ધર્મના ગ્રંથોનો બહોળો ફેલાવો નહિં હોવાને લીધે અને એવા ગ્રંથો પ્રકટ કરવાના કામમાં આ દેશની પ્રજા પછાત રહેતી હોવાને લીધેજ હિંદુ ધર્મ પાળનાર પ્રજાની શ્રધ્ધા ઓછી થતી ચાલી છે. દેશના શ્રીમંતો પૈસા કમાવાના કામ પાછળ લાગ્યા છે. અનેક પ્રકારના મોજશોખમાં પડ્યા રહે છે. પણ ધર્મ જેવી ઉત્તમ સંસ્થાના ગ્રંથો ફેલાઇ અજ્ઞાનતા રૂપી અંધકારનો નાશ થાય અને સત્ય જ્ઞાનનો પ્રકાશ થઇ મનુષ્યો પોતપોતાનો યથાર્થ ધર્મ જાણતાં શીખે એવો યત્ન કરવામાં આવતો થી ! તેને પરિણામે હિંદુસ્થાનની પ્રજા અનેક વર્ષોથી તાનો ખરો ધર્મ જાણવાથી બહિર્મુખ રહી છે. નેક પ્રકારના સંશયમાં પડી રહી છે અને કેટલાક નુષ્યો અન્ય ધર્મ ગ્રહણ કરતા થયા છે ! ધર્મ એજ નુષ્યને ખરૂં સુખ અપાવનાર અને મોક્ષનો માર્ગ તાવનાર છે. સુધરેલા દેશોએ પોતાનો ધર્મ જાણ્યો . તેઓ ધર્મની ક્રિયાઓ અને ધર્મનાં ફરમાનો ંતઃકરણપુર્વક પાળે છે. ત્યારેજ તેઓ આજે ચક્રવર્તિ રાજા થઇ પડ્યા છે, અનેક પ્રકારના સુખ વિભવ ભોગવતા થયા છે, જગતની સુખી જાતિમાં ગણાય છે. આ દેશના લોકોએ જ્યાંસુધી પોતપોતાનો ધર્મ જાણ્યો નથી. જ્યાંસુધી રાગદ્વેષ છોડ્યો નથી ત્યાંસુધીજ. તેઓ દુઃખી થયા કરે છે. દરેક સત્ય ધર્મના ગ્રંથોની લાખો કોપીઓ છપાય, પ્રજા તરફથી ત્હેને અંતઃકરણ પુર્વક ઉતેજન મળે અને તે પ્રમાણે વર્તવામાં આવે તોજ દેશનું કલ્યાણ થાય, પ્રજામાં આત્મશ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થાય, મનુષ્ય પોતાનું અતુલ સામર્થ્ય જાણે અને પ્રત્યેક સારાં કામો કરવાની બુધ્ધિ સુઝે. પ્રો. પંડિત સુંદરલાલે અલાહાબાદની હિંદુ ધર્મનાં પુસ્તકો પ્રકટ કરનારી મંડળીને રૂ. ૫૦૦) આપ્યા છે. અમે તેમને અભિનંદન આપીએ છીએ. અને અમારા ગુજરાતના શ્રીમંતોને પ્રાર્થના કરીએ છીએ કે તેમણે પોતાનાથી બને તેટલી રકમ સસ્તા સાહિત્યનો વધારો કરવાના કામમાં ખંતથી મચેલા સ્વામી શ્રી અખંડાનંદજીની સંસ્થાને મદદ કરવી કે જેથી ધર્મનાં અનેક પુસ્તકો ફેલાય અને લોકો સુખી થવાનો માર્ગ જાણે. જ્યાંસુધી ધર્મનાં પુસ્તકોનો ફેલાવો સસ્તી-પડતર કિમ્મતે થશે નહિં ત્યાંસુધી તેનો બહોળો ફેલાવો થશે નહિં. અને પ્રજા લાભ પણ લેશે નહિં. શ્રીમંત ગ્રહસ્થો આ સુચના ઉપર ધ્યાન દેશે તો સર્વનું કલ્યાણ થશે.

પારસી જાતિ એક હિમ્મતવાન અને ઉદાર જાતિ છે, એ જાતિમાં જેવા પ્રકારની સખાવતો કરવામાં આવી છે તેવા પ્રકારની સખાવતો કરવાને અમારા દેશનાં શ્રીમંતોએ અનુકરણ કરવું જોઇએ. પારસી લોકો અભિમાન રાખી કહે છે કે અમારી જાતમાં કોઈ ભીખ માંગે નહિ. "અંગ્રેજ જાતિ પણ કહે છે કે અમારી જાતિમાં કોઇ ભીખ માંગે નહિ" સત્ય વાત એ છે કે જે જાતિમાં ભિખારી લોકો વધી પડે છે તે લોકોજ પ્રજાની કમાણીનો મ્હોટો ભાગ-ધર્મને નામે ઉડાવી જાય છે. આખી પૃથ્વીમાં હિંદુસ્થાન દેશ એવો છે કે જ્યાં લાખો ભીખારી લોકો રખડતા વગર-મેહેનતે અન્ન મેળવતા જણાશે. પારસીઓમાં કોઇ પણ રખડતા માણસને નોકરીએ વળગાડી અથવા તો એકાદ ફંડ કરી આપીને ગરીબાઇનો-ભિક્ષુક અવસ્થાનો-નિરાધાર સ્થીતિનો નાશ કરવામાં આવે છે. અંગ્રેજ લોકોએ જ્યાં ત્યાં "વર્કહાઉસ" સ્થાપન કરીને કોઇ પણ રખડતા, નિરાધાર અંગ્રેજને ગુજરાનનું સાધન મેળવવાની ગોઠવણ કરી છે. પણ નિરાધાર હિંદુઓ માટે શું છે ? જુદાં જુદાં ઓર્ફનેજ છે, જુદી જુદી હોસ્પીટલો છે, પરંતુ હજુ સુધી એક પણ એવું "વર્કહાઉસ" નથી કે જ્યાં કોઇ પણ રખડતો હિંદુ જઇ પોતાનું ગુજરાન ચાલે એટલું મેળવી શકે !

ઘણા ભણેલા, ગણેલા હિંદુઓ નોકરી વગર રખડતા માલમ પડે છે. એકાદ તેવું "વર્ક હાઉસ" શ્રીમંતો તરફથી ઉઘાડવામાં આવે તો હિંદુઓનું કેટલું કલ્યાણ થાય? ઘણા હિંદુ શ્રીમંતો દેશાભિમાની અને જાત્યાભિમાની જોવામાં આવ્યા છે. પરંતુ હજુ તેમને દેશમાં રખડતા-ભટકતા-હિંદુભાઈનું કલ્યાણ કરવાનો વિચાર સુઝ્યો નથી એમ જણાય છે. આડાં અવળાં ન્હાનાં-મ્હોટાં અનેક ખાતાંઓ ઉઘાડવાથી જે ફાયદો નહિં થાય તે ગરીબો માટેનાં "વર્ક હાઉસ" ઉઘાડવાથી થશે! અનેક નિરાધાર હિંદુઓને ગુજરાન ચલાવવાનું સાધન મળશે. અને તેથી અનેક આત્માઓનો આશિર્વાદ મળશે. "હિંદુ વર્ક હાઉસ"ની સાથેજ બીજી એક ભલામણ પણ આ વખતેજ કરી દેવાની છે. પારસી શ્રીમંત ગ્રહસ્થ મરહુમ શેઠ મેહેરવાનજી હોરમસજી મોદી (ચીનવાળા)ના પુન્ય અર્થે તેઓના ઉઠમણા વખતે, રૂા. ૨૧૦૦૦ની રકમની સખાવત કરવામાં આવી છે. આ રૂપિયાની રકમ ગરીબ પારસીઓ માટે સસ્તાભાડાનું એક મકાન બાંધવામાં આવશે અને તેમાં ઓછી કમાણીવાળાં અથવા તદન ગરીબ પારસીઓને રાખવામાં આવશે. કોઇ હિંદુ સખી ગ્રહસ્થ એકાદ મોટી રકમની સખાવત કરી ગરીબ હિંદુઓને માટે સસ્તા ભાડાની ચાલીઓ કરશે તો તેને પણ મહદ્ પુણ્ય થશે.

કલકત્તાના કેટલાક મગજના ફાટેલા, મૂર્ખ જુવાનીયાઓએ એનાર્કિઝમનું ધિક્કારવા લાયક તોફાન જગાવ્યું છે. અને તેને લીધે અનેક આબરૂદાર ગૃહસ્થને પણ કલંકમાં આવવું પડ્યું છે. અનેક ગરીબ પ્રજાને પણ નિરર્થક ત્રાસ ભોગવવો પડે છે. તેઓના માઠાં કૃત્યોનાં પરિણામે આખા હિંદુસ્થાનને ભોગવવું પડે છે. વળી તેમનું જોઇ મહારાષ્ટ્રના કેટલાક નાદાન જુવાનીયાઓના મગજમાં પણ એનાર્કિઝમનું ભૂત ભરાઈ પેઠું હતું. એ સિવાય કર્ત્તા ભુતે નાશિકના લોકપ્રિય, સાહિત્ય પ્રેમી, અને પ્રજા વત્સલ કલેકટર મી૦ જેકસનનું ખુન કરાવ્યું હતું. ખુનીઓ અને તેની છુપી મંડળીને પકડવામાં આવી તેઓની તપાસ મુંબઇની હાઇ કોર્ટમાં ખાસ ત્રણ જડજોની બનેલી ટ્રીબ્યુનલ કોર્ટ આગળ થતાં સાત આરોપીઓમાંના પહેલા, બીજા અને ત્રીજા આરોપી કાનારે, કરવે અને દેશપાંડેને ખુન કરવા માટે અને ખુનના કામમાં સામેલ થવા માટે— ફાંસીની શિક્ષા થઇ છે. ચોથા, પાંચમા અને છઠા આરોપી, સમર્થ, વામન, જોશી અને ગણપત વૈદને ખુનના પ્રપંચમાં સામેલ થવા માટે જન્મ દેશનિકાલની અને સાતમા આરોપી દત્તાત્રય જોશીને આ ખુનના પ્રપંચની ખબર, સરકારને નહિ આપવા માટે બે વરસના સખત કેદખાનાની શિક્ષા થઇ છે. આ બધા આરોપીઓ જુવાન ઉમ્મરના છોકરવાદ જેવા કહેવામાં આવે છે! હિંદુસ્થાનનો ધર્મ અહિંસા છે, છતાં ધર્મનો ત્યાગ કરી હિંસા કરવામાં પ્રવૃત્ત થવાથીજ આ મગજના ફાટેલા જુવાનીયાંઓને પોતાનાં કૃત્યની શિક્ષા મળી છે. એટલુંજ નહિ પણ તેમનાં માતા, પિતા, પત્નિ પુત્રાદિ સગાં વહાલાંઓને પણ તેમના વિયોગનું દુઃખ ખમવું પડે છે! ધર્મ દેશના હુન્નર ઉદ્યોગને વધારવામાં છે, ધર્મ આત્મશ્રધ્ધા અને મનોબળ દ્રઢ કરવામાં છે! અમે અમારા દેશના જુવાન વર્ગને શિખામણ આપીએ છીએ કે પોતાના "સત્ય ધર્મ" ને જાણવો. દુઃખકર કામોથી વેગળા રહેવું અને દેશના ઉદ્યોગને આગળ ને આગળ વધારવાને અનેક ઉપાયો કરવા. તેમાંજ દેશ અને દેહનું કલ્યાણ થશે. તેમાંજ ભવિષ્યની પ્રજાને લાભ થશે.

ભરૂચ જીલ્લામાં રજપૂતોનું કોન્ફરન્સ ભરાયું હતું. લાંબે વખતે પણ (એક વખતના) રાજપૂતો— જાગ્યા છે એ દેશના ઉદયનું ચિહ્ન છે. એક દિવસ એજ રાજપૂતોના પિતા, પ્રપિતામહે પોતાનો ક્ષાત્ર ધર્મ પાળતા હતા. અને પોતાના બાહુબળે જગતને ધ્રુજાવતા હતા. મેવાડ અને મારવાડનો ઇતિહાસ એ રાજપૂત વીરોની અલૌકિક ઐતિહાસીક ક્રિડા—

કીર્તિ—બતાવી આપે છે. સમયના વહેવા સાથે તેજ રાજપૂતો આજે અફિણાદિ માદક પદાર્થના સેવનથી ધર્મ વિહિન થયા છે. બાહુબળનો પ્રતાપ ભૂલી ગયા છે. પોતાના પૂર્વજોની યશસ્વી કીર્તિ ભૂલી ગયા છે. એટલુંજ નહિ પણ ક્ષાત્ર ધર્મ ભૂલી જઇ ખેડુત થઈ જવા છતાં પણ પોતાની કોઇ પ્રકારે ઉન્નતિ કરી શકતા નથી. ક્ષાત્ર ધર્મમાંથી પડતાં પડતાં તેઓ ખેડુતની સ્થીતિમાં જઈ પડવા છતાં તેમને પોતાનાં ધર્મ—કર્મનું ભાન થયું નથી. પૂર્વના ક્ષત્રિઓનો ધર્મ બજાવવાનું કામ ત્હેમને સદભાગ્યે તેમના પૂર્વજો જ સાથે લઇ ગયા છે. માત્ર સંસારિક સ્થિતિ સારી થાય અને સારી કમાણી કરી, ઉચ્ચ સ્થિતિએ આવે તેટલુંજ તેમને માટે રહ્યું છે. પરંતુ દુર્ભાગ્યે તેમ કરી શકતા નથી એજ દખદ છે. ઈશ્વરે ત્હેમને નિવૃત્તિપરાયણ બનાવી ખી થવા જેવી સ્થિતિ બક્ષી છે ત્યારે તે સ્થિતિમાં રુ તેઓ ઉચ્ચ ધમ અને ઉચ્ચ વિદ્યા ખીને ઉચ્ચ સાંસારિક સ્થિતિમાં આવતો નથી. ઘા અને ધર્મ ત્યાગ કરનાર પ્રત્યેક જાતિ દુઃખ પામી છે. રાજપૂત ભાઈઓ કોન્ફરન્સ કરીને કેટલાક દુર્ગુણો ત્યાગ કરશે, સંપ રાખશે, ધર્મ શીખશે, અને જે જે ધંધો લઈ બેઠા હોય તેમાં સુખી કેમ થવાય તે શીખશે તો તેઓ પોતે અને તેમની ભવિષ્યની પ્રજા સુખી થશે. માંહો માંહેના કલેશને લીધે જ અને પોતાના ઉદ્યોગને કેમ ખીલવવો તે નહિ જાણવાને લીધે જ અવનતિમાં પડયા છે. અમારી ભલામણ છે કે વારંવાર એવાં કોન્ફરન્સો થાય તેમાં જ્ઞાતિ સુધારા થાય, કેફી વસ્તુઓનો ત્યાગ કરવામાં આવે, અનેક વિદ્યાઓ મેળવે, પોતાનો ધર્મ શીખવવામાં આવે અને રાજપૂત ભાઈઓ સંસારિક સુખો મેળવી શ્રેષ્ઠતા ભોગવે! પરમાત્મા તેમને સદબુદ્ધિ આપે!

૨૯

હિંદુસ્તાનની બધી જાતિએ પોત પોતાનો સાંસારિક સુધારો પહેલાં કરવો જોઇએ. સંસારિક સુધારા વગર ખરૂં સુખ નથી. સંસારિક સુધારા વગર ખરો ધર્મ નથી. હમણાં જાગૃતિનો જમાનો છે, સુરત જીલ્લાનાં કેટલાંક દુબળાં—મજુરિયાત—લોકોએ પોતાની ન્યાતમાં દારૂ, માંસ, માંછલાં વિગેરે નહિ વાપરવાના ઠરાવો કર્યાં છે, સ્નાન કર્યા વગર અન્ન નહિં ગ્રહણ કરવાની પ્રતિજ્ઞાઓ કરી છે. હજામ—વાળંદ—ન્યાતે પણ પોતાની ન્યાતમાં મહત્વના સુધારા કર્યા છે. કાછીયા, ભીલ, કોળી જેવી ઘણી ન્યાતોએ પોતાની ન્યાતમાં સુધારા કર્યા છે. ભાટિયા અને વણિકો સુધારા કરવા પાછળ મચ્યા છે પણ ત્હેમાં અનેક અંતરાય આવી પડે છે. ઉદિચ્ય અને નાગર આદિ કેટલીક ન્યાતોએ પણ પોતાની ન્યાતનાં કોન્ફરન્સો ભરી સુધારા કરવાની શરૂઆત કરી છે. પરંતુ દિલગીરીની વાત છે કે હજુ ભટ મેવાડા બ્રાહ્મણો જાગ્યા નથી. ગુજરાતમાં ભટ મેવાડા બ્રાહ્મણોની મ્હોટી વસ્તી છે. કેટલાક શ્રીમંતો છે. ઘણો ભાગ ગરિબ છે. જુજ માણસો સુખી છે. ઘણા માણસો ભિક્ષાવૃત્તિ ઉપર અવલંબન કરી રહ્યા છે. ભિક્ષાવૃત્તિ ધારણ કરેલી હોવાનું મજબૂત કારણ તેઓને વિદ્યા લેવાનું સાધન નથી. માતાપિતા પોતાનાં બાળકોને થોડું ઘણું ગુજરાતી ભણાવી ગમે ત્યાં નોકરી કરવા મૂકે છે પરંતુ એમાંથી એક પણ ભાષાનું ઉંચું જ્ઞાન નહિં હોવાથી ઘણા જુવાનો થોડા પગાર કમાઇ જેમ તેમ પોતાનો નિર્વાહ ચલાવે છે! એવી અધમ સ્થિતિ છતાં અમદાવાદની ન્યાતમાં કેટલાક માણસો એક સ્ત્રી હયાત છતાં બીજી પરણે છે! જેઓ પાસે દ્રવ્યનું સાધન છે તેઓ તો તેમનું પુરૂં કરે છે પરંતુ જેઓ ૮—૧૦ રૂપિયાનો પગાર મેળવે છે તેઓની શી સ્થિતિ! ભોગ જોગે પતિ સ્વર્ગમાં પહોંચે તો બન્નેની કેવી અવદશા? ભટ મેવાડા બ્રાહ્મણ બંધુઓ પોતાની ભવિષ્યની સ્થિતિનો વિચાર કરી સબળ પાયા ઉપર કોન્ફરન્સ ભરી, પક્ષપાતની અને ઉંચ નિચની દ્રષ્ટિ છોડી દઈ, સુધારા કરી—નઠારા રિવાજો કાઢી નાંખશે તો જ તેઓ પોતાનું અને પોતાનાં બાળકોનું કલ્યાણ કરી શકશે. તો જ બ્રાહ્મણ નામનું સાર્થક કરી શકશે.

સ્ત્રી ધર્મ.

શ્રીમદ્ શંકરાચાર્ય શ્રી માધવતીર્થે "સ્ત્રી ધર્મ" વીશે અમદાવાદમાં જાહેર ભાષણ આપ્યું હતું. પરંતુ તે વખતે શ્રી શંકરાચાર્યની ગામમાં પધરામણી થયલી હોવાથી શ્રોતાજનોને લગભગ દોઢ કલાક સુધી ખોટી થઈ રહેવું પડયું હતું. સાંજના ૬॥ વાગે શ્રીમંત શંકરાચાર્યે ભાષણ સાંભળવાને બહુજ થોડી સ્ત્રીઓને આવેલી જોઇ દીલગીરી દર્શાવી હતી અને તેથી માત્ર ઉપોદ્ઘાત કરી વધુ વીવેચન કરવાનું મુલતવી રાખ્યું હતું. તેમણે જણાવ્યું કે પુરાણોમાં કુન્ત્યોવાચ, અનસુયાવાચ, સીતાવાચ, દ્રૌપદ્યોવાચ ઇત્યાદી લખેલું છે તે ઉપરથી જણાય છે કે આગળ કેળવાયલી સ્ત્રીઓ હતી અને તેઓ જાહેરમાં પુરૂષો સાથે ભાગ લેતી હતી. સુલભા, મદાલસા, મઈત્રેયી, વગેરે બ્રહ્મવાદીનીના દાખલા મોજુદ છે અને શ્રી આદ્ય શંકરાચાર્ય સાથે થયેલા મંડનમીશ્રના વાદમાં મંડનમીશ્રની પત્ની સરસ્વતી મધ્યસ્થ તરીકે હતી. એ બનાવ તો કલીયુગમાંજ બનેલો છે. માટે સ્ત્રીઓને ભણાવવાનો શાસ્ત્રમાં અધીકાર નથી એમ જે કહેવાય છે તે ખોટું છે. કારણ કે બ્રહદારણ્યકોપનીષદમાં એક મંત્ર છે કે પુત્રીને પાંડીત્ય આપવું જોઈએ. વળી પતીપત્નીને બંનેને યજ્ઞ વગેરે કાર્યોમાં ભણવાના શ્લોકો વેદમાં આપેલા છે, તે ઉપરથી પણ અગાઉ સ્ત્રીઓને વિદ્યાઅભ્યાસ કરવાની જરૂર હતી એમ સિદ્ધ થાય છે.

હાલમાં સ્ત્રીઓની સ્થીતિ.

હાલમાં સ્ત્રીઓની સ્થીતિ વિચિત્ર થઇ પડી છે. મુસલમાનોનું રાજ્ય થયું ત્યારથી સ્ત્રીઓને પડદામાં રહેવું પડતું હોવાથી કેળવણી લેવામાં અંતરાય પડવા લાગ્યો અને ત્યારબાદ અંગ્રેજનું રાજ્ય થયા પછી પાશ્ચાત્ય કેળવણી પામેલાઓનો અબજે મરસોથી ચાલુ આવતો આર્ય ધર્મ તરફ તીરસ્કાર થવા લાગ્યો અને તેઓ નવીન માર્ગ ગ્રહણ કરતા થયા. પ્રાથમીક શાળાઓ માટે વાંચનમાળા લખનારા અમારા લોકોએ દેશના ધર્મ વગેરેને ધિક્કારી કાઢયા. છોકરાંઓને દેશ તથા ધર્મ તરફ શ્રદ્ધા ન રહી અને હાલના સુધારાથી હીંદનો પૈસો પરદેશમાં જવા લાગ્યો. સુધરેલા લોકો વિલાયતી અસ્ત્રાવતી હાથે હજામત કરવાનો હુન્નર શીખ્યા! આ પ્રમાણે દેશને પાતાળમાં ઘાલનારા જ્ઞાનોપદેશને લીધે ઉન્નતિ થવાની સંભાવના કયાંથી હોય! આ સુધરેલા લોકો આપણા વેદાંત અને મોક્ષપ્રકરણમાં સ્ત્રીઓની નીંદા કરવામાં આવી છે તે નાકું પકડી રાખી હીંદુ શાસ્ત્ર તો સ્ત્રીઓનો તીરસ્કારજ કરે છે એમ કહે છે. પરંતુ તેઓ બંને બાજુ બરોબર તપાસતા નથી. તેઓ તો પાશ્ચાત્ય લોકોના વ્યવહાર પ્રમાણે આપણા દેશમાં રૂઢી દાખલ કરવા માગે છે. પરંતુ ત્યાં સ્ત્રી પુરૂષ વચ્ચે કરાર થાય છે. જયારે આપણે ત્યાં લગ્ન થાય છે, એવા પ્રકારની ભીન્નતા છતાં ત્યાંનો રીવાજ અહીં દાખલ કરવા માગે તે શી રીતે બની શકે? અને એ છેલ્લા પ્રકારનું શિક્ષણ સ્ત્રીઓને અપાવું શરૂ થવાથી ઉચ્છંખલતા વધવાને લીધે જુના જમાનાના લોકો ભડકીને કહેવા લાગ્યા કે સ્ત્રીઓને ભણાવવાથી માજમાં રહેતી નથી? પણ સુધરેલા અને જુના પક્ષવાળા બન્ને ભુલ કરે છે. સ્ત્રીઓને અપાતું હાલનું શીક્ષણ જ યોગ્ય નથી. તેમને શાસ્ત્રીય કુલાચાર અને ધર્મશાસ્ત્રનું શિક્ષણ આપવાની આવશ્યકતા છે. કેમકે સર્વનું મુળ ગ્રહસ્થાશ્રમ છે અને તેનું મુળ તે સ્ત્રી છે.

સ્ત્રીઓની પતી તરફ ફરજ.

પતી એ સ્ત્રીનો પરમેશ્વર છે, તેથી સ્ત્રીએ પતીનું પુજન કરી તેની સ્તુતિ કરવી જોઈએ એમ શાસ્ત્રો પણ કહે છે. પતીને વશ કરવાનો સર્વોત્તમ વશીકરણ મંત્ર સ્વામીની સેવા કરવી અને તેની મરજી ઉઠાવવી તે છે. હાલમાં તો ભણેલી સ્ત્રી પચીસ ત્રીસના પગારથી મહેતીજી હોય છે અને તેના ધણીને છ સાતના પગારથી પટાવાળા તરીકે રાખવામાં આવે છે એટલે સ્ત્રીને બદલે ધણી

પોતાની બાયડીનો ગુલામ થઇ રહે છે. એવી રીતે સ્ત્રીના ઉપર ઉદર નિર્વાહનો આધાર રાખવો તે ખરાબ છે. પોતાનું મેળવેલું દ્રવ્ય ઉત્તમ, પીતાનું કમાએલું મધ્યમ અને ભાઇનો નિર્વંશ જવાથી મળે તે અધમ ગણાય છે. પરંતુ સ્ત્રી કમાય તે અથવા પોતે કોઇ પણ રીતે પઇસો પ્રાપ્ત કરીને લાવે તેના ઉપર તેનો ધણી આધાર રાખે એ તો અધમમાં અધમ છે. એવા લોકો હીજડા ગણાવા જોઇએ માટે સ્ત્રીએજ સ્વામીની સેવા કરવી જોઇએ. પતીએ પણ પત્ની પોતાની અર્ધાંગના હોવાથી પક્ષપાત થતાં કેટલું દુઃખ થાય તેનો વિચાર કરી સ્ત્રીને સખી બનાવવાનો યત્ન કરવો તથા તેને ધર્મશિક્ષણ આપી તે પોતાનું કર્તવ્ય સમજી શકે અને પોતાનાં બાળકોને સારી કેળવણી આપી શકે એવી બનાવવી જોઇએ.

તમે ત્યાગી છો.

પરંતુ હું ભગવા પહેર્યાં છતાં બરાડા પાડું છું તેથી રાગી છું ત્યારે ધોળાં વસ્ત્રોવાળા તમે ત્યાગી છો; કારણ કે તમે સંધ્યાનો, ધર્મશાસ્ત્રનો બાળકોને સદુપદેશ આપવાનો અને બીજા આ માનવ દેહને ઉપયોગી થઇ શકે એવાં સાધનો પ્રાપ્ત કરવાનો ત્યાગ કર્યો છે. તમારો રાગ અનપ્રાશન, ગર્ભાધાન અને સુધારામાં છે! જે આપણા આર્ય ધર્મને અનુસરતો કદી થઇ પડનાર નથી. માટે યથાર્થ વિચાર કરીને તમારૂં ભલું થાય તે માટે તમારી સ્ત્રીઓને ખરા ધર્મનું ભાન કરાવજો.

मुंबइ सरकारनुं अगत्यनुं जाहेरनामुं.

फीतुरी पत्रो पुस्तकों अने चोपानीयांओ.

તા. ૧૭-૪-૧૦ના સરકારી ગેઝેટમાં નામદાર સરકાર તરફથી જાહેર કરવામાં આવ્યું છે કે નવા પ્રેસ એકટમાં આપેલી સત્તા મુજબ નીચે જણાવેલાં પત્રો, પુસ્તકો વિગેરે બ્રીટીશ હીંદુસ્તાનમાં કાયદેસર સ્થપાયેલી સરકારને ધીક્કારમાં લાવે એવાં અને મજકુર સરકારની સામે લોકોને ઉશ્કેરે એવાં હોવાથી તે નામદાર સરકારે જપ્ત કર્યા છે-

૧. ગેલીક અમેરીકન (વર્તમાન પત્ર).
૨. ઇન્ડીઅન સોસીયોલોજીસ્ટ (વર્તમાનપત્ર).
૩. ધી ઇન્ડીઅન વોર ઓફ ઇન્ડીપેન્ડન્સ, ૧૮૫૭, યાને સ્વતંત્ર હીંદ માટેની લડાઇ, ૧૮૫૭ એ નામનું પુસ્તક જે વી. ડી. સાવરકરે લખ્યું છે.
૪. જસ્ટીસ (વર્તમાનપત્ર).
૫. બંદે માતરમ (જીનીવા ખાતે પ્રગટ થતું વર્તમાનપત્ર).
૬. ધી તલવાર ઉર્ફે શમશેર (વર્તમાનપત્ર).
૭. સત્સંગ (ગોઆ ખાતે પ્રગટ થયલું એક ચોપાનીયું).
૮. "સ્વરાજ" નામનું એક માહવારી.
૯. ધી સર્ક્યુલર ઓફ ફ્રીડમ (વર્તમાનપત્ર).
૧૦. ફ્રી હીંદુસ્તાન (વર્તમાનપત્ર).
૧૧. ખાલસા સીરીઝનાં ચોપાનીયાંઓ.
૧૨. શીલા લેખપર છાપેલો એક કાગળનો ટુકડો, જે બંગાળી ભાષામાં અને બંગાળી લીપીમાં છપાયલો છે અને જેની ઉપર " યુગાંતર " કરીને લખેલું છે.
૧૩. સઘળાં પુસ્તકો, ચોપાનીયાં વીગેરે જે "ફ્રી હીંદુસ્તાન પબ્લીકેશન કમીટી" તરફથી પ્રગટ કરવામાં આવેલાં જણાય છે અથવા જે એ કમીટી તરફથી બહાર પાડવામાં આવ્યાં હોય તે.
૧૪. Choose O, Indian Princess એ નામનું ચોપાનીયું.
૧૫. જોસફ માઝીનીનું આત્મચરિત્ર, કર્તા વીનાયક દામોદર સાવરકર.
૧૬. રામદાસ બુઆ (લક્ષ્મણ રામચંદ્ર પાંગારકરે લખેલું ચોપાનીયું.)
૧૭. ગણેશ દામોદર સાવરકરે લખેલા મેળાના ગાયનો (એક ચોપાન્યું જેનું નામ નીચે મુજબ છે.- The Small Indian Series, Nos. 8 and 9; the poems composed by Govind during the years 1906-07, સ્મોલ ઈંડીયન સીરીઝ, નંબર ૮ અને ૯; ૧૯૦૬-૧૯૦૭ ના સાલ દરમ્યાન, ગોવિંદે રચેલી કવીતાઓ)
૧૮. એક ચોપાન્યું જેનું નામ "બંદેમાતરમ" છે.

૧૯. તીલક અને પ્રાંજપેના ભાષણો (ધનાપા. સીધરામયા વાલ્વેએ પ્રગટ કીધેલું ચોપાન્યું)

૨૦. સ્વદેશી હલચલ યા સુહાભન વતન શ્રીજ તીલક જાર યા (સીંધી-અરેબીક પુસ્તક)

૨૧. વીજય તોરણ (એક નાટક)

૨૨. કીચકવધ (એક નાટક)

૨૩. શ્રી કીષ્ણા શીશઠાઇ (નાટક)

૨૪. એક ચોપાન્યું, જેનું નામ "O Martyrs" "ઓ માર્ટીર્સ" છે.

૨૫. એક ચોપાન્યું, જેના ઉપર "Challenge Statement" ચેલેંજ સ્ટેટમેંટ એમ લખેલું છે.

૨૬. ચીપલુનકરના નીબંધનું કોઈ પણ વોલ્યુમ જેમાં "The State of our Country" મારા દેશની સ્થીતી એવો નીબંધ છે.

૨૭. "Story of My Deportation" મારા દેશપારની કથા (એક ચોપાન્યું, જે લક્ષમણ બલવંત ભોપટકરે લખ્યું છે.)

૨૮. નેશનાલીસ્ટોના ફોટોગ્રાફ, જે નાસીકવાળા ચોપકર હીવસીંગ મોહનસીંઘે પ્રગટ કીધા છે.

૨૯. એક ચોપાન્યું, જેનું મથાળું "Humanity Love Fund" "હ્યુમેનિટી લવ ફંડ" કરીને છે અને જે લીનકન લીબરટીલવીંગ લોયલ્ લીજીયન યવા ૫ L' ૪૪૮ ધનકા સ્ટ્રીટ, ડેનવર, કોલો, ૭ યુનાઇટેડ સ્ટેટસ અમેરીકા તરફથી પ્રગટ થયલી માલમ પડે છે.

૩૦. Pictorial India of To-day–પીક્ટોરીયલ ઇંડયા ઓફ ટુ ડે એ નામનું એક ચોપાન્યું જે હરી રઘુનાથ ભાગવતે પ્રગટ કીધું છે.

૩૧. તીલકનાં ભાષણો એક પુસ્તક. જે રઘુનાથ ભાગવતે પ્રગટ કીધું છે.

घडिक गम्मत.

૧

નાથ કહેશો તો ચાલશે—સુરતમાં એક દુર્ગાનાથ નામનો યુવાન બ્રાહ્મણ છે. વિદ્વાન છે અને વિદ્વત્તાને લીધે બે પૈસા કુટી કહાડે છે. એક દિવસ કાંઇ કામસર કોઇ ગૃહસ્થને મળવા ગયો. તે ગૃહસ્થ દુર્ગાનાથને ઓળખતો હતો પણ ઘેર જવાનો દુર્ગાનાથને પહેલો જ પ્રસંગ હતો. ઘરમાં પેસતાં હિંચકા ઉપર બેસી આ ગૃહસ્થની સ્ત્રી વાંચતી હતી. દુર્ગાનાથે જઇને પુછ્યું " મોતે! છે ને!"

" ના એ બ્હાર ગયા છે " હમણાં આવશે.

" અત્યારે મ્હારે બીજે જવું છે. કાલે આવીશ."

" વારૂ! આવે ત્યારે હું કહીશ. કોણ આવ્યું હતું પુછશે, તો શું કહું!"

"મ્હને નાથ કહેશો તો ચાલશે."

આ બાઇના હૃદયમાં આ શબ્દે અવનવો ફેરફાર કર્યો ને દુર્ગાનાથે રસ્તો માપ્યો.

૨

એક ન્હાના બાલક ઉપર ત્હેના માતાપિતાનો એટલો ત્રાસ હતો કે તેમની રજા શિવાય ત્હેનાથી બોલાતું નહિ. આનું પરિણામ એ આવ્યું કે શરીર અસ્વસ્થ હોય ત્યારે પણ ત્હેનાથી કાંઇ કહેવાતું નથી. એક દિવસ આ બાલકને પગે કાંટો વાગ્યો અને તે અંદર પેસી ગયો. છોકરું રોવા લાગ્યું ને ખરું કારણ સ્હમજાયું માબાપે નક્કિ કર્યું કે ગોળનો ચપકો દઇ પાટો બાંધવો. આ સાંભળતાં દાઝવાની બીકે છોકરૂં બોલી ઉઠયું—'ના! ચપકો નહિ!'

ચુપ! હરામખોર! તું શું સમજે!

પગ પકડવામાં આવ્યો ને ચપકાની તૈયારી થઇ!

બા! એ! એ પગે.........નહિ......

"ચુપ! પડયો રહે! માર ખાઇશ હમણાં."

"પણ. ભઇ સાહેબ......એ...એ...નહિ.

ચપકો દીધો—પાટો બાંધ્યો.

"હમણાં કાંટો નીકળશે. સુઇ જા ઘડી છાનોમાનો.

પણ બા—કાંટો તો આ પગે વાગ્યો છે ને ચપકો આ પગે દીધો.

માબાપની છબી લીધી હોત તો ઠીક પડત.

૩

પ્રમાણીક છોકરો:—એક નિશાળના મહેતાજી એક દિવસ પ્રમાણીકપણા ઉપર વર્ગમાં ભાષણ કરતા હતા ને પ્રમાણિક છોકરાઓને સાબાશી આપતા હતા.

કેમ! જગજીવન ઉભો થા! હું ત્હારા ઉપર બહુજ ખુશી થયો છું. તે દિવસે મ્હારા ગજવામાંથી ચાર આની પડી ગઇ તે ત્હેં તારી પાસે ન રાખતાં મ્હને આપી દીધી. ત્હેં રાખી હત તો મ્હને ખબર ન પડત. પણ ત્હેં પ્રમાણિકપણે મ્હને આપી એ માટે ધન્યવાદ ઘટે છે. ત્હેં કેમ ન રાખી!

સાહેબ! એ પાવલી ઘસાયેલી હતી એટલે આપી દીધી!

મહેતાજીનો ચહેરો કેવો થયો હશે.

૪

અમુક માસિકમાં મોકલેલી કવિતા ઘણા વખત થયાં ન છપાઇ માટે ત્હેની તપાસ કરવા લેખક માસિકના અધિપતિ પાસે ગયો.

"એ કાવ્ય મ્હારૂં પોતાનું બનાવેલું છે-પ્રથમજ અને મ્હેં એને માટે બહુ શ્રમ વેઠયો છે."

તંત્રી—ખરેખર !

લખક—એના ઉપર રાતોની રાતો જાગી વિચાર કર્યાં છે.

તંત્રી—શું કહો છો ! જેને માટે આટલી બધી મહેનત કરી છે તે કવિતાને લઇ લેવી તે ઠીક નહિ, માટે લ્યો-રાખો ત્હમારી પાસે.

સાહેબજી.

૫

કોરપોરેશનમાં સભાસદ તરીકે ચુંટાવામાં લોકો દદ કરે એ માટે પોતાની યોગ્યતા કેટલી છે તે ોવવા એ ઉમેદવાર એક જગાએ ભાષણ કરતો ો. શરૂઆતમાં આખો હોલ ભરાઇ ગયો પણ ાગળ ચાલતાં ખાલી થવા મંડયો. છેવટે એકજ ્યો પણ ત્હેને બહુ રસ પડયો હોય એમ લાગથી ઉમેદવાર ખુશી થયો ને બોલ્યો-મહેરબાન ે હું વધારે વખત નહિ લઉં; દશ મીનીટમાં રૂં કરીશ."

સાહેબ ! વધારે ચલાવશો તો વાંધો નથી. મ્હેં ગાડી બ્હાર ઉભી રાખી છે અને કલાકના આઠ આના લેખે આપે મ્હારી સાથે ગાડી બાંધી છે.

પેલા ઉમેદવારે પ્લેટફોર્મ ઉપરથી ઉતરી ચાલવા માંડયું.

૬

શાન્તાક્રુઝ સ્ટેશનથી લશ્કરી છાવણી બહુ દુર છે. પ્લેગ સીઝનમાં શાન્તાક્રુઝમાં ઘણા સભ્ય ગ્રહસ્થો આવી રહે છે અને સ્હવારમાં લશ્કરી બાજુ તરફ ફરવા જાય છે. એક દિવસ વેશે-રૂપે બારીસ્ટર જેવા દેખાતા ગ્રહસ્થ સ્હવારમાં "મોર્નીંગ વોક" લેવા જતા હતા ત્યાં ટપાલવાળો મળ્યો. ટપાલવાળાના હાથમાં એક ન્યુસપેપર હતું. છાવણીના અમલદારનું આ પત્ર હતું. આજની ટપાલમાં આ ન્યુસપેપરજ છાવણીમાં પહોંચાડવાનું હતું. પેલા બારીસ્ટરને આની દયા આવી ને અકલ વાપરી કહ્યું.

મૂર્ખા ! નકામો ત્યાંસુધી એક પેપર માટે શું કામ ધકો ખાય છે, ટપાલની પેટીમાં નાંખને-ઘણુંએ પહોંચશે."

"મૂર્ખો કોણ !"

૭

રેલ્વેના ખિસા કાતરૂનો પુનામાં કેસ ચાલતો હતો તે વખતે એક કોલેજના પ્રીન્સીપાલને ખિસા કાતરૂ ઉપર ભાષણ આપી ખિસાકાતરૂની અકલ હોંશીયારીથી જનસમાજને વાકેફ કરવાનિ મરજી થઇ. કાવસજી હોલમાં ભાષણ નકકી થયું ને તે માટે કાર્ડ નિકળ્યાં. કાર્ડનો નમુનો નીચે પ્રમાણે હતો.

ભાષણકર્તા—પ્રો, પીતલે.
સ્થળ—કાવસજી હોલ.
વિષય-ખિસાકાતરૂ-એકને દાખલ કરો.

भोगीन्द्रराव रतनलाल दिवेटिया बी. ए.

આજના અંક સાથે મુંબાઇ, ગુજરાત અને કાઠીયાવાડના સુપ્રસિદ્ધ જ્યોતિર્વિભૂષણ પંડિત શ્રી કૃષ્ણ મોહનજી શર્માં (ઉર્ફે કાર્તાન્તિકજી) ની છબી ભેટ આપવામાં આવી છે. જોશીજી જ્યોતિષ શાસ્ત્રમાં ઘણા વિદ્વાન છે. "ગુજરાતી" પત્રના સુપ્રસિદ્ધ તંત્રી રા. રા. ઇચ્છારામભાઇનું એ વિષયનું સર્ટીફીકેટ વાંચવું એજ બસ થશે. જોશીજી સનાતન ધર્મને માનનાર છે. સારસ્વત બ્રાહ્મણ જેવી પવિત્ર જાતિમાં જોશીજીનું સન્માન છે. એઓશ્રી વૈદક અને મંત્ર શાસ્ત્રો પણ જાણે છે, ગુજરાતી પ્રજા એઓશ્રીની વિદ્યાનો લાભ લેશે તો તેમને સંતોષ થશે. હમણાં એક વર્ષથી તેઓ નિવૃતિ નિવાસ માટે કચ્છના ગઢસીસા ગામમાં રહે છે. ઇશ્વર એમને દિર્ઘાયુ કરે અને તેમની વિદ્યાનો લાભ અનેક મનુષ્યોને મળે.

સર્વે દેવોએ અનુજ્ઞા આપી પૂષા અને અશ્વિન પુત્ર પિતાના સંબંધથી જોડા.

૧૫. સૂર્યાનું ૨ કરવા ત્હેના પિતા પાસે આવેલા હે શુભસ્પતિ હમારું એક ચક્ર ક્યાં છે? કાનમાં પ્રવૃત્ત રહેન' ત્હમે ક્યાં નિવાસ કરો છો?

૧૬. હે સૂર્યે ત્હારાં (સૂર્ય અને ચંદ્ર) બે ચક્રોને બ્રાહ્મણો ઋતુથી જાણતા હતા; ગુફામાં રહેલું ત્રીજું ચક્ર સત્ને જાણનાર મેધાવી પુરૂષો જાણતા હતા.

૧૭. સૂર્ય-પત્ની, દેવો, મિત્ર, વરૂણ વિગેરે જેઓ સર્વ પ્રાણિઓનું ઇચ્છિત આપનારાં છે ત્હેમને હું નમસ્કાર કરૂં છું.

૧૮. વારા ફરતી પોતાની માયાથી ફરતા, શિશુ પેઠે વિહાર કરતા, યજ્ઞ તરફ જતા, તેઓમાંનો એક (સૂર્ય) ભૂવનોપર દૃષ્ટિ રાખે છે અને બીજો (ચંદ્ર) ઋતુઓમાં ફેરફાર કરતો ફરી ફરી જન્મે છે.

૧૯. પ્રતિદિન ઉત્પન્ન થતો હમેશાં નવોને નવો જ રહે છે. દિવસનો કેતુ તે ઉષાના પ્હેલાં આવે છે; દેવોને હવિનો ભાગ આપે છે. ચંદ્ર આયુષ્યની વૃદ્ધિ કરે છે.

૨૦. શોભિતા કિંશુક તથા શાલ્મલી વૃક્ષના બનાવેલ, જુદા જુદા રંગવાળા, સુવર્ણથી અલંકૃત, સરખી ગતિવાળા સારા ચક્રવાળા રથમાં આરોહણ કરી અમૃત લોકમાં પતિ તરફ ત્હારા આત્માનું વહન કર.

૨૧. હે *વિશ્વાવસુ! કન્યાની સમીપમાથી ઉઠો; આ કન્યા હવે પતિવતી થઈ છે. હું નમસ્કાર સહિત સ્તુતિથી ત્હમારૂં સ્તવન કરૂં છું. પિતૃકુલની અન્ય કુમારિકાની સમીપ રહો. જન્મથીજ કલ્પેલ આરક્ષણ રૂપી ત્હમારો ભાગ મેળવો.

* વિશ્વાવસુ કૌમાર્ય રક્ષક ગણાય છે. કન્યા જન્મે કે તરતજ તે ત્હેની સંભાળ લે છે અને પરણે ત્યારે ત્હેને છોડી દઇ તે કુળની કન્યાઓની સંભાળ રાખે છે.

૨૨. હે વિશ્વાવસુ! અહીંથી (આ શયનથી) ઉઠો; હું ત્હમારું નમસ્કાર સહિત સ્તવન કરૂં છું. અન્ય (બ્રહત નીતંબવાળી) કન્યાને મેળવો. જાયાને (મ્હને સૂર્યાને) પતિ સાથે રજા આપો.

૨૩. હે દેવો! જે રસ્તેથી અમ્હારા (વરના મોકલેલ) મિત્રો, (કન્યાના) પિતા પાસે જાય છે તે રસ્તા કંટકરહિત-સરળ થાઓ. અર્યમા તથા ભગ અમ્હને સુખરૂપ પ્રેરો, અમ્હને પતિ પત્નીને સુસંયુક્ત રાખો.

૨૪. હે વધુ! સુશેવ (સારી સમૃદ્ધિવાળા) સવિતાએ જે વરૂણ પાસથી ત્હમારૂં બંધન કર્યું હતું તે પાસથી હું ત્હમને મુક્ત કરૂં છું; યાગ ભૂમિમાં કર્મ ક્ષેત્રમાં ત્હને-અરિષ્ટાને પતિસાથે (પુત્રાદિ માટે) પ્રેરૂં છું.

૨૫. અહિંથી (પિતૃકુલથી) હું ત્હમને મુક્ત કરૂં છું, પતિકુલમાં સુસંયુક્ત કરૂં છું. હે ઈંદ્ર! આ કન્યાને સુભગા તથા સુપુત્રા કરો.

૨૬. ત્હારો હસ્તગ્રહી પૂષા અહીંથી ત્હને દોરો; અશ્વિનો રથમાં ત્હારૂં વહન કરો. પતિગૃહે જા; વશિની (પતિને વશ વર્ત્તનારી, બીજાને વશ વર્ત્તાવનારી) થા, અને ગૃહપત્નીને છાજતી રીતે નોકરો સાથે બોલ.

૨૭. અહીં પ્રજા સાથે ત્હારૂં સુખ વૃદ્ધિ પામો આ ગૃહમાં ગૃહપતિત્વ જાળવવામાં સાવધ રહે; ત્હારા પતિ સાથે ત્હારા શરિરનું ઐક્ય કર; વૃદ્ધાવસ્થામાં ત્હમે દંપતી ઘરનાં માણસોપર સ્વામિત્વ જાળવો.

૨૮. નીલ અને લોહિત વર્ણવાળી કૃત્યાની આસક્તિ (બંધન) છુટે છે. ત્હેના જ્ઞાતિબંધુ સુખ પામે છે; પતિ સાંસારિક બંધથી બંધાય છે.

૨૯. શામુલ્ય (વસ્ત્ર) ઉતારી નાંખો; બ્રાહ્મણોને ધન આપો, (કારણકે આ વસ્ત્રથી) પાદવતી બની, જાયા થઈ કૃત્યા પતિમાં પ્રવેશ કરે છે.

૩૦. જો પતિ વધુ વસ્ત્ર પોતાના અંગપર પ્હેરવા ઇચ્છા રાખે તો આ પાપરૂપ કૃત્યાથી ત્હેનું શરીર અશ્રીર (unlovely) થાય છે.

૩૧. વધુનું હિરણ્યરૂપ હરી લેવાને (યમાખ્ય) જનો તરફથી જે (યક્ષ્મા) ક્ષયરોગ આવે છે હેને જયાંથી તેઓ આવ્યા ત્યાં પુન: લઇ જાઓ.

૩૨. રસ્તે હુમલો કરનાર ધાડપાડુ ચોરો આ દંપતીને ન મળો. સુગમ માર્ગથી હેમની (દુર્ગમ) મુશ્કેલીઓ દુર થઓ; દુશ્મનો નાશી જાઓ.

૩૩. આ વધુ સુમંગલી છે, માટે સર્વ આવો, હેને જુઓ, અને હેને સુભાશિષ આપી પોતપોતાને ઘેર (ખુશીથી) પાળો.

૩૪. આ (વધુ) વસ્ર દાહજનક છે, કટુક છે, નર્કવત્ છે, વિષયવત્ છે; તે (અનુપયોગ્ય છે) પ્હેરવા યોગ્ય નથી. બ્રાહ્મણ સૂર્યાને સારી રીતે જાણે છે હેને જ એ વસ્ત્ર ઘટે છે.

૩૫. સૂર્યાનાં આશસન, વિશસન વિગેરે ત્રણ પ્રકારનાં વસ્ત્રોથી થતાં રૂપને જુઓ. હેને (સૂર્યાને જાણનાર) બ્રાહ્મણજ શૈદ્ધ કરે છે,

૩૬. હે વધુ! હું સૌભાગ્ય માટે ત્હારૂં પાણી ગ્રહણ કરૂં છું; તેથી મ્હારી સાથે તું વૃદ્ધાવસ્થા સુધી રહે. મ્હારી ગ્રહપત્ની થવા માટે આર્યમા, સવિતા, પૂષા, વિગેરે દેવતાઓએ મ્હને ત્હારૂં દાન કર્યું છે.

૩૭. જેમાં મનુષ્યો બીજનું આધાન કરે છે, જે અમ્હારા ઉરુની ઇચ્છા રાખતી હેમાં વિશ્રામ લે છે, અને જેના ઉરુમાં (કામાતુર થતા) અમ્હે શેપનો પ્રહાર કરીએ છીએ, તે અત્યંત મંગળભૂત કન્યાને પ્રેરો.

૩૮. હે અગ્નિ વસ્તુની સાથે સુર્યાને હમારી સમક્ષ લાવ્યા, હવે હમે પ્રજા સાથે હેનું પતિને દાન કરો.

૩૯. અગ્નિએ આયુષ્ય તથા (વર્ચસ) તેજ સાથે આ કન્યાનું દાન કર્યું છે; આ કન્યાનો પતિ દીર્ઘાયુ થાઓ અને સો વર્ષ જીવો.

૪૦. (કન્યા જન્મતાંજ) પ્રથમ તું સોમને મળી ત્યાર પછી ગંધર્વને મળી, અગ્નિ ત્હારો ત્રતીય પતિ થયો અને પછી મનુષ્ય ત્હારો પતિ થયો.

૪૧. સોમે પ્રથમ ગંધર્વને સોંપી, ગંધર્વે અગ્નિને સોંપી અને અગ્નિએ ધન તથા પુત્ર સાથે આ કન્યા મ્હને આપી છે.

૪૨. આ લોકમાં વસો; હમારો વિયોગ ન થઓ; પૂર્ણ આયુષ્ય હમને મળો, પુત્ર પૌત્ર સાથે ક્રીડા કરતાં સ્વગ્રહમાં આનંદ ભોગવો.

૪૩. પ્રજાપતિ અમ્હારામાં પ્રજાની ઉત્પત્તિ કરો; અર્યમા જરા પર્યન્ત જીવન માટે અમ્હારો સંગમ કરો. (અદુર્મંગલી) સુમંગલી તું પતિગૃહમાં પ્રવેશ કર. આપણાં દ્વીપદ તથા ચતુષ્પદ સુખમાં વસો.

૪૪. (અઘોર ચક્ષુ) દયાર્દ્ર દૃષ્ટિવાળી થા, (અપતિઘ્ની) પતિ પ્રતિ પ્રેમવાળી થા, પશુને હિત કરી થા, સદરદ મનવાળી તથા તેજસ્વી થા; વીરસૂ થા, દેવનાપર શ્રધ્ધા રાખ; સુખ આપનારી થા. અમ્હો દ્વીપદ તથા ચતુષ્પદને સુખદા થા.

૪૫. હે ઈંદ્ર, આ વધુને સુપુત્રા તથા સુભગા કરો; હેને દશ પુત્રો આપો જેથી પતિ અગિઆરમો થાય.

૪૬. ત્હારાં સાસુ તથા સસરાપર સામ્રાજ્ય ભોગવનારી થા. નણંદ તથા દેવપર સામ્રાજ્ય ભોગવ.

૪૭. સર્વ દેવો આપણાં હૃદયનો દુ:ખાદિ કલેશ દૂર કરી લૌકિક વૈદિક વિષયમાં પ્રકાશયુકત કરો. માતરિશ્વા, ધાતા અને દેષ્ટ્રી અમારી બુધ્ધિ પરસ્પર અનુકુલ કરો.

त्रिवेदी शंकरलाल वि॰ गौरीशंकर॰

ग्हादुर मीचल.

વિજયથી નેપોલિયન બોનાપાર્ટે ઇ૦ સ૦ ૧૮૧૨ની સાલમાં રશિયાપર સ્વારી કરીને રશિયન પ્રજાને ઘણો ત્રાસ આપ્યો હતો. આ સ્વારીમાં ફ્રેંચ સિપાઇઓએ ઘણો અત્યાચાર કર્યો, નિરપરાધી, અસહાય રશિયન પ્રજા જનને તેમણે જે ભયંકર દુઃખ દીધાં તેનું વર્ણન કરવાનું આ સ્થળ નથી. ફ્રેંચ સિપાઇ ગામનાં ગામ ઉધ્વસ્ત કરતા, ઘરબાર બાળી મૂકતા, અને નિરાધાર પ્રજાની ક્રૂરપણે કતલ કરતા. જતા જતા એક દિવસ સંધ્યાકાળને સમયે તેઓ એક ગામમાં આવી પહોંચ્યા. આવતાની સાથેજ તેમણે એ ગામને આગ લગાડી. પ્રજાને ગામ બહાર હાંકી મૂકી. અને એ વિના બીજાં પણ કેટલાંક અનન્વિત કૃત્યો કર્યાં, અને ત્યાર પછી રાત્રે વિશ્રાંતિ લેવાને તેમણે એ ગામનાંજ એક વિસ્તીર્ણ દેવાલયમાં પોતાની પથારીઓ છોડી. આ રાક્ષસોના સપાટામાંથી નાશી છુટેલાં કેટલાંક માણસો એ ગામથી પાંચ છ માઇલપર આવેલા એક ડુંગરની તળેટીમાં છુપાઇ રહ્યા હતા. મધ્યરાત્ર વીતી ગઇ હતી, કોઇ આવીને આંખમાં આંગળી ઘાલે તો પણ દેખાય નહિ એટલો બારણો નિબિડ અંધકાર પ્રસરેલો હતો, ટાઢ તો કહે મારું કામ, અને વળી તેમાં જોરથી પવન વાતો હતો. આવે આવે વખતે ભુખથી વ્યાકુળ થએલાં; ઘરબાર વિનાનાં, પ્રાણપ્રિય આપ્તસ્વકિયોનાં મૃત્યુને લીધે જેમનાં અંતઃકરણ ખિન્ન થયાં છે એવા, પ્રાણ રક્ષણ માટે દોડતા. શત્રુના સિપાઈઓ તરફથી થએલા ભયંકર જખમની દુઃસહ વેદનાથી દુર્દૈવી રશિયન પ્રજાની કેવી વિપન્ન સ્થિતિ થઇ હતી! એ પ્રસંગનું યથાર્થ ચિત્ર રેખાટવાનું લેખકની કમ કૌવત કલમમાં સામર્થ્ય નથી. એટલે હવે ભાંજગડમાં ન પડતાં ચાલો આપણે પેલા ગામના ઝાડના થડ પાસે પડેલી એક બાવીસ વર્ષની તરુણીની શી હકીકત છે તે જોઇએ. આ તરુણ અને રુપસંપન્ન યુવતી ક્રુર ફ્રેંચ સિપાઈઓના અત્યાચારના ડરને લીધે નાશતી હતી તેવા વખતે તેના મર્મસ્થાનમાં એક ગોળી વાગી છે, અને તેની અસહ્ય વેદનાથી વ્યાકુળ થતી તે પોતાના પતિના ખોળામાં મસ્તક મૂકી તરફડતી પડી છે. પ્રતિ ક્ષણ તેના આયુષ્યની દોરી ક્ષીણ થતી ચાલી છે. જુઓ—એ તરુણીને એકાએક અવસાન આવે છે ને ક્ષીણ સ્વરે તે પોતાના પતિને કહે છે "મિચલ! મા'રી મરણ વખતની એક ઇચ્છા પૂર્ણ કરશો કે? એટલી ઇચ્છા પૂર્ણ થયા પછી મને મરણ આવે—".

તે આગળ બોલી ન શકી. પત્નીની આ હૃદયદ્રાવક સ્થિતિ જોઇને મિચલનું અંતઃકરણ ભરાઇ આવ્યું. તે આવેશમાં બોલ્યો, "કહે કહે તા'રી શી ઇચ્છા છે? મને જલદી કહે—"

આગથી ભડભડ સળગતા, એ કાળી રાત્રીમાં પણ આગ્નેથી સ્પષ્ટ જણાતા, પોતાના ગામ તરફ આં ગળી કરીને એ તરુણી બોલી "આપણા ગામના દેવાલયની ભીંતપર ટાંગેલી પૂજ્ય મહંતની છબીનાં જો એકવાર દર્શન થાય, તો હું સુખે મરીશ."

વખત ઘણો થોડો રહ્યો હતો. હવે વિલંબ કરવો ઠીક નથી, એમ જોઇને મિચલે પોતાનું હૃદય કઠણ કર્યું, ને પોતાના પગપરનું પત્નીનું મસ્તક જમીનપર મૂક્યું. અને પૂર્ણ પ્રેમથી તેના મુખપર એક ચુંબન કરીને તીરના વેગે તે દેવળ તરફ દોડ્યો.

દોડતો દોડતો, હાંફતો, ઠોકર ખાતો ખાતો બહાદુર મિચલ ગામની સીમા સુધી આવી પહોંચ્યો. પરંતુ હવે તેનો એ પૂર્વનો વેગ રહ્યો નથી. સંભાળથી અને ચારે તરફ નજર રાખીને તે ધીમે ધીમે દેવળને રસ્તે પડ્યો. સુદૈવે આ વખત તેને હરકત કરે એવું કાંઇ નહોતું કેટલીકવારે તે દેવળ આગળ આવ્યો અને પત્નીએ કહેલી ભીંતપર લટકતી મહંતની તસબીર એની નજરે પડી. એ તસબીર જોતાં

જ એ પત્ની પ્રેમી મિચલને કેટલો આનંદ થયો હશે. એ તસબીર એને તો જોઇતી જ હતી. પરંતુ તે મળવી એ કેટલું દુર્ઘટ હતું! તસબીર જોઇએ તો પ્રાણ ખોવો જોઇએ એ નિર્વિવાદ હતું અને એ પોતાની પ્રિય પત્નીના મરણ વખતની ઇચ્છા પૂર્ણ કરવા માટે, તે પોતાનો પ્રાણ આપવાને તૈયાર હતો; પરંતુ પ્રાણ ખોયા પછી એ તસવીર તેની પ્રિયા પાસે કોણ લઈ જાય તેમ હતું? પરંતુ મિચલને આ વિચાર કરવાનો અવકાશ જ નહોતો. જે હીંમતથી તેણે આટલી મજલ મારી હતી તેજ હિંમતના જોરપર તે એકદમ આગળ વધ્યો અને ઘણોજ ધીમે, અવાજ ન કરતાં તસબીર પાસે ગયો.

આ પ્રશસ્ત દેવાલયના ઉજ્જ્વલ દીપ પ્રકાશમાં, પેલી તસબીર અને અસ્તાવ્યસ્તપણે ઘોરતા પડેલા પચાસ સાઠ કૃતાંતસ્વરૂપ ફ્રેંચ સિપાઇ મિચલની નજરે પડયા. પરંતુ એ રાક્ષસોને જોઇને બહાદુર મિચલ યત્કિંચિત પણ ડગ્યો નહિ. જાણે કે તે પોતે પોતાના ઘરના એકાંત સ્થળમાં હોય, તેમ શાંત અને ગંભીરપણે તેણે એ તસબીર જરા પણ અવાજ કર્યા વિના ખીલાપરથી ઉતારીને બગલમાં મારી ધીમેથી પાછો ફર્યો.

પરંતુ અરેરે! તેજ વખતે શગડીમાં બળતા લાકડામાંથી કડલઇને અવાજ થયો ને તેમાંની એક એક તણખી સુતેલા ફ્રેંચ સિપાઇમાંના એકના શરીર પર પડતાંજ તે જાગી ઉઠયો, અને પોતાની સાથે બધાને જગાડયા.

"શું-શું-કોણ-કોણ-પકડો પકડો" એવો એકાએક કોલાહલ થયો અને આખરે બિચારો મિચલ શત્રુના હાથમાં આવ્યો! બધા એકદમ જાગી ઉઠયા દુશ્મન તરફનો ગુપ્ત હેર સમજીને ફ્રેંચ સિપાઇઓએ તેને પકડયો! સર્વેએ પોતપોતાની તરવારો મ્યાનમાંથી કાઢી. ક્ષણાર્ધમાં મિચલના રાઇ રાઇ જેવા કટકા થયા હોત. પણ એટલામાં એ ટોળીનો કેપ્ટન જોરથી બોલ્યો "સબુર-સબુર"

કેપ્ટનના આ હુકમથી એ સિપાઇઓ ખીજવાઇ ગયા ને તેના તરફ દાંત કચકચાવતા જોઇ રહ્યા. કેપ્ટન સર્વને શાંત કરીને મિચલ પાસે ગયો ને બોલ્યો "તું બગલમાં છુપાવીને શું લઇ જાય છે. બોલ? ખોટું બોલ્યો તો વગર વિલંબે તા'રો પ્રાણ લેવામાં આવશે

મિચલ જરા પણ ડર્યો નહિ. તે'ણે ધીટપણે પોતાને દેવળમાં આવવાનું કારણ કહ્યું, અને એ તસબીર પણ બતાવી. મિચલની આ હકીકત સાંભળીને અને તેના હાથમાંની તસબીર જોઇને બધા, સિપાઇઓ હસવા લાગ્યા. એ પાષાણોને હૃદયદ્રાવક વૃત્તાંતની કરૂણા આવી નહિ ને એકના પણ મનપર એ સાધુની તસબીરે શ્રદ્ધા કે ભકિતભાવ ઉત્પન્ન કર્યો નહિ. પુનઃ તેઓ તે'નો વધ કરવાને ઉદ્યુકત થયા. શત્રુપક્ષમાંનો અસહાય, નિરપરાધી અને ગમે તેવો દુઃખી હોય તો પણ તેનું માથું ધડથી જુદું કરતાં, વિજયી સૈન્યમાંના રાક્ષસ હૃદયના સિપાઇઓની વીરશ્રીને વિલક્ષણ સ્ફુરણ ચઢે છે, તે આપણે ઇતિહાસપરથી જાણીએ છીએજ! પરંતુ આ ટોળીનો કેપ્ટન આવા શુરવીરની માલિકામાંનો નહોતો અને તેથીજ મિચલનો પત્ની પ્રેમ અને તેની દેશભકિત, રાજભકિત જગજાહેર થઇ શકી. દાનવકુલમાં પણ કોઇ કોઇવાર દેવ જન્મ લે છે એમ કહે છે, તે આવેજ પ્રસંગે અનુભવમાં આવે છે. ભલે.

એ રાક્ષસો મિચલનો શિરચ્છેદ કરવાને ઘણા ઉત્કંઠિત થયા હતા. પરંતુ કેપ્ટને યુકિતથી તેનું નિવારણ કર્યું ને મિચલને કહેવા લાગ્યો "મિચલ' તું જુએજ છે કે, મૃત્યુ તા'રી આગળ ઉભું છે. તું મ્હારો હુકમ માન્ય કરીને હું કહું તે પ્રમાણે કરીશ તો તને જીવતો રાખવામાં આવશે. તું અમારી ટુકડી સાથે રહે, અમને મદદ કર. અમારી અન્ય સામગ્રી ખલાસ થઇ છે, તે કયાં મળશે તે બતાવવાને અને તેજ પ્રમાણે આસપાસનાં ઠેકાણાં કે જેનાથી અમે અજાણ છીએ તે બતાવવાને અને બીજી હરેક પ્રકારની મદદ કરવાને તારા જેવા ભોમિયાની અમને ખાસ જરૂર

છે. તો તું અમને મદદ કર, એમ કરવાથી અમને મદદ મળશે અને તા'રા પ્રાણનું રક્ષણ પણ થશે.

પરંતુ મિચલ દાંત કચકચાવતો લાલચોળ આંખો કરીને બોલ્યો "નીચ ! મને નિમકહરામ થવાનું કહે છે? આ માથું તૈયાર છે —ભલે ઉડાવ. પરંતુ આવું નીચ કર્મ પ્રાણાન્તે પણ મ્હારે હાથે થશે નહિ. મ્હને મ્હારા પ્રાણ કરતાં—અન્ય સર્વ કરતાં પણ મ્હારો દેશ મ્હને પ્રિય છે. મ્હારા દેશ પ્રત્યે હું કદી પણ દગલબાજ થવાનો નથી. મહારાજાધિરાજ એલેકઝંડર બાદશાહની હું પ્રજા છું; અને મ્હારા જીવમાં જીવ છે ત્યાં સુધી તો હું તેમનીજ પ્રજા રહીશ. મ્હારા રાજાના દુશ્મનોને હું કદી પણ—યત્કિંચિત પણ મદદ કરનાર નથી !"

"શાબાસ ! શાબાસ ! કેપ્ટનના મુખમાંથી શબ્દ નિકળ્યા. પરંતુ બીજા સિપાઇઓના મ્યાનમાંની તરવારો ખણખણવા લાગી. આ વખતે પણ કેપ્ટને ઘણા પ્રયત્નથી સિપાઇઓને શાંત રાખ્યા. પરંતુ તેમની, હવે પછી કહીશું તે, ઇચ્છાને કેપ્ટનને વશ થવું પડયું. એ સિપાઇઓમાંના એકે N અક્ષરવાળો ધાતુનો સિક્કો પાસેની સળગતી સગડીમાં નાંખ્યો અને બાકીનાઓને ઉદ્દેશીને બોલ્યો કે "એ ગમે તેટલો મિજાસ કરે, પણ હું એને નેપોલિયન બાદશાહની પ્રજા બનાવીશ. ગમે તે થાઓ, એના હાથ પર N નો સિક્કો ઠોકીને આપણે તો એને નેપોલીયનની પ્રજા બનાવવાના."

આમરણાંત એલેકઝાંડરની જ પ્રજા રહેવાનો મિચલનો દઢ નિર્ધાર હતો અને તેને કાને આ શબ્દો પડતાં જ, અને પેલો લાલ થયેલો N અક્ષર જોતાં જ, તેનું શરીર કમ્પી ઉઠયું. પોતાના પવિત્ર દેહને આ કલંક લાગે તેના કરતાં આ દેહનો તાબડતોબ સોક્ષમોક્ષ કરી લેવો એવા વિચારથી તેણે તેની કમરપર લટકતી કુહાડીપર એકદમ હાથ નાંખ્યો. તે પોતાનો અંત લાવવાની તૈયારીમાં હતો એટલામાં મિચલ એકદમ શુદ્ધિમાં આવ્યો. કારણ કે હજુ કેટલાક વખતને માટે તેના દેહપર તેની સત્તા નહોતી. પોતાની પ્રિયાના આદેશાનુરૂપ તે મહંતની તસવીર લેવા આવ્યો હતો. તે કામ પૂરૂં કર્યા વિના તે પોતે પોતાનો નાશ શી રીતે કરી શકે ? મઢ જેવો એ જ્યાં નો ત્યાં ઉભો રહ્યો. એટલામાં શગડી પાસે બેઠેલો સિપાઈ બોલ્યો, "ચાલો સર્વ તૈયારી છે."

તેની સાથેજ મિચલને જોરથી પકડયો. મિચલે આ વખતે જરા પણ ગડબડ ન કરી. તે શાંતપણે આવેલા પ્રસંગને તાબે થયો. એકે તેનો ડાબો હાથ છાપ પાડવા માટે પકડયો મિચલે પોતાનો હાથ આગળ કર્યો. પરંતુ તેમાંથી કેટલાક સિપાઇ બોલી ઉઠયા "નહિ નહિ, કાંડા ઉપર નહિ, હાથના બહારના ભાગ ઉપરજ ડામો, એટલે આખી દુનિયાની નજરે પડે.

મિચલનો હાથ કમ્પવા લાગ્યો. આ વખતે તેણે જરાક ખેંચતાણ કરી અને અસંમતિ પણ દર્શાવી. પરંતુ આ જંગલી લોકો પોતાની ઇચ્છા પૂર્ણ કર્યા વિના ન રહ્યા. તરતજ બળેલા માંસનો વાસ આવ્યો અને એ નિર્દય મનુષ્યોએ પોતાનું કામ પુરૂં કર્યું. ને પુનઃ વિકટ હાસ્યધ્વની સંભળાયો; તેઓ મિચલને હવે નેપોલીયનની પ્રજા સમજીને તેની સાથે સ્નેહથી વર્ત્તવા ઉત્સુક થયા.

અત્યાર સુધી મિચલે આ બધું શાંતપણે સહન કર્યું. શું કરે બિચારો ! સીપાઇઓએ પોતાનું કામ સમ્પૂર્ણ કર્યું કે તરતજ તે પાસે પડેલા એક ટેબલ પાસે ગયો અને જે હાથ ઉપર છાપ મારી હતી તે હાથ ટેબલપર મૂકીને તે તરફ જોવા લાગ્યો. ક્ષણાર્ધમાં તેના જમણા હાથમાંનો કુઠાર એકદમ ઉંચો થયો અને આંખની પાંપણ નમે ન નમે એટલા અવકાશમાં તો ખડ દઇને અવાજ થયો ને N અક્ષરની છાપવાળો મિચલનો હાથ સાંધામાંથી અલગ થયો ! આશ્ચર્યમાં દંગ થએલા ફ્રેંચ સિપાઈઓ તરફ એ હાથ ફેંકીને મિચલ આવેશમાં બોલ્યો "તમારા નેપોલિયનનો ભાગ લ્યો. હું રશિયનને રશિયન જ છું !"

આ અદ્દભૂત પ્રકાર જોતાંજ એ મનુષ્યદેહધારી રાક્ષસો પાષાણુની મૂર્તિ જેવા ટકટક જોઇજ રહ્યા ! કેપ્ટન મોટેથી બોલ્યો " શાબાસ શાબાસ ! એ બહાદુર, તને ધન્ય છે ? "

પછી તે પોતાના સિપાઇઓ તરફ વળી બોલ્યો ખબરદાર, હવે કોઇને હેરાન કર્યો તો ! ખરા વીરને માન કેમ આપવું તે ફ્રેંચ લોકો જાણે છે, તે જગતને જાણવા દો. આ વીર મિચલને સન્માનપૂર્વક પહોંચાડો."

કેપ્ટનના હુકમ પ્રમાણે બધા સિપાઇઓએ મિચલને સન્માનપૂર્વક રજા આપી; ને પેલી મહંતની છબી લઇને તે પાછો ત્વરાથી પોતાના ઇચ્છિત સ્થળે જવાને નીકળ્યો. પોતાની પ્રિયાને આવી મળતા સુધી રસ્તામાં શ્વાસ લેવાને પણ અટકયો નહિ. પોતાને થતી વેદનાઓને તેણે પત ન કરી.

એક પ્રહરની અંદર તો તે પૂર્વસ્થળે આવી પહોંચ્યો. પતીને આવવાના માર્ગમાં લોચન રાખીને પડી છે, ને જેના પ્રાણ કંઠે આવ્યા છે એવી પોતાની તરૂણ પત્નીના નેત્રો આગળ મિચલે પોતે આણેલી સાધુની તસબીર ધરી. તેની મરણ વખતની એ ઇચ્છા પૂર્ણ થવાથી તેને થએલા આનંદનું વર્ણન કરવું અશકય છે. પરંતુ આ ઇચ્છા પારપાડવામા મિચલને કેટલાં સંકટ ખમવા પડયાં હતાં, તેની એ બિચારીને કલ્પના પણ નહોતી ! અત્યંત સમાધાનના અને આભારદર્શક એક બે અસ્પષ્ટ શબ્દ બોલીને અને પોતાના પ્રિયકરને એક અંતિમ ચુંબન દઇને એ શ્રદ્ધાળુ અને પતિવ્રતા તરૂણીએ પોતાનો પ્રાણ પ્રભુને હવાલે કર્યો. આ કરૂણ પ્રસંગનું વર્ણન કરવાને લેખકની કલમમાં સામર્થ્ય નથી.

* * *

કેટલેક દિવસે મિચલના આ કૃત્યની વાત અલેકઝાન્ડર ઝારને કાને ગઇ. ઝારે મિચલને સન્માનપૂર્વક બોલાવ્યો ને તેમું ગૌરવ કર્યું અને એક સારૂં પેન્શન બાંધી આપ્યું. આ'વા દેવહૃદયી વીરની દાસી થઇ તેની પદ સેવા કરવાને રશિયાની અનેક રુપ, યૌવન, ધન, કુલસમ્પન્ન તરુણીઓએ પુષ્કળ પ્રયત્ન કર્યા, પરંતુ મિચલે પછી પુનઃર્દાર પરિગ્રહ કર્યો નહિ. મિચલ જેવા ઉદાર હૃદયી, પતિવ્રતપરાયણ, વીર, દેશભકત જે દેશમાં જન્મે છે તે દેશ ધન્ય છે !

रामकृष्ण भाइशंकर भट्ट.

भक्त कवि भोजल.

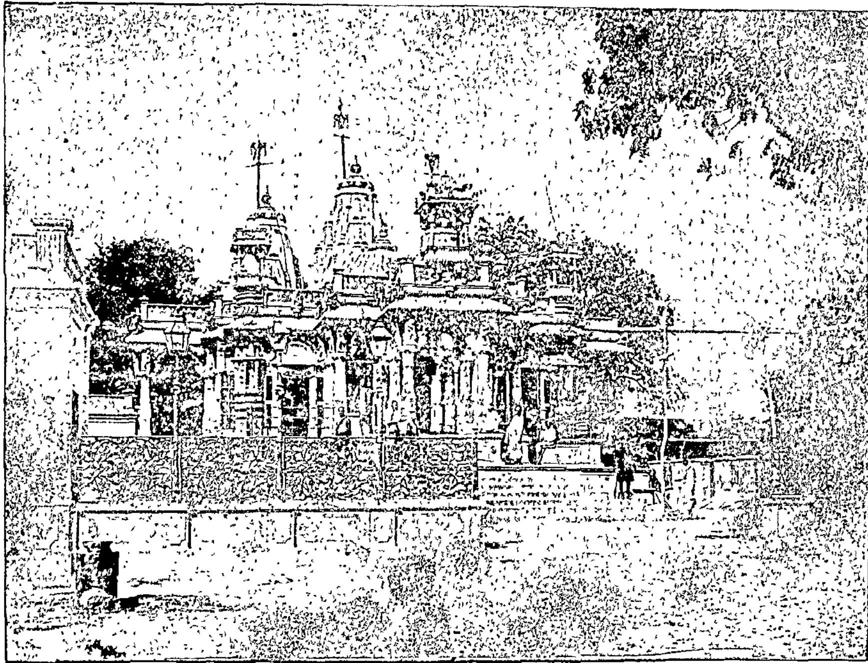
ભોજલરામનો આત્મા અને ઉદ્દેશ કહેલાં ઉન્નત તથા ઉચ્ચ હતાં તે વિષે હવે આપણે તેમની કવિતા, તેમનું જ્ઞાન અને તેમના ઉપદેશની લીલી કુંઝર જેવી વાટિકામાં પરિભ્રમણ કરી જે જાણવાનું છે તે જાણીશું. વાટિકામાં અટન કરતાં માર્ગમાં ખાડા ખડબા, ધૂળ ઢેફાં અને કોઇ પ્રસંગે શુષ્ક શાખ પલ્લવાદિ નડશે ખરાં પરંતુ તે સર્વને ઓળંગીને આપણે સુંદર રીતે વિહાર કરી શકીશુ એ વાતમાં કશો સંદેહ નથી. વન વાટિકાના આડા અવળા માર્ગ દેખી પાછાં પગલાં ભરવાનાં નથી પરન્તુ તેમાં સંચરવાનું તથા શોધવાનું છે.

હવે, આપણે ભોજાનો બાવો, એટલે શું એ વિષયપર બોલીશું. ભોજાનો બાવો, એ બે શબ્દોથી એવું સમજવાનું નથી કે ભોજલરામે કોઇ મનુષ્યને બાવો બનાવ્યો હતો, પરન્તુ તેનો અર્થ એટલોજ કરવાનો છે કે, ભોજલરામે સાંપ્રતકાલના બાવાની મૂર્તિ કેવી કલ્પેલી છે અને તેને વિષે તે કેવી રીતે બોલે છે. ભોજલરામ ભકત હતા, સંસારી નહતા. તેમને જો કોઇપણ આશ્રમ પ્રિય હતો તો તે સંન્યાસાશ્રમજ હતો. બાવા થાવાનો ઉપદેશ તેઓ બહુ કરતા હતા પરન્તુ તેથી કહેવાતા બાવાના નામ ઉપર બલાપાના બોલ કહાડવાને તેઓ ચૂકયા નથી. જે ધુર્ત લોકો ટીલાં ટપકાં કરી, શરીરે રાખ મઠોડી ચોળી,

હાથમાં દંડ કમંડળ અને ચીપીયા ધારી બાવાનાં ખોટાં નામ ધારી જગતને છેતરતા ભ્રમણ કરે છે તેવા લોકોને આપણા આ શુધ્ધ સત્વી ભોજલરામ પોતાના વાગપ્રહારવડે ચીરી, તેમાં સંભાર ભર ભરાવી, તેમને આખાને આખા કચડ કચડ આવી જાય છે. બાવાના કૃત્ય વેતરવાને અર્થે વાપરેલી તેઓની બોલી તો જાણે બંદુકની ગોળી. હૈયામાં કામનાની હોળી બળતી હોય; સ્ત્રીઓ પાણી ભરતી હોય ત્યાં જઇ એક હશે તેમની પ્રતિ વિલોકતો હોય અને ભોળી ભામિનીઓને ભરમાવીને ફોલી ખાતો હોય એવા બાવા ઉપર ભોજલરામ અતિ તિરસ્કારવાળી દૃષ્ટિવતે જુએ છે; અને પોતાના સાત્વિક બોધને પ્રકટ કરી એ બોલમાં ઝાટકી નાખે છે કે આવે "બાવે નાખ્યા બોળીરે" ભોજલભકતને આવો બાવો, બાવો નથી-વિરાગી નથી. તેઓના વિચાર પ્રમાણે વિરાગી-

મનુષ્યોની વૃત્તિઓ શાન્ત, વિચાર શુધ્ધ, આચાર અમલ અને વાણી સરલ હોવાં જોઇએ. ભકતરાજને મન સંસારનાં સુખ ક્ષણિક છે; જો કોઇ પણ સુખ સ્થાયિ છે તો તે સંસારની પેલે પાર આવેલા સૂક્ષ્મ દેશનું. ભોજલરામ પોતાના ભકત બંધુ નરસિંહથી મત ભેદ રાખી સંસારની બહાર રહી નિષ્કામ ભકિત વતે પરમ પદ પ્રાપ્ત કરવાનું કહે છે. સંસાર, તેમને મન વિષવલ્લી છે; તેમાં વીરાયલું જન મોડા વહેલું વિષમય થવાનું જ એવું તેમનું માનવું છે. ભોજલનો બાવો ભેખધારી, અલખને ઓળખનારો, સંસારને તુચ્છ લેખનારો અને તેની સાથે લેશ માત્ર પણ સંબંધ ન રાખનારો છે.

ભોજલરામ ભકત હતા અને કવિ પણ હતા. તેઓ તેમની કવિતાના રંગે ભકત નથી કહેવાયા પરંતુ તેમની ભકિતના રંગે કવિ કહેવાયા છે. તેઓએ ભકિત કરતાં ગાયું છે. તેઓએ પોતાની હૃદય ઉર્મીને વૈખરી વાણીદ્વારાએ પેલા સામાન્ય જનસમાજને અસ્ફુટ એવા બ્રહ્મનાદ સાથે એક રસ બનાવી મુકી છે. કવિના શબ્દના ધાતુ કુના યૌગાર્થને મળતું આપણા આ કવિનું કવવું છે. તેનો આલાપ તેને જ ઘટતો છે. વેમનું માધુર્ય તેમનામાં જ રહેલું છે. તેનો કલરવ તેના જેવી જ સહૃદયતાની છાપવાળા મનુષ્યથી જ સમજી શકાય છે. તેમનો સ્વર સ્ફુટ થતો થતો અસ્ફુટ થઇ જાય છે. જેટલા વેગથી તેનું હૃદય ઉછળે છે; તેટલા વેગથી તેનો કવિતા પ્રવાહ ઉછળે છે, જેટલી ત્વરાથી તેની નસોનું રૂધિર દોડે છે તેટલી ત્વરાથી તેના વિચારો એક પછી એક એમ ઉપરા ઉપરી દોડ ધામ કરી મુકે છે. તેમની કવિતામાં આઘાત અને પ્રત્યાઘાત સર્વ સ્થલે સરખો અને પ્રત્યક્ષ છે. તે પોતાને માટે રસની વ્યાખ્યા તથા કાવ્યકળાના નિયમો ઘડી કહાડે છે. ભોજલરામ કવિ છે પણ સર્વાનુભવિ કવિ નથી; આત્મદર્શી ઉપદેશક છે. ઉપદેશ, આત્મકલ્યાણ અને સત્યસંશોધન એ તેમની કવિતાનાં અન્તર્જીવન છે. તેની કવિતા વિશાળ અને ઉંડા અભ્યાસનું પરિણામ છે. ભોજલ જ્ઞાનમાર્ગી હોઇને તેમની કવિતામાં જ્યાં ત્યાં તેના જ્ઞાનનાં કુસુમો ગ્રથિત થયેલાં છે. કોઇ કોઇ પ્રસંગે નિષ્કામ ભકિત, વૈરાગ્ય, યોગ આદિ મોક્ષ પામવાનાં સાધનો ઉપર તેમણે પોતાના ઉરમાં રહેલા વિચારોને પ્રદર્શિત કરવાને ઉત્સાહદર્શક શબ્દોમાં ગાયું છે. તેમની કવિતામાં કળા કરતાં કુદરતનો ભાગ વિશષ છે. તે ભકત કવિએ લાંબાં લાંબાં પંડિતાઇ ભરેલાં કાવ્યો લખ્યાં નથી પરન્તુ જે પ્રસંગે અને જેવા રંગમાં તેમનાં મનમાં જેવા વિચારો સ્ફુરી આવ્યા છે તે સર્વે તેણે ન્હાનાં ન્હાનાં પદોમાં અર્થાત ખંડ કાવ્યરૂપે ગાયું છે. તેમની કૃતિ ઉપરથી સહેજ જણાઇ આવે છે કે, જેટલો ઇશ્વરારાધન કરવાનો લોભ હતો તેટલો કવિ થવાનો નહતો. તેમની પ્રકૃતિ ભકિત પ્રધાન હતી. તેમણે મ્હોટા મ્હોટા ગ્રંથો લખ્યા નથી, તેમણે જે કાંઇ લખ્યું છે તે સર્વ પોતાના ઉદ્દેશને અનુસરતું, ભાષા કટાક્ષમાં કડકડતું, ભકિતરસમાં લસલસતું અને સર્વ પ્રકારના દંભના નામ માત્ર ઉપર ઠરોડો પાડતું છે. જેટલો દંભ તેટલો દારૂ અને તેટલોજ દંડ એવું તેમનું નીત

ભોજલરામના ચાબખા હાથમાં તંબુર ઝાલી ઝાંઝ અને કાંશીકાના ઝણકાર સાથે ઘેર ઘેર ગાતા ફરે છે. તંબુરામાં મળી જતો તે ગાયકોનો સ્વર ગ્રામ્ય લીલાનું એક સુંદર ચિત્ર આપે છે. મહેતાજી કવિ સંસારીના અને ભોજલરામ કવિ સંન્યાસીના, મહેતાજીની કાવ્યો ખાનની ભૂમિ રસાલ અને ભોજલની શુષ્ક છે. ભોજલ હડહડતા વિરાગી અને મહેતાજી વિવેકી સંસારી છે. ભોજલ સંસારની અસારતાપ્રતિ ધિક્કાર દ્રષ્ટિથી જુએ છે અને નરસિંહ ભકત તેની તે અસારતા પ્રતિ હસે છે. ભોજલ વિરાગી હોવાથી તેમની કવિતા પણ વૈરાગ્ય પરિવેષવાળી કઢંગી છે; અલંકારને તો ઓળખતીજ નથી, તેમ કેવાર નગ્ન છે એમ પણ નહિ. તેણે અલંકાર ધારણ કર્યા છે ખરા, પરન્તુ બાવાના જેવા વૈરાગ્યને જો આપણે એક રસરૂપે ગણીએ તો તે રસના ચાખનાર તે ગમે પણ તેનાથી વિરૂધ્ધ રસજ્ઞને તેનો સ્વાદ રૂચિકર તો નજ થાય, ભોજલની કવિતામાં વીરરસ તો ઉછળી રહ્યો છે. જ્યાં ત્યાં આ કવિરાજ સેન્યાધિપતીની પેઠે આજ્ઞા આપતાજ ફરે છે. મૂરખ શબ્દ તો સ્થળે સ્થળે સંબોધનાર્થે વપરાયેલો છે. 'આવું બોલો અને આવું કરો, એવી આજ્ઞાઓ તો તેમની કવિતામાં જ્યાં ત્યાં આડી દોડી પડી છે. તેમની કવિતાનો ધ્વનિ આજ્ઞાવાચક છે. બાવાનો દંડો જેમ બાવાનું આભુષણ છે તેમ ભોજલરામની 'હાડ'-અનુબંધનીય આજ્ઞાવાચક શબ્દો તેમની કવિતાનાં આભુષણો છે. ભકિતમાં તેમને શૌર્યતત્વ આવશ્યક જણે છે. સંગ્રામમાં ગવાતી કવિતાના જેવી તેમની કવિતાની ચીકાશ ચાનક ચકાવનારી છે. ભોજલરામ ગાતાં ગર્જના કરે છે, ડંકા ઉપર ઘાવ ઘાવ મારે છે, રણશૃંગો ઉપરા ઉપરી ફુંકે છે. સંતશુરોને યુધ્ધ માટે સજ્જ થવાને ઉશ્કેરે છે. તેમની કવિતા કુદાવે છે, રણસંગ્રામમાં સુખોનો લાવો લેવરાવે છે. આવી તેમની કવિતા છે. છંદ તો તેઓ જાણતાજ નથી. રાગ રાગણી પણ બાવાને પ્રિય લાગે તેવી, વૈરાગ્યથી ભરેલી. આ આપણા સામાન્ય વિચાર થયા પણ કેટલેક અંશે તેમાંની કેટલીક કવિતા ઉપર વિશેષ ધ્યાન આપવું આવશ્યક છે. ઉપર એક સ્થળે મેં જણાવ્યું છે કે ભોજલરામે કોઈ પણ કાવ્ય અખંડ લહરોમાં લખ્યું નથી. આ અભિપ્રાય સામે કોઇ પણ પ્રતિપક્ષી તરફથી વાંધો લેવાય તેથી હું બને તેટલો બચાવ કરી લઉં છું. ભોજલરામે સેલૈયા ખ્યાન નામનું પાંચ કડવામાં એક નાનકડું કાવ્ય લખેલું છે. તેની કથાનો સાર એટલો જ છે કે સગાળ શેઠ અને સંધ્યાવતી નામની સ્ત્રી એ ઉભય પતિ પત્નિએ એવી પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે પ્રત્યેક દિવસ એક સાધુને ભોજન કરાવીને પોતાનું ભોજન લેવું. તેઓ શિયાળ બેટના વાસી હતા. તેમને એક સેલૈયો નામનો પુત્ર હતો. એક દિવસ એવું બન્યું કે "પર્જન્ય રૂઠયો દિન આઠ સુધી" અને શેઠને કોઇ સંત જડયો નહિ. અંતે સાધુ રૂપે આવેલા શ્રી હરિ તેના દાસજનની દ્રષ્ટિએ પડયા. તેણે જઈને શેઠને ખબર આપી કે તલાવડીની પાળે એક તપસ્વી બેઠેલો છે: સગાળ શેઠ તેમને વિનવીને પોતાને ઘેર પધરાવે છે. અતિત રીસાય છે અને માંસ ખાવાની માગણી કરે છે. સગાળશાહ શેઠની પત્નીને સ્ફુરી આવ્યું કે તે અતિત તો પેલા અક્ષરાતીત શ્રી ભગવાન છે. શેઠ શેઠાણીએ એ વાત સ્વીકારી અને તેવું ભોજન તૈયાર કરવા માંડયું. શ્રી હરિએ તેમના પુત્રનું મસ્તક માગ્યું અને તે પણ તેઓ આપવાને તત્પર થયાં. સેલૈયાને આ વાતની ખબર પડતાં, તે 'બુદ્ધિઉજાગર બાળ' બોલ્યો કે હે પિતાજી " અવસર આવે પાછાં પગલાં ન ભરિએ " તમો મ્હારૂં શિર કાપી તે મહારાજને અર્પણ કરો સુતનું શિર કપાયું. તે સાધુએ કહ્યું તે પ્રમાણે સંધ્યાવતી માતા પોતાના પુત્રના મસ્તકને ખાંડણીયામાં ઘાલી ' અળળળ હું ! અળળ હું ! એવી રીતે હાલરડાં ગાતાં ખાંડવા બેઠાં. આવી તેમની અચળ ભકિત જોઈને ભગવાને તેમને હવે કહ્યું કે તમો વાંઝયાં છો તેથી તમારૂં અન્ન મને ખપે નહિં. સંધ્યાવતી ગર્ભવતી હતી તેથી તેણીએ પોતાનું પેટ ચીરી બાલક

બ્હાર આણવાનું પ્રયત્ન શરૂ કર્યું. પ્રભુજી પ્રસન્ન થયા અને સેલૈયાને સજીવન કર્યો. આ પ્રમાણે આ આખ્યાનની સમાપ્તિ થાય છે. ભોજલરામ આ ન્હાના કાવ્યને આખ્યાન કહે છે. પણ નામ પ્રમાણે તેમાં ગુણ નથી, સેલૈયાની આવી મૂલ રસિક પણ આ કવિએ કરેલી શુષ્ક કથાને આખ્યાન કહેવાયજ નહિ. કથા વસ્તુ અદભૂત પણ સારી છે; તેની ઉપર કોઈ કોવિદ કવિના હાથથી પીંછી ફેરવવામાં આવે તો તેમાંથી વિવિધ રંગથી સુશોભિત થયેલું ચિત્તાકર્ષક ચિત્ર જોઈ શકાય ખરૂં પરન્તુ ભોજલરામ જેવા શુષ્ક અને વિરાગી લેખકને હાથે તેવું થવું મુશ્કેલ છે. મનોહર મૂર્તિ ઓળખવાનું કામ કોઈ કુશળ ચિતારાનું છે અને જેમ તેવાને હાથે કહાડાયેલું ચિત્ર તે સુંદર ચિત્ર કહેવાય તેમ રંગરાગથી લખાયલું કાવ્યજ માત્ર આખ્યાન કહેવાય. આ કથામાં આખ્યાનના ગુણો લેશ માત્ર પણ નથી ભોજલ ભક્તનું આ ન્હાનકડું કાવ્ય નથી. ભાષામાં ભભકતું નથી. અલંકારોથી ચકચકતું કે નથી રસમાં ઝાકમ ઝોળ થયેલું. આ કાવ્યને આખ્યાનના કરતાં સાદું વા સંક્ષિપ્ત ચરિત્ર નામ આપ્યું હોત તો વિશેષ યોગ્ય કહેવાત.

जयसुखराय वि. पुरुषोत्तमराय जोषीपुरा.
एम. ए.

તંબાકુના વ્યસનથી લકવો—એક ડોકટર જણાવે છે કે તમાકુના વ્યસનથી પક્ષઘાત એટલે લકવો થાય છે.

તંબાકુ બચ્ચાંઓની કતલ કરે છે!—ઇંગ્લંડના ડેલી ન્યુસમાં એક વિદ્વાન ડાકટર જણાવે છે કે સીગારેટ પીવાથી જુવાન છોકરાઓના શરીર તથા મન ઉપર ખરાબ અસર થાય છે એટલુંજ નહિ તંબાકુ પીનારાં માબાપોનાં બચ્ચાંઓનું મરણ પ્રમાણ ઘણું ત્રાસદાયક આવે છે, એવું ફ્રાન્સના નાન્સી શહેરના તંબાકુના કારખાનાના મજુરોનાં બાળકોનાં મરણ પ્રમાણ ઉપરથી માલમ પડયું છે. વૈ. ક. ત.

बाज बहादुर अने राणी रूपमती

માળવાના ઇતિહાસમાં બાજ બહાદુર અને રાણી રૂપમતિ એ બન્ને નામ ઘણા જ પ્રસિધ્ધ છે. બાજ બહાદુર એ માળવાનો છેલ્લો રાજા હતો અને તેણે માંડવગઢ ઉર્ફે મંડુમાં ઈ. સ. ૧૫૫૪ થી ૧૬૬૪ સુધી રાજ્ય કર્યું. બાજ બહાદુર વિલાસપ્રિય, મૃગયાકુશળ અને ઘણો સંગીત લોલુપ રાજા હતો. તેની રાણી રૂપમતિ એ પ્રણય લલના હતી અને બન્નેનો પ્રસંગ ઇતિહાસમાં રમણીય, અદભૂત અને 'રોમાન્સ' થી ભરેલો છે અને તેથી બાહ્યતઃ શુષ્ક અને નીરસ લાગે તેવા ઇતિહાસમાં પણ અંતરંગ ખુસવે તેવા અદભૂત રસનું મીશ્રણ થયું છે. રાણી રૂપમતિનો જન્મ ઉજ્જયનીના ઇશાન કોણમાં સારંગપુર ગામમાં થયો હતો. તેની નાનપણની તેના માબાપની હકીકત જોઇએ તેવી મળતી નથી. (Sir John Malcolm) સર જોન માલકમ લખે છે કે તે સારંગપુરની નૃત્યાંગના હતી, બીજો ઇતિહાસ લેખક એમ જણાવે છે કે તે મંડળેશ્વર નજીક એક રેવાતીરપરના એક રજપુત ઠાકોરની પુત્રી હતી, પરંતુ એટલું તો નિશ્ચિત છે કે તે અત્યંત સૌંદર્યવતી હતી. તેને સંગીતશાસ્ત્રનું ઉત્તમ જ્ઞાન હતું. તેનો કોકીલ કંઠ એવો હતો કે તે સાંભળતાંજ અનેક સહૃદય અંતઃકરણ ગળગળીત થઇ જતા.

બાદશાહ બાજ બહાદુર એક વખતે સૃષ્ટિ સૌંદર્યથી વિભુષીત એક વનમાં શીકાર કરવા ગયો હતો. ત્યાં રૂપમતિ રેવાતીરપર બેસી પોતાના મંજુલ સ્વરથી સૃષ્ટિદેવીનું સ્તવન કરતી હતી. તેનો આકર્ણપ્રિય મનોરમ અવાજ સાંભળી રાજા બાજ બહાદુરના કાને પડતાંજ તે એવો તલ્લિન થઇ ગયો અને એવો દર્શનોત્સુક થયો કે તે સૌન્દર્યલતિકા આગળ આવી ઉભો રહ્યો. તેના ગાન માધુર્યથી તે જેટલો અનુરક્ત થયો હતો તેથી હજારગણો પ્રેમાનુરક્ત તેના સૌન્દર્યથી તે બની

મહાત્મા શ્રી કૃષ્ણાનંદ સરસ્વતી સ્વામી

અને

તેમના લેખ.

દુર્ભિક્ષથી લોકો હેરાન હતા. તે વેળા કેટલાકોએ સ્વામિજીને પૂછ્યું કે એ સંકટ દેશમાંથી ઓછું થાય એવો કોઇ દૈવી ઉપાય હશે ખરો ? સ્વામિજીએ ઉત્તર આપ્યો કે શાસ્ત્રમાં શેનો ઉપાય નથી ? દ્વિજ માત્ર સંધ્યા સ્નાનથી પરવારી નીચલી કારિકા ભણીને દેવની નિત્ય પ્રાર્થના કરે તો દુર્ભિક્ષની પીડા ઓછી થાય એમ પ્રાચીન સંપ્રદાય છે.

काले वर्षतु पर्जन्यः पृथिवी शस्यशालिनी ।
देशोऽयं क्षोभ रहिता ब्राह्मणाः संतु निर्भयाः॥

સન્યાસીએ જોડા પહેરવા કે નહિં એવો પ્રશ્ન પોતાની આગળ આવવાથી તેનું ઉત્તર "પાદુકા મીમાંસા" નામનો શાસ્ત્રાર્થ લખી છપાવ્યો છે ને શાસ્ત્ર વચનથી ને યુક્તિથી અનુસરીને સાબીત કીધું છે કે ચામડાના જોડા પહેરવાને સન્યાસીને બાધ નથી. કાશીના રાજારામ શાસ્ત્રી ટ્રામલેએ એ ઉપર આક્ષેપ કીધો હતો. તેનું ઉત્તર પણ આક્ષેપ સાથે છપાવી શાસ્ત્રીજીનું સમાધાન કીધું.

સં૦ ૧૯૫૮ ની સાલમાં મુંબઇમાં ધર્મસભા મળી હતી. નિર્ણયને માટે સભાએ છત્રીસ પ્રશ્નો ઉપસ્થિત કીધા હતા. સ્વામિજીને કાશી આમંત્રણ મોકલ્યું હતું ને સાથે પ્રશ્નો પણ મોકલ્યા હતા. પોતાથી મુંબઇ આવવું બની શકે એમ ન હોવાથી પ્રત્યેક પ્રશ્ન તથા તેની સાથે તેનું ઉત્તર, એમ એક પુસ્તના આકારમાં છપાવી સભા ઉપર મોકલવામાં આવ્યા હતા. સભાએ તેનો શો ઉપયોગ કીધો તે જણાયું નથી પણ ઉત્તર મુદ્દાસર, ટુંકા ને માર્મિક છે ને સર્વ ધર્માભિમાનીને વિચારવા યોગ્ય છે.

શણવી લોકની ઉત્પત્તિ બાબત પૂછવામાં આવતાં સ્વામિજીએ 'જાતિ નિર્ણય પ્રકાર પરામર્શ' નામનું ચોપાનીયું છપાવી ખુલાસો કીધો છે, ને પ્રસંગમાં જાતિ સંબંધી નિર્ણય કેવી રીતે થાય એમ સામાન્યતઃ વિવેચન કીધું છે.

નાશિકમાં એક બ્રાહ્મણે એમને છત્રીસ સવાલ પૂછ્યા: જેવા કે શિખા શા સારુ રાખવી, જનોઇ શું કામ પહેરવું, વિવાહ શા સારૂ જોઇએ, સઘળાએ ભોજન સાથે શા માટે ન કરવું, યથેચ્છ કન્યા સંબંધ કેમ ન કરવો, પર્વને દિવસે સ્નાન શા સારૂ, વર્ણભેદ શું કામ જોઇએ, કપાળે તિલક શાં સારૂ કરવું, બ્રહ્મહત્યા કેમ ન થાય, શાસ્ત્રનો ભય શા સારૂ, બ્રહ્મ તે શું, માયા શું, શ્રાધ્ધ શા સારૂ કરવું, સંધ્યા શું કામ કરવી, સંસ્કાર સંસ્કૃત ભાષામાં શા સારૂ કરવા, વિધવા વિવાહ કેમ ન કરવો, ઈશ્વર કોણ, પ્રપંચ મિથ્યા કેમ, ઇશ્વરને કોણે જોયો, પ્રારબ્ધ પુરૂષાર્થમાં બળવત્તર કોણું, ઈશ્વર ક્યાં છે ઈત્યાદિ. આ ટુંકા સવાલના જવાબ બે ત્રણ કે ચાર શબ્દમાં જ આબાદ રીતે આપ્યા છે, ને તે પ્રશ્નોત્તર માલિકાના નામથી નાશિકમાં છપાયા છે.

કાશીની સંસ્કૃત પાઠશાળાના અધ્યાપક રામ મિશ્ર શાસ્ત્રીએ 'તુર્ય મિમાંસા' નો ગ્રંથ છપાવી તેની એક પ્રત સ્વામિજીના ઉપર વાંચવા મોકલાવી તેમાં સન્યાસનો અધિકાર સઘળી જાતીને માટે છે એમ બતાવ્યું છે. આ ગ્રંથના ઉત્તરમાં સ્વામિજીએ 'બ્રાહ્મણ સર્વસ્વ' નામક ગ્રંથ લખી તુર્યમીમાંસાનું જડએ મુલાખ ખંડન કીધું છે, ને સન્યાસનો અધિકાર કેવળ બ્રાહ્મણને જ છે એમ શાસ્ત્ર તથા ન્યાયથી સ્પષ્ટ સિધ્ધ કીધું છે. એ ઉત્તર વાંચી રામમિશ્ર શાસ્ત્રીજી સ્વામિજી મહારાજ પાસ આવ્યા ને દંડવત કરી પોતાની ચુક સ્વીકારી. ધન્ય છે આવા સરલ ને આગ્રહ વિનાના પંડિતને !

તાજેતરમાં કોલ્હાપુરના હાલના નરાધીશ ક્ષત્રી છે કે કેમ તેનો મોટો સવાલ ઉત્પન્ન થયો હતો એ સહુને વિદિત છે. એ મહારાજ શિવાજીના કુળના છે. એમને વૈદિક ક્રિયા પ્રમાણે ઉપવિત અપાયું છે. પાછળથી જેને કંઇ રાજ તરફથી નુકશાન થયું હશે તેણે એ તો શૂદ્ર છે, અને વૈદિક ક્રિયા ન કરાવાય એવો વાંધો ઉઠાવી બ્રહ્મવૃંદમાં કોલાહલ પેદા કીધો. તકરાર ઘણી વધી ગઇ. આખરે એ તકરારનું નિરાકરણ કરવાને કરવીર સંસ્થાનના શ્રી શંકરાચાર્યે સ્વામિજી શ્રી કૃષ્ણાનંદજીને વિનંતિ કીધી કે આપ કોલ્હાપુર આવી કલહની શાંતિ કરો. આચાર્યનું આમંત્રણ થયું એટલે જવુંજ જોઇએ એમ વિચાર કરી શરીર અસ્વસ્થ હતું તોપણ ત્યાં પધાર્યા, અને 'વિશ્વવ્યવસ્થા સંસ્થા પરામર્શ' તથા 'ચાતુર્વર્ણ્ય સદાતનત્વ પરામર્શ' એમ બે પુસ્તક લખીને નિર્ણય જણાવ્યો ને નરાધીશ ક્ષત્રી છે એમ પ્રતિપાદન કીધું. એ બેઉ ગ્રંથો મનનીય છે ને વિચારશીલ પુરૂષને એમાંથી ઘણી વિચારવા જોગ બાબતો મળી આવશે. એમાં જાતિ સંબંધી બહુ નવી વાત કહી છે.

આવીજ રીતે 'એકાદશી પરામર્શ', શિવરાત્રી શાસ્ત્રાર્થ,' 'ભૈરવાષ્ટમી નિર્ણય,' 'આતુર સન્યાસ પરામર્શ,' 'અબલા બલ,' 'મુંડનાનું શાસન' વિગેરે નાના મોટા શાસ્ત્રાર્થ આપી ઘણી બાબતમાં લોકોના સંદેહ દુર કીધા છે.

સ્વામિજીએ એક નિબંધ લખી આદિ જગદ્ગુરૂ શ્રી શંકરાચાર્યનો અવતાર કાળ નિર્ણય કીધો છે. તેમ રાજકોટમાં 'ચમત્કાર પરામર્શ' લખ્યો છે તેમાં સૂર્ય પૃથ્વિથી કેટલો દુર હોવો જોઇએ તે યુક્તિથી બતાવ્યું છે.

સંવત ૧૯૪૫ ના માઘ માસમાં જ્યારે સ્વામિજી મુંબઇ પધાર્યા હતા ત્યારે એક વખત રા. રા. વામન શાસ્ત્રી ઇસલામપુરકરને ત્યાં એમને ભિક્ષા લેવાનું આમંત્રણ થયું. સ્વામિજી ત્યાં ગયા તો સન્માન્ય વિદ્વાન તથા ગ્રહસ્થ લોકોની મંડળી જામેલી જોઇ તેમાં ઓનરેબલ કાશીનાથ ત્રિંબક તેલંગ, રા. મહાદેવ ચિમનાજી આપટે, નારાયણ વિષ્ણુ બાપટ, પ્રોફેસર શ્રીધર ગણેશ જીનસીવાલા, મહા મહોપાધ્યાય રાજારામ શાસ્ત્રી બોડસ, મહા મ. શ્રી ભીમાચાર્ય, ગોવિંદ શાસ્ત્રી બાપટ ઇત્યાદિ ઘણા સંભવિત પુરૂષો હતા. ભિક્ષા લઇ દીવાનખાનામાં આવ્યા એટલે પ્રો. જીનસીવાલાએ સ્વામીજીને કેટલાક વેરના ઉપર આક્ષેપરૂપ પ્રશ્નો પૂછ્યા. તેનું સમાધાન સ્વામિજીએ કીધા પછી

પ્રો. જીનસીવાલાએ પુછ્યું—વેદ ઇશ્વર પ્રણિત છે એમ કહેવાને આધાર શું?

શ્રી સ્વામિજી—પરમેશ્વરની સાક્ષાત સહિજ જુવો તે આ રહી. 'यस्य महती भूतस्यनिश्वसितं'

પ્રો. જીનસીવાલા—એ તો વેદમાંનીજ સહી છે.

શ્રી સ્વામિજી—વ્યવહારનું દ્રષ્ટાંત લો. દસ્તાવેજ ઉપર જે સહી થાય છે તે દસ્તાવેજમાંજ હોય છે.

પ્રો. જીનસીવાલા—એ સહી પરમેશ્વરની છે તે શાથી?

શ્રી સ્વામિજી—ભગવાન જમિનિ તથા ભગવાન પાણિનિનું મત છે.

પ્રો. જીનસીવાલા—અમે એ મત માનતા નથી.

શ્રી સ્વામિજી—તો પછી વાદનો વિષયજ રહેશે નહિ. કાયદાની પુસ્તકની અમુક કલમો માનવી અને કેટલીક ન માનવી એ ન્યાય નથી. ન માનવામાં અપવાદશાસ્ત્ર જોઇએ.

પ્રો. જીનસીવાળા—મુસલમાન, ખ્રિસ્તી, બૌધ્ધ એ અપવાદજ છે.

શ્રી સ્વામિજી—એ લોકોને અમારા વેદનું યથાર્થ જ્ઞાન હતું એમ કહેવાને પ્રમાણ નથી. ભગવાન જમિનિ તથા ભગવાન પાણિનિ ઓએને આપણા કરતાં વેદ પ્રાદુર્ભાવનો કાળ બહુજ પાસે હતો માટે તે શિષ્ટોના આદેશને વિશેષ પ્રમાણત્વ છે.

મહા. ભીમાચાર્ય—તમારી પક્ષના પ્રમાણો કેટલાં માને છે?

પ્રો. જીનસીવાળા—પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન.

શ્રી સ્વામિજી—એ પણ સર્વાંશે માનોછો શું?

એ સર્વાંશે માનવામાં પ્રો. જીનસીવાલાને વિચાર પડયો.

આ પછી થોડી વાતચિત થયા બાદ છેવટે સ્વામિજીએ આનરેબલ કાશીનાથ ત્રિંબક તેલંગને મધ્યસ્થ તરીકે પુછયું કે કહો ભાઇ, આ વાદમાં તમે યથાર્થ શું સમજ્યા? આન. કાશીનાથ તેલંગે આ વાદના ઉપસંહારમાં એમ કહયું કે 'સ્વામિજીનું કહેવું પ્રમાણ છે. જીનસીવાળો કહે છે કે હું પ્રમાણ માનતો નથી એ એનું કહેવું શાસ્ત્રીયવાદ પધ્ધતિને અનુસરીને નથી.' આ પછી સભા વિસર્જન થઈ.

આ ઠેકાણે જણાવવું જોઈએ ઉપલી ચર્ચા થયા પછી પ્રો. જીનસીવાલાની શ્રધ્ધા સ્વામીજીના શરીર ઉપર એટલી બધી થઈ હતી કે તેમને ગુરૂ તરીકે લેખવા લાગ્યા. મહાત્માના સમાગમનું ફળ નકામું તું નથી તેનું આ એક નિદર્શન છે.

સ્વામીજીએ 'તારાશ્વઘાટી', 'ચાટુ દંડક', 'તારાષ્ટદી' તથા છુટક છુટક વિવિધ સ્તોત્રો મનોહર રીતે રચ્યાં છે. કેટલાંક સ્તોત્રો સ્તોત્રરત્નાકરમાં દાખલ થયલાં જોવામાં આવે છે. 'તારાશ્વઘાટી' પોતે મોટી અંબાજી દર્શન અર્થે ગયલા ત્યાંના ડુંગર ઉપરથી ઉતરતાં ઉતરતાં રચી છે. એમાં ભકિતરસ ઉભરાઈ જાય છે, તથા શબ્દની ઝડઝમક તથા પ્રાસાનુક્રમ છંદને દીપાવે છે.

આ પ્રમાણે સ્વામિશ્રી કૃષ્ણાનંદજીના જીવનની તથા તેમના લેખોની રૂપરેખા છે. લેખ શૈલી સહેલી, પરિમિત અને લલિત છે. ગંભીર લેખ પણ સુગમતાથી લખવાની એમની શકિત હતી. અક્ષર દિવ્ય લખતા અને કોઇને સાધારણ કાગળ લખતા હોય એવી રીતે એકી કલમે વગર છેકા છેકે લખતા. થોડા બોલમાં ઘણો અર્થ સમાવવાની કળા એમની ખાસ હતી. એમનાં સઘળાં પ્રસિધ્ધ અપ્રસિધ્ધ લખાણ સંગ્રહિત કરી એક પુસ્તકના આકારમાં છાપી પ્રગટ કરવાની ઘણી જરૂર છે કે તેથી ઘણાંના વાંચવામાં તે આવે ને શાસ્ત્રના કેટલાક અંધારા રસ્તામાં ભોમીયાની ગરજ સારે. કેમકે એ મહાત્મા કંઈ સાધારણ વ્યક્તિ ન હતી. એમની સ્થિતિ અને નિપુણતાને શ્રૃંગેરી તથા કરવીર સંસ્થાનોના જગદ્ગુરૂઓએ, તેમજ નામાંકિત પંડિતોએ એકે અવાજે વખાણી છે. વિદ્યારણ્ય, મધુસૂદન આદિ સમર્થ વિદ્વાનોની હારના એ હતા એવા જ મહાત્માઓએ ભારતની ભારતીને પોષી છે. ભારતીનું પોષણ એજ ખરૂં ભારત જીવન છે. એવાજ પુરૂષો હજારો તારાગણમાં ચંદ્રની પેઠેમ પ્રકાશે છે. એવાજ પુરૂષો જીવીને મરતા નથી ને મરીને ફરી જીવતા નથી. એવાજ પુરૂષો પોતાના સંચારથી ભૂમિને પુનિત કરે છે. એવાજ પુરૂષોની આંખમાં, મ્હોંમાં ને હાથમાં મોક્ષ લક્ષ્મી નાચે છે. એવાજ પુરૂષો જે વસ્તુને બીજા 'છે' કરીને કહે છે તેને પોતે 'છું' કરીને અનુભવે છે. એવાજ મહાત્માઓ શરદૃતુના મેઘની પેઠેમ અધિકારીના હૃદયમાં મુકિતકણ નાંખી તિરોહિત થાય છે તથા જગતનું મંગળ કરી તેને ઉન્નત દશાએ પહોંચાડે છે. ભારત ભૂમિ આવાં નરરત્નને પ્રસુત કરતી રહો, ઇતિ શિવમ.

दवे हरिकृष्ण लालशंकर.

तृष्णानो नाश.

धनाश्री.

તૃષ્ણા દુર કરો જગતનું મમતા તિમીર હરો,
ધર્મ ધુરંધર બની નિરંતર હરી હરી રટન કરો-જ.
ભવાબ્ધિ તરવા સુકૃત કરવા રેલવી ભક્તિ ઝરો
સ્રીસુત સુહૃદ દુઃખદતરૂ સમજી આશા ઉર ન ધરો-જ.
મિથ્યાવાદ વિવાદ ત્યજીને નિર્ભય થઇ વિચરો-જ.
જન્મ મરણનો ભવ ભય મ્હોટો સમજી પ્રભુને સ્મરો-જ.
મિથ્યા માયા મોહની ફાંસી ષડરિપુ ગરલ હરો-જ.
પીતાંબર પ્રભુ ચરણ કમળમાં નિશદિન ધ્યાન ધરો-જ.

जोशी पीतांबर नरशी भट्ट.

ભારત જીવનમાં નવો ફેરફાર !

દરેક અંકમાં ૧૦૦ પાનું !

ભારત જીવન માસિક પત્રનો જાનેવારીનો ખાસ અંક ગુજરાતી પ્રજામાં માન પામ્યો છે. વખણાયો છે. જુદા જુદા ગ્રાહકો તરફથી અને જુદાં જુદાં વર્તમાન પત્રો તરફથી ઉંચા અભિપ્રાયો મળેલા હોવાથી અમારા ઉત્સાહમાં વધારો થયો છે. એ અંકના લેખો અને છબીઓ વાંચક વર્ગને પસંદ આવ્યાં છે એટલુંજ નહિ પણ કેટલાક ગ્રાહક બંધુઓ તરફથી તેની સારી કદર થઇ છે. હજુ પણ અમારી મહેનતનો બદલો જોઇએ તેટલાં ગ્રાહકનો વધારો થઇને મળ્યો નથી. આવા ખાસ અંકો પારસી પત્રકારો તરફથી પ્રગટ થતાંજ તેની હજારો કોપીઓ વેચાઇ જાય છે. પારસી જાતિને પોતાની જાતિ તરફ અભિમાન હોવાથી અને "ઉત્તેજન આપવું" એ પોતાની ફરજ સમજતા હોવાથી દરેક પારસી પત્રો સારી સંખ્યામાં પ્રગટ થાય છે. ગુજરાતી ભાષા જાણનાર એક કરોડની વસ્તી હોવા છતાં ગુજરાતી સાહિત્યને તેઓ તરફનું ઉત્તેજન નથી, પારસી જાતિ થોડી સંખ્યામાં હોવા છતાં તેઓને વાંચનનો ઘણો શોખ છે. ગુજરાતી લોકોની પેઠે એકનું પત્ર દશ જણા વાંચતા નથી. પણ દરેક ગૃહસ્થ ખરીદી ઉત્તેજન આપે છે. અમારા ગુજરાતી ભાઇઓ ધનવાન છે, વિદ્વાન છે, વિદ્યા વિલાસી છે, છતાં પણ ગુજરાતી ભાષાને ઉત્તેજન નહિ આપવાનું કલંક તેમને માથે ચોંટેલું છે. જ્યારે એ કલંક ધોવાશે ત્યારેજ ગુજરાત દેશની, ગુજરાતના સાહિત્યની અને ગુજરાતના હુન્નર ઉદ્યોગની ઉન્નતિ થશે.

ગ્રાહકો પ્રત્યે એક પ્રાર્થના !

ગુજરાતી ભાષાને જોઇએ તેવું ઉત્તેજન નથી છતાં પણ જે કાંઇ ઉત્તેજન મળે છે તે ઉપરથી જણાય છે કે ગુજરાતી ભાઇઓને વાંચનનો તો શોખ છે, તેઓને સારી વસ્તુની કદર છે. ભારત જીવનને અમે હજુ પણ ઉંચા પ્રકારનું બનાવવાના યત્નો કરીએ છીએ.

અમે અમારા વાંચક વર્ગ પાસે આજે એક પ્રાર્થના કરીએ છીએ. એ પ્રાર્થનાનો તેઓ સ્વીકાર કરશે એવી અમારી ખાત્રી છે. આજના અંક સાથે દરેક ગ્રાહકને પાંચ પાંચ ઑર્ડર કાર્ડ મોકલવામાં આવે છે. દરેક ગ્રાહક બંધુ પોતાના મિત્ર મંડળને ભલામણ કરી પાંચ પાંચ ગ્રાહક કરી મોકલવા કૃપા કરશે તો ભારત જીવન એક બે મહિનામાં દરેક મહિને ૧૦૦ પાનાનું પ્રગટ કરવામાં આવશે. અમારા દરેક શુભેચ્છક મિત્રો અને ગ્રાહક બંધુઓ એ કામ સહેલાઇથી કરી શકે તેમ છે. તેઓ સહજ ભલામણ કરશે તો તેઓના મિત્રો "ભારત જીવન" જેવા ઉત્કૃષ્ટ સચિત્ર માસિક પત્રના ગ્રાહક થયા વિના રહેશે નહીં. જે ગુજરાતી ભાઇઓ દર વર્ષે સેંકડો રૂપિયાનો પરદેશી માલ ખરીદી આખા દેશમાંથી કરોડો રૂપિયા પરદેશ મોકલે છે. તે ગૃહસ્થો ભારત જીવનને માટે ફક્ત મહિને ચાર આના બચાવવાને આનાકાની કરશે નહિ. અર્થાત વરસ દહાડે ત્રણ રૂપિયા ખરચી ૪૦૦—૫૦૦ પાનાનું (હમણાની રીત પ્રમાણે) માસિક પત્ર, ૧૦૦—૧૫૦ છબીઓ ઉપરાંત ૨૫૦ પાનાનું ઐતિહાસિક નવલ કથાનું પુસ્તક ભેટ મેળવી ગુજરાતી સાહિત્યને ઉત્તેજન આપવામાં તેઓ પાછા પડશે નહીં. તેમ થવાથી અમે પણ અમારી ફરજ બજાવવામાં પશ્ચાત પડીશું નહીં. દરેક ગ્રાહકો તરફથી પાંચ પાંચ ગ્રાહકો થઇ આવતાં તરતજ ભારત જીવનના કદમાં વધારો કરી દરેક અંક ૧૦૦ પાનાનો બહાર પાડીશું. એટલે બાર મહિને તેઓને ૧૨૦૦ પાનાનો મ્હોટો ગ્રંથ, ભેટનું પુસ્તક, અનેક લેખો અને અનેક છબીઓ મળશે. કની સાથે